

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ

МУСО ТОШМУҲАММАД ЎҒЛИ
ОЙБЕК

МУКАММАЛ АСАРЛАР ТЎПЛАМИ

УН ТЎҚҚИЗ ТОМЛИК

Т а ҳ р и р ҳ а й ь а т и:

Марат Нурмуҳамедов, Комил Яшин,
Шоназар Шоабдурахмонов, Иззат Султонов,
Ҳомил Ёқубов, Зарифа Саидносирова

ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЕТИ

А. С. ПУШКИН НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЕТ ИНСТИТУТИ

МУСО ТОШМУҲАММАД ЎҒЛИ
ОЙБЕК

МУКАММАЛ АСАРЛАР ТЎПЛАМИ

ТУҶҚИЗИНЧИ ТОМ

УЛУҒ ЙЎЛ

РОМАН

ТОШКЕНТ — 1977

Изоҳлар билан нашрга тайёрловчилар:

Малоҳат АБДУРАҲМОНОВА
Босим САЙИМОВ

Масъул муҳаррир
Мурод ИБРОҲИМОВ

Ойбек Мусо Тошмуҳаммад ўғли.

Мукамал асарлар тўплами.

19 томлик. Таҳрир ҳайъати М. Нурмуҳамедов ва бошқ. т. 9. Т., «Фан», 1977.

(ЎзССР ФА А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт ин-ти).

Т. 9. Улуғ йўл. Роман. Изоҳлар билан нашрга тайёрловчилар: М. Абдураҳмонова, Б. Сайимов. Масъул муҳаррир М. Иброҳимов. 1977.

Айбек М. Т. Полное собрание сочинений. В 19-ти т., т. 9.

Ўз2

О $\frac{70403-536}{355(06)-77}$ 102-77

© Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1977 й.

НАШРГА ТАЙЁРЛОВЧИЛАРДАН

Атоқли сўз санъаткори Мусо Тошмуҳаммад ўғли Ойбекнинг машҳур романи «Қутлуғ қон»нинг бевосита давоми бўлган «Улуғ йўл» асари алоҳида китоб шаклида икки марта (1967 ва 1973 йилларда) нашр этилган.

Мазкур нашр учун таянч матн сифатида романнинг муаллиф ҳаётлигида чоп этилган наشري (Ойбек. «Улуғ йўл», Роман, Тошкент, Ғ. Ғулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1967, 392 бет. Тиражи 60000. Баҳоси 87 т. Редактор — В. Рўзиматов. Рассом — П. Воронкин. Расмлар редактори — И. Циганов. Техн. редактор — А. Салоҳиддинова) танланилди.

Романнинг Ойбек айтиб Зарифахоним Саидносировага ёздирган қўлёзмаси адибнинг шахсий архивида сақланмоқда. Қўлёзма орасида машинкада кўчирилган саҳифалар ҳам мавжуд. Булар (304—329, 384—415-бетлар) қўлёзмани машинкада кўчириш пайтида йўқолган саҳифалари ўрнига қўйилгандир. Романнинг тўлиқ матни «Шарқ юлдузи» журналининг 1967 йилдаги 4, 5, 6, 7, 8-сонларида босилган.

Роман 1973 йилда Ойбек 10 томлик асарларининг 8-томи сифатида нашр этилди. «Улуғ йўл» романининг қўлёзмаси, журналда чоп этилган матни ва кейинги наشري таянч матн билан солиштирилиб, ўзгаришлар академик нашр принциплари асосида кўрсатилди.

Матнларни солиштиришда ЎзССР ФА А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти «Ўзбек совет адабиёти тарихи» секторининг ходимлари Ж. Жумабоева, Р. Иброҳимовалар ёрдамлашдилар.

УЛУҒ ЙЎЛ

БИРИНЧИ БОБ

I

Кун совуқ. Қуёш дам очилиб, кўнгилларни ёритиб юборади, дам ёпилади-да, тумшайиб олади. Дарахтлардан тўкилиб улгурмаган япроқлар ора-сира ширт-ширт узилади, салқин ҳавода бир-икки айланиб, тун изғиринида қатқалоқланган, энди эса сумалаклана бошлаган кўча лойига ғарибона ясланади.

Кун совуқ, лекин бозор қайнайди. Бу ерга туташган кўчаларнинг ҳаммасидан одам дарёдай оқади. Баъзи бировлар совуқдан қотган кўлларининг кафтларини оғизларига тутадилар-да, «куҳ-куҳ!» деб иситиб оладилар. 10

Жоменинг орқасида, унинг баланд ғишт деворига тиқилиб Оташ-дукчи ўтирибди. У дукни ғув-ғув айлантиради, сўнг бир қўли билан кўзойнагини кўтариб туриб, дукни кўзларига яқин тутади, синчиклаб қарайди, тағин уни силлиқлай бошлайди. Дук кутиб ўтирган серямоқ жулдур паранжили ёш-қари хотинларга у бир-икки оғиз гапириб ҳам қўяди. 20

Оташ-дукчи олтмишларга яқин, бурушиқ юзида кўзлари теран жойлашган, елкаси чиқиқ, кўркам оппоқ соқолли қовжироқ бир чол. Лекин унинг кўркам оппоқ соқоли бор, салласининг йиртиғи, тўнининг ямоғи асло эсига келмайди, бунга ўрганиб кетган. Соқолини бармоқлари билан тез-тез тараб, зеб бериб туриш чолга одат бўлиб қолган.

Борган сари бозорнинг ғовур-ғувурин авжга чиқади. Бу кун чоршанба бўлганидан бозор айниқса қизиган. Ҳар ким ўз ҳолига яраша, бири қопда, бири қопчиқда бугдойми, арпами, гуручми, оқшоқми олар эди. Бировлар савдо-сотиқ ёки харж билан овора бўлса, бировлар 30

чўнтаклариди сийқа чақаси йўқ, бозор расталарида гаранг сургалади.

Жоменинг бир ёнбошида кабобнинг хуш бўйи гуркирайди.

— Келинг, келинг!.. Пишди кабоб!.. Фарчча мой!.. Маза қиласиз, келиб қолинг!..— мақтайди кабобчилар.

— Ҳай-ҳай, кабоб, жоним кабоб... — деди бошини лиқиллатиб дукчи ёнидаги паранжили кампирга бир кўзини қисиб.

10 — Бе... Нимасини гапирасиз,— қихиллаб кулди кампир.

— Димоғингга иси тегса бас!— деди киноя билан тагин бир хотин.

— Тезроқ бўла қолинг, ота! Дук ўзи неча пул?— сўради сабрсизланиб шу ерда ўтирган бир ёш жувон.

— Арзонроқ бўлсин,— деди кампир ва рўмоли учига тугилган тангани секин ушлаб қўйди.

Чол дукнинг учини ингичкалар экан, кулимсиради:

20 — Арзон, арзон, бир танга, холос! Кўриб турибсиз, бир дукни қўлдан чиқаргунимча она сутим оғзимга келяпти. Саҳардан оқшомгача чархнинг ғув-ғуви каллани шиширади, кейин қорин пиёз пўстидай шилиниб, базўр уйга етсам, кампирим тақ этиб олдимга бир коса арпа умочми, оқшоқ хўрдами қўяди... Ҳа, шундай, сингилларим.

— Ҳаммамизнинг кунимиз шу экан, ер ютсин, дунёсини!— деди шошиб турган жувон.

30 — Тавба дегин, қизим, парвардигорим ўзи ёрлақасин, ойнинг ўн беши қоронғи бўлса, ўн беши ёруғ, бандасининг умри шундоқ...— деди кампир насиҳатомуз оҳангда.

— Отамнинг соқоли оқарибди-ю, қачон ёруғликка чиқар экан?!— сўради заҳарханда билан ҳалиги жувон.

— Ўзи кўрмаса болалари кўрар ёруғликни...— деди кампир осойишта товуш билан.

Чолнинг юзида истеҳзоли енгил табассум титрар эди, у индамай қўлидаги катта дукни кампирга узатди:

— Мана, она, дукларнинг бузруги — дурвоза!

40 Хотинлар навбат билан бир тангадан пул узатиб дукларни олар, рўмолчагами, эски латтагами ўраб, уйларига шошиб жўнар эдилар.

Хотинларни жўнатиб, Оташ чол шошмасдан яна ўз иши билан машғул бўлди. Баъзан эсига келган эски

байтлардан аста куйлаб қўяр эди. Дукчи ёнида ямоқчи косиблар, бирор кимса йиртиқ маҳсими, чурук-чориқми кўтариб келармикин, деган умид билан сарғайиб ўтирардилар.

— Эшитайлик жиндай, баландроқ ўқинг, отахон!— деди бир косиб йигит.

— Овоз чиқмайди иним, эрмак-да,— деди чол.

— Ота қадим байтларга мисоли кон, ҳеч ким билмагани биледи,— деди четроқда ўтирган кал косиб.

Оташ-дукчи бўғиқ овозини сал кўтариб бир байт бошлади, «ўху-ўху» деб йўталди.

— Э-э... Чироқларим, бир вақтлар қандай тиниқ эди бу овоз... Энди қарабсизки, худди эски араванинг гупчаги...

Шу пайт чолнинг олдида баланд бўйли, олифта мўйловли бир йигит тўхтади:

— Ассалому алайкум, амаки!

Устида узун тирикка камзул, бошига янги чамандагул дўппи қўндирган, дўрдоқ лаблари устига ингичка мўйлов қўйган, қуюқ пайваста қошли бу йигит Оташ-дукчига, шўрвасининг шўрваси дегандай, чатишиб кетган, узоқ бир қариндош эди.

— Кўринмайсан, Эшонхон, ҳануз бойнинг эшигида мисан?— сўради дукчи қўл бериб кўришгач ва пастак ўриндиқни яқинроқ сурди.— Қани ўтир.

— Ия, эшигида деганингиз нимаси, қария, бойнинг тўридаман, тўрида!— Эшонхон қўнжидан бир латта чиқариб, қунт билан этикларининг чангини арта бошлади.— Ишим олчи, амаки, обрў катта, бойнинг жилови қўлимда, чизган чизигимдан чиқмайди.

Дукчи бир зум сукутдан кейин деди:

— Шундоқ бўлса, омадинг келибди, ука! Бояқиш отанг нукул меҳнат билан ўтиб кетди, бу дунёи ғамхонадан.— Бир он сукутдан сўнг дукчи тағин Эшонхонга қараб сўради:— Ўрис тилиниям ўрганган бўлсанг керак, жиян?

— Ҳа, амаки, қийиб ташлаймиз русчани ҳам,— жавоб берди гурур билан Эшонхон.

Чол носқовогидан кафтига жиндай нос тўкиб, тағин гапга киришди:

— Отанг бояқиш мардикорликка кетган йигитларни кўп гапирарди. Тангри ўзи бечора бандаларига, етим-

есирлар аҳволига раҳм қилсин, уруш битса келиб қолишармикан?

— Э-э, ота, уларнинг қисмати шу экан, ташвиш қилманг, уруш битди дегунча ҳаммаси дарров уя-уясига қараб қанот қоқади. Подшоҳи олий ҳазрат ҳақиға эрта-ю кеч дуо қилишни унутманг. Иншоолло, буюк Русиямиз голибиятга эришажак. Бунга аминмиз,— деди Эшонхон билимдонлик билан.

10 — Қайдам, иним,— деди дукчи, оғзидаги носвойдан курмакланиб.— Замон бузилишга бузилди. Ишқилиб, ўғлонларнинг омон қайтганларини кўрсак бас, кейин биз омонатини топширардик-да, адамга равона бўлардик... Ҳа, бу ёлғон дунёнинг аччиқ шарбатини хўп тотдик...

Эшонхон аввал мўйловини бир-икки дафъа бураб олди, кейин овозини пасайтириб, чол томон энгашиб сирли оҳангда деди:

— Отаҳон, тангрига минг карра шукур қилсангиз арзийди, шу кунлар сизга омад келди, катта омад...

20 Дукчи қаттиқ таажжубдан ялт этиб қаради Эшонхонга:

— Нима деясан, эсинг жойиндами? Оч-яланғоч бир гариб банда бўлсам, менинг эшигимда омад не қилсин?!

Эшонхон, аввал бир қаҳ-қаҳ уриб кулди, кейин тагин шивирлади:

— Ота, бутун шоҳона молу дунё кўчиб келади яқинда хонадонингизга, бахт-саодат, иқбол — барчаси сизни излаб қолди...

30 — Э-э, тентак, ажаб гапларни айтасан. Ҳазилни қўй, иним, замон аҳволидан сўйла. Юртга тишчилик керакми, йўқми? Нега юрт оғалари буни ўйламайдилар? Мен шунга доғман...

— Э-э, чол-э,— деди Эшонхон қўлини силтаб,— юртнинг аҳволи билан бош қотирманг, ўзингизни ўйланг, гапини эшитинг! Машҳур аттор Эшмуҳаммадхон бойни яхши биласиз-а? Катта ер-сувлари, гиж-ғиж мол тўла дўконлари... Тошкентнинг тўрт даҳаси уннки десам. лоф бўлмайди.

40 — Ҳа, биламан, биламан, бир вақт элакдай уч газ читни, закот деб тутқизган эди менга. Паст, зиқна, ит феъл бир бой. Хўш, гапир, қани эшитайлик.

— Чамамда, икки ҳафта бурун, бир кун, кеч пайти бой ака икковимиз файтонда ёнма-ён ўтириб, ўша ат-

тор бойникига бордик. Улфатчилик жойида бўлди, ичдик, едик... Уша куни Эшмуҳаммадхон жаноблариникинда қиз оши экан. Катта ичкари ҳовлисининг бутун уй-айвонлари қизларга лиқ тўла эди. Бир қизларки, ҳар бири бир паризод дейсиз. Ташқари ҳам тўла одам. Биз пинҳон хўп томоша қилдик. Эшмуҳаммадхоннинг қизини ҳам ғира-шира кўрдим. Маликалардай ясан-тусанган, тўлагина, лекин ростини айтсам, унча кўҳлик эмас, қорачагина қиз экан.

— Ҳа, эшитдим. Эшмуҳаммад жаҳонда мисли йўқ 10 бир тўй берибди, таърифидан тил ожизмиш. Қутурганда, олтин қутуртиради...— деди дукчи кесатиб.

— Аҳ, авжи гапни қизиқ жойида бузасиз-а! Бойлар, ахир, шаҳримизнинг кўрку обрўси, тўй қилса, юртга ош берса ёмонми? Ҳаддан ташқари тўй берса, ўз ҳамёнидан ахир ҳаммаси! Ҳар тўйнинг ўз мезони бўлади. Гапни эшитинг, ота! Саидахмадхон, мен, бир тўда бойлар секин деразадан томоша қилдик. Катта уйда қизлар саф тизиб ўтиришибди. Тўрда бообрў оилаларнинг олтин-кумуш, шоҳи-зарбофларга беланган қизлари, 20 пойгакда ҳоли танг оила қизлари. Лекин бундай базми сира кўрмаганман. Марғилондан, Фарғонадан донғи кетган яллагилар чақирилган. Дутору танбур, ашула, ўйин бир зум тинмади. Лекин барчанинг ақлини олган бир қиз бўлди... Чиройли, попуқдай бир қиз ўйнадики, аҳ-аҳ, иқлимда мисли йўқ, беқиёс...

— Ҳа, ҳа, аҳёнда шундай ўйноқи бир қиз чиқиб қолади,— деди кулиб дукчи.

— Э-э, гапни бўлдингиз. Хўш, шундай қилиб, чунон ўйнадики ўша қиз, Саидахмадхон жаноблари эс-ҳушидан 30 айрилдилар қолдилар. «Яна битта ўйнасин, яна битта ўйнасин», деб шарақ-шарақ пул суғура бошлади. «Уят бўлади», деб базўр пулларни қайта киссасига солдирдим. Бою бойваччаларнинг барчаси қизга маҳлиё бўлди, илло барчасининг кўнгли ўртанди. Қиз ҳам пайқаб қолди шекилли, изза бўлиб таппа ўтириб олди, пиқ-пиқ йиғлади. Эшмуҳаммадхон: «Бас, бўлди, чиқинглар ташқарига», деб ҳаммамизни ичкаридан ҳайдади. Кейин кўп ўтирмадик, жўнадик. Саидахмадхон тамом ҳушдан айрилди, дедим. Йўлда, анчагача бир сўз 40 мади, лекин чидамади шекилли, сўради: «Қимнинг қизи экан? Офат! Офат!» «У ғариб-бенаво бир оиладан. Оти

Зумрад», дедим.— Эшонхон чолга тикилди: — Хўш, нима дейсиз, амаки? Энди гап сиздан.

Чолнинг қовоғи осилиб кетган эди:

— Бас, бас, ҳароми! Тилингни тий, алжирама!— деди қаҳрли бўғиқ товуш билан дукчи, Эшонхонни жеркиб.— Зумрад пок, асил қиз. Қиз ошиларини, қиз базмларини севади, ўртоқлари билан боргандир бойниқига. Очиқ, шўх қиз. Нима бўпти?

10 Бир оз сукутдан сўнг Эшонхон жиддий оҳангда сўради:

— Хўш, нима дейсиз, ота? Гапим чин. Бой: «Тез ўртага туш, гаплаш», деб қўймаяпти. Тўғри, ўғиллари бор, қизлари бор, қўш хотини бор, тағин хоҳлабди бир уйланишни, нима бўпти? Давлатига ярашади-да. Машҳур заводчи бўлса, шоҳона шаън шавкати бўлса, қизингиз маликалардай яйраб-яшнайти, ёмонми?

Чол «ух» дея бошини қуйи солди, хомуш тортиди.

— Тавба, қизиқ гап...— деди паришон ҳолда.

20 Эшонхон дукчининг бўшашганлигини пайқаб, яна шивирлаб аврай бошлади:

— Гихирлик қилманг, хўп денг, қария! Узингиз ҳам бой бўлиб оласиз, бу ёғини ўйланг. Дук-пугингизни йиғиштиринг, шу ҳам касб бўлди-ю, қўйинг-э! Толе офтоби чиқаман деяпти, эсингиз жойидами?!

30 — Иним Эшонхон, бу гоят қийин савдо,— деди Оташ-дукчи.— Бой аканг ўлгудай қув, муғамбир одам. Кўп кўрганмиз, чироғим. Бойлар ошиқ бўпти, жигаридан урибди, дейдилар. Ундай қиламан, мундай қиламан, бошимга кўтараман, деб Сулаймон тахтини ваъда қилиб, бечораларнинг гулдай қизларини оладилар. Шунақа беахлоқ бўлади бой-бойваччалар! Кўп кўрганмиз, жиян! Биздақа хокисорларни алдашга, аврашга уста улар. Бошимни қотирма, жиян, қўй беҳуда гапларни!

40 — Э, бас-э! Мўътабар зотларга тил тегизманг! Тўғри, битта-яримта зиқна, бахили онда-сонда чиқиб қолади, ҳаммаси шундай бўлаверармиди! Саидахмадхон мурувватли, адолатли, ғарибларга меҳрибон бир одам. Қани, ота, фотиҳани бераверинг, қизингизнинг бахтини ўйланг! Биз бир холис дуо деб юрибмиз!

Чол ҳам иккиланиб қолган эди. «Ҳарна бўлса-да бой, бадавлат одам, балки қизим бойнинг давлатида олқиб-чолқиб, бола-чақали бойвучча бўлар, ўзим ҳам

қариганимда қорним тўйиб овқат ерман», деб ўйлади ичида. Бир зумда Оташ-дукчи кўнглида фикрлар қуюни айланиб кетди.

— Жиян, мени шу тобда шошириб, икки оёғимни бир этикка тиқма. Бу осон гап эмас, умр савдоси, дейдилар, ахир. Сабр қил: бир-икки кун ўйлаб кўрай, кампиримга маслаҳат қилай, қавми қариндошим бор ўзимга яраша.

— Майли амаки, ҳар нечук ишни тезроқ битирган яхши, орқага сурманг, ўзингиз допо одамсиз, сизга маслаҳатнинг нима даркори бор? Унга-бунга айтиб, бахт қушини чўчитиб қўйманг!— ўрнидан турди Эшонхон.— Хўп, хайр!

Эшонхон қаддини тик тутиб, тим томон тез юриб кетди.

Дукчи узоқ паришон ўтирди. Бошида турли-туман хаёллар чалкашиб кетди. Гоҳ: «Шундай катта бир давлатмандга қайната бўлиш тоғдай бир бахт-ку», дерди ўз-ўзига, гоҳ: «Бундай воқеаларнинг оқибати ҳамisha фалокатли бўлган», дея гумонга кетар эди чол. «Тоғдай тахт бўлгунча, бармоқдай бахт бўлсин», деди Оташ-дукчи ўзича шивирлаб ва шу он хаёли тамом қарши томонга учди.

Жомедан муаззин овози янгради, дукчи шошилинич равишда дукларни, асбобларни йиғиштиргач, жума намозига югурди.

II

Намозгар яқин эди. Эшонхон меҳмонхонанинг эшигини секин очди:

— Мумкинми? Ассалому алайкум!— деди таъзим билан.

Танчада хомуш ўтирган Саидахмадхон парвосизгина остона томон кўз қирини ташлади:

— Хўш, қаёққа йўқолдинг?— зарда билан сўради.

Эшонхон, қўллари кўксига, айёрона илжайиб, кўзларини ўйнатиб олди-да, танчага суқилди.

— Бой ака!— деди товушига сирли тус бериб.— Тўй бўлиб қолди... Жанобларига тўй муборак!

— А?— деди Саидахмадхон йирик, тўнкадай оғир, гўштдор жуссасини бир қўзғатиб.— Нима деб валдира-япсан, баччагар, тушунтириб гапир!— Бир зум сукутдан кейин кулиб юборди.— Э-э, энди фаҳмладим, гап

бошқа ёқда экан.— Бойнинг йирик қора кўзлари ёниб кетган эди, семизлигидан йилтираган йўғон бармоқлари билан мўйловини бир-икки бураб олгач, қошларига қадар бостирилган янги сувсар телпагини пешанасига кўтарди.— Қани, гапирчи, мирзам, кўндими исқирт бобой? Нима деди? Айт, қани, бошидан батафсил гапир!

10 Эшонхон энди гапиришга шошилмас эди, чўнтагидан «Роза» папиросини чиқариб, бармоқлари орасида эзди, тишлаб гугурт чизди, бир-икки қаттиқ-қаттиқ тортгач, секин гапга тушди. У бугун тушда масжид Жомега, дукчи олдига борганини, унга нималар деганини бир-бир сўзлади.

— Бояқиш чол сўз тополмасдан, ағрайганича қотди-қолди,— деди Эшонхон папирос тутунидан ҳавога кетма-кет ҳалқалар учираркан.— Хуллас, бой ака, қўй-мадим, чолни кўндирдим. Мана, жаноб, иш шундай дўндирилади. Хуллас, ҳаракатингизни қилаверинг. Шошилмасангиз бўлмайди, қиз бағоят сулув, дилбар, битта-яримта илиб кетмасин, доғда қолманг...

20 Саидахмадхон суюниб кетган эди.

— Отангга раҳмат! Айни муддао!— деди-да, ўйга толди.

У энди хотинларининг йиғи-сиғи, хархашасини, болаларининг норозилигини ўйлар эди.

Эшонхон бойнинг ҳолатини, кўнглидаги андишани пайқаган эди, албатга, шунинг учун унинг фикрларини чалғитиш ниятида тагин гапга киришди:

— Фақир киши учун бир олтин танга — хазина,— деди Эшонхон ва чолнинг ҳамёнини бир дафъа тўлдирмоқ, қизга бир неча қат асил сарполар тайёрламоқ лозимлигини айтди.— Бойнинг хотин устига хотин олишни халқ ёмон кўради, шу сабабдан кичикроқ ширин бир тўй қиламиз. Бой ака, ҳали ёшсиз, элликка энди кирайсиз, шундайми, оға? Икки марта уйландингиз, тагин икки ўйланиш олдингизда турибди. Ҳаёт мисли бир югурик дарё, оқади кетади, сурган кайфу сафонгиз қолади,— қув кўзларини сузиб, илжайди Эшонхон.

— Умуман айтганда, иш чакки бўлмади,— деди Саидахмадхон ёстиққа ёнбошлаб.— Лекин қўйиб берсам тилингни хўп қайрайсан. Бу гапирганларингни ўзим ҳам биламан, аммо уй ичини, хотинларни ўйлаяпман. 40 Хайр, майли, улар тез кўникиб кетишади. Энди тўйни бошлайверамай, ўзинг бош бўлиб, ҳамма ишни саран-

жом қиласан, уқдингни? Қизнинг бутун сарпосини атлас-шоҳидан, духоба-зарбофдан оласан. Чолга нафақа керак, дейсанми? Гапинг тўғри. Бир қора чўзсак кифоя деб ўйлайман, озми, минг сўлкавой! Қалай, тузукми? Тушида кўрмаган дукчинг шунча пулни, баччагар, бу ёғини ҳам ўйла!

— Бир қора деганингиз маъқул, лекин бу замонда пул ҳам хашак-да.

— Ҳо, анойи, бировнинг дунёсига тангилик қилма, ақча ердан терилмайди, ука. Раҳматли бобом ўла-ўл-гунча: «Олтин йиғ, болам, олтин йиғ! Ҳар нарсанинг давоси — олтин, белингнинг қуввати — олтин!» деган эди. Сен касофат нуқул мени исроф йўлига сургайсан! — кулди Саидахмад. 10

Сухбат узилмади, улар заводдан, пахтадан гаплаша бошладилар. «Сарт ва матчойи ишчиларга нисбатан айнақса, эҳтиёт бўлиш зарур», деган гаплар ҳам бўлди ўрталарида.

— Ҳали заводни бир айланиб чиқдим қайда эдилар, жаноблари? — сўради Эшонхон. 20

— Ҳа, кўпаслар билан юрдим. Пахта иши кўп оғир, нозик иш-да. Сўнг мадрасада бўлдик. Хуллас, кун ўтди, — деди Саидахмад ва оғзини катта очиб ҳомуза тортди.

Қоронғи тушган эди, хизматкор ва извошчи Қоровой келиб ўттизинчи осма чироқни ёқа бошлади.

— Ҳовлига кираркансиз, жаноб, овқат тайёрмиш.

Бой, одати бўйича, кўпинча овқатни ичкарида ерди.

— Ошми? — кескин сўради Қоровойдан бой.

Бошини тебратиб, «ҳа» деган имони қилди хизматчи. 30

— Олиб чиқ! — буюрди Саидахмад.

Ҳайратда қолган Қоровой бойга ялт этиб қаради-да, индамасдан ичкарига кириб кетди.

Саидахмадхон тиржайди:

— Энди хотинларга шу кунлар оз-оз заҳар ташлаб турмоқ тузук, аста-секин кўникишсин, а, нима дединг?

Эшонхон қаҳ-қаҳлаб кулиб юборди.

— Бой ака, дуруст, йўлини биласиз. — Чироқнинг пилигини тузатишга киришди.

— Сен касофатга қойилман! — деди Саидахмадхон 40 пешанасини ишқаб. — Ишни хўп бошлабсан. Энди бой-вуччаларга тўнгроқ гапириб турамиз, йўқса, иш чатоқ бўлади.

— Бой ака, илоҳим кунига уйланинг, бошингиздан давлат қуши асло кетмагай!— деди Эшонхон товущини пасайтириб.

Ўрта эшик олдида Қоровой оқсоч серёғ палов уйиб сузилган хитой лаганни тутқазди-да, ниманидир шивирлади. «Билмадим», дегандай пастки лабини осилтириб, бошини бир ёнга қийшайтирди Қоровой.

10 — Катта беканинг жаҳллари чиқаётганмиш, нима бало бўлибди, тинчликми, деб сўраётганмишлар,— деди Қоровой лаганни Эшон қўлига тутқазиб, оппоқ дастурхонни ёзаркан.

Саидахмад илжайди:

— Бор-бор, ишингни қил, хумпар!— Бир он сукутдан сўнг овозини пасайтириб деди:— Эҳтимол, уйланарман, лекин пинҳон тут буни, алжирасанг тилингни кесаман.

— Хўжайин, хўп, соқовман, лекин мен шўрлик тоқ ўтаманми бу дунёдан? Инсоф қилинг-да, ахир, хўжайин,— деди Қоровой ўксинган ҳолда.

20 Саидахмад қиқирлаб кулди, кейин ҳазилнамо пўписа қилди:

— Аввало, мулла жиринг керак, бошпана бир ватан керак. Кейин қайлиқ орзу қилсанг бўлади. Бўйинг бир қарич, бунинг устига абжафинг чиққан чўтир бўлсанг, сен таъвияга ким боқади, тентак!

— «Бошим кал, кўнглим нозик», деганни эшитганмисиз, бой ака?— деди дарров енгларини шимариб, қўлларини ювгач, қази ва гўштни тўғрашга киришган Эшонхон.

30 — Хўп, хўжайин, умидни узмаймиз, «умиди йўқ — имони йўқ», деган мақолни ҳам эшитганмиз,— деди қизариб Қоровой ва секин эшикни ёпиб чиқиб кетди.

— Падар лаънати-ей...— деди бой Эшонхон тутган обдастадан ўтирган жойида қўлларини чайarkan, сўнг икковлари чурқ этмасдан сергўшт, ёғли паловга қўл узатишди. Эшонхон очлигидан ошни бош кўтармай ошалар, Саидахмад эса ялқовгина ерди.

Қовоғи солиқ Қоровой кириб Эшонхоннинг олдида катта гардин чойнакда кўк чой қўйиб, чиқиб кетди.

40 Бой тухум пўчоғидай юпқа хитой пиёладаги чойни майдалаб хўплади-да, ўрнидан турди:

— Городга кетяпман, бир-икки фабрикантлар билан ресторанда ўтирмоқчи эдик,— деди бой. Дик этиб туриб, таъзимда қаққайган Эшонхонга буюрди:— Чиқ, Қора-

войга айт, фйтонни тайёр қилсин. Ҳозирча бутун гапни махфий сақла, валдираб шов-шув кўтариб юрма! Бойвучаларнинг можаросини унча писанд қилмайман, лекин қайнаталардан, битта-яримта душманларнинг гийбатидан чўчиш керак. Эҳтиёт шарт...

— Хотиржам бўлсинлар, бой ака, асло ғам емасинлар, бутун ғовларни ўзим бартараф қиламан,— деди Эшонхон мўлтонилик билан ва ҳовлига отилди.

Саидаҳмадхон устидаги сурма ранг янги мовут камзулининг этақларини қўли билан уриб бир-икки қоқди, телпагини бошидан олиб, бармоқлари билан чертиб тозалаган бўлди. Қозиқдан ярқираган, қора мовут қопланган узун, кенг почапўстинни олиб кийди. Оғир одимлаб меҳмонхонани бир-икки айлангач, кўкрак чўнтагидан олтин соатини олиб қаради-да, шошилиб амиркон кавушини кийди, тез юриб ҳовлига чиқди.

Ташқари ярим яланғоч дарахтлар, чиптага ўралган атиргулларга тўла саҳни кенг ҳовли эди.

Фйтон ҳали тайёр бўлмаганига қарамасдан, Саидаҳмад ичкарига киришни хоҳламади, ғишт терилган тор йўлкада бирпас айланиб турди.

— Марҳамат, бой ака! Фйтон тайёр!— хабар қилди Эшонхон.

Саидаҳмад такаббуруна юриш билан дарвоза олди-га чиқди ва гердайиб, юмшоқ извошга ўтириши ҳамон Қоровой «Чух-чух, ҳай!..» деб узун қамчинни кўтарди. Йилтираган, бир-биридан гўзал қўш олмовут отлар енгил юриб кетишди.

Фйтон кўздан йўқолгунча, кўчада тик қотиб турган Эшонхон ичкарига кирди. Ҳовлининг бир бурчагидаги тор, қоронғи ҳужрада пайпаслаб токчадан чироқни топди, уни ёқиб кичкина шалоқ хонтахта устига қўйди. Совуқ, танчаси ҳам йўқ зах ҳужрада, бир қўлини иягига тираб, бир лаҳза хаёлга толганча жим ўтириб қолди. Сўнг токчадан қалин катта китоб — «Минг бир кеча»ни олиб, варақлай бошлади...

III

Айвонда босма гулли бўз кўрпа ёпилган пастаккина танчада қизлар ўтирарди. Улар тўртта эди; ундан-бундан гангур-гунгур гаплашишиб, бирови тепалик, бирови 40

жияк, бирови гардиш тикиш билан машғул. Улар кўнгилларида чайқалган ҳавасларига бовар, юксак завқларига хос нозик нусхаларни, кўркем нақшларни бири-биридан ўзишиб тикар эдилар.

Қизларнинг бири Оташ-дукчининг қизи Зумрад, бошқалари — унинг ўртоқлари, қўшни қизлар. Ун беш билан ўн саккиз ўртасидаги попукдай кўркем бу қизлар кичикликдан бирга ўйнаб ўсган, ўзаро самимий дўст, аҳил дугоналар.

10 Булар орасида Зумрад айниқса шўх, сўзлари, қилиқлари ўзига ярашган дилбар қиз. Унинг ўрта, толма бўйи, нозик бели, ингичка эгма қошлари, қирра бурни, йирик учқунли кўзлари бир-бирига муносиб. У сарбаст, зийрак, ҳаракатлари дадил, сўзлари ўткир, ўртоқлари орасида онабош қиз. Маҳаллада ўткир, гапга чечан қизлар кўп бўлса-да, ўта қашшоқ, паст табақадан ҳисобланган Оташ-дукчининг қизи — Зумраднинг оқилалиги, зукколиги ва сулувлигига катта-кичик барча тан берар, мафтун бўлар эди.

20 Оташ-дукчининг отасидан қолган бўғот томли пастак уйнинг бир чеккаси чўккан, қийшайиб тўкилиб турар эди. Қафтдай кичкина ҳовлининг бир ёқасидан ўтган анҳор бўйи — қуюқ толзор, серсоя, жимжит бир гўша.

Зумрад — кампир ва чолнинг битта-ю битта ёлғизи. Уларга у ҳам ўгил, ҳам қиз, ундан бошқа фарзанд кўрмаган эдилар.

Гуласал жиякни тез-тез қатим тортиб тикарди. Бирдан тиниқ овозини жаранглатиб куйлаб юборди:

30 Деразадан бош боққан, дилбарим,
Ғамза билан қош қоққан, дилбарим.
Деразадан боқмангиз, бошим яланг,
Боқсангиз боқмасангиз — қошим қалам!..

Қизлар қотиб-қотиб кулишди.

— Нима қилай, икир-чикир гапларинг қурсин, зеркиб кетдим. Қўшиқ кўнгилнинг чигилини ёзади, билсанглар... — деди Гуласал — кўзлари қийиқ, бодом қовоқ, истараси иссиқ, жажжигина қиз.

40 — Турмушимиз нуқул машаққат-а, мундақа замонни ер ютсин! Худонинг берган куни озиғимиз ун оши бўлиб қолди. Олти ойми, етти ойми бўлади, тишимизга гўшт теккани йўғ-а, уф!.. — деб қўлидаги гардишни ер-

га қўйди Башор.— Отам бояқиш эрта-ю кеч маҳси тикади, жўжабирдай жонмиз, топганимиз етмайди.— Озгина сукутдан кейин қўшиб қўйди:— Бир пўстдумба босган, сергўшт палов бўлса-я шу тобда...

— Вой-вой, ун ошига нозми? Бизнинг қозонимиз нуқул қора шўрва қайнатади,— деди истеҳзо билан Гуласал, ипак қатимини тишлари билан узиб.

Раъно жон-жаҳди билан дўппи тикарди. У Башорнинг тиззасини секин туртди:

— Ҳай, Башор, муғамбирсан-эй, ҳар куни еганларинг қайла, мошкичири; писмиқ ўлгур, пишиқсан, айтмайсан. Туршак, мағиз-ку қоп-қоп, отанг ҳар кун ташийди бозорга. 10

Башорнинг жаҳли чиқиб кетган эди, ёнидаги гардишни ердан юлиб олди-да, тап этиб танча устидаги мис баркашга қўйди:

— Сенинг ҳамиша гапинг шу! Тўқсан, бутсан, деб кўз очирмайсан. Отам шўрлик ёз бўйи ер ишлайди, қишда ҳаммолликка бозорга югуради, бир уй тўла жонни боқиш осонми?! Ичганимиз ёвғон хўрда, ёвғон ун ош, онда-сонда бир адашиб зиғир ёғ палов кўриб қоламиз. Тўқлик ўлсин шу бўлса!.. 20

Зумрад ўртоқларининг бир зум жиқиллашганидан хуноб бўлиб ёниб кетди:

— Бас-э, ўлинглар илойим, шуям гапми! Қамбағалмизу, лекин қадримизни билайлик. Қорнимиз оч бўлсаям, кўзимиз тўқ бўлсин!

— Ажабми! Ўзинг ҳам тупугингни ютдинг-ку!— деди пайваста қошларини чимириб Башор.

— Қўй, жоним Башоратхон, тақдирнинг муруввати-га умидвор бўлайлик. Қунимиз туғса тинчиб қолармиз. Балки худойим ҳаммамизга яхши-яхши куёвлар буюрса...— кўзларини ноз билан сузди Зумрад.— Тегиб кетармиз... 30

Қизлар беихтиёр кулиб юборишди.

— Попукдай йигит чиқса, индамай тегиб кетаварардим.— деди жўрттага жиддий тус билан Раъно.

— Ул-э, мунча эрсирамасанг!— деди юзини терс буриб Гуласал.

Қизлар тағин қаҳ-қаҳ уришди. 40

Айвоннинг бир четида Зумрадинг онаси — Момосулув хола чархни гув-гув айлантирарди. У новча, қуруқ суяк бир кампир; юзи бурушиқ, чакаклари ичига кир-

ган, ҳаёт машаққатидан кўзлари нурсизланган, бошида сузилиб турган эски доқа рўмол устидан қора дурра танғилган.

Кампир чарх ғув-ғувидан қизларнинг гапини эшитмас эди, лекин эр ҳақидаги сўзлари қулоғига ета қолди, зарда билан бўғилиб бақирди:

— Улинглар, қизлар ҳам шундай беҳаё бўладими! Қақилдоқлар-эй, эр-эр, деб ўласанлар-а!— Кампир қизларнинг маъюс тортиб қолганини кўриб, пича юмшадди.— Парвардигорим барчангизга меҳнаткаш, жафокаш, баинсоф йигитларни буюрган бўлсин! Куёвларинг билан қўш ҳўкиз бўлиб тирикчилик қилинлар, илоҳим, дастурхонларингдан қазилик норин, ёғлик патир ари-масин...

«Айтганингиз келсин!» деди ичида шивирлаб Раъно.

— Йўқ, ойижон, мен эрга тегмайман, битта-ю битта қизингизман, ёстиқ бўлай сизга!— деди Зумрад.

— Ёмон нафас қилма, қизим, қари қизликни ҳеч қайсиларингга кўрсатмасин танграм!— деди кампир бошини чайқаб.

Қизлар ишдан қўлларини узмасдан гоҳ кулишиб, гоҳ ҳазил аралаш, гоҳ жиддий гап талашиб узоқ ўтирдилар.

Кампир қурушган бармоқлари билан тиззаларини бир-икки қаттиқ-қаттиқ уқалаб олгач: «Ё олло!» деб ўрнидан қўзғалди. Ис босган тор, қоронғи йиллар юкидан букчайган ошхонада Момосулув хола ўчоққа олов ёқди, декчага бир қошиқ мой томизди-да, жазиллатиб пиёзни қовурди. Қора шўрва осонгина тайёр бўларди.

— Вой-вой-эй, жудаям чарчадим...— деди керишиб Раъно ва ишпечини йиға бошлади. Бошқалари ҳам нари-бери ишларини йиғдилар-да, дув этиб ҳовлига тушдилар.

Зумрад белини сиқиб тугмаланган калта нимачасининг чўнтагидан хил-хил ипак билан турланган коптокни чиқариб ерга бир урган эди, у бўй баробар сапчиб кетди. Чир-чир айланиб, қайта-қайта коптокни отиб ўйнай бошлади.

Қизлар бошларини гоҳ осмонга кўтариб, гоҳ ерга боқиб, коптокни кузатиб турдилар.

— Баҳор келсин, қониб-қониб бир ўйнайликки...— деди Раъно кулиб.

— Копток ўйнашни жудаям яхши кўраман, ёзин-қишин чўнтагимда олиб юраман,— деди Зумрад коптокни қайтадан кичкина чўнтагига тиқиштириб.

Қизлар бир-бирларини опичиб, қувлашиб, жаранг кулгилар билан бир оз яйрашди. Кўча эшик бўсағасида Оташ-дукчи пайдо бўлган он, қизлар унинг авзойи бузуқлигини пайқаб, дарров уй-уйларига тарқалишди. Зумрад ҳам Раънога эргашиб чиқиб кетди.

Чол қовоғи солиқ, ерга боққани ҳолда хонага кирди, устидаги олача тўннини ечиб, эски кир чопонни кий-гач, айвонга чиқди, ўхў-ўхўлаб йўталганча, танчага тиқилди. 10

— Ҳей, қайдасан? Бери кел!— чақирди у кампирини.

Ошхонада таппининг аччиқ тутунидан хит бўғилган кампир минғиллади:

— Бай-ба-ей, чолим бечора, ичи яланиб оч келди-я...

— Бери кел деяпман, қулоғинг том битганми?!— тагин чақирди чол тоқатсизланиб.— Гап бор... 20

Момосулув хола келиб айвон четига омонат ўтирди:

— Тагин нима гап топиб келдингиз? Доим машмаша... Овқат тайёр.

— Чиқ, яқинроқ ўтир, гап кўп,— деди ювошланиб чол.

— Эшитяпман, гапираверинг!— деди зарда билан кампир.

Дукчи чол танча оша бошини чўзгани ҳолда сирли товуш билан сўзга киришди. У Жомеда ўтирганида бугун олдига Эшонхон келганини айтди. Кейин унинг извошда хўжайини билан зиёфатга биргалашиб борганини, у ерда қиз ошида деразадан қизларга мўралаганларини, Зумраднинг роса ўйнаганини, бойнинг ишқи тушиб қолганини — ҳаммасини бир-бир айтди. Кампир ҳайратдан тишсиз оғзини балиқдай катта очиб тинглар эди. 30

— Энди бой нима учун Эшонхонни олдимга юборганининг маънисини тушундингми, кампир? Э-э, гумроҳ, қизингни сўратяпти! Бошим қотиб қолди!— қичқирди жаҳл аралаш дукчи. 40

Ранги ўчиб, беҳуш анграйиб қолган кампир чолнинг бақиригидан ўзига келди, оёқларидан эски кавушларини тушириб, танчага суқилди:

— Қайси бой? Бўйдоқми ўзи, шунисини гапиринг аввал!— деди сабрсизланиб.

— Дарҳақиқат жуда бой. Машҳур пахтачи бойлардан. Ўзим ҳам бир кўрганман, жуда такаббур, унча мунчани писанд қилмайди, айтгани айтган, дегани деган.— Чол бир оз сукут қилгач, кулиб, тилининг тагига нос отди.— Эси паст кампир-эй! Сенинг гапингга куляпман. Бўйдоқми дейсан! Бўйдоқ бўлади-ю, бой бўлади-ю, сенинг қизингни сўрайдими! Эсинг жойидами?

10 Ўзи чамаси элликларда, аммо икки хотини бормиш! Ҳа, шундай, ували-жували одам. Ишқи тушган қизингга, яхши кўриб қолган...— деди чол, носвойдан дудуқланиб.

— Ишқи тушмай ўла қолсин!— деди бўшашиб Момосулув.— Йигирмада, ўттизда бўлсаям, битта хотинлик бўлсаям, «Ҳа, пешанаси шу экан қизимнинг», дердим. Икки кундош-а, икки ёв! Кун берармиди айғир отдай икки кундош! Кундошликка кун туғмас, кун туғса бутун туғмас, деган қадимларнинг сўзини билмайсизми?! Попукдай қизим чўри бўлади-ку уларга, куяди,

20 ўтда ёнади... Кўп кўрганман мундоқ воқеаларни... Йўқ, чол, сира бўлмайдиган гап. Ўша Эшонхон-да, биламан, хўп тулкилигини, сиз, лақиллаган чол, унинг ноғорасига ўйнамоқчисиз!

Чол «ух!» деб узоқ сукутга толгач, наmatни бўйра билан қўшиб кўтариб, носвойни тупурди, бўғилиб қаттиқ йўталди:

— Қайдам, молу дунёсининг ҳисоби йўқ, бадавлат одам. Шояд қизим яйраб-яшнаб кетса, деб умид қилган эдим, шу ваздан менга маъқулдай кўринган эди...

30 — Хом калласиз-да,— деди кампир куюниб,— давлати қуриб кетсин ит феълларининг. Куни заҳару заққум бўлади қизимнинг. Оч қорним — тинч қулогим, деган қадимнинг гапини биласиз-ку. Мўмин-қобил бир меҳнаткаш топилиб қолар, андак сабр қилинг, пушаймон бўласиз!

— Сен, кампир, тушунмайсан, бойнинг давлатидан биз ҳам қариган чоғимизда қитдай баҳраманд бўлармидик дейман. Қасбим дукчиликка барҳам берармидим... Қунимиз ҳам битиб қолди, бир шингил роҳат кўрармидик...

40

Момосулувнинг жаҳли чиқиб кетган эди:

— Ихтиёр сизда-ю, отаси, лекин қараб туриг, қизингиз хунибийрон йиғлаб қайтиб келади, шунда пушай-

мон бўласиз. Худо кўтарсин бойларингизни, мен уларнинг ҳаммасини миридан-сиригача биламан, ҳа хўп денг гапимга!— Кампир жаҳл билан ўрнидан турди-да, қаддини ростлаб, ошхонага кетди.

Оташ-дукчи танчага тиқилиб, узоқ ўй сурди. Унга гоҳ кампирнинг гаплари маъқулдай кўринар, гоҳ бунинг тескариси тузук тушар эди.

У намозгарга тайёрлангач, ошхона олдига борди.

— Ҳой, кампир, оғзингни юма тур, қизингга ҳам, бошқаларга ҳам алжираб қўйма! Оғиз айғоқ, тил тайғоқ! Уқдингми? Маҳалланинг катталари билан секин маслаҳатлашиб кўраман,— деди-ю, кўчага чиқиб кетди чол.

Зумрад эшикдан кирган ҳамон онасининг хафалигини сезган эди:

— Тағин нима гап ўтди, йиғлабсизми?— сўради онанинг юзига тикилиб қиз.

— Чол ўлмагур билан жиндай ёжиллашдик-да, нима бўларди...— деди кампир тутундан хип бўғилган товуши билан.— Қўй, ишинг бўлмасин, қизим!

— Бу нимаси-я, ойи, ўқтин-ўқтин уришиб қоласизлар. Чолу кампир аҳил, меҳрибон бўлиши керак эди. Ойижон, бу ғавғо, хархаша камбағаллигимиздан бўлса керак... Майли, ойи, беҳуда куйинманг, отам келсин, ўзим уришиб қўяман,— деди Зумрад ва онаси узатган бир коса қора шўрвани кўтариб, нимадир куйлаган ҳолда айвонга енгилгина чиқиб кетди.

ИККИНЧИ БОБ

I

Осмондан майин, енгил қор учқунлайди. Қатқалоқ кўчаларда совуқдан жунжиган одамлар тирикчилик ташвишида шошилиб, бири бозорга борар, бири бозордан қайтар эди. Енгил-енгил кийинган аравакашлар отда букчайиб ўтирадилар, ўқтин-ўқтин иссиқ нафаслари билан кафтларини иситиб оладилар. Гоҳу гув этиб конкалар, гоҳу отлиқлар ўтиб кетади.

Мана, сувсар телпак, почапўстинда, мўйловлари олифта буралган Саидаҳмадхон файтонни битта ўзи тўлдирган ҳолда гердайиб кетмоқда. Уни танимаган одам кам. Савдо аҳли, пахта даллоллари: «Ассалому

алайкум!» дея таъзим билан салом бериб қоладилар. Сандаҳмадхон баъзан извошини бир лаҳза тўхтатиб, бирор таниш билан жиндай гаплашар экан, самоварчи-га: «Чилим!» дея қичқиради. Самоварчилар чилимни шоша-пиша пишитиб, нари-бери артиб югурадилар. Файтон енгил боради, ҳамманинг кўзи, гўё мақомга монанд, учиб кетаётган қўш олмовут отларга қадалиб қолади.

10 Эскижўвада баланд ғишт бино, мануфактура мага-зинига етгач, файтон қайрилди, мадраса олдида тўхтади. Бой салмоқдор қадами билан кенг йўлакдан ўтиб, ўнг томондаги эшикни очди-да: «Мумкинми, тақсир?» деди ва жавоб кутмасдан ичкари кирди. Тор, қоронги-роқ хужрада бош мударрис — аълам билан тўртта-бешта уламо ўтирарди.

— Эҳе, хуш келибдилар, жаноблари! — деди ўрнидан кўзгалиб мударрис.

Уламолар билан кўришиб бўлгач, бой пихиллаб ба-зўр чордана қурди.

20 Хужра ўчоғида пистакўмир лаққа чўғ бўлиб турар-ди. Икки токчага араб ва форс тилларида, баъзилари тош босмада чоп этилган, баъзилари қўлда битилган қалин-қалин китоблар терилган.

Мадаррис — Садриддин аълам ва унинг ҳузуридаги машҳур уламолар саватдай катта оқ саллаларда, қат-қат янги, кенг тўнларда, ҳаммалари узун соқолли, са-лобатли кекса одамлар эди.

— Жаноблари, бардаммилар? — сўради бойга муро-жаат этиб Садриддин аълам.

30 Бой ўзига жиддият бериб, қуллуқ қилди:

— Ташаккур, тақсир, ўзларидан сўрасак? — ва бир-бир уламолар билан сўрашиб чиқди.

— Қалай толиби илмлар, умуман барча мадраса аҳли, таълим ишлари тузукми? — сўради бой Садрид-дин аъламдан.

— Толиби илмларимизнинг намозу ибодатга, таҳ-силга ихлослари кўп баланд. Вақф ерларининг маблағ-ларига қаноатда бўлиб, таҳсил қилурларки, офарин де-йишга сазовордирлар, — жавоб берди, кичик айёр кўз-40 ларини қисиб, пахмоқ соқол уламо.

Садриддин аълам шошмасдан, сўзларни бир-бир чертиб, салмоқ бериб сўзлай бошлади. Мадраса тала-балари орасида ҳатто йигирма-йигирма беш йил мо-

байнида матонат ва ижтиҳод билан таҳсил қилувчилар борлигини айтди.

— Булар гўё игна билан қудуқ қазигандек бағоят диққат, қунт билан меҳнат қилурлар,— деди Садриддин аълам.

Бошини қуйи солиб, сукутда ўтирган кўса бир уламо деди:

— Камбағал, ночор шогирдларимизнинг ҳоли танг. Ҳолбуки, уларнинг озиқ-овқати ёлғиз вақф зиммасида. 10
Бир гуруҳ шогирдлар, баъзи уламолар билан тил бириктириб, вақф даромадини лаққа-лаққа ютадилар. Бутун фалокат ва разолат шунда. Шариатимизнинг қонунари, ҳуқуқлари қайда қолди?! О, барчаси барбод топди, ёлғиз олло таоло...

— Бас-бас-э!— кесди уламнинг сўзини жаҳлдан қизарган Садриддин аълам.— Олло ҳақи, бўҳтон бу... Астафидулло, деганларингиз нуқул куфурдир.

— Астафидулло! Бўҳтон! — деди бўғилиб хаста овоз билан бир уламо.

— Фараз қилайлик,— Садриддин аълам ўтирган 20
ерида бир чайқалиб олди,— мабодо бир-ярим ноинсоф бор, деб. Аммо нафақанинг улкан ҳиссаси шогирдларга ажратилган. Лекин инкор қилмаймизки, шогирдлар орасида олчоқ, дангаса, расво, илдиздан чириган базма-каш ҳаромилар бордирки, бу кўп фоже воқеа, астафидулло, шояд тангрим ўзи жазоларини бергай!

Саидаҳмадхон, гарчи, зарур ишлари кўплиги туфайли ичдан тоқатсизланса-да, жим қулоқ солиб ўтирарди.

— Афсуски, иллатлар кўп, тақсирлар,— деди мўйловини аста бураб бой.— Шариат бобида четга тоймасдан, бандалар кўкрагига имонни жо қилмоқ — сиз азизларнинг вазифангиз. Биз эса олло таолонинг ожиз бандасимиз. Раҳматли отамиз, фарзандимиз қуръони шарифни варақлашга муяссар бўлғай, деган ниятда каминани мактабга бердилар. Ёш эдик, шўх эдик, домламиз сал нари бўлса, шип этиб дарчадан отардик ўзимизни. Мана, ғирт омиман, жаноблар, расвойи оламман. Лекин на чора, ёлғиз пушаймонлик...— Уламоларга бир-бир қараб чиқди бой, сўнг давом этди:— Қулоқ беринг, тақсирлар, замон тараққиёт поғонасига етди. Петербургда 40
бўлганимда татар бойлари билан кўп учрашдим, бирга бўлдик, улар зийрак, ақлли, ўқимишли, ислом йўлига берилган одамлар. Бухоройи шарифнинг амири олий-

лари Петербург мусулмонлари учун бир масжид бино қилдирибдилар, кўриб ақлим лол қолди. Миңоралари самога қадалган муҳташам бир бино. Татар дўстларга эргашиб ҳар кун намоз ўқидим, бир кун канда бўлмади.— Бой жилмайди.— Ўз шаҳримизда, билмадим, иш кўплигиданми, тарки намоз юрар эканмиз...

Уламолар кулиб қўйишди.

10 — Мусулмон бандасининг боши ҳамиша саждада бўлмоғи фарздир, жаноб!— деди аълам жиддият билан ва қўлидаги тасбеҳни бармоқлари орасида бир-икки айлантириб қўйди.

— Шу шаҳри азминизда ҳам татар дўстларимиз, зиёлилар бисёр,— деди бой ва бир қўзғалиб, тиззаларини уқалаб олди.— Улар билан зиёфатда, мажлисларда, савдо-тижорат масалаларида тез-тез учрашиб тураммиз.

— Ҳа, жаноб, татарлар динда қанчалик мустаҳкам бўлса, тижоратда ҳам шунча фарангдирлар,— деди уламолардан бири узун соқолини силаб.

20 — Шундоқ, тақсирим,— деди бой бошини тебратиб.— Татар уламолари мадрасаларда бирмунча ислоҳот ишлари бошлаганлар. Бизнинг Тошкентда, Қўқонда, Самарқандда, Андижонда зиёлилар, жадидлар кўпаймоқда.

— Дини исломимиз барбод бўлурми, астаффирулло...— деди уламолардан бири йиғламсираган оҳангда.

Қовоғини осилтириб ўтирган Садриддин аълам қуюқ қошларини кўтарди ва бойга мурожаат қилиб, қаҳрли оҳангда деди:

30 — Шариатимиз фақат оллони, пайгамбарни, қуръонни буюрмиш биз ожиз бандаларига. Жаҳид деган бадном даҳрийлар пайдо бўлмиш, кофири жаҳондир бадбахтлар! Қиёмат яқинмики, тангрим, ўзинг кечир бандаларнинг гуноҳини, замон бузилди, олам расво бўлди. Аммо уламоларимизнинг биронтаси уларга ёндашмас, биз олло таолога сизиниб, йиғлаб дуо қилурмиз, умматларга, йўлбошчи, раҳнамодирмиз.

Уламолар бошларини қимирлатиб, аъламнинг айтганларини маъқулладилар.

40 — Дилимизда аввало худо, сўнг пайгамбар алай-ҳиссалом ва шариатимиздир!— деди уламоларнинг бири.

— Ҳақ рост!— тасдиқлади киприкларини пириллатиб иккинчи уламо.

Саидахмадхон пешанасини уқалаб, жим бўлди. У нима дейишни билмасдан тараддудда қолган эди.

— Мумкинми? Ассалому алайкум!— Эшикдан кулимсираб Анвархон қори кириб келди.

У ўрта бўйли, яғринли, оппоқ юзига калта қора соқоли ярашган, кўзларида ақл жилваси кўринад эди, бошида дид билан ўралган кичик оқ салла, эгнида сурма ранг мовутдан узун тўн.

Анвар қорининг орқасида қуюқ таъзим билан қўллари кўксига қўйиб, баланд бўйли, сийрак соқолли, ингичка, рангпар киши — «Изоҳ» журналининг котиби Мирзаҳалим турар эди. 10

Уламолар ва Саидахмадхон ўринларида қалқиб, қори билан кўришиб қайта-қайта сўрашдилар.

Саидахмадхон Анвархон қорини ёнига ўтқазгач, яна бир карра сўрашиб олди.

— Мадрасада кўрарман деб ўйламаган эдим жанобларини,— деди Саидахмадхон қорига қараб.

— Ҳазратларини зиёрат қилгали гоҳо келиб турамиз,— жавоб берди қори кулимсираб. 20

— Қори!— деди Садриддин аълам оҳиста, салмоқли нутқи билан.— Айни вақтида келибсиз, кўп хурсандмиз. Биз шу топда бой жаноблари ила муҳим бир масала устида сўз чақиб ўлтурурдик. Имонимиз комилдирки, сиз уламо ҳазратларнинг ислом динининг ҳомийлигига аминсиз. Сиз уламоларнинг пок ниятларини, хулқи-атворини яхши билурсиз. Шундоқ экан, умид қилурмиз, сиз жадидлар йўлига сад чеккайсиз, у беҳаёларни йўқотгайсиз!

Анвархон қори бир лаҳза ҳайратда қолган эди. Лекин зийрак киши бўлганидан дарҳол уламолар кўнглидаги ғашликни сезди, Саидахмадхонга мурожаат қилди: 30

— Шу давримизда жадид аталмишлар мавжуд бўлди. Жанобларга маълум бўлғайким, уларнинг мақсади — ислом байроғи соясида халққа хизмат этмоқ ва миллатга раҳнамо бўлмоқдир. Биз билурмиз, уламоларимиз кўнгиллари пок, динимиз учун ўзларини қурбон этадиган зотлардир. Уламо ҳазратлар жадидлар ила биргаликда халққа раҳнамолик этсалар, тарбия, шафқат қилсалар кўп дардларимиз шифо топган бўлур эди, муқаддас вазифаларимиз бажо этилган бўлур эди. Олло таоло, пайғамбаримиз, шариятимиз ҳақи, онт 40

- ичурман, тақсирлар,— қори бир зум сукут қилиб, уламоларга бир-бир қараб чиқди,— пок виждон ила қайд этурманки, уламоларга эътиқодимиз буюкдир, жаноб Саидахмадхон,— Анвар қори бойга мурожаат этди,— халқимиз бидъат, хурофот ботқоғида қолиб борур, бунинг боиси недур? Илм-урфондан мутлақо маҳрум, нодонлик-гумроҳликка муттасил ғарқ бўлмишлар. Миллатимизнинг бу жароҳатларига даво излайлик, шафқат қилайлик! Уламо ҳазратлар биздан асло ранжимасинлар,— деди қори дадил оҳангда,— бу масалалар хусусида бир оз оғиз очсак, мактаб, мадрасаларга бир оз ислоҳ киритайлик десак, ҳазратлар ўта мутаассиблик ила зиддият кўрсатурлар. Истанбулда дорилфунун бор, Туркиянинг Анқара, Измир каби шаҳарларинда янги усул мактаблар очилмиш. Арабистонга бир назар ташланг: Қоҳира, Искандария, Дамашқ, Бағдод шаҳарларининг барчасида дорилфунунлар, мактаблар бисёр эмиш. Жаноблар, аҳвол шундоқ. Туркистон вилоятида маориф машъали йўқ, халқимиз ҳаёти том зулмат. Эски мактабларимиз ғоят қолоқ. Ҳолимиз фоже ва аянчли. Унча-мунча тараққийпарвар зиёлилар, жадидлар пайдо бўлиб келурлар. Булар ҳам шариатимизни, қуръони шарифни муқаддас билурлар, инчунун мактаб ишларига ғамхўрлик кўрсатурлар. Уламо ҳазратлар, муҳтарам бойлар, зиёлилар, жадидлар орасида бирлик лозимдир. Айни замонда мактаб-мадрасаларимиз ислоҳ талабдир.
- Ҳужра эшигида, ташқарида бир тўда шогирдлар турарди. Улар баъзан эшикни қия очиб, тагин ёпар, ўзаро ивир-шивирлашиб қўяр эдилар.
- 30 Уламолар қовоқлари солиқ, ерга боқиб, сукутда ўтирардилар. «Изоҳ»нинг котиби мулоим оҳангда секин сўзлади:
- Жадид аталмиш кимсалар пайдо бўлди, майли, ўзларини муқаддас ислом байроғимиз остига олсалар, қаршилик кўрсатмайлик, биргалашиб миллат учун жон куйдирайлик. Туркия ва Арабистон яқин дўстларимиздир. Ғоямиз, иқболимиз, маслагимиз бирдир. Айни замонда вазифаларимиз зўр ва масъулиятлидир. Олло таоло ўзи карам этсин!
- 40 Уламолар жиндай юмшадилар. Улардан баланд бўйли, серсават, эллик беш ёшлардаги бири муғамбир кўзларини Анвархон қорига тикандай қадади:
- Ислом байроғи остида бирлашувга эътироздан

ожизмиз. Дин учун, иқбол учун, муқаддас вазифалар учун жонимиз фидо!— деди кескин равишда, ҳаяжондан қизариб.

Садриддин аълам, одати бўйича, кўзларини ердан олмагап ҳолда шошмасдан минғиллаб сўзлашга киришди. «Жадидлар орқадан динга раҳна солиб юрурлар», дея турли далиллар кўрсатишга урниб, узоқ гапирди. У ичида Анвар қорини ақлли, тадбирли, ҳушёр, оламдан хабардор, деб ўйлаганидан, ҳар нечук тихирлик қилса-да, аста-секин бўшашди:

— Ислом дини пок ва улвийдир. Уламолар дин ҳомиysi, халқ йўлбошчисидирлар. Модомики, шундоқ экан, зиёлилар, бойлар барчаси уламолар билан иноқ бўлиб, уламоларга асло шак келтирмай бирлашсалар, шояд халқ бошидаги ташвиш ва кулфатларни, тангрининг қудрати ила даф этурмиз. Уҳў-ўҳў,— деб бир-икки йўталди аълам, тагин асабий ҳолда бошини кўтариб қорига қаради:— Жаноблари огоҳ бўлсинларки, хоин жадидларнинг шаллақиликлари ҳаддан ошгани ҳамон сад чекурмиз. Тошбўронни билурмисиз? Туркистон ўлкасига, бандаларига қудратли тангри раҳм қилса, ўзи нур ато этур!

— Пок виждонимда зарра шубҳа йўқ, ҳазратим!— деди қўллари кўксига таъзим билан қори.— Олло ҳақи, асло шак келтирмагайсиз...

— Тақсирлар,— деди Саидахмадхон аввал уламоларга, сўнгра аъламга мурожаат этиб,— ғалва-можаро, низомларга барҳам берайлик. Алҳамдулилло, барчамиз мусулмонмиз, бизни шариат йўлидан сиз олиб борурсиз. Лекин замонамизнинг талабига мувофиқ, қори афанди айтганларидай, қитдай ислоҳ билан мактаб-мадрасага илми ҳисоб киритмоқ гуноҳ бўлмас, деб ўйлаймиз. Тақсирим, менга ижозат берсинлар, тижорат ишида ҳар бир дақиқанинг қиммати гоят зўр,— деди бой ва пихиллаб ўрнидан қўзғалди.

— Чой, чой лозим эди, афсуски фаромуш бўлибмиз,— деди Садриддин аълам ўрнидан турар экан.

— Ташаккур!— деди бой қуллуқ этиб, уламолар билан хайр-маъзур қилиб ва қорига кўзини қисиб зимдан имо билан боқди-да, ҳужрадан чиқди.

Уламолар ҳам ҳовлига чиқдилар. Саидахмадхон ва Анвархон қори тагин қуллуқ қилиб, уламолар билан қайта-қайта хайрлашдилар ва кўчага қараб аста юрди-

лар. Кўча эшик олдида икки талаба «Ассалому алайкум!» деб таъзим билан салом берди. Анвархон қори тўхтади, қўл бериб, ҳар иккиси билан кўришди. Бой «Ваалайкум...» деб ўтиб кетишни мўлжаллаган бўлсада, ноилож тўхтади.

— Бу кишининг зеҳни олмос, юраги пок, дарди илмда,— деди қори бойга Умаралини кўрсатиб.— Қани шундай чанқоқ йигитларга илм булогини очиб юборсак. Буниси эса машҳур ялқовлардан,— деди кулимсираган ҳолда қори.— Тарбия билан балки эпга келтириб бўлур, дейман, жиндай заҳарлиги ҳам бор.

— Шогирдларни миридан-сиригача биласиз-да, қори жаноблари. Сабр-матонат билан илм ва динни чуқур ўргансалар, ахир бир кун муддаога етадилар,— деди бой гердайиб.

— Кўп яхши гапирдилар, қори ҳазратлари. Мароқ билан тингладик, айтганларингиз барчаси ҳақиқатдир. Илмга ташналигимизнинг таърифидан тил ожиз...— деди Умарали таъзим билан қорига мурожаат этиб.—
20 Ҳужрадаги суҳбатни эшик орқасидан эшитдик. Афв этгайлар,— жилмайди йигит.

Умарали йигирма уч, йигирма беш ёшларда, баланд бўйли, оқишдан келган, келишган йигит. Унинг кенг пешанаси, йирик кўзларидаги фикр ва ақлининг теранлиги ички руҳиятидаги гўзалликни кўрсатарди. Эғнидаги жуда содда, ҳатто фақирона, лекин тоза кийими ҳам, бошидаги қунт билан ўралган кичкина оқ салласи ҳам жуда ярашган.

— Талабалар моддий ва маънавий аҳволининг шу
30 тобда ғоят чатоқлиги — барчамизнинг дилимиздаги жароҳат. Унинг давосини ахтармоқ, шифосига эришмоқ кўнгилларимиз орзусидир иним,— деди қори Умаралига мулойим боқиб.

— Ҳар ишда сабр-қаноат лозим, жаноб Анвархон, мусулмончилик аста-аста,— деди шошганидан тоқатсизланиб Саидахмадхон.

Умаралининг шериги, қори, ялқов, деб таништирган шогирди, Хуррам мирзо кўзлари ола-кула, кўсароқ, қаримсиқ, паканагина йнгит эди.

40 — Бой ака!— деди Хуррам мирзо Саидахмадхоннинг пинжига суқилиб.— Номим Хуррам, дўстларим эркалаб «Танбал» дейдилар. Лекин араб тилида мадраса аҳли орасида олдимга тушадигани йўқ. Уқтин-ўқтин шу ма-

конда дилим сиёҳ бўлиб кетади-ю, битта-яримта чапани улфатларим олдига бориб жиндай май ёхуд банг билан кўнгил очаман. Шундоқ, бой ака, мендек фақирга зиғирдай шафқат ва эҳсон кўрсатсалар. Давлатингиз бундан ҳам зиёд бўлғай...

— Оббо, нафси бузуқ, сира бу қилиғингни қўймадинг!— деди ранжиб шогирдлардан бири.

— Фалокат, писмиқсан, нарироқ тур!— деди Хуррам мирзо тўнғиллаб.

Қори билан Умарали кулиб юборишди.

10

— Серзавқ кўринасан, эртага ҳовлига бор, гаплашамиз, хўпми?— деди бой кеккайиб.

Хуррам мирзо қайта-қайта букилиб таъзим қилди. Анвархон қори билан Саидаҳмадхон кўчага чиққач, дарвоза олдида учраган шиллиқ кўзли чолга: «Чилим, тез чилим!» деди сабрсиз ҳолда.

— Жоним ўргилсин сиздан, бой ака, чилим, мана!— Чилимни шошилиб бойга тутди чол.

Саидаҳмадхон чилимни бир-икки узун-узун торғди ва «ол!» дея бир чақачи ташларкан, чол букилиб қўл 20 қовуштирди.

— Уламоларнинг дилни оғритманг, жаноб қори, чоқлик билан иш кўрсангиз, ютасиз. Уламонинг қудрати зўр, тегажаклик қилманг,— ўғит берган бўлди Саидаҳмадхон мийгида кулиб.

— Уламоларга ҳурматимиз чексиз,— жавоб берди қори,— лекин...

Бирдан қорининг сўзини кесди Саидаҳмадхон:

— Городга чиқмаймизми?

— Ташаккур!— деди қуллуқ қилиб Анвархон 30 қори.— Матбаага киришим зарур, бир рисола битган эдим, шунинг нашрига доир жиндай юмуш бор. Китобдан, аввало сизга ҳадея этажакман.

Бой қуллуқ қилди:

— Индинга бизнинг ҳовлига марҳамат этсинлар, суҳбатлашамиз.

Қори: «Албатта борурман», деб хайрлашгач, Саидаҳмадхон фойтонга ўтирди.

— Заводга!— буюрди бой извошчига.

40

II

Файтон юриб кетиши билан, Анвар қори қайтиб мадрасага кирди ва Умарали ҳужраси томон юрди.

Умарали эҳтиром билан қорини ёлғиз кичкина кўрпачага ўтқазди.

— Саидахмадхон пахтачи бойлар орасида энг эътиборлиларидан. Рус фабрикантлар ҳам яхши танийдилар,— деди қори пешанасини уқалаб.

— Биладан, лекин ғурури ҳам хийла баланд,— деди Умарали қорининг қаршисига — қуйига чўккалаб.— Илмга тушунмайдиган, қадри-қимматига етмайдиган махлуқ ҳаммаси.

10 — Бойлар кўпаймоқда, бу ёмон эмас. Уларни ташвиқот-тарғибот билан тараққийпарварлик йўлига солиш бизнинг вазифамиз. Миллатнинг аҳволи жожедир, буни бойларга тушунтирмоқ бизнинг бурчимиз. Аввало бойларни ғафлат уйқусидан уйғотурмиз, сўнг улар билан биргаликда миллат ғамини кўруремиз. Иним Умарали, бу ғоят мушкул иш, лекин миллатнинг корига ярайдиган одамлар — бойлар. Уламо ҳазратларнинг жадидларга зидлиги авжга минмоқда, билмадим, оқибати не бўлур.

20 — Жаноблари ҳаргиз ифрот, эҳтиёт бўлсинлар! Буларнинг сири фақирингизга кўп аён,— деди Умарали товушини пасайтириб.— Ҳақиқий дин ҳомийлари бўлмиш уламоларга ҳурматимиз комил, афсуски, ашаддий нодон мутаассиблар ҳам бор, уларга тоб бериш мушкул.

— Зинҳор машаққат чекманг, иним,— деди қори ва кулиб юборди.— Саидахмадхон бўлмаса эди, уламолар еб қўярдилар мени. Тошбўрон, деб дўқ қилдилар, эшитдингизми?

30 — Ақл соҳибининг сўзи эмас албатта, тангрим ўзи сақласин сизни. Аммо жаноблари амин бўлсинларки, булар орасида ҳар қандай қабиҳликдан бош тортмайдиганлар бор.

— Модомики шундоқ экан, биз кези келганда жасурлик, кези келганда мулойимликни ишга солиб, ғолиб чиқурмиз,— деди Анвархон қори. Кейин бир оз сукутдан сўнг давом этди:— Бир кун сизни Саидахмадхонниқига олиб бораман. Ҳа, бойни ёқтирмадингизми?

40 — Уларнинг зиқналиги тағин, бай-бай-бай, такаббурлигини, ғурурини айтмайсизми? Асло тоқатим йўқ!— назокат билан жилмайди Умарали.

Ҳаётнинг мушкулликлари, муаммолари ҳақида қори узоқ гапирди. Умарали кўнглини эзган ҳасратларини гапирди. Отаси кўпдан вафот этганлиги, онаси ҳар ким-

нинг эшигида юмушда юрганлиги, ёлғизгина синглиси жияк тикиб тирикчиликка ёрдам беришга мажбурлиги ҳақида дард билан сўзлади.

— Мен бўлсам, илм гадойи бўлиб мадрасада юрибман. Онам билан синглимни ўйласам тунлари кўзларимга уйқу қўнмайди...

Анвархоннинг кўнгли эзилган эди, қаршисида ўтирган, руҳан сиқилган йигитнинг аҳволини яхши тушунган эди. Узоқ сукут қилгач, юпантирувчи, мулойим товуш билан деди:

— Иним Умарали, модомики онангиз, синглингиз рўзгорни қийинчилик билан бўлса-да, тебратиб турур эканлар, сабр қилинг, таҳсилингизни бир нуқтага етказинг. Ҳар бир туннинг бир кундузи бўлгани каби, ҳаётингизнинг ҳам кундузи келур. Илм шами йўлингизни ёритур. Иншоолло, муддаонгизга етурсиз.

— Фақирликнинг подшоҳликдан улуғлигига аминман, жаноблари!— деди енгил тортиб Умарали.

Шу тобда бирдан эшик очилди, талабалардан бири ҳужрага бошини суқди:

— Дўстим, тез чиқ, мударрис дарс бошладилар, лекин жуда феъллари айнаган.

Қори ўрнидан турди:

— Бизга ижозат беринг, сиз ҳам дарсдан қолманг, илмнинг дурлари беҳуда сочилмасин!

Умарали арабча бир китобни қўлтиғига тиқиб, қори билан бирга ҳовлига чиқди, уни эшикка қадар кузатгач, назокат билан хайрлашди:

— Жаноблари кўнглимизни ва ҳужраимизни нурга тўлдирдилар. Минг қатла ташаккур, тез-тез кўрмоқни орзу қилардим...— деди ва қорини жўнатиб, дарсхонага югурди.

У Ч И Н Ч И Б О Б

1

Шокир ота дўконига Тулки тилмоч ўзининг қиморбоз, безори дўстларидан биттасини эргаштириб кириб келди. Тулки тилмочнинг асли исми Бозорбой бўлса-да, бу исмини кўплар билмас, у кўпдан айёрлиги, қувлиги сабабли орттирган «Тулки тилмоч» лақаби билан ҳаммага маълум эди. Ўзи ҳам ўрганиб кетган, мабодо

бирова: «Исмингиз нима?» деб сўраса: «Исмин Тилмоч, ишим ҳам тилмочлик, бу ҳунарда олдимга тушадиган кимса йўқлигидан мени Тулки тилмоч, дейдилар!» деб ғурур билан жавоб берарди. У узун бўйли, холадай бесўнақай, беўхшов киши. Ўзи қирқларга энди кирган бўлса-да, қоп-қора териси суякларига ёпишган, юзлари тириш, у ёқ-бу ёққа қараб сўррайган йирик тишлари чурук. Катта ола-кула кўзлари қинидан отилиб чиқади-гандай, айниқса, гилайлигидан жуда ҳам хунук. Шунинг учун ҳам Тилмоч ҳамиша қора кўзойнакда юрарди. Булар етмагандек, тагин пастки жағи олдинга чиққан, пастки лаби ҳам осилиб турар эди. Тулки тилмоч Шайхантаҳур қозиси олдида тилмочлик қилар ва ўзининг касбидан ниҳоят мағрур бўлганидан, маҳалласидаги косиб, бўзчи, темирчи ва бошқа касб эгаларини писанд қилгиси келмас, фақат элликбоши, бой-бойваччаларга қуюқ салом берар эди. Оёғида этик, эғнида узун тринка камзул, кўкрагида соатининг узун йўғон занжири.

20 — Эҳе, бобой, ҳорманг, ишлар қалай?— деди Тулки тилмоч дўкон четидаги наMATга ўтириб ва имо билан ёнидан дўстига жой кўрсатди.

— Келинглар,— деди Шокир ота нохушгина товуш билан, энсаси қотган ҳолда.

Тулки тилмоч у ёқ-бу ёқдан бир қадар гап айлан тирди. Шокир ота унча рўйхуш бермаганини пайқаганидан гапнинг пўскалласини айтди қўйди:

— Унсин қалай?— сўради тишларини тиржайтириб.

— Оҳо, ана энди келдинг ўзингга!— деди қиморбоз 30 қалин лабларини ялаб.— Гоҳо ой қизингиз, бобой, гузардан паранжида ўтиб қолади. Сулувлиги сочвон тагидан ҳам билинади, орқасидан термилганимча қотиб қоламан... Ўртаниб кетаман. Олай шу қизни, дейману, лекин камбағалман-да, ҳамёнда ҳемири йўқ, қани илож...

— Бас-бас! Йўқол, аблаҳ!— жаҳлдан бўғилиб бақирди чол.

Қиморбоз Шокир отанинг сўзини писанд ҳам қилмади, киссасидан халтача чиқариб, эски қоғозга маҳорка ўради, тишлари орасига қистирди, дўконнинг бурчак-бурчакларига аланглаб қаради:

— Дўконнинг озодалигига қара, Тулкибек, исқирт чолнинг омади...

Шокир ота ойнак устидан ўқрайди:

— Бас, йўқол деяпман сенга, баччағар!

— Хафа бўлманг, бобой, гапга қулоқ солинг,— деди Тулки тилмоч айёрона кулиб.— Яқинда Саидахмадхон бойнинг меҳмони бўлдим. Бойларнинг сараси эканлигини биласиз. Шаҳарнинг обрўли бойлари, каттаконлари кўп эди. Дастурхонга ҳолва-ю асал, кабобу мантиларни тўкиб ташлади. Бойлардан биттаси: «Йўлчи ўлди-ю, лекин ҳануз тинчимадик, ишчилар, мастеровойлар сувни лойқатапти», деб қолди. Дарров сўзни мен олдим: 10 «Йўлчи ҳам, мастеровойлар ҳам барчаси бир гўр, албатта, тезда олдини олиш керак. Лекин Йўлчининг фариштадай бир синглиси бор, бир маҳсидўз чолнинг қўлида, қиз ҳам косибликда фаранг, тиккан маҳсилари мисоли бир гул», дедим. Бою бойваччалар ҳайратда қотиб қолишди.

Шокир ота ишдан тўхтаб, кўзойнагини пешанасига кўтарди:

— Йўлчининг арвоҳини тинч қўй, тил тегизма! Йўлчи мард, шер йигит эди, дунёга бир келди, бир кетди. 20 Синглиси камтар, меҳнаткаш бир қиз. Ҳуснда Тошкентнинг тўрт даҳасида тенги йўқ. Лекин ҳали ёш, йигирмага кирсин, кичик акаси Элмурод келсин, рабобликда юрибди... Унга, ўзига муносиб, боадаб, ақлли, ювошгина куёв топамиз.

— Бобой, сиз менинг сўзимга кириг, Унсинни менга топширинг. Бизнинг хонадонда супуриш-сидиришдан бошқа иш йўқ, пишириш-куйдириш келинингиздан ортмайди. Қенг-мўлчилик, яйраб юради, гулдай асрайман, зинҳор қайтарманг сўзимни. Каталакдай ҳовлингизда 30 диққинафас бўлиб, меҳнатда чақилиб ўтирибди, инсоф қилинг, қария! Раҳмим келади, бир савоб иш қилай, дейман.

— Ҳўп, денг, бобой!— деди махорканинг тутунини бурқситиб қимсербоз.— Мен-ку муттаҳам қароқчи, хуллас, расво одамман, айбим шу... Уйлан, уйлан, деб худонинг берган куни кампирим қулоғимни битиради... Энди, бобой, сиз тихирлик қилманг, қизни Тулки тилмочга беринг, маҳси тикиш қиз болага осон юмуш эмас, сил бўлади-я, бу ёғиниям ўйланг-да. Тилмочни бекорга 40 Тулки демаган одамлар, бир бой куёв топади, қараб туринг, чўтал берамиз сизга!.. Хо-хо-хо!

Ойбек. 1967 йил.

Шокир ота қаршисида ўтирган безориларнинг тега-
жаклигидан, шаллақилигидан хуноб бўлган ва қаҳрлан-
ган эса-да, индамади. Тулки тилмоч тағин гапга ки-
ришди. Пўписа ҳам қилди, ялиниб ҳам кўрди, лекин
чолни сира кўндира олмади.

— Бефойда гап билан тилингни кўп қайрайверма!—
бақирди Шокир ота ўрнидан туриб.— Фалокат, шери-
гингни олдингга сол! Даф бўлларинг!

— Ҳе, қари така!— деди қиморбоз, Тулки тилмоч
орқасидан кўчага чиқа туриб.— Бир кун пушаймон бўл- 10
магин, дейман, Тилмочнинг қози калондай тирговучи
бор, билиб қўй!

— Алжирама, жўна!— ҳайдади бўғилиб Шокир ота
ва дўконнинг кўча эшигига шақирлатиб занжир сола
бошлади.

— Вой ўлай, нима гап, отажон? Нима шовқин?—
айвонга чиқадиган эшик орқасидан сўради ташвишли
овоз билан Унсин.

— Гап кўп, қизим, тура тур!— деди чол йўталиб.

— Оҳ, овозингдан!..— деди қиморбоз беҳаё шивир- 20
лаб, Унсиннинг товушини эшитаркан.

— Тинчликми, отажон?— тағин сўради Унсин сабр-
сизланиб.

— Қараб тур! Барибир қизни ахир суғурамыз ининг-
дан. Чурук уйингга ҳайф шундай фаришта!— деди қи-
морбоз кўчада мушти билан пўписа қилиб.

Чол асабийлашган ҳолда уйга киргач, бўлган воқеа-
ни Унсинга гапириб берди.

— Қўйинг, куйманг отажон, худойим бутун дўзахни
у муттаҳамлар бошига ағдарсин!— деди Унсин чолга 30
таскин бериб ва тағин ишини қўлга олди.

II

Саидаҳмадхон заводдаги торгина конторасида стол-
га оғир гавдасини ташлаган ҳолда пишиллаб ўтирар,
қаршисида — нозик қоматини алифдай тутиб Эшонхон
турар эди.

— Қани айтган пахтаңг, йўқ-ку?— сўради зарда би-
лан бой.

— Келиб қолар, йўл узоқ, бой ака,— жавоб берди
Эшонхон. 40

— Тур, механикни чақир, йўлакай чой ҳам ола
кел,— буюрди бой.

Заводнинг машина бўлиmidан, девнинг қалби каби, гурс-гурс узлуксиз зарб эшитилиб туради. Завод Паркент кўчанинг пастқам бир жойида, аҳоли кам яшайдиган ерда. Конторанинг деразасидан толлар, қайрағочлар кўринади, кўча ботқоқ, йўллар ёмон. Пахта ташийдиган аравалар ёзда тупроқ булутига кўмилса, қишда ботқоқда чўмилади. Аравакашлар «ҳай-ҳай», «чуҳ-чуҳ», дея шовқин билан кўчани бошга кўтарар эдилар.

10 Эшикдан қўлида чойнак Эшонхон ва механик Аркадий Петрович кириб келдилар. Механик эллик ёшлардаги соқоли калта, чарм камзул кийган киши эди.

— Э, Аркадий Петрович, келинг-келинг, саломатмисиз, ишлар яхшими?— деди бой ўтирган жойида ва қаршидаги ўриндиқни кўрсатди.

— Салом, ишлар ёмон эмас, жойида,— жавоб берди механик ўриндиққа ўтириб.

— Эшитишимга қараганда заводда, ишчилар орасида сартлардан, матчойилардан бир гуруҳ ялангоёқ бузуқлар, ғаламислар, йўлдан урарлар пайдо бўлибди.
20 Кўзингиз йўқми, бу қандай номаъқулчилик?!— асаби тугганидан қизариб сўради бой.

— Сиз қизишманг,— деди мулойим, вазмин товушда механик.— Барчалари меҳнаткаш, азамат йигитлар, бир зум қаддини ростламасдан қанор-қанор, той-той пахтани кун бўйи ташийдилар. Норозилигингизнинг сабабини тушунолмадим, бой?

— Сувни лойқатиб, содда меҳнаткаш йигитларга йўл-йўриқ кўрсатиб юрганлар бор эмиш ишчилар орасида,— деди бой ўзини бир оз босиб.

30 — Ах, бор эмиш денг... Ундай миш-мишларга мен ишонмайман, лекин мен ишлайдиган машина бўлимида иш бир секунд ҳам тўхтагани йўқ, хўжайин. Прессларга қўйилиб турган пахта дарёси, пресслардан думалаб чиқаётган той-той пахталар бир нафас тингани йўқ. Бундан ортиқ яна нимани талаб қиласиз?— Механик бойга тикилиб қаради.

— Заводнинг иши қетяпти, бунга аминман, лекин ҳалигидек мен айтган бузуқилар оралаб юрган бўлса, бизга кўп зиён етади. Менинг сиздан талабим — ҳар
40 ишнинг олдини олиш лозим, сиз ҳам кўз-қулоқ бўлиб юринг. Ҳушёрлик керак, оқ подшонинг йўлидан юриш керак.

Аркадий Петрович индамади-да, бир оз сукутдан сўнг ўрнидан турди.

— Мен борай, машиналарни назоратсиз қолдириб бўлмайди, мен уларнинг кўз-қулоғиман,— деди ва тез юриб чиқиб кетди.

Саидахмадхон чойни эринчоқлик билан ҳўплаб, ниманидир ўйлаб жим ўтирарди.

— Бой ака,— деди Эшонхон Саидахмадхон узатган пиёлани ола туриб,— бу механик, техникларингизга ишониб бўлмайди, мусулмон ишчиларни йўлдан уриб, 10 ақл ўргатаётганлар шуларнинг ўзлари!

— Сенинг ақлинг бало! Битта сенга ишонаман, мирза Эшонхон!— деди бой узун ҳомуза тортиб.— Ҳа, айтгандек, бугундан бошлаб Смирновга пахта беришни тўхтатдим. У падар лаънат кам нарх билан олиб, зўр бериб Масков, Петрга жўнатяпти, фойдани у қилаётибди. Келса, берманглар, хўжайинга учраш, денглар, уқдингми?

— Хўп, бой ака! Эгрига эгри бўлинг, дейман-ку ҳамиша сизга. Лекин ишни зимдан қилиш керак. Қўполлик ярамайди. Пахтачи бойлар, процентчилар билан 20 гоят нозик муомалада бўлмоқ лозим. Улар деҳқон қийналиб турган пайтни пойлайди, қарзга пул беради-да, шартта боғлайди қўяди, сиз қолаверасиз. Мана шунга доғман. Сиз ижозат беринг, мен пинҳон иш қилай: даладан тўппа-тўғри пахтани заводингизга оқизиб берай, ҳамма рақибларингиз доғда қолсин! Ана шунда уларни хуржунга ўтқазамиз.

— Ҳақиқатан, мирза, дағаллигим бор,— кулди бой.— Майли, ўзинг ҳамма ишга разм солиб юр. Замон 30 жуда лойқаланиб кетяпти, ҳали қарасанг у бой синибди, ҳали бу бой... Пахтачи бойларинг орасида энг бели бақуввати, қўли баланди ўзим бўлсам ҳам, баъзан халёлга кетиб, чўчиб қоламан.

— Иқболингиз баланд, сира қўрқманг, тақсир!— деди Эшонхон ўрнидан турган Саидахмадхоннинг елкасига почапўстин ёпиб.

— Мен кетдим, Эшон, аравакашлар, пул деб келса, ҳайда ҳаммасини, бугун пул йўқ дегин. Уқдингми?

— Уқдим, уқдим, бой ака!— деди Эшонхон таъзим 40 билан.

Бой оғир қадамлар билан айвонга чиқди, бир зум тўхтаб, завод томонга, кенг ҳовлидаги брезент ёпилган

тоғ-тоғ той пахталарга назар ташлагач, тоза ювилган файтонга ўтирди.

— Ҳайда! — буюрди извошчига.

— Бой ака, қаерга?— сўради извошчи узун қамчинни баланд кўтариб.

— «Регина»га!— деди бой файтоннинг юмшоқ ёстиғига ясланиб.

Файтон заводнинг катта дарвозасидан кўчага чиққач, балчиқни сачратиб, учиб кетди.

III

10

Эшонхон бойни жўнатгач, қайтиб конторага кирди. Бир оз чўт қоқиб, ҳар кунгидек ҳисоб-китоб қилди. Кейин ташқарига чиқди, пул кутиб турган аравакашларга, бирини сўкиб, бирига дўқ қилиб, қўпол муомала қилди. Аравакашларнинг баъзи, кексароқлари ялиниб кўришди, ўспиринлари сўкишди, баъзилари индамасдан хўмрайганча жўнашди. Аравакашлар ҳар вақт Эшонхонни: «Бой акамнинг ити!» деб сўкар эдилар. Эшонхон буни билар ва ичида: «Шошма, хап сенларними!» дея

20

яниб юрар эди. Эшонхон завод ичига кирди, пахта ташиётган ишчиларни тергаб, ҳар ишдан чалкаш топиб, бир қанчаларини хафа ҳам қилди:

— Ҳой, анқов, қопинг йиртиқ, кўзинг кўрми?

— Ҳой, тожик, ҳангамангни бас қил, тез-тез қимирла!

Ўрта ёшли мўмингина бир ишчини тўхтатди:

— Ишлар қалай?— сўради пўнғиллаб Эшонхон.

30 қанор пахта остида икки букилган ҳолда.

— Ҳозир ишингдан қолма, ишдан чиққач, олдимга кир, гап бор.

— Хўп, хўжайин, хўп!— деди ишчи ва инқиллаганича қилтириқ оёқларини бир-бир босиб, қанор тагида букилганча кетди.

Эшонхон кўксини баланд кўтариб, гердайган ҳолда самовар томон юрди, лекин у ерга яқинлашганда яна бир ишчини тўхтатди.

40

— Ҳой, фалокат, ичганмисан? Тўхта-чи!

Кўзлари қийиқ, кўса ишчи оқариб тўхтади.

42

— Хўжайин, зинҳор койманг, ичганим йўқ...— деди ишчи ўзини четга тортиброқ.

— Баччағар, кўриб турибман-ку!— бақирди Эшонхон.

Ишчи индамади, завод томон тез юриб кетди.

— Келинг-келинг, хўжайин!— қарши олди Эшонхонни самоварчи — бир кўзи ғилай, семиз, пакана киши.

Кичкина, ифлос чойхона олдида уч-тўртта тўрқовоқ осифлиқ турарди. Бир-икки ишчи йиртиқ намат устида чой ичиб, гаплашиб ўтирарди.

Эшонхон чойхонани, у ердаги чойхўрларни бир оз кўздан кечиргач, аста туриб, яна контора томонга кетди.

IV

— Тузукмисиз, онажон?— сўради Умарали хаста ётган онасининг пешанасидан, меҳр билан ўпиб.

Ўғлини ҳамиша соғинч билан кутувчи Ҳилол буви севинганидан дарҳол ёстиқдан бошини узди:

— Ўтир, танчага ўтир, болагинам, рангинг ўчибди, совуқда... Ўтира қол!

— Уринманг, ётинг, ойи...— деди Умарали онасининг юзини силаб. Бошидан салласини олиб, қозиққа илгач, эскигина дўппини бошига кийди ва танчага суқилди.

— Жим бўлиб кетдинг, хабар олай ҳам демайсан. Биласан-ку, йўлингга кўз тикиб ўтираман... Кечиксанг ташвиш тортаман,— шикоят қилди она сўниқ, ғамгин товуш билан.

— Ойи, мадраса жафосини чекиб юрибман...— жавоб берди Умарали мулойимлик ила.

— Майли, ўғлим, таҳсилингга гов бўлмайман асло. Эҳтимол, масжидга имом бўларсан... Бирпасгина бўлса ҳам, ора-чора кўриниш бериб, нотавон кўнглимни тинчитиб кетсанг бўлгани...

Ҳилол буви мажолсиз гавдасини базўр ростлаб, ёстиққа суянди. Эски пешанабоғни қошларига тушириб боғлади. У ўрта бўйли, жиккак гавдали, қорамтир келган, кўҳликкина хотин эди. Бурушиқ юзида ва ғамгин кўзларида она муҳаббати, самимий юрак меҳри балқир эди.

— Изғиринда, айвонда ётибсиз, уйга кирсангиз бўлмасмиди?— сўради Умарали онасининг орқасидаги ёстиқни тузатиб.— Кўчириб қўяйми?

— Йўқ, жоним, ёруққина айвон тузук менга, уйда нафасим тиқилиб кетади.

Умарали буни биларди. Ҳилол буви унча-мунча ём-ғир-қорни писанд қилмас, қишнинг қаҳратон чилласидагина танчани уйга кўчирар ва совуқ бўшашган ҳамон, кўклам дараги келмасдан, тагин айвонга кўчиб олар эди.

— Оғриқ қолдими, уйқунгиз қалай?— сўради Умарали онасининг ранг-рўйига разм солиб.

10 — Билмайман, болам, қандай бедаво дардга чалиндим, на уйқу бор, на иштаҳа. Кўкрагимнинг санчиғи сира қолмайди,— жавоб берди она хаста товуш билан.

Умарали индамади, у онасининг аҳволига ич-ичидан қайғурар, табиб чақирсаммикан, деб ўйлар, пули йўқлиги дилини эзар, онасидан ёки синглисидан пул сўрашга тили бормас эди.

— Жамила кўринмайди, қаёққа кетди?— сўради Умарали ҳовлига, ўчоқ бошига кўз югуртириб.

20 — Жияқларини Ойниса бувисига олиб кетган эди, келиб қолар. Қиз бояқишга қийин бўлди... Мен ётиб қолдим...— деди Ҳилол буви ва шу он ўғлининг юзидаги ғам кўлкасини сезиб, сўзини бошқа мавзуга бурди:— Қўшнилاردан ҳали униси, ҳали буниси ҳолимни сўрагани чиқиб туради. Жиндай гаплашамиз. Шу кеча-кундуз турли-туман миш-мишлар кўпайди. Худога ёлвораман, ўзи асрасин сени. Бағримда бўлсанг, кўнглим тинчроқ бўлармиди. Нима гап ўзи, нега замон чайқалиб қолди? Мадрасадасан-ку, ўғлим, гапир, сенга ҳаммаси аён бўлса керак, тушунтир мен гумроҳгайм. Нима бўляпти? Ўйлаб ақлим етмайди сира.

30 Умарали кулимсиради.

— Сира ташвиш тортмагайсиз, ойи, мен тинчман, таҳсил билан машғулман,— деди онасини юпатиб.— Миш-миш гапларга эътибор берманг. Эшитишимга қараганда, Русия аскарлари урушдан бош тортишаётганмиш. Лекин тирикчилик машаққати ҳаддан зиёд, халқнинг аҳволи борган сари харобликка кетяпти.

Эшик ғирч этиб очилиб, Жамиланинг овози жаранглади:

40 — Вой, акам келиптилар! Мунча соғинтирасиз!— Қиз паранжисини айвон четига улоқтириб, акасини қучоқлади.

— Танчага ўтир тезроқ, қизгинам, совқотибсан,— деди Ҳилол буви.

Умарали синглисини эркалаб, ҳол сўрашгач, ёнига ўтқазди ва танчанинг оловини очиш учун куракчани излади.

— Қўйинг, безовта бўлманг, ака, ўзим очаман оловни,— деди Жамила ва ўчаёзган қўрнинг устидан кулни тортди.— Жияк ўлгур сув текин кетди, эсиз меҳнатим. Буям майли-я, насияга олиб қолди Ойниса хола, пули йўқ экан.— Танча устидаги чойнакни бошига кўтариб совуқ чойдан қулт-қулт ютди. Кейин рўмолини ечди-да, сочларини тузатиб, қайтадан ўради. 10

Умарали синглисига ҳам меҳр, ҳам қизганиш ҳисси билан термилди. Синглисининг ингичка, нозик қошлари остидаги шаҳло кўзларида мунг кўриб, ич-ичидан дард чекди.

«Насия» сўзини эшитган Ҳилол буви бўшашиб кетган эди. Бир он сукутдан сўнг қизини овутишга уринди:

— Майли, қизим, ҳечқиси йўқ. Ойниса холанг инсофли хотин.— Умаралига қараб давом этди:— Попотикишга шундоғам чеварки! Тошканнинг тўрт даҳасида ҳеч ким унга тенг кела олмайди.— Кулимсираб сирли товуш билан шивирлади.— Катта ўғли ҳам попопнинг пири, меҳнаткаш йигит, попукдай йигит. Синглинг ҳам нозандай бўй етиб қолди. Худойим хоҳласа, шу мўминқобил йигит бизга куёвликка насиб бўлармикан, деб умид қиламан. 20

— Э-э, қўйинг-!— деди уялганидан лоладай қизарган Жамила ва ирғиб ўрнидан туриб уйга кириб кетди.

Умарали онасидан ранжиди:

— Эрта-ку! Энди ўн бешга кирди-я!

— Куним битиб, қазо қилсам, синглинг аро йўлда қолмасин, дейман. Кўзим очигида, жойига, буюрганига топширсам, дейман. Мазам йўқ, Умарали!.. Кейин, яхшигина қиз топиб, келин қилсам. Сенинг ҳам бошингни икки қилсам. Ақлли, ҳушли қиз бўлса, обрўли жойдан бўлса... Кейин ўлсам армоним йўқ.— Сукут қилди Ҳилол буви, ўксингандай узун бир уҳ тортди.— Пул йўқ-да, болам!.. Бу ёғини ўйласам, кўзларимга уйқу қўнмайди. 40

— Қаёқдаги гапларни айтасиз!— деди ранжиган Умарали.

— Йўқ, гапимга қулоқ ос, болам! Кўзимнинг остига олиб юрган бир попукдай қиз бор. Оти Хурсан. Биласан, ўзинг ҳам кўргансан. Ота-онаси фақиргина одамлар, лекин таги асил, узоқ чатишган қариндош бизга. Қомати расо, олпоққина, қошлари қалам, юзлари анордай, садағаси кетай, чиройли қиз.

Умарали жилмайди, кўзларида аллақандай бир хаёл жилваланди, ичдан бир уҳ тортди.

— Арзийди мақтовга!— деди у секин.

10 — Тадбирли, доно қиз,— деди она давом этиб.— Уқтин-ўқтин Жамиланинг олдига бирров келиб кетади.— Ҳилол буви бир оз жим қолиб, кейин деди:— Расми ороқ пул бериш керак. Ориқ бўлсаям, кичкина бўлсаям, битта қўй керак. Таомили шу, болам. Хаёлхонамда гир айланаман, шунга илож тополмайман, ночорман...

— Бўш хаёллар... Қўйнинг, дилингизни асло ранжитманг!— деди Умарали хомуш бир аҳволда.

— Намозгар яқин, ойи, нима овқат қиламиз?— сўради уйдан чиқиб Жамила.

20 — Угра ош қил, қизим. Кошки эди палов бўлса, болагинамни сийлаб юборсам... Гўшт йўқ, гуруч йўқ. Майли, омон бўлсин, масжидга имом бўлсин, танграмдан тилаганим шу...

— Уграми, умочми, бари бир, зиёни йўқ,— деди Умарали кулимсираб.

Умарали ва онаси узоқ дардлашиб ўтирдилар. Умарали, гоҳ-гоҳ онасининг чеҳрасига тикилиб қўяр ва унинг хасталигига чуқур қайғураар эди.

30 Жамила чўнтагидан бир ҳовуч туршак олди ва патнисга ташлади.

— Туршак шиминглар, рўпарадаги қўшни Ойтош буви бор-ку, ака, биласизми? Ҳали ўтин ёриб берган эдим, дуо қила-қила эси кетди, кейин чўнтагимни тўлатиб туршак берди. Тиш синдирадиган туршак, эрмак қилиб ўтиринглар,— деди Жамила ва ошхонага кетди.

Ҳилол буви туршакка қўл узатди:

— Ҳа-я, рангидан билиниб турибди, тошдай экан.— Қурт еган туршакдан битта олди, оғзига солиб сўра бошлади.— Ол, шимиб ўтир,— деди ўғлига. Умарали 40 икки дона туршакни қўлига олиб, «пупф-пупф» қилиб тозалаган бўлди, кейин шима бошлади.

— Бай-бай-бай, тишни синдиради, дегани рост экан, лекин мазаси ёмон эмас.— Умарали жилмайди.

Она-бола туршак шимиб ўтирдилар. Ҳилол буви на-
матнинг четини кўтариб, катта бир қайроқ тош олди,
Умаралига узатди.

— Данагини чақиб егин, эрмак.

Шу тобда эшикдан аммаси Бувсара кириб келганини
кўрган Умарали, қўлидаги қайроқни танча четига қў-
йиб, меҳмонни қарши олгани айвондан тушди. Аммаси-
ни кўрганидан севиниб кетган Жамила ошхонадан югу-
риб келди.

Бувсара узоқдан, Қаънидан ҳориб келган эди, па- 10
ранжисини Жамиланинг қўлига ташлаб, уни қучоқла-
ди, икки юзидан ўпиб кўришди, Умаралини ҳам қучоқ-
лади, Ҳилол бувига энгашиб елкасини тутди. Жамила
дарров уйдан кўрпача олиб чиқиб тўрга солди, аммаси-
ни ўтқазиб, орқасига ёстиқ қўйди, қаршисига чўнқайди.

Бувсара кўрпачага ўтиб ўтиргач, «Омин!» деб қўл-
ларини кўтарди. Ҳаммалари дуога қўл очдилар. Був-
сара шивирлаб, яхши тилаклар, ниятларни айтиб узоқ
дуо қилди, ҳаммалари қўлларини юзларига тортдилар.

— Бувсарабону, саломатмисиз, поччамиз, ўғиллар, 20
келинлар ўйнаб-кулиб юришибдими?— сўради Ҳилол
буви.

— Шукур, худога минг қатла шукур, айланай, ҳам-
маси саломат, салом, деб қолишди...

Бувсара баланд бўйли, қошлари пайваста, кўзлари
тийрак, зуваласи пишиқ, оппоққина, эллик икки-эллик
уч ёшлардаги аёл эди. У кексайган бўлса-да, кўзлари-
нинг ўти сўнмаган, сочида бир тола оқ йўқ, ҳануз хуш-
рўй, унга ҳеч кимса қирқ-қирқ иккидан ортиқ ёш бер-
мас эди.

Бувсара гапга тушди:

— Умарали чироғим, бола-чақа кўп, тирикчилик га-
мида поччанг бояқиш чақилиб кетди. Кунимизга яраб
турган ёлғизгина бир отимиз бор эди, тўсатдан ўзини
таппа ерга ташлаб ўлди қўйди. Энди пешанамизга та-
гин қачон от битади, нарх-наво осмонда...

— Э, афсус, биламан қизил қашқа, ювош от эди,
чакки бўлибди,— деди Умарали ачиниб.

— Ҳа, ўргилай Бувсара, келган бало-қазо ўшанга
урсин, ўзларингнинг танларинг соғ бўлсин, қаттиқ куй- 40
манглар, худонинг қаҳри келади-я,— тасалли берди
Ҳилол буви.

— Тўғри айтасиз, ўзим ҳам шундоқ деб поччангизни овутаман, лекин ўйласам юрагим жиз-жиз ачиб кетади. Эр қаноти — от! Тушларим ҳам шундоқ алкашчалкашки, эрталаб ҳеч қаерга сиғмадим. Сизларни бир кўриб келай, деб йўлга тушдим. Қаънийам жуда узоқ-да, ҳали пиёда, ҳали аравада, хуллас, етиб келдим.

— Яхши қилибсиз, аммажон, биз ҳам сизни соғинган эдик,— деди Жамила Бувсаранинг келганига беҳад севиниб.

10 — Мендан хабар олиб турганингиз яхши, Бувсарабону,— деди Ҳилол буви дард билан.— Кундан-кун касалим зўрайса зўрайптики, орқага қайтиш йўқ. Куним битиб, қазойим яқинлашиб қолди шекилли...

— Ундоқ деманг, опоғойижон, рангингиз туппа-тузук. Олдингизда қатор-қатор тўйларингиз турибди-я, парвардигорим ўзи шифо беради ҳар қандай дардга!— юпатиб гапирди Бувсара.— Умарали иним, яхшиси, ўқтин-ўқтин оингизни ўқитиб туринг. Ўқитганда ҳам тузукроқ домлага ўқитинг.

20 Ҳилол буви деди:

— Айланай сиздан, домлалар бор, лекин нафаси ўткирини топиш қийин. Билмадим, қиёмат яқинми, яъжуж-маъжуж келяптими, тавба дейман, домлалардан ҳам путур кетган.

— Ўзим Қаънидан бошлаб келаман, нафаси жудаям даво бир домла бор,— деди жиддий тусда Бувсара.

Бувсара арзир-арзимас гапларни айтиб эзмалик қиларди. Умарали бошини қуйи солиб жим ўтирарди. Жамила ўчоқ бошида шошилиб, хамир ёйиб, угра кеса

30 бошлади.

Ҳавода янграган азон товуши намозгарни эслатди. Умарали ирғиб ўрнидан турди-да, ҳовлига тушиб таҳорат олгач, масжидга чиқиб кетди.

ТҲРТИНЧИ БОБ

I

Саидаҳмадбойнинг меҳмонхонасига улфатлар лиқ тўлган. Дастурхонда мураббо, асал, хил-хил ҳолвалардан тортиб, гўшткуйди сомсалар, жазиллаган, иссиқ кабоб, яхна кийик гўштига қадар анвойи поз-неъматлар мўл.

40

Улфатларнинг аксари пахтачи бойлар ва базозлар. Зиёлилардан Анвархон қори, Мирзаюнусхон, шоир Ғарибий бор. Шоир баланд бўйли, қирқлардан энди ошган киши. Унинг йирик хаёлчан кўзлари, кўркам, калта қора соқоли, эгнидаги олача тўни, кичик оппоқ салласи — ҳаммаси ўзига ярашган. Қалбидаги ишқ ва шеър булоғининг жилваси юзига тошгандай жозибадор.

Ғарибийнинг бир ёнида машҳур ҳофиз Мулла Тўйчи ўтирарди. Бу юксак нафосат соҳибининг бутун борлигида ёқимли жозибадор ифода кўринар эди. Ҳофиз ва Ғарибий яқин дўст, бир-бирларининг шоирона нозик руҳларини, шеърят ва мусиқий тўла қалбларини яхши тушунар эдилар.

Эшикка яқин жойда Саидахмаднинг ўзи, маҳалланинг бир неча обрўли кишилари ва шундай ўтиришларга ҳамиша хиралик билан суқиладиган Тулки тилмоч ўтирар эдилар.

Меҳмонлар даҳага кирган қуртдай: бировлар иссиқ кабобни чайнар, бировлар кийик гўштига ўзини ташлаган, бировлар бу таомларга хўп тўйганидан кекира-кекира писта-бодомни эрмак қилар эдилар.

Сухбатлар гоҳ қизиб, гоҳ узилиб давом этарди.

— Ўтган сана завод қўлдан кетаёзди. Банкадан жиндай қарзим бор эди. Иш бир орқага кетдими, ўнғалиши мушкул бўлади. Қарз деган нарса мисоли бўйинга боғланган бир харсанг тош, ботқоқнинг қаърига тортади кетади... «Саидахмадбой ана синади, мана синади», деб ҳар дақиқа кутиб турган рақиблар оз эмасди...— Сирли табассум билан меҳмонларга бир қараб олгач, давом этди мезбон.— Бир кун Мирзакаримбойнинг боғида зиёфатда эдик. Бой тикка юзимга солди. «Қил устида турибсиз, силлиқлик билан бутун чигилни ўзимиз ечамиз, заводни бизга беринг, тақдирга вақтида тан бериш маъқул. Йўқса, пушаймон бўласиз, жаноб!» деса бўладими! Юзимга айтди-я! Оқариб кетдим. Ирғиб ўрнимдан турдим-да. «Э, балли, бой ота, ташаккур!» дедим, тўғри дарвозага юрдим, орқамдан Ҳакимбойвачча югурди: «Афв этсинлар, бой ака, падаримиз ҳазиллашдилар. Завод олиш ниятим асло йўқ, худо хоҳласа ўзим қурдираман»,— деди. Жаҳлдан жуда авзойим бузилган эди. «Бой отангиз қари тулки, тайёрга айёрликни яхши кўради. Толеимиз бугун пастлашибдими, эртага баланд бўлса ажаб эмас, ҳали лойга тиқилганимиз-

ча йўқ, бойвачча. Умидим зўр, оллога шак келтирмайман, дедим. Мабодо заводни сотгудай бўлсам, Мирзакаримбойга сотмайман, сиз амин бўлинг, ўрисними, туркманними, арманними, жуҳудними топаман, бойвачча!» дедим. Ҳақимбойвачча чурқ этолмади, уялганидан қотиб қолди. Извошга ўтирдиму, жўнадим.

— Мирзакаримбой эски тулки,— деди йўталиб базоз Муҳаммадмансур, олтишдан энди ошган, калта қиров соқолли, лекин йигитлардай олифта ясанган киши.— У, хабарингиз бўлғай, хасис бой. Чимкентда, Авлиёотада, Қўқонда, Фарғонада — кўпгина шаҳарларда дўконлари бор. Бой ота хизматкорининг фариштадай сулув, ёшгина қизига уйланиб олган эди, бултур ёзда тўсатдан заҳар бериб ўлдириб қўйишди, эшитгандирсиз, жаноблар. Шаҳарда ёмон шов-шув бўлди; бой отанинг ҳам, гердайган Ҳақимбойваччанинг ҳам обрўйи бир пул бўлди! Қизнинг отаси, Мирзакаримбойнинг йигирма йиллик хизматкори, бир кечада Салимбойваччани чавақлаб, ўлигини жарга тепиб юборди. Ана офат!

20 — Балли, жаноб, шунда мен, хўп бўлди, дедим, толенинг пастлиги ана шундоқ бўлади!— деди гердайиб Саидаҳмадбой.

— Э-э, бу воқеани Тошкан аҳолиси орасида эшитмаган қолмади,— деди пахтафуруш Мирҳожиде, боши юмалоқ, катта бурнининг катаклари керик, дағал соқолли, тўнғиздай совуқ, гердайган бой.— Чавақланган шаҳид Салимбойвачча ернинг қаърида хок бўлиб ётибди, кейин хизматкор Ермат Сибирга ҳайдалди, холос!

— О, қори афанди,— деди негадир бугун чурқ этмасдан хомуш ўтирган шоир Ғарибий Анвархонга энгашиб.— Шаҳид кетмиш нотавон қизга бир қатра ачиниш излайман, афсуским, надомат чеккан бир кимсанида тополмасман... Барбод бўлмиш қиз қалбимни чўғдай узди...

— Ҳаёт чигилларининг биридир,— жавоб берди шоирга шивирлаб Анвархон.— Қизни ажал бу дунё жаҳаннамидан қутқазмиш...

— Тағин бир хизматкори бор эди Мирзакаримбойнинг,— дўнғиллаб давом этди Мирҳожиде,— туғишганларидан, девдай йигит эди. Ёмонлар йўлдан урди чамамда, оломонга эргашиб қўзғолонга аралашибди. Алалхусус, саллотлар ўқи билан гум бўлди. Ёмонларнинг бети қурсин, ёмонлар кўп. Оқ подшо олий ҳазрат-

ларига арз қилиб, жамики исқирт, муттаҳам қашшоқларни отиш эмас, осиш керак, ибрат бўлса шояд.

— Тўғри айтасиз, жаноб бой, ёмонлар кўп,— деди юмшоқлик билан Мирзаюнусхон, мадрасада бир неча йил таҳсил кўрган, татар ва турк адабиётидан хабардор, ориққина, қирғий бурун, фақирона кийинган, ўттиз беш ёшлардаги жадид.— Туркистон ўлкасининг халқлари маърифатдан беҳабар, зимистон бир ҳаёт кечирурлар. Бутун фалокат шунда! Афсуски, боёнларимиз халқ манфаати, халқ дардини назар-писанд қилмайдилар, шифосини ахтармайдилар. 10

Мажлис аҳли чуқур сукутга кетди. Қош-қовоғини осилтириб ўтирган Муҳаммадмансур, ранжиган оҳангда деди:

— Олло таолога асло шак келтирмагайсиз, мирзам, бандаларининг ғамини ёлғиз оллонинг ўзи чекади.

Тағин ўртага узоқ сукут чўкди. Лекин Эшонхон бошлиқ бир неча хизматкорлар катта-катта хитойи чинни лаганларда буғи бурқираган, қази-қартали паловни кўтариб киргач, мажлис аҳлида бир енгиллик ҳис этилди. Эшонхон ва Тулки тилмоч гўшти бир лаҳзада чаққонлик билан тўғраб ташлагач, меҳмонлар енгларини шимариб, бир-бирларига «олсинлар-олсинлар» қилишиб, паловни ошай бошладилар. 20

Сухбат гоҳ узилиб, гоҳ янгиланиб, тағин Мирзакаримбой устида тўхтади.

— Жанобларининг хабарлари бўлса керак. Мирзакаримбой бултурнинг ўзидаёқ дўндиққина, олифта бир тул хотинга уйланибдилар!— деди Саидаҳмадхон Муҳаммадмансурга мурожаат этиб. 30

Муҳаммадмансурнинг айёр кўзлари табассумдан қисилди. У чайнаётган қазисини ютганича йўқ эди, Тулки тилмоч сўзни илди:

— Ижозат этгайлар, жаноблар, батафсил ҳикоя қилай. Бой отанинг икир-чикир, нозик сирларига камина хўп ошнаман,— деди у, мойли бармоқлари билан кўзойнагини тўғрилаб.

— Сўзланг, тилмоч, бундоқ қизиқ гаплар эрмак-да, меҳмонларнинг жиндай кўнгли очилсин!— деди Саидаҳмадхон ва Эшонхон кўк чой сузиб узатган пиёлани олди. 40

Тулки тилмоч ўтирган ўрнида бир қўзғалиб, жойлашиброқ олди.

- Бой ота бир сира Салимбойваччага қаттиқ мотам тутди, аммо кўп муддат кечмади, тақдирга тан берди. Мен ҳам гоҳо бой отанинг ҳузурида бўлардим, пайғамбарларнинг, азиз-авлиёларнинг ҳам жафо-алам чекканлари ҳақида ибратли гапларни айтиб бояқишга тасалли берардим. Бой отанинг олдига маҳалласининг элликбошиси, обрўли, доно, гапга чечан соҳиби тадбир Олимхон ака ҳам тез-тез кириб турарди. Элликбоши — бой отанинг яқин дўсти, маслаҳатгўйи. «Уйланинг, уст-бошингизга, таҳорат сувингизга қараб туришга бир маҳрам керак, умр ғанимат,— деди бир кун Олимхон ака.— Ижозат беринг, бир жононни ўзим топаман, шунча давлат билан тоқ ўтирасизми!»— деди. Хуллас, бойни кўндирди. Лекин уй ичи — Ҳақимбойвачча, қизи, Салимбойваччанинг хотини шундай бир ғавғо кўтаришдики, у ёғини қўяверинг. Бой ота қаттиқ турди, «Ҳаммангдан кечсам кечаман, илло уйланаман», деди.— Тулки тилмоч бармоқларини қирсиллатиб, мажлис аҳлига диққатталаб бир-бир қараб чиқди.
- 20 — Қани, гапиринг, эштайлик, оқибати не бўлди экан?— сўради кибр билан Саидахмадхон.
- Бой ота билан Ҳақимбойвачча ўртасида элликбоши бўзчининг мокисидай югуриб қолди. Ниҳоятда эпчил, билимдон одам-да Олимхон ака, алалхусус ишни битирди. Бой давлатни бўлиб беришга рози бўлди, улар оталарининг уйланишига ижозат беришди. Бутун ишни зимдан, киши билмас, пинҳон битиришди. Элликбоши ҳар иккала томондан чўтал олди ва бой отага қизлардай бир ёш жувонни топиб бердики, ҳусни бажо, орқаси билан битта соч, юзлари сутдай тиниқ, қошлари пайваста, йигирма саккизга тўлиб-тўлмаган бир барваста қомат, маҳбуба...
- 30 — Бай-бай-бай... чол қурғурнинг иқболини кўринг!— деди бошини сараклатиб Мирҳожиди.
- Меҳмонлар қотиб-қотиб кулишди.
- Эшонхон билагига сочиқ солиб, бир қўлида дастшўй, бир қўлида обдаста билан пайдо бўлди. Меҳмонлар қўлларини ювиб, бировлар кўк чой, бировлар фамил чойни иссиқ-иссиқ ҳўплашга киришдилар. Суҳбат ўзга мавзуларга кўчди. Подшо ҳақида, уруш ҳақида, олдиқочди хабарлар тилдан-тилга ўтди. Эшонхон даҳлизда ичириб-едириб меҳмон қилган бир гуруҳ танбурчи, ғиж-жакчи созандаларини бошлаб кирди.

— Хайрият, хуш созу, муаззам овозингиздан кўнгилларимиз мунаввар бўлгай! Ё раббий, фисқу фасод тутунидан ифрот бўғилдик-ку,— деди шивирлаб шоир Ғарибий табассум билан Мулла Тўйчига.

— Балли!— деди кулиб шоирнинг сўзини эшитган Мирзаюнусхон.

— Ҳофиз аъзам, мажлисни хушнуд қилсинлар, мунтазирмиз!

— Мен товушимни ростлагунимча, созандалар лутф айласинлар, «Роҳат»ни эшитайлик,— деди юмшоқлик билан Мулла Тўйчи танбурчига мурожаат этиб... 10

«Роҳат» янгради. Мажлис аҳли сукутда эшитди. Танбурнинг мўъжизакор торларидан қуйилган мусиқа мавжи ҳавони тўлдирди. Юксак маҳоратли созандалар ижро этган дилнавоз куй бирдан барчанинг кўнглига сафо келтирди. Мажлис аҳлининг кўпчилиги лаззат-парастликдан инсоний маънавияти бузилганлар эса-да, сеҳркор «Роҳат» куйидан ажойиб нозик ҳаяжонлар тўлқинида сирли бир рўёга ботдилар. «Роҳат» хотимага етганда шоир Ғарибий энг учи билан кўзларидаги намни артиб, бошини тебратар эди. Мулла Тўйчининг мислсиз, ёқимли овози қудратли бир шалола каби қуйилиб кетди. Мажлис аҳли мароқ билан, ихлос билан тинглар эди. Тошларни ёриб, қуёшга интилган бир ниҳол каби диллар юксалар, ҳатто кибрдан қалблари қотиб кетган Тошпўлат баззоз, Саидахмадбойларнинг оғзидан ҳам «Офарин!» «Саломат бўлсинлар!» «Улманг!» деган хитоблар ўқтин-ўқтин янграр эди. 20

Тўйчи ҳофиз Навоий, Фузулий, Машрабларнинг қалблари ёлқини абадий сақланган байтларни буюк маҳорат билан куйлар эди. Бу куйлардан, мусиқа сеҳридан кўнгиллар зиёга, шавққа тўлиб равшанлашди, майин ҳисларда балқиди. 30

— Ассалому алайкум! Астағфирулло!.. Тангрим ўзи сақласин!..— деди дабдабадор оҳангда қўққисдан меҳмонхонада пайдо бўлган Саидакбар Бузрук эшон— Саидахмадхон бойнинг катта қайнатаси.

Унинг ортидан бир неча уламо кириб келди. Устлариди қат-қат ярқироқ тўнлар, бошларига саватдай оқ саллалар кўндирилган, соқоллари серкиллаган, салобатли, баланд мавқели казо-казолар... 40

— Марҳамат, ҳазратим, марҳамат! Иноят ва илтифотларига ҳасанот!— деди одатдаги ясама табассуми,

айёрлиги билан Саидаҳмадхон, қўлларини тавозеда қо-
вуштириб.

Кайфиятлари кескин бузилган меҳмонлар барчаси
оёққа қалққан эди, ҳурмат билан бир-бир кўришилгач,
уламоларга тўрдан ўрин берилди, узундан-узун дуодан
сўнг: «Омин!» дейилди ва қайта-қайта ҳол-аҳвол сў-
рашга киришилди.

Саидақбар эшон баланд бўйли, кенг яғринли, йирик
гавдали, олтмиш ёшлардаги киши. Катта юзи гўштдор,
10 қип-қизил бурни баайни хўрознинг тожиси, қават-қават
камзул ва тўнлар устидан тагин кенг, кумуш товланган
банорас тўн кийган, бошига катта оқ салла ўраган, оёқ-
ларида сағри кавуш. Ота-боболари эшон ўтган, ёшли-
гидан тоат-ибодат, зикр билан суяги қотган. Бухоро
мадрасасида таҳсил кўрган, эшонлар орасида машҳури,
обрулиси, бузруги.

— Бу янглиғ базмларда азозил ҳам шерик бўлур
эмиш.— Бузрук эшон Саидаҳмадбойга мағрур тусда қа-
раб олди.— Сизлардан оллонинг қаҳрини қайтармоқ
20 ниятида остонангизга қадам ранжида қилдик...— деди
эшон танбеҳловчи оҳангда.

— Хотирларига малол келмагай, ҳазрат. Тангрим
ўзи карам қилсин, бандаларига марҳамат бениҳоя-
дир,— деди уламолардан бири.

— Қадамларига ҳасанот, кўп хурсанд бўлдик, мар-
ҳабо!— Заррача саросималик сезмаган Саидаҳмадхон,
уламоларни дастурхонга таклиф этди.— Таомлар инти-
зор...

Эшонхон ўзига хос чаққонлик билан иссиқ сомса ва
30 бир неча лаганда буғи бурқираган палов билан уламо-
лар олдини бирпасда тўлатиб ташлади.

Уламолар «Бисмилло!» «Алҳамдулилло!» дея узун
енгларини шимариб, овқатга берилдилар.

Қази-қартали паловни хўп ошагандан кейин уламо-
лар, сомсага, юмшоқ нон билан мураббога, асалга
ўтишди.

— Қори афанди, дарвоқе, қулоғимга чалинди, бир
рисола ёзганмишсиз,— деди Бузрук эшон сўзларига
вазминлик бериб.— Нима гап ўзи?— Ўсиқ қошларини
40 кўтариб, сурма тортилган йирик кўзларини қорига
тикди.

— Тақсир, ёшларга оид қадимдан қолган, халқ ярат-
ган ибратомуз, ахлоқий ҳикоялар, масаллардан иборат

бир рисола тартиб этмиш эрдим,— жавоб берди Анвар қори ўзига хос сиполик билан.

— Кўп ножўя қилмишларингиз бор, қори,— деди Бузрук эшон ранжиган тусда.— Рисола тартиб қилмоқ бағоят яхши гап, аммо пайғамбарлар, авлиё-анбиёлар ҳақида диний ривоятлар битилган рисолаларни чоп эттирсангиз, кўп савобли иш қилган бўлур эдингиз.

— Ҳазрати бузруквор,— шошмасдан гапирди қори,— форсий, араб китобларда ибратомуз, ёшларга фойда келтирувчи ҳикоялар кўп бўлади, биз ҳам ислом машъалини баланд тутган арабларга тақлид қилдик. Фақирингизнинг рисоласида диний ривоятлар ҳам бисёр. 10

— Балли, қори, суҳбатда балиқдай сузасиз! Аммо ҳаргез охиратни унутмағайсиз; марг уштур аст, ки бар сори ҳар хонадон меояд!¹— деди эшон кинояли оҳангда ва чойни бир-икки ҳўплаб, устма-уст йўталди.

Эшонхон лаганда устига мурчли пиёз сочилган кабобни кўтариб кирди.

— Бай-бай-бай... Чўғдай кабоб экан! Қоравойингиз хўп пазанда,— деди Бузрук эшон ёғи томиб турган кабобни сихдан суғуриб. 20

Уламолар пиёз аралаш кабобни чайнашга тутиндилар. Уй соҳиби таъзим ва такаллуф билан:

— Олсинлар! Таомни мунтазир қилмағайлар!— деб ейишга қистар эди.

— О, таомларнинг аълоси кабоб эмиш! Ажаб тотлиқ пишибди,— деди эшон иккинчи сихни бўшатиб.— Ҳовлида кўзим тушган эди, кўра устига мукка тушиб пиширмақда эди, кўп яхши извошчингиз бор-да! 30

— Нафсиламр, мундоғ лаззатли кабобни емаслик гуноҳдир,— деди лаганга қўл узатиб уламоларнинг бири ва димоғига мурч урганидан устма-уст аксириб олди.

Улфатлар бамайлихотир икки-уч киши бўлиб, паст овозда суҳбат қилар эдилар.

II

Саидакбар эшон «Ё олло!» деб базўр ўрнидан турди. Саидахмадхон ва бир-икки ёшлар ўринларидан туриб: «Хуш келибдилар!» дея тавозе қилдилар. Эшонхон

¹ Форсча-тожикча: ажал гўё бир туяки, ҳар хонадон олдида чўқади.

тўғрилаган пишиқ кавушларини кийиб, мағрур юриб, ташқарига чиққан Бузрук эшон олма, шафтоли дарахтлари орасидаги гиштин йўл билан ичкарига қараб юрди.

Ҳовлида ўйнаб юрган бир тўда катта-кичик болалар «Ассалому алайкум!» дея, назокат билан қўл қовуштириб, эшон олдига дув йиғилдилар.

— Боракалло, катта бўлинглар! Олло таолс инсоф бергай барчангизга!— деди Бузрук эшон болалардан бирининг елкасини қоқиб, бирининг бошини силаб ва 10 гишт зинали баланд айвонга чиқди.

Хона эшиги очилиб, бойнинг катта хотини Арабхон-бегим севинганидан юзи ёруғланиб, югуриб чиқди:

— Ассалом, хуш келибдилар, марҳабо!— деди отасига букилиб салом бериб.

— Оппоқ ойим, попук ойим!— деди эшон қизининг елкасини қучиб.

Арабхонбегим шоҳи-атлас кўрпачалардан иккитасини танча тўрига қаватлаб солди ва катта пар ёстиқни 20 эшоннинг орқасига қўйиб, қаршисига ўтирди.

— Омин!— деди эшон аллақандай бир дуони ўқиб, соқолини сийпади.

— Хуш келибдилар, ойижоним тетиккина юрибдиларми, саломатмилар?— узундан-узоқ сўраша бошлади Арабхон.

У ориққина, ўрта бўйли, қошлари пайваста, бодом қовоқ, озгина сепкили бўлса-да, истараси иссиқ, ўрта ёшли хотин эди. Узун сочларига чирмашган сочпопуқлар орқасини тўлатган, қўлларида қўш-қўш узук ва 30 билагузуклар.

— Узинг яхшимисан? Қалайсан, оппоқ қизим?— сўради эшон жойлашиб ўтиргач.

— Худога шукур, юрибман. Юмушим кўп, болалай шўх, ҳар кун меҳмон, куёвингиз меҳмонсиз туролмайди,— деди Арабхонбегим рўмолини тузатиб.

— Шукур қилинг, қизим, оллонинг марҳамати ёғилган уйга меҳмон ёғилади. Ношукур бўлманг!— деди эшон қизига насиҳат бериб.

— Танграмга минг қатла шукур!— деди Арабхонбегим 40 табассум билан.

Ота билан қиз бир оз ундан-мундан гаплашиб ўтирдилар.

— Ассалому алайкум!— деди шошилиб, хонага кирган Жўрахон —Арабхонбегимнинг иккинчи ўғли, олифта кийинган, оппоққина, кўзлари ўтли, ўн олти ёшлардаги кўркам йигитча.

— Қани ўтир, тентак! Эшитдим, май ичармишсан, аҳмоқ!— деди эшон набирасига тикилиб.

Жўрахон индамади, қизарган ҳолда кўзларини ерга тикди.

— Жўрахон ювош бола, бобоси!— Арабхон ўғлининг ёнини олди.— Жиндай эркалиги бор, бир кеча сағалгина ширакайф келибди... Улфатлари кўп-да... Отасининг иши йўқ. 10

Қовоғини осилтириб ўтирган Бузрук эшон нимадир демоқчи бўлди-ю, оғзини очишга улгурмади. Эшикдан бойнинг кичик хотини Зебихон лоп этиб кириб келди.

— Ассалом!— деди у икки қўлини кўксига қўйган ҳолда букилиб.

— Боракалло! Саломатмисиз, қани ўтиринг!— деди эшон Зебихонга.

Зебихон пастроқ бўйли, оппоқ, кўзлари айёрона ўй-ноқлаган, семизгина, йигирма беш ёшлардаги жувон эди. Кундошига зимдан қараб қўйди, ўтиришга ботинмади. 20

— Ишим кўп, улуғ ҳазрат, узр...— Уялиб ерга боқди ва орқаси билан секин юриб чиқиб кетди.

Бир зумда Арабхоннинг кўзлари ғазабга тўлди, йиғламсираб отасига қаради.

— Куйганимдан адо бўлдим,— деди дардли товуш билан.— Худонинг берган куни бойнинг қулоғини ғийбатга тўлдиради, бой бўлса менга фироқ қилади, ғазаб қилади. Икки кундош тез-тез қирилиб оламиз... Кундошлик бошим, заҳарли ошим...— Арабхонбегим лиқ ёшга тўлган кўзларини ерга тикди. 30

Қовоғини солиб, жим ўтирган Жўрахон секин ўрнидан туриб, чиқиб кетди.

— Оллонинг амрига итоат қил, бека қизим, пешанангга ёзилганни кўрасан.— Бузрук эшон насиҳат қилди...— Зебихонга қагтиқ гапирма, дилини оғритмай сабр қил, у дунёда кундошларнинг макони жаннатда...

Арабхонбегим маъюсгина жилмайди.

— Отажоним кечирсинлар, кўнглимнинг дарди тошиб кетган эди, жиндай бўшатдим.— Овозини пасайтириб шивирлади:— Зеби шу даргоҳга ўн етти ёшида 40

тушди, мана саккиз йил бўлиб қолдики, фарзанд кўрмади, алам қилади шекилли.

Эшон индамади, бир зум хаёлда жим ўтирди, кейин қизига боқиб деди:

— Ўзинг бош бўлиб, нафаси шифокор домлага ўқит, шояд парвардигорим қудрат қалами билан пешанасига фарзанд битса!

— Вой ўлақолай, бузруквор ҳазратим, жудаям ажойиб гапирасиз. Кундошим туғмайди, деб ҳам куяйми!

10 Бе-е-е, тирноққа зор бўлиб ўтмайдами дунёдан!

— Ҳай-ҳай, тавба дегин, қизим!— кўзларини олайтирди отаси.— Оллонинг қаҳри келади, асло ғайирлик қилмай, кўнглингни кенг тут!

Арабхон отасига жавоб бермади, хомуш ўтириб қолди. Бирдан эшикнинг икки тавақаси очилиб кетди, оқсоч харсиллаганча самовар кўтариб кирди.

— Ассалом алайкум, тақсир, хуш келибсиз!— деди самоварни ерга қўйгач, боши ерга етгунча эгилиб оқсоч.

Эшон бошини қимирлатиб, алик олди. Арабхонбегим

20 оқсочга: «Бораверинг, ишингиздан қолманг», дегандай имо қилди-да, сурилиб самоварга яқин ўтирди. Оқсоч иссиқ нон, патир, мева-чева уюлган катта патнис, пиёла, янги сочиқ олиб кирди, кейин оёқ учида юриб чиқиб кетди.

— Қорним жуда тўқ, меъдам андак койиб турибди, оппоқ қизим,— деди эшон, Арабхон узатган пиёлани олиб.

— Новвот билан иссиқ-иссиқ ичинг,— деди Арабхон ва кулчадан, патирдан ушатиб қўйди.

30 Ота-бола чой ҳўплашиб, сўзлашиб ўтирдилар. Арабхон катта ўғли Отабекдан шикоят қилди:— Улфатлари кўп, қоқ ярим тунда маст келади, келин ҳам аразлаб отасиникига кетганига уч кун бўлди...

— Чакки бўлибди,— деди эшон соқолини қашиб.— Уртага совуқлик тушмасдан алдаб-сулдаб олиб келинлар.

— Эрталаб Отабек тушмагур: «Араз қиладиган хотиннинг кераги йўқ, бугун келмаса уч талоқ қилдим», деб чиқиб кетди.

40 — Тентак бола! Бойга айтаман, насиҳат қилсин, йўлга солсин, эркалатишнинг ҳожати йўқ, ёмон йўлга тушиб кетади,— деди танбеҳлаб эшон.

— Қайнатаси бу йил Қарқарага кетаётиб, юр, деса, бормади. Қўй ҳайдаб келамиз, ўйнаб, дунёни кўриб келасан, деб чунон ялинди, бўлмади. Отабек қайнатасини ёмон кўради. Улгудай зиқна, хасис бой ўзиям!— кулди Арабхон.

— Мадрасада таълим олсин, десам, бой кўнмади, тузем мактабга бераман, деб кофирларга қўшиб қўйди. Мусулмон одам бундай номаъқулчилик қилмоғи ярамайди,— деди ранжиган тусда эшон.

— Рост айтасиз, ҳазрат. Отабек мадраса кўрмади, 10 янгичаниям ёлчителиб ўқимади, ташлаб кетди. Мана, энди, аро йўлда қолди. Отасидан олади сабоқни: ҳали улоққа, ҳали базмга югуради.

— Тангрим ўзи инсоф берсин,— деди йўталиб эшон ва фотиҳа ўқигач, ҳарсиллаб базўр ўрнидан турди.

Эшон Арабхонбегим, Зебихон ва болалар билан хайрлашгач, бир-бир босиб ташқарига чиқди.

Меҳмонхонада суҳбат қуюқ ва қизғин эди. Анвар қори бармоқларини ўйнатиб, силлиқ, чиройли сўзларди. Саидақбар эшон кириши билан ҳамма ўрнидан қўзғалиб, 20 ҳазратга жой берди. Қори ғариб ва йўқсилларга боёнларнинг шафқат кўрсатмоғи, халқ ғамини бирга кўтармоғи ҳақида аллақандай ифодалар, ибратли гаплар билан сўзларди. Бузрук эшон қулоқ солиб, бир оз сукутда ўтиргач, бир-икки йўталиб олди, мағрур тусда бошини кўтариб гап бошлади. У ўзига хос усул билан авлиёларнинг ғурбати, саҳобаларнинг фақирлиги ҳақида турли оятлар, ривоятлар келтирди. Сўфиларнинг ҳаётидан, уларнинг ишқи — ҳақиқат ишқи, улар ҳақиқатни излайдилар, оллонинг ошиғидирлар, ҳақиқий инсон охиратни ўйламоғи даркордир, деб шошмасдан 30 ҳикоя қилди.

Суҳбат ортиқ қизимади, ундан-бундан гаплашиб, чой ичишди. Узундан-узоқ дуодан сўнг меҳмонлар қўзғалишди.

Ботқоқ кўчага қоронғилик оғир чўккан, изғирин шамол юзларнинг иссиғини шиларди. Саидахмадхон ва қўлида фонарь тутган Эшонхон меҳмонларни жўнатиб, меҳмонхонага киришди.

Қоровой билан Эшонхон дастурхонни йиғар эканлар, бой ичида: «Городга қарта ўйнагани жўнасамми- 40 кан ёки яқинроқ пинҳон жойда бойваччалар билан бир-

га бўлсаммикан,— деб ўйлар эди.— Йўқ,— деди у ўз-ўзига,— чарчадим, уйга кирай».

У меҳмонхонадан чиқиб, ичкари томон ҳорғин юрди. Майда қор сепалар эди.

БЕШИНЧИ БОБ

I

Саидаҳмадбойнинг заводи ишчиларидан Жумабой ва Шермат бозорда, чархчилар олдида ўтирар эдилар.

10 — Алалхусус, ука, турмуш шундоғам мушкуллаш-дики, дўзахнинг ўзи бу дунёга кўчибди, десам асло му-болага бўлмас,— деди Шермат, янги чархланган пичоқ-ни қинига солиб.

— Ўҳў, оғайни, одам деган махлуқ ҳарқандай оғир-ликни кўтаравераркан,— деди кўзлари шилпиқланган, совуқдан қизарган қирғий бурнига синиқ кўзойнак қўн-дирган, қурушиқ жуссали қари чархчи.

Унинг эғнида олача тўн, устидан белбоғ, ранги ва мўйнасидан асар қолмаган эски телпакни бостириб кийган, оёқларида пайтаваси оққан йиртиқ маҳси. Чол-20 нинг қаршисида ўтирган шериги — йирик гавдали, пешанаси дўнг, мулойим йигит. У кир, ямоқ гуппи чопон-га ўралган, яланг оёқларида йиртиқ калиш, бошида яғир дўппи. Йигит гунг-соқовлигидан индамасди, бир отим носни тили тагига ташлаб, чарх тортади, чархнинг бутун оғирлиги унинг гарданида. Чол эса қайроқ усти-да пичоқни қайраб ўтиради. Чархдан тинмай учқун отилади, ғув-ғувдан қулоқлар битади.

— Меҳнат аҳли ҳамиша забунликда. Савдогарлар-чи? Барчаси зангин, бизнинг бел ва билак кучимиздан 30 семирган ҳаромтомоқлар!— деди қаҳр билан Жумабой.

— Нафсиламр айтдингиз, пул қутуртиради-да, давр уларники,— деди чархчи пичоқни чарх устига ростлаб.

— Ҳақ ерини топар, деган доно сўзни, сиз яхши биласиз, қария,— деди Жумабой чолга мурожаат қи-либ.— Хотиржам бўлинг, золимни кўтармайдиган замо-на келади, шунда ҳақиқат қуёши ярқираб кетади!

— Шояд олло таоло бандаларини ярлақаса, рўзгор танглиги эзиб юборди, ука!..— деди чархчи бошини ғам-гин тебратиб.— Қани энди биздақа ғарибларга ҳам кун 40 туғса!

— Туғади, албатта туғади яхши кун, золимнинг жойи жаҳаннам!— жавоб берди Жумабой ишонч билан.

— Айтганинг келсин, омон бўл, иним, умид шами билан кўнглимни равшан қилдинг,— деди чол енгил тортиб.— Эгри озади, тўғри ўзади, деган сўз бор. Дилимиз тўғримиз, иқболимиз баланд бўлмай!— деди қўлини кўксига уриб чархчи. Узоқ сукутдан кейин ичдан бир ух тортиб давом этди:— Қачон палов еганимни билмайман, қора шўрва, арпа нон, холос... Бизнинг энди тўримиздан гўримиз яқин... Ҳадемай маконимизга равона бўламиз... Э-э, бевафо дунё!.. Чироқларим, сизлар ёруғлик кўринглар...

— Йўқ, отажон!— деди Шермат.— Тенгликни, ҳурриятни, ҳақиқат офтобининг балқиб чиққанини сиз ҳам кўрасиз!

— Иншоолло!.. Садағанг кетай, иним, умид қиламиз, ноумид — шайтон...— сийрак соқолини силаб қўйди чол.

— Ота, бизлар кўп нодон эканмиз,— деди Шермат, ёнидаги икки қадоқ мош солинган халтачани қўлига олиб,— бир қошиқ умочми, мошхўрдами ҳалқумимиздан ўтса бас, худога минг қатла шукур, бугунги кун ҳам ўтди, деймиз, хурсанд бўламиз. Э-э, падарига лаънат бундай турмушнинг! Хўш, биз худога нима қилибмиз?! Нима гуноҳимиз бор?!— бўғилиб йўталди Шермат.

— Ҳай-ҳай-ҳай, калима келтир, иним, оллога минг марта тавба дегин,— деди чархчи чол ранжиган тусда.

— Йўқ, отахон, дўстимнинг сўзи тўғри, биз нодонмиз,— деди Жумабой, кўкрагини кўрсатиб.— Кўзи сўқирдан, кўкраги сўқир ёмон! Мен рус ишчиларга разм соламан, ўзаро ивир-шивир гапларига қулоқ осаман, эшитганларимни дилимга тугиб, хўп мағзини чақаман. Улар кўп нарсани тушунадилар. Шу кеча-кундуз бутун оламда бўлиб турган жамики воқеаларни биладилар; бизга ўхшаш кўкраги кўр эмас. Тез-тез йиғин қилиб, маслаҳатлашадилар. Тошкентда туриб, дунёнинг бир чеккасидаги Масков, Питер ишчилари билан зимдан алоқа қиладилар; полислардан ҳам, тўралардан ҳам, оқ пошшодан ҳам кўрқмайдилар!

— Тавба!— деди чархчи ёқасини ушлаб.

Соқов йиғит на бир товуш эшитар, на бир сўз тушунар, унинг ички руҳияти ўзга бир олам, ўз фикрлари, ўйларига чулганган ҳолда чарх тортар эди. Гоҳо йиғит суҳбатдошларнинг юз ифодаси, кўзлари жилвасидан

бирор нарса тушунгиси келар, ночор ичдан уҳ тортиб қўяр ва тагин битмас-туганмас хаёлларга ботар эди.

— Сен бу дунёга, ёлғиз гапга келган инсон экансан, дўстим. Отанг раҳматли ғоят мўмин, камгап одам эди. Бир ош пишгунча оғзидан бир калом чиқмасди. Қўча-қўйда, самоварда бирор жанжалми, ғавғоми чиққудай бўлса, секин шип этиб қочиб қоларди. Сен бўлсанг гап оламида балиқдай сузасан, оламни бошингга кўтариб бақирасан, балли сенга-е! Мен кетдим.— Халтачани кў-
10 тариб Шермат ўрнидан турди.

— Олов йигит-да, олов!..— деди кулиб чархчи.

Жумабой ҳам қўзғалди. Чархчилар билан хайрлаш-гач, икки дўст йўлга тушдилар. Булар гоҳ гаплашиб, гоҳ сукутда борар эдилар, чархчилар, пичоқчилар қаторидан, бозорнинг чуввос шовқин-тўполонидан чиқиб, Чорсудан ўтгач, Қўкча тарафга қайрилган ҳамон, чап кўчага кирдилар.

— Оқшом самоварга чиқ, жиндай гаплашамиз,— деди Жумабой кичкина эшик олдида тўхтаб.

20 Шермат «хўп» дегандай бошини қамирлатди ва ҳорғин юриб кетди. Унинг уйи бир кўча юқорида эди, бир оз юриб ўнг қўлга буриларкан, ит уриштириб, тўполон кўтарган йигитчаларга дуч келди.

— Э-э, қўйворинглар, жабр-ку бояқишларга,— деди Шермат ранжиб.

Лекин болаларнинг биронтаси Шерматнинг гапига парво қилмади, оғзи-бурни қон итларни бир-бири устига ташлаб, олқишлардилар. Шермат юзини терс ўгириб ўтиб кетди.

II

30

Шермат эшиги олдида дукчи чолга дуч келди. Оташ-дукчи икки қўли орқасида ерга қараб хомуш турарди.

— Ассалому аялайкум!— Халтасини қўлтиғига қисиб, қўлларини чолга узатди Шермат.— Қани, амаки, ҳовлига марҳамат!— деди у дукчи билан кўришгач, эшикни кенг очиб.

— Келган эдим, йўқ экансан, иним, ҳозир келиб қоладилар, деган эди келин.

40 Шерматнинг овозини эшитиб, уйдан тўрт ёшдан саккиз ёшгача икки ўғилча ва қизчаси югуриб қарши олишди. Устларида бўз гуппи, эски калиш, чориқларни оёқ-

ларига илган гўдаклар, меҳмонни кўргач, учовлари ҳам бир оғиздан: «Ассалому алайкум!» деб салом берар эканлар, «Ваалайкум ассалом, чироқларим», деди дукчи; бирининг бошини силади, бирининг елкасига қоқди. Энг кичиги, жажжи қизча отасининг қўлларида севиниб бўйини қучган эди.

Шермат амакиси Оташ-дукчини танчага таклиф қилди. Бир косадан угра ош ичдилар, кейин чойга ўтгандан сўнг чол мақсадни очди.

— Ука Шермат, бир маслаҳат учун келган эдим,— 10 деди чол соқолини силаб.

— Хизмат, амаки?— сўради Шермат, қўлидаги пиёлани танча устидаги эски баркашга қўйиб.

Оташ чол гапни узоқдан бошлади. Ўғли йўқлиги, бор-йўғи ёлғиз бир қизи эканлиги, ҳоли танглиги, чолкамбир кексайиб, бу дунё билан видолашув чоғлари яқинлашгани — ҳаммасини шошмасдан сўзлади. У гапни қариларга хос эзмалик билан айлантира-айлантира, ниҳоят, Саидахмадбойнинг Эшонхонни совчи қилиб юборганига олиб келди.

— Гап шу, иним, бошим қотиб қолди. «Кўнгил кўнгилдан сув ичар», деган қадимгиларнинг гапи бор. Ақл ёшда эмас, бошда, Сен ёш бўлсанг ҳам, ақли комилсан, акамдан қолган ёлғиз ёдгорсан, деб келдим.— Дукчи жавоб кутгандай Шерматга қаради.

Шермат бошини қуйи солиб жим ўтирарди. У ўз фикрини — хўжайини Саидахмадбойга кўнглидаги нафратини, бойларнинг расво феълени бу содда чолга лўнда қилиб, қандай англатишни ўйларди.

Оташ чолнинг ҳам боши қотган эди. Уртадаги узоқ 30 сукутни Шермат бузди.

— Кўзингизнинг оқу қораси, ёлғиз қизингизни Саидахмадбойдай бир тўнғизга, тағин икки кундош чангалига қандай берасиз?! Йўқ, амаки, мен бунга асло рози эмасман!— деди Шермат, қатъият билан.— Бой куёвни ахтарманг, қўлида ҳунари бор, қизингизга муносиб бир инсофли, ақлли йигит топилиб қолар. Ҳунари бор хор бўлмайди, амаки, буни ўзингиз яхши биласиз. Саидахмадбойларнинг миридан-сиригача бизга аён. Бузуқ, ишқи йўқ эшак-да бари!..

Дукчи чурқ этмади. Суюққина дамланган фамил чойдан бир пиёла ичгач, чол ўрнидан турди.

40

— Уйлашиб кўрамиз, ука, бу оғир савдо,— деди оёқларига зилдай оғир чориқларини кийиб.

— Саломат бўлинг, оппоқ ойимга, Зумрадхон синглимга салом айтинг!— деди Шермат чолни кузатиб кўчага чиққач, бу ишдан норозилигини амакисига тагин қайта-қайта ўқтиришга тиришди.

Чол қоронғи тушган лой кўчада қоқила-сурина, аста юриб кетди...

ОЛТИНЧИ БОБ

10

I

Совуқнинг захри кесилган, февралнинг охирлари...

Саидакбар Бузрук эшон катта хонақоҳга ёндош тор ҳужрада ёлғиз ўтирар эди. Кенг ҳовли шохлари ғуж тўп-қайрағочлар, бесўнақай тарвақайлаган тутлар, тик ўсган адил тераклар билан тўла. Чор атрофида кичик-кичик ҳужралар қаторлашган бу ҳовлини ўртадан қоқ ёриб, катта бир ариқ тўла сув оқиб турарди.

Эшон якка деразаси зич ёпилган қоронғи ҳужрада тасбеҳ ўгирар, ибодатга берилган эди.

20

— Ҳазратим, ижозат берсалар,— сўради эшик очилиб, остонада тўхтаган жиккак гавдали, соқоли бир тутам чол, эшоннинг эски муриди, хизматкори Худойқул махсум қўл қовуштириб.— Ҳазратимни зиёрат қилгали қишлоқдан одамлар келган.

— Киришсин!— деди эшон бир лаҳза сукутдан сўнг ва деразага имо қилди.

Махсум чориқларини шошмасдан ечгач, оҳиста бориб деразани очди. Кичкина деразадан кирган қувёшнинг бир тутам сўниқ шуъласи ҳужрани сал ёритди. Махсум энгил юриб чиқиб кетди.

30

Эшон ўсиқ қошларини ва қуюқ соқолини силади, бошини қуйи солиб, тасбеҳ ўгиришда давом этди.

Эшик очилиб, етти-саккиз ёш-қари деҳқонлар ҳужрага кирдилар; елкаларидаги хуржунларни остонага ташлаб, қўллари кўксига, қайта-қайта букилдилар, ихлос ва чуқур тавозе билан салом бергач, эшоннинг қўлларини ўпиб, тўнларининг этакларини кўзларига суртдилар.

— Бўлди, бўлди, ўтиринглар!— деди секин эшон.

40

Деҳқонлар хуржунларидан нимта-нимта гўшт, думба ёғларни, турли кийимликларни чиқариб, эшоннинг ол-

дига қўйдилар, кўзларида ёш, тагин таъзимда букилдилар.

Махсум деразадан ташқарида турган икки-уч қўй-эчкига имо қилиб:

— Ҳазратим, дуо қилсинлар!— деди.

Эшон қўлларини баланд кўтариб дуога очди.

Деҳқонлар ҳам қўлларини кўтариб, чўкка тушдилар. Эшон кўзларини юмиб узоқ дуо ўқиди: «Омин!» дея юзини сийпади. Товушсиз йиғлаган деҳқонлар, эшонга эргашиб, қадоқли қўллари билан юзларини сийпадилар. 10

Эшон, беш вақт намозни канда қилмаслик, оллога, авлиё-анбиёларга сиғиниш, олло йўлига хайр-садақани унутмаслик, охиратни ҳамиша ёдда тутиш ҳақида вазминлик билан узоқ сўзлади. Кейин ҳазрат меҳнат мавзуига кўчди:

— Меҳнат қилинглар, ўғилларим, кор ор нест, яъни меҳнат ор эмас, меҳнаткашлар, косиблар оллонинг суйган бандаларидур алкосибу ҳабибулло!— деди эшон сўнги сўзларни қироат билан.— Хорлик, муҳтожликдан асло ор қилмагайсиз, қаноатни дилларга жо қилгайсиз, зеро, охиратда иқболингиз мисли чироқдир!... 20

Деҳқонлар ҳўнг-ҳўнг йиғлаб ихлос билан эшитар эдилар.

— Дам олинглар, ўғилларим!— деди эшон майин товуш билан.

Деҳқонлар тагин букила-букила таъзим билан чиқиб кетдилар.

— Бир чойнак аччиқ чой келтиринг, махсум!— деди эшон, эшик олдида буйруққа мунтазир тўхтаган махсумга. 30

— Хўп, пирим! — деди мурид ва товушини тагин ҳам пасайтириб сўради,— гўшт-ёғларни ичкарига олиб кирайми?

— Балли!— бошини қимирлатиб тасдиқлади эшон.

Махсум бир чойнак чой билан пиёла олиб келди, бир-икки қайтариб қўйди, пиёлани эшонга узатгач, гўшт-ёғларни ичкарига таший бошлади.

Ҳазрат эрталаб катта бир товоқ қуюқ қаймоққа иссиқ нонни бостириб тўғрар ва тўйиб еб олар эди.

Ҳар кун яқин-узоқдан эшонга товоқ-товоқ қаймоқ келарди. Дарвоза олдида, ҳовлида ўтирган муридлар: «Балли, балли, боракалло, ҳазрат ибодатдалар», деб дуо қилиб, қаймоғу сариеғларни олиб қолардилар. Бир 40

қисмини ичкарига жўнатсалар, бир қисмини ўзлари урардилар.

Саидакбар эшоннинг ота-боболари ҳам кўп тақводор эшон ўтган. Атроф қишлоқларга донғи кетган бу катта даргоҳдан ҳар вақт муридлар, уламолар аримас, ҳамиша тоат-ибодат, зикр узилмас эди.

10 Эшон чойни ҳузур билан ичиб, чойнакни бўшатгач, ўрнидан турди, аста юриб ҳовлига чиқди. Эшонни кўрган ҳамон катта ҳовлининг бурчак-бурчагида, ҳужралар олдида ўтирган муридлар ўринларидан туриб, қўл қовуштирдилар. Эшон бир-бир босиб, икки тавақали ўймакор эшикдан ташқари ҳовлига ўтди.

Ҳовлида ўйнаб юрган бир тўп ўғил-қиз болалар — эшоннинг неваралари «Ассалому алайкум!» деб таъзимда қотишди. Эшон кулимсираб, бирининг пешанасидан ўпди, бирининг юзини силади. «Боракалло, катта бўлинглар!» деди.

20 Ташқари ҳам кенг, катта дарахтларга тўла боғ. Ёнгоқ, шотут, гилос — ҳаммасидан бор. Ҳовлининг икки томони бўғот иморат; катта чорхари, шифти рангдор тоқили, деворлари ганчли меҳмонхоналар. Эшиклари ва деразаларининг эшиклари ўймакор, пишиқ, саҳнига чорси, қадимий ғиштлар терилган даҳлизлар ҳужралар...

30 Саидакбар эшон у вақтлар ёш бола эди. Бу иморатлар унинг эшон бобоси замонида қурилган. Муридлар, атрофдаги усталар, деҳқонлар ўша эшондан дуо олиб, қўй-эчкиларни бўғизлаб, пойдеворни бошлаб юборган эдилар. Ички, ташқари ҳовли ва унга ёндош хонақоҳ, ҳужралар терилган учинчи ҳовлида бутун ёз иш қайнаган. Булар ҳаммаси ўша вақтда беш-олти ёшда бўлган Саидакбарнинг эсида. Баъзан у ёлғиз ибодатда ўтираркан, бобосини хотирларди. Йирик гавдали бобосининг зикрла, даврада юргани, муридлар, халойиқ ҳаяжон билан, йиғи билан зикр тушгани, Машрабнинг ғазаллари ўқилганда бобосининг этагини ушлаб тинглагани, баъзан ўзи ҳам биргалашиб ўқигани... Ҳаммаси бир-бир кўз олдида гавдаланар эди.

40 ...Эшон оҳиста юриб, даҳлизга кирди. Кенг, равонли даҳлизда ўтирган меҳмонлар дув қалқиб, қўл қовуштирдилар. Бузрук меҳмонхона бўсағаси олдида амиркон кавушини ечиб, ичкари кирди.

Меҳмонхонада қадларини эгиб, таъзимда турган меҳ-

монлар орасидан фарғоналик икки меҳмон унинг олдига илдам қадамлар билан келди, қўлларини ўпиб, орқага чекинди.

— Ўтиринглар, марҳамат!— деди эшон меҳмонларга ва улар бўшатган жойга ўтирмасдан, пойгакроққа, дераза тагига чўкди. Меҳмонлар ҳам эшонга ҳурмат, эҳтиром изҳор этгандай, секин-секин чўккаладилар. Дуодан сўнг, кимдир икки қўллаб узатган пиёлани олиб, эшон чойни майда ҳўплаб ичди.

Меҳмонлар деярли барчаси уламолар, бойлар, бой-ваччалар эди. Жаидлардан фақат бир-икки киши кўри-нарди. 10

— Қўқонданмисизлар? Қалай, у ерларда, нима гап?— сўради эшон, мусофир меҳмонларнинг биридан.

— Тақсир, бугун саҳар Қўқондан келдик,— жавоб берди каттагина, новчадан келган, чўтир киши.

У, Қўқон бойларидан бўлса керак, мовут камзул устидан янги сирма тўн кийган, бошида катта сувсар телпак.

— Ҳазратим, зиёратингизга мунтазир эдик, тангрига минг дафъа шукурлар бўлсинки, мунаввар бўлдик,— деди иккинчи мусофир — Абдулазиз махсум. 20

У, ўрта ҳол, мулланамо киши эди. Кичиги тринка камзул устидан олача тўн кийган, бошида катта кўк салла.

Ҳазрат бир он сукутдан сўнг биринчи меҳмонга мурожаат қилди:

— Уғлим, Қўқон аҳволидан сўзланг, эшитайлик. Ҳа, дарвоқе, Жамолиддин Муҳаммадкарим сўфи саломат-милар? 30

— Саломатлар, тақсирим, ҳаммалари саломатлар. Ҳазратимга кўпдан-кўп дуо ва салом йўлладилар,— деб жавоб берди меҳмон назокат билан.

— Ифрот мусаффо инсон, шариатнинг чин ҳомийси, эшону азимдирлар. Тошкентга бир дафъа келган эдилар, кўп яхши сўхбатда бўлган эдик.

Қўқондан келган меҳмонлар Жамолиддин Муҳаммадкарим сўфини тариқатнинг пешвоси, авлиёи пир, дея кўп таърифини гапирдилар. Мажлис аҳли чурқ этмай жим ўтирар эди. Баъзи бойваччалар зерикканларидан секин уҳ тортиб қўярдилар. 40

— Ислом аҳли учун шариатнинг пири — пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом йўриқларини астойдил

эйтиқод билан, муҳаббат ва иштиёқ билан бажо келтирмоқ, оллонинг буйруқларидан биридир,— деди эшон оғир, майин овоз билан ва меҳмонга юзланди:— Сўзлангиз, Мирсиддиқхон махсум, Қўқонда аҳли савдода ғанилар, зангинлар мўлми? Эшитувимизга кўра, боёнлар орасида пахтачи бойлар кўп эмиш.

Мажлис аҳли эшоннинг боёнлар хусусида гап очганидан хурсанд бўлиб, бир оз жонланди.

— Тақсирим, Қўқонда зангинлар, айниқса, пахта савдо-сига машғул бўлганлар, пулдорлар кўп,— кулди меҳмон,— гапу гаштак, тўй-томоша сероб. Пулни қай йўлга сарф қилишни билмай, гангиганлар ҳам кўп топилади.

Биққа семиз, юмалоқ гавдали, калта, қалин соқолли киши қув кўзларини сузиб деди:

— Меҳмон кўп тўғри айтдилар, Қўқонда бойлар, айниқса, қишлоқларда заминдорлар кўп. Уларнинг хазинасига пахтадан олтин бамисоли дарё бўлиб оқяпти.

— Оқ пошшо ҳазратлари Туркистон ўлкасида тинчлик ва осойишталик ўрнатгани туфайли, боёнларимизнинг савдо-тижорат ишлари кўп яхши ривож топди,— деди Абдулазиз махсум.— Афсуски, заводчи, фабрикант бойлар кўп эмас, боиси нима? Фақирингизнинг гумонига қараганда, савдо аҳли орасида аҳволи замонни кўп фаросат қилғувчи зийрак, эпчил одамлар йўқлигидадир. Мадрасада таҳсил кўрганлар дарҳақиқат шариятнинг мағзини чақадилар, лекин савдо оламида балиқдай сузадиган донишмандлар йўқ, десам лоф эмас. Тақсир, сиз фунун-маърифат чашмасининг бошидасиз, биз каби хокисор фақирингиз, аҳволи замонга оид муборак, дурдона фикрларингизни эшитсак...

Мажлис аҳли оғир сукутда эшоннинг жавобини кутарди. Мирсиддиқхон: «Бу қандай номаъқулчилик?» дегандай Абдулазизни туртиб қўйди. Абдулазиз пинагини бузмасдан Бузрукдан жавоб кутарди.

Эшон чуқур мулоҳазага кетгандай, кўзларини юмган эди, ҳайтовур қўйфуруш Бадриддинбойнинг ўғли Қамариддинбойвачча сукунатни бузишга журъат этди:

— Ҳақиқий дин,— бизнинг муқаддас ислом динимиз. Биз бандалар барчамиз оллонинг ихтиёридамиз. Алалхусус ҳаёт кундан-кун мураккаблашмоқда. Ҳайҳот, барча ҳунармандлар, боёнлар ғирт оми. Пирим, бу мушкулотнинг чораси нима?

Эшон кўзларини очди, узун соқолини силагач, «Ҳм-м...» деди ва сўзларини чертиб гапирди.

— Аҳли ислом, Муҳаммад алайҳиссалом умматлари оллони ҳақ билурлар. Э-э, жаббор, гуноҳга ботган ожиз бандадурмиз. Узинг билурсан, мушкулотларни осон қил!..— Эшон бир неча дақиқа тагин кўзларини юмиб, фикрлар ичра чўмди, кейин вазмин давом этди:— Идрок, зако, маърифатли кишиларимиз дилларида ҳамиша олло ва пайғамбарни тутиб, амал қилсалар, барча мушкулотлар осон бўлгусидир.— Эшон товушига сирли тус берди. Ҳар бир мўмин-мусулмон фақирми, зангинми сабрли, қаноатли бўлмоғи даркор. 10

У тоат-ибодат, тасбеҳ ҳақида гапирди. Мажлис аҳли ихлос билан тинглар эди. Эшон Абдулазизга қараб илжайди:

— Шоҳ Машрабнинг назмларини ўқигандирсиз? Сўфийёна, кўп ибратли назмлари бор.

Машраб сани деб келди жаҳонга,
Бошини қўйди остоналарга.
Эй, майфурушим, бир коса май бер!
Ваҳдат майидан ичголи келдим.

20

— Ўқиганмиз, тақсир, ўқиганмиз,— дейишди бир неча киши.

— Баракалло! Шоҳ Машраб ҳам оллонинг ошиғи,— деди эшон мамнуният билан.— Оллонинг ишқи ҳақиқий, пок ишқ.

У энди сўфийларнинг тариқати ҳақида гапира бошлади. Форсий, сўфиёна назмлардан ўқиб, маъносини ўзбекча тушунтирди.

Меҳмонлар иштиёқ ва эътиқод билан тингладилар. 30

Баъзилар кўзларига ёш олиб: «Воҳ, бу олам пуч!..» дер эдилар.

— Балли, бу ёлғон дунёнинг моҳиятини яхши тушунинг, охират боқийдир,— деди эшон ва қуйида жим ўтирган ўғли Саиднабихонга буюрди:— Меҳмонлар зерикмасинлар, зиёфатни қуюқ қилгайсиз, хуш суҳбатда бўлгайсиз.

Саиднабихон дик этиб туриб, отасига назокат билан қуллуқ қиларкан, бутун мажлис аҳли оёққа қалқиб, таъзимга эгилди. 40

Эшон ўрнидан турди, мағрур, бир-бир босиб, меҳмонхонадан чиққач, ичкари ҳовли томон юриб жетди.

Эшоннинг катта ўғли Саиднабихон меҳмонларни дастурхонга даъват этди. Хизматда бўлган ёш муридлар иссиқ варақилар, иликдай пиширилган эт-мойларни тотиб, кулча ва патирларни ушатдилар.

Меҳмонлардан бири:

— Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим, пиримизнинг дастурхонлари табаррук, бу неъматлардан тановул қилмоқ савоб,— деди такаллуф билан.

10 Очиқиб ўтирган меҳмонлар таомларни ошашга киришдилар.

— Ҳазратнинг биродари амакингиз — улуғ пир ҳақида кўп эшитганмиз, афсуски, табаррук дийдорларини кўришга муяссар бўлолмадик. Сўзланг, махсум, эшитайлик,— деди Абдулазиз Саиднабихонга муражаат этиб.

— Тошкан аҳли кўп ихлос билан сиғинар эди улуғ ҳазратга,— деди терифуруш бой Мирсаид, қўлидаги илликли суякни гажиб.

20 — Марҳум улуғ ҳазратнинг ажойиб хислатлари бениҳоя эди,— деди Саиднабихон.— Шариат бобида ғоят билгич эдилар. Доимо хонақоҳда муридлар ва мухлислар билан тоат-ибодатда бўлур эдилар. Марҳум ғоят кам уйқу эдилар. Бир куни улуғ ҳазрат ҳужрада ёлғиз ибодатда эканлар, бир киши ҳузурларига келди. Улуғ ҳазрат дарҳол оёққа қалқиб: «Марҳабо, хуш келибсиз», дея таъзимда букилибдилар. Муридлар секин эшик очиб боқсалар, ҳужрага нур ёғилмиш, у сирли авлиё ғойиб бўлмиш. Улуғ ҳазрат: «Афсус, афсус! деб қайтиб жойларига дилгир ўтирмишлар. Сўфилар: «Тақсир, бу не каромат?» деб сўрасалар, улуғ ҳазрат: «Ғойибдан келди, сир қолсин...» деб жавоб берибдилар. Бу каби сирларни, бола эдим, сўфилар ва муридлардан кўп эшитардим.— Аллақандай ўйга чулғаниб сукут қилди Саиднабихон.

30 — Улуғ ҳазрат уйланмасдан тоқ ўтганлар, деб эшитамиз, ҳақиқатми? Рафиқалари бўлмаганми?— сўради меҳмонлардан бири.

— Йўқ-йўқ, уйланмаганлар! Ҳақиқий пок инсон эдилар!— жавоб берди Саиднабихон.— Бир кам етмишда вафот этдилар, бу дунёда тамом тоқ ўтдилар.

40 — Улуғ пирнинг афт-атвори нечук эди? Билсак бўладими?— сўради чимкентлик бир меҳмон.

Маҳалланинг эликбошиси сочиқ билан оғзини артиб, қих-қих кулди:

— Новчадан келган қоп-қора киши эди. Индамас, ювош одам эди. Кўзлари кичкина, лекин ҳамиша ўтдай ёниб турарди. Тоқ ўтганлиги рост, аммо ҳарамларида фаришталардай соҳибжамоллар кўп бўлганмиш. Бировлар ундай дейди, бировлар бундай...

Саиднабихон жаҳлдан қизариб кетди.

— Мошоолло! Бу не бўҳтон!— қичқирди у бўғилиб.— Гуноҳдан кўрқинг, улуғ ҳазрат бағоят пок зот эдилар!

Мирсаидбой кулиб деди:

— Шайхнинг тоқ ўтганлиги ҳақиқат. Ҳузурларида 10 кўп бўлганман, хизматларида турганман. Оқсочлари, ёш-ёш қора соч парилари кўп бўларди. Қим билади... Пайғамбаримиз тўрт марта уйланган...

Суҳбат ўзга эшонлар, тарихда ўтган машҳур шайхлар устига кўчди.

— Бир вақт замонанинг зайли билан шаҳри Туркистонга борганман,— деди кекириб юмалоқ, семиз меҳмон.— Аҳмад Яссавий мақбарасини зиёрат қилмоқ нияти ила борган эдим. У киши авлиёи бузрук. Халқ орасида у киши хусусида кўп ибратли ривоятлар бор. 20 Яссавий мақбарасини Темур Курагон бино қилдирган, кўп ҳайбатли, муҳташам мақбара. Гумбази самога етади. Ҳазрат олтмиш уч ёшга етганларида: «Пайғамбар ёшига етдим, энди ёруғ дунёдан воз кечдим», деб чоҳга кирмишлар. Ўз кўзим билан кўрдим, у қоронғи бир чоҳ. Тоат-ибодат билан ҳазрат етти йил яшагандан сўнг, адамга равона бўлмишлар. Туркистондан Макка-Мадинага йўл бор эмиш. Ҳазрат Султон чўлу саҳро, дарё-ю денгизларни бир лаҳзада ўтиб, пайғамбаримиз ҳузурига борган эмишлар.— Юмалоқ киши қўлидаги пиёлани 30 бўшатиб, дастурхонга қўйди ва шошмасдан тагин сўзида давом этди:— Ҳожилар ойларча йўл юриб Макка-Мадинага борганларида, пайғамбаримиз: «Аввало Аҳмад Яссавийни зиёрат қилинглар, кейин бу томонга келинглар», дермишлар. Халқнинг гапи бу.

— Аҳмад Яссавий балки бизнинг пиримизга чатишган қариндошдир?— сўради мажлис аҳлидан бири.

— Эҳтимол, ота-боболаримиз, аждодларимиз Аҳмад Яссавийга бориб етар,— жавоб берди Саиднабихон.

Суҳбат қизиб кетди. Бойваччалардан бири, пахтафуруш, соддароқ кийинган, кўп бадавлат, лекин хасис, камгап йингит: 40

— Тақсир, бир савол бор, мумкинми?— деди Саидна-
бихонга.

— Бажону дил, марҳамат! — тебранди эшоннинг ўғ-
ли.

— Халқнинг гапига кўра пайғамбаримизнинг мўйи
муборақлари ва бир дона муборақ тишлари бормиш.
Изоҳ берсалар, эшитсак.

10 Меҳмонлар қизиқиб кетди, ҳамма қулоқ солди. Саид-
набихон пайғамбарнинг мўйи ва тиши ҳақида батафсил
жавоб бериб деди:

— Саҳобалар авлодида бир араб пайғамбаримиз-
нинг мўйи муборагини Тошкентга ҳадя қилиб келтир-
ган. Шайхлар ва сўфилар мўйи муборақни ғоят эҳтиёт
сақлаганлар. Ҳозир мўйи муборақ ҳам, муборақ тиш
ҳам шу хонақоҳда.— Саиднабихон қўли билан ён ҳов-
лига ишора қилди.— Гумбаз остидаги тошнинг тагида
сақланади.

Меҳмонлар ихлос билан кўзларига ёш тўлиб тингла-
дилар.

20 — Марҳум бобомиз — улуг шайх пайғамбаримизнинг
муборақ мўйи ва муборақ тиши устида халқ кўз ёшла-
рини тўкавермасинлар, деб тош ичига жо қилиб кўмдир-
ганлар.

II

30 Меҳмонлар бирдан ўринларидан турдилар ва эшон-
нинг ўғлига: «Бошласинлар!» дея ишорат этдилар. Барча
меҳмонлар ташқари ҳовлини ўтиб, хонақоҳ ҳовлисига
чиқдилар. Дарахтлар орасидан ва ҳовуз ёнидан ўтиб,
гумбаз олдида тўхтадилар. Сўфи қоровул бўйра устида
хуррак отиб ухлар эди. Бўз яктак ва малла бўз тўнга
ўралган пакана сўфининг бошида тўхтаб, Саиднабихон
деди:

— Туринг-э, сизга нима бўлди сўфи, одамлардан
уялмайсизми? Хоб — бародари марг!¹

Сесканиб уйғонган чол саросимада қолган эди, сапчиб
ўрnidан турди, шошилиб чорифини оёқларига илди-да,
қўлида катта калитни чангаллаган ҳолда хонақоҳ то-
мон югурди.

¹ Форсча-тожикча: уйқу — ажалнинг укаси.

— Марҳамат, хуш келибдилар!— деди каловланиб. Хонақоҳ эшикларини кенг очди сўфи ва букилиб, меҳмонларга таъзим қилди.

Меҳмонлар оғир сукунатда қоронғи хонақоҳга битта-битта кирдилар. Барча ўзини гўё пайғамбар қабри олдида ҳис этарди. Уртадаги тошни навбат билан бир-бир ўпиб, хўнг-хўнг йиғладилар. Гумбаз устидаги кабутарлар овози уларга гўё самодан келган пайғамбар овози каби туюларди.

Ҳаммалари тош олдида ерга чўкка тушдилар, кейин 10 бир дўппифуруш, хотинбоз, шилқим дўкондор ингичка, ёқимсиз овоз билан аллақандай оятни ўқишга киришди. Ҳаммалари ихлос билан тинглаб, узундан-узун дуо қилдилар ва орқалари билан юриб, хонақоҳдан чиққач, тагин ташқари ҳовлига қайтиб, даҳлизда обдаста ва сочиқ тутиб турган хизматчилар олдида тўхтадилар, қўлларини чайиб, меҳмонхонага кириб ўтирдилар.

— Бобонгиз кўп савоб иш қилган эканлар, чунончи, пайғамбаримизнинг тишлари ва мўйларини шундоқ эҳтиёт сақлаганлар. Бу муқаддас даргоҳ қиёматга қадар 20 улур зиёратгоҳдир,— деди Мирсиддиқхон Саиднаби-хонга қараб.

— Дарҳақиқат, гапингиз тўғри,— деди эшоннинг ўғли бошини тебратиб.

Хизматкорлар товоқ-товоқ палов келтирдилар. Сергўшт, сермой, қази-қартали паловдан гуркираган хушбўй ҳамманинг нафсини қўзғаб, иштаҳасини очиб юборди. Бир-икки эпчил киши дарҳол енгларини шимариб, гўшт, қази-қартани бирпасда тўғраб ташлади, меҳмонлар: «Олинг, олинг!» билан ошашга киришдилар. 30

Паловга хўп тўйгач, кўк қашқар пиёлаларда ҳузур билан кўк чой ичишди.

Меҳмонлар энди эзилиб суҳбатлашиб ўтирдилар.

Эшоннинг кичик ўғли Саидғанихон бир бойвачча билан кириб келди. У жужун камзул, беқасам тўн, янги мош ранг духоба дўппи кийган олифта ёш йигит эди.

— Ассалому алайкум!— деди у, остонадан меҳмонларга.

— Ўтиринглар, кўрганимиз — кўришганимиз,— деди Мирсаидбой. 40

— Ўхў, сиз жаноблар, беҳабардирсизлар, янги воқеалар оламни титратиб юборди-ку!— деди Саидғанихон даврага суқилиб.

— Миш-мишларни городдан эшитиб келяпмиз,— деди Саидғанихоннинг ёнига чўкка тушган бойвачча.

— Мошоолло, тинчликми?— сўради қўлидаги шёла-ни дастурхонга қўйган Саиднабихон.

Меҳмонлар таажжубда сабрсизлик билан қотиб қолдилар.

— Некалай подшо тахтдан тушибди, бу машъум хабар шу бугун Петербургдан етиб келибди,— шошилиб гапирди бойвачча.

10] Меҳмонлар аввал чўчиб тушдилар, кейин ҳаяжондан бири оқарган, бири қизарган ҳолда, ағрайиб қолдилар.

— Э-э, бўлмаган гап...— деди ўртага чўккан оғир сукунатни бузишга журъат этиб кимдир.

— Олло ҳақи, городда дув-дув гап,— деди Саидғанихон.

— Жим-э, полислар эшитмасин!— Саиднабихон қалтираб манглай терини артиб олгач, укасини туртиб қўйди.

20 — Оқ подшо ҳазратлари,— деди бойлардан бири оқариб,— оллонинг бандаларга абадий буюрган ҳомийси эди, бу қандай бемаъни гап!

— Хоинлар кўп-да, шуларнинг тарқатган гапи-да,— деди бепарволик билан гапиришга тиришган бир бой.— Тангрим ҳамиша ўз паноҳида асрасин подшоҳимизни.

— Городдан келяпмиз ахир, жаноблар,— деди ҳовлиқиб Саидғанихон.— Эшитганимизни айтамин-да, шовшув кўп. Газеталарда ҳеч нарса йўқ, лекин одамлар орасида гап кўп. Петербургдаги ишчилар солдатлар билан бирликда қўзғолон кўтариб, Қишки саройни ҳалқалаб ўрабдилар, тожу тахтни тору мор қилибдилар. Бу хабар бизнинг эски шаҳарга ҳали етгудай бўлмабди.

30 Городда қиёмат, ишчилар билан мастеровойларнинг оғзи қулоғида.

— Дарҳақиқат, Петроградда аҳвол ниҳоят бетинч, деб эшитган эдим,— деди Мирсиддиқбой.— Очлик, муҳориба ишчилар орасида норозилик туғдирган. Эҳтимол, тўғри хабардир... Оқ подшо ҳазратлари нуқсондан албатта холи эмас. Ҳар қалай бу гап ёлғон бўлсинда...

40 Мажлис ҳаяжонда эди, Абдулазиз сўз бошлади.

— Балки оқ подшонинг ўғиллари тахтга кўтарилгандир. Лекин бемор, хаста бир ўғиллари бор, деб эшитардим,— деди Мирсаидбой.

— Ҳеч ишонгим келмайди,— деди бошини чайқаб юмалоқ бой.— Елғон гапдир. Некалай-а, Некалайдай подшоҳи аъзам!— Оёқларини уқалаб, ўнгланиб ўтириб олди бой.— Лекин бир подшо тушса, тагин бири чиқади тахтга, вассалом! Азалдан таомил шу. Қани, омин, денглар, турайлик.

Бу хабар кутилмаганда қарсиллаган чақмоқдай барчани ҳайрат ва ҳаяжонга, саросимага солган эди. Фотиҳа ўқилгач, меҳмонлар дув туриб, эшоннинг ўғиллари билан хайр-маъзур қилишди, ҳазратга салом айтиб, тарқалишди. 10

Саидганихон ёнидаги бойваччаларга ниманидир шивирлади-да, ичкарига, отаси олдига шошилиб кириб кетди.

Бир неча дақиқадан кейин бошига оқ мисқоли салла ўраб, банорас тўн кийиб Саиднабиҳон чиқди, хизматкорларга буйруқлар бериб, отда Шайхантаҳурдаги мадрасага, дўсти олдига жўнади: «Балки, биргаликда городга чиқармиз», деган фикрни кўнглидан кечирди.

У миш-миш хабарларни суриштириб, ҳақиқатни 20 аниқлашга шошиларди...

ЕТТИНЧИ БОБ

I

Жумабой билан Шермат, ҳар кунгидай ишдан чиқиб, уйга қайтмоқдалар. Заводга пиёда қатнайдилар, трамвай кирасига сарф бўладиган чақа ҳам ҳарна рўзғорга мадад...

Айниқса, шу кунлари бу икки дўстнинг суҳбати қуюқлигидан тонгда ишга, оқшом уйга етганларини сезмай қоладилар. 30

— Чамамда, йўлнинг таноби ҳам тортилди шеклиди,— деб кулиб қўйди Шермат.

— Биласанми, биродар,— жиддий сўзларди Жумабой,— Николай тахтдан тушди-ю, тагин гап кўпайди, ишчилар, айниқса, мастеровойлар Петроград воқеаларини шу кеча-кундуз дақиқа сайин кузатиб туришибди.

— Ўша бадбахтдан қутулганимиз ростми, оғайни, тагин пуч гап эмасмикан, деб чўчиб қўяман. Оқ подшо-я?! Тожи тахтдан нечук воз кечди экан-а? Ақлим етмайди...— бошини чайқади Шермат. 40

— Назаримда Питер ишчилари ниҳоят уюшқоқ, ши-
жоатли дейман-да,— деди секин қадам босиб Жума-
бой.— Ораларида зўр-зўр адвокатларни чўқиб ташлай-
диган раҳбарлари бор эмиш; ҳар завод, ҳар фабрикада
тўдалари, жамиятлари бор эмиш,— деди Жумабой ово-
зини пасайтириб.— Шу ердаям борга ўхшайди...— Дўс-
тига синовчан назар ташлади у.— Гап кўп, билмайсан,
хумпар, лақмалик ҳам эви билан-да. Нуқул: «Хўжайин,
хўжайин!» деб букиласан, э-э, мазанг йўқ.

10 — Биродар, бу дунёнинг тузини сендан уч кун илг-
ри тотиганман, хўжайинларга таъзим қилсанг ёқасан,
ёқсанг — тинч бўласан. Башарти «хап сеними!» деса,
ўша куни орқангга тепки ейсан. Шу важимга тушунсанг
менга таъна қилмассан.— Шермат Жумабойга юзини
ўгирди.— Сен бўлсанг тезсан, ҳовлиқиб кетасан. Мун-
доқ бўлиш ярамайди. Ҳар ишни мезони билан қил, сада-
фанг кетай!

Жумабойнинг ҳар нечук энсаси қотса-да, тағин гапда
давом этди:

20 — Ишчилар нуқул Николайни калака қилади. Иш
билмас, нўноқ, лаванг эмиш у. Малика-чи, ўта айёр, му-
ғамбир, айш-ишратга ботган... Қўй-чи, поп ўйнаши бор-
миш. Ҳа, шундай аломат гаплар.

Шермат қотиб кулди:

— Уларнинг поплари ҳам бизнинг эшонларга туғиш-
ган экан.

Урдани босиб ўтиб то Самарқанд дарвозага етгунла-
ригача Жумабой билан Шерматни ҳар қадамда таниш-
билишлари — самоварчилар, косиблар тўхтатишар, ша-
30 ҳарда тарқалган миш-миш гапларни суриштиришар эди.
Икки дўст шошилмасдан билган-эшитганларини ҳар сў-
раганга такрорлаб борардилар.

Чойхоналарда одам қалин. Бировлар: «Худо бизни
ёрлақади, ҳуррият!» дейишса, бошқа бировлар: «Балли,
тожи тахтни остин-устин қилганларнинг отасига раҳмат,
минг таҳсину тасанно уларга!» дейишар эди. Яна баъ-
зилари бўлса: «Бу қандоқ гап бўлди, подшосиз мамла-
кат ҳам бўлар эканми?» дейишарди ранглари ўчиб.

Шермат уйига етганда, Жумабой билан хайрлашиб
40 ҳовлига кирди. Шаҳардаги шов-шув гаплар унга тинч-
лик бермасди.

— Хотин, ҳой хотин, бу ёққа қара,— Шермат айвон
лабига ўтирди.

Рухсора қора қозонига бир қошиқ ёғ солиб, ёвгон уграга уннаган, бироқ ҳўл ўтинни ёндиролмасдан хуноб эди. У тутундан ачиган кўзларини уқалаб, айвон олдига келди.

— Йўлингизга қарайвериб ўлиб бўлдим, арпа унидан хамир қордим. Бир ёқда ўтинни ёндиролмай жоним ҳалак. Овқатим кеч қолиб кетяпти, нима дейсиз?

— Утирсанг-чи, хотин, гап кўп. Оқ подшо тахтдан қулабди. Уқдингми?

Ҳайратдан қотиб қолган Рухсора бир оздан сўнггина 10 фаҳмлади гапнинг мағзини.

— Ажаб бўпти-да, зора энди биздақа ғарибларнинг ғамини ейдиган, бирон адолатли подшо тахтга чиқса.

— Вой, ҳафтафаҳм-эй, подшонинг яхши-ёмони бўладими?! Оқ ит, қора ит — бари бир ит! Бизнинг мастеровойлар шундоқ дейди, жуда билгич, ўткир одамлар. Ўзимизнинг Жумабой бор-ку, у ҳам ақлда мастеровойлардан қолишмайди, зийрак.

Шермат, хотини сопол қумғондан қуйиб турган сувда ювинди-да, сандал тўрига ўтиб, деворга суянди. 20

— Овқатингни тезлат, хотин, арпа угра бўлсаям қорин тўйсин.

— Икки ой бўлади, болаларнинг тиши гуруч кўрмайди...— деди Рухсора ошхона томон кетаркан.

Шу чоқ эшикдан қора-қура уч-тўрт бола кириб келди. Энг кичиги — қизчани катта ўғил опичлаб олган. Болалар чуввос билан оталарига ёпишдилар.

— Вой-бў, ариқда сув йўқми қизим,— деб Шермат ўрнидан ирғиб турди. У қизчасини ариқ бўйига олиб борди. Қўшни ҳовлидан чиққан торгина ариқча икки 30 қулоч ерни босиб, яна иккинчи қўшни ҳовлисига ўтиб кетар эди. Шермат қизчасини яхшилаб ювинтирди, қизча хархаша қилиб йиғлаб ҳам олди. Шермат ўйлар эди:

Ғарибмиз, бечорамиз, мана, энди ҳуррият фазилати билан толе ярқираб кетса, шу гўдакларнинг бошига бахт қуши қўнса, золимлар панжасида биз кўрган зулмларни балки булар кўришмасмиди?

Шу пайт, қўшни ҳовлида бир челақ мағзава ариққа ағдарилди. Қўшни кампир кимнидир шанғиллаб қарғарди. 40

— Э-э, сувни расво қилдингиз-ку, хола, мағзавани сувга ағдарасизми!— ранжиб девордан қаради Шермат.

— Сен ҳам бормидинг энди! Бо, мен билан ади-бади

айтишгунингча оқади-кетади, болам. Бобонг ўлгурнинг ҳаммоллиги жонимга тегди, наҳотки қишин-ёзин кири аримаса-я.

— Бас қил, мунча жаврадинг, кампир,— айвонда ўтирган еридан дўнғиллади чол.— Хурсанд бўлиб келган кунинг ҳам дийдиёсини ўқиб кайфингни бузади-я, баччағар.

Кампир яна бобиллаб берди.

— Савил, нимангизга хурсанд бўлар экансиз?

10 — Э, хотин Некалай подшо тахтдан тушибди. Бозорда дув-дув гап.

— Вой, чоли тушмагур-эй, боядан бери энди айтасизми?— гангиб қолган кампирнинг қўлидан челақ тарақлаб ерга тушди.

Шермат кулгидан қотиб қолди. У сандал теграсида хотини пиширган ёвғон уграни бола чақаси билан ичиб ўтираркан, қўшни кампирнинг нарвон орқали нариги қўшниларида золим Николай тахтдан йиқилганини айтиб, суюнчи олаётгани қулоғига чалинди. Атроф қўшнилари шовқин-сурон кўтаришиб, бир-бирларига хабар қила кетишди.

Шермат ҳам овқатини шошиб-пишиб ичди-да, чойхонага — ёру биродарлари олдига югурди. Ишдан қайтишда Жумабой билан ваъдалашишган эди.

II

Баҳор ҳавосидан кўнгиллар ҳузур қилади...

Заводнинг пресслаш цехида рус, ўзбек, тожик — турли миллат ишчилари тўпланишиб, алланимани муҳокама қилишарди.

30 Айниган тринка камзул кийган, чаккалари ичига ботган, баланд бўйли, сариқ соч бир рус ишчи кир кепкасини сиқимлаган қўлини ҳавода ўйнатиб, куйиб-пишиб гапирар, гап орасида папиросини қаттиқ-қаттиқ тортиб, бусиз ҳам димиқиб кетган хонага ҳалқа-ҳалқа аччиқ тутун таратар эди.

— Уртоқлар, чоризм ағдарилди. Ниҳоят, даҳшатли зулм уяси парчalandи. Меҳнат аҳлининг, ғарибларнинг зориқиб кутган революция қуёши бугун юзини кўрсатди. Генерал-губернатор Куропаткин бўлса, телеграммани 40 қиндирига босиб ўтирибди. Бадбахт заводлардан, корхоналардан янги хабарни эшитиб келаётган вакилларни:

«Жаноблар, император олий ҳазратлари ўз жойларида, тахтларида!» деб лақиллатяпти. Жамики халққа маълум бўлсинки, Романовлар сулоласи тожу тахтдан абадий маҳрум бўлди. Биз ишчилар, солдатлар, камбағал деҳқонлар билан биргаликда курашиб эришдик бунга. Бироқ кураш ҳали тугагани йўқ. Яна курашамиз, асло чекинмаймиз! Токи ишчи-деҳқонлар ҳокимиятини ўрнатгунимизча курашамиз. Шу заводимизнинг ўзида қанчадан-қанча миллат фарзандлари бор. Агар бир ёқадан бош чиқариб иш тутсак, бу ердаги эски тузумни ҳам синдирамиз, меҳнаткашларни оғир мусибатдан қутқарамиз. 10

Сўнг нотик барчани ишга тушмоққа даъват этиб, ўзи зудлик билан темир йўл корхонасига учрашиб, бугунги ҳодисалардан хабардор бўлиб қайтажагини айтди ва тез чиқиб кетди.

Рус тилини тушунмайдиган мусулмон ишчиларига унинг айтганларини Жумабой ва Шермат шивирлаб таржима қилиб беришди.

— Золим Николай подшо тахтдан қулапти. Ҳурриятга чиқадиган фурсат келди. Лекин ўзимизнинг хону беклар бор ҳали. Буларни ҳам таг-туғи билан йўқотмагунимизча, бизга тинчлик бўлмайди. Шунинг учун ҳам ҳушёр бўлмоғимиз керак. Яна айёр бойларнинг янги тузоқларига илинмайлик, такрор айтаман, ҳушёр бўлайлик! Қани ишга! 20

Ишчилар кўнгилларида орзу-умид, ҳаяжонли ҳислар тошган ҳолда ўзаро сўзлаша-сўзлаша ишга тушиб кетдилар.

Ҳавода чанг, чигит тўзони булут каби сузарди. Қанор-қанор, той-той пахталар остида қадди дол ишчилар қадамларини ҳорғин, базўр сургар эдилар... 30

III

Вақт пешиндан оған. Қовоғи солиқ Эшонхон асабий ҳолда айвонга чиқди, извошни артиб-тозалаб юрган Қоравойга: «Хўжайиннинг ҳузурига Жумабой билан Шерматни тез айтиб кел!» деб буйруқ қилди-да, яна конторага кириб кетди.

Бутун гавдасини столга ташлаган ҳолда ялпайиб нимадир чизиб ўтирган Саидахмадга деди: 40

— Бой ота, чақирдим, бадбахтларни. Пича дўқ қилинг, кофирларнинг эгри йўлига зинҳор бошларинг оғмасин, Некалай олий ҳазратлари одил подшойи аъзам, деб тушунтиринг итларга.

Бой Эшонхонга айёрона кўз қирини ташлади.

— Замон қалтис, ука, нодонсан... Петербургда шу кунлари бебошлик авжида; ишчилар, саллотлар ҳокимиятга чанг соляпти. Кўпаслар бўш келмас, тангрим ўзи асрасин, офатларни бошимиздан даф қилсин...

10 Эшонхон бойнинг қаршисига ўтириб олди, папиросини тутатиб валдирай бошлади. У Туркистон бойларининг камфаҳмлиги, тадбирсизлиги ҳақида сўзлади.

— Мусулмонлар — диннинг қули. Дин-шариат йўлида маданият ва маърифат билан халқни тарбияламоқ лозим, мусулмон ишчиларининг рус ишчилари билан дўстлашувига сад чекмоқ лозим. Бунда уламоларнинг эътиборидан фойдаланиш зарур.

— Бас қил, валдирама! — қўлини силтаб жеркиди ғазабидан қизарган бой. — Қўйиб берсам, жағингни хўп шақиллатадиганга ўхшайсан. Маданият, маърифат эмиш... Калтафаҳм, деб сени айтса бўлади. Некалай подшо тахтдан тойиб турган шу тобда бундай тутуриқсиз гапларнинг нима ҳожати бор?! Мактаб, маърифат аста-секин бўлаверади. Омимизми? Қирққа чидаган, қирқ бирига ҳам чидайверамиз. Сен тадбиркор бўлсанг, бугунги дардга даво топ!

— Тушундим, тушундим, бой ота, — деди нафасиничига тушган Эшонхон ва папиросини кулдонга эзиб ўчирди.

30 — Лекин ишнинг кўзини биласан, Эшон — юмшади бой. — Ҳийла-найрангга устаси фарангсан. Отанг яхши, онанг яхши, деб алдайсан-сулдайсан, қарабсанки, мўлжалингдагини бирпасда қўлга туширасан, хуллас, юлдузни бенарвон урадиганлардансан.

— Қулингизни жанобларининг ўзлари тарбия қилганлар, ўла-ўлгунимча миннатдорман, — деди таъзим билан Эшонхон. — Тадбиркор бўлсангиз ютасиз, йўқса, сизни бошқа балиқлар ютиб юборади, иш чиппакка чиқади...

40 — Дуруст, ақлинг бажо! — деди мамнун жилмайиб бой. — Ёдимда, етти йил муқаддам отанг бояқиш бошлаб келган эди сени олдимга. «Рус тилини биладиган болани ахтараётган экансиз, кунимга яраб, деб ўғлимни

тузем мактабида ўқитган эдим, сизга топширдим, ишла-
тинг, ўргатинг»,— деди, ялинди, отанг раҳматли. Хўп, де-
дим, олиб қолдим. Падаринг ўзида йўқ хурсанд бўлиб
кетди. Дарҳақиқат мана, ажабтовур йигит бўлдинг.—
Мўйловини бир-икки бураб қўйди бой.— Заводни тез-тез
айланиб, мусулмон ишчиларни таъқиб қилиб тур, кўз-
қош бўлмасанг, ҳамма нарса ишкал бўлади. Уларга
тушунтир, боёнлар ўзимизники, бир мазҳабдамиз, дини-
миз, ирқимиз бир, бир миллатмиз, дегин. Намойишга
борманглар, шу заводдан нон еб турибсизлар, хиёнат
йўлига қадам қўйманглар, дегин. Э-э, Эшон, нимасини
ўргатаман сенга, ўзинг гапга чечансан, билиб гапир-
вер,— деди Саидахмадхон яна хомуш тортиб.

Эшонхон недир демоқчи бўлиб, оғиз жуфтлаган эди,
эшик очилди.

— Мумкинми? Ассалому алайкум,— деди Жумабой.

Унинг кетидан кирган Шермат ҳам салом бериб, Жу-
мабой ёнида тўхтади.

— Чақиртирибсиз, бой ота, хизмат?— сўради Жума-
бой.

— Ўтиринглар, қани, ўтиринглар,— деди Эшонхон
икки ўриндиқни ўртага суриб.

Бир-икки дақиқа сукутдан сўнг Саидахмадхон сунъ-
ий табассум, ҳалим овоз билан сўз бошлади. Замона-
нинг қалтислиги, Петрограддан етиб келган хабарлар
устида гапирди.

— Оқ подшо олий ҳазратлари кўп одил эдилар. Не-
ча йиллар мобайнида шундай азим бир мамлакатни осу-
да тутиб келардилар. Афсуски, кўкраги кўр безорилар,
нонкўрлар тож-тахтни оёқ ости қилишибди. Албатта тад-
бирли одамлар кўп, замон тинчиб, ҳар нарса ўз изига
кириб қолар,— деди юмшоқ товуш билан бой.— Бойми,
камбағалми — биз мусулмонлар барчамиз Муҳаммад
пайғамбарнинг умматимиз, бир ёқадан бош чиқармоги-
миз фарз. Сизлар бебошликка йўл қўйманглар, мусул-
мон ишчиларига тушунтириб, йўлга солинглар,— деб
узоқ гапирди Саидахмадхон.

Жумабой билан Шермат кўзлари ерда, қошлари чим-
рилган, жим ўтирардилар.

Эшонхон папирос тутатиб, қаттиқ-қаттиқ сўрди. Қош-
лари керилиб, кўзлари олайди, асабийлашди:

— Аммамнинг бузоғидай бақрайиб ўтираверасан-
ларми, гапирсаларинг-чи, эшитайлик.

Шермат Эшонхонни шу дамда ғажиб ташлагудай бўлса-да, Жумабойдан ҳайиққани сабабли индамади, фақат «сен гапир» дегандай дўстига қаради.

— Хўжайин!— деди Жумабой.— Бир миллатмиз, бир умматмиз, деганингиз бари маъқул, лекин биз ночор, қашшоқмиз, сиз бойсиз, хасиссиз. Шу сабабдан бир ёқага сизмасак керак.

— Оббо, Жума-ей, тузингни ичиб, тузлуғингга тупураман, дегин,— деди бой пичинг билан.— Ҳаромзодаларнинг йўлига тушдингми?

— Йўқ, хўжайин, асло ёмон йўлга бош суқмаганман. Бола-чақа дардидан ортмаймиз, тирикчилик дарди бамисоли жаҳаннам, ютиб юборган бизни,— тик қаради бойга Жумабой.

— Шермат мусулмони комил, намозни канда қилмайди, бой ота, боодоб йигит, шу сабабдан хуш кўраман уни. Жумабой бўлса шов-шув можаронинг бошида,— гап қистирди Эшонхон.

— Гапир, товуткаш!— деди бой, қув кўзларининг қири билан Жумабойга боқиб.— Отанг ғайратли, донишманд, мўмин одам эди, кўп йиллар раҳматли отамизнинг хизматларида бўлган эди.

Жумабой кўксини ғазаб ва нафрат ҳисси чулғаб келаётган бўлса ҳам, ўзини босиб, бошидаги кир дўпписини бир-икки асабий айлантириб қўйди.

— Ишласанг — тишлайсан, деган гап бор, хўжайин. Биз ишдан бош тортмаймиз, бироқ ишламасдан тишлайдиганлар бор. Николай бадбахтдан қутулдикми, зулмдан қутулибмиз, худога шукур,— деб Жумабой аввал бойга, кейин Эшонхонга дадил боқди.

Бой жавоб тополмай бир дақиқа сукутда қолди, у ички саросимани яширишга тиришарди. Нимадир демоқчи бўлган Эшонхонга бир хўмрайган эди, у ҳам жим қолди.

— Бўпти, ишларингга жўнанглар, лекин мусулмонлар ҳақ йўлдан озмасинлар!— деди тўнг оҳангда бой.

Жумабой билан Шермат бир-бирларига маъноли қараб олишгач, енгил юриб чиқиб кетдилар. Орқаларидан хўмрайиб қараб қолган Эшонхон: «Қасофатлар!» деб тўнғиллади, лекин бойнинг ички кайфиятини яхши тушунганидан, шу топда бир оғиз гап айтишга ботинмади, жим тўраверди.

Саидахмадхон қўлидаги папиросини чекиб тугатгач, керишиб ўрнидан қўзғалди. Эшонхонга заводга чиқ, деб ишорат қилди-да, айвонга ўтди.

Гавдасининг оғирлигидан зинадан чайқалиб зўрга тушгач, заводнинг кенг ҳовлисига бир қараб олди ва кеккайиб извошга ўтирди.

САККИЗИНЧИ БОБ

1

Қоронғилик тонг ёруғида эрир экан, қуёш муҳташам кўтарилди. Юзларига шафақ сурган он сайин минг турланган майин булутлар мовий ҳавода кўркам кезар эди. 10

Эскижўвада одам кўп. Аксарият ёшлар, зиёлилар, янги мактаб муаллимлари—маърифатпарвар жадидлар. Усталар, мардикорлар, дурадгорлар кўп эди. Бир четда ҳаваскор ёш созандалардан иборат духовой музикачилар тўдаси эски-янги куйларни чалар эди. Мадраса талабалари, бойваччалар ҳам кўзга чалинар эди.

Бир зиёли бойвачча жадид дўсти билан хотин-қизлар масаласи хусусида қизгин баҳслашарди.

— Ислом динида хотин-қизлар масаласи мураккаб муаммо. Пайғамбаримиз тили билан айтганда, бизнинг ислом динимиздаги аёллар иффатли, номусли, ҳаёли бўлмоғи шарт,— дерди у. 20

— Дарҳақиқат, мушкул масала,— дерди жадид бойваччанинг сўзини маъқуллаб.— Хотин-қизларимиз таълим олмоқлари мумкин, аммо ҳамиша пардада бўлмоқлари шарт. Тўғри, бизнинг паранжиларимиз бир оз хунуқроқ, ислоҳ талаб.

Нарироқда Умарали бир-икки дўстлари, толиби илмлар билан қуюқ суҳбатда. 30

Йиғилган халойиқ сурон билан янги шаҳар томон қўзғалди. Музикачилар янги ўрганилган аллақандай бир маршни чалиб, олдинда борардилар. Йўл-йўлакай гузарларда, чойхоналардаги одамлар, баққоллар — ҳаммалари ўринларидан туриб томоша қилардилар. Дув-дув гап, кулги, ҳазил ҳаммаси фақат Николай устида эди.

Оломон Урда сувини ёқалаб, Сквер майдонига қараб йўл олди. Кўчаларда қизил байроқлар, турли шиорлар ёзилган плакатлар кўтарган кишилар. Майдон ат-

рофида отлиқ ва пиёда аскарлар турарди. Буларнинг чеҳраларида жиддият, тантана ва ҳаяжон ифодаларди.

Рус ишчилари эски шаҳардан чиққанларни мамнуният ва олқишлар билан қаршиладилар. Зўр ҳаяжон билан бир-бирларини табрик этдилар. Ишчилар, усталар, мардикорлар рус дўстлари билан қучоқлашиб кўришдилар.

— Яшасин ҳуррият!

10 — Қонхўр Николай даф бўлсин!

— Яшасин меҳнаткашлар!

Ҳаяжонли шиорлар гоҳ ўзбек тилида, гоҳ рус тилида кетма-кет янграб эди.

Намойиш юксак руҳда, ҳаяжон тўлқинида давом этарди. Руслар кўп эди, демократ зиёлилар — муаллимлар, журналистлар, приказчиклар кўп эди. Темир йўл корхонасидан, трамвай паркидан, заводлардан, турли майда корхоналардан йиғилган ишчилар Сквер, Товуқбозор, Пиёнбозорга лиқ тўлган. Озодлик байрами бутун

20 меҳнат аҳлининг қалбига севинч тўлдирган. Шавқ билан, юксак ҳаяжон билан барча кўчага чиққан.

Саидахмадбойнинг югурдаги Эшонхон ишчиларни алдаб-авраб, заводдан чиқармасликка уриниб кўрса ҳам, иложсиз қолди. Жумабой, Шермат бутун мусулмон ишчиларни бошлаб, рус дўстлари билан биргаликда намойишга қўшилдилар.

Мана, Жумабой бир тўп мусулмон ишчилар ўртасида нутқ сўзламоқда. Ҳаяжондан унинг юраги гурс-гурс уради. Қўлини паҳса қилганича унча-мунча рус сўзларини аралаштириб, баланд овоз билан сўзларди у. Нарироқда Петров, шапкаси қўлида, жўшқин нутқ сўзлайди. У гоҳ-гоҳ киссасидан рўмолчасини олиб, пешанасини артиб қўяди.

30 Нотиқлар ўзгариб турарди, кетма-кет янги-янги нотиқлар сўз оларди. Булар бир-бирдан жўшқин, бир-бирдан тўлқинли сўзлардилар. Асрлар бўйи ҳукм сурган зулм занжири парчалангани, жабр уяси бўлган Романовлар тахти емирилгани, зимистон ҳаётга ҳақиқий озодлик қуёши кулиб боққани ҳақида шавқ-завқ билан гапирардилар.

40 Мусулмон ишчиларнинг кўпчилиги рус мастеровойларни, раҳбар ишчиларни сўзлаган бу ҳароратли нутқларни тушунолмаганликларидан хит бўлардилар. Оралари-

даги рус тилини унча-мунча тушунадиганлари таржима қилишга уринардилар.

Бир ерда дурадгорлар, ғиштчилар, маҳсидўз усталар, сувоқчилар, мардикорлар гуруҳ-гуруҳ турардилар. Улар орасида соқоли кўксига тушган, кўринишдан жиддий, серфикр, мулоҳазали меҳнат шерлари диққатни жалб этардилар. Булар чуқур сукутда нутқ тинглардилар.

Чеккароқдаги катта дарахт тагида Саидахмадхон кеккайиб, папирос чекиб турибди. У бу гаплардан энсаси қотганини, юрагида қўзғалган ташвишини яширишга тиришар, ишчиларнинг хатти-ҳаракатларига лоқайдлигини кўрсатиш мақсадида олдидаги бир-икки бойваччага Петроград воқеаларини гапирар эди. 10

— Бу ялангоёқлар вақиллайверади-да, қўлларидан нима келарди? Князлар ҳам қараб ўтиришмагандир. Тадбир-чора кўришаётган бўлса, эҳтимол давлат яна олий ҳазрат Михаил Александрович қўлига ўтар. Буни менга жаноб губернатор махфий суратда маълум қилдилар, — деди шивирлаб, сўнг қув кўзларини қисиб, маъноли жилмайиб қўйди. 20

Татар бойларидан бири, узоқдан Саидахмадни кўриб қолган эди. Кўзида олтин пенсне, устида бахмал ёқали янги пальто, билагига асо осган татар бой Саидахмадхон ва бойваччалар билан сўрашиб: «Ийй, тангрим, бу ниндий маҳшар!» деди ва ҳассасини билагидан олиб ерга тирадида, гапга тушиб кетди. У Петербург воқеалари, муҳораба ҳақида кечагина ўзининг генерал-губернатор Куропаткин ҳузурида бўлгани ва ўрталарида ўтган суҳбатни гоҳ пенснесини тузатиб, гоҳ ҳассасини ўйнаб бениҳоя эзмалик билан сўзлай бошлади. Сўнг: «Иншоолло, замон тинчиб қолар, афандилар», деди ва таъзим билан хайрлашгач, тагин бир танишининг олдига ўтиб кетди. 30

Кўнгилларига ғашлик тўлган Саидахмадбой ва бойваччалар ҳам ён кўчада турган извошларига ўтиришиб жўнаб қолишди.

II

Умарали дўстлари билан хайрлашгач, Сквердан айланиб Пиёнбозорга борди. Пиёнбозорда одам кўп эди. Умарали бугунги воқеалар, эшитган нутқлари ҳақида хаёлга чўмган ҳолда секин юриб, қатор қассоб дўконлар 40

олдидан ўтди ва тор чойхонага келди. Қир шолча ёйилган каравотга ўтирди.

— Ҳа, ишлар қалай?— деди самоварчига қараб кулимсираган Умарали.— Ташна бўлдик, битта чой.

Чаққон самоварчи шу ондаёқ бир чойнак чой кўтариб келди.

— Хўш, мулла ака, кўринмайсиз, ҳамма ёқ намойиш, Некалай золим қулапти, фалокатдан қутулдик. Озодмиз,— кулди самоварчи.

10 Умарали чойни қайтарди:

— Соз бўлди, халқ жуда хурсанд, ажойиб давр келяпти. Лекин, ука, Туркистон ўлкаси қоронғида, ҳаммамиз ялписига саводсизмиз, бунинг чорасини излаш керак,— деди Умарали чойдан ҳўплаб.

— Мусулмонлик аста-аста, мулла ака, тўғрими? Ўзимиз оми бўлсак, бир кун болаларимизнинг саводи чиқиб қолар. Ҳа, ростдан, маҳалла тинчликми? Бир ҳафтадан буён уйга тушолмайман, иш-иш... Хўжайин қурғур ҳадеб қимор ўйнагани ўйнаган. Ҳа, мулла ака, қулинг ўргилсин кабоб бор, ейсизми? Сели жизиллаб турибди.

20 Умарали кулимсиради:
— Ҳол сўр, аммо ҳамённи ҳам сўр, ука, биласан-ку, қип-қизил гўштмиз.

Самоварчи сўзамол эди:

— Э-э, ака, вақф сандигининг калити сизларда-ку!

— Эй тавба,— жавоб берди, кулиб Умарали,— бизда эмас, уламоларнинг чангалида.

Самоварчи индамади.

30 Чойхонада деҳқонлар, корандалар кўп эди. Ҳали чой, ҳали нон сўраб турардилар. Самоварчи битта кулча билан икки сих кабобни секин Умаралининг олдига қўйиб кетди.

Умарали кабоб устидан бир-икки пиёла аччиқ чой ичди. Сўнг ўрнидан қўзғалди. Чой ва кабоб ҳақини ташлаб, хайрлашди:

— Ташаккур, биродар, саломат бўлинг,— деди ва кабобпазга ҳам бошини лиқиллатиб хўшлашди.— Ҳужрага марҳамат, суҳбатда бўламиз.

40 — Фурсат бўлганда албатта борамиз, ўзлари ҳам келиб турсинлар, мулла ака,— деди самоварчи ва қўлидаги бўш чойнакларни кўтариб нариги бошга югурди.

Умарали шошмасдан Пиёнбозордаги трамвай тўхтайдиган жойга борди. Киссасида бир-икки чақа бор-

лигида трамвайга тушмоқ ниятида эди у. Шу пайт ёнидан ширакайф икки бойвачча ўтди. Умарали уларга қараб: «Тавба, дунёнинг тўфони тўпиғига чиқмайди-я, буларнинг!» деб кўнглидан ўтказди. Бойваччалардан энсаси қотиб, тескари қараган эди, олдига келиб тўхтаган уч паранжили — икки қиз ва бир кампирга кўзи тушди. Одатда янги шаҳарда мусулмон аёллар кам учрарди.

Умарали секин бир-икки қадам ташлаб, қизларга яқинроқ келди. Чачвон тагидан қизларнинг бири, айниқса, кўҳлик кўриниб кетди кўзига. Айни пайтда танишдек ҳам туюлди. Қизлар ўзаро секин суҳбатлашиб туришарди. Тўсатдан назарини тортган қиз кулиб юборди. 10

— Ўша, ўзимизнинг маҳаллалик йигит-ку,— деди у кампирга шивирлаб.

Буни Умарали ҳам эшитди ва фурсатдан фойдаланиб қиз билан бир-икки оғиз суҳбатлашишга жазм қилди.

— Зумрадхонмисиз? Танияпман,— деди эскигина паранжидаги қизга мурожаат этиб.— Нима қилиб юрибсиз 20
10
городда, таажжуб?— сўради кулимсираб.

— Мероводдан келяпмиз. Бир ўртоғимникига қиз ошига борган эдик. Мен-ку, таниш эмасдим-а, мана бу ўртоғим қўймади, юр деб,— Зумрад ёнидаги янги шоҳи паранжидаги Бадриддин қўйфурушнинг қизи Манзура-хонни имлаб кўрсатди.

Умарали билан Зумрадларнинг маҳалласи бир-бирига яқин. Умарали Зумрадни болалигидан хуш кўрар эди. Қиз ўша вақтлардаёқ шўх, ўйноқи, гапга чечан, дилдор эди. Ёшликда икки-уч маҳалла қизлари, болалари йиғилишиб «кепак-кепак», «қуш тили» ўйнашар эди. Ўйинга қизиқиб кетганларидан, қош қорайганда оналарининг зўри билан истар-истамас тарқардилар. Йиллар ўтиши билан булар ўсиб, Умарали мадрасага ўқишга кетди. Зумрад бўйи чўзилиб паранжига кирди. Болаликда пайдо бўлган туйғунинг нималигини Умарали кейинроқ тушунди. Қизни кўриш мушкуллашган сари уни тез-тез эслар, юраги тотли уриб, бирга ўтган дамлар хаёли билан яшар эди. Гоҳо уйига келганда синглиси Қумрихонга: «Ойпопук қалай, омонми? Оламда мисли йўқ, гўзал қиз-да!» деб қўярди. «Юрибди, аввалгидан ҳам кўҳлик, бир ҳуснига ўн ҳусн қўшилган. Сизни тез-тез сўраб туради», дерди синглиси. 40

Итамон, тунотар бўлди, чой ичди!

Чон уятмасоки эшикдаки бошим
 чиқаради:

— ^{бу кичикроқроқ унгиридан кичикроқроқ,}
 ўзизларим, боракалло, ~~эшикдан~~
 ўтирибдурсанг, кулмаларингни эшик
 хушнуд ўтирибман.

Ушунч қизларга барад қузичи қисиб
 блгаз, толга ееди:

— Худо Ваҳдат ^{бу кичикроқроқроқроқроқроқ} ^{бу кичикроқроқроқроқроқроқроқ} ^{бу кичикроқроқроқроқроқроқроқроқ}
 қизлар ^{бу кичикроқроқроқроқроқроқроқроқ} ^{бу кичикроқроқроқроқроқроқроқроқ}
 ўзизлар ^{бу кичикроқроқроқроқроқроқроқроқ} ^{бу кичикроқроқроқроқроқроқроқроқ}
 қизлар ^{бу кичикроқроқроқроқроқроқроқроқ} ^{бу кичикроқроқроқроқроқроқроқроқ}

қизлар ^{бу кичикроқроқроқроқроқроқроқроқ} ^{бу кичикроқроқроқроқроқроқроқроқ}
 қизлар ^{бу кичикроқроқроқроқроқроқроқроқ} ^{бу кичикроқроқроқроқроқроқроқроқ}
 қизлар ^{бу кичикроқроқроқроқроқроқроқроқ} ^{бу кичикроқроқроқроқроқроқроқроқ}

қизлар ^{бу кичикроқроқроқроқроқроқроқроқ} ^{бу кичикроқроқроқроқроқроқроқроқ}
 қизлар ^{бу кичикроқроқроқроқроқроқроқроқ} ^{бу кичикроқроқроқроқроқроқроқроқ}
 қизлар ^{бу кичикроқроқроқроқроқроқроқроқ} ^{бу кичикроқроқроқроқроқроқроқроқ}

қизлар ^{бу кичикроқроқроқроқроқроқроқроқ} ^{бу кичикроқроқроқроқроқроқроқроқ}
 қизлар ^{бу кичикроқроқроқроқроқроқроқроқ} ^{бу кичикроқроқроқроқроқроқроқроқ}
 қизлар ^{бу кичикроқроқроқроқроқроқроқроқ} ^{бу кичикроқроқроқроқроқроқроқроқ}

қизлар ^{бу кичикроқроқроқроқроқроқроқроқ} ^{бу кичикроқроқроқроқроқроқроқроқ}
 қизлар ^{бу кичикроқроқроқроқроқроқроқроқ} ^{бу кичикроқроқроқроқроқроқроқроқ}
 қизлар ^{бу кичикроқроқроқроқроқроқроқроқ} ^{бу кичикроқроқроқроқроқроқроқроқ}

қизлар ^{бу кичикроқроқроқроқроқроқроқроқ} ^{бу кичикроқроқроқроқроқроқроқроқ}
 қизлар ^{бу кичикроқроқроқроқроқроқроқроқ} ^{бу кичикроқроқроқроқроқроқроқроқ}
 қизлар ^{бу кичикроқроқроқроқроқроқроқроқ} ^{бу кичикроқроқроқроқроқроқроқроқ}

қизлар ^{бу кичикроқроқроқроқроқроқроқроқ} ^{бу кичикроқроқроқроқроқроқроқроқ}
 қизлар ^{бу кичикроқроқроқроқроқроқроқроқ} ^{бу кичикроқроқроқроқроқроқроқроқ}
 қизлар ^{бу кичикроқроқроқроқроқроқроқроқ} ^{бу кичикроқроқроқроқроқроқроқроқ}

«Улуғ йўл» романининг Ойбек айтиб, 3. Саидносирова
 томонидан ёзилган қўлёзмасидан саҳифа.

Умарали Зумрад олдига тагин бир қадам босди:

— Бурқаъни кўтар, тангри учун, эл сени кўрсун,
Бу ҳусну малоҳат яна қай кун учундур?—

деди шивирлаб, ҳароратли оҳангда.

— Гўзал байт, Лутфий ҳазратларини ўқишни ҳам,
тинглашни ҳам яхши кўраман,— деди Зумрад чиройли
кулиб.

— Гўзал қизларга ярашадиган байтлари кўп ҳазрат
Лутфийнинг. Эшитдимки, мактабга бориб, отин ойимга
дарс берибсиз?!— кулиб юборди Умарали.

— Йўғ-э, ўлдимми! Отин ойим раҳматли ўқиган, до-
нишманд, ширинсухан аёл эдилар,— деди Зумрад.

Шу орада трамвай келиб тўхтаган эди. Қизлар чақ-
қонлик билан кампирни қўлтиқлашиб трамвайга чиқиб
олишди, уларнинг кетидан Умарали ҳам чиқди. Кампир
трамвайдан тушишнинг осонлигини кўзлаб олдинга йўр-
ғалаган эди, Манзура ҳам Зумраддан энсаси қотиб,
кампирнинг ёнига кетди.

— Зумрад ўлгурнинг беҳаёлигини қаранг, дарров
ошиғини топиб олди. Уялмайдиам, шунча одамнинг ол-
дида шақиллаб ўтирганини қаранг!— деди Манзура
кампирга шивирлаб.

Кампир индамади, бир неча дақиқа ўтгандан кейин
аста деди:

— Ҳа, айланай, замон охир бўлгани шу-да.— Бир
оздан сўнг қўшиб қўйди:— Кўнгил кўнгилдан сув ичади,
деган гап бор, қизим, бизлар гумроҳлик билан ўтказган
эканмиз умрни.

— Йўғ-э, таги пастлигидан, буви,— деди Манзура ва
ёнига келиб тўхтаган оппоққина рус кондуктор хотинга
қайта-қайта санаб, билетга пул узатди ва учта бармоғи-
ни кўрсатди.

— Мулла акам менга белат олганлар, овора бўл-
манг, Манзураҳон,— деди Зумрад ўтирган жойидан.

Манзура дарров кондуктор хотин қўлидан ортиқча
пулни олиб, чўнтагига солди:

— Мулла акангизнинг оқчалари атиги иккита белат-
га етибди-да,— деди кесатиб.

Ўзаро қуюқ суҳбатга киришиб кетган Зумрадхон би-
лан Умарали Манзуранинг пичингини эшитмадилар ҳам.

Вагон бўшгина, танишлар ҳам кўринмас эди. Одам-

лар кўпинча эски шаҳар билан янги шаҳар ўртасида пидеда қатнар эдилар.

Умарали завқ билан гапга берилган эса-да, гоҳо ён-теварагига қараб қўярди. Мусулмонлар хотин-қизларнинг кўча-кўйда эрлар билан сўзлашишларини ғаш кўрардилар.

Шайхантаҳурда Манзура ва кампир Зумрад билан хайрлашдилар. Манзура уч кундан кейин келишини, зарур иши борлигини айтди, Зумраднинг қулоғига энга-
10 шиб шивирлади:

— Мулла акангиз силлиққина эканлару, бироқ камбағалликлари бор-да, мундоқ пулдорроғи йўқмиди?!

Зумрад дарров пичинг билан секин жавоб берди:

— Мулла акам фақир бўлсаям ақли расо. Пулдорлар сизга муносиб.

— Бас, тилинг жудаям аччиқ-эй!— жеркди Манзура ва юзини терс бурди.

Зумрад писанда қилди:

— Ўртоқжон, билмайсиз, меҳнатнинг оши лаззатли
20 бўлади...

Манзура индамади, кампирни олдига солиб, тушиб кетди.

Баландмачитга етгач, Зумрад билан Умарали ҳам тушдилар. Улар бир-икки қадам олдинма-кетин юриб, Жаркўчага бурилдилар.

Умарали ҳислари тўлқинланган ҳолда ширин гапларни, ажойиб латиф сўзларни шивирлар эди. Жаркўчада сув ёқалаб хуш суҳбатда секин борардилар.

— Ҳамиша хаёл оғушида юраман,— деди Умарали
30 бир он тўхтаб,— дардим-аламим, орзу ва тилакларим — барчаси кўнглимга ҳибс этилган. Юрак доимо ишқ ўтида ўртанади...— Тагин аста юрди қизнинг изидан.

Зумрад йўлнинг паст-баландидан эҳтиёт қадам ташласа-да, қоқила-суқила борар эди. Қалби гурс-гурс урар, кўксини тўлатган ширин туйғулардан маст, энтикиб қўяр эди. У қанчалик сарбаст, шўх бўлса-да, шу топда айтишга бир сўз тополмагандай, ёки ширин рўёни бузгиси келмагандай сукутда борар эди.

— Фикрим, хаёлларим фақат сизда, болаликдан се-
40 ваман сизни, инонинг, Зумрадхон,— деди йигит ялинган оҳангда.— Хужрамда ёлғиз ўтирганимда ёшлик, болалик чоғларимизда бирга ўйнаганларимиз, томма-том чопиб, варрак учирганларимизни эслайман. Эсингизда-

ми, катта қуроғимни сиз учириб юборган эдингиз... Ҳис
этаманки, сизга етадиган қиз йўқ жаҳонда...

— Хайр, мулла ака,— деди қизариб Зумрад маҳал-
ласига етгач,— одамлар ёмон-а, гап-сўздан қўрқаман...

— Хайр, гўзалим, фақирингизни унутманг... Умидим
катта,— деди Умарали ҳам қизарган ҳолда.

Зумрад индамади, тез юриб кўчасига бурилиб кетди.

III

Умарали мадрасага ҳорғин, лекин кўкси тўла ширин
хаёллар билан кириб келди! Мадраса сокин. Ҳужралар-
да талабалар бири араб, бири форс тилини мутолаа қи-
лиш билан банд. 10

Умарали чўнтагидан калитни олиб, ҳужрасини очди,
бошидаги салла ва устидаги олача тўнини қозиққа ил-
ди, тоқчадан эскигина дўпписини олди-да, бармоғи би-
лан чертиб қоқди. Қичкинагина тақир пўстакка чўзилар-
кан, хаёли тағин Зумрад томон учди... Умарали кўзла-
рини юмиб, хаёл дарёсида оқади, кейин аста-секин Зум-
рад узоқлашади. Умарали мадрасанинг аҳволи, толиби
илмлар ҳақида ўйлади, сўнг бугун намойишда эшитган
гаплари ёдига тушди. Эшитган гапларини бир-бир эслаб,
мағзини чақишга уриниб кўрди. Рус тилини билмагани-
дан ўкинди. 20

Эшик ғийқ этиб очилиб Хуррам махсум кирди.

— Мумкинми? Ишлар қалай, городга лақиллаб чи-
қиб келдингизми?— қочириқ қилди у.

Умарали истар-истамас ёстиғидан бошини кўтарди,
эринчоқлик билан керишиб, Хуррам махсумга ўтириш-
ни имо қилди.

Хуррам махсум муллаёқа кир кўйлак устидан кий-
ган олача тўнининг этақларини ўраб, чўкка тушди, сий-
рак эчки соқолини бармоқлари билан тараб олди, пил-
таси чиққан эски тақиясини бошида бир айлантириб қўй-
ди, «қани гапиринг», дегандай, шилпиқ кўзларини Ума-
ралига тикди. 30

— Городга чиқдик,— деди шошмасдан Умарали.—
Жуда катта намойиш бўлди. Рус ишчилар, мастеровой-
лар барчаси ўша ерда. Мусулмонлар ҳам бор. Палиса,
миршаблардан нишон йўқ, ин-нинига кириб кетибди.
Қонхўр Николай йиқилди, энди барчамиз озодмиз, деб 40

барча беҳад хурсанд. Айтинг-чи, оға, Николайдан қутулдик, бу ҳақрост, лекин оқибати нечук бўлар экан?

Хуррам махсум оғзидан носвойни девор тагига туфлади-да, минғирлаб гап бошлади.

— Э-э, шунгаям бошингни қотирасанми, хом калла?! Бири тахтдан тушса, яна бири чиқади, таомили шу, вассалом!— бирпас жим қолди у, сўнг кўнглидаги андишага ўтди.— Дўстим Умарали, бу бефойда гапларни йиғиштир, таомдан гапир.

10 Умарали илжайди:

— Пайғамбарларнинг буюргани қаноат, буни жаноблари асло унутмагайлар. Бир бурда нону бир пиёла чой бас, биз ўзгасини орзу қилмаймиз.

— Мадрасанинг тўқлари ёғли, гўштли паловни мусаллас билан уради, биз-чи, биз худога нима ёзибмиз!— деди Хуррам асабийлашиб.

20 Шу чоқ ҳужрага елкасида хуржун, ҳарсиллаб Сидқий махсум кириб келди. Елкасидаги хуржунни деворга суяб қўйгач, севиниб кетган Умарали билан қучоқлашиб кўришди, Хуррам махсумга қўлини узатди.

— Бугун барча городда экан, сизни кўп изладим, гап-сўз кўп, чироқ!— деди этикларининг чангини артиб Сидқий.

— Узоқдан бир кўриндилару, яна одамлар орасида кўздан ғойиб бўлдилар,— жавоб берди кулимсираб Умарали.

30 Шоир Сидқий махсум Искандардан; камбағал оилада туғилиб ўсган, қаттиқчиликда қийналиб ўқиган, кейин мадрасага жойлашган. Кўп хору зорлик билан мадрасани тугатгач, Искандарга қайтмасдан, шаҳарда қолган. Назмда хийла тузук, қалами ўткир, пишиқ, ҳозиржавоб шоир эди. Урга бўйли, мулойим ифодали, юзлари бурушиқ, фақирона кийинган, хушфеъл, хушмуомала киши эди.

Шоир мўъжазгина ҳужранинг тўрига чиқиб, чордана куриб ўтиргач, намоишда кўрган-эшитганларини гапир бошлади.

40 — Подшонинг ўзи лаванг экан, якка-ягона ўғли калсалманд экан, иним. Аммо халқнинг ғазоби кекирдагига келган, ҳозир Искандар Зулқарнайини тахтга ўтқазсалар ҳам, эплай олмайди. Ҳа, замон шундоқ,— деди Сидқий махсум ва калта мошкичири соқолини сийпаб қўйди.

— Тожи тахтдан, подшолардан бездик, даф бўлсин

барчаси,— деди шоирга қараб Умарали.— Лекин Туркистоннинг аҳволи нечук бўлади, шу кўнгилга гашлик солади, оғир гафлат оғушидамиз-ку, оға!

Шоир кўзларини юмган, қуйи солинган бошини чайқаб ўтирар эди:

— Шу топда замон бир дошқозондай қайнаб турибди, иним, сабр қилайлик-чи, уламолар, зиёлилар табақасидан ақли заколар бир йўл кўрсатар, деган умид бор. Кўнгилдаги илҳом булоғи сира тиним бермайди. Шу лаванг подшонинг чирик уясини, маккора маликанинг поп 10 ўйнашини ҳикоя қилиб бир ҳажв ёзсам, деган ниятим бор.

Қотиб кулган Умарали ўрнидан туриб кетди.

— Балли, ёзсинлар, сизнинг ўткир қаламингиз уларнинг қабиҳ қиёфаларини барчага ошкор қилгай. Ёзинг, илҳом париси мадад бергай,— деди Умарали ва меҳмоннинг рўбарўсига ўрнашиб ўтирди.

— Э-э, тавба!— деди буларнинг гапи тугамаганидан хит бўлган Хуррам махсум.— Ҳаёт бир мисли дарё, уни на сиз, на биз, на уламолар тескари оқиза олади, ўз 20 йўлида кетаверади, беҳуда бош қотирманглар, барака топгурлар. Тақсир, сиз дейман, шу мадрасанинг тупроғини хўп яладингиз, лекин ҳануз эшон ва уламанинг кимлигини билмаган ғофил экансиз. Уламолар халқнинг ғамини ермиди? Улар ўзларининг томоғи, қорни дардида! Эшоннинг қорни бешдир, бири ҳамиша бўшдир, деган гапни эшитмаганмисиз? Қани, дўстлар, вақт пешиндан оғди, тамадди лозим, бизнинг қорнимиз битта, ғамини ейлик... Пулдан чўзинглар, каминадан хизмат, бир паловжон ясаб келай. 30

Шоир истеҳзоли кулги билан жавоб қилди:

— Пул бизда чикора, махсум, нафсни тийинг. Халқнинг тишлагани бурда нони йўқ, сиз паловни орзу қиласиз!

— Бас қилинг бемаъниликни!— деди Хуррамга Умарали қизарган ва ранжиган ҳолда, кейин шоирга мурожаат этди.— Дарров бир рисола битсинлар, қофияларни пишиқ-пухта қилиб, ибратли ибораларни ёғдириб ташлагайсиз. Каминангиз ҳам қарашиб юборади, кўчириш, босмага тайёрлаш каби ишларни бизнинг зиммамизга 40 юклайверсинлар.

Шоирнинг юзи ёришди, индамади, ўрнидан туриб хайрлашган ҳамон чиқиб кетди.

Хуррам махсум бир отим носни тилининг тагига ташлади, дудуқланиб деди:

— Ё раббим, тилнинг узуну даллолга керак деб ўйлардим, гумроҳ эканман, энди билсам, тилнинг узуну шоирники, қолаверса, сеники экан.

Умарали индамади, токчадаги китобларни титкилай бошлади. Махсум нохуш кайфиятда бўшашиб чиқиб кетди.

10 Умарали бир арабча китобни қўлтиғига босиб, ҳужрани қулфлади, дарсхонага — ўртоқлари олдига югурди.

ТУҲҚЗИНЧИ БОБ

I

Бўғотлари тўкилиб турган торгина зах айвонда пастаккина омонат курсига ўтириб, Унсин маҳси тикар эди.

Қиз Шокир отанинг болаларга мослаб бичган бачкана маҳсиларини тикаркан, ипни қулочкашлаб тортар ва пишиқ бўлсин учун уни тез-тез мумлаб қўяр эди. Қиз бутун зеҳни, диққатини бериб, жон-дили билан чок тикарди.

20 Шокир ота Унсинни ўз қизидай севади, эркалайди, ачинади унга. «Унча кўз нурунгни тўкма, қизим, нарибери тикавер, бозор кўтараверади», дерди Унсинга. Қиз кўнмас: «Болаларга пишиққина бўлгани яхши», дер эди кулиб.

Унсиннинг таърифи чор атрофга тарқалган. «Қўли гул, толеи офтоб», деб мақтардилар уни. Одамлар шу сабабдан буюртма маҳсиларни Шокир отага топширардилар. Айрим косиблар Унсинни ўзларига оғдириб олиш учун баъзан уришиб ҳам кўрардилар. Шокир отадан ва 30 бувисидан яширин Унсиннинг олдига бирор кампирни юбориб, минг турли нарсалар — пул, яхши кийим-бош, ҳатто бой куёвлар ҳам ваъда қилардилар. Унсин баъзиларини яхши гап билан қайтарар, баъзиларини койиб ҳайдар эди. «Ҳолни кўр, дардни сўр», дейдилар. Шердай оғам адо бўлди, орқасида соядай титраб қолдим; ёлғиз жигарим Элмурод Русиянинг аёз ерларида не ғурбатларда юрибди. Менга кийим нима даркор, куёв нима даркор?! Маъни борми сизда?! Бас, жаҳлим чиқса, кавушингизни тўғрилаб қўяман», деб оғзиларига урарди 40 уларнинг.

Ҳеч ким уни алдай олмас, йўлдан уролмас, ақлли, фаросатли қиз, Шокир отани ўз отасидай севар, ҳурмат қилар эди.

Шокир отанинг дўкони келди-кетди, бекорчилар кўп. Биров нарх-наво, қимматчиликдан шикоят қилса, биров у ёқ-бу ёқдан гаплашиб, кўнгил ёзгани келади.

Унсин кўпинча айвонда ёлғиз ишлайди. Шундай вақтларда у ўз хаёлларига эрк бериб, қалбини ҳамиша чўғдай куйдириб турган дард тўлқинига ботади, баъзан Шокир ота ҳузурига келганларнинг суҳбатларига қулоқ бериб овунади. Баъзан отанинг олдига битта-яримта саводли танишлар келиб қоларди. Ана ўшанда, Абомуслим жанглари, форсийдан таржима қилинган турли жангномаларни ўқирдилар. Бундай кезларда Унсин вақтнинг ўтганини ҳам, чарчаганини ҳам сезмас эди.

Баъзи-баъзида ўзига ўхшаш фақир қўшни қизлар, ўртоқлари чиқишиб, кўнгилларини ғам-ғуссадан жиндай бўшатадилар.

Шокир отанинг кампири Рисолат биби уйда кам бўлади, тентиращдан бўшамайди. Гоҳ кинна солгани кетади, гоҳ эшонникига кетиб йўқ бўлади. У эшоннинг хизматида бўлишни оллога ибодатнинг бир йўли, деб ишонади.

Осмонда булутлар карвони тинмай сузади. Қуёш гоҳо бир кўриниб, тагин булутларга бурканиб олади. Ҳаво изғирин...

Қор, ёмғир айниқса Шокир отанинг чаккасига теккан эди. У ҳар гал эски омонат нарвонни томга авайлаб қўяди. Қирқ ямоқ гуппи чопонга ўралиб, бошига алми-соқдан қолган телпагини бостиради-да, томга кул ташлаб тепкилайди.

Унсин тоғаси Мирзакаримбойдан бутунлай умидини узган. У баъзан паранжига ўралиб, гузардаги баққолгами, ёки бозоргами ўтадиган бўлса, дарвоза олдида почапўстинга ўралиб, кўпинча элликбоши билан суҳбатлашиб ўтирган тоғасини кўриб қолади. Шунда ўзини кўчанинг нариги бетига уриб, зинғиллаганича ўтиб кетади. Мирзакаримбойнинг ўткир кўзлари барибир уни пайқайди: «Ҳой кўр бўлгур, салом қани!» деб бақиради у. Унсин тоғасининг гапига парво қилмайди, жўрттага қаддини тагин ҳам тикроқ кўтариб, ўтиб кетаверади.

Қиз билмайдики, «одобсиз» жияннинг «кўрнамак»лигидан ранжиган Мирзакаримбой, элликбошига: «Битта-

яримта кўрними, калними топиб, қўшиб қўйиш савоб, қизнинг бўйи чўзилиб қолди. Бу ишни ўзингиз бажарасиз, чолни фақат сиз кўндирасиз», деган. «Ташвиш қилмасинлар, чол ўжар-ку, лекин қизни хамирдан қил суғургандай, чол кулбасидан суғурамиз», деб жавоб берган элликбоши ҳам.

Унсин ёшлигида ўз қишлоғида ўрганган, ҳануз ёдида қолган бир қўшиқни оҳиста куйлаб иш тикар эди.

10 Шокир ота дўконда чармга қаттиқ сув пуркади, кўвани тақ-тақ урди, кейин ўтирган жойида энгашиб эшик тирқишидан қичқирди:

— Ойпўпoch, туш бўлди-я, тўп отилди, эшитмадингми? Қумғонни ўтга қўй, қизим, қорин очди.

— Ҳозир, отажон, ҳозир! Кун ҳам чопиб кетяпти-да,— деди Унсин ва шошилиб чармга бигиз тикди.— Нон озроқ эди,— деди тағин астагина.

— Қаноат қорин тўйдирармиш, ой қизим,— хахолаб кулди чол.

20 Унсин ишини йиғиштирди-да, оёғига эски кавушини илиб, ўчоқ бошига югурди. У ҳўл ўтинни тутатиб аранг ёққач, қора қумғонга сув тўлатиб оловга қўйди.

Шу пайтда бир таёқни сургаб Собиржон кирди:

— Опа, қорним очди...

Унсин қозиқдаги саватдан битта қоқ нонни олди, бир бурдасини ушатиб унга тутқазди.

— Оз-ку, опа, яна беринг,— олган нон бурдасини чайнаб туриб сўради бола.

30 — Қаноат қорин тўйдиради, тушундингми, ука!— деди Унсин чойнак-пиёлаларни юва туриб.— Бир кун қорнимиз тўйиб қолар, Собиртой.— Қиз ошхонага кетди.

Чолга бир чойнак чойни аччиқроқ дамлади.

— Ота, чойни дамладим, келинг!— чақирди Унсин.

— Бу ёққа узата қол, қизим, олдимда улфатим бор,— деди Шокир ота.

Унсин бир бурда нонни ўзига қолдириб, кичкина патнисга яримта нон ва иккита пиёла қўйиб, чойнак билан патнисни дўконга узатди. Эшик тирқишидан секин мўралади.

Жумабой ака.

40 Заводда ишлайди. У Унсинга жуда қадрли ва қадрдон. Ёўлчи акасининг жонажоп дўсти эди. Ёўлчи акаси орқасидан Шокир ота билан ҳам таниш-билан бўлиб қолган.

Унсин ўзига ҳам чой дамлаб, Шокир ота билан Жумабойнинг суҳбатига қулоқ солди.

Заводда ишлайдиган Жумабой ака Шокир отасига топган-тутганини тўкиб кетади, отасининг ошнаси. Наригиларини танимади.

Жумабой отага шу кунлардаги воқеалар, рус ишчилардан эшитганларини, давом этаётган қонли урушдаги талафотнинг кўплиги, қурол-аслаҳа озлиги ва бошқа билган-эшитганларини ҳикоя қилиб ўтирарди.

Шокир ота чойда ивитган нонини лиқ этиб ютди, 10 бир-икки йўталди.

— Жаҳаннамнинг лабида турибмиз, иним, охири бахайр бўлсин, халқ жуда эзилиб кетди-да, водариф!..— деди бошини чайқаб.

Жумабой овозини пасайтириб яна алланималарни узоқ гапирди. Ишчиларнинг қандайдир яширин ташкилотлари ҳақида сўзлаб: «Биз ҳақмиз, бойларингизнинг охири вой», деди у тиззасига уриб ўрнидан тураркан.

Унсин чойини ичиб бўлиб, тағин ишини қўлига олди. Жумабойнинг охирги сўзлари қизни ҳам ўйлатиб қўйган эди. Қиз ўзи кўрган-кечирган баъзи воқеаларни хаёлидан ўтказиб, дунёнинг ҳақиқатан ҳам адолатсиз қурилгани устида ўйлаб кетди, ўзича Жумабой айтган фикрларнинг маъзини чақишга уриниб кўрди. 20

Охир пешинда битирган маҳсиларини йиғиштириб:

— Буюртмалар битди, ота, менга берадиган ишингиз борми? — деб сўради Шокир отадан.

Шокир ота қўлидаги чармни чўза-чўза, қиздан мамнун бўлиб жавоб берди:

— Болам, пича дам ол, ўртоқларингникига чиқиб, 30 бирпас гурунглаш. Энди, чироғим, хуфтондан кейин ўтирарсан ишга.

Унсин ўрнидан турди. Шу топда кайфи жуда чоғ эди, дугонаси Раънохонларникига ров чиқиб келгиси келиб кетди. Ҳовлининг бир чеккасида таёқ йўниб ўтирган Собиржонни чақирди:

— Собиржон, бирпас қимирламай ўтиргин, мен Раъно опангникига бирров чиқиб келаман, жуда зерикдим.

Собирга ёқинқирамади, бир жойда ўтиришга тоби йўқ эди боланинг. 40

— Кечаси чўпчак айтиб берсангиз, ўтираман, опа,— деди у кўзларини ўйнатиб.

«Хўп, хўп!» деди Унсин. У яланг оёқларига эски кавушларини илди, парачжини бошига ташлаб кўчага югурди.

Шокир отанинг уйи билан Раъноларники яқин эди. Унсин бир кўча айланди-ю, кичкина, эски ўймакор эшикни очиб, оҳиста ичкари кирди.

II

10 Раънонинг отаси Мирвали таърифи кетган наққош. Раъно уларнинг ёлғиз фарзанди. Наққош катта, дўнг пешанали, соқоллари сийрак киши. Унинг кўзлари сермаъно, мулойим боқади. Муомаласи ҳам ёқимли. Кўз очиб меҳнатни кўрган. Наққош Йўлчининг яқин дўсти, сирдоши бўлган. У Унсинга жуда меҳрибон, ҳамиша илиқ сўз билан қизнинг кўнглини олишга тиришар: «Сабр қил, қизим, Элмурод аканг келса, суюниб қоласан. Яхши одамнинг бағридасан», дер эди у.

20 Наққош Раънони эски мактабда ўқитган. Раъно қомати келишган, юзи сутдай тиниқ, нодир бир ҳайкалта-рошнинг ижоди каби гўзал. Кўзларида шўхлик ва ақл мавжи, табиати қувноқ, қуюқ сочлари белига тушган; ўзига ярашган ғурури ҳам бор. Навоийни, Фузулийни чиройли ўқийди, чуқур ҳис қилади, бу аср шоирларидан Муқимий, Фурқат, Завқий каби шоирларнинг ғазаллари билан яхши таниш. Наққош бундай китобларни Раънонинг сўроғи, ялинишига қараб, саҳҳофликдан топиб келтирар, ўқитиб ўзи ҳам эшитишни севар эди.

30 Раънонинг онаси Мунисахон: «Ўн саккизга кирдинг, намоз ўқи, қуръон ўқи, бу нимаси — ўқиганинг нуқул ошиқ-маъшўқлар можароси, уят-ку, — деб ранжир эди қизидан. — Тикиш тик, қизим, қизга кашта ярашади, мошина олиб берсин даданг, яхши ҳунар қизларнинг ҳуснига ҳусн қўшади». Қиз онасини қучиб: «Ўргилай сиздан, онажоним, ишқим фақат китобда. Шоирларнинг шеърлари, ғазаллари, фикрлари, рамзлари беҳад, бениҳоя. Отам бир муаллим топиб берсалар ўрисча ҳам ўқирдим», дерди эркаланиб.

40 Мунисахон ҳайратдан сўз тополмасди, сўнг ранжирди: «Астағфирулло дегин, ёмон бўлиб кетяпсан, ташқаридаги маржадан, Валядан чиққан гап-ку бу. Отанг ўлгур ҳам ўрис мастеровойлар деса жонини беради, гуноҳидан қўрқаман». Баъзан у қизининг кундан-кун очилиб

бораётганидан севиниб: «Ёлғизимсан, қизим, кўзимнинг оқу қораси, назаримда сенинг тенгинг йўқ оламда... Совчилар ҳам эшигимизнинг турмини бузаяпти», дерди оналик ғурури билан.

Наққошнинг ташқарисида бўғот томли, пишиққина кичик даҳлизли бир хонадан иборат уй бўлиб, шифт рангдор сирлар билан бўялган, тоқидор эди. Бунда бир рус оиласи яшайди. Эри Андрей Соколов Тупроққўрғонга яқин бир корхонада хизмат қилади, хотини Валя машинада попоп тикади, қўл ҳунарига ҳам ғоят моҳир. 10 Беш-олти яшар ўғилчалари ҳам бор.

Унсин деразани чертди.

— Валя опа, яхшимисиз?— дея сўрашди у.

Дераза қаршисида ўтирган Валя попоп тикарди. Пишиққина, ихчамгина, сочлари сариқ, мовий кўзли, серҳаракат, шўх аёл эди у.

— Кел-кел, Унсин, кела қол, азизим,— деди ёқимли товуш билан Валя.

— Раъноникига,— деди Унсин ичкарини имлаб.

— Бирпасгина ўтир олдимда, зерикдим,— деди Валя 20 ўзбекчалаб. У ўзбек тилини бутун нозик томонлари билан яхши билар эди.

Унсин кавушини остонада қолдирди, паранжисини даҳлиз бурчагига отди-да, қаддини сал эгиб салом бергач, Валянинг қаршисидаги ўриндиққа ўтирди.

Уйнинг жиҳози жуда содда, эскигина шкаф, каравот, стол, тўрт-бешта ўриндиқ. Деворга суратлар осилган: ота-оналари, бобо-бибилари, эри билан ўзи, ўғли...

Хотинлар гулкўрпа, чойшабларни чизмакашлардан чиздириб келардилар ва Валяга попоп тиктирардилар. 30 Ўзбек аёлларининг завқини яхши билган Валя ишларини кўнгилларидагидай бажариб мамнун қиларди уларни.

Ишдан ҳориб келган эри, баъзан: «Шу ҳам ишми, зерикмаганингга ҳайронман. Заводдами, фабрикадами ишлаш минг марта афзал-ку бундан», деб қўярди.

Валя Унсин билан гаплашиб ўтириб, шиғиллатиб ишини тикади. Унсин матога нинадан тўкилаётган рангбаранг нақшларни мароқ билан кузатади.

— Буюртмаларингиз кўпми, Валя опа?— сўради Ун- 40 син кулиб.

— Сарт аёллар қизларига туғилган кунидан бисот йиғадилар-ку, Унсин! Қиз чиқарадиган оналар тугун-

тугун иш кўтариб келишарди, бу йил бир оз тортилиб қолди. Замон оғир-да, жоним, халқнинг турмуши кун сайин оғирлашиб кетяпти...

Валя бирдан бошини кўтариб Унсинга боқди, жилмайди:

— Попоп тикишни ўргатайми сенга, азизим? Зеҳнинг баланд, бирпасда ўрганиб оласан.

— Эплай олармиканман, қийин бўлса керак,— деб жавоб берди Унсин.

10 — Вой, сен-эй, маҳси тикиш бундан осонми?! — кулди Валя.

— Хўп, опажон, баҳордан бошлаб ўргатинг. Хунардан унар, дердилар онам раҳматли. Майли, бу хунарни ҳам ўрганиб қўяй,— деди Унсин севиниб ва паранжисини қўлтиғига олиб, ичкарига югурди.

— Нима гап, жим бўлиб кетдинг, ишинг кўпми? Энди ўзим хабар оламан, деб турган эдим,— деди Раъно кўришиб, кейин Унсиннинг қаршисига ўтириб сўраша бошлади.— Отанг яхши юрибдиларми? Яхши одамлару,

20 пича ўжарликлари, сергапликлари бор-а?

— Ўжарликка ўжарлар, лекин сергапликлари менга ёқади, ўртоқжон, бўлмаса зерикканимдан юрагим тарс ёрилиб кетмасмиди?

Раънонинг ойиси ошхонада нимагадир куйманиб, ғивирлаб юарди. Икки қиз танчага суқиллиб одатдагидай қизгин суҳбатга берилдилар.

30 Раъно гапга уста, ранг-баранг сўзлар, нозик рамзларни кетма-кет тизиб, гапни қийиб юборар, қочириқ, учирма гапларни ўринлатиб, суҳбатдошини зумда шошириб қўяр эди. У шеър, ғазал ўқишда ҳам ҳар кимсани йўлда қолдирарди.

Унсин билан Раъно қониқиб, кўнгилларидаги пок ҳислари, нозик кечинмаларини бир-бирларига очиб, гўё сирли рўёда оққандай ўтирардилар.

Айвонга эрта баҳор офтоби қуйилган, кўк гумбази ажойиб олтин ранг олган, табиатнинг кўнгил ғуборларини ювадиган гўзал онлари...

— Баҳорнинг дараги бу,— деди Унсин майин оҳангда, осмонга қараб,— қиш қариб қолди...

40 — Қишдан қитдай бор. Хут-ют, сариқ сумалак, аямажиз... Қаторлашиб турибди,— кулимсиради Раъно.

— Ўртоқжон, яхши ғазаллардан ўқи, эшитсам кўнглим гулдай яшнаб кетади.

— Пича сабр қил, бирам қизиқ гапларим бор, эшит,—деди Раъно.

— Нима гап экан, тезроқ гапир,— қистади сабрсизлик билан Унсин.

— Ҳар кун совчи келади, безорлар бўлиб кетдим,— шивирлади Раъно.— Тунов кун ҳовлида ёлғиз қолган эдим, эрмакка жияк чашиб ўтирсам, эшикдан бир дўмбоққина бола кириб келди. «Опажон, шу сизга!» деб бир мактубни қўлимга тутқазди-ю, йўқ бўлди. Ким ёзибди, дейсанми? Ҳа, ану бор-ку, косибнинг ўғли, Мирқарим лаванг, шу ёзибди. Жиндак саводи бор, ўлгурнинг хати жуда хушхат. У-чи, жуздонларни жуда пишиқ тикади, ўймакорлаб бежайди. Отасининг кайфи ҳаминша бузуқ, егани шолғом; ўзи ўлардек зиқна, у ёғини сўрама; уйлари қутичадек бежирим, маҳкам-мустаҳкам.— Раъно рўмолини тўғрилаб, сочларини сийпаб қўйди. 10

— Э-ҳа!— деди Унсин.— Уйи паст маҳаллада, онаси ҳам мўлтонигина, деган эди бувим, балки ўғли яхшидир,— бир кўзини қисиб ҳазиллашди Унсин.

— Эшит, у ёзибди: «Ёнимдан бепарво ўтиб кетдингиз, мен бўлсам ҳушимдан айрилиб телба қолдим...» ва ҳоказо гаплар. Эсимдан ҳам чиқаёзибди. Ҳа, хатнинг охирида: «Рад этсангиз, ўлимга ҳукм бўлганим... қитмир-қитмир», деб қўйибди. Аввалига кулавериб ўлдим, кейин жаҳлим чиқиб кетди. Майда-майда қилиб йиртиб ташладим хатини. Кеча кўчада ўзиниям учратдим, бир тугунни қўлтиқлаб олибди, ғизиллаб бозорга кетяпти. Менга кўзи тушди-ю, телбадек қотди қолди. «Мажнун бўлмай ўла қол», дедим ичимда. Ўзимни кўрмаганга солиб, зинғиллаганимча ўтиб кетдим олдидан. «Вой, азизим, ошиқи беқарорман», деб алжиради; тўхтамадим, кетавердим, орқамдан: «Юринг, бозорга борамиз, қулинг ўргилсин нўхатшўрак еймиз», деб валдирганича қолди. Эси пастнинг— иши паст, дедим ичимда, жуда энсам қотиб кетди,— қошларини чимирди Раъно. 20

Унсин Раънонинг гапларини кула-кула тинглади. Навбат ўзига келиб алланимани айтмоқчи бўлиб, оғиз жуфтлаётган эди, эшикдан кириб келаётган Валяни кўриб тўхтади.

— Келинг, Валя опа, танчага ўтиринг, бозиллаб турибди— уни тўрга таклиф этди Раъно. 40

— Йўғ-э, танчага ўтиргани қўрқаман. Қишин-ёзин айвонда ўтирасиз тоза ҳавода, шунинг учун ўзбек қиз-

ларининг ёноқлари лоладай бўлар экан-да,— кулди Валя ва танчанинг сиртига ўтириб олди.

Валя ўзбекчани бинойидеккина билса ҳам, Раъно жўртага, русчани ўрганишга уриниб, билганини русча, билмаганини ўзбекча, қориштириб гапирарди.

— Русия совуқ, Туркистон ўлкаси қишда ҳам шунақа офтобли,— деди айвонда жилваланган қуёшга кўзларининг ишораси билан кўрсатиб Раъно.

10 — Нимани гаплашиб ўтирибсизлар?— сўради Валя.
— Русларнинг одати яхши, хотин-қизлари хоҳласа уйда ўтиради, хоҳласа кўчани бир айланиб келади. Биз бўлсак, кўчага бесўроқ қадам босишга ҳаддимиз йўқ, ўтирибмиз сандалга тиқилиб,— деди лабларини чўччайтириб Раъно.

— Сартнинг закони ёмон,— қизнинг гапини маъқуллади Валя.— Динингиз хотин-қизларни жуда ҳам таҳқирлайди.

— Бизга ҳам ёруғлик кун бормикин?— деди ўксиниб Унсин.

20 — Ажаб эмас, қизлар, ҳуррият рост бўлса, энди замонлар бошқача бўлади...

Қизлар ундан-бундан узоқ гаплашишди, орзуларга берилишди. Гап айланиб кийимга тақалди. Қизларнинг яхши кўргани қўш этакли бурма кўйлак. Валя дид билан кийинишнинг сирларини тушунтирди қизларга. Шол, духоба, ҳарир... хил-хил газламалар тўғрисида гапирар, қизлар ҳавас билан тинглаб ўтиришар эди.

30 — Буларнинг ҳаммаси бойларнинг қизларига. Камбағалнинг шўри қурсин, мана, мени кўринг, кийганим нуқул чит,— деди Унсин.

— Ҳа, бойларнинг қизлари шоҳи-атласга ўралиб юришади, биз бўлсак читга ҳам зўрға етишамиз...— лабини бурди Раъно.— Бисотимда битта-ю битта ипак отган кўйлаклигим бор,— деди Раъно Валяга қараб,— аммам ҳадя қилган, тикай десам, бузиб қўяманми деб қўрқаман.

— Қани, кўрсат-чи!— ялинди Унсин қизиқиб.

40 Раъно ичкарига кириб кетди, Валя энди оёқларини танчага узатиб, ўрнашиброқ ўтирди. Ичкаридан дарангдурунг сандиқ очилгани эшитилди. Раъно кулиб, кўйлаклигини олиб чиқди, авайлаб танча устига қўйди-да, жойига ўтирди.

Валя билан Унсин кўйлакликни ёзиб кўра бошлашди.

— Ёмон эмас, қани энди бунни бизларникидақа қилиб янгича тиктирсанг, жуда сенга ярашади-да. Бу қуёшда товланиб туради, тиктириб берайми, Раъно?

Раъно севиниб, кўйлакликни қўллари билан сийпа-лаб қўйди.

— Городда таниш машинначим бор, хўп десанг, ўзим бошлаб бораман,— ваъда қилди Валя.

— Бўпти,— кўнди Раъно ва шивирлади,— бироқ ойм билмасин. Чевар хотинникига чиқамиз, деб тўғри городга жўнаймиз. Ойм билса, қиёмат қилади-я.

Учовлари пиқ-пиқ кулишди, Раъно сакраб туриб, кўйлакликни сандиққа жойлаб чиқди.

Шу пайт эшикдан уст-боши кир-чир Мирвали наққош келиб кирди. Унсин дарров ўрнидан қалқиб салом бераркан, наққош сўраша бошлади:

— Боракалло, қизим, саломатмисиз, ота яхшимилар? Валяхон, қалайсиз?

— Намозгар бўлибди, чиқай, ўзинг ҳам чиқиб тур, 20 Раъно,— деди Унсин паранжисини ёпиниб.

Раъно билан Валя Унсинни эшиккача кузатиб чиқдилар.

III

— Қани, махсум, «Минг бир кеча»дан бир ўқисинлар, кўнгил чигилини ечайлик, ҳу токчада,— Шокир ота кўзлари билан имлади.— Косиблардан ялиниб олувдим, йўлингизга кўз тутиб ўтирибман.

Дилкаш махсум индамади, ўрнидан туриб китобни олдида, оҳиста варақлаб жойига ўтирди: 30

— Шартим шуки, ота, бугун озроқ ўқиймиз, зарур ишим бор эди,— деди йўталиб.— Ҳай-ҳай-ҳай, «Минг бир кеча» арабларнинг нодир гавҳари, ўлмас, абадий асар! Мисли йўқ ажойиб ҳикоялар бор бунда. Муаллифларнинг услуби гўзал, хаёл денгизи чексиз кенг бўлган, отахон!

— Тўғри айтаёсиз, махсум, нодирликда тенги йўқ, лекин аёл зоти ҳақида бунда бирмунча камситишлар бор, шунисига ҳайронман,— қих-қих кулди чол.

Махсум китобни тез-тез варақлаб, бир ҳикояни топди. 40

— Қани эшитинг, отахон, парилар ҳақида бир ажойиб тогли ҳикоя, тингланг-чи,— тилсимга кирган каби шавқ билан ўқий бошлади махсум.

Чол ишдан тўхтамади, хаёли, фикри китобда, берилиб завқ билан тинглайди.

— Одамни сеҳрлаб қўяди, махсум, хаёл денгизига гарқ қилади-я, ҳай-ҳай парилар олами!.. Лекин уятли, беҳаё гаплар кўп...— деди чол бошини тебратиб.

10 — Ҳа, турмушда ҳам шундай фисқ-фужур гаплар бисёр,— кулди махсум.— Кулгили латифалар ҳам керак, тақсир.

Махсум эҳтирос билан ўқирди, қўлларининг, қошларининг имоси жўр бўларди. Ҳар бир сўзга жон бериб, руҳ бериб ўқирди.

Кўп ўтмади, бир лаҳзанинг ўзида дўкониини одам босиб кетди. Ўқишдан хабар топган бир неча кекса, ёшланг тўпланиб қолди. Хат-саводи йўқ кишиларда эшитиш иштиёқи зўр бўлади. Улар чурқ этмай, махсумнинг ўқишига қулоқ тутдилар. Ранг, зиё, назокатга ўралган
20 фикрлар, туйғулар, хаёллар... Саройлар, қасрлар, вазирлар, сухсур йигитлар... зебо, ақли комил, ой чеҳра маликалар, гўзал қизлар... Кийимлари бахмалдан, зардан, бўйин, билак, бармоқлари гавҳар, лаъл, марваридларга беланган...

Махсум ҳикояни тугатди, қиз ва ҳаммол ҳақидаги бошқа бир ҳикояни бошлади.

— Қани, қани ўқисинлар, ҳангамага ташнамиз,— дейишди тингловчилар бир оғиздан.

30 — Уҳў, иш катта-ку,— деди махсум атрофига кўз югуртириб. У шунча одам йиғилганидан беҳабар эди. Ўқишни давом эттирди.

Кетма-кет боғланган воқеалар рангли ажойиб эди. Воқеалар борган сари мураккаблашиб, кенгайиб борарди.

Боядан бери ишдан тўхтаган, анграйиб тинглаб ўтирган уста ҳаяжонда деди:

— Қаранг, қандай хаёлга бой, серзавқ, сеҳрли ҳикоялар. Эшитганман, арабларнинг ривоят-ҳикояларида нозик завқ, чуқур фикр, юсак хаёллар бисёр бўлармиш.

40 Шўхроқ йигитлардан бири устага луқма ташлади:

— Зар ва ипакка бурканган маликалардан бирининг қўйнига, момиқ тўшагига кириб олсангиз-а, айш-ишратга тобингиз борми, уста?

— Э, жиян, қани келтиринг бир паризодни, шув этиб кўрпасига кирай, йнгитлардан ҳам баттар чирмашиб кетайки...— жавоб берди, сир бой бермай, бир тутам соқолини қайта-қайта силаганча Шокир ота.

Хонада «гур» кулги кўтарилди. Дилкаш махсумнинг силласи қуриди.

— Хайр, дўстлар, энди бизга ижозат, ота!— деди махсум устага боқиб.

— Барака топинг, махсум, зим-зиё кўкраклар жиндай равшан бўлди,— деди миннатдорчилик билдириб 10 уста.

— Тез-тез келиб турсинлар!— деб ўтинишди бошқалар ҳам.

УНИНЧИ БОБ

I

Кенг меҳмонхонада қават-қават атлас кўрпача-ю, момиқ қўш ёстиққа ёнбошлаганича Саидахмадбой ётибди; қаршисига Эшонхон чўкка тушган. Қуюқ фамили чойни эрмак қилиб ўтиришар, Эшонхон ҳамон бойга Зумраднинг таърифини қилар эди.

— Ойдай сулув, париларникидай қомати бор, рақса ўзингиз биласиз, мисли йўқ! Дукчининг олдига тўрт дафъа бордим, бой ака, алдадим-аврадим, ишқилиб, дукчини кўндирдим-да. Қиз кўнмаган эмиш, зиёни йўқ, қиз деган бир муштипар нарса, кимга тутқизса кетаверади-да, ҳадди борми! Энди бой ака, тўйни жадал бошлаб юборамиз, қолган ишга қор ёғади.

Саидахмадхон ёстиқдан ўзини кўтариб жилмайди, устма-уст бир неча топқир кекирди, кейин деди:

— Қайдам, қиз сулувликка сулув, гурури ҳам банд 30 ланд бўлса керак. Бироқ бойвуччаларнинг ғалваси дардисар бўлармикан, дейман. Орқаворатдан Зебихоннинг қулоғига чалинганми, кейинги кунларда симобдай эриб кетяпти. Ўғиллар ҳам хабар топишганми, тузук рўйхуш беришмайди, зимдан ўшшайиб қўйишади. Катта ўғлим очиқдан-очиқ: «Яна уйланадиган бўлсангиз, бошимни олиб чиқиб кетаман», деди шартта юзимга.

Эшонхон аввал ҳайратдан қотиб қолган эди, бир зумдан сўнг секин гапира бошлади.

— Аттанг, бой ака, ишни хўп пухта пиширган эдим чинакка чиқнишига догмап. Сиз бўшашманг, бойвуччаларингиз ҳам, эркатой ўғилчаларингиз ҳам кўнади, кўнмай иложи қанча. Ўғилларингиз ҳали ёш, вақти келганда ўзлари ҳам қўша-қўша хотинни орзу қилиб қолишар. Сиз пайтни қўлдан берманг, вақт ганимат.

Оғзининг таноби қочган бой, ички ҳаяжонини яширишга тиришиб, бир он сукут қилгач, деди:

10 — Уйдагилар, қолаверса, маҳалла-кўй раъйига қарши иш тутсам бир карра оғизга тушишим турган гап. Ўғилларнинг обрўйига ҳам путур етадим, дейман. Замон нозик. Қил устида қалқиб турибди. Яхшиси, Қўқонда уйланганим маъқулмиди? Тез-тез бориб-келиб турман, умримнинг кўпи Қўқонда ўтяпти. Шартта шинамгина бир ҳовлини олардим-қўярдим. Пулга нима топилмайди дейсан?— Пиёладаги чойини хўплаб давом этди бой.— Қўқонда ошналар ҳам кўп...— Бой бир зум сукутга толди.— Бу ишни пухта ва пинҳон олиб борганимиз маъқулмикан дейман?— бақрайган кўзларини Эшонхонга қадади бой.

20 — Хўш-хўш? Муддаоларини очикроқ айтсинлар,— деди айёр кўзларини ўйнатиб Эшонхон. Саидахмадхон, одати бўйича, салмоқ билан пихиллаб аста гапирди. Ҳеч кимга билдирмай кичик бир ҳовли топишни, дукчига яхшилаб тушунтиришни, борди-ю, чолни бунга кўндириб бўлмаса, қиз ошига — зиёфатга, деб қизни тузоққа илинтириш мумкинлигини тушунтирди. Бойларнинг шундай ишлар қилишини, бир вақт ўзи ҳам бир гўзал билан неча йил шундай яшаганини айтиб, 30 қорини серкиллашиб кулди.

— Мундай ишларнинг давоси ҳам, калити ҳам — пул,— деди Саидахмад мўйловини бураб.— Пул бўлса — чангалда шўрва! Эшонхон жиян, мана мундай ишлар бор жаҳонда.

Қув Эшонхон бойнинг муддаосини дарров фаҳмлади:

— Бу ўйлаганингиз ҳам чакки эмас, бой ака, уддаласа бўлади. Қиз ошига деймизми, ўзга бир йўл топамизми, хуллас, ўз оёғи билан келтириб қўндирамиз кафтингизга,— деди у кўзларини ўйнатиб.

40 — Балли,— деди бой енгил тортиб,— Қўқондан ширингина бир ҳовли топ, иложи бўлса шинам бир боғча бўлсин. Пулидан қўрқма, ҳамма ишни махфий бажар. Қиз хоҳласа қолар, хоҳламаса кейин кетаверади, кўра-

миз-да...— Бой, кўнглидан бир гап ўтиб, жилмайди.— Раҳматли падаримиз мулкни жуда яхши кўрар эдилар, пул билан, тадбир билан, ўрни келганда ёқалашиб бўлса ҳам, кўз тиккан ерларини қўлга киритмай қўймасдилар. Ҳовли ҳам мулк. Яхши-ёмон кунларда керак бўлиб қолади. Яхши-яхши мусулмонми, русми жувонлар бўладики, олифта, шўх, дилдор... Ҳозирча ишратга яраб турар.

Эшонхон хандон ташлади. У бой билан бундай мавзуларда суҳбат қилишни севарди, хурсанд эди ҳозир. 10

— Хўп, жоним фидо сизга, бой ака, шарқираб оқиб турган суви бор, биҳиштнинг бир бурчагидай, шинамгина боғча топайки, ҳузур қилинг. Башарти пулни аямасангиз, барча иш жойида бўлади. Маслаҳатимга юрсангиз, даставвал бир оқсоч топамиз, таомларга моҳир, пазанда аёл бўлсин, муомалани биладиган, озода бўлсин. Ана ўшанда амирнинг ҳарамидеяверинг боғингизни: ҳамма ёқ бежоғлиқ. Ҳадеганда кабобу мантию, гўшткуйдилар келиб турса. Кўнглингиз тўқ бўлсин, бой ота, ўзим дўндириб юбораман бу ишларни,— деди Эшонхон даҳанини йиғиштириб ололмай. 20

— Маъқул, гапингда маъни бор,— деди бой тиззаларини уқалаб.—Тўғри айтасан, оқсоч жуда зарур. Қирқ-эллик ёшлардаги тил-жағи йўқ, чаққонгина бир аёлни топ, қимир этмай ўтирадиган бўлсин. Қоровул ҳам керак-да, ахир. Тилига қулф солиб қўямиз, сидқидил хизмат қилса, хафа қилиб қўймасмиз.

Эшонхон қих-қих кулди, уқдим, дегандек боши билан имо қилди, кейин деди:

— Қайдам, ғоят нозик иш, бой ака, дукчигаям жабр 30 бўлади-да, қизга ҳам...

Бой асабий тусда бир хўмрайди:

— Айнадинг, тентак, майли, амримизга мунтазир фидойи йигитларимиз кўп, лаҳзада ҳар на юмуш бўлса қотириб ташлашади.

Эшонхон оқариб кетди, тили бир зум гўлдираб қолган эди, базўр ўзини ростлаб олди:

— Бой ака, тузингизга нонкўрлик қилмайман. Отамсиз, валинеъматимсиз, мени одам қилган ҳам ўзингиз, ўла-ўлгунимча остонангизда қулман. Амр этинг, қизни 40 дўндириб, қўлингизга қўндираман.

Бойнинг айёр кўзлари қисилди:

— Пўписса қилдик-да, хафа бўлма.

Эшонхоннинг яна чеҳраси ёришиб кетди.

— Қуллуқ, жаноблари, қуллуқ,— деди таъзимда эгилиб.

Бой тилла занжирли соатни киссасидан суғурди:

— Олти бўлибди-ку, хўп эзмаланибмиз, Эшон, меҳмонлар келади, хизматчиларга айт, жой тайёр қилишсин.

— Хўп, бой ака,— деди Эшонхон ва меҳмонхонадан отилиб чиқиб кетди.

10

II

Меҳмонлар соат саккизларда йиғила бошладилар. Аксарият, ўн-ўн икки киши жадидлар бўлиб, булар меҳмонхонанинг қуйироғидан жой олдилар. Тўрда, орқаларига қўйилган момиқ ёстиқларга суяниб, гавдалари юмалоқ, гўштдор бир неча атоқли бойлар терилган эди. Салласини силлиқ ўраган, соқоли мошкичири, янги мовут тўн ва амиркон маҳсиларда баззоз Муҳаммадмансур, унинг ўнг ёнида дегрезлик машҳур аттор Тошпўлат. У соддароқ, қўполроқ кийинган, бағбақаси қўш қават осилган, кенг яғринли, митти кўзлари айёр, калта тўрва соқолли, олтиш ёшлардаги киши. Унинг ёнида жадидларнинг мўътабари Анвархон қори ўтирар эди. Қори билан ёнма-ён ўтирган киши — машҳур адвокат Абдуллахўжа. У Москвада таҳсил кўриб, биринчи бўлиб олий маълумот олиб келганлардан; пакана, тўлароқ, олифта кийинган, юзлари жиддий, ифодали, ақлли одам. Адвокатдан қуйироқда, биринчи дафъа янги мактаб очган Масъудхон ўтирибди. У қотмадан келган, ўрта бўй одам, кенг пешанали, мулойим чеҳрасига қора мўйлов жуда

30 ярашган, содда кийинган, ўттиз беш ёшлардаги киши. Унинг ёнида, ўрта ҳол бойваччалар орасида энг илғори, зиёлиси, қоп-қора кўзлари учқунли, йиғирма беш ёшлардаги барваста йигит. У нотиқ, ҳазилга уста, русчани яхши биладиган, тузуккина маълумотли Жалилхон эди. Бошқалари, Муҳаммадмансур, бойнинг чап қўлида ўтирганлар — Тошкентда машҳур бойлар, катта ер-сув эгалари, бойваччалар, бир неча жадидлар...

Улфатлар қизғин суҳбатга киришиб кетдилар.

40 Дастурхон башанг: иссиқ нон, патир, хилма-хил пишириқлар, қази-қарта, яхна гўшт, турли ширин нозу неъматларга тўла. Пойгакда оқ руҳ самовар шақиллаб

108

қайнаб турибди. Самовар ёнида чўкка тушган Эшонхон ҳалим вазиятда, тавозе билан, бир қўли кўксида, меҳмонларга дам-бадам чой узатади. У тез-тез бойга термилади, унинг имоли қисқа буйруқларига мунтазир. Мана, бойнинг «Норин тайёрми?» дея шивирлаши билан, «Хўп бўлади, жаноб!» деди-ю, учиб чиқиб кетди.

— Жаноблар ижозат берсалар, икки оғиз гап бор эди,— мурожаат этди меҳмонларга ўзига хос енгил табассум билан Анвархон қори.

— Марҳамат, марҳамат, жаноб қори,— деди дарҳол 10 уй соҳиби.

— Бугунги диққатга сазовор муҳим воқеа Петроградда Муваққат ҳукуматнинг барпо бўлганидир. Олий табақали зотлардан бўлмиш князь Львов, Ручков, Родзянко, Керенский ва бошқалар ҳукумат аъзоларидир.

— Ўзимизнинг тошкентлик Керенский, машҳур адвокат, ўткир нотик,— шивирлади Абдуллахўжа Масъудхонга энгашиб.

— Ҳа-ҳа, биламан, ҳамшаҳаримиз-да, ҳовлиси Гоголь кўчасида,— деди астагина Масъудхон. 20

Кар Абдуллахўжа қўлини қулоғига қўйиб Масъудхонга энгашди, лекин эшитолмади. Масъудхон кулимсиради, фақат, такрор гапирмади.

— Аҳволи замон чакки эмас,— сўзида вазмин давом этди Анвар қори.—Муваққат ҳукумат ҳарбни давом эттирмоқда, қурол-аслаҳанинг ғамини емоқда. Барча сармоя аҳли, барча боёнлар мустабидлик сиқигидан қутулиб, мамлакатнинг идорасини ўз қўлига олди. Дарҳақиқат, бу буюк инқилоб. Туркистон ўлкаси қавмлари ҳануз зулматда, бугунги бизнинг муқаддас бурчимиз, жаноблар, халқни ғафлатдан қутқариш, маърифатга бош- 30 лаш. Бу ғоят оғир, албатта.

— Тўғри-тўғри, барчамиз ғафлат балчиғига ботганмиз, аввало замонга мувофиқ мактаб тартиб этмоқ шарт. Боёнларимиз ўз зиммаларига олсинлар бу бурчни,— деди Масъудхон.

Жадидларнинг бир нечаси бир оғиздан маъқулладилар.

— Ҳақиқатни сўзладилар, қори афанди, ўзлари ўр- 40 нак бўлсалар.

Қори аччиқ чойни шошмасдан бир-икки хўплади, кейин деди:

— Жаноблар, зиёлилар, боёнлар, зангинлар, барча савдо аҳли билан бирликда, иттифоқлик билан, бир-биримизга кўмакдош бўлиб, бир ташкилот тузсак.— Қори ўтирганларга бир-бир назар ташлаб олгач, тағин сўзида давом этди:— Бунинг айни вақти-соати келди, фурсатни қўлдан бермаслик, ҳушёрлик даркор. Башарти, ислом байроғи соясида улуг вазифалар, тадбирлар, режаларни олдимизга қалаштириб, шижоат ва виждон билан, ватанимизга муҳаббат билан ижтиҳод қилсак, шояд шону

10 шараф билан мақсадга етурмиз. Азиз дўстларим, биз турк авлодимиз, Туркистоннинг тарихида бизнинг шону шарафимиз юксак бўлган. Халқни маърифат томон бошламоқ бизнинг бурчимиз. Иншоолло мушкулларимиз осон бўлгай. Жаноблар, русларда «Совет» ташкилоти бор, менимча, биз ташкилотимизга «Шўро», ёхуд «Ислом байроғи», ё эса «Шўройи исломия» дея ном берсак чакки бўлмас. Ихтиёр сизларда, айта беринг-чи, фикрларингизни билсак.

Мажлис аҳли чуқур сукутда қулоқ солар, баъзилар

20 қаттиқ ҳаяжонда эди. Кўпчилик «Шўройи ислом»ни маъқул кўрди.

— Кўп яхши, «Шўройи исломия» чуқур мазмунли, қавмларимизнинг айни муддаоСИ бўлгай,— деди қатъият билан Анвархон.— Тошкентда бу ташкилотнинг маркази бўлиб, ўзга шаҳарлар ва мавзеларда шўьбаларини тузажакмиз.

— Офарин, қори афанди,— деди шавқланиб, ёниб Жалилхон.— Бутун ўлка бўйлаб бу ташкилот шўьбаларини ёғдириб ташлагаймиз. На қилсинки, халқимиз асрлар бўйи разолатда қолмиш, биз шу халқимизнинг ожиз

30 кўзларига равшанлик келтирайлик. Мақсадимиз фақат бирлик, иноқлик билан етурмиз, ўзга икир-чикир масалалар билан фикрларимизни чалғитмайлик.

— Жаноблар!— деди минғиллаб пахтафуруш Мирҳожибой.— Албатта бу ташкилотни уламо ҳазратлари раҳбарлигида барпо этиш зарур, ҳушёр бўлайлик, ислом йўлидан чекилмайлик.

Абдуллахўжа бир-икки дафъа йўталиб олди. кейин у, Петроград воқеалари, князлар, графлар ҳақида, Му-

40 вақат ҳукумат ҳусусида гапирди ва деди:

— Муҳтарам Анвархон қори бу масалани кўп чуқур таҳлил килиб, ўзларининг ёрқин фикрларини баён қилдилар. «Шўройи исломия» номи бизнинг бутун орзула-

римизга муносибдир, ғоят ўринлидир. Қонунга мувофиқ, бир ташкилот барпо этилажак бўлса, албатта, авом билан ва авомнинг улуғлари, яъни уламо ҳазратлар, обрўли боёнлар раҳбарлигида таъсис мажлиси ўтказилур, расмий эълон этилур; ташкилот шундай туғилур, жаноблар! Шунинг билан бирга, ташкилотнинг ҳайъати сайланур, ана ундан кейин бутун иш ҳайъат қўлида бўлажак. Албатта, ҳайъат таркибида энг эътиборли, бообрў, вазифашунос шахслар бўлмоғи лозимдир.

Мажлис аҳли Абдуллахўжанинг айтганларини маъқуллаб, бошларини тебратдилар. 10

— Жаноб қори,— деди пихиллаб Саидаҳмадхон.— «Шўройи исломия»нинг ташкили сизнинг зиммангизда бўлса. Маъқулми, жаноблар?— меҳмонларга мурожаат этди бой.

— Балли жаноб, барчамизнинг муддаомиз шу,— деди Муҳаммадмансур баззоз қорига.— Вазифашунос, интизомкор киши — сиз жанобларининг ўзларидир. Уламо сизни севади, ҳурмат этади.

Анвархон қори назокат билан қуллуқ қилди. 20

Шу тобда икки хизматкор катта хитой лаганларда серқазни, сергўшт норин олиб кирдилар, кейин Эшонхоннинг идорасида катта-катта жонон косаларда мурч билан ўлдирилган пиёзли ҳўл норин тортилди.

Суҳбат тўсатдан кесилган эди.

— Қани, дўстларим, суҳбат қочмайди, таом совимасин,— деди Саидаҳмадхон меҳмонларни норинга даъват этиб.

Меҳмонлар бир-бирларига: «Олсинлар, олсинлар» дея мулозамат қила-қила норинхўрликни бошлаб юбордилар. 30

Лаззатли таом меҳмонларнинг кайфини кўтарган эди. Меҳмонлар ҳазил-ҳузул қилишиб, иштаҳа билан хўп едилар.

— Бай-бай-бай, кўп лаззатли норин бўпти, мунақасини олам асло кўрмаган,— деди кекириб меҳмонларнинг бири.

Нориннинг устидан биров фамил, биров кўк чой ичгач, пихиллашиб, кекиришиб, момик ёстиқларга ёнбошладилар. 40

Остонада шоир Ғарибий пайдо бўлди.

— Э-э, келсинлар, муҳтарам шоир,— деди Саидаҳмадхон ва кулимсираб ёстиқдан қаддини сал кўтарди.

Икки қўли кўксида шоир меҳмонларга таъзим қилди:

— Ассалому алайкум, кўрганимиз — кўришганимиз.

Шоир қуйига чўкка тушишни мўлжаллаган эди, лекин ўрнидан ирғиб туриб, ўзининг ёнига тортқилаган Жалилхонга қаршилик қилолмади, ўтиб, унинг ёнига ўтирди.

— Афсуски, бир зарурият йўлимга сад чекканидан кечикдим. Жаноблар, кечиргайлар,— деди шоир назокат билан жойлашиб ўтиргач, сўнг давом этди:— Заволли Туркистон ўлкасида озодлик қуёши ярқиради, камина кўп мамнун ва умидвордирки, маърифат-санъат қуёши ҳам биз каби мазлум халқлар бошида порлагай. Озоди ободи аст!¹ Бу ҳақ сўзidir...

Ҳаёти машаққат ва мусибат билан тўла бўлган шоир Ғарибий аксарият ишқий ғазаллар битса-да, маърифат, илм ҳақида ҳам кўп қайғулар ва ёзар эди.

Эшонхон катта қосага тепалаб сузилган шўрвали норинни икки қўллаб меҳмонга тутди:

— Марҳамат, тақсир!

20 — Шоир, қани олсинлар, таомни зориқтирмагайлар!— деди Саидахмад меҳмондўстлик билан.

— Мажлисни давом эттирайлик, шоиримизнинг ҳам қулоқлари очиқ, норинни ошаб туриб, суҳбатимизда иштирок этаверсинлар,— деди кулимсираб Анвархон қори.

— Хўп, тақсирим, хўп,— норинга қўлини солиб, бошини тебратиб маъқуллади Ғарибий ва жилмайди:— Уштурки қоҳ меҳоҳад — гардан дароз мекунад².

Меҳмонлар кулиб юбордилар.

30 — Масъудхон илм-маърифат устида ҳаддан ташқари эзмалик билан сўзга киришди, халқни тарбия қилиш, ёш авлодга хос одоб-ахлоқ ҳақида узоқ гапирди.

— Оллоҳи таоло инсонларни истеъдодли, қобилиятли, яхши-ёмонни, фойда ила зарарни, оқ ила қорани фарқ қиладиган этиб яратган. Аммо инсондаги бу қобилият бир жавоҳирки, уни камолотга еткурмак-чун тарбия лозим. Агар инсон гўзал тарбияга мушарраф бўлса, бутун умр бахтиёр бўлгуси, агар бузуқ одатларга ўрганса ахлоқсиз, номуссиз, танбал, инсонлик турқини йўқотган махлуқ, оллодан қўрқмайдиган, шариатни ҳамиша 40 оёқ ости қиладиган бўлур. Астағфирулло, ундай кимса-

¹ Форсча-тожикча: Озодлик ободлик келтиради.

² Форсча-тожикча: Туяга овқат керак бўлса, буйинини чўзади.

лар у дунёда ҳам яхшилик кўрмагайлар, жаҳаннам уларнинг абадий макони бўлур.

Туғиб ташлов ила бўлмас, бола бўлғай бало сизга,
Вужуди тарбият топса, бўлур у раҳнамо сизга.

Масъудхон, калта соқолини сийпаб, даврадагиларни кўздан кечирди.

— Агар фикр яхши тарбият топса, ханжару олмосдан бўлур ўткур,— деди Ғарибий қўлларини сочиққа артиб.

Мажлис аҳли: «Тўғри-тўғри!» дея бошларини лиқиллатди. 10

Масъудхон вазминлик билан яна сўзида давом этди:

— Илм, фан ва фикр олами ниҳоят кенг ва чуқур. Ахлоқ ҳуснияни айниқса ёш авлодимизга ўргатмоқ бизга ҳам фарз, ҳам вожиб. Энг мўътабар одамлар яхши хулқ эгаларидирлар. Минг чандон афсуски, боёнларимиз ахлоқ ҳуснияга эътибор қилмайдилар. Умуман, савдо аҳли маърифатга бепарво.

— Офарин! — деди Анвархон. — Қўнглимиздагини айтдингиз, илм-маърифат ҳамиша ақл билан йўлдошдир. 20

Масъудхон тағин гапга тушди, «Шўройи исломия»нинг ташкилий вазифаларига тақади сўзни:

— Уламолар, ўз боёнларимиз ҳам рус бойлари Муваққат ҳукумат билан иттифоқликда, ҳамкорликда иш тутмоқлари зарурдир,— деди.

Мажлис аҳли Масъудхоннинг айтганларини маъқуллагач, турли масалалар, айниқса, моддий масала хусусида музокаралар, тортишувлар қизиб кетди.

Саидахмадхон лоқайдлик ва ғурур билан деди: 30

— Кўрамиз-да, ҳозир баҳсининг ҳожати йўқ, боёнларимиз қараб турмас ахир, бу ҳақда бафуржа гаплашармиз.

Қори ва зиёлилар юзларида норозилик ифодаси кўринди, лекин индамадилар.

— Ечиб олиш лозим бўлган яна бир жузъий масала бор эди.

— Ташкилотимизга мувофиқ, яхши бир бино керак,— деди ўрнидан бир қўзғалиб олгач, Жалилхон.— Кейин стол, ўриндиқлар, жавон, умуман, жиҳоз керакда, қуруқ ўзи бўлаверадими? 40

Тутилиб-тутилиб минғиллади Тошпўлатбой:

— Бино, ҳовли обдан зарур, ўринли гапирди инимиз Жалилбойвачча,— узун кекириб яна давом этди:— Иккимизнинг зиммамизга тушади бу масала,— деди Саидаҳмадхонга қараб,— ўйлашиб, бамаслаҳат зангинларнинг ҳамёнига бир-бир қўл соламиз, оқча йиғамиз. Оқча бўлса бино топишнинг мушкуллиги йўқ.

Суҳбат ярим тунга қадар давом этди. Бу орада палов ҳам ейилди, неча топқир чой ҳам ичилди. Шоир Ғарибий чўнтагидан тахланган бир варақ қоғозни қайта-қайта чиқариб, бир-икки янги шеърларини ўқиди. Меҳмонлар «Балли», «Офарин!» каби олқишлар билан тингладилар. Ғарибий илм-маърифат, нодонлик, ғофиллик ҳақида ёзган эди.

Меҳмонлар ўринларидан қўзғалишиб, хайр-маъзур билан тарқалдилар.

III

Саидаҳмадхон иккинчи хонага ўтди. Жигилдони қайнаганидан бетоқатланиб, ўзини ёстиққа ташлади, бир чойнак кўк чойни ҳам бўшатди. Аҳволи яхшиланмагач, кичқирди:

— Хап дору келтир, ҳой!

— Лаббай, тақсир?— сўради остонада пайдо бўлган Эшонхон.

— Жавонни оч, асил дори; деб мақтаб берган эди ҳинд табиб, қани кўрайлик-чи.

Эшонхон дорини дарров топиб, бир пиёла сув билан бойга тутди.

— Асил дорига ўхшайди, ҳидидан биялпман. Жигилдонингиз қайнаши нориндан, хўжайин, ҳечқиси йўқ, ўтиб кетади.

Дорини ютиб, қулт-қулт сув ичгач, бой чўзилди:

— Ҳовлига кир, ташқари ҳовлида ётиб қолдилар де,— деди кекириб.

Эшонхон ичкари ҳовли эшигининг ҳалқасини оҳиста шиқирлатди, қаршида пайдо бўлган оқсочга деди:

— Бой акам ташқарида ётиб қолдилар, бир оз товлари бўлмай турибди, янгалар хавотир олишмасин.

— Ҳа, меъдаси бузилгандир,— деди оқсоч энсаси қотиб.— Овқатни орқа-олдига қарамай ейди-да, бой акангиз. Нафсини тиймайди.

Эшонхоннинг дарди бўлак. Оқсочни туртиб қўйди ва шивирлади:

— Эрга тег, оппоқ қиз, юрасанми оқсочликда, ўзим олардиму, ҳамён қуруқ-да.

Оқсоч қўлидаги чироқни баландроқ кўтариб, Эшонхоннинг юзига тутди:

— Ҳа, туллак, ола қарғага ўхшаб ҳамиша кўзинг аланг-жаланг, шунча пул тўпласанг ҳам, лабингни ялаб тураверасан.

Ташвишим сенга тушмай қўя қолсин. Тегсам ҳам 10 сендақа ялақига тегмайман.

Оқсоч эшикни таққа ёпиб, занжир солди.

Гаранг бўлиб қолган Эшонхон бир-бир босиб, ғарибона ҳужрасига кирди, токчадаги чироқни ёқиб, ўзини ёстиққа ташлади, хомуш хаёлга толди...

Эндигина йигирма беш-йигирма олтига кирган Эшонхон шу дамда ёшини яшаб бўлган кексалардек ҳис этди ўзини. Ўйга толди... Бой пишиқ одам, бир тийинни чакки томизмайди. Бу алдаб-авраб унча-мунча тортади, лекин бой ўлгудай қурумсоқ. Ҳали завод, ҳали дўкон, 20 ҳали боғ ўртасида бўзчининг моксидек қатнагани қатнаган. Яна меҳмон кутишини айтмайсизми, ёлғиз бошида шунча ғавғо. Саккиз йил бўлибди шу эшикда. Пахтачилик савдоси яхши ҳунар. Ўн-ўн беш йил сабр қилса, ўзи ҳам бир мустақил иш бошлаб юборар. Бир кун эмас, бир кун унинг толе юлдузи ҳам чақнаб қолар. Онаси бояқиш: «Қачон бир бошинг икки бўлади? Мен ҳам бу дунёнинг ташвишидан тинчиб, кўз юмсам», дегани деган. Ҳар ишнинг боши пул. Пул бўлса — чангалда шўрва, ҳар қандай хонадоннинг қизига қўли етадиган бўларди... 30

Эшонхон узоқ хаёл сурди. Бетинч қиладиган, ташвишга соладиган режалари, ўйлари кўп эди. Ниҳоят, у папирос олиб тутатди. Тор ҳужрасида ҳалқа-ҳалқа тутун бурқитиб у ёқдан-бу ёққа юрди. Тез-тез туйнук-дарча олдига бориб, ташқарига қулоқ солиб қўярди. Папиросини зарда билан ўчириб, энди ўрин солмоқчи бўлиб турганида, енгил оёқ товуши эшитилди ва ўша заҳоти дераза аста чертилди.

— Эшигингизни илмасангиз нима бўларкан!— деди 40 Зеби Эшонхон эшикни очиб, уни ҳужрага олган ҳамон.

Ўрта бўйли, тиқмачоқдай, оппоқ Зебихонга устидаги янги пушти товар кўйлак жуда ярашган эди. Пеша-

насига қора товар дуррани ноз ила танғиган, катта шол рўмолга бурканган эди.

— Чироғингизнинг пилигини пасайтиринг...— деди Зебихон паст овоз билан.

Зебихонни бундай ҳолатда сира кўрмаган Эшонхон довдираб, пилигини пасайтираман деб чироқни ўчириб қўйди. Ҳужрадаги якка ўриндиққа Зеби ўтириб олган эди, Эшонхон нафасини ростлаганидан кейин дераза олди-га ташланган кўрпача устига ўтирди.

10 — Бой отангиз бўкиб қолган бўлса керак!— деди истеҳзоли оҳангда Зеби, қошларини чимириб.

Зебининг кайфиятини пайқаб ололмай турган Эшонхон қихиллаб кулди:

— Бой ота Ҳиндистондан келган хап дорини ичдилару, дарҳол дев уйқусига кетдилар. Сизга не бўлди, икки ҳафтадан буён фақирингизни зориқтириб қўйдингиз?!

Зебихоннинг маъюс кўзларида ишва жилваланди.

— Келмасам, аҳволимдан ўзингиз хабар олай ҳам демайсиз. Отамникига бориб келдим. Эшитгандирсиз, отам бояқиш синди! Шу-шу уйга чўкди, ваҳима бўлиб қолган,— узун уҳ тортди Зеби.— Бой отангиз ўлгурнинг парвойига ҳам келмайди. Дадамнинг биҳиштдай қанақа боғи бор эди, ўзингиз ҳам кўргансиз. Узуму олма, ноку нашвати... ҳаммаси энди ҳосилга кирган. Отам шу боғимизни сотаман, деяпти. Дилига чироқ ёқса ёримади шу кунда. Бир кўйлак эт бўлиб юрадиган онам шўрлик ҳам куявериб, бир ҳовуч суяк бўлибди қолибди. Гап шунақа, Эшонхон ака, дард кўп, ҳамдард йўқ.

30 Зебихон дилгир ҳолда қўлини чаккасига қўйиб, жим қолди. Эшонхон нима дейишни, уни қандай юпатишни ўйларди.

— Жуда ёмон иш бўлибди. Отангиз жуда танти бойлардан эдилар. Давлатни аямай совурганлар-да. Балки қарзлари кўпдир, қайдам... Дўкондор аҳли ниҳоят пишиқ бўлиши керак, мутлоқ насияга мол олмаслиги зарур. Насиянинг оти қурсин, оти ҳам ёмон, оқибати ҳам.

— Рост айтасиз, қандай донғи кетган катта дўкондор эди отам, эшигимиздан бир лаҳза одам аримас эди. Қа-
40 ердан келди бу фалоқат, ақлим ҳайрон.

Эшонхон Зебининг маъюс кўзларига тикилиб, икки тиззасини қафтлари орасига олганича жим ўтирарди.

— Ҳа, бу бир фалокат. Бироқ куйишнинг сира фойдаси йўқ. Ҳар бандаи мўминни яратганнинг ўзи ёрлақасин.— Зебихон узоқ сукутда ўтиргач, бошини кўтариб узун бир оҳ тортди.— Отам ҳам майли-ю, ҳаммадан ҳам икки укамга ачинаман. Бири ўнда, бири еттида. Иккаласи ҳам ҳали жуда ёш. Ҳозир эски қўр-қутдан бор, лекин ётиб еганга тоғ чидамайди. Отам шўрлик телбалардай эрта-ю кеч наша чекади, одамгарчиликдан чиққани шуда... Ҳолимиз жудаям хароб, билмадим, охири не бўлар экан.

10

Зебининг кўзларидан дув этиб ёш тўкилди. Эшонхон шошиб, камзулининг чўнтагига қўл солди. Сўнг Зебининг кўкрак чўнтагидан кўриниб турган рўмолчасини олиб ёшини артди.

— Тақдир дейдилар буни, Зебихон, толе ва иқбол қуши отангизнинг бошларига яна қўнса ажаб эмас.— Сўнг қўшиб қўйди:— Отангизга жиндай ёрдам керак эди... Бой отанинг омади юришган ҳозир. Пахта нуқул олтин бўлиб ёғияпти, бай-бай-бай, қани шу давлат менда бўлса...

20

— Ҳа, бой битиб кетяпти, бироқ бизга нима нафи бор?— деди Зеби энсаси қотиб.

— Нега нафи бўлмасин, азизим? Бойга йиғлаб ёлвориб кўринг-чи, зора кўнгли юмшаса, мурувват қўлини чўзиб, суяб юборса.

Боядан бери мотамсаро ўтирган Зеби аста кулиб қўйди. Бу билан у анча енгил тортгандай бўлди. Сочларини силаб дуррасини тўғрилади, кўзларидаги намни артди.

— Рост айтасиз, ўзим ҳам кўнглимга тугиб қўйган эдим буни, Эшонхон ака. Кези келганда сиз ҳам айтиб туринг, зора қурумсоқнинг кўнглига худо раҳм солса... Сизнинг гапингизга киради-ку валинеъматингиз, ораларингиздан қил ўтмайди, нимасини яширасиз,— кинояли қулди.

30

Эшонхоннинг ранги қув ўчган эди... «Ҳамма сирдан хабардор кўринади», дея кўнглидан ўтказди. Хомуш у бурчакдан бу бурчакка юра бошлади.

— Зебихон, мен гапирсам бўлмас, сизнинг йўриғингиз бошқа. Гапга чечансиз, жоним, яна бойнинг тилини яхши биласиз... суюкли хотинисиз... Мен бўлсам тобе бир одамман. «Сенга бу ишнинг нима дахли бор?» деб қол-

40

са, нима дейман? Йўқ, жоним, эҳтиётлик шартдир...— оҳиста эркалаб Зебининг бошидан ўпди у.

— Қўйинг, шу топда кўнглимга ҳеч нарса сиғмай турибди,— деди Зеби елкасидаги рўмолини тузатиб.

— Ноз-истиғно, ғам-андуҳ олиб чиққан эканлар-да бизга.— Эшонхон қўярда-қўймай Зебини кўрпачага ўтқазди. Сирғалиб тушган рўмолини авайлаб елкасига ёпди.— Зебихоним, дунё шундай, вафоси йўқ, кўнглининг ороми фақат айшу ишратда. Келинг, унутайлик бу ташвишларни, инсоннинг умри жуда қисқа. Ғам-андуҳ айниқса тез қаритади инсонни...

Эшонхон Зебининг қўша-қўша узук, билагузук ярақлаб турган момик қўлларини ўпиб, белидан қучди.

— Қўйинг-э, суюқлик қилманг, шу топда юрагим тарс ёрилиб кетай деяпти,— деди Зебихон ва бир оз нари сурилди.

Кўнгли хираланган Эшонхон папиросга зўр берди. Зебихоннинг ҳамон ҳасратидан чанг чиқарди.

— Етти йил бўлади шу даргоҳга қадам босганимга.

20 Лаззатини ҳам тотдим, заҳар-заққумини ҳам. Лекин бир фарзанд кўрмадим, шунга доғман... Бойнинг бу билан иши йўқ. Мен туғмасам, катта хотини туғиб берган. Ер ютгурларнинг биттаси ҳам ёқимтойгина эмас, бири биридан бедаво. Айниқса Отабеги жуда қўрс, бузуқ, ўсалки! Бетинг қурғурни кўришга тоқатим йўқ. Хотинининг дарров бўйида бўла қолибди. Билмадим, мен бечорага худо нега фарзанд ато қилмайди?! Онам шўрлик кўрсатмаган на дўхтир, на табиб қолди. Бир ўрис дўхтир: «Туғасан, ғам ема», деган эди. Ишқилиб, юрагимни бир парча чўғ ҳамиша ёндириб ётади-да...

30 Зеби яна сукутга толди. Хомуш ўтирарди. Эшонхон унга ачингандай ғамхўрлик кўрсатди:

— Ноумид шайтон, дейдилар, оппоғим, ноумид бўлманг. Донғи тўрт даҳага кетган бир афғон табиб бормиш. Дарак солиб кўрай-чи. Кейин сизга тайинини айтарман. Бойнинг давлати катта. Бироқ меросхўрлари ҳам кўп. Сиз икки қўлингизни бурнингизга тиқиб қолаверасизми? Йўқ, ётиб қолгунча отиб қол, деганлар, сиз ҳам ҳаракатингизни қилинг...

40 — Ҳа, дардим ичимда. Кундошим амал-памал қилмадим деган гумоним ҳам бор. Кундошлик — кўнгли ғашлик экан, Эшонхон ака. Майли, ўша табибни дараклаб кўринг, албатта бораман.

Зебихон руҳан енгиллашгандай сазди ўзини, эркаланиб, Эшонхоннинг елкасига бошини қўйган эди, у секин қучиб, ёстиққа тортди...

УН БИРИНЧИ БОБ

I

Зумрад тўкилиб турган пастаккина эски уйнинг энсизгина айвончасида ўртоғи Гуласал билан иш тикиб, гоҳ кулишиб, гоҳ жиддий сўзлашиб ўтирарди.

Қўкламнинг энг кўркам чоғи. Айвон офтоб. Ҳовли чиннидай тоза. Момосулув хола ҳовлини қиртишлагани 10 қиртишлаган.

Чети жарликка туташган бу кичкина ҳовли дарахтларга лиқ тўла. Дукчи бўйрадай бўш жой кўрса, дарров бир новда кўчат топиб тикиб қўяди. Ҳозир нафис гулларга бурканган бу дарахтларнинг ҳар бири гўё бир муаззам гулдаста каби, қуёшда кўркам чақнаган.

Тепаликдан оқиб тушадиган бир ариқ сув шалдираб шу ҳовли орқали ўтиб жарга қуюлади.

Момосулув хола ошхонада бўз енглик тутиб тандирдан жазиллаган зоғора нон узмоқда эди. Қимматчилик 20 бу оилада ҳар дақиқа ўзини кўрсатиб туради. Зоғора нон, буғдой гўжа, қора шўрва тангликнинг биринчи белгилари.

— Уруш қурсин, бошга битган бало бўлди,— деди Зумрад ўртоғига.

Хафақон ўтирган Гуласал бўшашибгина қатим тортарди, узун тин олиб, хўрсиниб қўйди.

— Ёлғизгина акам мардикорликка жўнади. Мўминқобил, меҳнаткаш, зеҳни баланд йигит эди; ҳар нарса-нинг уддасидан чиқадиган эпчилгина эди. Акам кетди-ю, 30 уйимиз ҳувиллаб қолди... Мана энди... на хат бор, на хабар...

— Хафа бўлма, ўртоқжон, отам ҳар куни бозордан бир янги гап топиб келади. Некалай золим тахтдан тушди, энди, мардикорликка кетган йигитларимиз яқинда қайтиб келади, деган миш-мишлар бор,— деди Зумрад ўртоғини юпатиб.

— Айтганинг келсин, ўртоқжон,— деди Гуласал бир оз енгил тортиб. Отасининг рус ишчилари, мастеровойларидан топган гапларини ҳар кун уйга йиғиб кели- 40

шини ҳикоя қила кетди.— Пиёнбозорда трамвайнинг изини тозалаб юриб, отам кўп гапларни эшитади. «Спасиба», «харашо», «чорт вазми», яна алланимабало сўкишларни ҳам ўрганиб олибди. Дадам бояқишни тирикчилик ташвиши, ғами эзиб ташлади. Маҳалламизнинг имоми ўлгур дадамга: «Намоз ўқи, чулчут, кофир бўлиб кетяпсан-ку, охиратда азобини тортасан; вужудингни гуноҳга ботирма!» деб ҳар кун сўкармиш. Отам ҳам бўш келмас экан: «Саҳарда ишга жўнасам, оқшом кир-яғир, ҳориб қайтсам, худонинг ўзи кечирар, тақсир»,

10 деркан. «Мана, сиз озода, кийим-бошингиз ярқирайди, шошмасдан бир-бир босиб юрасиз, обрў катта, имом деб барча қўл қовуштиради. Яна оқчани хазондай супуриб ўтирибсизу ўлгудай хасис, қурумсоқсиз, чўзинг пулдан», деб ҳазиллашар эмиш. Имом жаҳлдан қизариб: «Сенга худонинг ўзи бас келмаса, бандаси бас келолмайди!» деб ўтиб кетаркан. Отам бояқиш бизни қоқила-суқила зўрға боқяпти-да, ўртоқжон,— деди Гуласал хомуш ҳолда.

— Ҳа, отанг меҳнаткаш, аёлманд одам,— деди Зумрад ишдан бош кўтармай.— Мана, менинг отам дукчи. Эртадан шомга қадар ғир-ғир дук учлайди. Дукни ким олади? Бизларга ўхшаш фақирлар олади-да, шундан биллавер, нима бўларди пули... Лекин отам намозни сира канда қилмайди, ҳар жума эшонникига зикрга боради, ўлгудай бўғилиб, силласи қуриб қайтади.

Зумрад кўзларини чиройли сузиб, кенг қулоч ёйиб керишди-да, айвондан паства тушиб жағи йиртилган эски кавушини оёғига илди.

— Қадди-бастинг сарвдек келишган...— деди Гуласал ўртоғига ҳавас билан қараб.

Зумрад кулди:

— Қорин тиришиб кетди-ку, хабар олай-чи, зоғора нишиди шекилли, ҳиди димоққа келди,— деди-да, ошхонага югурди.

— Қоринларинг очиб кетди, қизим. Олиб бор Гуласал ҳам есин,— деди Момосулув меҳрибон товуш билан.

Зумрад лорсиллаб турган зоғора нондан иккитасини қўлдан қўлига ола-ола пуф-пуфлаб айвонга югурди, дастурхон ёзиб, нонни бурдалади.

40 — Иссиққина, ола қол, ўртоқ, ишингни йиғ бирпас — деди зоғорадан бир тишламани оғзига солиб Зумрад.— Бай-бай-бай, бирам ширин уннадики оғзимга.

Момосулув саватда зоғораларни кўтариб айвонга келганида, қизларнинг иштаҳа билан нон еяётганларини кўриб, ўксингандек гапирди:

— Толеларинг очилса, ёғли патир чайнасаларинг ҳам ажаб эмас. Худодан эрта-ю кеч тилаганим шу. Зумрадни бутун шаҳарга донғи кетган заводчи бой сўратяпти. Бойнинг югурдаги Эшонхон худонинг берган куни бўзчининг моксидек қатнагани қатнаган. Отаси икковимиз кеча розилик бериб юбордик.

Зумрад ҳар кунги гап, деб бепарво кулиб ўтирган эди, онасининг «розилик бериб юбордик» деганини эшитиб, ялт этиб кампирга қаради: 10

— Нима деяпсиз, ойи? Тегмайман унга. Тенг тенги билан, тезак қопи билан. Бой бўлса, бойларнинг қизини олсин.

Кутилмаган бу гапдан Гуласалнинг томоғига нон тиқилай деди.

— Энди бу гапингни бас қил!— деди Зумрадга жаҳлдан қалтираб онаси.— Қизнинг изми отада; отаси кимга муносиб кўрса, шунинг этагини тутиб кетаверади қиз деган расми. Бахтинг очилди-ку, кўр бўлмагур! Еганин 20 олдингда, емаганинг орқангда, бойвучча бўлиб юрасан, ёмонми?! Отанг бояқишнинг ҳам кексайганда кўкрагига шамол тегадиган бўлди, буниям ўйлагин-да!

— Гапимни эшитинг, ойи,— деди Зумрад жаҳлини босиб,— у қутурган бой, кунига битта хотин олгиси келади. Эшитдим, икки хотини бормиш, икки кундош устига қайси юрак билан бермоқчисиз мени?! Еб қўйишади-ку!.. Ақли расо хотинсизу, нега буларни ўйламайсиз?!

— Ҳа, кўрганман, учта хотин устига тушганлар ҳам бор, балодай иззатли-обрўли юришибди. Ёш хотин эрка бўлади, сўзингни ўтқазиб ўтирасан, нодон қизим,— деди 30 Момосулув ва кулимсираб қизининг елкасини қоқди.

Зумрад қўлида бир бурда зоғорани ушлаб деворга суянган ҳолда бир лаҳза жим ўтириб қолди, кейин асабий титроқ билан онасига деди:

— Сиз ўйлаган танти бой мингдан битта чиқади. Бойлиги кўп бўлса — ўзига, сизга гарди ҳам юқмайди. Икки орада мен куйиб кетаман. Сатанг хотинлари тинч қўярмиди мени, онажон!

Кампир қизига жавоб тополмади, алланималар деб пўнғиллаб, саватдаги зоғораларни ёйиб қўйди-да, ошхона йиғиштиргани кетди. 40

Зумрад яна бир неча дақиқа ваҳимали хаёллар оғушида ўтирди-да, сўнг Гуласалга қараб кулимсиради.

— Улсам ҳам топган бойларига тегмайман. Ол, нондан е!

— Беҳуда куйма, ўртоқжон, тегмайман десанг, оёқ-қўлингни боғлаб беришармиди, раъйингга қарашар,— деди Гуласал нонга қўлини узатиб.— Бизникида ҳар кунни арпа нон, жудаям чаккамга тегиб кетди, зоғоранинг мазаси бошқа.

- 10 Шу пайт эшикдан Манзура кириб келди. Бошида гунафша шоҳи паранжи. У ўрта бўйли, қорача, лўппигина қиз. Қошлари ўсмадан пайваста, бодомқовоқ, қисик кўзларининг қув ифодасига такаббурлиги қўшилган. У оқ шоҳи кўйлаги устидан белини сириб кимхоб нимча кийиб олган, қўлларида қўша-қўша ёқут кўзли тилла узук, билагузуклар.

Зумрад ирғиб ўрнидан турди-да, у билан қучоқлашиб кўриша кетди.

- 20 — Жим бўлиб кетдинг, ўртоқжон, кутавериб эсим кетди. Соғинганимдан ўзим келяпман,— деди Манзура ва қизариб четда тик турган Гуласалга зимдан қараб олгач, бепарвогина кўришди.

— Келиб яхши қилибсан, мен ҳам соғинган эдим,— деди Зумрад ўртоғининг паранжисини олиб тахлар экан.— Бу — Гуласал, яқин қўшнимиз, жуда чевар қиз.

- Шундайми?— деди Манзура Гуласалнинг бошидан оёғигача разм солиб.— Чевар бўлса, бизга бир жуфт қоziқ лунги тикиб берсин. Лекин ҳеч кимда йўқ нусха бўлсин. Ойим қўша-қўша зардевору кирпечларни,
30 қоziқ лунгиларни тиктириб қўйибди. Майли, тағин икита қўшилса ортиқчалик қилмас.

— Ёқтирсангиз тикиб бераман,— деди тортинибгина Гуласал.

Манзура тўрга чиқиб, Зумрад солган қават-қават кўрпачага ўтирди ва димоғ билан Гуласалга қараб деди:

— Бир йўлим тушганда шоҳи билан ипакларни ташлаб ўтарман. Нархиниям гаплашиб қўяйлик, ишни бошидан пишиқ қилган яхши.

- 40 Гуласал хижолатдан ерга кириб кетай деди:
— Улдимми сиздан пул олсам, уят бўлади-я.
Манзура севинчини яширолмади:

— Қани, аввал тикинг-чи, кейин ўшанга қараб муомала қилармиз,— деди кибр билан.

Манзуранинг овозини эшитган Момосулув ошхонадан югуриб келди, кўришиб, қайта-қайта ҳол-аҳвол сўрашгач, эски самоварни кўтариб, яна ўчоқ бошига кетди.

Зумрад билан Манзура болаликдан бирга ўсишган. Манзуранинг ҳовлиси икки маҳалла нарида эди. Улар бир отин ойида сабоқ ўқишган...

Зумрад отин ойисини севарди, у «рахматли отин ойим, яхши хотин эди», дея тез-тез эслаб қўярди. Отин ойилари олтмишларга етиб вафот этди, новча, тўладан келган, салобатли хотин эди. Қишда эгнига олача мурсак кийиб, бошига шол рўмол ўраб, устидан телпак бостириб оларди, ёзда эса ола-була гулдор, кенг чит кўйлак кийиб, бошига оқ дока рўмол ўрарди; рўмолнинг устидан бир қора липс пешанабоғни тиккайтириб боғлаб қўярди. Отин ойининг қўлида тутданми, жингилданми асо бўларди, қаддини тик тутиб, бир-бир босиб юрарди. Отин ойи қуръонни ёддан ўқирди, Навоий, Фузулийнинг кўп ғазалларини ҳам ёд биларди, оҳанг билан чиройли ўқирди. Ўзи жуда хушхат, лекин шогирд қизларига асло хат битишни ўргатмас эди. «Қизларнинг хат билмагани тузук, йўқса йигитларга хат ёзишади», дерди. Диннинг талабларига қаттиқ ўжарлик билан риоя қиларди. Намоз-ибодатга берилган бу хотин охир пешинга қадар қизларни ўқитиб, кейин уларни озод қилгач, жойнамаздан силжимас, ўтирган жойида келинлари, неваларига иш буюриб ўтирар эди.

Отин ойи шогирдлари ичида Манзурани кўп туртарди. Манзуранинг қизлар билан сўзлашиб, кулишиб ўтирганини пайқаб қолса, дарров қўлидаги таёқ билан шаққа туширарди. Манзура аламга чидамаганидан ҳўнг-ҳўнг йиғлаб оларди.

«Қизгина, эркалигингни ўйингда онангга, отангга қиласан, бу даргоҳни мактаб дейдилар, мисоли қудуқни игна билан қазигандай, сабр талаб қилади илм деган нарса», дерди у.

Зумрад билан Манзура мактабга кўп йиллар бирга қатнадилар. Зумрад зеҳни баландлиги, ўқишга ҳаваси зўрлигидан кўп ўтмай саводини чиқариб олди. Манзура тузук ўқимади, хаёли, ҳаваси ўзга нарсаларга банд бўларди. Мактабга шунчаки «ўқидингми — ўқидим» қабилида қатнаганидан, чаласавод қолиб кетди.

Зумрад ўн беш ёшларга етганда турмушнинг қаттиқчилиги туфайли таҳсилни тўхтатишга мажбур бўлди. Манзура бўлса Зумраддан кейин тағин бир йил чамаси мактабга қатнади, кейин ўз истаги билан ўқишни ташлади.

Бу икки қиз қалин дўст, сирдош бўлганидан бордикелди қилиб турсалар-да, Зумрад ўртоғиникига ҳар замонда бир борарди. Манзура Зумрадининг олдига ҳафтада бир-икки дафъа келиб кетарди.

10 Зумрад оппоқ ювилган тик дастурхонни ўртага ёзди, кичкина патнисда тўртта зоғора, тақсимчада бир ҳовуч парварда олиб чиқди. Манзурадининг қаршисига ўтириб, гап бошлади:

— Қани, гапир-чи, нима янгиликлар бор?

— Куёв муборак бўлсин, ўртоқжон, толенг бор экан, жуда севиндим. Саидахмадбойникига борганман. Уй-жойлари яхши, ўзням ҳали анча ёш, қирчиллаган вақти. Донғи кетган заводчи бой. Битта камчилиги — қўш хотиними? Ахир, сени ошиқу беқарор бўлиб олаётган

20 эмиш-ку. Бо, эрка хотини бўлиб юраверасан... Тўй қачон? Яқинми?

Гулалас гапга аралашмай жим ўтирарди, у Зумрада кўз қирини ташлаб, лабини тишлади.

— Тўй бўлади, деб бир оғиз айтмайсан ҳам-а, ўртоқжон! Ўртоқлик ҳам шунақа бўладими?— деди тағин Манзура.

— Менга бой эрнинг даркори йўқ,— деди Зумрад қошларини чимириб.— Кундошлик қурсин. Ўз тенгим топилиб қолар.

30 — Вой тентаг-эй, жинни-минни бўлдингми!— Утирган ерида бир тўлғаниб қўйди Манзура.— Бу нима деганинг? Мен муборак бўлсинга келсам, сен нима деб валдираяпсан? Тўрт кунми, беш кунми бўлди чоғи, акамнинг олдига бир-икки бойваччалар билан бирга Эшонхон келган эди,— овозини пасайтириб шивирлади Манзура.— У тез-тез келиб туради, ўзи қувгина, билимдон, яхши йигит. Менга ёқади-ю, фақат фақир-да... Акамга гапираётганида дераза орқасидан эшитиб олдим. Ушандан бери чопқиллаб келиб кетай дейману, си-

40 ра иложини қилолмайман. Бугун, ойим меҳмонлар келадиган деганларига ҳам қарамай, олдингга югурдим...

Момосулув самоварни кўтариб келаётган эди, Зум-

рад югуриб бориб, «Мени чақирсангиз бўлмасмиди?» деб қўлидан олди.

Кампир меҳмонга чойни аччиққина дамлаган эди. Зумрад ўртоқларига чой қуйиб узатди.

Кампир ўтириб олгач, гапни узоқдан бошлади. Эр-хотин бутун умр фақирлик, танглик билан турмуш кечирганларини, бераҳм тақдирнинг тоши ҳамиша бошларида дўлдай ўйнагани ҳақида узоқ гапирди, кейин деди:

— Худога шукур, ёлғизгина қизимнинг бахти бор экан. Лекин қизим тушмагур ёшлик қилиб оёқ тираяпти, Манзураҳон. Ўзингиз тушунтиринг, насихат қилинг ўртоғингизга. Тагли-тахтли одамларнинг қизисиз, сизга ўргатгулик ери йўқ,— ялинди кампир. 10

— Ҳаммасини гапирдим, холажон, кўнади, кўнмай нима қиларди. Шундай катта даргоҳга келин бўлса ёмонми?!

Зумрад қовоғи солиқ, сукутда ўтирарди. Кампир эзмалик қилаверди.

— Муҳаммад алайҳиссалом тўрт хотин олиш мумкин деган,— деди. 20

Энсаси қотиб, чурқ этмасдан ўтирган Зумрад чидамади, асабий титроқ товушда онасига деди:

— Қундошлар билан ит-мушук бўлиб юрар эканманда!.. Қани тагин бир келсин-чи... жувонмарг бўлгур Эшонхон... Ер ютгур югурдакни... итдай бир талаб берай, мушукдай қочсин!..

Кампир оқариб кетди, қизига бир хўмрайиб, индамади. Манзура бармоғи билан юзини сидирди:

— Вой ўла қолай, уят бўлади-я, уят — ўлимдан қаттиқ. Зумрада! Бас, нозингни йиғиштириб, хўп дегин-да, тегиб кетавер, кейин пушаймон бўлиб юрма! 30

Зумрад лабини буриб, тескари қаради.

— Юринглар, қизлар, ҳовлига тушайлик,— деди у, ойисига жаҳл қилиб.

Кампир каловланиб, дастурхонни йиғишга тутинди. Қизлар гоҳ ундан, гоҳ бундан гаплашиб, ҳовли айланишди. Кўклам шабадаси қизлар руҳини кўтаргандек бўлди. Ҳазиллашиб, кулишиб, сув бўйига қатор ўтиришди-да, томларда тўполон билан қуроқ учуриб юрган болаларни томоша қилишди. 40

Манзура кўпдан бери йиғилиб қолган гапларини қизларга шивирлаб ҳикоя қила бошлади. Ҳар кун совчилар эшиклари турмини бузишаётганини, онаси улар-

га дастурхон ёзиш, ош-сув қилишдан чарчаганини, «Отаси биледи, бамаслаҳат жавоб қилармиз», деб жўнатганини ғурур билан сўзларди. Барчаси тагли-зотли одамлар эканлиги, улар келдими, дарров беркиниб олишини, совчилар, «қизни кўрамиз», деб хиралик билан туриб олишларини Манзура ҳузур қилиб гапирарди.

— Эртадан кечгача эшигимиздан совчилар аримайди. Баъзиларини-чи, Зумрад, жўрттага билмаган киши бўлиб, ўзим кутиб оламан, салом-алик қилиб кўришаман. Кейин ташқаригами, қўшниларикигами чиқиб кетаман,— деди Манзура қошларини ўйнатиб.— Мен, албатта йигит зангинлардан бўлса, кўҳлик, қомати алифдай, шижоатли, олифта бўлса, деб орзу қиламан. Шунанқаси чиқмаяпти-да. Бирининг давлати бўлса, ўзи пакана, кўримсиз, бири чиройликина, лекин чўлоқ, савил қолгурлар. Ҳаммасини ўзим киши билмас кўриб келаман. Кейин дадам ойим билан маслаҳатлашганда, қулоқ солиб эшитиб оламан. Машҳур бир баззознинг ўғлига сўратишибди. Опллоққина, сухсурдай йигит экану, бироқ 20 бир кўзи ғилайроқ экан. Ойим ўшандан гап очган эди, бир лўлилик қилиб бердим тенгим кўршапалакми, деб.

Зумрад Манзуранинг гапларини бугун ғоят лоқайдлик билан тингларди. Чунки онасининг «жавоб бериб юбордик» деган гапи унинг юрагига ваҳима солиб қўйган эди.

Манзура Зумрадга ачиниб, ич-ичидан қайғураётган ва индамай, жим ўтирган Гуласалга кўз қирини ташлади.

— Зумрад, ўртоғининг ҳам зимдан яхши кўрган 30 йигити борми? Қора мағиздай истараликкина экану, бўйи бир оз пастроқ экан-да,— деди у кибр билан.

Гуласал қип-қизариб кўзларини яширди, индамади. Лекин Зумраднинг энсаси қотган эди, дарров жавоб қайтарди:

— Бизга ҳам ўзимизга муносиби топилиб қолар. Бечора, ғариб бўлса ҳам, хулқи кўҳлик, ақли расо бўлсин... Эшитганман, ақл бошда, шижоат юракда, дер экан ҳақимлар. Айтишади-ку меҳнатни яхши кўрадиган йигитнинг қўли ҳам, дили ҳам гул,— деди у ҳар сўзини 40 чертиб-чертиб.

Гуласал дугонасидан хурсанд бўлиб кетди, «ажаб қилдинг, бопладинг бу кеккайган ўртоғингни», дегандай кулимсираб қаради Зумрадга.

— Мана бу манзарани қаранглар, қизлар,— деди Манзура орага тушган кўнгилсизликни тарқатиш мақсадида.— Осмон ҳам кўм-кўк, ер ҳам кўм-кўк. Анави булутларнинг чиройли сузишини қаранглар...— шундай дея Манзура пастга қараб югуриб кетди.

Гуласал жарнинг нариги юзига имо қилди. Узоқда бир неча ёш-яланг йигитлар ит уриштиришар эди. Зумрад билан Гуласалнинг пастга тушгилари келмади. Манзурани чақиришди. Бироқ у эшитмади. Пастга тушиб олиб, ҳадеб қизларни чақирарди.

10

— Юринглар, анави ерда тегирмон бор экан, томоша қиламиз,— дерди у. Зумрад билан Гуласал ҳам ноилож пастга қараб югуришди.

Қизлар пастликка, жарга қараб кетма-кет чопқилаб тушдилар.

— Ёпирай, сувнинг гувиллаши жуда ваҳимали-я!— деди Манзура чуқурликда оқаётган бир тегирмон сувга қараб.

Жарнинг нариги юзида ит уриштираётган йигитлар очиқ юрган қизларни кўриб, алланималар деб қичқира бошлашди. Бегона кўздан ҳайиққан қизлар изларига қайтишди.

20

Манзура паранжисини бошига илди, Момосулув хола билан, қизлар билан хайрлашиб эшикка юрди.

— Ҳали вақт эрта-ку, ўтира турсанг бўларди,— деди Зумрад.

— Ўтириш шунчалик бўлади-да, меҳмонларим бор, бир-икки ўртоқларим келадиган эди. Сен ҳам бориб тургин, ҳадеб мен келавераманми?— деди аразлаган оҳангда Манзура, кейин эшик олдида бир зум тўхтади:— Зумраджон, кўп қийиқлик қилма, ота-онангнинг айтганига тегиб кетавер, олтинга кўмиласан...

30

Зумрад лабини бурди:

— Олтини бошида қолсин, ер ютгурнинг.

Манзура, «эсинг йўқ», дегандай бошини чайқади-да, зинғиллаганича чиқиб кетди.

Орқасидан узоқ қараб турган Гуласал кулди:

— Бирам димоғдорки... Бой-да, пул қутуртиради бунақаларни!

Зумрад «ҳа» дегандай бошини қимирлатди, лекин индамади.

40

Гуласал ҳам ишини йиғиштиришга тушди.

— Мен ҳам уйга чиқа қолай, оймга қарашаман,— деди. Хайрлашиб чиқиб кетди.

Зумрад айвонда аллақандай қўшиқни оҳистагина хиргойи қилиб, яна кашта тикишга берилди.

II

Намозгарга яқин эшикдан қовоғи солинган дукчи кириб келди.

10 Зумрад отасининг кайфи бузуқлигини дарров сезган эди. Урнидан туриб ишларини йиғиштирди-да, ичкарига кириб кетди.

— Кампир, бери кел!— чақирди чол хаста товуш билан.

— Ҳа-ҳа, нима гап, мунча қовоғингиздан қор ёғилмаса?!— деди кампир, шошилиб айвон лабига ўтиргач, сўнг эрига тикилди.

— Иш думи хуржунда бўлиб қолди, хотин. Боя Эшонхон олдимга келган эди. Бойнинг иши кўп эмиш. Яқинда Маскопга, Петрбургга жўнаш эҳтимоли бормиш. Савдогар бойларнинг иши шундай-да, кампир, гоҳ 20 у шаҳарга, гоҳ бу шаҳарга қатнаб туради... Пул ўзи келадими! Хуллас, тўйни хўжайин сафарга бориб келгандан кейин қилмоқчимиш. Кейин Эшонхон ўтириб-ўтириб: «Бой хотинларидан жиндай андиша қиляпти, ота, сабр қилинг», деди. Шундай, кампир, гап-мужмал...

Чолнинг гапини анграйиб эшитиб ўтирган кампир бир неча дақиқадан сўнг эрига қараб деди:

— Куйманг, отаси, пешанасига ёзилганини кўради. Бойгами, фақиргами, тақдирнинг буюргани бўлади.

30 Зумрад уйда, эшик орқасида туриб ҳамма гапни эшитган эди. Севинганидан юраги гурс-гурс уриб кетди, югуриб айвонга чиқди-да, онасини қучоқлади:

— Бахтим бор экан, ойижон! Пешанамга бой ёзилмаган!— Зумрад севинчига сиғмай, Гуласалнинг олдига югурди.

Оташ-дукчи қизининг енгилтаклигидан қаттиқ ранжиди, лекин на уришди, на сўкди. Қушдай учиб югурган Зумраднинг орқасидан бақрайиб қолди.

Унсин сандиқдан катта тугунни олиб очди-да, енг учи билан кўз ёшларини арта-арта, онасидан қолган буюмларни бир-бир назардан кечирди. Эскигина кўйлак, четига гул тикилган рўмолча, икки дона алмисоқдан қолган ангишвона, икки дона тайёрланмаган хом дўппи... У ҳар қайсисини бирма-бир қўлига олиб, авайлаб, сийпади, қалби ғам исканжасида қисилган ҳолда, узоқ хо-
муш ўтирди.

Рисолат кампир неварасини олдига солиб, аллақайга дайдиб кетган. Шокир ота тирикчилик дардида бозорга жўнаган. Тиқ этган товуш йўқ, қиз танҳо.

Тугунда тағин акаси Йўлчининг майда-чуйда нарсалари: эски бир дўппи, қийиқ, сарғайиб кетган қоғозда русча ёзилган хат — Йўлчи ўлганда Унсин унинг ён кисасидан топиб олган эди бу хатни. Унсин дўппини қайта-қайта бармоқларининг учи билан авайлаб сийпади, лабларига тегизиб бир-икки ўпди, тағин эҳтиёт билан тахлади, кўзларига суркади, қўш қўллаб кўксига босди. Онаси ва акасининг хотираларига чўмиб, юм-юм кўз ёшларини тўкди: аламдийда қиз узоқ ҳушсиз ўтирди. Қишлоқдаги ҳаётдан турли манзаралар кўз олдидан қаторлашиб ўтарди: меҳрибон онаси, қалбига энг яқин, азиз Йўлчи акаси билан хаёлан гаплашгандай, товушсиз алланималарни пичирлаб қўярди. Узоқ юртларга, мардикорга кетган Элмурод акасини эслаб хўрсинарди... Унсин шу аҳволда узоқ ўтиргандан кейин, хомушгина тугунни йиғиштираётган эди, Раъно кириб қолди.

— Қўрқиб кетдим-эй, — деди Унсин сесканиб, кейин тескари ўгирилиб тезгина кўз ёшларини артиб олди, мажолсиз ўрнидан туриб, ўртоғи билан кўришди.

— Мунча қўрқмасанг! — хандон ташлаб кулди Раъно, кейин бирдан қизнинг кўзидаги намни, вазиятидаги сиқикликни пайқаб қолди-да: — Нима гап ўзи? Сенга нима бўлди? — деб сўради ташвишли оҳанг билан.

— Нимасини сўрайсан, ўртоқжон? — Узун уҳ тортди Унсин. — Сенинг нима ғаминг бор, нимани тушунасан! Туриб-туриб хуноб бўлиб кетаман, гоҳо онамдан қолган майда-чуйдаларни бир ёзиб кўраман, шунда пича ҳову-
рим босилгандай бўлади.

Раънонинг юзида табассум ўчди, бўшашибгина на-
матга ўтирди-да, рўмолдаги нарсаларга аста кўз югур-
тирди:

— Ростдан ойинг тикканми бу дўппиларни? Жудаям
чевар аёл эканлар, чамандай ёниб турибди-я!

Унсин бош силкиди, узун бир хўрсиниб олди-да, тит-
роқ овоз билан гапирди:

— Ҳа, дўппи тикишга жуда чевар эди, ўла-ўлгуни-
ча онамдан хотира деб сақлайман буларни! — Унсин
10 қаддини ростлаб олди. Йўлчининг дўпписи орасидаги
хатни чиқариб Раънога узатди. — Акамнинг чўнтагидан
топиб олганман бу хатни, кўр-чи!

Раъно хатнинг тахини ёзди, у ёқ-бу ёгини ўгириб
қаради:

— Ўрисча-ку, эсизгина, ўқишни билмайман-да, билга-
нимда ўқиб кўрардик, нима ёзилган экан-а?

— Акамнинг ўрис ошналари бор деб эшитган эдим.
Акам, ўрис ўртоқларим билан туппа-тузук гаплашаман,
деган эди бир марта менга, — дардчил товуш билан жа-
20 воб берди Унсин.

Раъно хатни буклади.

— Кўз ёш тўкиб ўтирганингдан нима фойда чиқади,
ўртоқжон. Яхшиси, юр, Валя опамга бориб ўқитиб кўра-
миз, — ҳаяжон билан қистади ўртоғини Раъно.

Унсин шошилиб тугунни сандиққа солди-да, паран-
жисини ёпинди, эшикни омонатгина қулфлаб, Раънонинг
кетидан кўчага чиқди.

Дарахтларнинг кўм-кўк япроқлари ҳар соат, ҳар да-
қиқа гуркираб ўсган чоғи... Қуёш нурларидан гўзал ол-
30 тинланган ҳавода енгил, ёқимли кўклам шамоли зир
югуради...

Валя ҳовлида оппоқ ювилган кирларни чайқаётган
экан.

Унсин кўришган ҳамон нима мақсад билан келганла-
рини айтди.

— Шу хатни ўқинг-да мумкин бўлса, бизларга тушун-
тириб беринг, опажон, — деди у ялинган оҳангда.

— Нега мумкин бўлмасин, албатта мумкин, — деди
Валя ва дарров ҳовлида турган стол атрофидаги табу-
40 реткаларга қизларни ўтқазди, ўзи ҳам уларга қаршима-
қарши ўтириб олиб, қўлларини фартуғига артди-да, хат-
ни очди, қошларини чимирган ҳолда жиддий тус билан

кўз югуртиб, бир карра хатни назардан ўтказиб олди, кейин сўзларни бир-бир доналаб ўқий бошлади. Унсин бу сўзларнинг маъносини гарчи тушунмаса-да, қулоқ соларди. Раъно баъзи жумлаларни, ибораларни андак тушунарди.

Валя хатни ўқиб тугатди-да, тикилиб турган Унсинга тушунтира бошлади:

— Мазмуни шуки, — рус ва ўзбек сўзларини қориштириб сўзларди Валя, — Петров деган киши Васильев деган бир кишига ёзган бу хатни. Турмадан Йўлчи икковимиз бирга қочдик, дейди Петров. Мен узоқ жойга кетаяпман. Махфий иш... Эҳтиёт бўл, ўртоқларга салом. Бу хатни сенга топширувчи Йўлчи—бизга ниҳоят содиқ киши. Жасур йигит, Туркистоннинг меҳнаткаш йигитларидан. Турмада секин кечадиган кунлар, тонг отмайдиган тунлардан фойдаланиб, рус тилини ва сиёсий билимни пича ўргатдим унга, дебди. Большевиклар партиясига арзийдиган йигит, дебди. Вассалом, хатнинг қисқа мазмуни шу, — деди Валя ва қоғознинг орқасига кўз югуртирди, адреси ҳам бор экан.

Раъно бир русча сўзга бир ўзбекча сўзни тиркаштириб, баъзи тушунмаётган сўзларни қайта-қайта сўраб, аниқлади. Унсин кўзларида жиққа ёш, индамай ўтирарди. Валя билан Раъно уни овутишга, кўнглини олишга тиришардилар.

II

Индинига соат ўн бирларда икки дугона трамвайда янги шаҳар томон жўнашди. Унсин трамвайга энди тушиши эди, унинг шовқинидан гўё бирдан боши айлангандай туюлди. У ўқтин-ўқтин пешанасини уқалаб қўяр эди. Раъно пиқ-пиқ кулди.

— Урганиб қоласан, конка ажойиб нарса, мўлжаллаган жойингга лаҳзада элтиб қўяди, — деди ўртоғининг тиззасини туртиб. Қизлар вагондаги бегона кишилардан тортиниб, паст овозда гаплашиб ўтиришарди.

— Манави Қозикўча, шу ерда яхши ўртоқларим бор, қайтишда уларнинг олдига кириб чиқамиз-а, — деди Раъно Унсинни тирсаги билан туртиб.

— Қани, Қозикўча қани? — у ёқ-бу ёққа аланглаб сўради Унсин.

— Унг томонда, орқада қолди. Конка деганинг шамолдай ўтди кетди-да, — кулиб жавоб берди Раъно.

— Хўпам яхши нарса бўларкан, — деди Унсин ойналарга, курсиларга кўз югуртириб.

Трамвай ўрдага етганда Раъно Унсинни шошира бошлади.

— Юр-юр, тезроқ туш, юриб кетади, — ўзи чаққонлик билан тушиб олди. Унсин ҳам шошилиб, ўртоғи орқасидан ерга сакраган эди, вагон эшигига паранжининг қулоғи илиниб қолди. У «Вой шўрим!» деб, нима қилишни билмай турган эди, дугонаси бир силтаб, тортиб олди.

Ўрданинг икки томонида бир-бирига ёпишган эски, тор кичик дўконлар — баққоллар, қассоблар, машиначилар тизилган. Қизлар оҳиста юриб, дўконларга қараб, шивирлаша-шивирлаша ўрда кўпригидан ўтишди, тўғри кўча билан кетишди.

— Городга икки марта чиққанман, — деди Раъно шўх овозини жаранглатиб. — Бир гал Мерободга борганман, у ерда ўзбеклар ҳам туради, кейин бир марта аллақандай кўчалардан ўтиб, Қорасувга, бир боққа борганмиз холам билан.

Қизлар у кўчага бош тиқиб, бу кўчага бош тиқиб, адашиб, анча юришди, охири бир рус чолдан сўрашди.

— Ҳа, баришналар, адашибсизлар, орқага қайтиб, майдончадан ўтинглар-да, чапга бурилишлар, нақ ўзига чиқасизлар. Тинч, пастқам кўча.

— Испасипа, испасипа, — деди Раъно севинганидан қайта-қайта.

Қизлар тез-тез юришиб сердарахт, икки томонидан жилдир-жилдир сув оқиб турган энсизгина сокин бир кўчага киришди. Қизлар сўроқлаб келган кўча шу эди. Тусмол билан бир-икки эшикни қоқиб, охири Васильевнинг уйини топишди. Эшикни ориққина, жуссаси кичик, сочларига оқ оралаган бир рус аёл очди.

— Василиф амаки уйдаларми? — тутилиб, қийналиб, ўзбекча-русча сўзларни аралаштириб сўради Раъно.

Унсин чачвонини орқасига ташлади:

— Васил амаким шўтдамилар? — дадил сўради Унсин бармоғи билан уйни кўрсатиб, — пажалиста чақиринг.

Аёл бир зум ҳайрон бўлиб турди-да:

— Кириглар, ҳозир келади,—деб қизларни ичкарига таклиф қилди.

Қизлар олдинма-кетин ичкарига киришди. Каталак-дек торгина эски бир ҳовли. Деворга қисилиб ўсган икки туп олча ҳовлининг ёлғиз кўрки эди.

— Исмларингиз нима? — сўради аёл юмшоқлик билан.

— Менинг исмим — Раъно, ўртоғимники — Унсин, — жавоб берди Раъно русча сўзларни доналаб.

— Меники — Татьяна Ивановна, — деди аёл қизлар билан кўришиб. — Марҳамат, уйга кириглар, Васильевнинг иши жуда кўп, ҳозир келиб қолади. — Уйнинг эшигини очиб, ичкарига таклиф қилди қизларни у.

Қизлар хонага киришлари билан паранжиларини йиғиштириб, дераза тагига ташладилар, ўриндиқларга ўтириб, сукутда атрофга кўз югуртирдилар. Томи паст, саҳни кичик бир хона, лекин оппоқ оқланган, озода.

Қаршида кулимсираб турган Татьяна Ивановнадан Раъно тутилиб сўради:

— Болаларингиз борми, опа?

20

— Иккита, — жавоб берди у мулойим табассум билан икки бармоғини кўрсатиб,—бир қиз, бир ўғил. Каттам—қиз, Самарқандда, турмушга чиққан. Ўғлим Ваня фронтда, — аёлнинг чеҳрасидан табассум йўқолди. — Ғам кўп, — деди у аламли оҳанг билан ва бошини чайқаб ҳовлига чиқиб кетди.

Қизлар ялт этиб бир-бирларига қарашди, Унсин лабини тишлаб, ачинганидан бошини тебратиб қўйди.

Аллақаердан пайдо бўлган бир кучук даҳлизда қизларга кўзини лўқ қилиб ўтириб олди.

30

— Лайчамикан? — сўради Унсин. — Индамайди-я, кўзларига қара!

— Кўзларининг зийраклигидан ақлли кучукка ўхшайди, ўрисларнинг итлари шунақа ўргатилган бўлади, — деди Раъно.

Қизлар бирпас чурқ этмай, гап йўқ, сўз йўқ жим ўтиришди. Кучук ҳам кўзларини узмай ҳайкалдай қотиб ўтирарди.

Татьяна Ивановна кўчага, қаергадир чиқиб кетган эди, анчадан кейин қайтиб кирди:

40

— Ҳеч ким келмадими? — сўради қизлардан. —

Эримда нима ишларинг бор эди? Балки мен ҳам кўмак бера оларман сизга?

— Бир хат бор эди, ўзларининг қўлларига топширишимиз керак, — деди Унсин. Раъно буни русча тушунтирди хотинга.

Татьяна Ивановна индамади, фақат ўзларинг биласизлар, дегандай елкасини қисиб қўйди:

— Жек, йўқол, жўна! — деди кучукни жеркиб.

Кучук ирғиб ҳовлига отилди. Қизлар кулишди.

10 Улгур-эй, серфаҳмлигини кўр! — деди Раъно хахолаб.

Шу пайт ўрта бўйли, кенг яғринли, оқ кўйлаги устидан тасма боғлаган, этик кийган Васильев кириб келди. Қизларни кўриб бошидан кепкасини олди. Қизлар дик этиб ўринларидан туришган эди.

— Здравствуйте! — деди у мулойим кулимсираб ва шапкасини қозиққа илди-да, четроқда турган ўриндиққа ўтирди. — Ўтиринглар, қизларим, ўтиринглар, — дея қизларни ҳам ўтиришга таклиф қилди.

20 Қизаришиб, тавозе ва назокат билан салом бергандан сўнг жимгина жойларига ўтиришаркан, Раъно кўзлари билан Унсинга имлади. Унсин нимчасининг чўнтагидан хатни чиқариб, ҳаяжондан қалтираган қўллари билан Васильевга узатди.

Васильев шошилиб кўзойнагини тақди-да, хатни қизиқиш билан кўздан кечирди. Сўнг бир оз сукут қилгач, деди:

— Йўлчининг таърифини эшитган эдим. Сизлар унинг кими бўласизлар, қизларим?

30 Раъно шу саволни кутиб тургандай дарров жавоб берди:

— Вот сестра, хороши кизимка. Қишлоқдан келган шаҳарга.

Унсин алланечук бўлиб кетди. Кўзлари жиққа ёшга тўлганидан, қизариб ерга қаради. Секин Раънонинг тиззасини туртиб: «Акаси ҳалок бўлганида чўнтагидан топиб олган, сизга келтирдик, дегин, тузуккина тушунтирсанг-чи, ўрисча биласан-ку!» деди шивирлаб ўртоғига. Раъно билганича тушунтиришга тиришди.

40 — Петров амаким қаердалар? Тошкентдамилар ёки бошқа шаҳардамилар? — сўради бирдан Унсин мулойимлик ва назокат билан.

Васильев Унсиннинг қалбидаги тўлқинли ҳисларни, аламли кечинмаларни сезган эди. Бир қўлида папирос, бир қўли билан пешанасини уқалаб, бирпас жим ўтирди. Сўнг Петровнинг ҳозир Самарқандда эканлиги, яқин кунларда Тошкентга келишини тушунтирди.

Унсиннинг юзи ёришди, кўзларининг жилваси миннатдорлигини ифода этарди.

Эрининг ёнида буларнинг суҳбатига қулоқ солиб турган Татьяна Ивановна, энди тушундим, дегандай, бошини маъноли тебратиб қўйди. Сўнг дастурхон ёзиб, чой ҳозирлай бошлади. 10

Васильев папирос тутатиб, қизларга шу кунлардаги янгиликлардан ҳикоя қила бошлади. Кўп курашларда чиниққан ишчилар синфи большевиклар партияси раҳбарлигида Николай истибдодини емириб ташлаганини тушунтирди.

— Афсуски, қизларим, бизга туғилган қуёш юзига булут тортилди. Буржуйлар, помещиклар, ифлос ва сотқин хиёнатчилар кўмаги билан давлатнинг жиловини қўлларига олиб қўйди. Оламнинг хўжайини биз, дейди улар. 20
Ҳа, даҳшатли ҳақиқат бугун шундай, — деди қатъий равишда Васильев қаҳр билан бошини тебратиб.

— Буржуй деганингиз нима ўзи? — қизиқиб сўради Раъно.

— Ҳамма бойлар, фабрикантлар, савдогарлар, умуман айтганда, меҳнаткашларнинг қонини сўриб турган кана-махлуқлар, — жавоб берди оғир сокинлик билан Васильев.

«Тушундик, тушундик» дегандай, кўзларида ғазаб билан бошларини тебратишди қизлар. 30

— Бутун меҳнат аҳли йиғилиб бир мушт кўтарсак, буржуйларни Муваққат ҳукумати билан бирга қўшиб жаҳаннамга ағдарамиз. Заводда мусулмон дўстларим кўп, ўзбекчани пича ўрганиб қолдим, — деди Васильев. Бирпас сукутдан кейин давом этди:— Қизларим, биз Совет тузумини қураамиз. Ишчилар, солдатлар, деҳқонлар бир катта куч бўламиз, — деди муштини стол четига қўйиб, ишонч билан Васильев. — Омма учун хизмат қилиш, унинг юрагига кириб, ғафлат уйқусидан уйғотиш бизнинг муқаддас бурчимиз. Йўлчи нима қилди? Йўлчи 40
ҳам шу йўлда қурбон қилди ўзини. Ҳар дақиқа ғанимат шу кунларда. Ҳалқни айни курашга даъват этиш фурса-

ти. Халқнинг юрагидаги орзу-истакларини тушуниш катта иш. Биз халқ билан биргамиз, асло чекинмаймиз бу йўлдан! Ҳамиша эл фойдасини кўзлаймиз, мақсадимиз ёлғиз шу!

Қизлар, бу сўзларнинг маъносини тушунишга тиришиб, лом-мим демай, жим тинглар эдилар.

Татьяна Ивановна самоварни олиб кириб, озгина қора нонни япроқлаб кесди, бир идишда олча қиём қўйди.

10 — Бу йил олчамиз бир талай гуллаган эди, лекин камроқ тугди, пишсин-чи, шакар бўлса, озгина қайнатардим, — деди қизларга чой узатиб Татьяна Ивановна.

— Биздаям олча бор, гуж-гуж тугди, — деди кўзларини ўйнатиб Раъно.

Ҳаммалари хурсанд ҳолда, оз-оз нон тишлаб, стаканда чой ичиб ўтирдилар.

— Аҳвол шундай, қизларим! — деди Васильев жиддий оҳанг билан аввалги гапга қайтиб. — Ҳозир бизнинг биринчи вазифамиз, рўй берган аҳволни халққа тушунтириш, курашни давом қилдириб, давлатни ўз қўлимизга

20 олгунча курашга даъват этиш.

Қизлар гарчи Васильев айтаётганларнинг ҳаммасини тушуниб етишмаса-да, гапнинг замирини фаҳмлаб ўтиришарди.

— Қизларим, саводларинг борми? — сўраб қолди тўсатдан Васильев.

— Мусулмончадан саводим бор, лекин ўрисчадан сира хабарим йўқ, — деди Раъно афсусланиб.

30 — Мен бўлсам тамом гумроҳман. На ўқишни билман, на ёзишни. Омилигимча қолганман, — деди ўқиниб Унсин.

Васильев ачинганидан, бошини қуйи солиб жим ўтирарди. Уртадаги оғир сукунатни бузмоқчи бўлиб, Татьяна Ивановна гапга аралашди:

— Хафа бўлманглар, сингилларим, ёшсизлар, ҳали ўрганасизлар, мана, мен хафа бўлсам арзийди. Туртиб-туртиниб ўқийману, лекин ёзишни билмайман.

— Балодай шариллатиб ўқийсан-ку, қўлингга тушган романни, — деди хотинига ҳазиллашиб Васильев.

Ҳаммалари кулишди.

40 Қизгин, мароқли суҳбат анча чўзилди. Меҳмонлар ҳам, мезбонлар ҳам, гўё кўпдан таниш, қадрдон одамлардай, бир-бирларига яқин ҳис қилишарди ўзларини.

Ниҳоят қизлар ижозат сўраб, ўринларидан қўзғалишди ва қайта-қайта ташаккур айтишиб, хўшлашишди. Эр-хотин қизларни кўча эшикка қадар кузатишиб, «Келиб туринглар», деб жўнатишди.

III

Қизлар Васильевникдан руҳлари кўтарилиб, хурсанд қайтишарди. Ўрдага яқин қолганда Раъно паранжасини қия очиб, жилмайди:

— Кўп ўйлайверма, ўртоқжон, кел, бу ёғига, конкада кета қолайлик. 10

— Пиёда томоша қилиб кетавермаймизми қайтага... — деди Унсин иккиланиб, кейин бир нарса эсига тушгандай, ялт этиб Раънога қаради: — Айтгандай, Қозикўчадаги писта чақар қизларнинг уйига кирамиз, деган эдинг, Раънохон, пиёда бора қолайлик.

— Ҳа-я, эсим қурсин, пиёда кетаверамиз, — деди Раъно шўх овози билан.

Чачвон остидан аста шивирлашиб, пиқ-пиқ кулишиб боришарди. Раъно ўнг томонга имлади.

— Мана бу — шифохона, бир марта томоғимга тепки келганда ўзим келганман шу ерга. Дўхтирлар ҳаммаси ўрис, ўзбекча биладиган ёлғиз битта-ю битта нўғой хотин бор экан. Ўзиям жуда билгич, машҳур дўхтир экан. 20

Унсин бир зум тўхтаб, шифохонага қаради.

Қизлар Қозикўчага қайрилиб, бир оз юришгандан кейин кичкина тор кўчага бурилар эканлар, дурадгорнинг эшигига қарши катта бир дарвоза олдида Зумрадга дуч келишди. У Манзура билан шу кўчадаги машҳур бойнинг қизи Гулчеҳра ва яна бир қиз билан гаплашиб турарди. Гулчеҳра лаби лабига тегмай, алланимани ҳикоя қиларди. Раъно билан Унсин юзларидан чачвонларини олишиб, қизлар билан кўришишди. 30

— Вой, дайди қизлар, — деди кулиб Зумрад, — ким экан булар десам, сизлар экансиз. Танишинг, — деди имлаб ёнидаги қизларга, кейин Раъно билан Унсинга ўртоқларини таништирди. — Бу қизлар Манзураҳоннинг ўртоқлари: Рафиқахон билан Гулчеҳраҳон, — деди.

Раъно билан Унсин эгилишиб, таъзим билан кўришишди. 40

— Манзурахон бизни қиз ошига айтиб келибдилар, — деди Гулчеҳра Раънога табассум билан. — Йигитнинг таърифи баланд. Қўшақаришсин. Йигит қучоғи — севги ўчоғи... Базмдан қолмаймиз. Эртага бораверамиз.

Қизлар кулиб юборишди, Манзура қизариб, тескари ўгирилди.

10 — Келин пошшанинг сояси жуда юпқа, тил тегизманглар унга. Юринглар, қўшни қизларнинг олдига олиб кирай, ниҳоятда камтар, хушчақчақ қизлар, копток ўйнаб чиқамиз, — деди Манзурага Гулчеҳра.

— Юринглар, биз ҳам пистачи ўртоқларимизнинг олдига келяпмиз, — деди Раъно қизларга.

20 Қизлар қаршида, чап қўлда қийшайиб турган омонатгина тор эшикка киришди. Ҳақиқатан, бешта қиз, сердарахт, тангадай офтоб тушмаган салқин ҳовлида чир-чир айланишиб копток ўйнар эдилар. Қизлар жундан ясалиб, ранг-баранг ипақлар билан тўрланган коптокни навбатма-навбат ерга гуп-гуп уришиб, чир-чир айланишарди. Яна битта кичкина резинка коптоклари ҳам бор экан. Дугоналарини кўриб қизлар ўйинни дарҳол тўхтатишди-да, қучоқ очиб кўриша кетишди.

Дурадгорнинг иккинчи қизи, маҳмадона, гапга чечан, бир сўзлаб, ўн куладиган Бахмал бирпасда гапга тушиб кетди:

30 — Иши йўқнинг оши йўқ, ишламаган тишламас, дейдилар. Оч қолмасликнинг иложи шу деб кеча-кундуз мижжа қоқмай, писта чақиб берамиз. Пули қурсин, меҳнатига арзимаёди, лекин начора! Бирпасгина қўлимизнинг чигилини ёзиш учун копток ўйнапмиз.

Қизларнинг каттаси — Сулув истараси иссиққина, ақлли, оғир, жафокаш қиз — Раъно билан Унсиннинг кириб келганидан севиниб кетди.

— Аразмисан, ўртоқ, нега келмай қўйдинг? Қашталарингни ола келганларингда дардлашиб иш қилардик, беш қиз зардоб ютиб ўтирибмиз, — деди гина билан.

40 Гулчеҳра дарров коптокка урди ўзини. Коптоқни ерга қаттиқ-қаттиқ уриб, лапанглаб айлана бошлади. У етти-саккиз айланиши биланоқ коптоқни ариққа қочирди. Ҳарсиллаб копток орқасидан югурган эди, қизлар пиқиллаб кулиб юборишди. Гулчеҳра қовоғини осилтириб бир ўқрайди-да, коптоқни жаҳл билан ўртага отди.

— Ҳиринглашмай ўла қолларинг, айб пахта коптокда, шуям коптокми? — деди у кибр билан ва ўзини сояга олиб, қизларга бир-бир назар солди. — Пичир-пичир нимаси, эчкининг думини чайнаяпсанларми?

— Кулмай ўлайликми, ўйнагандан кейин кулишадиди, ўртоқ,— деди Бахмал қошини чимириб.—Тушинг, сиз, Раънохон опа, жудаям копток ўйинга устасиз, жоним тасаддуқ сизга.

— Қайдам, эсимдан ҳам чиқиб кетган шекилли, қани, кўрай-чи,— деб Раъно коптокни ерга бир урган эди, осмонга сапчиди. Қайта-қайта бўй баробар отилди копток; Раъно, гўё ҳавода учгандай, чир-чир айланар, оёқлари ерга сира тегмаётгандай, завқ билан, мароқ билан берилиб ўйнар эди. Қизлар ҳаммаси, нафасларини ичларига ютиб, чурқ этмай, санаб туришди. Раъно ўттиз олти марта айланган эдики, копток четга қочди. Қизлар навбатлашиб, зўр иштиёқ билан узоқ ўйнадилар. Бировлари даврдан лаҳзада чиқди, бировлари узоқ, ҳамманинг ҳавасини келтириб, чиройли ўйнади.

Раъно Зумрадни дурадгорнинг қизлари билан яхши-лаб таништириб қўйди. Қизлар дам ўтмай қалин ўртоқ бўлиб олишди, бир-бирларига юракларини очишиб, у ёқ-бу ёқдан бир оз дардлашиб ҳам олишди.

— Тирикчилик қуриб кетсин, бир он тиним йўқ, нуқул дўкондорларнинг пистасини чақамиз. Шунақа жонга тегдики, асти қўйинг... — зорланди дурадгорнинг тўртинчи қизи Қандолат.

— Зумрад, юр энди, кетайлик, ҳали қиз ошига айтадиган ўртоқларимиз кўп. Бирам эзмасан-эй,— деди қистаб Манзура.

— Манзураҳонникига қиз ошига боринглар-а, қизлар,— деди Зумрад ёқимли жилмайиб, кейин Унсиннинг қулоғига шивирлади: — Эрта-индин бир кириб чиқаман сизларникига.

Раъно билан Унсин опа-сингилларга қўшилиб, дугоналарини кузатиш учун кўчага чиқишди. Атласларга бурканган, пардози жойида Гулчеҳра кеккайганича, мағрур юриб, дарвозасига кириб кетди. Раъно, Унсин опа-сингиллар билан ҳовлига қайтиб киришди. Қизлар кичик болғачалар билан писта чақишга ўтиришди. Иш орасида ҳар хил ўтган-кетган қизиқ воқеаларни эслаб кулишиб ўтиришди. Унсиннинг ҳам кўнгли анча ёзилди, руҳи кўтарилиб, ҳазил-мутойибага аралашиб кетди.

У ҳали турмушнинг оғирлигидан сўзлар, ҳали бойлар ҳаёти билан чоғиштирар эди.

— Тўғрисини айтганда, бойлар ўта ноинсоф, бағри-тош одамлар. Мана, машҳур пахтачи Мирзакаримбойни олинг, менинг тоғам бўлади. Эшигида бир оз турдим, ичганим ювинди бўлди, юмуш ўлгур кун ҳам, тун ҳам сира битмасди.

— Тўғри-тўғри, — маъқуллашди қизлар, — жамики бойлар золим.

10 — Ҳа-я, шундай оламга донғи кетган бой тоғасиникидан зиғирдай наф кўрмади-я, ундан бир ёт камбағал косиб чолниқини афзал кўрди ўртоғим, — деди Раъно қизларга тушунтириб.

Қизлар тинмай писта чақар, қўллари қўлларига тегмас эди. Шу тарзда гоҳ турмушнинг аччиқ-чучугидан зорланишиб, гоҳ ҳазил-мутойиба билан узоқ гаплашиб ўтиришди.

— Хайр, ўртоқжонлар, — деди ўрнидан қўзғалиб Раъно. — Биз томонга ҳам боринглар, ўйнаб келасизлар.

20 — Борамиз, ўртоқжон, бир ҳордиқ чиқариб келамиз, — жавоб берди лаби лабига тегмай Бахмал қақилдоқ.

Унсин Раъно билан хайрлашиб, ҳовлига кирганда чолу кампирлар авжи жангда эди. Бир-бирларига аччиқ кесатишиб, ҳақоратларни ёғдириб туришган эди.

— Ер ютгур чолнинг хархашасидан ўлар бўлсам ўлиб бўлдим. Эсиз умрим-а, ғам-ғусса билан адо бўлди, — деди кампир муштани ерга уриб.

Чол Унсинни кўриб, кампирини койиб берди.

30 — Бўлди энди, овозингни ўчир. Қиримни ювмасанг қўя қол, ўзим ҳам ювман. Даф бўл-э! Қўшниларикидан бери келмайди шум кампир. Мана, қизим бор, бир оғиз айтсам, сўзимни икки қилмай ювади қиримни.

Можаронинг сабабини тушунмай турган Унсин, чолнинг кейинги гапидан ўзига келиб, кулиб юборди.

— Уят бўлади-я, қўшнилар эшитса нима дейди, бас, буважон. Ундан кўра мана бу гапни эшитинг, — деди у бошидан паранжисини олиб тахларкан. — Йўлчи акамнинг чўнтагидаги хатни ўқиб берадиган одам топдик.

40 Раъноларникида турадиган Валя опам ўқиб берди. Хатни Петров деган амаким Васильев деган кишига ёзган экан. Хатнинг орқасида турадиган жойи ёзилган экан, уйини адашиб-адашиб бўлсаям, топиб бордик.

бу шакри азмининг дошгдор бойларига худайи манзурааснинг иши,
 ўргилади. Дўғининг қовилисига тўғри бориб киради. Зухрава, чакраш-
 га, даррон яшиқ, шиланай, ўргилади, деб авради. Бир паёда она оқини-
 бағрдаки суғурдики олди-қинди. На мана бундай бўлади, киникон. Нора-
 боргуниса "Зухрава, Зухрава" деб отини ёдлаб борди. Нақ ана ўр-
 манураас
 гагачандай, ~~манураас~~ айтиб оборди, деб шикоятга йонгилардики, шик-
 ятиб олдикига тушиб келаверди киникон. Мана тилла иллага олдики-
 борди. Ҳаммаки шикоятлади мундай иши. Ан-орликни мундан ўргач-
 сини бос, далав.

Эшонхон кетма-кет напирос тутатар, қояхондан қануз услики
 боса олмас эди.

— Қани, шулни чўзинг ваъдангиз кетти эди, тўраи, — деди хотин
 кескии тоғу билан.

Эшонхон парвосизгина, ^{қўюнича} эр хайларини билан бич қолди, дераза
 олдики узюқ турди, зааларига қестирган напиросни бир-икки қаттиқ,
 қат иқ сўрди-да, очиб деразадан қовилига қиритиб юборди. Намрағининг
 дивони қитни тағки қинди алдан керакенга, турли мўлажўриқ қалаган
 фикрлари тилан кетма-кет чулганар эди.

— Қон, баян дарринг, пулки чўзинг дешгани, аршани хом ўргаша-
 син, нана мунча хайл? — бўғилди хотин қаққидан буржини қинайтириб.

— Э, кўп бақарма, секироқ, гилан! — сийтаб деди бирдан ўзига
 келган Эшонхон. — Вои ана шотдаи, хавраи кўп.

— Пулки чидаринг, тасроқ дара бўли қилай, қитода хотин. — Қанд-
 курс берман, деган ваъдангиз қам бор, унитгагики, молли петиқ
 қам... Қани бўла қилинг.

Эшонхоннинг инсоли қотган эди, худайи совила, шовилмасдан инсо-
 олмасдан хамсини чидарди-да, уч сўм суғурди.

— На, — деди хотинга пулки узатиб келани хамсини қитиб инсо-
 сица тилди, қовилига иши қиттиқ напирини олиб хотиннинг олдики
 этиб тилиди.

«Улуғ йўл» романининг машинкада кўчирилган матнидан
 саҳифа.

Бирам хушфеъл одам эканки... Йўлчи акамни биларкан, эшитган экан, ҳаммасини гапириб берди. Петров амакимни сўрадим. «Самарқандда, яқинда келади, хабар олиб тур», деди. Ота, гап кўп, бафуржа айтиб берман, — деди Унсин ва ошхонага югурди, енгларини шимариб, овқатга уриниб кетди. Қиз хурсанд, вақти хуш, ҳаяжонли эди.

10 Чол хархашани унутди, айвон лабига ўтириб, бошини икки қўли орасига олган ҳолда, хаёлга чўмди: аччиқ-чучук воқеалар хотирасига берилди. Чолнинг кўз олдига кулимсираб турган барваста қомат, шижоатли Йўлчи келдида, тагин паришон фикрлар бўронида йўқ бўлди...

УН УЧИНЧИ БОБ

I

Завод ёнбошидаги салқин чойхонада Жумабой билан Шермат чой ичиб ўтиришибди.

20 Завод дарвозасида ўзбек, тожик, рус ишчилари кириб-чиқиб туришибди.

Жумабой кичкина патнисдаги бурдаланган нондан, еб, устидан тез-тез чой ҳўплаб қўярди. У заводда тузилган тўгаракда иш фаол кетаётганини, ўзи ҳам унга аъзо бўлганини, анча нарсага ақли етадиган бўлиб, кўзи очилиб қолганини Шерматга мамнуният билан ҳикоя қиларди.

Майли, кирганинг маъқул, эҳтимол фойдаси бўлар, — деди Шермат чой ҳўплаб.

30 — Сен ҳам кир, — деди атрофга бир аланглаб олгач Жумабой, овозини пасайтириб. — Мундоғ назар солсам, анча гаплар бор экану беҳабар, ғафлатда юрган эканмиз. Кўкрагимиз кўр-да, кўр! — Нимадандир гумонсирагандай кўча томонга яна бир қараб олгач, сўзида давом этди: — Шунини яхши фаҳмладимки, биродар, мастеровойлар билан ишчилар сафининг олдида юриш керак экан. Ишчилар, тузумни ағдар-тўнтар қиламиз, дейди. Бу, биласанми, нима деган гап? Саидахмадга ўхшаганларни деворнинг тагига бостириб, барча ишга ўзимиз бош бўламиз, дегани. Яъни, ким меҳнат қилса — у хўжайин, гапнинг пўскаллеси шу. Ишнинг бутун жи-

40 лови советда бўлармиш, тушундингми, дўстим? Совет —

халқнинг ғамхўри, бутун хатти-ҳаракати фақат халқ манфаатини кўзлаш экан. Совет деган сўзни бизнинг тилда шўро дер эканлар, — деди Жумабой уқтириб. — Сен ҳам кир бизнинг қаторга, дўстим, зеҳнинг баланд, кўп нарсаларни тушуниб оласан. Саидахмадхон, Эшонхонларнинг гапига кира кўрма, улар бўри, зинҳор ишонма!

Ўйга толган Шермат Жумабой бўшатган пиёлага чой қуйиб узатди.

— Бойларнинг бўрилигини ўзим ҳам биламан, лекин мен мусулмон фарзандиман. Ўрисларга қўшилиб, ўзимизнинг мусулмонларга ҳадик солиб юришим яхши бўлмас, деб андиша қиламан. Кўраман-да, шоширма-чи. 10

Жумабойнинг қовоғи солинган эди, у ихтиёринг, дегандек, елкасини қисиб қўйди. Шу пайт заводдан мастер Аркадий Петрович чиқиб келаверди. У Жумабойни узоқдан кўрган эди.

— Салом, ишлар қалай? — сўради Жумабой қўл узатиб.

— Тузук, — деб жавоб берди мастер ва Шермат билан кўриша туриб, Жумабойга деди: — Юр мен билан, Александр боғида мажлис бор. — Қўлидаги ўралган маҳоркани тутатиб, устма-уст тортди, Шерматга нимадир демоқчи бўлди-ю, лекин индамади. 20

Жумабой чўнтагини ковлаштириб, патнисга чақа ташлагач, ўрнидан туриб Аркадий Петровичга эргашди. Улар заводдан тинмай чиқаётган ишчилар тўдасига қўшилиб кетдилар.

Шермат ёлғиз қолиб, Жумабой айтган гапларни бир-бир хаёлидан ўтказди. «Саидахмадбойнинг зулми, ноинсофлиги ҳаддидан ошяпти, ишчилар норози, — деб ўйларди у. — Савдо-сотикни йўлга қўйишни яхши билди-ю, ишчиларини рози қилишни нега билмас экан-а? Ё дунёнинг ўзи шунақа қурилганми?» 30

Шермат шундай хаёллар билан ўрнидан энди қўзғалган эди, завод ҳовлисидан йўрғалаб Эшонхон чиқиб қолди.

— Ҳа, Шермат ака, уйгами? — сўради у.

— Қаллам шишиб ўтирибман шу топда, — жавоб берди дилгирлик билан Шермат. 40

— Э-э, беҳуда ташвишлар билан бош қотирманг, юринг, менга йўлдош бўлинг. Эски шаҳардан бир ҳовли кўрамиз, — деди Эшонхон сирли жилмайиб.

— Ҳовли савдо қиласизми? Узингизгами?

— Бе-э, бизга чикора! Бойга-да, бойга оляпмиз. Биз ҳам сизга ўхшаган бир хизматкор. Лекин мен ихлос билан хизмат қиламан. Ҳар ким меҳнатдан топади, меҳнатсиз иш битмас, ака! Лекин садоқат лозим, бу гапимни мenden катта бўлсангиз ҳам кўкрагингизга жо қилинг, маъноси катта, — деди Эшонхон ғурур билан.

У бугун ҳаддан ташқари сергап эди. Шермат бўлса онда-сонда бир сўз қотиб, жим борарди. Улар трамвай-га тушиб, эски шаҳар томон йўл олдилар.

Трамвайда одам сийрак эди. Вагоннинг олди роғига бориб ўтиришгач, Эшонхон ҳамёнини чиқариб узоқ титкилади. У тезда майда тополмади. Қоғоз пулни майдалагиси келмаётганини сезган Шермат, кулимсиради:

— Мулла йигит, чақанинг чиқиши қийин бўляпти, бизники яқинроқда, мен ола қолай.

Эшонхон Шерматнинг гапидаги кинояни сезган бўлса ҳам, индамади. Ҳамёнидан ярим танга чиқариб паттачига узатди.

20 Энди иккови ҳам чурқ этмасдан ўз хаёлларига банд, сукутда ўтирарди. Дарҳақиқат, икковининг ҳам иши осон эмас. Шермат уззукун тинмай ишлайди, қанор-қанор пахтани ташийди. Эшонхоннинг зиммасида минг турли иш, бойнинг буйруқларини бажо келтириш учун ҳали эски шаҳарга, ҳали янги шаҳарга қатнайди.

Урдага етганларида дув этиб бир тўда ўспиринлар чиқишди. Барчаси ёш йигитчалар, устларида олди очик оқ кўйлак, белларида қўш-қўш шоҳи қийиқ, кимда олача, кимда беқасам тўн, бошларида олифта чамандагул дўппи. Барчасининг руҳи кўтаринки, хушчақчақ, шод...

30 Уй-хаёлларига фарқ бўлиб ўтирган Эшонхоннинг чеҳраси очилиб кетди:

— Эҳе-э, кайфлар жойида-ку, — деди у йигитларга қараб.

Йигитлар Эшонхон билан кўришишгач, вагоннинг бир бошига ғуж бўлиб ўтириб олдилар.

— Кайф ёмон эмас, қиттай пивоҳўрлик қилдик, — деди Эшонхонга яқин ўтирган чапанироқ бир йигит. — Тагин қаёққа кетяпсиз, Эшон ака, қаерга борсак оёғимизнинг тагидан чиқасиз-а?

40 Йигитлар гурр этиб кулиб юборишди.

— Ҳа, хумпарлар, ҳамиша дон еган хўроздай қизариб юрасанлар, кайфларинг тарақ, мен шўрлик бомдод-

дан қоқ ярим кечагача юмушдан бўшамайман, — деди у кўзларини айёрона ўйнатиб.

— Ҳа, сен чайирсан, ишдан ўлмайсан, ўрисчаниям сувдай биласан. Хўжайинингнинг ҳамёнига тўққиз сўлкавой тушса, бир сўлкавой сеникига тушяпти. Нолима, дўстим, — деди бир йигит.

— Ия! Шундай дегин. Пулни қаерга тахлаяпсан, оғайни? Мўндига жойлаяпсанми, банкада асраяпсанми? — сўради йигитлардан яна бири.

Бири у деди, бири бу деди, хуллас, Эшонхонни хўп 10 айлантиришди.

— Пошшо юмалади, лекин шуниси таажжубки, бойларнинг ошиғи ҳануз олчи, — деди бир йигит жиддий.

— Ҳой падари қусур, — деди Эшонхон йигитни туртиб, — сен ҳали фақирмисан?! Бўзчи тиқ-тиқ этар, кўнчи пулни сузар. Бозорнинг пули сенда-ку.

Йигитлар яна қаҳ-қаҳ уришди.

— Юр, жўра, такяга борайлик, қулинг ўргилсин қовурма палов қиламиз, — деди бир йигит, кейин овозини пасайтириб шивирлади. — Бир нафас ошиқ отамиз. Қўлинг баланд келса — яна мўндига жойлайсан. 20

«Юр-юр!» деб қисташди бошқа йигитлар ҳам. Эшонхон рози бўлмади.

— Зарур ишим бор, жўралар, ишим битса, орқаларингдан етиб бораман. Узр.

— Қутамиз, ишингни бажо қилиб келавер! — деди яна бояғи йигит.

Йигитлар Баландмачитда тушиб қолишди.

Эшонхон чўнтагидан папирос олиб тутатди, Шерматга ҳам тутди. 30

— Чекинг!

Шермат индамади, фақат бошини чайқаб рад этди.

— Бу йигитлар ҳаммаси чапани, бизнинг маҳалламиздан. Бири кўнчи, бири косиб, бири қулупнайфуруш, аммо буларнинг асосий касби қиморбозлик, — деб Шерматга тушунтириб борарди. — Ютса — бой, ютқазса — қип-яланғоч гадой-да: ниҳоят шўх, юлдузни бенарвон урадиган йигитлар.

Шермат ўз хаёллари билан банд. Эшонхоннинг гапларини лоқайд тингларди. 40

Эшонхоннинг эса бугун кайфи чоғ, гапни узгиси келмасди.

— Бой ака яхши, баҳоси йўқ одам. Аммо шу кун-

лари ишчилардан жиндай хафа. Рус мастерларнинг сўзи билан бир гуруҳ ишчилар бош кўтариб қолишди. Э-э, аллақандай талаблар билан киришяпти бойнинг олдига. Бузоқнинг югургани сомонхонагача, қўлларидан нима келарди дейсиз? Агар бебошлик қилаверади-ган бўлишса, секин кавушларини тўғирлаймиз қўямиз. Ишсизларнинг ҳисоби йўқ. Бир мўйлов қилсам, бир подани йиғиб оламан. Оға, огоҳ бўлинг, гап шундоқ!

10 Шермат ердан кўз узмай борарди, зимдан Эшонхонга қаради:

— Мулла йигит, йўл узоқми? — сўради у.

— Анча бор, Уғри кўчадан ўтсак, етдик деяверинг.

Тегирмонни босиб ўтиб, яна сал юрилгач, бир-икки тор кўчадан айланиб, кичкинагина дарвоза олдида тўхтадилар. Эшонхон секин дарвоза ҳалқасини шиқирлатди.

— Жуда пастқам жой экан, зоғ кўринмайди-я! — деди Шермат атрофга аланглаб.

20 — Бизга худди шунақаси керак, ака, — деди Эшонхон сирли шивирлаб.

Шермат Эшонхон нима демоқчи эканини тушунмаган бўлса ҳам, индамади.

Эшик оҳистагина қия очилди, устида пишиқ кийим-бош, мўйлови олифта буралган, қирқ беш ёшлар чамасидаги бир киши пайдо бўлди. У келганлар билан кўришгач, дарвозанинг бир тавақасини кенг очди:

— Қани, марҳамат, киришлар, кўриншлар, — деди ичкарига даъват этиб.

30 Ҳовлида хотинлар, катта-кичик болалар кўп эди. Ёт кишиларнинг узоқдан шарпасини билган ҳамон ўзларини ошхонага олишди.

— Кўринг, бойга маъқул бўлса биз тайёр, — деди ҳовли эгаси асабийроқ товуш билан.

Эшонхон дарров ҳовлининг тўрт томонига кўз югуртириб олди-да, гапни иморат устига тақадди. Тўрда икки хона ва бир даҳлиз, кенг айвонли, тунука томли янги иморат эди.

40 Шермат дарахтлари саралаб терилган, беками-кўст бу боғ-ҳовлини ҳам завқ билан томоша қилар, ҳам бу оиланинг бошига қандай фалокат келган экан, деб ичдан ачинар, ҳовлининг қоқ ўртасида, кўм-кўк дарахтлар остида милдир-милдир оқиб ётган сув бўйида нарибери юриб турар эди.

— Уй янги, атиги олти йил бўлди солганимга. Но-
иложликдан сотяпман, — деди уй эгаси.

Шу пайт оппоқ сочли бир кекса аёл ошхонадан бо-
шини чиқариб, ҳўнграб йиғлаб юборди. У йиғи аралаш
ўғлини қарғар эди:

— Ҳамма балони ўзинг бошладинг, ўғлимни тўй
қиламан деб, бизни шу кунларга гирифтор қилдинг. Уч
кун ош берибди-я! Кўрпангга қараб оёқ узатсанг бўл-
масмиди, болам? Тўрт даҳадан казо-казоларни чорла-
динг, карнай-сурнай, базм... Буларнинг ўзи бўлармиди? 10
Оқсоқол жувонмарг ўргатган сенга бу номаъқулчилик-
ни! «Мен сендан қоламанми» деган дандонбозликнинг
оқибати шу... — йиғлаб-йиғлаб гапирарди кампир.

Ўз ёғига ўзи қовурилиб турган эркак онасининг дак-
кисидан кейин баттар тутақиб кетди:

— Бас қилинг, она, ишингиз бўлмасин!

Кампир бир зум жим бўлиб, сўнг яна йиғлай бош-
лади, ўғлидан, тақдирдан шикоят қиларди.

Эшонхон она-бола ўртасида бўлиб ўтган можарони
эламади. Шерматнинг эса юраги туздай ачишиб кетди. 20
Туриб-туриб: «Ҳар хонадонда бир кулфат...» — деб
қўйди ўзига ўзи.

Эшонхон бемалол айланиб, хоналарни, ҳовлининг
бурчак-бурчакларигача кўздан кечирди, кейин ҳовли-
нинг сатҳини чамалади: икки таноб келар.

— Қайдам... — деди у қувгина кўзларини қисиб-
роқ. — Боғ чакки эмас, аммо бой отанинг жуда диди
баланд-да, иморат ёқармикан, — деди гўё маслаҳат
ташлагандай Шерматга мурожаат қилиб. Сўнг уй эга-
сига қаради. 30

Ҳовли эгаси бошини қуйи солган ҳолда асабий қа-
дамлар билан у ёқдан-бу ёққа юриб турарди.

— Иморат жуда пишиқ, — деди уй эгаси Эшонхон-
нинг олдида тўхтаб, — бойга бешак ёқади. Кўп кутишга
фурсатим йўқ, тезроқ пуллайман-да, Фишткўприкка,
жиёнларимникига кўчиб бораман...

— Эрта ё индинга келаман, хайр, — деди Эшонхон
дарвоза томон юриб. — Нархини ҳам эшитсак бўларди?

Ҳовли эгаси ердан бошини кўтармади. Эшонхонга
қарамай жавоб қилди: 40

— Нархиям жойига яраша бўлади-да. Маҳалла-
нинг элликбошиси бор, шу киши битиради ишни...

Эшонхон ва Шермат ҳовли эгаси билан хайрлашгач, тез чиқиб кетдилар.

— Кампирга юрагим ачишди, ота-бобомдан қолган мерос, деб йиғлади-я. Кампирнинг орқасида турган келин бояқишга ҳам кўзим тушди, қанотсиз қушдай беҳуш кўринди. Беш-олти яшар болани кўрдингизми, мулла йигит, кийикдай сакраб юрибди, келган балодан беҳабар. Ана фалакнинг гардиши!... — деди Шермат бошини чайқаб.

10 — Э-э, ажаб гапирасиз, ҳануз гумроҳ экансиз. Бундай воқеаларни мен кўп кўрганман. Кеча — бой, бугун — бўйнида гадой тўрва, — жавоб берди Эшонхон, ҳамон хомуш келаётган Шерматга қараб, Шермат индамади.

— Ҳа, айтгандай, тагин бир гап бор, ака, — деди Эшонхон Шерматга қараб. — Энди бизга бир кампир керак бўлади. Еши қирқ-элликларда бўлса ҳам эпчил, озода, пазанда бўлса, тушундингизми? Яна бир шарти шуки, якка бош бўлсин. Чурвақалари бўлса, бизга тўғри келмайди.

20 Шермат ҳайратдан кўзларини катта очиб Эшонхонга қаради.

— Аёл нимага керак, тушунтиринг-чи?

Эшонхон Шерматнинг соддалигидан кулди:

— Шунча ёшга кирган бўлсангиз ҳам, ғўр экансизку, тавба! Бой ака меҳмондўст. Кўнгиллари — тўралар, бойваччалар, эҳтимолки, баъзан хуфия базмни хоҳлаб қолади... Бу уй ана шунақа хилват меҳмонхона бўлади, — шивирлади Эшонхон айёрона жилмайиб.

30 — Ё олло! — деди Шермат ёқасини ушлаб. — Ҳали дунёда мундоқ гаплар ҳам бор денг?

— Кўнгилнинг бир кўчаси-да, ака! Топинг, бир кекса аёлни, ширин сўз, уддабурон, лекин оғзи маҳкам бўлсин.

Шермат икки қўлини орқасига қилиб, қовоғи солиқ борарди. У зангинларнинг бузуқ сафоси, ифлос кирдикори ҳақида ўйларди.

Эшонхон хўмрайди, лабидаги папиросини олиб четга улоқтирди:

40 — Айнидим сиздан, ака, оқ-қоранинг фарқига бормас экансиз. Мен бўлсам сизни фаросатли йигит деб эргаштириб юрибман-а. Гўшкуйди сомсаларни иликдай лазиз, ҳолвадай ширин пиширадиган, зийракликда бу

иқлимда мисли йўқ, гидроки баланд бир аёлни топаман ўзим, — деди қатъият билан.

Шермат истеҳзоли кулди: «Чакки қилдим, ҳар қандай фалокатни бошимга ағдаришдан тоймайди бу шум йигит», деди ичида у.

— Маъқул, — деди у Эшонхонга қараб. — Бир аёл бор, эллик беш ёшларда, пазандаликда оламга донғи кетган, истараси иссиққина, озода, хушмуомала, ўзи ҳам ёлғизгина — сўққа бош. Юринг, хўжайин, олиб борай, ўзингиз гаплашинг.

10

Эшонхон Шерматдан хурсанд бўлиб кетди:

— Балли, энди мана, ўзингизга келдингиз. Мана бу йигит кишининг иши! Аввало ҳовли масаласини бир ёқлик қилайлик, кейин кампирни ўзингиз бошлаб келарсиз, пича сабр лозим, — деди у Шерматнинг елкасига қоқиб.

Баландмачитга етганда булар айрилдилар. Эшонхон янги шаҳарга, Шермат Хадра томонга, ҳовлисига йўл олди.

УН ТҲРТИНЧИ БОБ

20

I

Зумрад қалин, узун сочини қунт билан тарагач, пешана ва чаккаларидаги жингалакларини ойна қаршисида ўтириб тартибга солди-да, ювилган кўйлагини кийиб, айвонга чиқди. Бугун у жуда хурсанд, чеҳраси очиқ эди. Нонуштага қушдай енгил келиб ўтирди.

Чол ва кампир тирикчилик икир-чикирлари устида фикриллашиб ўтирардилар.

— Бу нимаси, ҳар кун хархаша, бежанжал кун ўтмайди-ми, уят-ку ахир, — деб Зумрад уларни босиб қўйди.

30

— Бугун чоршанба бозор, — деди у онасига. — Эски-жўвага бораман-да, жиякларни пуллайман. Кейин гулдор фаранг читдан кўйлақлик оламан. Янги нусха чиққан, ойи, биласизми?

Кампирнинг энсаси қотган эди, силтаб ташлади.

— Тек ўтир, бозорга ўзим бораман. Унақа юрумсақ бўлма, тентираш қизларга ярашмайди. Йиғиб бер менга жиякларингни, — деди кампир юзига фотиҳа тортиб.

149

— Ойижон, ўзим сиздан ўргилай! — деди онасига ялиниб, эркаланиб қиз. — Лаҳзада сотаму келаман, бозор тўла мендақа қизлар, нима бўлибди мен ҳам борсам? Ҳаялламай қайтаман. Сиз менга керак читни билмайсиз, ўзим ёқадиганини танлаб оламан.

Момосулув жаҳлдан тушди. Қизининг бугун хурсандлигини кўриб, она қалби бир оз юмшаган эди. Эридан бой совчи юборганини биринчи дафъа эшитганида, ёлғиз қизини қўш кундош устига беришдан заҳ-
10 раси учиб, розилик бермаган эди. Бироқ, дукчининг бой ҳақидаги ҳар кунги гаплари, турмушнинг танглигидан шикоятини эшитавериб, қизим кўҳликкина, кўзга яқин, зора бойга сўзи ўтадиган эрка хотин бўлса, деб розилик бера қолган эди. Сўнги кунларда хафақонлиги ошган, ота-она раъйига юрмаётгани учун қизини койиб қўйса ҳам, кўндиришга уриниб насиҳат қилса ҳам, барибир ўзи хурсанд эмас эди. Уззукун ёлғизгина қизимни қандай ўз қўлим билан жаҳаннамга ташлайман, деб ўйлагани ўйлаган, ҳатто шунини ўйлаб, тунлари ҳам уйқуси
20 қочиб кетар эди. Она қизининг кайфиятидаги ўзгаришни кўриб, унинг қуёшда чўмилгандай ёруғ юзига боқиб мулойимлашди:

— Майли, бора қол, қизим, — деди. — Пулнинг ярмига турлаб ипак ол, қолганини сарфлама, читингни кейин оларсан, ров изингга қайт.

— Хўп, ойижон, мен дарров бориб келаман, — деди Зумрад севиниб. Жиякларни бир дока рўмолга тугиб қўйнига тикди-да, эски паранжисини бошига илиб, кўчага югурди.

30 Баҳорнинг роҳатбахш шабадаси кўнгилларга ҳузур бағишлайди... Кўм-кўк осмон узра узоқдаги чўққиларда оппоқ қор чақнаган тоғлардан гала-гала оқ булутлар карвони кўркам сузади.

Зумрад югура-югура ҳаллослаганича лаҳзада Эски-жўвага етиб келди. Бозорда одам қалин, кампирлар кўп, қизлар, жувонлар ҳам оз эмас. Жияк, дўппи ҳаддан зиёд сероб, дўппиларнинг нусхаси, хили кўп. Арзон, деҳқонбоп сатин дўппилардан тортиб, бойваччалар киядиган тагдўзи, чамандагул, сидирға сипоҳ дўппиларга
40 қадар ҳаммаси бор. Ғовур-ғувур — бозор ғавғоси, сотувчилар билан харидорлар ўртасидаги жаллобларнинг «ҳа баракалла»си, шовқин қулоқни битирарди.

Зумрад жиякларини пешинга яқин пуллаб бўлди. Чақа ва тангаларни нимчасининг ички чўнтагига жойлаб кўнгли тинчигач, дўппи бозордан чиқди. Юк ортилган аравалар, эшаклар, қўлларини чўзиб турган тиланчилар, сават-сават нон кўтариб югурган болалар, Машраб ғазалларини ўқиб «Ё ҳу!» дея бақриб кетаётган қаландарлар тўла кўчани оралаб бораётган Зумрад таққа тўхтади. Қизнинг рўбарўсидан Умарали чиқиб қолган эди. Зумрад секин ўзини четга олди, юраги гурс-гурс уриб кетган эди. Зумрад қочишни мўлжаллаган эди, аммо уни узоқданоқ пайқаб қолган Умарали йўлини тўсди.

— Ассалом, яхшимисиз? — сўрашди Умарали секин, ўзига хос мулойим товуш билан.

Зумрад уялибгина билинар-билинемас қаддини эгиб, жавоб қайтарди.

Умарали ҳам бу учрашувнинг қувончидан, ҳаяжонидан қизариб кетган эди. У овозини пасайтириб шивирлади:

— Дарров танидим, бир онда... Узоқдан паранжингиз кўзимга ўтдай кўринди, ёд бўлиб қолган... Ҳамиша кўз ўнгимдасиз...

— Шундайми?.. — деди Зумрад, унинг нозик табасуми товушидан билинарди. — Ҳазилни яхши кўрасиз...

— Ният холис экан, алҳамдулилло, мана, учратдим.

— Қўйинг-э, бунақа гапларни... — деди Зумрад нозли товуш билан. — Аттордан ипак олгани кетаётувдим...

— Ҳамроҳ бўлай сизга? — журъатсизгина сўради Умарали.

Қиз олдинда, йигит бир қадам орқада борар эди. Атторликка етганда Зумрад тўхтади.

— Муюшда кутиб туринг, — шивирлади у.

Умарали кулимсираб, оҳиста бошини қимирлатди, қиз имлаб кўрсатган бурчак томон юриб кетди.

Зумрад ҳар вақт ипак харид қиладиган дўкони олдида тўхтади. Қаригина, жиккак, мулойим кишига одоб билан салом бергач:

— Савдолари яхшими? — деб сўради.

Чол ҳам хушмуомалалик билан:

— Келинг-келинг, ой қизим, кампир саломатмилар? — деб қуюқ сўрашди. — Хизмат? — дея дарҳол

ранг-баранг жилоланиб турган ипакларни саралашга киришди.

— Икки сўмга хиллаб ипак беринг, — деди Зумрад пулни узатиб.

Чол турли рангдаги калава-калава ипакларни тарозидан тортар экан, бир нафас жағи тинмади. Ё ўтган-кетган, эшитган гапларини сўзлар, ё Зумрадга турли саволлар ёғдирар, эзмаланар эди.

10 Юраги така-пука, шошиб турган Зумрад ипакларни қўлига олган ҳамон, гўё қанот пайдо қилгандай, Умарали томон учди.

Икковлари бозордан чиқиб Жанггоҳдан ўтгач, сув ёқалаб кетдилар ва кимсасиз тор кўчага киргандан сўнг, бир пана жой топиб, ўтирдилар.

Зумрад чачвонини гоҳ қия очар, гоҳ ёпиб гаплашар эди. У чачвони тагидан йигитга тўйиб-тўйиб қараб оларди. Барваста қомат, нурли кенг пешана, тим қора пайваста қошлар, ҳамиша кулимсираб турадиган маъноли кўзлар... Узига ярашган мўйлов... «Афсуски фақир... — 20 кўнглидан ўтказди Зумрад, йигитнинг бошидан оёғига-ча разм солиб. — Бахтим фақат шу йигитда!» деган қатъий қарорга келди у.

Умарали аста-аста, бироқ ҳарорат билан сўзларди.

— Зумрадхон, инқилоб машъалдай ярқираб келди ватанимизга... Ҳуррият келди-ю, аммо ғариб, фақир халқимиз ҳануз ғурбатда... Буржуйлар, кенаслар, тўқлар жиловни қўлга олди. Туркистон диёрининг аҳолиси ялписига оми, шу сабаб ғафлат уйқусида. Боёнларимиз ўз ҳамёнлари ғамида, уламолар динни қалқон қиладилар, аммо чақа кўрсалар, ўзларини томдан ташлайдилар. 30 Жадидлар бойларнинг парвонаси. Аввало бой болалари ўқисин, халққа навбат кейин келади, дейди улар.

— Жадид деганингиз кимлар бўлади? — сўради жиддийлик билан Зумрад.

— Бу сўз арабча, Зумрадхон, — жавоб берди Умарали. — Айнан маъноси — янги усул демакдир. Янги усулдаги одамлар жадидлар дейилади, янги усулдаги мактаблар жадид мактаблар дейилади.

40 — Ҳм-м, шундайми, — деди ўйланиб Зумрад. — Бир марта эшитган эдим, янги мактаблар очилар эмиш, деб раҳматли отин ойимнинг захраси учган эди. Гапиринг-чи, эшитай, қулоғим сизда.

— Уйлаб турсам, фикр этсам, оламнинг иши ниҳоят мушкул, дейман. Хаёл дарёсида оқишни севаман, ўйлаб-ўйлаб дейманки, халқ ечади-да тугунни, шундай фаҳмлайман. Омма тебранса бир онда тоғни талқон қилади. Куч-да у, нуқул куч, қудрати зўр. Қадимдан таомил шу, омма ҳал қилади ҳар бир чигилликни. Зиёлилар оммабоп йўлни тутсалар эди, барча мушкуллар осон бўларди. Бизнинг ғофил халқимиз тарбия, маърифат талабгоридир. Хулқ-одобимизга тарбия зўр таъсир этади, тарбия не чоғлик тўғри ва яхши бўлса, хулқ ва одобимиз шунчалик гўзал бўлғуси. Баъзан татар зиёлилари билан суҳбатда бўламан, мунозара қиламиз. Мактаб ва мадрасаларнинг ислоҳоти ҳақида муноқаша юритамиз. Уйлаб қарасам, дарҳақиқат, мадраса ниҳоят чириган, унда ёлғиз диний ва шарият қонунлари, алми-соқдан қолган қондалар йўсинида таҳсил олиб борилади. Тошкент, ҳатто Бухоройи шариф мадрасаларида ўн беш, йигирма йиллаб таҳсил кўрган талабалар бўлади, гоҳо бири олим чиқиб қолмаса, кўпчилиги нодон қолади. Мана, саккиз йилдирки, мадрасада истиқомат қиламан, арабчани мукамал ўргандим, аммо бошқа фанлардан, илмдан маҳрумман. Туркистон диёри қуюқ зулматда: нур, шуъла йўқ... Ватанимизнинг аҳволига назар солсам, ўпқон ва зулмат кўраман, бир тутам зиё йўқки, кўнгилни равшан қилса. Мана, ўрис тилини мутлақ билмаймиз, аммо маърифатимиз, маданиятимиз учун буюят зўр зарурият.

— Тўғри айтасиз, — унинг сўзини бўлди Зумрад, — мен «кизимка», «маржа»дан бошқа сўз билмайман. Гапиринг, мулла ака, сиз гапни узмасангиз, мен фақат эшитсам.

Умарали табассум қилди.

— Аллақандай гаплар билан сизни зериктирдимми деган андишадаман, — деди Зумрадга чачвон орқали термилиб, сўнг тагин сўзлай бошлади. Ҳаётнинг гўё бир денгиз каби тўлқинда тургани, Россиядаги инқилоб бўрони, бунинг мавжи, садоси бу ерларга ҳам етганлиги, рус ишчиларининг талаби, мусулмон меҳнаткашлари орасида ҳам турли ташкилотлар, жамиятлар барпо бўлаётганлиги ҳақида гапирди.

— Бу зулматдан, ғафлатдан, нодонликдан қутулмоқ учун эллик йилми, юз йилми керак бўлар? — деб сўраган эди Зумрад, Умарали ўрнидан туриб кетди. Туркис-

тон ўлкаси тарихида Ибн Сино, Улуғбек, Навоий каби чақнаб учган юлдузлар ҳақида ҳарорат билан сўзлади Умарали. Лекин бир равшанлик кўрган кун, илмда, санъатда ярқираган шону шавкат хонлар зулмидан таназзулга учрагани ҳақида ёрқин мисоллар, ўткир ифодалар билан сўзлади.

— Ҳуррият мавжлари тонг шабадаси каби оромбахшдир. Шояд бахт ва иқбол умидимиз қуёшдай чақнаб кетса, — деди Умарали.

10 — Кошки эди... — деди енгилланиб Зумрад. — Биз каби мазлумалар ҳам маърифатдан баҳраманд бўлса.

Умаралининг фикрида, хаёлларида шу тобда бир кескин ўзгариш бўлганини дарров пайқаган эди Зумрад. Йигитнинг юзидаги қайғу кўлкасини ичдан узун бир хўрсинганини сезган эди ҳассос қиз. Оғир сукутга чўмган Умаралига чуқур муҳаббат билан, меҳр билан термилди, унинг кўзларидаги маънони, юзидаги дард мавжини қиз англаган эди.

— Ҳовлига борган эдим, — деди чуқур хўрсиниб Умарали, — синглим сизнинг ҳақингизда бир машъум хабарни айтди, бутун вужудим ўт бўлиб тутаб кетди. Зўрға ҳужрамга қайтдим. Кечаси билан кўзларимга уйқу қўнмади... — Умарали қуйи солинган бошини кўтарди, умид ва орзулари чил-чил бўлгандай дард билан боқди қизга. — Ростми шу гаплар?.. — сўради ғайри табиий товуш билан аламдан эзилган ҳолда. — Бойгани?.. Бўладими?..

Зумрад бир лаҳза жим ўтирди, кейин чачвонини қия очди:

30 — Ҳа, бу гаплар рост, — Зумрад чуқур хўрсинди. — Пули кўп бойлар қутуради, камбағалларнинг дами ичида...

Умарали оқариб кетди, аъзойи бадани ёниб, борлигини чақмоқ ёқиб ўтгандай бўлди. Беҳуш, рангсиз лабораторини аранг қимирлатиб, «Ҳм-м», деди-да, кўзларини ерга тикди.

Зумраднинг раҳми келди. Нозик қалби билан яна шуни англадики, йигитнинг куюниши бежиз эмас экан.

— Мен «йўқ» деб оёғимни тираб турибман. Ўлсам ҳам бойга тегмайман, дедим. Эшонхон бўзчининг мокисидек худонинг берган куни қатнагани қатнаган. Кеча, жувонмарг, яна отамга учрашибди, бой сафарга кетяпти, четда ташвишли иши бор, шу ишини бир ёқлик қил-

са, тўй, депти. Сиз нима дейсиз, мулла ака?.. Нега индамайсиз? — сўради Зумрад Умаралига алам ва изтироб билан тикилиб.

Умарали юрагидаги ишқини оташин сўзлар билан қиз олдига тўкди, кейин деди:

— Ҳа, биз камбағалларнинг дардимиз ичимизда. Лекин, инонинг Зумрадхон, туну кун хаёлим сизда... Ишқ девонасиман, кеча-кундуз ишқ ғамини чекаман...

Кўрдим ул хуршид ҳуснин, ихтиёрим қолмади,
Соядак бир ерда турмоққа қарорим қолмади.
Бир кун ўлмаз талъатинг кўрмак муяссар, оҳким,
Заррача ул кун ёнинда эътиборим қолмади.

10

— Яхшими? Гўзал ва чуқур маъноли назм... — узун ух тортиб, сўздан тўхтади Умарали.

Зумрад табассум билан жавоб берди:

— Мавлоно Фузулийнинг ғазаллари, дардли дилларга малҳам. Қани мен ҳам сиз каби ҳамиша китоб ўқисам. Пешанам қурсин, кун бўйи силлам қуриб игна билан ипак чатийман... — деди қиз маъюс. — Бошимда шўрим кўп, билмадим бу фалокатдан нечук қутуламан? 20

Умарали пешанасини ушлаганича жим ўтирарди. У қаттиқ изтироб чекар, аммо ноиложликдан, ночорликдан талвасада, саросимада эди.

— Ишқ дарди ёмон нарса... — деди ёниб Умарали, — мен ишқингиз мубталосиман. Наҳотки бахт қўлимдан кетди!

Умаралининг бу сўзи Зумраднинг барча умидларини кўкка созуриб юборгандай туюлди. Бир зум сукутдан сўнг хўрсиниб ўрнидан турди, «Хайр, мулла ака!...» деди фақат ва тез юриб кетди. Қизнинг юзини ювиб, қуйилаётган қайноқ кўз ёшларини Умарали кўрмади. Аммо «Хайр, мулла ака!...» деганида қизнинг овози аламли титраб кетганини сизди... 30

У Н Б Е Ш И Н Ч И Б О Б

Шайхантаҳурнинг тор кўчаларидаги Валихонбойнинг ташқари ҳовлиси. Тахта-тахта гулзорлар ва саралаб ўтқазилган дарахтлар айланасида ғишт ётқизилган йўлкалар. Ҳовли атрофида бир-бирига туташ хоналар.

Бир тўда бойлар, уламолар, жадидлар жума намозидан чиққач, Валихонбойнинг кенг меҳмонхонасига 40

йирилганлар. Меҳмонлар турли таомлар, ноз-неъматлар тўкиб ташланган дастурхон атрофига гир айлантирилиб тўшалган духоба, атлас кўрпачаларда ўтиришибди, орқаларида момиқ ёстиқлар.

Мажлисда уламолар, ислом байроғини кўтарган шариат пешволари бисёр эди. Устларида этаклари ерга сургаладиган олабайроқ тўнлар, бошларида қозондай катта саллалар: таралган қуюқ соқоллари кўксиларини қоплаган. Булар ғурур ва кибр билан гердайиб ўтирганларига қарамай, қази-қартадан тортиб қанд-қурс, мураббога қадар, ҳаммасини ошайдилар. Бойларнинг аксарияти яғринли, бўйни йўғон, қориндор. Булар ичида фақат Саидикром нонемас озғин, жиккак, йўл-йўлчитдан чопон ва эски маҳси кийган, кўриниши фақирнамо. У патирдан чимдиб, жим ўтирарди.

— Олсинлар, тақсир, яхна ғўштдан тановул қилсинлар, иликдай лаззатли, — шивирлади ёнидаги бой.

— Ташаккур, мумкин бўлса чойдан узатсалар, инсонда нафс оз, қаноат зўр бўлгани маъқул, — жавоб берди Саидикромбой.

Ён-вериди ўтирганлар пиқ-пиқ кулиб қўйдилар. Бириси чой узатиб сўради:

— Не гап ўтди, тақсир?

— Бошимда ташвишим кўп, — чойдан ҳўплаб, жавоб қилди у, — Валихонбой таклиф қилдилар, азбаройи худо, кўзим қиймаганидан ишим кўплигига қарамай келишга келдим, кетишнинг иложини тополмай ҳалакман.

Саидикромбойнинг рўбарўсида пихиллаб овқат ураётган семиз баззоз бошини кўтарди.

— Бой ота, «Шўройи ислом» мажлиси бу ахир, ҳали гап кўп, ислом ҳақиқатини тинглангиз; сизга, бизга тааллуқли пул масаласи бор.

— А, лаббай? — бир сапчиб тушди нонемас бой. — Пулмиш-а, бе, номаъқулчилик бу, — минғирлади асабий тусда.

Бойлар бир-бирларини туртишиб қўйдилар.

Тўрга терилган тўрт даҳанинг эътиборли уламолари сўзларига жиддият ва салмоқ бериб, саҳобалар ҳақида, шариатнинг асослари, закот масалалари, дунё ва охира-
40 рат устида музокара олиб борардилар.

— Уламо ҳазратлар, жаноблар! — хитоб этди ўз одатича енгил табассум билан Анвархон қори.

Мажлис аҳли сукутга толди. Мударрислар йўталишиб, бойлар кекиришиб қорига қулоқ бердилар. Уламо-лар, мударрислар таомлардан қўл тортишмади, уларнинг таомили шунақа — еб ўтириб, тинглайверишади. Гоҳо ўзаро шивирлашиб, гоҳо бош кўтариб, хўмрайиб қараб қўярдилар.

Қори секин, вазмин сўзлашга киришган эди, кумушдай товланган оқ банорас тўн кийган Садриддин аълам тўсатдан ўсиқ қошларини кўтарди, улар остида яширинган кўзларидан чақмоқ учди. Кейин у том лоқайдлик билан сўзлаб кетди. Бир неча бойлар, жадидлар бир-бирларини туртишиб, ивир-шивир қилишиб олдилар. Қизариб сўзини тўхтатган Анвархоннинг кўзлари ерга оғди. Садриддин аълам ҳазратнинг овози баланд, нутқи зўр: у араб, форсий сўзлар, ибораларни қориштириб салобатли гапирар эди. 10

У муқаддимани пайғамбар ва саҳобалардан бошлаб, ислом тариқатларига ўтди. Сўнг илм ҳақида сўзлади.

— Илм — ёлғиз оллога сиғиниш, ҳақиқат шудир, туншундингизми, қавм? — дея хитоб қилди у мажлис аҳлига. 20

Узоқ гапириб томоғи қақраб кетган аълам бир бойваччанинг таъзим билан тутган пиёласини қўлидан олди-да, бир йўла шимирди.

Мажлис аҳли аъламнинг нутқини ихлос билан тингларди. Гоҳ мудраб, гоҳ қулоқ осиб ўтирган Саидахмадхон ўрнидан туриб, мутавозелик билан аълам ҳазратнинг қўлини ўпди ва қайта жойига пихиллаб ўтириб олди.

Аълам мамнуният билан жилмайди: 30

— Уғлим, давлатингиз бундан ҳам зиёда бўлсин, аммо шафқатни, кор-ҳайрни унутмагайсиз.

Саидахмадбой қуллуқ қилиб олгач, мадрасалар ва «Изоҳ» журнали бойлар ёрдамига муҳтож эканлигини айтди, аммо сўзини тезда мухтасар қилди.

Бир-икки зиёли шивирлашиб: «Бойнинг айёрлигини қаранг, гапи бу-ю ўзи гўзал маликаларнинг қули» дея зимдан пичинг қилиб қўйдилар. Айрим зиёлилар ва жадидлар нохуш сукутда ўтирардилар.

— Жаноб ҳазрат, ақча масаласи боёнлар зиммаси-да бўлғуси, бир иложини қилурмиз, — оғир сукунатни бундан 40

Уламоларга жон кириб қолди, мадраса ҳақида, моддий масала хусусида тўйиб, астойдил эзмаликка киришган эдилар, зиёлилардан бири хомуш ўтирган Анвархонга мурожаат этди:

«Шўройи ислом»нинг вазифалари ёлғиз мадрасанинг моддий жиҳати эмасдир, ўзга вазифалар-да бисёр. Қори афандим, сўзласинлар, сизни эшитайлик.

10 — Кетсам бўларди, зарур ишлар кўп, ижозат бергайсиз, — уй соҳибига мурожаат қилди Саидикромбой. — Аълам ҳазратнинг гапларини мамнуният билан эшитдик.

— Хасис меҳмондан қочар, деган гап бор, уят бўлади, ўтиринг, Туркистон ўлкасида ҳеч кимсанинг хазинаси сизникига тенг келмайди ахир, инсоф қилинг-да, — шивирлади Валихонбой.

— Бўлмаган гап, — оқариб кетди Саидикромбой, — оғзингизга қараб гапиринг-э, фақир бир бандамиз.

— Мошоолло!.. — ўз-ўзига айтгандай шивирлади Валихонбой.

20 Аммо Саидикромбой ўрнидан туриб кетишга журъат этолмади. Ички саросима билан лаб-лунжини осилтирган ҳолда ўтириб қола берди.

Энди чеҳраси хийлагина очилган Анвархон қори ёқимли оҳангда шошмасдан, равон гапирар эди:

— Керенский жаноблари ақли комил, ҳушёр, хусусан, ҳуқуқ бобида етук, сиёсатга ўткир кимса. Шояд Туркистонга доир масалалар билан ўзлари машғул бўлурлар ва қунт билан ҳал қилурлар. Умидимиз зўр. Петербургда, Москвада, кўп жойларда, шу жумладан

30 Тошкентда ишчилар, мастеровойлар ҳаракати бисёр авжга чиққан замондир ҳозир. Саккиз соат иш, тўла ҳуқуқ, моҳиёна жанжали ва ўзга кўп ғавғони кўтардилар. Жаноблар, олдимизда мусулмон фуқаросини, ўз меҳнат аҳлимизни тарбия қилмоқ зарурияти турур. Акс ҳолда рус ишчилари таъсирида ўз меҳнат аҳлимизнинг ҳам бебош бўлиб кетиш хавфи йўқ эмас!

— Офарин! Қори афанди айна муддаони айтдилар, шу замонда ишчиларнинг феъли бениҳоя айнаган. Саккиз соат эмиш-а, ғофилларни қаранг, кўз очиб-юмгунча
40 ўтадиган шу фурсатда иш битадими?! — ғазаб тўлиб кетди Саидахмадбойнинг кўзларига.

Қори турли миллий масалалар устида тўхтаб, савдо аҳли, хусусан, Қўқон боёнлари ва зиёлилари зўр фао-

лият, иштиёқ ва суръат билан ишга тушганликларини, миллат ҳам истиқбол ҳақида қайғура бошлаганларини узоқ сўзлади. Қори Тошкентда ҳам уламо ҳазратлар, боёнлар, зиёлилар аҳиллик йўлидан бориб, қавми ахлоқ, тарбия, садоқатга ўргатиш лозимлигини уқтирди. У сўзини тугатаркан, йўталиб олди-да, чой ҳўплади.

— Расули икром айтганларки... — деб оят билан бошлади сўзини баланд мавқели мударрислардан бири. У Қўқон билан хат-хабарлашиб турганликларини, қорининг айтганлари уламога ҳам маълум эканлигини қайд этиб, ҳаммага диққат талаб бир қараб олгач, гапида давом этди: — Подшоҳлар ҳокими мутлақ бўлиб келганлар, бу фарздор. Баъзи подшоҳлар золим, баъзи подшоҳлар Ҳорун-ар Рашид каби одил бўлурлар. Гавда бошсиз тирик эмас, халқ ҳам подшоҳсиз яшай олмайди. Табаррук авлодлар бор, — овозини пасайтирди мударрис. — Оллога синамиз, шояд ҳурматга сазовор ҳоқон топилса, тангрим ўзи меҳрибон бўлғай.

Мажлис аҳли мударрисни оғир сукутда тинглар эди. У қуюқ соқолларини сийпаб жим бўлди.

Бир неча дақиқани ўтказиб, тагин Анвархон қори гапирди. У турли масалалар устида батафсил, шошмасдан сўзлади, ниҳоят, ақча масаласи устига келди. Яқин кунларда кенг миқёсда Шўройи ислом қурултойи бўлажagini сўзлаб, бунга турли тадбирлар, тайёргарликлар кераклигини айтди.

Бойлар, гўё мум тишлагандай жим ўтирардилар.

Мудраб ўтирган Саидахмадбой кўзини очди.

— Қани муҳтарам боёнлар, гапирсинлар, ҳимматлари қандай? — сўради бойларга бир-бир боқиб.

— Жаноблар, гапирсинлар! — хитоб қилди Валихонбой Саидахмаднинг сўзини такрорлаб.

Бойлар сукут қиларди, фақат бир-бирини туртиб, имо билан шивирлашишарди.

Бурчакда бошини қуйи солганича жим ўтирган Саидикромбойни Валихонбой оҳиста туртди. Нима гап, дегандай ялт этиб мажлис аҳлига кўз югуртирган нонемасга қараб, сизга ҳам дахли бор бу гапнинг, тингланг, дегандек жилмайди Саидахмадхон. Пинакка кетиб, сўнгги гапларни эшитмай қолган Саидикромбой бир лаҳза оғзини очиб анграйиб қолди. Сўнг гап нима устида кетаётганини фаҳмлади-да, бирдан оқариб кетди. Хаста товуши билан секин гапирди:

— Жаноблар, аҳли растаданман. Кичик бир дўкон-
чам бор. Масков, Петербург фабрикантлари билан унча-
мунча алоқа қилиб, иш юргизаман. Савдо йўқ, десам
ёлгон бўлмас, шундай, дўстлар, бир нав тирикчилик
билан кун кечираман. Менда ҳеч вақо йўқ, иқтидорим
йўқ. Тўғри, замон оғир, замон қалтис, бандаларини олло
таолонинг ўзи ёрлақасин.

Барча ўтирганлар жим қолди, аммо Валихонбой
жаҳлидан қизариб кетди:

10 — Биродар! Олтин-кумуш, гавҳар-марваридни сан-
диққа хўп босгансиз; нима, давлатингизни у дунёга ор-
қалаб кетмоқчимисиз?! Хасислик ҳам эви билан-да, ҳар
иш мезони билан, кори-хайрдан бўйин товлашнинг ша-
рофати йўқ!

Саидикромбой бир оқарди, бир қизарди, азбаройи
бўғилиб кетганидан чурқ этишга қодир эмасди шу топ-
да. Бирдан ўрнидан ирғиб турди-да, ёнида ўтирган Ва-
лихонбойга нафрат билан ўқрайди, кейин уламоларга
қуллуқ қилиб дағ-дағ титраганича, жағи ажраган ка-
вушини оёқларига илди, физиллаганича чиқиб кетди.

20 Мажлис аҳли Саидикромбойнинг бу қилиғидан ран-
жиган эди. Ҳамма бир он жим қолгач, аста-секин нон-
емас бойнинг хасислигидан ҳикоя қила бошлади. Бу
бой оқшомда барча келинларини ўз олдига чақириб,
ҳамма чироқларни битта гугурт билан ёқиб бериши,
ҳар кун уйда ёвгон мошхўрда қайнаши, заифалар
ёвгон таомдан безганларидан тушда палов ёки чучвара
қилиб ўзлари боплаб уриб оладиган бўлишганини бири
олиб-бири қўйиб роса гапиришди.

30 — Афандилар, жаноблар, ишга ўтайлик! — деди
бугун нечундур камгап, жим ўтирган адвокат Абдул-
лахўжа.

Мажлис аҳли жим бўлгач, йирик гавдали, салобат-
ли бир мударрис сўз бошлади. Бунинг ҳам гапи оят ва
пайғамбардан келиб, «Боёнлар ёрдам қўлини чўзсин-
лар!» деган даъват билан тамом бўлди.

Бойлар жим ўтирардилар. Ориқ ва жикка бир баз-
зоз уялибгина оғиз очди:

— Кори хайр улуғ нарса, тақсирлар, рўйхатга ме-
40 нинг номим ёзилсин, ўн сўм бераман.

Зиёлилар, жадидлар оҳиста бир-бирларини турт-
дилар.

— Оҳ, Туркистон! — бошини чайқади зиёлилардан бири. — Заволли Туркистон! Шафқатсиз ўғилларнинг борки...

Саидахмадбой кибр билан илжайди ва мўйловларини бураб олди.

— Дарвоқе, хасис бойларимиз кўп, аммо сахийлар, инсофлилар йўқ эмас, рўйхатни менга топширсинлар, ҳаракатда — баракат, ўзим бир-бир гаплашиб, астойдил йиғаман барча зангинлардан.

Саидахмадхоннинг сўзини яна бир-икки бойлар маъ- 10 қуллашгач, Садриддин аълам мамнуният билан бойга қаради.

— Жаноб Саидахмадбой, эртага ҳузурингизга рўйхатни етказурмиз. Олло таоло ёрлақасин...

Жадидлар, зиёлилар саросимада ўзаро имо билан гаплашардилар.

Анвархон қори кулимсиради:

— Мажлиснинг кун тартиби тугади, меҳмонлар бема- лол сўзлашиб ўтираверсинлар.

Ташқарида манти, кабоблар кўпдан тайёр эди. Ҳид- 20 лари хуш анқиган бу лазиз таомлар дарҳол дастурхонга тортила бошлади.

Уламо ва бойларнинг сўзларига базўр бардош бериб ўтирган шўх Жалилхон энди яйраб кетган эди, ёнидаги ўзига тенг ёшлар билан қуюқ суҳбатга киришди.

— Бу муҳорабада Туркия мағлубиятга дуч келади,— дея оҳиста гапираётган эди у, уламолардан бири эшитиб қолди, дарров эътироз билдирди:

— Истамбул ислом пойтахти, халифа шариатимиз- нинг ҳомийси, оёқ ости қилиш ярамайди, бойвачча! 30

Пиқ этиб кулиб юборган Жалилхонга аълам бир хўм- райиб қўйди.

Музокаралар, мулоҳазалар, тортишувлар яна давом этди. Қоринлар тўйганидан барчанинг кайфи чоғ, руҳи кўтаринки, суҳбат қизғин эди.

Садриддин аълам улуғвор ўтирарди, уламолар жа- мияти тузиш ҳақида ёнидаги Муҳаммадмансур баззоз билан минғир-минғир гаплашарди, жадидлардан ши- коят қиларди. Кейин бир неча эътиборли бойлардан эртага мадрасага бошлаб келишни, холи бир маслаҳат 40 борлигини айтиб илтимос қилди. Баззоз бир нафас ўйланиб қолгандан сўнг ваъда берди. Аълам енгил тортди.

— Уламолар билан зиёлиларнинг аҳил бўлмоқлари лозим, жадидларнинг орзулари янги мактаб очишдир, уларга рухсат бермоқ маъқул бўларди, — дея баззоз аъламга ётиғи билан сўзлай бошлаган эди, аъламнинг қиёфаси, гўё булут босгандай, қорайиб кетди:

— Бетамиз калта думларнинг гапи бу, ҳолбуки, улардан ҳазар қилмоғингиз лозим эди, бу қандоқ но-маъқулчилик? Шарият кўрсатмиш мактабларини билурмиз, ўзгасининг даркори йўқ; дин, фақат дин йўли!

10 Муҳаммадмансур эсанкираб, қизариб кетди. Ўрнидан бир қўзғалиб олгач, аъламга жавоб берди:

— Гапингизга асло шубҳам йўқ, тақсир, аммо мен Масковда, Петербургда кўп бўлдим, ўзимнинг саводсизлигимдан ҳамиша пушаймон қиламан. Туркия, Арабистон каби ислом мамлакатларида ҳам олий мактаблар бормиш, бизнинг болаларимиз ҳам саводли бўлмоқларини, илмиҳисоб китобни билмоқларини орзу қиламан.

— Сабоҳ мадрасага келганингизда мактаб масаласини бафуржа музокара қилғумиздир, — гапни кесди аълам.

Бой қуллуқ қилиб, албатта мадрасага боражагини тағин бир марта ваъда қилди.

Мажлисида суҳбат турли мавзуларда давом этарди.

...Намозгар яқинлашган. Паловни тўйиб ейилгандан сўнг Садриддин аълам қўлларини баланд кўтариб узоқ фотиҳа ўқиди. Меҳмонлар кетма-кет кекиришиб аълам бошлиқ ҳовлига чиқиб қўл чайдилар ва бир-бир босиб, оғир қадамлар билан Шайхантаҳурга, намозга йўл ол-
30 дилар.

УН ОЛТИНЧИ БОБ

I

«Осмон каби катта палакни хилма-хил ипак билан турлаб уч ойда тикиб тугатармиқанман! — дея ўйларди Зумрад. Кейин ишпечини титкилаб аллақандай рангдаги бир ипакни топди. — Уч палак тикдим, бу тўртинчиси. Ҳаммаси бойларнинг эркаларига, ўзимга қани, биттагина кирпеч ҳам йўқ... Дўппи тикиш енгил-а, ҳай-ҳай палакнинг машаққати... Чамандай товлатиш учун юрагимнинг бутун қувватини, кўзларимнинг бутун нурини

тўқишим керак-а. Палак оламнинг гардиши, дейди одамлар, — дерди яна Зумрад ўз-ўзига. Узундан-узун ипак қатимларини қулочлаб торта-торта, чидам ва бардош билан узоқ ўтирди у. — Шу палакдан қўлимга тушган ақчага бир хонатлас олайки, кийганимда, гулдай яшнаб кетай, отамгаям, онамгаям тутқазмайман, албатта атлас оламан».

Дард ва алам ютиб меҳнат қилган бу қизни шундай орзу-ҳаваслар бир зум овунтирар, кунлари, ойлари шундай ўтар эди... 10

Хушхаво савр оёи. Қуёшга чўмилган гилам-гилам қизғалдоқлар... Дарахтлар нафис баргларга бурканган, шамол майин, ёқимли... Жарда, анҳорни тўлатиб оққан сув йўлида, қуюқ дарахтлар соясида ястанган тегирмоннинг гурлаши ҳам баҳор нашъасига яна бир гўзаллик қўшгандай...

Ҳовли ўртасидаги бир туп қаригина, букчайган, гавдаси қовжираган катта балх тутнинг фарқ пишган вақти. Зумраднинг онаси ҳар йилдаги каби эртага бу тутдан озгина шинни қайнатишни мўлжаллаб қўйган. 20

Зумрад нинани палакка тўғнади-да, ўрнидан турди, тиззаларини уқалади ва супурилган, чиннидай ҳовлига гиламдай тўкилган тутларни тера бошлади.

Айвонда, супа устида куймаланиб ўтирган она қалин-қалин ясалган зоғора нонларни саватга терди-да, оёғига йиртиқ кавушини илиб, тандир бошига югурди.

Шу топда тўсатдан эшик ғирч этиб очилди, аввал бошини суқиб, кейин ўзи пайдо бўлган бир бегона хотин шошилиб бошидан паранжисини олди. Юзлари сепкил, кўзлари ғилайроқ, ориққина хотин тортинибгина қарши борган Зумрадни бағрига босиб кўришди. Қизнинг бошидан оёғигача диққат билан кузатар, ундан кўзларини узолмас эди. Зумрад қизариб кетди, лекин дарров унинг қўлидан паранжисини олиб, ўтиришга таклиф этди. 30

— Уф-ф, иссиғ-эй кун, ёниб кетдим, — деди хотин ўтирган ҳамон кир дастрўмол билан елпиниб. — Юринг ҳозир, сингилгинам, отлана қолинг жадалгина, — деди хотин кескин буйруқ билан. — Манзураой юборди мени, ўртоғи Зуҳраҳон Бешёғочда бир кичик зиёфат беряпти, фариштадай-фариштадай қизларнинг сараси йиғилиб ўтиришибди, сиз бўлмаганга Манзураойгинанинг кўнгли тўлмаяпти. Ҳаялламай олдингизга солиб келинг, 40

деди Манзурахон. Ҳовлида бирон эркак оти қолмаган, ҳаммаси ишда... Базми, дутору танбур авжида! — Ёйлай кўзларини айёрона қисиб қўйди хотин.

Борсамми, йўқми, деб ерга қараган ҳолда, ичдан аллақандай бир қаршилиқ билан олишгандай, ўйла-ниб, иккиланиб қолди Зумрад.

Қайдам, ишим кўп эди,— деди бошини кўтармасдан.

10 — Бо, иш қуриб кетсин, рангингизни сомон қилиб юборади-я бунақа ишлар. Қани, юра қолинг, ой қиз,— қистади хотин.

Момосулув бегона хотиннинг шанғиллашини эшитди шекилли, ичкаридан шоша-пиша югуриб чиқди. Айла-ниб, ўргилиб кўриша-сўраша кетди.

— Ўзинг ҳам қон бўлиб кетдинг, қизим, бора қол, отлан тезгина, — деди қизини шошириб она. — Манзурахон чақирибдим, йўқ дема, қалин ўртоғинг-а, хафа бўлади, тезроқ кийина қол, шоҳи кўйлагинг бор-ку, ўзингга жуда ярашади.

20 — Вой ўлсин, эскирган-ку, — деди қиз юзини тескари буриб, кейин хомуш ҳолда аста юриб хонага кириб кетди.

— Айланай эгачи, бойнинг уйида чўриман, тақдир шу экан, — вайсай бошлади хогин.

Қаршида чўққайган кампир бир сўз қотолмас, хотиннинг лаби лабига тегмас, жаврар эди, наमतда турган чойнакни кампирдан сўраб ўтирмади, бошига кўтарди-да, совуқ чойни бирдан шимирди.

30 — Қизгинангиз омон бўлсин, жудаям кўҳлик экан, қоматларига қараб тўймайди одам. Ажаб эмас толен ярқираб кетса...

— Айтганингиз келсин, ўргилай, қизимнинг ҳусниям, ақлиям ёмон эмас, лекин жиндай ўжарлиги бор. Совчилар эшигимизнинг турмини бузяпти, баланд мартабали, эътиборли, катта-катта бойлардан одам келяпти, ҳаммасига қиз қурмағур «йўқ» дейди.

Бир лаҳза ўйланиб турди-да, хотин қошлари билан сирли имо қилди:

40 — Охир замоннинг қизларини-да, ёмон маҳмадона бўлиб кетяпти ҳаммаси. Эҳтиёт бўлинг-а, ўз хоҳишига қўйиб қўйманг, тағин бебошлиқ қилиб битта-яримта сгёқ билан топишиб кетмасин, ўргилай, доғда қола-сиз-а! Алдаб-сулдаб, ёшми, қарими, бир бойгинага

беринг. Ошиқ бұлдим қизингизга, паризоддай ҳусни бор экан, бахтли бўлсин.

Шу аснода хонадан яшнаб Зумрад чиқиб келди. Сочлари чаккаларига буйраланган, бошида лоладай ёнган товар дурра, шоҳи кўйлак устидан сириб тугмаланган беқасам нимчаси чиройли қабарган кўкракларини яширолмаган, оёқларида аяб аҳён-аҳёнда киядиган буюртма амиркөн маҳси-кавуши.

Хотин термилиб, бир лаҳза ҳайратда қотиб қолди, кейин кўзларини айёрона ўйнатиб:

— Вой эгачижон, қизингизни бир кўрган одам ишқ ўтида куяди-қолади, ёмон кўздан сақласин эгам. Қўрқманг, менинг кўзларим ёмон эмас, туф-туф-туф... — Гилай кўзларини икки ёнига шиграйтириб тупук сачратиб қайта-қайта тупурди-да, шошилиб паранжасини бошига илди хотин.

«Кўзинг қурсин», деди кампир ичида. Қаргаб, энасин қотган ҳолда тандир бошига юрди. Эскигинна паранжисини бошига ёпиниб, Зумрад онасига ўгирилди.

— Билмадим, ойижон, қачон қайтаман, кечиксам 20 ташвишланманг.

— Бекаларга қуюқ салом бериб кўриш, болам, одобли, сипо бўлиб ўтир, шақир-шуқур қилаверма, — тайинлади онаси қайта-қайта.

— Мунчаям эмасиз-эй, ўзим биладан ҳаммасини, — эшикни шақ этиб ёпиб, хотиннинг орқасидан чиқиб кетди қиз.

Сув устига икки ёғоч ташлаб, шох солинган, тупроқ бостирилган лопиллама ингичка кўприкдан ўтиб, улар Хадра томон бурилдилар. Зумрад бирдан тўхтади-да, 30 хотинга шивирлади:

— Мумкин бўлса, жиндай сабр қилсангиз, ҳув ана жинкўчани кўрдингизми, бунда бир ўртоғим бор, ола кетсак.

Зумрадининг бу гапи хотинга сира ёқмаса-да, овозига сохта оҳанг бериб, жавоб қилди:

— Жоним билан хўп дердиму, жон синглим. Манзураой, дарров Зумрадхоннинг ўзини олиб келинг, бемаънилик қилиб нотаниш қизларниям эргаштира келманг, деб тайинлаган эдилар. Яна кўнгиллари хира бўлмасин. Юринг, айланай, жудаям ҳаяллаб қолдик. Зухра- 40 рахон ҳам хафа бўлмасин.

Зумрад ранжиди.

— Манзурага нима бўлди, жин урдими! — ўрнидан қўзғалмади Зумрад, бир оз ўйланиб тургандан кейин тагин деди: — Манзураҳонга ўзим жавоб бераман, бирпас тўхтанг, ҳозир олиб чиқаман, ақлли-ҳушли, яхши қиз.

Зумрад қайрилиб энди икки қадам ташлаган эди, хотин унинг йўлини тўсди, яна эътироз қилишга киришди.

— Қўйинг, дўндиқчам. Зухраойдан жавоб олиб, ўзим қайтаман-да, ғириллаб олиб бораман, гапимни қайтарманг, тасаддуқ.

10 Зумрад хуноб бўлганидан чурқ этмади, юрсамми, юрмасамми, дегандай аста қадамлаб, хотинга эргашиб кетди. Бир оз юргандан сўнг, Олмазорга бурилдилар. Маҳкама олдидан ўтар эканлар Зумрад бир оз тўхтади:

— Мачалон ўлгур ўтирарди керилиб, жувонмаргининг қамчисидан қон томарди-я. Оламнинг иши шундай, хола, оқ пошшо қулади-ю, ҳаммаси бир бўлиб сувга чўкди-кетди.

— Ҳа-я, — деди хотин қадамини тезлатиб.

20 Зумрад эса ўтган воқеаларни хотирлаб кетмоқда эди. Ишчилар ва косибларнинг исёнини, хотинларнинг доди фарёдини, кампир холаси «Дод!» деб йиғлаб, оломон олдига тушиб югурганини, полициячилар хотинларни янчиб, уриб ҳайдаганини, холасининг ўлишига сал қолганини ҳикоя қилиб борар эди қиз.

Шарқираб оқиб турган бир сувдан ўтдилар-да, дарахтларга кўмилган, салқин, тинч, кичик кўчага қайрилиб, катта бир дарвоза олдида тўхтадилар.

30 — Яхши иморат-а, қутичадай пишиққина, — ғилай кўзлари билан уйга ишора қилди хотин ва темирдай мустаҳкам эшикни аста қоқди. — Чарчадингизми, оппоғим, пича дам олинг, мен ҳозир Зухраойнинг тагин бир ўртоғини чақириб келаман.

Шу топда калнамо кўзлари бесаранжом, беўхшов бир кўса чол эшикни аста очди.

40 Шундайгина гулга ва дарахтларга тўла кўркам ҳовлига кирдилар. Қирқ беш ёшлардаги бир хотин ошхонадан чиқиб буларни қарши олди. Оппоқ, озода кийинган, чаққон, рангпаргина бу кампир югурганича келиб, қуюқ кўришди. Қизни бэшлаб келган хотин кампирга нималарди деб шивирлади-да, кейин Зумрадга қаради, сохта илжайди:

— Марҳамат, меҳмонхонага кириб туринг, айланай мен ҳозир келаман, ҳозир.

Кампир Зумрадни бошлаб кенг меҳмонхонага олиб кирди. Уюм-уюм қалашган асил жиҳозлар, қип-қизил яшнаган гиламлар, атлас кўрпачалар, бурчакларда одам бўйи хитой кўралар. Тўрдаги кенг сим каравотда қалин кўрпалар устига момиқ ёстиқлар ташланган... Зумраднинг кўзлари қамашиб кетди, ҳайратдан бир зум қотиб қолди. «Тушимми, ўнгимми?» — шивирлади ўз-ўзига, тўрт томонга аланглаб.

— Ўтиринг, ўргилай, отингиз нима? Бемалол, кўрпачага ўтинг, жонгинам, пича дам олинг, — деди кампир ва кўрпачага катта момиқ ёстиқни ташлади. 10

Зумрад тортинибгина назокат билан кўрпачанинг четига илиниб ўтирди. Бир он сукунатдан сўнг қаршисида унга термилиб жим ўтирган кампирга аста қаради.

— Ҳеч ким йўқ, сув қуйгандай ҳамма ёқ жим-жит, ёлғизмисиз, бувижон? — сўради шубҳа ва ғашлик аралаш бир ҳис билан.

— Болалар ҳаммаси боққа кўчган, ёлғизман, айланай, — жавоб берди кампир қизарибгина.

— Иморатингиз яхши экан, ҳар кимнинг ҳаваси келса бўлади, қават-қават хоналар-а! — деди Зумрад, де- 20
раза орқали латофат тўла гулзор ҳовлига кўз югуртиб.

— Ўзимизга тўқмиз, тасаддуқ, болаларим ҳаммаси дўкандор, баланд завқли йигитлар, — деди мулойим табассум қилиб кампир.

Икковлари гангир-гунгур гаплашиб ўтиришди. Зумрад қизиқиб ҳали уни, ҳали буни сўрарди. Бир онгина кўнглида пайдо бўлган алланечук гумон, ғашлик тез ўтиб кетди; одатдаги шўхлиги, сарбастлиги билан эркин сўзлашиб ўтирарди. 30

Қизни осонгина келтириб, меҳмонхонага киритиб юборган хотин лип этиб, ҳовлининг четидаги бир хонага кирди.

— Уҳ, ўлдим-эй, — деди пойгакроққа ўтириб. — Ишнинг ўнгидан келгани шундай бўлади, тўрам!

Эшонхон ўзида йўқ хурсанд, уйнинг у бурчидан-бу бурчига юрар ва тинмай папирос сўрар, иблис маккорлиги билан бошлаб юборган фожианинг давоми учун режалар тўқиш билан хаёли банд эди.

— Фарҳодни алдаган ялмоғиз кампирни топиб келсангиз ҳам бажара олмас эди шу ишни. Минг бир қувлик билан алдадим-аврадим, ахир олиб келдим-да, — бў- 40
ғиқ товуш билан қих-қих кулди хотин.

— Деразадан мўралаб кўрдим, дуруст, шайтонга сабоқ беришга ярайсан. — Папирос тутунидан бўғилиб йўталди Эшонхон.

Тишқолидан қорайган яккам-дуккам тишларини тиржайтириб, хир-хир кулди яна хотин.

— Айёрликда уччига чиққанман, деб мақтансам ёлгон эмас. Айниқса шу шаҳри азимнинг донгдор боёнларига жудаям манзур менинг ишим, ўргилай. Дукчининг ҳовлисига тўғри кириб бордим. Манзураой чақиряпти, дарров юринг, айланай-ўргилай, деб аврадим, бирпасда онасининг бағридан хамирдан қил суғургандай суғурдим чиқдим. Бора-боргунимча «Зумрад, Зумрад» деб отини ёдлаб бордим. Нақ сиз ўргатгандай, Манзураой айтиб юборди, деб шундоғам ишонтирдимки, шилқ этиб олдимга тушиб келаверди қизгина. Мана, тилла қафасга солдим-бердим. Ҳаммаям эплаёлмайди мундақа ишни. Айёрликни мендан ўргансин манаман дегани ҳам.

Эшонхон кетма-кет папирос тутатар, ҳаяжондан ҳа-
20 нуз ўзини боса олмас эди.

— Қани, пулни чўзинг, ваъдангиз катта эди тўрам, — деди гилай хотин кескин товуш билан.

Эшонхон парвосизгина, ўз хаёллари билан банд ҳолда, дераза олдида узоқ турди, лабларига қистирган папиросни бир-икки қаттиқ-қаттиқ сўрди-да, очиқ деразадан ҳовлига иргитиб юборди. Найрангнинг давоми— қизни тагин қандай алдаш кераклиги, турли йўл-йўриқлар излаган фикрлари тинмай кетма-кет чулганар эди.

— Ҳой, бу ёққа қаранг, пулни чўзинг деяпман, арпа-
30 ни хом ўрганмисиз, нима мунча хаёл? — бўғилди хотин жаҳлидан бурнини қийшайтириб.

— Э, бақирма, секинроқ, гилай! — деди силтаб бирдан ўзига келган Эшонхон. — Бой ака шу ерда-я, жаврама кўп.

— Пулни чиқаринг, тезроқ даф бўла қолай, — қистади хотин. — Қанд-курс бераман, деган ваъдангиз ҳам бор, унутмагайсиз, мойли патир ҳам... Қани, бўла қолинг.

Эшонхоннинг энсаси қотган эди, жуда секин, шо-
40 шилмасдан киссасидан ҳамёнини чиқарди-да, уч сўм суғурди.

— Ма, — деди хотинга пулни узатиб, кейин ҳамёни-

ни қайтиб киссасига тикди, жавондан икки қаттиқ патирни олиб, хотиннинг олдига тақ этиб ташлади.

— Шуми ваъда, имонсиз?! Ишим битди, эшагим лойдан ўтди, денг! Йўқ, чучварани хом санабсиз, пар-р-р этиб учуриб юборсам овингизни, нима дейсиз? Попукдай қизни иссиқ уясидан суғуриб олиб келдим, ҳусни оламда йўқ, шунинг нархи уч сўмми? Нонинсоф! Тилла билан тенг тортиб олса арзийди-я!

Эшонхон айёрона илжайди, хотиннинг орқасини силаб, бир-икки енгил уриб қўйди.

— Ҳали сендан умидимиз катта, кўзлаб қўйган яхши-яхши жонон қизлар, жувонлар бор, бойнинг хизматида бўл, — деб хушомад қилди. Ҳамёнини очиб: — Мана, ол тагин! — дея бир сўм пул улоқтирди. Жавондан бир сиқим қанд-қурс олиб, хотиннинг ҳовучига тўкди.

Хотин енгиллашиб дуо қилди.

— Ун сўм берарсиз, деб орзу қилган эдим, майли. Ҳар бир бойлар борки, шарақ-шарақ пул тутқазади, ука. Ишингиз бўлса ҳамиша тайёрман, — деди ва эшик томон юрди. Остонада бир зум тўхтади-да, айёрона кулги билан: — Чаққонликда, маккорликда мандан ўтадигани йўқ, хўп денг, опаси жонидан, — деди гилай кўзларини қисиб.

Паранжасини бошига қийшиқ илиб, Эшонхонни яна қайта-қайта дуо қилди-да, товушсиз, мушук қадамлар билан дарвозага югурди.

Эшонхон вақти хуш ҳолда, иккинчи хонани босиб, учинчи хонага кирди.

— Мумкинми, бой ака? — сўради остонада тўхтаб.

Пар ёстиққа ёнбошлаганча қимиз ичиб, вақти чоғ ўтирар эди Саидахмадбой.

— Кел, кел, қани, нима бўлди? Сўзла, гивир-шивир қулоғимга чалинди.

Эшонхон мағрурона талтайиб, кўрпачанинг четига ўтирди.

— Зумрад қўлда, тақсир!

— А? — деди бой ўрнидан кўзғалиб, кейин қаддини ростлади, чордана қуриб ўтириб олди. — Зумрад деганда ақлимни йўқотаман, қомати кўрганни девона қилади. Айниқса ўйини, аҳ-аҳ... — бошини чайқади бой. — Атторнинг уйида кўрганман, рақси бемисл, эсингдами?

10

20

30

40

— Зумраднинг ҳануз ҳеч гапдан хабари йўқ. Оқсочга топширдим, зери забарини тушунтирдим. Оқсоч ҳар балони эплайди, хумпар, найрангдан шайтонга дарс беради.

Бой янги сурма духоба дўппини бошидан олиб кўрпачага қўйди. Беҳад хурсанд, ниманидир ўйлар, сукутда эди. Чирпитдаги қимизни тиззасига қўйиб, бир-икки чайқадида, косани тўлатиб шимирди. Мешдай шишган қорнини силаб яна бир оз жим ўтирди.

10 — Ўзинг топ йўлини, соҳиби тадбирсан, фарангсан, бу тақлид ишларда ўзингга тенг келадиган кимса йўқ, мулла. — Бирпас ўйланиб қолди бой, кейин кулгидан оғзини йиғолмай гапирди: — Ассалому алайкум, деб тўсатдан қизнинг олдига кириб борсам-чи?

Эшонхон қутичадан папирос олиб, бармоқларида эза бошлади, билимдонлик тури билан бир оз сукут этгандан сўнг, секин гапирди:

— Қиз жуда асов, андак сабр, эҳтиётлик лозим. Алдаб-сулдаб тақимингизга олинг, йўқса, иш пачава.

20 Аввало, оқсоч қанд-қурс, ёғлиқ патир, қулинг ўргилсин фарчча думбали сомсаларни тўкиб ташлайди дастурхонга. Ўғилларим ҳаммаси дўкондор, рўзгоримиз ҳамиша шундай олқиб-чалқиб туради десин. Кейин эрмак учун ўзим кабоб тайёрлайман, озгина ёғлиқ манти. Кейин қулинг ўргилсин мусаллас. Ертўлада бор-ку, асил, кекса мусаллас. Бой ака, икки соатлардан кейин қизнинг кайфи тарақ бўлади, шунда кирсангиз иш жойида-да... — Эшонхон айёрона тиржайди: — Бахтингиз баланд келди, бой ака, кам фурсатда гул каби

30 чирмашиб кетасиз Зумрадхонга!

Саидахмадбой жилмайиб қўйди, қимизни косага тўлатиб, деди:

— Гапингизнинг маъноси бор, давоси мусаллас. Кўп хотинлар билан бўлдим, кўп айш-ишрат сурдим. Бу ишда энг аъло даво мусаллас. Оқсочга тушунтир, икковимиз бирга ичайлик, десин, аврасин қизни. Аввало кампир ўзи бошлаб ичсин, — тайинлади Саидахмад.

Эшонхон одоб билан ўрнидан турди, секин юриб ҳовлига чиқди. Айвон устунига суяниб, алланечук хаёл

40 билан оғир сукутда ўтирган калга сирли товуш билан шивирлади:

— Оқсочни чақир, тез!

Эшонхон биринчи хонага кирди, бирдан кўнглида аллақандай ҳис тўлқинланиб кетди. Негадир унда бир ташвиш рўй берди. Хонада у ёқ-бу ёққа айланиб юрди. «Бойнинг қилиқлари қурсин, малайлигимдан попукдай бир қизни шу фалокатга солганим яхшими, ахир? Виждон, номус қилча ҳам йўқми менда?» — деди ўз-ўзича. Аммо ундаги афсусланиш, кўнглида фақат бир зиё каби ёнди-ю, ўчди. У дарров тагин аввалги шайтонлик бандига тушиб олди...

Зумрад дилгир, паришон ўтирарди. Шифтнинг ганч 10 шарафаларини, деворларнинг нақшини томоша қилди, кўралар ва ипак гиламларни бир-бир кўздан кечириб, ажабланди. Ўйлади ичида: «Бойлар ҳаёти шавкатли, дабдабали, камбағал шўрлик хору зор, бир парча нон гадоси. Бойлар худонинг суйган бандаси, биз нима гуноҳ қилган эканмиз?» Ўксиниб, ичдан хўрсинди қиз, аста ўрнидан турди, енгил қадамлар билан ташқарига чиқди. Ҳовлининг олачалпоқ соя саҳнига тушди. Чамандай гулзор қуёшда кўркам товланарди. Гуркираб ўсган садарайҳонлар, қашқар гуллар, гултожихўроз, 20 хина... бир талай гуллар... Бири биридан гўзал, бири биридан хушбўй.

Зумрад кўтаринки руҳ билан гулзорни бир айланиб чиқди. «Мунчаям латиф манзил экан», деб ўйлади. Ҳамма ёқ бўм-бўш, чурқ этган овоз йўқ: жимжитликдан, хилватдан юраги чўчиб кетди, кўнгли ғаш тортди. «Ҳозир келаман», деди-ю, ташлади-кетди ғилай ўлгур, бир сир бўлмасин тагин, дея шубҳаланди-ю, бир дақиқа ўтмай кулиб юборди. «Юрагим қурсин, қўрқоқ эмасдим-ку». Зумрад бир-бир босиб дарахтлар орқасига 30 кирди. Энди ранг ола бошлаган ғуж-ғуж гилослар кўзни тортарди. Ўриклар ҳам қўйилиб турибди. Думбул ўрикларга ҳаваси келди. Ингичка бир новдани эгиб, бир ҳовуч ўрикни сидирди. Думбул ўрикни яхши кўрарди, карсиллатиб чайнади. Олмалар тагида бир зум тўхтади. Ҳаммаси қузги экан. Қўшоқ-қўшоқ олма қалашган... Вой тавба, бодом ҳам бор экан!

Зумрад секин юриб, ҳовлининг четига чиқди. Энди у ошхона томон бурилган эди, бир йигитнинг шарпасини сезиб қолди-да, сесканиб орқага тисланди. Ким бўлди у? Чиройликкина йигит экан... Қиз атрофга аланглаб, деразалардан хоналарга қараб-қараб, меҳмонхонага қайтиб кирди. 40

Хонада ёйилган дастурхон ёпиб-яшнаб турарди. Анвойи нози неъматлар тўқин. Чўпчакка ўхшайди-я! У бир зум дастурхонга тикилиб, кейин кўрпачага, дастурхондан узоқроқ ўтирди.

Ошхона томондан бурқираб сомса ҳиди келди. Енглари шимариғлик, дока рўмолининг бир учини саллачадай ўраб орқага ташлаган ҳолда, қўлида жазиллама қайноқ сомса уйилган лаганни кўтариб оқсоч кирди.

10 — Яқинроқ ўтиринг, жоним, мен хилма-хил таомларни пишириб туришни яхши кўраман. Иссиққина сомса, олинг, очиқиб қолдингиз. — Лагандан олиб даста-даста сомсаларни қизнинг олдига қўйди кампир. — Олинг, ея қолинг, совимасин, ўргилай, иссиғида мазалик, — қайта-қайта қистади қизни, кейин ошхонага югурди.

Эшонхон чаққонлик билан сихларга кабоб терарди.

— Ҳой кал, чўғни сол кўрага, қани, илдам! — буюрди чолни шошириб.

20 — Гўшти, хамири тайёр, мантини ўзингиз тугиб юборинг, иним, чаққонсиз, ҳар ишга қўлингиз келиша қолади. Мен қизнинг олдига бормасам бўлмайди. Мусаллас қани? — сўради кампир Эшонхондан.

Эшонхон индамади, лип этиб илдам ўрнидан турди-да, ертўлага тушиб кетди. Дам ўтмай катта бир гардин чойнакни мусалласга тўлатиб буқинганча ошхонага қайтди. Ўзи ҳам озгина ютиб олганидан, томонни қоқиб: «Бай-бай ўткирлиги-ей, девни ҳам қулатади бу оби ҳаёт!..» деб шивирлади ва оқсочнинг қўлига тутқазиб, қайта-қайта тайинлади:

30 — Сомсага қўшиб ичкизаверинг, ҳозир кабоб тайёр бўлади. Олдида ўтиринг, аввало ўзингиз бир косани кўтаринг, ўлмайсиз, кайфи яхши.

— Зорманда! — ҳиринглади кампир ва чойнакни икки қўл билан кўтариб, меҳмонхонага югурди.

Қиз қўлида сомса, кичик-кичик тишлаб, еб ўтирар эди.

40 — Овқатга асло мазангиз йўқ экап, пошша қиз, чимхўр экансиз. Кўрдингки ош, кўтарма бош, деганлар қадимгилар. Овқатдан тортинманг сира. Олинг, ўргилай, лаззатли сомса. — Чойнакдан пиёлаларга мусаллас қўйиб, бир пиёлани Зумрадга узатди. — Ичинг, тасаддуқ, узумнинг суви, иштаҳа очади. — Бир пиёлани

қўлига олди. — Қани, жоним, бирга ичамиз, менга табиб буюрган, шу билан одамман.

Қиз тортинибгина пиёлани қўлига олар экан, ҳидидан чўчиб кетди.

— Мусалласми, опогойи, ҳиди ўткир?

— Йўғ-э, мусаллас бўлганича йўқ ҳали, узумнинг суви, айланай, биракайига кўтариб юборинг, ҳиди билинмайди.

— Йўқ, мен ичолмайман, раҳмат, ҳиди қурсин, ичиб кўрмаганман. Менга қараманг, ўзингиз ичаверинг, опогойижон! — Пиёлани қайтиб дастурхонга қўйди Зумрад. 10

Оқсоч тагин сурбетлик билан қистай бошлади қизни.

— Хафа бўлманг, ой қиз, катталарнинг айтганини қилинг, кўнглимни оғритманг, — ялинди кампир қизга тикилиб.

Зумрад қўрқибгина пиёлани олиб ичишга тиришди, бирпас тўхтаб қолди, кейин бирданига кўтариб юборди. Ухчиб, қизариб кетди.

— Ичинг, жоним, қани, бирга ичамиз, — деб кампир ҳам юзини буруштирган ҳолда, кўзларини чирт юмиб, 20 пиёлани бошига кўтарди.

Қип-қизил қизарган оқсоч сомсани ҳали у лунжи, ҳали бу лунжига олиб чайнади.

— Олинг, сомсадан енг, яна биттадан ичамиз. Мен фақат шу билан овқат ейман, баданни пок қилади, қизим!

Зумрад бир пиёла майдан лов этиб қизарган эди. Иштаҳа билан кетма-кет бир-иккита сомса еди.

Кампир пиёлаларни яна лиммо-лим тўлатди. Қизни чалгиштишга тиришиб, кулгили олди-қочдиларни гапириб ўтирди. 30

Зумраднинг руҳи кўтаринки, кайфи ошган. Маҳаллада анҳордай катта бир тегирмон сув оқишини, маҳалласидаги икир-чикир кулгили ғийбатларни усталик билан, турли ёрқин иборалар билан сўзлай бошлади. Кўнглидаги сирли, махфий, ишқий ҳавасдан гоҳо бир шингил айтиб юборгиси келар ва енгил оқ булутга ўрагандай қалбининг эзгу ҳисларини бир-икки қисқа сўзлар билан айтиб қўяр эди.

— Ишқ деган нарса жуда сирли нарса, бировга кўнгил бериш яхши, лекин севганинг бой бўлса, кийганинг шоҳи-атлас, еганинг болу мой бўлса. Зумрадхон, пешанангизга шунақаси битилган, менинг кўнглим дарров пайқади. 40

Қиз жилмайди.

— Қайдам, толе ёр бўлса... Бой бўлмаса ҳам, ақли ҳуши расо, кўнглимга хуш бўлса бас... — деди кўзларини яшириб.

Кайфи тарақ оқсоч пиёланинг бирини ўзи олиб, иккинчисини қизга узатди.

— Кайфи яхши, ичинг, отинча!

Зумрад пиёлани олди, қайтиб ерга қўйди, тагин кўтарди, ичкиси келарди.

10 — Бир марта далада кечаси мусалласдан озгина тотиб кўрган эдим. Тахирроқ эди, бу ширин кўринади,— деди у кампирга.

— Жуда хушичим, кайфи ҳам нозик, шунинг учун ичинг деяпман-да, ёмон нарсани сизга ичкизармидим?! Қани, ўргилай, бирга кўтарайлик.

Иккови бирга кўтариб ичиб юбордилар.

Зумрадинг ёноқлари лоладай ёнар, кўзларида оташ, сомсани иштаҳа билан ошар эди.

Кайфи тарақ оқсоч қизга яқин сурилди:

20 — Пулдорлар қаримайди, жонгинам, ҳамиша кўнгиллари ёш, шунақасини топсангиз, шоҳ бекалардай ўтираверасиз. Ёшсиз, билмайсиз, синглим, дунёнинг лаззатини тотиш керак.

Зумрад бўшашиб кетгандай бир зум жим қолди. Кўнглида яна ғашлик, безовталиқ пайдо бўлди. Жаҳл, шубҳа аралаш оҳангда деди:

— Аввало, жойингизга ўтиринг, эрдан гапирманг! Ишқ эзгу, ишқ оғир бир дард, ўзим биламан.

30 Оқсоч шошиб қолди, каловланиб ўрнидан турди, деворларни, дераза ва эшикни ушлаб, туртина-туртина чиқиб кетди.

— Иш қалай, тайёр бўлиб қолдими?— сўради Эшонхон овозини пасайтириб.— Деразадан қулоқ солдим, хахо-тарала зўр,—қих-қих кулди Эшонхон.

— Ўзим йиқилиб қоляпман, қиз қандай бўлса шундай, балонинг ўқидай ўтирибди. Қани, кабобни чўзинг.

Пиёз, мурч, сирка сепилган беш сих қайноқ кабобни санаб, хитой лаганга териб, кампирга тутқизди Эшонхон.

— Ишқилиб, алданг-да, тобини келтиринг!

40 Оқсоч хушбўй кабобларни кўтариб меҳмонхонага кирди, қизнинг олдига қўйиб, ўзи ҳам ўтирди. Зумрад патирдан бир тишлаб, бир сих кабобни қўлига олди.

Ҳил-ҳил пишган юмшоқ кабобни пиёз қўшиб ея бошлади. Ҳақиқатан, кабоб лаззатли эди, дарров сихни бўшатиб дастурхонга қўйди қиз.

— Опоғойи, ўзингиз ҳам олинг, юмшоққина экан.

Оқсоч сихдан бир жаз суғуриб оғзига солди, кейин пиёлани тўлатиб, бир қўлда мусаллас, бир қўлда бир сих кабобни қизга тутди

—Олинг, ўргилай, кабобни фақат мусаллас билан ейдилар, таомили шундай.

— Ростдан, мени бу ерга ташлаб, ҳалиги хотин қаёққа кетди? Ўлгур нега келмаяпти?— шубҳа ва ранжиган оҳангда сўради бирдан Зумрад, қошларини чимириб.— Сиз мени маст қилиб қўйдингиз-ку, бошим гир айланяпти, уят-а, Зухраойникига бу турда қандай бораман?

— Бо, келиб қолар ғилай ўлгур, шунгаям ташвиш тортасизми, айланай! Ҳали унчаям кўп вақт ўтгани йўқ, юргандир-да шанғиллаб.

Бой ёндош хонада. У қимизни тинмай ичарди. Зумраднинг гапларини кўз юмиб тинглар, мастлигига мастлик қўшилар эди. Унинг энди сабри тоқати тугаган, ортиқ чидамади, оғзини катта очиб, узун бир ҳомуза тортиди, керишди-да, ўрнидан оғир туриб, деразани ланг очди. Ялт этиб деразага қараган Эшонхонни қўли билан имлаб, чақирди. Эшонхон оёқ учиди, товушсиз қадам ташлаб, бойга югурди.

— Чакки бўлди, оқсоч маст бўлиб йиқилиб қолди,— деди, кейин соатига қаради:—Вақт бўлди, киринг, тақсир, қиз ёлғиз ўзи... Айш иши нозик иш, маҳбубангизни қучинг...

Бой севинч ва ҳаяжон билан шошилиб ўрнидан турди, қозикдаги янги жужун камзулни кийди, мўйловини қайта-қайта бураб, дўппини йигитчалардай олифта қўндирди бошига. Хонадан икковлари бирга чиқдилар.

— Қал, ўзинг, кампир, ҳаммаларинг даф бўлинглар! Сен аҳёнда узоқроқдан хабар олиб турарсан, уқдингми?— деди шивирлаб бой ҳовлида бир оз тўхтаркан.

Эшонхон ва хизматчи қўлларини қовуштириб, ҳовлининг четига аста пусиб кетдилар. Улар калнинг дарвоза ёнбошидаги кичкина қоронғи ҳужрасига кириб йўқ бўлишди.

Семиз, бақувват, ширакайф, бағбақаси бўйнига сигмайдиган хўроздай бой томоғини қоқиб, «Мумкинми?» дея меҳмонхонага мағрур юриб, кириб борди.

Зумрад чўчиб кетди, ўрнидан сапчиб турди. Юзига рўмолини пана қилиб, оёқлари қалт-қалт титраган, ранги қув ўчган ҳолда тик туриб қолди. Оҳ, энди тушунди, маккор кампирнинг ҳийласи энди равшан бўлди! У ичида узун хўрсиниб, дард билан эзилиб, бошини қуйи солди.

Бойнинг юраги така-пука бўлди, ҳаяжонда, ички титроқ билан тўрга чиқиб, кўрпачага чордана қурди.

— Қани, ўтирсинлар, пошшахон, маликам!

10 Қизнинг юраги дук-дук урарди. Юзини яширган ҳолда, ҳаяжондан, таҳликадан тутилиб, асабий товуш билан, бетоқатлик билан гапирди.

— Бой ака, дарров билдим, Саидаҳмадбой сиз бўласизми, тўғрими? Ҳийла, макр билан олиб келдингиз мени... Қани, хоин Эшонхонни чақиринг, шу ердадир у муғамбир, чақиринг, юзига бир тупурай! Тарсиллатиб бир шапалоқ солай! Кейин сиз билан гаплашаман.

Зумраднинг бутун вужудида титроқ бўлса-да, энди у сергак эди. Кўнглидаги ваҳимани, саросималикни боса олди, жасурлик, тетиклик касб этди: ҳазар қилгандай, 20 нафрат билан қараб қўйди бойга. Бошини қуйи солиб, жим қотган бой, ниҳоят, сукунатни бузди: қиз томон эгилиб товушига мулойимлик, юмшоқлик бериб, деди:

— Аввало, маликам, ўтиринг, иккинчидан, у бир югурдак, сиз билан учрашувга арзимаydi. Сизни мен олдириб келдим, жоним, бутун айб менда. Кўнглимда ишқ туғени, кўнгиш доимо сизда, сизни қўмсайдй. Юрсам, турсам, қаршимда ёлғиз сиз. Ишқ ўти ёмон нарса, қалбни ёқади.

30 Зумрад, май таъсириданми, ғоят сарбаст ва дадил эди. «Қандай қочсам экан, ҳамма эшиклар албатта таққа-тақ беркитилган, дод-фарёдимни ҳеч ким эшитмас», деб ўйларди қиз. У бирдан ўтирди. Бойга орқа ўгириб, юзига бир қўли билан рўмолини пана қилиб ўтирди. Бошига кулфат булути ёйилганини сезди. Дарддан эзилиб, ҳасрати тошиб, ичдан хўрсиниб қўярди.

Саидаҳмад бир-икки сик кабобни қизнинг олдига қўйди, кейин ташқарига чиқиб, унинг оёқ товушини эшитган ва қаршисида қўл қовуштириб ҳозир бўлган калга хўмрайиб шивирлади:

40 — Мантини олиб кел, чаққон!

Кейин у салмоқли юриб, мулойим табассум билан жойига келиб ўтирди. Хунук воқеалар рўй беришини фаҳмлагандай бўшашиб, бошини эгиб ўтирган қизни

овутиш тадбирларини излади. Ундан-бундан, турли кул-гили гапларни гапиришга, ўзича аския қилишга ва ҳазил-мутойиба билан қизни овутишга уринди.

— Замон ўзгаряпти, аммо ҳамиша ҳаётнинг қаймоғи зангинларники,— деди бой ғурур билан. Кейин у яна ишқ бобига кўчди. Кўнглида ҳижрон, ишқ исёни зўрлиги ҳақида сўзлаб: «Дардимга сиздан бошқа табиб йўқ!» дея вайсаб кетди.

Зумраднинг энсаси қотган эди, асабий титроқ товуш билан, қатъият билан деди:

— Бас, ортиқ бир нафас ўтиришга тоқатим йўқ, кетаман... — қатъий оҳангда давом этди: — «Кўнгил ишқингиз» пуч нарса, ёлғон ҳаммаси. Кўҳлик, маликалардай икки бекангиз бор-ку, тағин сизга ўзга маъшуқанинг ...ишқ нима даркор?! Бойлик қутуртиради сизни, ҳа!...— деди қиз истехзо билан.— Ақча мўл, сандиқ-сандиқ олтин! Шулар қутуртиради. Қаттагина ўғилларингиз, мен тенги попукдай қизингиз бор, уялмайсизми?— нафратдан тўлиб-тошиб дадил хитоб этди қиз.

Бой ғалати бўлиб кетди, бир зум шошгандай, жавоб тополмагандай, нафаси ичига тушди. Кейин сокинлик билан, дабдабали оҳангда тағин гапга киришди:

— Бағоят тўғри, бекалар бир-биридан гўзал. Лекин, жоним, асло унутмагайсизки, Муҳаммад пайғамбарнинг умматимиз. Муҳаммад алайҳиссалом дўндиққина тўртта хотин олган. Қани, бунга нима дейсиз? Йўқ, гапимни қайтарманг, жонгинам. Шу боғ, уй-жой, бу баҳаво манзил ҳаммаси сизга. Атласу товар, олтин-кумушга кўмиб ташлайман сизни. Даста-даста хизматчилар... Қўйингчи, кўнглингиз нима тусаса ҳаммаси ҳозир бўлади, таъриф баланд маликалардай яшайсиз. Зериксангиз, шоҳона зиёфатлар қуриш, базмлар ясанг, ихтиёр сизда. Лекин ишқу муҳаббатингизни менга бағишланг, жоним сизга тассадуқ, асирингизман.

Қиз юраги сиқилган ҳолда, рўмолини тишлаб сукутда узоқ ўтирди. У чуқур хаёлга чўмган, кўнглидаги муқаддас ишқи, ишқдаги поклик, суйган йигити ва садоқат ҳақида машъум ёнғин каби унинг эзгу ишқини, пок ҳисларини куйдириб кўз югуртирди. «Қай йўсин билан қочсам, нечук қутулсам?» дерди ичиди. Ҳаяжондан, нафратдан кескин жавоб берди қиз:

— Бой ака, биламан, бойсиз, олтину ақчангизнинг ҳисоби йўқ, олтин тахтда ўтирибсиз. Ҳаддан ташқари

мағрусиз. Кимсан—заводчи бой, донғингиз катта! Шундай бойларнинг дарди олтину кумуш, мисоли итпашшадай ёпишасиз унга, ирганаман бойларнинг нафсидан, хасислигидан! Қамбағал, етимларга зарра меҳр-шафқат йўқ сизларда, уларни асло писанд қилмайсизлар. Меҳнаткаш, жафокаш халқ ҳозир арпа нонга зор. Очлик, қаҳатчилик бизга келган офат. Тангрим ўзи шафқат қилсин бандаларига, бир кун камбағаллар ҳам кошки ёруғликка чиқса! Тилагимиз кўп оллодан.

10 Бой Зумраднинг гапларини ҳазилга айлантиришга уринарди.

— Бойлар орасида хасислар йўқ эмас, лекин мундоғ назар ташласангиз сахийлар ҳам оз эмас.

Бой уни енга олмасди, енга олмаслигини ўзи ҳам билар эди. У суҳбатни ишқ-севгига буришга, хушомадгўйликка ўтди, авради.

— Ичинг, маликам, қўйинг беҳуда, бефойда гапларни, унутинг дунёнинг ғамини. Ишқ, фироқ ёмон нарса, келинг, улфатчилик қилиб ўтирайлик.

20 Зумрад қанча ҳушёр бўлса-да, юзлари лоладай ёнган, кўзлари махмур сузилган эди.

— Йўқ, бой ака, бир қатра ҳам ичмайман,—деди Зумрад титроқ овоз билан, қатъиян рад этиб.—Алдаб минг макр-ҳийла билан мени қафасга банд эттингизми? Шариат, одоб, виждон қани? Йўқ, йўлимни тўсманг, уйимга кетаман.

Қиз ғоят асабийлашган, хавфсираган, саросимада эди. У «дод» деб қичқириб юборгиси келарди. На қилсин, тутқун, ихтиёрдан, эркдан жудо бўлган!

30 — Ақлли-ҳушли, обрўли одам, деб эшитган эдим жанобингизнинг таърифини! Афсуски, бир чақага арзимайдиган махлуқ экансиз. Ақлнинг нишонасини ҳам кўрмадим сизда!—деди у жирканиб.—Виждон, инсонийлик деган фазилатлардан ҳам маҳрумман, денг! Бу қандай розолат!

Саидаҳмаднинг тили кесилгандай сукутда, жаҳлдан оқариб кетган эди, лекин дарров ўзини тутди, аввалги ҳолига қайтди:

— Маҳбубам, ширингинам, хўп валдирадингиз, лекин 40 майли, чидайман. Кўнгил ишққа, эҳтиросга тўла, мен шафқат сўрайман сиздан, уринг, сўкинг, майли, суяман сизни. Ичинг, жоним, бир пиёла майни бирга ичинг мен билан.

Қиз бошини ҳам кўтариб қарамади. Бўшашган, ранги ўчган ҳолда мажолсиз, паришон ўтирарди. Унинг кўнглида кураш, ғазаб, нафрат. Наҳотки кетишнинг иложи бўлмаса?! Наҳот йўқми? Атрофга телбалардай жонсарақ ҳолда термиларди қиз.

— Ўргилай сиздан, бир ҳўпланг!— қистади бой.

Шу тариқа алжираб, ҳансираган ҳолда ўрнидан ярим турди, қизнинг оғзига пиёлани тутди, мусалласни қуйишга уринди. Қиз пиёлани итариб юборди.

— Ҳаддан ошманг, бой — дея олди холос Зумрад. 10
Бошини чайқаб ўрнидан турди.

Оқшом тушган эди. Саидахмад токчадаги чироқни ёқди-да, қайта ўрнига ўтирди. Қизнинг кўнглини олишга уриниб, турли бачкана илтифотлар қилди, унинг елкасини қучиб, ўзига тортди. Зумрад нафрат билан бойнинг қўлини силтаб, деворга суқилди, кўзларини жавдиратиб деразадан ҳовлига қаради.

Шу кезде дарвоза томонда аллақандай ғала-ғовур эшитилди, кимлардир дарвозани тарақлатиб, қаттиқ 20
қоқмоқда эди.

Зумраднинг вазиятидаги ўзгаришни пайқаган бой илжайди:

— Ҳеч нарса эмас, жоним, парво қилманг.

Лекин шовқин борган сари кучаяр эди. Яқин қўшнилардан беш-олтитаси шовқин-суронни эшитиб кўчага югуриб ҳам чиқди шекилли.

Кал хизматкор дарвозани қалтираб очди. Эшонхон асабий тусда эшикка югурди. Кўчада уч киши турарди. Бириси забардаст, пишиқ гавдали, соқоли селкиллаган, 30
келишган чол, иккинчиси Жумабой, учинчиси ёшроқ, кенг яғринли, мулойим, хаёлчан бир ишчи йигит, чолнинг ўғли Саттор эди.

— Югурдак, сиз нари тулинг, бизга бойни чақиринг! — қичқирди Жумабой.— Бу фақир йигитни ишдан бўшатишга нима ҳаққингиз бор сизнинг?! Қани, бой билан ўзимиз гаплашамиз.

«Аттанг, бу Шерматнинг иши, сувга суянма, деган сўзни билардим-ку...» деди ичида пушаймон ва саросимадан ўзини йўқотаёзган Эшонхон.

— Нега бўзраясиз, чақиринг жадал!—ўқрайди Эшонхонга чол.—Мўмин-қобил ўғлим не гуноҳ қилибдики, ишдан ҳайдайсиз?! Гапиринг!—ўдағайлади чол дағаллик билан. Кейин соқолини қашиб, салмоқланиб давом 40

этди:— Раҳматли бой отанинг қўлида кўп ишлаганман. Улгудай ишларди, лекин ақчани берарди. Саидаҳмад-бойнинг бу югурдаги инсофсизликда кўп бойлардан ўтгпти, заводнинг хўжайини эмишсиз! Хўш, гапиринг!— Эшонхонга қадади ўткир кўзларини чол.

Эшонхон Сатторни ёмонлашга уришиб гапира бошлаган эди, чол унинг гапини чўрт кесди:

10 — Йўқ, мулла, ўзингизни гўлликка солманг, бизни лақиллата олмайсиз, шу соқол оқаргунча сиздақаларнинг кўпини кўрганман,—деди оппоқ соқолини силаб.— Гапир, Саттор!

— Самоварда ўтирган эдим, Эшон ака келиб пинжимга тиқилди. «Ишчиларнинг орасида нима гап, кўнгилларида қандай ният, ҳаммасига кўз-қулоқ бўл, менга хабар бериб турасан», деди. «Йўқ, ака, бундай қийин савдони бошимга ортманг, мени тинч қўйинг», дедим холос. Кўрган-билганим шу. Эртаси заводга борсам, «Йўқол, аблаҳ!» деб ҳайдади. Бор гап шу!—деди Саттор отаси ва Жумабойга қараб.

20 Эшонхон жавоб тополмай, қизариб, дудуқланиб қолди:

— Бой бу ерда йўқ, жўнанглар, туёқларингни шиқиллатинглар!

— Ахир бир куни заводнинг хўжайини мана шу Саттордақалар бўлади!—ғазабга тўлиб қичқирди Жумабой.— Қани, чақир бойни, у шу ерда, биламиз. Ҳовлисидан топмадик, дарак сола-сола шу жойга етиб келдик. Лекин боғча жойида,—кулди киноя билан Жумабой.

30 Буларни пайқаган Зумрад бирдан сергакланиб, дилланиб кетди, ирғиб ўрнидан турди-да, паранжисини нари-бери бошига ташлаб, ҳовлига югурди. Бой ўрнидан кўзғалишга улгурмаган ҳам эдики:

— Войдод, халойиқ, қутқаринг, кўмак беринг!—дея аламли қичқириб, дарвоза томонга ўзини урди қиз.

Ҳаммалари ҳайратдан қотиб қолган эдилар. «Нима гап?» дегандай бир-бирларига қарадилар. Аммо чол билан Жумабой фожнани дарров пайқади.

— Эҳ, золим бойлар! Сен қабиҳ иблиснинг ўзисан!—жеркди Эшонхонни қаҳрланган Жумабой.

40 Чол қизга ачиниб, ичдан эзилиб кетди. Ҳаётнинг бундай кулфатларини кўп кўрган, кўп эшитган чол тишларини фижирлатди, лекин чурқ этмади.

Қовоғидан қор ёққан Саидаҳмад кеккайған ҳолда аста юриб ҳовлига чиқди:

— Нима гап, бу қандай можаро?—сўради пўнғиллаб.

Чол икки қадам илгари босиб салом берди-ю, ўғли ҳақида гапира бошлади:

— Шундай, бойвачча, болам бояқиш ҳе йўқ, бе йўқ, бўшади келди. Ҳеч гуноҳи йўқ. Ҳаммаси бу оқпадарнинг қилмиши!—деди Эшонхонни кўрсатиб.— Бу ноинсофдан шикоят қилиб келдим, бойвачча.

Энсаси қотган Саидаҳмад кўзларини олайтириб 10 Эшонхонга ўқрайди:

— Нега бўшатдинг йигитни?

Эшонхон хуноб ва асабий ҳолда:

— Бу ялқов, ўжар, тўнг!— деб ўзини оқлашга киришди.

Чол бўлса бўғилиб Эшонхон билан айтишиб кетган эди, Жумабөй ҳам аралашди. Бой индамай тинглаб турарди, кейин Эшонхонга қараб ўшқирди:

— Бобой отамизнинг қадрдони, ишлайверсин ўғли, хомсан, замонни тушунмайсан!—Тарс этиб бир шапа- 20 лоқ қўйиб юборди Эшонхонни.

— Ҳа, бой, замон ағдарилляпти, оғзингизни очиб қоласиз бир кун,— деди Жумабай кинояли оҳангда.

— Бас, бораверинглар,— гўлдиради бой ва меҳмонхонага кириб кетди.

Ишчилар кулишиб, мамнун ҳолда кўчага чиқдилар.

— Ахир бир кун бу илонларнинг бошини янчамиз,— деди Жумабөй ишонч билан.

Зумрад қоқила-суқила нафаси оғзига тикилган ҳолда югурарди. Баландмачитга етганда, фалокатнинг даф 30 бўлганига энди ишониб, қадамини секинлатди. «Барака топишсин, нақ Хизрдай бошимдан балони кўтаришди!» деди ўз-ўзига шивирлаб. У қабихлар чангалидан қутулганига севиinsa-да, ҳислари паришон, ғам-ғусса юрагига зил чўккан эди.

Ўртоғи Унсининг эшигига келиб тўхтади. «Қирсаммикан?—ўйлади қиз, кейин айниди. — Йўқ, уйимга тезроқ етиб олай».

Зумрад оқарган, ҳансираган ҳолда уйга етиб келганда хуфтондан ошган эди. Ҳовлидан тез ўтиб, хонага 40 кирди, ўзини кўрпачага ташлади, шунда қайноқ кўз ёшлари қуюлиб кетди.

Оқшом қоронғиси қуюқлашган.

Эшонхон кўп асабий ҳолда ҳовлининг у бошидан-бу бошига юарди...

Оқсоч кампир ошхонада икир-чикир иш билан машғул: гивирлар, калга юмуш буюрар, қизни қўлдан чиқарганларига куюнар эди.

10 Эшонхон ҳовлининг ўртасида тўхтаб оқсоч билан кални олдига чақирди. Дастурхонни йиғиштириш, қанд-қурсни жавонга қулфлаш, овқатларни эртагача сақлаш, ҳамма нарсани саранжом қилиш каби буйруқларни топширди; уларни силтаб, жержиб, сал аламдан чиққач, хонага — бойнинг олдига кириб кетди.

— Чилим! — қичқирди бой Эшонхонга қарамасдан.

20 Эшонхон дарров айвондан чилим кўтариб югурди, тамаки солиб гугуртни чақди-да, бойга тутқазди. Саида-аҳмад чилимни қулдиратиб қаттиқ-қаттиқ тортгач, оғзидан тутун булутини бурқситиб юборди, ўткир тамаки уни анча элитган эди. Майдан, тамакидан, аламдан гангиган бой қовоғини осилтириб ички хонага кириб кетди.

Бойнинг орқасидан эргашган Эшонхон остонада тўхтади:

— Ижозат берсалар, янги шаҳарни бир айланиб келсам. Кўнгли жуда ғаш...

— Қўй, беҳуда диққатинг ошмасин. Қиз қўлдан чиқди, майли, бу ҳам ўзича бир кўргулик...

30 — Қўлга туширмай қўймайман у кўрнамакни! Мен тикилдим, бало тикилмасин. Умидингизни узманг, кўнглингизни бузманг, бой ака.

— Биладан, кўнглинг ғаш сенинг, майли, ўйнаб кел,— деди бой.— Мен ҳозир ёлғизликни иштайман.

Эшонхоннинг кўнгли ёришгандай бўлди, енгиллашиб папирос тутатди-да, чиқиб кетди.

Эшонхон Пиёнбозорни айланаркан, аёлларга тегишиб, тентирашиб юрган бир тўда бойваччаларга дуч келди. Буларнинг барчаси пулдор, енгиллари яхши, ғарчиллама этикларда. Бири аттор, бири баззоз, бири қўй-фуруш бойларнинг фарзандлари.

40 Эшонхон салом-аликклашиб бойваччаларга қўшилиб олди. Улар Сквер томон юришди.

Скверда одам қалин. Кеч салқинида бировлар ска-

мейкаларда ҳордиқ чиқармоқда, бировлар хиёбонларни айланиб сайр этмоқда.

Бойваччалар, кинога кирайликми ё ресторанга борайликми, деб ўзаро тортишишар экан, Эшонхон уларни аврашга киришди:

— Зерикдим киноларидан, нуқул олди-қочди, энг маъқули ресторан, юринглар, жиндай ичамиз.

Кўпчиликнинг истаги шу бўлганидан, дарров кўна қолишди.

Энг яхши ресторанга кириб, катта стол атрофига 10 давра қуришди. Бу ердагиларнинг аксарияти ясанган-тусанган рус бойлари эди.

Менюни varaқлаб, узоқ баҳслашишгач, бифштекс билан ароқ буюришди.

— Энг маъқули ароқ, ўткир-да, дарров олади,— билимдонлик қилди Эшонхон.

Улфатлар ароқни кўтара-кўтара овқатни уришди. Хусусан нафси бузуқ Эшонхонга ҳеч ким етолмасди.

Сўхбат шу кунларнинг мавзуи — Петроград воқеалари, Муваққат ҳукумат устида айланарди. Кейин, за- 20 волли Туркистон ўлкасининг тупроғи олтин, Темур авлоди занжирдан халос бўлди, асоратдан қутулди қабилидаги гапларни айтиб эзмаланишгач, олифта бир бойвачча Қўқон бойлари ва жадидларнинг мухторият масаласини кўтаргани ҳақида овозини пасайтириб сўзлади. Бойваччалар, янги мактаблар ташкил этилиб, диний илмлар қаторида риёзиёт, иқтисод илмлари киритилса, тижорат тараққиёт топур, завод-фабрикалар очиб ташлаймиз, ана шунда ҳаммамиз миллионер бўламиз, деб қадаҳ- 30 лар кўтаришди.

Баззоз йигит ароқни оғзига ағдариб, бойларнинг бидъат ишлари кўп, ҳаддан ташқари тўй-ҳашамларга бисёр пул сарф қиладилар, омиликларидан тижоратнинг йўл-йўригини билмайдилар деб нотиклик қилди.

— Туркистон мухторияти ҳозирча хаёлда-ку, шунчалик ғавғо кўтарасиз, дўстларим,— илжайди аттор Тоҳиржон.

У бойваччалар ичида энг олифтаси: устида янги жу-жун камзул, оёқларида сирма этик, бошида мош ранг сидирға духоба дўппи: шинам кийинадиган, ҳамиша 40 усти боши йилтираб юрадиган йигит.

— О, Истамбул! Беш қитъада унинг мисли йўқ, дейдилар, — гапга аралашди қўйфуруш Бадриддиннинг

катта ўгли Қамариддин. Отасининг таъсирида у ҳам қўполгина, пишиққина кийинадиган йигит эди.—Айни замонда Туркия қонга ғарқ. Фурсат келурки, ғолибият касб этар, наинки турк аскарлари жасур, шижоатли эмиш, истиқболнинг порлоқлигига аминман.

Бойваччалар энди кабобга ўтишган эди, ароқ узилмади; қадаҳлар кетма-кет бўшатиларди. Улар кайфлари чоғ бўлиб, гапни дам у мавзу, дам бу мавзуга бурдилар. Суҳбатнинг бош ипи дегрезлик Алихонбойваччаларнинг қўлида. У ҳарорат билан сўзлар эди.

Кимдир биров айтди:

— Петербургда жаноб Милуков, яқинда қўшинларимиз турк ерига оёқ босади, деди. Яроқ-аслаҳа шай эмиш, умиди катта.

Эшонхоннинг кайфи зўр эди.

— Буржуазия катта гап, маъноси чуқур; айни замонда бойларнинг ови юриб қолган, фурсатни қўлдан берманглар зинҳор!—деб таъкидлади.—Аммо, ёронлар, шу тобда замон ниҳоят қалтис. Ишчилар ёмон бош кўтаради дейман. Мусулмон ишчиларни айтмасизми, кофирлар изига тушяпти. Бу ёмон хавф!

— Янглишасиз, укам Эшонхон,—деди чоллардай салмоқлаб машҳур чойфуруш бойвачча.—Орқамизда катта суянчимиз бор, бу уламо ҳазратлар. Фуқаро уламнинг раҳбарлигидан асло бош тортмаслигига шак қилмагайсиз.

— Дарҳақиқат уламнинг обрўи зўр,—маст ҳолда кўзларини сузди папиросини сўриб Алихон.—Орамизда йўлдан урадиганлар чиқади албатта, иложи йўқ. Мусулмон ишчилар орасида ўрис ишчилар зимдан иш юритяпти, бу бизга равшан, кўр эмасмиз. Завод-фабрикаларни, давлатни қўлга олиш уларнинг ниятлари. Эҳа, гап кўп, лекин ёлғиз халоскоримиз уламо ҳазратлар!

— Бас-э, ўлдик-ку сиёсат ғавғосидан,—деди кайфи ошиб қолган баззоз йигит.—Замон бизники, ҳар ишнинг асоси сармоя.

Музыка янграб кетди. Ресторанда ўтирган рус эркак ва аёллар рақсга туша бошлашди.

— Кетдим, жононларни қидиришга! — гандираклаб ўрнидан турди баззоз йигит.

— Муғамбирки, бу бобда тенги йўқ,—жаҳли чиққан эди Алихоннинг.—Қиз излаб кетгани ёлғон, жони пул!

— Биламан, қурумсоқни,— деди камгап, сўзга тўм-тоқ читфуруш бойвачча. — Ҳаддан ортиқ хасис махлуқ. Қараб турсин, азбаройи худо, бир қўлга тушириб, пулини қоқамиз.

Музика тинмасди. Мана, хипча бел камзул камарига ханжар осиглиқ, сирма этик, катта папахда сухсурдай бир кавказлик йигит ўртада гир айлана кетди. Оёқ учида йўрғалаб, завқ ва эҳтирос билан рақс қилди. Бир столни қуршаган кавказликлар шод ҳолда олқишлаб қарсак чалардилар.

10

Бойваччалар папирос тутунини буруқситиб, маҳлиё ўтирардилар.

Эшонхоннинг ёдига бир нарса келган эди, ҳовлиқиб сўзлай бошлади.

— Тунов кун хўжайин билан ғалланинг пири Абдулатифбойнинг боғига борган эдик. Улфатлар чамамда етмишга қадар бор эди. Зиёфатни сўраманг, дўстларим, таърифидан ожизман. Ўнтача машшоқ тинмай му-сиқа чалиб турибди. Ногоҳ бир йигит ўйинга тушиб кетди, асти қўяверинг, бай-бай-бай... Асло бунақасини кўрмаганман. Беҳуш қотиб қолибман.

20

— Э-э! — сирли тусда илжайди Алихон. — Тўғри, таажжуб нарса. Асли у йигитча Сайрамдан, исми Булбул. Дарҳақиқат бир офат!

— Ҳа-ҳа, нақ ўша, сайрамлик йигит, бирам гўзалки, жаннат филмонлари бўлса шунчалик бўлар... ўн саккизда дейман чамамда, ё ўн еттидамикан?—Улфатларнинг ҳаммаси бирваракайига маҳлиё бўлиб қолишди.

Бойваччалар қизиқиб қолишди, уни топиб, базми жамшид кўрмоққа қарор қилдилар. Шивирлашиб, қошлари ва кўзларининг имоси билан алланималарни гап-лашдилар...

30

Ресторандан чиққач, бойваччалар тўда-тўда у кўча, бу кўчага тарқалишди. Эшонхон уйга етиб келиб, хужрасига кирганида соат бир бўлиб қолган эди.

УН ЕТТИНЧИ БОБ

I

Жомеда уламолар жамияти мажлиси. Гиж-гиж оқ саллалар... Ваҳминг келади... Шаҳарнинг мўътабар бойлари, пешқадам уламолар, фақир-фуқаро...

40

Жоме ҳовлиси ўртасидаги минбарда бирин-кетин уламолар нутқ сўзлайди. Улар пайғамбарнинг айтганлари, дин асослари, айни замонда ўзларининг вазифалари, режалари ҳақида гапирардилар.

Ора-сира «Омин!» «Олло таоло мақсудимизга етказсин!» «Шариатимиз мустаҳкам ва пок бўлғай!» деган хитоблар долғали денгизнинг тўлқини каби қарсиллаб қўяди.

10 Минбарга узун ярқироқ тўнининг этакларига ўралашиб йирик гавдали, салобатли бир уламо чиқди:

— Халойиқ, шариатимизнинг, муқаддас ислом динимизнинг пешвоси Махсумхон тўра Садриддин аълам жанобларининг табаррук зиммаларига уламо жамиятининг раислик лавозимини якдиллик билан юкласак арзийди.

20 Қарсак ва олқишлар тингандан сўнг кумуш ранг товланган кенг банорас тўн, катта оқ салла ўраган Садриддин аълам минбарга чиқди. Барчанинг диққати унда. Аълам вазмин, паст, ингичка товуш билан сўз бошлади:

— Халойиқ, олло таолога ҳадсиз ва ҳисобсиз шукурлар бўлсинки, бизни йўқдан бор қилди. Қудратли олло таоло бизни энг ҳурматли ва иззатли бўлган одам қилиб яратди. Биз мусулмонлар энг кароматли ва ша-рофатли ислом динига мушарраф бўлдик. Олло таоло бизга ўз сўзи бўлган қуръон каримни ато қилди. Ҳамма имонли кишиларнинг қуръон каримга амал қилмоқлари фарздир. — Аълам йўталиб олиб сўзида давом этди:—
30 Муҳаммад алайҳиссалом қуръон каримнинг ҳукмларини ҳаммамизнинг қулоғимизга еткурди. Қиёматгача дунёга ўзга пайғамбар келмас, ҳам Муҳаммад пайғамбарга берилган шариат асло бузилмас.— Садриддин аълам пайғамбарнинг йўл-йўриғи, ислом буйруғи ҳақида узоқ сўзлади, қақраган томоғини қириб бир-икки йўталди.—
40 Мусулмонлар, ҳеч бир иш олло таолонинг измисиз бўлмас, яъни ҳар бир иш ёлғиз олло таолонинг қудрати ва амри билан бўлур. Оллонинг амри ила уламо жамияти барпо бўлди. Қуръон шарифни кўкракка жо қилиб, расул акрам йўлига амал қилиб, уламо жамияти ўз вази-
фаларини ихлос ва виждон ила адо этмоққа сафарбар деб билур ўзини. Аллоҳумма ансара мин касорати диниҳи ва уҳдула мин ҳазорати диниҳи, яъни, халойиқ, эшитинг, худоё динга ёрдам берган одамга ўзинг ёрдам

оер, динга рахна солган одамни ўзинг хор-зор қил
Қавм, жамоат, муборак бўлсин, хуррият кунларингиз!
Омин!

Чуқур сукунатда тинглаган халойиқ, қўзғалиб кетди,
«Омин!» дея барча бирваракай дуога қўл кўтарди.

Аълам минбардан тушар экан, яқин турган бойлар,
Думанинг уч-тўрт чиновниклари таъзим билан са-
лом бердилар. Одамлардан баъзилари аъламнинг қўл-
ларини ўпиб, баъзилари тўн этақларини кўзларига сур-
тардилар. Уни қуршаган бир гуруҳ уламолар бирга юриб 10
мадрасанинг кенг ҳужрасига кирдилар.

Ҳамма ўтиргандан кейин узундан-узоқ дуо ўқилди.
Аълам мамнуният билан тағин сўзга киришди. У вази-
фаралнинг мушкуллигини, вазифашунос, ҳуснихат бир
котибнинг зарурлигини айтди.

Ҳазратнинг пинжига тиқилган уламолар: «Тақсирим-
нинг кўнгилларига маъқул котибни топурмиз!» деб ваъ-
да қилардилар.

Уламолардан бири эшикка яқин ўтирган Мирзаҳа-
лимни кўрсатди аъламга: 20

— Ҳазратим, мана ўтирибдилар. Мирзаҳалим, кам-
тар, вазифашунос, бағоят ҳуснихат.

Аълам бошини қимирлатди:

— Дуруст, мирза фозил йигит. Пича ўйлай-чи, —су-
кут қилди у.

Шу тобда ҳовлиқиб, терлаб хонага кирган Шара-
фиддин домла қайта-қайта таъзимда букилди:

— Муборак бўлсин, улуғ ҳазратим!

Садриддин аълам жилмайди.

— Мана, домла Шарафиддин тиллоий ранг билан 30
битишда энг аъло шогирдларимиздан,—сўнг Шарафид-
дин домлага қараб деди: — Котибликка сизни раво кў-
рурмиз, мулла.

Шарафиддин домла новча бўйли, кўзлари бежо, ус-
ти боши шай, пишиқ, озода, қайтарма ёқали узун кам-
зул устидан кенг тўн кийган, бошида кичкина оқ мис-
қоли салла, камзул устидан соат занжири осифлиқ.

— Вазифалар кўп оғир-ку, тақсир, каминанинг иқ-
тидори етурмикан?—сўради Шарафиддин домла де-
раза остига ўтириб. 40

Аълам ўсиқ қошларини кўтарди:

—Ба уштур мурғ гўянд, ки бор каш, мегўяд: «Мур-
ғам»; гўянд кипарвоз кун, мегўяд: «Ман уштурам».

Яъни, туяқушга юк ортмоқчи бўлсалар: «Қушман», дебди, уч, десалар: «Туяман», деган экан.

Уламолар қихиллаб, кўзларининг намини артиб-артиб кулишди. Шарафиддин домла ҳам кула-кула чўнтагидан дастрўмолини олиб, пешана терларини артди.

— Тақсир, бажону дил бу улуғ вазифани қабул қилгумдир,— дея қуллуқ қилди.

Сариққина, кўзлари ғилайроқ бир уламо аъламдан сўради:

10 — Ҳазрат, мирзанинг моҳиёнаси нечук бўлур?

Аълам дарров жавоб бермади, бир оз жаҳли чиққан эди:

— Сизнинг шундоқ номаъқулчилигингиз қолмайди, мулла, қизиқ гапирасиз-а! Агар фузул набошад, жаҳон гулистон аст!¹ Шарафиддин домла даставвал саъйн ижтиҳод билан котибликни бажо келтирсин, кейин кўрармиз. Сиз, мулла, қавмнинг ичида бўлинг, тилингиз узунроқ, ваъз-насиҳат қилинг!

20 Териси қалин ғилай уламо ўзига теккан вазифадан қувониб кетган эди. «Қўлимдан келганини аямасман», деб шошилиб қуллуқ қилди.

— Эй аҳли уламо! — хитоб қилди аълам ўтирганларга бир-бир қараб олиб. — Туркистон вилоятининг жамики қишлоқ ва шаҳарларини оралаб, қавмларга имон, тавфиқ, охиратнинг азоб, роҳатлари хусусида туншунтирмоқ сизнинг зиммангиздадир. Бу ҳақда бафуржа хотиржамлик билан сўзлашурмиз. Ҳозир вақт қисқақадир.

30 Уламоларга янги гап топилганидан дарҳол бир-бирларини туртишиб, шивирлашиб, имо билан сўзлаша бошлаган эдилар.

Ҳазрат Шарафиддин домла билан тағин икки мударрисни қолишга имо қилиб, бошқалар билан хайрлашгач, уламолар оёққа қалқиб таъзим ва қуллуқ билан хонақоҳдан чиқиб кетдилар.

— Сизларни олиб қолганимизнинг сабаби шулдирки,— аълам мударрисларга қараб сўзлади, — улуғ вилоятимиз номидан барча қавмларимизга қарата бир эълоннома битиш зарурияти туғилди. Бу ишни жадал

40 бажармоқ лозим. Ҳозир ҳузуримизда кўп обрўли фозил муддарислар бор эди, аммо сукут қилдим, айтмадим,

¹ Форсча-тожикча: Агар бекорчи эзмалар бўлмаса олам гулистон.

шовқин кўтаришни лозим топмадим... Зоти олийлари мунаввар кўнгиллардан мазмунли, салмоқли бир эълон тартиб этгайлар. Дини исломдан муқаддима бошлаб, андак аҳволи замон хусусида тўхтанг, кейин тагин динни тарғиб этгайсиз. Қавмларни ҳаяжонга солгудек юксак руҳдаги диний иборалар билан битгайсиз. Бандаларининг яхши ва ёмон ишларини олло таоло қудрат тарозуси ила билур, денг, бандаларни имонга даъват этинг. Қани, марҳамат, ишга!

Муддарислар ва котиб қулуқ қилгач, эртагаёқ буй- 10
руқни бажо келтириб, ҳазрат ҳузурига етказмоқни ваъда қилдилар.

Садриддин аълам мамнуният билан ўрнидан қўзғалар экан, Шарафиддин домла ирғиб турди-да, қозиқдаги тўнни аъламга тутди, кавушларини тўғрилади.

II

Садриддин аълам жомедан қайтганда катта келини — ўғли Зуҳуриддиннинг хотини — узун кўйлагининг этакларига ўралашиб, ҳовли супурмоқда эди. Ҳазрат дарвозадан кираркан, келин дарҳол супургини четга отди, қўлларини кўксига қўйиб, букилиб салом қилди: 20

— Ассалому алайкум, улуғ мартабангиз қутлуғ бўлсин! Талабаларингиз хушхабар етказдилар...

Мамнуниятдан чеҳраси янада ёруғлашган аълам жилмайиб ичкари кириб кетди.

Ичкари кенг саҳнли катта ҳовли. Қатор икки уй, бир даҳлиз, тагин икки уй, бир даҳлиз, олди узун айвон. Ҳазратнинг катта хотини, отин буви, айвоннинг бошида йигирма-ўттиз қизни ўқитиб ўтиради. Эски мактабнинг одатдаги шовқини ҳавони тўлдирган. Қурт шимган ёки 30 сақич чайнаган қизни отин буви қўлидаги хивич билан оҳиста бир уриб қўяр, ҳозир ёнига бир шогирд қизни ўтқазган, дарс тинглар эди.

Аълам ҳовлида кўринган ҳамон қизи Адибахон отасининг истиқболига югурди.

— Туркистон оламининг офтоби! — қучоқлади уни қизи.— Акамдан эшитиб, беҳад хурсанд бўлдик.

Адибахон алифдай нозик, юзи тиниқ оқ, йирик кўзлари устидаги ингичка қошлари офат... Шўх табиатининг ифодаси бўлган, ҳамиша табассумга мойил дудоқ- 40 лари ҳуснига янада мукамаллик бахш этган... Адиба-

нинг устида ғўзапўчоқ нусха узун товар кўйлак, пушти шоҳи дурра тагидан тақимларига қадар тушган, майда-лаб ўрилган сочлари ҳамиша тўлқинда... Қуръонни қироат билан ёддан ёқимли ўқийди, хотинлар ва кампирлар уни «Қори бегим» деб атардилар.

Ҳазрат мамнун эди, қизининг орқасига қоқиб, пешанасини силади. «Ойингни чақир!» деб буюрди ва хонага кириб кетди.

10 Аълам тўнини қозиққа илиб, саллани эҳтиёт билан тахмондаги ёстиқ устига қўйди-да, бошига такая кийди, тўрга солинган қават-қават кўрпача устига ўтирди. Шу тобда аъламнинг иккинчи хотини Хадича бегим ранги ўчган, ранжиган ҳолда хонага елиб кирди.

Бир вақтлар Садриддин ҳазрат Бухорода тўрт йил қолиб кетган. У мадрасада мўътабар шайхлар қаторида юрган. Шунда у Хадича бегимга ўйланиб олган эди. Хадича бегим Тошкентга келгандан сўнг ёлғиз бир ўғил туққан, унинг оти Зиёхон, мадрасада таҳсил кўрган, ҳазратнинг истаги бўйича у олти йилдан буён Бухорода таҳсилни давом эттирмоқда эди.

20 Хадича бегим кичик жуссали, оппоққина, кўҳликки-на хотин. Ҳамиша кўзлари кулиб турган, сўзлари ёқимли аёл.

Отин ойн зимдан рашк қилади, ўзи шогирд қизларни ўқитиш билан овора, кир ювиш, овқат пишириш, сигирбузоққа қараш каби жамики уй-рўзғор юмушларини Хадича бегим зиммасига ташлаган. Ёз кунлари ҳатто шоликордаги бутун ишларни ҳам Хадича бегим саранжом қиларди.

30 — Ассалому алайкум,—сал букилди Хадича бегим—Вой ўлай, келибсизу, мен томонга кирмабсиз-а, тўн-саллангизни ўзим олардим, ҳазратим...— у гина қилган бўлди эрига.

Аълам жавоб бермади, сукутда ниманингдир хаёлини суриб ўтираверди.

— Гапирсинлар, тақсирим, — аъламнинг қаршисига чўққайди Хадича бегим. — Катта ишга, юқори мансабга мушарраф бўлибдилар. Ҳовлида юмуш билан овора эдим, шу хушxabарни ўғлингиз топиб келди, отин ойисига шивирлаганини орқаворатдан эшитиб қолдим... Қутлуғ бўлсин!

Ҳазрат мийнгида кулди:

— Кечаси бафуржа сўзлашурмиз, бегим:

Эшикдан лоп этиб келиб кирган отин ойи кундошини кўрган ҳамон энсаси қотган эди, оғиз очгиси келмади, индамай тўрга ўтириб аъламга савол назари билан қаради.

Хадича бегим енгил юриб чиқиб кетгач, аълам отинга мурожаат қилди:

— Хўш, аввало билмоқчи эдим, етарли нон борми? Қанд-қурс-ку, сандиғингдан топилади.

Қаригина юзи сепкил, баланд бўйли, шаддод отин ойи қаттиқ йўталиб олгач, қайта-қайта аксирди, мурсаги 10
киссасидан чит рўмол олиб, оғиз-бурнини арти-да, тагин рўмолчани қайтиб киссасига солди.

— Меҳмон келадиганмиди?— сўради кампир шошмасдан.— Эшитдим, индамайсиз, тўрам! Туркистон вилоятининг жамики уламоларига саркарда бўлибсиз, муборак бўлсин! Қанд-қурс бор, нон қаттиқ, меҳмоннинг олдига қўйиб бўлмайди.

— Пешин яқинлашди, қизларни озод қил, меҳмон келиши мумкин. Яхшилаб дастурхон ясалса кифоя, ош даркор эмас. 20

Отин ойининг жаҳли чиққан эди:

— Ҳамиша қилиғингиз шу, ҳазратим, овқат ҳақида хархаша. Сизга доимо умоч-угра, хўрда-ю, мошхўрда бўлса.

— Э, тавба,—соқолини сийпади аълам,—худонинг берган куни қизларинг палов келтиради-ку, пишириб овора бўлишнинг не ҳожати бор?!

— Вой ўлай: аз жавони то пири, аз пири то бакай, дегандек, ёшликда қариликка йиғдингиз, энди нимага йиғасиз? 30

Аълам қихиллаб кулди, отин ойи энсаси қотганидан юзини терс бурди, рўмолини тўғрилаб, у елка-бу елкасига ташлади.

— Ун кунда бир келадиган паловни айтасиз-а! Шу бугун чучварам, мантими ё палов бўлмаса уят-ку! Муллаларингиз бир оғзи-бурунларидан тўйсинлар. Қазини ҳам пиширсак ёмон бўлмасди, садағаси кетай, тарашадай қотиб ётибди, оллонинг инъоми, қадрига етингда, ахир.

— Аввало, фақирлик юксак, камтарлик аъло нарса, 40 буларнинг маъносини билмайсан, вағиллайсан. Ҳар бир ишнинг сири олтин-да, қариганда даркор бўлади, олтин-кумуш оллонинг хазинаси!

Отин ойи лабини буриб, бир он жим ўтиргач, эрига

тагин тушунтиришга унади, ялинди-ёлворди — бўлмади, эрини асло кўндирилмади.

Аълам керишиб ўрнидан турди-да, таҳорат учун ҳовлига чиқди.

Отин биби даранг-дурунг қилиб сандиқни очди, бир-икки патнисни тўлдириб тузади, тагин бир-икки патнисга тўртта-тўртта мева ташлаб, берироқ қилиб ясади. Кейин патнисларга бир сидра разм солиб қараб чиқаркан, кўнгли тўлмади. «Нонларнинг суви қочиб қолган, 10 уят-э, ҳазратим қурмагур, бемаъни!»— койиди ичида эрини.

Айвонда қизлар:

— Шин-шин, бўлди пешин, зод-зод, бўлди озод! — дея шовқин кўтаришди. Диққати ошиб турган отин ойининг жаҳли чиқиб, остонадан қичқирди:

— Улим бергур қизлар-эй, овозларингни ўчирларинг, бас, дейман!

Қизлар отин бибиларининг овозини эшитишмай, шовқинни авжига кўтаришди. Отин ойна қизларга қарата 20 қўлини кўтарди.

— Озод!.. — деди ранжиган бир оҳангда.

Кўп ўтмади, ҳазратни зиёрат қилмоқ ва табрик этмоқ учун ҳозир бўлган уламолар, мударрислар, бойларга меҳмонхона лиқ тўлди. Аълам хурсанд, кеккайиб ўтирар, ора сира луқма ташлар, бир-икки оғиз вазмин гапириб қўяр эди.

Мадрасадан келган бир неча шогирдлар патнис олиб кириб, чой ташиб, хизматда елиб-югурардилар.

Дастурхонга зимдан разм солган муллалар: «Патнис 30 гўё биҳиштдан чиқибди, аммо нон қоқ, чой суyoқ», дейишарди имлашиб.

Суҳбат уламолар жамияти атрофида борарди, уламолар жамиятнинг моддий тарафидан гап айлантириб, бойларга қулоқ қоқиш қилардилар. Мўмингина бир кўнчи йигит гапирарди.

Мана, дарвоза олдида Саидаҳмадбой, Муҳаммадмансурбой, Валихонбойлар кетма-кет извошларидан тушдилар. Учаласи ҳам кийимда бир-бирдан қолишмаган, эгниларида янги камзул, чакмонлар, товлама беқасам 40 тўн, бошларида ихчам шоҳи саллалар, оёқларида ғарчиллаган амиркон маҳси-кавушлар.

Ҳазрат бошлиқ уламолар, барча меҳмонлар ҳовлига — янги келганлар истиқболига чиқиб кутиб олишгач,

меҳмонхонага кириб, ўтирилди. Аълам узун дуо ўқиди. Тағин қутловлар, тағин сўрашувлар такрорланди. Суҳбат изга тушгач, Садриддин аълам ичкарига кирди.

— Отин, ҳой, отин!— чақирди аълам айвонда туриб.

— Лаббай, ҳазратим?— сўради ҳозир бўлган Хадича бегим.

— Чақир, отин ойингни! — буюрди зарда билан аълам.

Отин ойи хонадан югуриб чиққан эди, ранги ўчган Хадича бегим терс бурилиб айвондан тушиб кетди. 10

— Нима қиламиз, отин, бошим қотиб қолди, ош тузук бўлурди, аммо кўпчилик-да, етказиш маҳол, — ўйланиб сўради аълам: — Ёхуд хўрдами, табаррук таом, нима дейсан?

Лаҳзада айвонда қайта пайдо бўлган, ғайирлик ва ғазабда тўлғанган Хадича бегим гапга суқилди:

— Яхшиси, ҳазратим, лаззатли мастава қилайлик, яйраб ичишади.

Отин ойи бармоғи билан юзини сидирди:

— Ула қолай, мундоғам нокаслик бўларми? Бугун дастурхонингизга манти муносиб, тақсир! Гўшт бор, пича етмайди, дарров гузарга бир муллаваччани югуртиринг, бирпасда ҳозир қиламиз. 20

Ҳазратнинг кўзлари жаҳлдан олайиб кетган эди, отин ойи бўш келмади, қаттиқ-қаттиқ гапирди эрига.

— Қайдаги гапларни гапирасан, отин, худонинг эртаги кунни ҳам бор. Мастава ҳам саҳобаларнинг емиши, улуг таом. Хадича бегимнинг сўзи маъқул. Ёғу гўштни камроқ солиб, суюқроқ қил, отин, меҳмонлар беҳад. Тобига келтириб зиғир ёғ аралаштиринглар, мастава палов эмас, биласан-ку, отин, у гурунч тапламайди, оқшоқ кўшиб юборинглар-да, шошмасдан қайнатинглар. 30

Ғазабдан тили қотган отин:

— Як арзан аз дасташ намиафтад¹,— деди шивирлаб, холос.

Аълам отин ойининг эътирозига ва истагига заррача эътибор бермади, гердайган ҳолда ташқарига юрди. Хадича бегим кундошига ялт этиб маъноли қараб олгач, кулимсираб ўчоқ бошига югурди.

Меҳмонхонадагилар таъзимга қўзғалиб, қайта ўринларига ўтиргач, Муҳаммадмансурбой гап бошлади: 40

¹ Форсча-тожикча: қўлидан битта тариқ ҳам чиқмайди.

УЛУҒ ЙҮЛ

Роман

Расмларни Ч. АХМАРОВ чиқарди.

БИРИНЧИ БОБ

1

Кун совук. Куёш дам очилмо кунчаларин ёритиб юборади, дам ёпилади-да, тумшайиб олади. Дарахлардан тўккениб салурмаган морулар ора-сира ширт-ширт узилди, салқин ҳавода бир-ники айланиб, туи назираида қатқалоқланган, энди эса сумалаклага бошлаган куча лойига гарибонс ясланади.

Кун совук, лекин бозор қайнади. Бу ерга тутанган кучаларининг ҳаммасидан одам дараёди оқди. Баъзи биронлар совуқдин қоттин кўзларининг қафтларини оғизларига тутадилар-да, «у-у-у» деб кенгиб оладилар.

Жомсининг орқасида, унинг баланд тинит доторига тикилиб Оташ-дукчи ўтирибди. У дукчин сув-гув айлантириш сўнг бир қўли билан кўз ойинини кўтариб туриб, дукчи кўзларига яқин тутқди, синчиклаб қарайди, тагин уни силанқлай бошлади. Дук кўлиб ўтирган сермон, жулдур паранжиси ёш-қари хотинларга у бир-ники оғиз кўла ҳам дитиб қўяди.

Оташ-дукчин олтимышларга яқин, бундан ҳамда кўзлари тирай жойлашган, елдаси чиққ, қошжирок бир юкт. Лекин унинг кўрама широк соқдан бор, салласининг иртинини, тўйининг жасонинг асла жинга олмайди, бунга ўрганиб кетган, соқалини бармонлари билан тег-те-те-те-те-те-те, деб ёриб турган чегга одит бўлиб қолган.

Борган сари боғорининг совур-тувири динга оқади. Бу кун юрт шайиб бўлагандан бозор динден қайноқ. Хўр кич Ул Фалити арқали: бири қолди, бири қошқиди та буғлойма, арқами, гурчма, оқнама...

«Улуғ йўл» романининг «Шарқ юлдузи» журнали (1967 йил, 4-сон)да босилган матнининг биринчи саҳифаси.

— Баҳс қизиб кетди, тақсир,— аъламга мурожаат этди у, — бурноғи йил ёзда биҳишт каби бир боғнинг каттакон супасида улфатлар зиёфатда эдик. Соҳиб қулинг ўргилсин палов келтирди. Биз ошга иштаҳа билан энди қўл урган эдик, тўсатдан тепамиздаги бир новдада ўтирган читтак, ўзингиз биласиз, жибилажибон, афв этасиз, жаноблар, — бой жилмайиб меҳмонларга қараб олди,— ахлатини ташлаб юборса бўладими! Нақ паловнинг қоқ ўртасига тушди, ҳаммамиз қўлимизни тортдик. Тақсир, шариатда йўл қалай? Ош ҳалолми, ҳаромми? Шу хусусда баҳс қилурмиз. Муфтий, ҳалол деб фатво бердилар. Сизнинг табаррук фикрларингизни эшитсак. 10

Меҳмонлар сукутда, аъламнинг жавобига мунтазир эдилар.

Садриддин аълам бир зум ўйланиб қолди.

— Қаердаги масалаларни қўзғайсиз, муҳтарам баззоз, читтакми, ҳумоюнми?— илжайди аълам. Меҳмонлар қаҳ-қаҳ уриб кулиб юбордилар, лекин Муҳаммадмансур бўш келмади.

— Ўзим бор эдим, тақсир, осмондан лаганга лоп этиб тушди, ўша он тепамиздаги дарахт шохидан жибилажибон пир этиб учди-кетди. 20

— Масала нозик,— жавоб берди аълам жиддий тусда.— Таом хусусида ечилмаган масалалар ҳануз кўп. Балки оллонинг амри билан бўлгандир бу иш, олло таоло ҳар бир ишни аввалдан лавҳулмаҳфузга ёзиб, тайин қилиб қўяди.

— Наҳотки тангрим шунча одамни олдига келган овқатдан бенасиб қилса?— деди баззоз эътироз билдириб. 30

— Олло таолонинг сирлари кўп,— сўзларни бир-бир чертиб сўзлади аълам.— Эҳтимол ҳамтовоқларингиз орасидаги бир гуноҳкорга юборилган жазодир.

Баззоз ҳамманинг ўзига тикилганини сезгандай оқариб кетган эди, бунини дарров пайқаган муфти орадаги ўнғайсизликни бартараф қилишга, баззозга ёрдамга шошилди. У қатор далиллар ва фатволарни қалаштириб ташлади.

— Каминанинг фикрича, паррандалар ҳалол махлуқдирлар, ошдан бир ҳовуч олиб ташлаб, емак мумкин, — деди у. 40

Аълам ўжарлик билан баҳсни давом эттиришга тирришган эди. У муфтига ҳужум қилди:

— Инсоннинг ҳалқуми ниҳоят пок бўлмоғи шартдир!
У буни қайд этиб, кейин бафуржа ҳал қилишга ҳа-
вола қилгач, суҳбат бошқа томонга бурилди; подшо
салтанати барбод бўлиб, камбағалларга ва бойларга
озодлик келтирилгани, савдо-сотик, тижорат ишлари
тараққиёти каби масалалар устида гап айланди.

Суҳбат мадраса ислоҳига тақалганда Садриддин
аълам қатъият билан деди:

— Мадраса пайғамбардан қолмиш мерос, тарихи
10 узоқ, унга тил тегизиш, қўл тегизиш гуноҳи азимдир.
Мадраса олло таолодан юборилган динимизнинг му-
шарраф даргоҳидир.

Суҳбат узоқ давом этди, катта бойлардан бир неча-
си мадраса ислоҳотига оид масалани қўзғагач, аълам:
«Кўрармиз, оллонинг ихтиёрига ҳавола қилурмиз», деб
суҳбатни кесди...

Садриддин аъламнинг меҳмонхонасидан қоқ ярим
кечага қадар меҳмонлар аримади. Кетма-кет тўда-тўда
ошна-оғайнилар, мухлислар аъламнинг мўътабар ман-
20 сабини қутлашга келиб турдилар.

III

Зах ҳужрасида тақир, пўстак устига чўкка тушган
Умарали «Шарҳи мулло Жомий»ни мутолаа қиларди.
Унга ёндош кенг ҳужрада олабайроқ ва банорас тўн-
ларда қозондай катта-катта саллаларда бир гуруҳ му-
даррислар жадидлар ҳақида ғийбат ва олди-қочди гап-
ларни узиб-улаб, эзиб суҳбат олиб борардилар.

Яна бошқа кенг бир ҳужрада шогирдлар қофия тў-
қиб, жанг майдонини қиздириб юборганлар. Бир-бири-
30 га сўз ҳужуми, сўз ҳамлалари билан араб тилида баҳс
юритардилар. Бозор яқинлигидан унинг шовқин-сурони,
говур-ғувури, дарвеш ва қаландарларнинг товушлари
мадрасага эшитилиб турарди.

Мадраса аҳли аксарият турмуш кечирishi машақ-
қатли ва мушкул бўлган, нонни тўйиб еёлмайдиган фа-
қир одамлар. Аммо иккинчи гуруҳ, оз бўлса-да, ҳамёни
ҳам, қурсоғи ҳам тўқлар, катта деҳқон, катта ер эга-
ларининг, бойларнинг фарзандлари. Уларнинг усти бо-
40 ши шай, ҳар кун егани палов, ичгани аччиқ чой, харж-
лари жойида.

Умарали қашшоқ бўлса ҳам, қалби тоза, инсоний
ғурури зўр, юраги тўла дард, камтар йигит. У секин-

секин ҳаёт фалсафасининг мағзини чақиб, инсон тақдир ҳақида мулоҳаза юритар, подшо истибдоди емирилгани, ҳуррият шамоли эганини сезар, мушоҳада этар, инқилобни англаб тўғри тафаккур қилар, инқилоб бир баҳор каби унинг қалбига кириб борар эди. Қозон, Уфа, Оренбург газета-журналларини дўстларидан, ошна-оғайниларида олар, берилиб мутолаа қилар эди.

Ҳозир Умарали араб тилидаги «Шарҳи мулло Жомий»ни такрор-такрор ўқир, ёдлар лекин фикри хаёли тагин оламдаги воқеалар, аҳволи замон изидан кетар 10 эди.

Ҳужранинг эшиги оҳиста очилди:

— Ассалому алайкум, ҳормасинлар, мулла ака!— Умаралининг қаршисида кулимсираган ва тер қуйган ҳолда Жумабой турарди.

Чуқур хаёлда ўтирган Умарали чўчиб кетди-ю, лекин меҳмонни кўрган ҳамон очиқ чеҳра билан ўрнидан турди, дўсти билан икки қўллаб кўришиб, кўрпачага ўтқазди.

— Хўш, тор ҳужрага тиқилиб ўқиб ўтирибсизми?— 20 Токчага терилган китобларга кўз югуртирди меҳмон.— Бари арабча дейман?

Умарали бошини қимирлатди.

— Қуръоннинг тили денг?— кулимсиради Жумабой, кейин жиддий тусда сўради: — Замон ҳам, турмуш ҳам ўзгаряпти, мулла, русчадан биласизми?

— Афсус, асло билмайман,— жавоб берди Умарали меҳмон қаршисида чордана қуриб.

Жумабой арабча, форсча ҳар қандай ўқишнинг, илмнинг яхшилиги, русча ўрганиб, рус маърифатидан, 30 маданиятидан ҳам наф олиш зарурлигини сўзлади, кейин ишчилар, мастеровойлар ташкилоти ҳақида гапирди, ўзининг ўқиш-ёзишда тамом саводсизлиги, аммо гапда русча тузук гаплаша олишини айтди. Умаралининг ҳам русча ўрганишини тавсия қилди.

Умарали Жумабойнинг сўзини маъқуллади:

— Ёлғиз хоҳиш билан иш битмайди... Орзу юракда чўкиб ётибди.

— Мадрасада вақф йўқми?— сўради Жумабой.— Вақфга чиқарилган ерлардан, дўконлардан тушган 40 маблағ талабаларники, деган гапларни эшитардим.

Умарали истеҳзо билан кулди:

— Вақфдан келган маблағ, гўё бир дарё, мударрислар ҳамёнига қуйилади, юқори талабаларники.

Жумабой қўлини чаккасига қўйганича ҳайрон ўтирарди:

— Шундай денг, мулла, тушундим ҳамма гапга. Аълам, мударрис, домла — ҳаммаси текинтомоқ, канада. Ҳозир мадрасага қадам босдиму мударрислар, муллаларнинг кўзлари гўё тикандай санчилди менга. Орқамга қайтай дедим, айнадим, хўмрайса хўмрайиб ўлмайдиларми дедим-да, хўжрангизга чопдим. Орқамдан ивир-шивир қилиб қолишди чамамда.

Умарали Жумабойнинг бу гапига индамади, мударрисларни ранжитмаганмикан, не иш билан келди экан, дея кўнглидан кечирди у.

— Чой қилай? — ўрнидан қўзғалди Умарали.

— Э, ўтиринг, мулла! — қатъий эътироз билдирди Жумабой. — Озгина гап бор, қулоқ осинг.

Таажжубланган Умарали қайтиб жойига ўтирди. Жумабой эҳтиётлик билан гапни узоқдан бошлади.

20 — Хўжайинимиз Саидаҳмадбойни биларсиз, балки эшитгандирсиз. Бойлар орасида айниқса ифлоси шу, шайтонга дарс берадиган. Ёнида бир югурдак думи бор.

— Эшитганман таърифини, — бошини лиқиллатди Умарали. — Қани, гапиринг.

Ранги ўчган эди унинг, лекин ички титроқни босишга тиришди, нима гап, тезроқ гапирса эди, дегандай тоқатсизланиб Жумабойга тикилди.

— Бой яқинда Бешёғочдан жаннатдай бир ҳовли олибди, лекин бу жой унга махфий бир макон экан. 30 Тунов кун заводда бир можаро бўлди-ю, бир-икки киши бўлиб бойни қидириб қолдик. Еру кўкдан тополмадик. Бир дўстимизнинг гапи билан шу пинҳон жойга бостириб бордик. Ҳамма ёқ жимжит, дарвоза ичидан қулф. Дарвозани қоқавердик, қўймадик, ахир очилди-ю, ўзимизни ичкарига урдик. Бу жаҳонда мисли йўқ бир боғ... Рўпарамизда ранги гезарган Эшонхон пайдо бўлди-ю, дарров ёқасига ёпишдик. Шу пайт тўсатдан хонадан бир қиз отилиб чиқди, паранжиси қўлида, ёпинишга ҳам улгурмаган: «Дод, мени қутқаринглар», деб ёлворди кўзлари жавдираб, кейин дарвозанинг очиқлигини кўрди-ю, ўзини кўчага урди. Тушундингизми, мулла? Ажойиб бир қизки, офтобнинг ўзи дейсиз, ҳусни кўзни қамаштиради. Ана шу паллада бизни кўрсангиз! Ҳам ҳайрат, ҳам наф-

рат, ачиниш, дард... Кўнгиллар оловда қовжираб кетди. Эшонхонни ғажиб ташлагимиз келди, ўзимизни босдик. Шунақа муттаҳамлар камбағал қизларни олтин қафасларга туширади, бойларнинг нафсига қурбон қилади. Кейин, қовоғидан қор ёғиб бой чиқди. Талабимизни бойга айтиб, уни кўндирдик. Эшонхонда ҳам, бойда ҳам тариқдай виждон йўқ, турган-битгани палидлик. Нима қиламиз, жуда бўлмаса газетага берамизми? Маслаҳат учун келдим ҳузурингизга.

Бутун борлигини йўқотгандай анграйиб ўтирган 10 Умаралидан жавоб талаб қаради Жумабой.

— Бир чора йўқми?— сўради у такрор.

Умарали бошини қуйи солганича узоқ ўтиргач, узун бир сўлиш олиб оҳиста гапирди:

— Бойлар шундоқ ифлос махлуқ. Қайдам, биродар, қозига айтиб, газетга бериб бир нажот топиб бўларми-кан? Бойларнинг ҳар ерда қўли узун.

Жумабой кўрган даҳшатли воқеаси, қизнинг чеҳрасидаги алам ифодасини бир дақиқа бўлсин унутолмаганидан тинчлигини бутунлай йўқотган, қаттиқ хафа эди. 20 Шу кунлари унинг зиммасида катта бурчлар, вазифалар бўлса-да, жиндай фурсат топиб, дўсти Умаралини излаб келди, биргалашиб бир чора ахтармоқчи эди. Махоркани қоғозга ўраб тутатди.

— Эшитишимча, бу сулув қизга бой хуштор экан, уни пинҳон қўлга туширмоқчи бўлган. Гап кўп, одамлар дам ундай дейди, дам бундай дейди.

Умарали баттар оқариб кетди. У энди ички титроғини яширишдан ожиз, бутун вужудини кемирган шубҳа мисоли уни бўғиб ташлагандай, ваҳима, қоронғилик 30 ютиб юборгандай ҳис этарди ўзини.

— Исми нима экан қизнинг, билолмадингизми?— сўради журъатсизгина, титраган товуш билан.

Жумабой қаттиқ йўталиб олиб деди:

— Отини билолмадим, аммо қамишдай қомати бор, ҳуснини таъриф қилолмайман, мулла, бунга тилим ожиз.— Бир дам ўйланиб қолди Жумабой, кейин давом этди:— Эшитишимга қараганда, дукчи чол бор-ку, шунинг қизи эмиш.

Умарали гўё юрагида бир нарса узилгандай, тўсат- 40 дан ўпқонга йиқилгандай сизди ўзини, қадди букилди, бошини икки қўли орасига олганча жим қотди.

Жумабой: «Бу мендан ҳам баттар экан, қиз бечорага ачинди-ку», деб ўйлади.

— Шундай, дўстим, ёмонлар кўп, камбағални туянинг устида ит қопади. Эшонхондай палидларнинг бўйнини шартта узиб ташласак, савоб иш қилган бўлардик. Мулла, гапиринг, чораси нечук бўлади?

Умарали тўсатдан кўксини чангаллаган изтиробдан эзилиб кетди; хафа, дилгир эди; қалбига бирдан қон ғам, алам тўлган эди. У бошини кескин кўтарди:

10 — Жаҳоннинг иши гўё буқаламунга ўхшайди, мавлоно Фузулий айтганлар:

Дўст бепарво, фалак бераҳм, даврон бесуқун,
Дард чўх, ҳамдард йўқ, душман қави, толеъ забун.

Бир он сукут этгач, ичдан уҳ тортди Умарали:

— Толе, бахт биздан узоқда, фақат орзуси юракда..

— Фузулий ғазалларининг маъноси чуқур, заводда бир дўстим бор, тузуккина саводхон йигит, Фузулийнинг ғазалларини ёддан билади, гоҳо ўқиб кўнгилларини мизни равшанлаштиради.— Жумабой бир зум жим қолди-да, тағин давом этди: — Халқимизнинг ғам-ғуссаси беҳад-беҳисоб, аммо ёлғиз ишчилар халоскоримиз. Ташкилотлар кўпаймоқда, шояд меҳнаткаш аҳли йўлини топиб олса.

— Жамики халқ ғафлат ботқоғида, қайдам, бир нарса қилиб бўлармикан!

— Рус ишчилари жасур, кўп нарсани тушунадиган, билгич одамлар. Мен шуларга эргашавериб, туппа-тузук кўзим очилиб қолди, мулла. Энди Эшонхон билан Саидахмад устида бир яхшилаб ўйлаб кўринг, балки бадбахтларга бир жазо топарсиз. Бизнинг ҳовлига боринг, сичқон қавагида ўтиргандай ўтираверманг, мундоқ чиқиб, халқнинг турмушини кўринг.

Жумабой хайр-хўшлашаркан, Умарали зўраки илжайиш билан ўрнидан турди. Жумабой тез чиқиб кетди

Умаралининг хаёли фақат Зумрадда эди. «Наҳотки фалокат рўй берди?» деди йигит ўз-ўзига. Тор ҳужрада гир айланди. Қалбидаги олов, ҳасрат тўлқинини сира босолмасди. Ҳужрани наридан-бери қулфлади-да, мадрасани тарк этиб, шошилиб кўчага чиқди.

40 У Хадрага етиб, жар бўйига тушди, баланд-паст йўллардан хаёл оғушида беҳуш узоқ тентиради. Онда сонда ўйинқароқ болалар, тирикчилик билан овора юр-

ган катталар кўринарди. Йигит хаёлида фақат Зумрад. «Наҳотки шундай ақлли, фаросатли, зукко қиз тузоққа илинса?— ўйлар эди Умарали ва аллақандай шубҳалар, гумонлар фикрини ишқал қиларди.— Балки маккор Эшонхон Зумрадни алдагандир, олтин-кумуш, боғ-роғлар ваъда қилиб йўлдан оздиргандир?» Умарали оғир ўйларга ботган, эзилган, ҳазин ҳолда бир дарахтга суянди. «Йўқ,— деди ўз-ўзига тасалли бериб, — асло ўз истаги билан бормаган, агар шундай бўлса, фарёд қилиб қочмас эди. Эшонхоннинг тузоғига тасодифан илинган. Оҳ, қани у бадбахтни янчиб ташласам!..» Умарали кўксида дам ғазаб, кин тошар, дам муҳаббат ғам ишқанжасида қалби зирқирар эди. У секин, ҳолсиз юриб кетди. Пастда кўпириб, жарга тушаётган сувнинг гуриллаши эшитиларди. Йигитнинг қалбида ишқ тўлқини шу қадар кучли эдики, бир нафас ором бермасди. Умарали оҳиста юриб қизнинг эшиги олдидан ўтди, ҳамма ёқ жимжит, фақат юрагининг гурс-гурс ургани эшитилади, холос. Шу тобда Умарали Зумрадни бир онгина кўргиси, овозини бир дафъагина эшитгиси келди. Орзуга баъзан бир зум бардош бериш ҳам оғир бўлар экан. «Эй фалак, нега гардишинг мунча ҳам тескари!» — дея хитоб қилди Умарали дилида ва жарлик-баландликларни ўтиб, катта кўчага, яна Хадрага чиқди.

Гузарда тумонат одам, чойхона ҳам лиқ тўлган. Аравалар, от-эшақлар дуқури тинмайди, сомон ортган туялар кетма-кет ўтади.

Умарали чойхонага кириб, орқароқда ўтирган эди, бир четда майдалаб чой ҳўплаб ўтирган йигитлар, Умаралининг ошиқ ўйнаб, чиллак ўйнаб, бирга улғайган болалик ўртоқлари — кўнчи йигитлар қўярда-қўймай уни ўз давраларига тортдилар.

Ички кечинмаларини босишга тиришган Умарали бир йигитнинг узатган пиёласини қизариб-бўзариб баъур бўшатди.

Чапанинамо кўнчи йигит гап қотди:

— Ешликда чиллакни хўп ўйнар эдик, уста эдингиз, лекин қамиш сибизгани бирортамиз сизчалик чала билмасдик. Қарабмизки, мана, муллои калон бўлибсиз!

Йигитлар шарақлаб кулиб юборишди.

Буларнинг ҳам дарди қимматчилик, тирикчилик харашаси.

— Бой кўнчилар ҳаддан ташқари бойиб кетяпти,

меҳнат фақат бизларда, малаймиз-да, турмушимиз — ит турмуш.

— Катта салла бошга юк, катта калла ғамга кон, деган гап бор. Бизнинг калламиз ҳам, кўксимиз ҳам ғамхона бўлиб қолди. Подшодан қутулдик, ҳурриятга чиқдик, деб қувондик. Қани энди ҳаловат, на нонга тўямиз, на ошга!—шикоят қилди тагин бир йигит.

Энди Умарали оҳиста, вазмин сўзга киришди:

10 — Рафиқлар, Некалайдан қутулганимизга минг қатла шукур. Ҳозир қаҳатчилик авжда, ҳарбнинг даҳшати кун сайин ортмоқда, аммо фаҳмимда ишчилар бизга нажот келтиради.

Умарали шу кунлари билган, эшитганларини, ишчилар жамияти ҳақидаги фикрларини шошмасдан, паст овоз билан гапирди. Сўнг зарур иши борлигини айтиб, кетишга ижозат сўради.

Йигитлар қўл қовуштирган ҳолда чуқур таъзим-ла Умарали билан хайрлашдилар...

20 Умаралининг хаёл ойнасида яна севгилиси пайдо бўлди. Йигит кўксига қўр бўлиб турган ишқ ўти яна лов этиб алангаланди; кўнглидаги ғам, кин, азоб борган сари чигилланарди.

УН САККИЗИНЧИ БОБ

I

Соат ўн бирлар эди, губернатор боғининг катта залида мажлис бошланди. Бунда уламолар, бойлар, жадидлар ва жадид эмас зиёлилар, турли тараққийпарвар демократик оқим вакиллари ҳозир бўлган эдилар.

30 Масала ғоят муҳимлигидан барча ҳаяжонда: бугунги музокарада мадраса ислоҳоти. Шу сабабдан уламолар ташвишда бўлиб, илғор зиёлилар эса, кўпдан буён кўнгилларимизда ташиб юрган орзу-умидларимиз бугун ҳал қилинади, деган шодлик билан мунаввар эдилар.

Мажлис ҳайъатида биринчи навбатда мўътабар уламолар жой олди, кейин зиёлиларга ўрин берилди. Уламолардан бири қироат билан қуръон ўқиғач, барча ҳозир бўлганлар «Омин!» дея қўлларини юзларига тортидилар. Садриддин аълам мажлисни очиб, Анвархон қорига сўз берди.

Қори шошмасдан, бемолол ўрнидан қўзғалиб, вазмин қадамлар билан минбарга чиқди.

— Жаноблар! — деб сўз бошлади у.— Муҳаммад алайҳиссаломнинг умматимиз, ислом динига кирганимиздан буён асло бу муқаддас йўлдан четга тоймаганимиз, пайғамбаримизнинг кўрсатмиш барча фарз ва суннатларини виждонимиз, соф кўнглимиз ила адо этиб келамиз, ҳамиша шу йўлда бўлғумиз,— деб узун муқаддима қилди. Кейин асл мақсад — мадраса ислоҳоти масаласига ўтди.— Замонанинг ўзгариши биздан ва халқ 10 ҳомийси муҳтарам уламолардан кўп жиддий вазифаларни адо этмоғимизни тақозо қилади. Шуларнинг бири ва муҳими мадраса ислоҳидир. — Нотиқ шу масалага боғлаб туриб Туркия, Мисрнинг маданияти, маърифати тўғрисида узоқ сўзлаб, мисоллар, далиллар келтиради.— Урта Осиё халқлари маориф, маданият масаласида гафлат пардасида қолган. Хоразм, Самарқанд, Ҳирот олимларининг яратган илмларини унутганмиз. Борган сари тараққиёт ўрнига тушкунликка учрамоқдамиз. Афандилар, мана энди чоризм истибдодидан қутулиб, ҳурриятга етишдик. Халқнинг маданияти, маърифати масаласига диққат жалб этмоқ даври келмишдир, буни мадрасаларимиз ислоҳидан бошламоқ шарт. Аминманки, буни ҳеч кимса рад қилмағай. Муҳтарам уламолар буни биздан ҳам яхши чуқур англаб бугун шу масалани кўтардилар. Афандилар, барчангизга офтобдай равшандирки, мадрасаларда шариат йўлларини ўрганиш, қуръони каримнинг таҳсили, изоҳи каби илмлар биринчи ўриндадир ва энг муқаддас, энг зарур илмлардир. Мен ўйлайманки, бу соҳада бизда камчилик йўқдир. Аммо ҳисоб, жабр, 20 ҳандаса, жўғрофия, тарих, фалакиёт, тиббиёт каби халқларнинг маданияти ва тараққиётига хизмат қиладиган яна кўп илмлар борки, уларнинг тақдири ҳақида ўйлаш бугунги оламшумул вазифамиздир. Шу мақсад билан мазкур мажлисни чорладик.— Бир оз сукут қилиб, яна давом этди қори.— Раҳбарларимиз муҳтарам уламолар ила боёнларимиз ҳам бирга амал қилиб, масалани ҳал этишда саъий ҳаракат кўрсатмоқларини бизлар, зиёлилар умид қиладурмиз!— Қори шу сўзлар билан нутқини тамомлади-да, салмоқли одимлаб ҳайъатга, ўз ўрнига бориб ўтирди. 40

Демократ зиёлилар ҳамда уламолар орасида ивиршивир бошланди. Уламоларнинг қиёфалари ва кўзла-

рида ғазаб ўйнарди. Минбарда муфти кўринди. У йирик гавдали, баланд бўйли, катта салла, кенг тўнда: кичик заҳар кўзларини босиб қолган ўсиқ қошларидан бирини кўтариб, қорига қаради, кейин йўталиб олгач, овоз чиқариб гапга киришди. Муфти тикан сўзлар билан зиёлиларга кўп тухмат, бўҳтонларни ёғдирди.

— Барча мусулмонлар билсинларки, ёлғиз мақсадимиз динни мустаҳкам тутмоқ ва у боқий дунёга олло таолонинг, Муҳаммад алайҳиссаломнинг ҳузурларига оқ юз ва пок юрак билан ҳозир бўлмоқ лозимдир. Бунинг учун бизга даркор нарсалар фақат дин ва оллонинг каломи — қуръондир. Бунинг инкор қилмоқ даҳрийликдир. Жаноб қори, сизга не бўлди?! Муслимлар ичра ғалаён ташладингизку! — Муфти мажлис аҳлига ғазабли кўзларини югуртирди. — Мадраса аҳли, нечун овозингиз кесилди? Бу на аҳвол? Лоилоҳа-иллолло, Муҳаммадин-расулилло. Ўзинг ёлғизсан, тангрим, гуноҳкор бандаларингни кечир! — Муфти: «Мошолло, астағфирулло!» деб жойига бориб ўтирди.

10
20
30
Муфтидан сўнг бир-икки мутаассиб уламолар, хурофот аҳли сўзлагач, оҳиста-оҳиста жадидлар, демократ зиёлилар сўзга чиқа бошладилар. Жанжал, сўз жанги, тартибсизлик бошланиб кетди, ҳатто бир-бирларини ҳақорат қилишга қадар бориб етдилар. На мажлис раиси — аълам, на ҳайъат аъзолари рост кела олардилар уларга. Мударрислар: «Ҳеч қандай ислоҳга муҳтожлигимиз йўқ, бу диндан, шариатдан қайтишнинг ўзи!» деб ўдағайлардилар жадидларга. Баъзи зиёли жадидлар, илғор муаллимлар: «Ислоҳ! Ёлғиз ислоҳ бизни зулматдан қутқарур, бошимиз узра офтоб келтирур!» дея ҳайқирардилар.

Боядан бери масала талашаётган уламолардан бири бўғиқ овоз билан қичқирди:

— Магар ислоҳ киритилгудай бўлса, бир шартга албатта риоя қилмоқ лозимдир, яъни, шаръи шариф жиҳатидан ман қилинмаган илмлар киритилсин!

— Шариат ман қилган қандай илм бор?— сўради бир зиёли.

— Масалан, сеҳр илми!— хириллаб жавоб берди 40 овози бўғилган уламо.

Мажлис аҳли кулиб юборди. Эшикка яқин ердан аллаким қичқирди:

— Сехр илми ҳақиқий илм эмас, бу гофил уламолар илми, тақсир!

Уламолар жаҳлдан қалтираб кетдилар. Тўсатдан бир четда диққати ошиб ўтирган Умарали ирғиб ўрнидан турди.

— Тақсир, бир оғиз сўзга ижозат берсалар! — мурожаат қилди аъламга.

Садриддин аълам тўнининг кенг, узун енгларини юқорироқ кўтариб қўйди, иккиланиб бўлса керак, Умаралига синовчан тикилди, сўнг, ёнида ўтирган бир уламо билан шивирлашиб олди-да, қисқароқ сўзлашни танбеҳлаб Умаралига сўз берди. 10

Умарали минбарга чиқди. У асабий эди. Туркистон ўлкасида мадрасалар бойқушлар даргоҳи каби хароб, қарамсиз, тушқунлиги, мударрислар, шайхлар гафлат дарёсига чўкиб кетганлиги, ўз манфаатлари йўлида талабаларни унутиб юборишлари ҳақида куйиб-пишиб гапиргач, аҳволи замонга ўтди. У энди ўзини бир қадар босиб олган, уламоларнинг ғазабли луқмаларига қарамай бир маромда вазмин сўзлар эди. Русия осмонида туғилган ҳуррият офтобидан Туркистон ўлкаси ҳам баҳраманд бўлганлигини айтди. 20

— Афсуски маънавий тушқунликдаги уламолар, шайхлар хурофот ботқоғидан бош кўтармоқни истамадилар,— деди у уламоларга тил тегизиб.

Аъламнинг ранги қув ўчди, бетоқатланиб, бас энди, дегандай хўмрайиб ғазаб тўлган кўзларини Умаралига қадади.

— Ислоҳ лозим, ислоҳ!—дил ҳарорати билан хитоб этди Умарали. — Бизни барча офатлардан фақат ислоҳ қутқаражак. Мударрислар борки, нуқул сафсата билан машғулдирлар, уларнинг кавушларини тўғрилаб қўядиган замон келди,— деди Умарали кескин ва тамом сарбастлик билан минбардан тушиб кетди. 30

Демократ, халқчил зиёлилар чапак чалиб олқишладилар. Уламо ва мударрислар эса ғазабда тўлганардилар. Илон чаққандек қарахт бўлиб қолган аъламнинг ранги дам оқариб, дам қизариб кетарди. «Бадбахт!» дея шивирлади у лабларини аранг қимирлатиб.

Мажлис узоқ чўзилди. Уламолар бир нав бўшашгандай бўлсалар-да, ўжарлик билан муттаассиблик йўлидан қайтишни сира ўзларига эп кўрмасдилар. Юзма-юз тўқ- 40

нашган икки қарама-қарши куч бир-бирини синдиrol-мади.

Бир қарорга келолмаган мажлис аҳли ғоят тушқун руҳда ғазабдан тутаққан ҳолда тарқалди.

II

Умарали бир гуруҳ ўспиринлар билан мажлис таас-суротларини гаплаша-гаплаша трамвайга тушиб, эски шаҳар томон жўнади. Ёшларнинг кўплари Умаралидан мамнун эдилар, замон Баҳри муҳит пўртанаси каби қу-
10 турган пайтда қуруқ мушоҳада ярамайди, бугуннинг талабига амал қилиб дорилфунунлар очиб ташлаш, са-ноатнинг, зироатнинг тараққиёти ғамини кўрмоқ биз ёш-ларнинг бурчимиз, дерди улар.

Мажлисдаги тортишувлар трамвайда ҳам давом этар-ди. Баъзи жадидлар уламолардан ранжиб сўзлар, аро йўлда қолганлари эса, ортиқ сўлга кетиш ярамайди, ўр-та нуқтани топиш лозим, дер эдилар.

Хадрага етиб, трамвайдан тушгач, йигитлар турли томонга тарқалишди.

20 Беш-олти йигит Хадрада бирпас суҳбатлашиб қолди.

— Дарвоқе, бугун тўй-а! Юринглар, орқага қайта-миз. Қамариддин таклиф қилган, хафа бўлмасин, — де-ди Тоҳиржон йигитларга.

— Айтган, айтган, юринглар, — Тоҳиржонга қўшил-ди бошқа бир бойвачча. — Тўй зўр бўлади, куёв машҳур деҳқонлардан, ери, суви бисёр, дунёнинг ярми уники десам, лоф эмас. Умарали, юринг сиз ҳам, дўстимиз Қамариддин хурсанд бўлади, хушфеъл йигит.

30 Иккиланиб турган Умаралини йигитлар қўярда-қўй-май тортқилашиб, бирга олиб кетишди.

Ички-ташқи кенг ҳовлининг дарвозаси олдида ара-валарда қоп-қоп унлар, гуручлар, семиз-семиз қўйлар, катта-катта тугунлар туширилар эди. Бир неча киши уларни ичкарига ташир, томоша талаб бир тўда бола-лар гур-гур оёқ тагида ўралашар эди.

Дўстларнинг истиқболига югурган Қамариддин бой-вачча кўришиб секин шивирлади:

— Марҳамат, айна вақтида келдинглар, казо-казо уламо-фузалолар кўпки... Боғнинг салқинида ўзимиз
40 бемалол ўтираемиз. Қани, марҳамат, улфатлар йиғил-ган...

Боғда, тўрт томонидан сув айланиб оққан катта супа меҳмонларга лиқ тўлган. Хонтахталарга дастурхонлар ёзилиб, турли-туман ноз-неъматларга тўлдирилган. Йигитлар ўтирган меҳмонлар билан кўришиб олгач, дарров ҳазил-ҳузул, аскияга қўшилиб кетишди.

Меҳмонларнинг аксарияти ёш дўкондорлар, бойваччалар, унда-мунда битта-яримта зиёли йигитлар, жадидлар кўринар эди.

Супа атрофи гулзор, мевали дарахтлар, ишкомлар...

Умарали хаёл оғушида аллақадекка тикилганича жим 10 ўтирарди.

— Мулла йигит, дастурхонга марҳамат, сизга не бўлди?— сўради таажжубланиб ёнида ўтирган меҳмон ва Умаралини туртиб қўйди.

Сесканиб хаёл рўёсидан уйғонган Умарали бир тишлам нонни нишолдага тегизиб оғзига солди.

Бойваччалар қанд-қурс, сомса ва чучвараларни иштаҳа билан аралаш-қуралаш урар эдилар.

— Э, мулла йигит,— деди Умаралига иккинчи томонида ўтирган терифуруш Мирсаидбойнинг ўғли,— ҳар кун тўй бўлса-ю, еганимиз ҳолва-ю, пашмак, бодому писта бўлса.— Тиржайиб қўлидаги патирни дам мураббога, дам нишолдага ботираётган йигит овозини пасайтирди:— Куёв ориққина, пакана йигит, бунинг устига-устак ҳабашдай қоп-қора. Бунга ўкинмаса ҳам бўлади, боиси — отаси катта ер эгаси.

— Ҳусни бўлмаса бўлмасин, пули бўлсин, деган гапни эшитмаганмисиз?— сўради кулиб рўпарасида ўтирган бойвачча.

— Қиз бояқиш куёвини барваста қомат, шижоатли 30 тасаввур қилса керак,— заҳарханда қилди яна бир меҳмон.

— Ўзи ҳам ёлғиз ўғил,— сўзга аралашди терифуруш бойваччанинг ёнида ўтирган бошқа бир йигит,— ғажиб ташланган ошиқдай кўримсиз ҳам, ҳамиша яхши саман отда юради, мағрур йигит. Тенги йўқ чавандоз. Ёзда кийгани яктак, устида беқасам тўн, қишда поча-пўстин, қундуз телпак. Пойга, улоқ деган жойдан сира қолмайди.

Меҳмонлар оғиздан овқатни узмай, дам куёвнинг, 40 дам келиннинг таърифини қилишарди.

Қамариддин бойвачча гуё хизматда юргандай, сира тиниб-тинчимасди. Ҳали у меҳмоннинг олдида, ҳали бу

меҳмоннинг ёнида бир зум тўхтар, икки оғиз шакаргуфторлик қилиб, меҳмонларнинг кўнглини очишга уринар эди. Бир замон Тоҳиржон бойваччанинг орқасидан шивирлади:

— Мулавачча қоққан қозиқдай ўтирибди, эргаштириб келибсизми?

Тоҳиржон, бу гап Умаралининг қулогига етмаса эди, деб қўрққанидан, паст овозда шивирлади:

10 — Мадрасада яшайди, фақир йигит, лекин чамамда идроки баланд.

— Э-ҳе, оч баччағардан, қоч баччағар, дерди доим раҳматли бувам. Мен бундайлардан қочиб юраман,— деди ижирганиб Қамариддин ва қозон бошига югурди.

Ташқарида катта-катта бойлар, қози калон, эътиборли уламоларни кутиб юрган қўйфуруш бой Бадриддин ичкарига кирди, олдига югуриб келган қизга буюрди:

— Меҳри болам, дарров бувингни чақир.

Бойнинг хотини — бақалоқ, семиз аёл — лапанглаб эри олдига келди.

20 — Ҳа, дадаси, нима юмушингиз бор эди? Уй тўла улугзода ойимлар, чарчасам ҳам кутаман-да, обрўни қўлдан бермайман, дадаси.

Хотинининг эзмалигидан энсаси қотган бой тўнғилаб алланима деди-да, мақсадга ўтди:

— Машҳур эшон Яланғоч девонани ўзинг биласан, кўп кароматли, табаррук одам. Икки марта борганман ҳузурига, муридларининг ҳисоби йўқ. Яхшилаб қандқурс, патир-сомсалардан солиб бир дастурхон туг.

30 — Бўлди, ҳозир ўзим тайёр қиламан,— аёл шундай дея таванхонага югурди.

Бадриддинбой катта носқовоқдан кафтига носвой тўкиб, тили тагига отди.

Дам ўтмай хотини катта тугун кўтариб ёнида пайдо бўлди.

— Мана, кўринг-чи, кўнглингиз тўладими?

Бой индамади, оқсочни чақириб, ташқарига, югурдакка топширишни буюриб, қозон бошига юрди. Бир тоғора сергўшт, серёғ ош суздириб, кичик ўглини чақирди:

40 — Қутбиддин, бери қара! Дарров Яланғоч девона эшонга элт шу тугунларни.

Йигитча хомушгина: «Хўп», деди-да, дарвоза томон йўрғалади.

— Аравани қўшдир,— буюрди ўғлига бой жаҳл билан.— Ошни, нонни, четдаги катта қўйни аравага бос-тириб, эшонга топшириб кел. Мендан қуюқ салом айт! Жўна! — бой мағрур юриб, ташқарига, меҳмонлар ол-дига чиқиб кетди.

Боғда бойваччаларга энди ош тортилганда тиржа-йиб Эшонхон кириб келди. Қўллари, оғизлари ошга банд меҳмонлар салом-алик қилгач, ўтирди. Унинг олдига ҳиди бурқираган иссиқ нон, мева-чева тўкилган патнис қўйиб кетишди.

Эшонхон оч эди, иштаҳа билан нонни бурдалаб, ни-шолдага ботириб ея бошлади.

— Ҳозир вокзалдан келяпман,— сўзлади ғурур би-лан.

— Бой акамни Қўқонга жўнатдим. Пахта бойларининг маркази Қўқон.— Кейин сирли товуш билан шивирлади:— Қўқонда «Ислом иттиҳоди» тузиляпти, шунга бой акам таклиф этилган. Ҳа, гап кўп, рафиқлар...— Пешана терларини артди у.— Ҳаво жудаям исибдими, ланж қиляпти.

Йигитлар индашмади, ош билан овора эдилар.

Эшонхон яна гапга киришди, у гапим барчага маъқул, деб ўйлар, ҳаммани оғзига қаратгиси келар эди.

— Бой акам ғоят тадбирли, фикри ўткир одам, халқнинг ғамида юрибди-да, қавмлар уюшса, иншоолло, замон осуда бўлади.

Умарали ёнидаги бойваччага шивирлаб, ниманидир сўради, кейин ички титроғини базўр босиб, луқма ташлади:

— Бой акамнинг ўзга ғами йўқ, денг-а?!

— Ҳа, биродар, бой акам халқ ғамида юрган одам, кўп олижаноб, эрта-ю кеч ёнида биргаман-ку. — Мақтанишда давом этди у.— Бой акам губернаторнинг ҳам яқин одами, Куропаткин ҳазратлари яқинда Петербургга сафар қилдилар. Рус ва сарт ишчилари, ялангоёқлар шундай олий зотни ҳайдадилар-а!

Эшонхоннинг валдирашини биров тингласа, биров энсаси қотганидан тескари қараб, ёнидаги шериги билан суҳбатлашарди.

— Куропаткинни мақтайверманг,— деди зардаси 40 қайнаган бир зиёли.— Ғоят қаттиққўл, халқни кўп ранжитган, эзган одам.

— Олий мартабадаги одамлар барчага баробар ёқа-
вермайди, битта-яримтанинг кўнгли қолса нима бўпти?
Лекин генерал Черновни Керенский ҳазратлари ўзлари
тайин қилиб юборганлар. Туркистоннинг гули гўё хўп
жойига тушди-да. Бой акам Чернов жанобларининг ол-
дига тўғри кириб бораверадилар, икковлари жуда яқин,
тез-тез маслаҳатлашиб турадилар. Мастеровойларга, рус
ва сарт ишчиларга пинҳон суратда қаттиққўлликни юр-
гизиш керак, деди Чернов жаноблари. Вақтида силаб,
10 вақтида мушт кўрсатиш керак-да, ахир, Наливкин жа-
нобларини кўрганмисиз? Мен уни Жомеда кўрганимда
ёқамни ушлаб қолдим. Мислсиз одам, кўпни кўрган чол,
ишни ғоят нозир юргизадиган билгич киши.

Эшонхоннинг олдига бир лаган ош келган эди. У эн-
ди ошга ёпишди. Эзилиб пишган гўштни қўллари билан
майдалаб, иштаҳа билан ошашга тутинди.

Меҳмонлар супа атрофида югуриб юрган йигитча-
лар тутган дастшўйларга қўлларини чайиб, артиб, чой
ичишга киришдилар.

20 Ташқарида уламо, қоzi-муфтилар тугун-тугунларни
кўтариб, тарқалишган. Ёшлар эса қиз ошининг илин-
жида қўзғалгилари келмай ўтирардилар.

Умарали Эшонхон билан бир тўқнашувни хаёл қи-
лар, шу сабабдан ўтириб қолган эди.

— Генерал Чернов жанобларининг тадбири тузук,—
чойни майдалаб хўплади баззоз йигит.— Ўрис ишчила-
ри ёмон бузяпти-да, сартларни.

Дўкандорлардан бири сўзга оғиз очган эди, гўлдира-
тиб кекириб юборди, кейин шошмасдан гапирди у:

30 — Биз мусулмонмиз, мўмин одамлармиз, уламо аҳ-
лига суянмоқ даркор, иншоолло, ҳар қандай мушкуллик-
лар бартараф бўлур.

Умарали ўртада бўлаётган гаплардан, ички оғир туй-
ғуларидан асабийланиб ўтирарди.

— Мумкинми, жаноб?— деди у Эшонхонга қатъият
билан.

«Бу қашшоқ муллавачча менга нима дер экан?»—
деб кўнглидан ўтказди энсаси қотган Эшонхон.

— Генерал Чернов жаноблари мактаб очиш, ёшлар-
40 ни маърифат-урфон йўлига бошламоқ хусусида ҳам ўй-
лармиканлар? Ёхуд бой акангиз билан нуқул тижорат
гамини ермиканлар? Сизнинг-ку, хабарингиз бордир,
эшитайлик?— кинояли оҳанг билан гапирди Умарали.

Эшонхон лабини буриб тескари қаради-да, бўғиқ овоз билан деди:

— Мадрасанинг гадойи бўлиб, тупроғини ялаб ётиб-сиз-ку, шундай мўътабар одамга тош отасиз-а, сиз ким, у ким?!

Умарали қоматини ростлаб, Эшонхонга тик қаради:

— Э-ҳа, эшакнинг қулоғига танбур чертибман. Эшитдим, бой акангизнинг «Боғи Эрам»и бор эмиш, сиз, югурдак гўзал қизларга тузоқ қўйиб, бойингизга рўбарў қилармишсиз. Бу ҳам бойнинг халққа ғамхўрлигимизми?! 10

Меҳмонлар ҳайратдан қотиб қолдилар, кейин секин-секин бир-бирларини туртишиб, кўзларининг имоси билан, нима гап ўзи, дея сўрай бошладилар.

Эшонхон оқариб кетган эди, пешанасини қўли билан ушлаб жим қолди. Ёнидаги терифуруш бойвачча туртди:

— Ўзи нима гап?

Совуқ тер босган Эшонхон қалтираб, аранг бошини кўтарди, олдидаги пиёлани олиб, қулт этиб бир ютум чой ичди.

— Бир тиррақи бузоқ подани булғайди, дегандай, 20 алжираяпти, ҳаммаси тухмат...

— Номард ҳақиқатдан кўрқади, ҳақиқат шундай ачиқ нарса, дўстларим! Пок бир қиз ногаҳон тузоққа илинибдию, лекин иқболи ёрқин экан, қочиб қутулибди. Лабини ялаб ўтирган бу махлуқ иблиснинг ўзи!— Умарали қўлининг кескин ҳаракати билан Эшонхонни кўрсатди.

Эшонхон асабларини эплай олмади, ирғиб ўрнидан туриб, ўдағайлай кетди:

— Исқирт, қашшоқ махлуқ, даф бўл! 30

Бир-икки йигит ўртага тушди, «Уят бўлади-я, тўйхона-я бу ер!» дея Эшонхонни тортқилаб, ўрнига ўтқазишди. Бир гуруҳ бойваччалар Умаралидан ранжишди: «Сизга нима оғир-енгиллиги бор, мулла? Қўяверинг, эплаганлар кайф-сафосини сураверсин, беш кунлик дунё фанимат!..» дейишди ҳам кулиб, ҳам койиб.

Умарали инсон қиёфасида бу қадар ифлос одамлар кўплигидан юраги эзилиб кетди. Шу орада можародан хабар топиб етиб келган Қамариддин энгашиб Умаралининг қулоғига шивирлади: 40

— Афандим, бу не можаро? Бас қилинг! Эдингиз, ичдингиз, энди туёғингизни шиқиллатинг!

— Ҳай-ҳай-ҳай, меҳмон деган азиз бўлади, сизга не бўлди, Қамариддин бойвачча?— ранжиди зиёлилардан бири.

Умарали қайнаб келаётган ғзабини босиб, аста ўр-нидан турди, сиполик билан оёғига кавушини илди-да, қаддини ғоз тутиб мағрур эшик томон юрди. Бир неча қадамдан сўнг тўхтаб, Эшонхон томон қайрилди:

— Ҳой, ифлос бойнинг думчаси, инсон жароҳати, қараб тур, кесиб ташлаймиз сени, ҳақиқат офтоб!—

10 Умарали тетик қадамлар билан кескин одимлаб тўйхонадан чиқиб кетди.

Меҳмонлар, гўё бошларида чақмоқ чақилгандай, бир нафас оғир сукутда қолган эдилар. Тўртта муаллим, зиёлилар ўринларидан туришди. Уларнинг юз, кўзларидан ўтирганларга нафрат кўринарди. Улар индамадилар, бирон кимсага бир оғиз сўз қотишни лозим ҳам топмадилар, Умаралининг изидан чиқиб кетдилар.

20 Меҳмонлар ўртасида оғир сукунат чўккан, Эшонхон эзиб ташланган, маъюс, бўйнини қисиб ўтирар эди. Бойваччалар зерикиб, кекириб, бир дам гугурт қутичани ошиқ қилиб ўртага ташлаб, эрмак қилиб ўтиришди. Сўзга сўз қовушмас, суҳбат қизимас эди.

Қамариддин кўлида дутор кўтариб бир йигитни бошлаб келди:

— Қани, чал. Бойваччалар, эшитинг, дуторни қийворади бу йигит.

30 < Йигит супанинг бир четига қисилибгина ўтиргач, тинғирлатиб дуторни созлай бошлади. У қадди-басти келишган, пайваста қош, кўзларидан нур ва маъно чақнаган фақир косиб йигит эди. У Қамариддиннинг синглиси Манзурани самимий севар, Манзура ҳам бу йигитни, ўз истагига қарши пинҳон севар эди. Гоҳо бирор баҳона топиб йигитнинг дўконига кирар: «Жон ака, маҳсимнинг чоки кетибди, чатиб берсангиз», дер, жаранглаб кулганича амиркон маҳсисини оёғидан суғуриб узатар эди.» «Жоним билан, бир зум ўтирсинлар, чатиб бераман», дерди севиниб йигит. «Йўғ-э, мулла ака, акам кўрса борми, калламни шартта олади, қўрқаман», дерди қиз. «Акангиз городга кетган, тонготар қилиб келди, қимор вақт ўлчовини билмас эмиш», деб жавоб берарди йигит.

< Дўкон олдига қуюқ соя ташлаб турган азим туп дарахт тагидан шилдираб сув оқар, дарахтга чирмашиб

ўсган томошақовоқ палагида ғуж-ғуж қовоқлар чирой-
ли осилиб ётар эди...

Манзура оёқларини пастга тушириб дўкон четига 9
ўтирарди, йигитнинг тим қора қошларига, шахло кўзла-
рига термилар, кўзларини ўзгиси келмас эди.

«Гўзал қизсиз, пинҳон ишқингизда ўртанаман, на қи-
лайки, иложим йўқ, толе ўлгур паст...» дерди косиб йи-
гит ичдан ўксиниб, «Ҳо, шундайми!» дерди Манзура шўх
овоз билан ва сочларини ўйнаб туриб, бирдан маъюс
оҳангда жавоб берарди: «Сизни кўрсам, бойнинг қизи 10
бўлганимга ўзим ҳам афсус қилиб кетаман». Йигит уҳ
тортарди: «Дадангиз қаттиққўл одам, акангиз бўлса та-
каббур, беъмани йигит, сиз бўлсангиз хушфеъл, фа-
ришталардай қизсиз, шунга сира ақлим етмайди».

«Отаси ва акасини ёмонлаганидан Манзуранинг жаҳ-
ли чиқса ҳам, йигитнинг ҳақли эканига ақли етар ва
айни вақтда уларни ҳимоя қилар эди.» «Йўғ-э, сизга
шундай кўринса керак. Тўғри, отам кўрс, ўжар одам,
тоғда, даштда қўйлар билан овора, бой бўлиш осон-
ми, ҳо!» 20

Йигит маҳсининг чокини астагина тикиб, кўнгли
ҳислари тўлқинида гапирарди: «Жоним, эсим-ҳушим
ҳамиша сизда, баъзан ўйлайвериб хаёл дарёсига фарқ
бўламан.» Сиз бир кун эмас, бир кун эрга тегасиз-кета-
сиз, мен ҳижронингизда қовжираб қолавераман. Кўп
ўйлайман,— йигит ишдан тўхтаб ялинган, нажот тила-
гандай қизга термиларди.— «Иккимиз бошимизни олиб
узоқларга қочсак...»

Манзурага бу қизиқ кўринар, бир лаҳзада ўзини эр-
таклардаги ажойиб воқеалар қаҳрамони сезар эди. «Жу- 30
да яхши хаёл, мулла ака, фақат онамни кўзим қиймайди,
бояқишнинг кўз ёши қуримайди-да», дея ўйланиб қо-
ларди қиз. «Фарғона ёки Самарқандга кетсак, қовушиб,
бахтимиз мўл юрардик, қўлимда ҳунарим бор, ҳунарли
йигит — қанотли йигит, оч қолмасдик...» дерди йигит.

«Манзура йигитдан кўзларини узмай хаёл сурар, ун-
га ачинар ва ўзининг бирон кўнгли истамаган бойвачча-
га узатиб юборишларини, шундай гўзал йигитдан аж-
ралиб қолишини ўйлаб, юраги дарддан зирқираб кетар
эди.» «Жон деб, қўлингизни ушлаб кетаверардим, лекин 40
акам жуда баджаҳл. Осмонга чиқсак оёғимиздан, ерга
қирсак қулоғимиздан тортади у», дерди маъюс тортиб.

«Йигит сукутда экан, қиз чўнтагидан бир сўм чиқариб

унинг олдига аста қўярди.) «Хайр, мулла ака, баҳона топсам чиқиб турарман» Дюракдаги қайғу ва севги тўлқинидан беҳуш ўтирган йигит шошилиб пулни қайтармоқчи бўларди: «Хафа бўламан, азизим...», Манзура эса шамолдек елиб аллақачон қочиб қоларди... >

Косиб йигит ҳозир тўйда дутор чертар экан, ўша кунларни эслар: «О, Манзурахон, жонгинам, нега бирга кетмадик, нега мени абадий ҳижрон ўтига ташладинг? Энди мен ёлғиз кўз ёшларим билан қолдим...» дея фарёд чекар эди ичдан.

— Қани, йигит, баландроқ чалинг, — деди меҳмонлардан бири.

Йигит гумбурлатиб «Роҳат»ни чалиб юборди. Унинг узун нозик бармоқлари пардалар узра йўрғалаб, торлардан бир онда минг хил жилва таратди, атрофни шўх, ўйноқи куйга тўлдирди.

— Роҳат-ку бу. О, энг яхши мақом!.. — кўзини юмиб шивирлади бир меҳмон.

— Шунинг учун ҳам «Роҳат» дейдилар, дўстим, — дея бошини тебратди мусиқа таъсиридан беҳуш ўтирган кўшниси.

Улфатлар бу гўзал, ёқимли куйни жим, сукутда ўтириб тингладилар. Дутор торларидан таралаётган ёқимли мақом барчанинг кўнглини ширин ҳисларга тўлатган, ҳамманинг руҳи шод, ҳамма энг юқори ҳисларга тўла.

Йигит машқни тамомлаб дуторни аста кўрпачага қўйди. «Офарин!» «Қўлингиз дард кўрмасин, иним!» — дея олқишлади ҳамма бирдан.

Бир зум хаёлга кетган йигит оҳиста гапирди:

— Мен бир куй тўқиганман, билмадим, меҳмонларга маъқул бўларми, йўқми? Эшитсангиз, чалиб берай... — Йигит дуторни яна қўлга олди.

Дам шўх, дам ҳазин оҳанглар алмашиб, руҳларни балқитадиган маъюс, дардли куй ҳавони тўлдирди. Ҳамма завқда, ҳамма мусиқа оламида...

Боғнинг чеккароғида чодир орқасидан бир тўда қизлар мўраларди. Улар мусиқани жим, чуқур сукутда тинглардилар. Қизлар орасида ёлғиз Манзурагина дутор чертаётган йигитнинг кимлигини фаҳмлаган. Номус кучлилик қилиб, йиғлаб юборишдан ўзини зўр-базўр тутиб турган бўлса-да, қалби ҳасратдан ўртанарди...

— Ё раббим, шундай куй ҳам бўлар экан!.. — деди бошини тебратиб бир меҳмон.

— Йигитнинг кўнглида ишқи баланд, ишқ алами ҳам баланд...

— Ҳа, ошиқ йигит, дутори ишқини баён қиляпти.

Зумрад Манзуранинг ҳолатини сезган эди:

— Нега кайфинг бузилди, ўртоқжон?

— Ҳзим, дуторни эшитиб, кўнглим алланечук бўлиб кетди,— жавоб берди қиз ҳазин оҳангда.— Разм солдингми, ўртоқжон, куй гўё юракдаги ўтнинг, ҳижроннинг фарёдига ўхшайди-я!

Қизлар ивир-шивир қилишиб йигитлар ҳақида гаплашишар, айниқса дуторчи йигит ҳаммани мафтун қилган эди. Қизлар унинг хушбичимлиги, кўркамлиги, торни ҳам ажойиб чертишини сўзлашарди.

— Куёвим шундай бўлса, армоним бўлмас эди,— деди бир шўх қиз.

Манзуранинг юраги «шиғ» этиб кетди. Кўзларида тўлиб турган ёш бирдан қуйилди, Зумрадни оҳиста туртди:

— Бас, уйга кирайлик.

Дугоналар ичкарига киришгач, Зумрад сўради:

— Бир йигитга хушторман, деган эдинг, ўртоқжон, тагин шу бўлмасин?

Манзура бошини қимирлатди:

— Камбағал-да, шўрлик, лекин шу ўтирган йигитлар орасида сараси ўша!

— Ақли ҳам баланддир, бироқ қашшоқ дегин, сендақа бой қизлар бойваччаларни излайсизлар.

— Гапирма, ўзим ўртаниб турибман, — пиқ-пиқ йиғлади Манзура.

Зумрад ўртоғини қучиб, энди овутишга киришди. Қизлар сўзлашиб, ҳасратлашиб ўтирдилар. Манзура бирдан кулиб юборди:

— Эшонхон ҳам шу ерда, айтган гапинг шу топда эсимга тушиб кетди, ўла қолай, йиғлаб туриб кулиб юборибман.

— Ростданми? Жувонмарг бўлсин! — сесканиб шивирлади Зумрад.

— Қизлар билан қачондан бери йигитларни томоша қиламиз, сен кеч келдинг. Эшонхон бир муллавачча билан гижиллашди, мулла кетиб қолди.

— Қим экан, отини билмайсанми?— сўради таажжубланиб Зумрад.

— Билмадим,— лоқайдлик билан жавоб берди Манзура.

Уйлашиб қолган Зумраднинг кўнглидан «Умарали эмасмикан?» деган хаёл кечди. Сўнг «Эшонхон ўлгурни хўп расво қилгандир», дея севинди Зумрад.

Дастурхончи тузалган бир патнис олиб кириб қўйди: — Мана, булардан тотиниб ўтиринглар, қизларжон. Тўй яхши нарса, сизнинг тўйингизда ҳам ўзим хизмат қиламан,— дастурхончи бир кўзини қисиб Зумрадга ҳазиллашди.

— Холажон, менинг тўйим камбағал тўй бўлади,— деди Зумрад ҳам бўш келмай.

— Майли-да, Биби Фотиманинг ҳам тўйи камбағал тўй бўлган. Муллалардан эшитганман, садағаси кетай Биби Фотиманинг,— шошилиб таванхонага югурди дастурхончи.

Боғда дуторнинг овози тинмайди. Йигит завқ билан чалади, кўнгил дардларини куйга тўкади. Куйлар кетма-кет янграйди.

Маҳаллада бир қизиқчи бор. Оғзини қийшайтириб, кўзини ғилай қилади, оқсоқланиб, кейин ерга юмалайди. 20 Ҳаммани кулдирадиган турли қилиқлари кўп. Ҳозир шунга навбат келган. Косиб йигит ўйинга мослаб дуторни чертади, қизиқчи ҳунарини кўрсатади. Қаҳқаҳа, кулги тинмайди.

Қизлар ҳам чодир орқасида туриб кула-кула томоша қилдилар. Қайтиб хонага кирганларида ҳам дуторчи йигит устидаги гаплари битмасди. Бойваччаларнинг тақабурлиги, косиб йигитнинг ҳусни, мусиқага завқини айтишиб, қайси бахтли қиз унинг маъшуқаси экан, деб ҳавас қилдилар.

30 — Менга муллавачча ёқди. Ўзи жуда ақли расо йигит экан, Эшонхонни ер билан тенг қилиб ташлади-я, Эшонхон бошини кўтаролмай қолди. Бир қиз тўғрисида гап бўлди, тушунолмай қолдим,— деди Манзуранинг бир ўртоғи.

Зумрад ялт этиб ўша қизга қаради. «Ўзим ҳаммасини гапириб берсаммикан?— дея кўнглидан кечирди.— Йўқ, оғиздан оғизга ўтиб гап-сўз кўпайиб кетмасин, тагин, икки орада отим ёмонга чиқиб кетар». Зумрад кулиб қўя қолди.

40 — Отинча!— деди Зумрад Манзурага қараб.— Кеча кун тентираб қиз ошига дунё жаҳон қизларни айтган эдик, Бешёғочу Себзор, Кўкча-ю Шайхантаҳур... Казоказо бойларнинг асилзода қизлари қани?!

— Вақт бор, энди шом бўлди. Ҳа, айтгандай, Зумрад, ўртоқжон, қизлардан бир-иккитасини ёнингга олиб, ўзинг қарашиб тур, патнислар жойида бўлсин, икки оварадан тортилсин, уялиб қолмайлик тагин. Ўзинг бошқош бўлиб тур, меҳмон кутишни биласан-ку, жойинга туширасан,— деди Манзура эркаланганнамо,— сенинг тўйингда, ўзим хизмат қиламан.

Шу вақт хонага Манзуранинг онаси билан маҳалланинг бир-икки билимдон хотинлари кирди.

— Чиқинглар, қизлар, катта уйга чиқинглар, меҳмон қизлар келишяпти. 10

Манзура бошлиқ қизлар тўдаси ҳовлига чиқиб, меҳмон қизларни қарши олиб кўришдилар. Ясанган-безанган қизларга катта уй тўла бошлади. Бугун ҳаммасидан нозикроқ ясанган Манзура эди. Унинг устида майин ипак кўйлак, заррин нимча, бошида булутдай енгил, нафис ҳинд рўмол. Ёқут ва гавҳар кўзли узуклар, билагузуклар, исирғалар. Ҳаммаси бекаму кўст.

Соат саккизларда хоналар, айвонлар, ҳовли юзидаги сўрилар қизларга лиқ тўлди. Қизлар икковлон, учовлон бўлиб ивир-шивир гапларни бошлаб юборганлар. Улар қиздан, куёвдан гаплашарди. Бировлари Манзуранинг кийимлари, безакларини гапиради, бировлари куёвнинг бойлиги, лекин хунук ва пачоқлигини шивирлашади. Манзуранинг ўзи ҳам юракдан сезади буни. У йигитни кўролмаган: отаси, акаси куёвнинг бойлиги, асилзодалиги, олифталигини қайта-қайта мақтаганларига ишонган, шунга қарамай, бугун негадир кўнгли ғаш, тез-тез ичдан хўрсиниб қўяди. Хусусан косиб йигит хаёлидан чиқмайди, унинг куйлари, ишқ-навоси қулоғидан сира нари кетмайди... 20 30

Саври сатанг ... Қўшиқда, рақсда тенги йўқ, оламга донғи кетган яллаци. Тўйларда у талаш, Саври сатанг бўлмаган тўй — тўй ҳисобланмайди.

Чаққон дастурхончи, ёш жувонлар, Зумрад бошлиқ бир неча қизлар елиб-югуриб меҳмонларга патнис тортишади. Ҳолва-ю pista-бодомлардан, хил-хил мевалар, патирлар, сомсалар, гилос, қулупнайлар дастурхонга тўла тўкилган. 40

Мана, Саври сатанг дутор ва чилдирма куйига йўргалай кетди. Дуторчи оппоққина бир ёш жувон, чилдирмачи пакана, бурушиқ юзли чўтир кампир.

Саври сатанг капалакдай енгил учади, унинг ҳар бир ҳаракати мусиқага мос, гўё фалак йиғлайди завқдан... Ҳавода унинг муқомига монанд шундай гўзал, шундай хушовоз лапарлари янграр эдики, ҳамманинг кўнгли бирдан завққа, шодликка, латофатга тўлиб кетди. Бу базмни эшитган йигитларнинг сабр-тоқати қолмади. Улар шу дамнинг ўзида ҳовлининг чет-четини ўраб олган эдилар. Уларнинг «дўст!» деган қийқириқлари ҳавода тинмасди.

10 Ҳаммадан баландроқ, ҳаммадан кўпроқ Эшонхон қичқирарди.

«Жувонмаргни шартта бўғиб ташласам!» дерди ичида, энсаси қотган Зумрад.

Зумраднинг иши кўп, дам Манзуранинг ёнига келиб шивирлашади, дам чойга югуради. Мана, лоп этиб Зумраднинг рўпарасидан чиққан Эшонхон турган ерида қотиб қолди. Зумрад ҳам оқариб кетган эди.

— Ҳой, жонон, бир боқинг, вой кўзингиздан!— шилқимлик билан ҳиринглади Эшонхон.

20 Зумраднинг ғазаби тошиб кетган эди.

— Нари тур, кўппак, тепиб юбораман!— Қўлидаги қайноқ чой тўла чойнакни Эшонхоннинг бошига отиб юборди қиз.

Жонҳолатда бошини базўр четга тортиб улгурган Эшонхон қўрқувдан қалтираб ерга мукка тушди. Фишт йўлкага тушган чойнак чил-чил бўлди.

Воқеани кўрган йигитлар, қизлар ҳайратдан қотиб қолдилар. Бир зумгина саросимага тушган Эшонхон ўзини тутиб олди.

30 «Сен қиз, шошма, жазонгни бераман бир кун», деди ичида ва ўзини йигитлар орасига уриб йўқ бўлди.

Манзура жаҳли чиққан, асабий равишда Зумраднинг олдига этиб келди:

— Зумрад, бу нима қилиқ, қизлар қўрқиб кетди-ку, эсинг жойидами ўзи! Э-ҳа,— кулиб юборди у.— Эшонхон ошиқдир-да, сенга...— Сўнг ерда ётган чойнак парчаларига кўзи тушди.— Эсизгина-ей, асил чинни, Франсадан келган чойнак эди-я! Сен тушунардиминг...

40 Зумрад индамади. У Манзуранинг кесатиб-ачитишига парво қилмас, Эшонхонга бўлган нафратини эплей олмай, аламдан юраги қон, сийнасини дард ўртаб юборган эди.

Манзуранинг қариндош-уруғлари беҳисоб . Унинг қоп-қора, туршакдай хунуккина, тақабур холачаси ўдағайлаб келди Зумраднинг бошига:

— Ҳой, шум қиз, бу нима қилиқ? Нима қилибди Эшонхон сенга, зўр бўлса тегишгандир, ҳазиллашгандир; ўзингнинг андишанг йўқ, мана, мени кўр, деб юргансанда, беҳаё! Ҳамма ёқни алғов-далғов қилиб юбординг-а, таги паст, дукчининг қизи!

«Вой шўрим, Манзуранинг ўртоғи шу экан, дейди-да, эшитганлар» дея ўйлади ичида келин. Лабини тишлаб қайрилиб кетди. 10

Шафтолига суянганича ўйланиб қолган Зумрад на ўртоғига, на унинг холачасига жавоб қилди, индамади.

Шу топда даврада Гулчеҳра йўрғалар эди, тағин дурторнинг шўх оҳанги, чилдирманинг гумбурига ҳамма ёқ тўлиб кетди.

Бир неча дақиқа мажолсиз хаёлларга банд қолган Зумрад бирдан ўзига келди. «Тўйнинг бошингда қолсин, сен пастми, менми?» деди ичида, паранжисини бошига ташлаб, бир зумда ҳовлидан отилиб чиқиб кетди. 20

У Н Т У Қ Қ И З И Н Ч И Б О Б

I

Кеч. Кун қорайган. Темир йўл устахонасида мажлис қизгин давом этмоқда. Ишчилар ҳовлида, скамейкаларда қатор ўтиришибди, одам қалин. Олдиндаги кичкина столда беш кишидан иборат ҳайъат.

Ўз гоёсига чуқур меҳр, зўр садоқат билан берилган Петров ҳаяжонда жўшқин нутқ сўзлайди. Унинг устидаги эскигина тринка камзули, қўлида гижимлаб тутган кепкаси, кўзларида чақнаган ўт, чуқур маъно, камтаринлиги, самимийлиги — ҳаммаси ишчиларнинг, ҳамкорларининг кўнгилларига яқин, меҳрларига сингиб кетган. У меҳнаткашлар ҳаётининг жафоли, машаққатли эканини, комитетлар, советлар қандай жонбозлик кўрсатаётганини, озиқ-овқат масаласини, буржуазия, савдогарлар борган сари қутуриб, нарх-навони ошираётганини батафсил сўзлаб, уруш меҳнаткашлар елкасида оғир юк бўлиб, уларнинг тинкасини қуритаётганлиги ҳақида гапириб деди:

— Буржуазия ва помешчиклар, урушни ғалаба қозонгунча давом эттирамин, деб халқни қонга ботирмоқ-

далар. Улар олтин-кумушни банкаларга тўплаб, ҳаётларини чароғон саройларда, айш-ишрат оғушида кечирмоқдалар. Ишчилар нонга зор, Туркистон ўлкасида ҳам нақ шундай фожиали вазият, қимматчилик, қаҳатчилик ҳаддан ошиб кетди. Савдо аҳлининг қорни тўқ, қайғуси йўқ. Бойлар, феодаллар тантана билан «Шўройи ислом» ни очдилар. Халқни диннинг исканжасига олиб, ўз гоёларини амалга оширмоқдалар. Уртоқлар, биз, рус ишчилари қўлимиздан келганича мусулмон ишчиларга, 10 меҳнаткашларга, камбағал-қашшоқ чоракорларга қўл бериб, кўмак бериб, уларни ўз сафимизга тортишимиз гоёт зарур.

«Тўғри!» «Ҳақиқат гап!» «Мусулмон ишчиларга ёрдам бериш пайти етди!»— деган хитоблар янгради.

Петров гапида давом этди. У содда сўзлари, юрак оташи, оқилона боқишлари билан, ўзининг чин мантиқига зўр инсоний қалбининг самимияти, муҳаббатини бахш этиб, меҳнаткашлар синфини курашга чақиради, ёрқин истиқбол, баланд иқбол сари даъват этади.

20 — Асосий гоёмиз — тинчлик! Чиркин буржуазия тиш-тирноғи билан урушга ёпишди, халқ қони тўкиляпти, бизга бу урушнинг зарра манфаати йўқ! Бизда жон қайғуси, уларда мол қайғуси! Биз, большевиклар фақат тинчликни кўзлаймиз, урушга узил-кесил хотима қўймоқ зарур. Уртоқлар, идора усули фақат биз большевиклар гоёсига мувофиқ бўлмоғи шарт!— Петров сўзларини қарсақлар остида тугатиб жойига ўтирди.

Мажлисда аксарият рус ишчилар, онда-сонда мусулмонлар кўринарди.

30 — Англадингизми, ука? Петров сермаъно гапларни айтди. Чалароқ тушунсам ҳам, гапнинг мағзини бирмунча чақа олдим,— деди мамнуният билан бир мусулмон ёнидаги дўстига.

— Яхши гапирди. Ҳозир бизга ёрдам — айни муддао,— жавоб берди дўсти.

Минбарга баланд бўйли, шижоатли бир киши кўтарилди. Қуюқ қора соч, қисқа соқол, кўзлари йирик эди. Вазмин ва жиддий сўзлай бошлади.

У аввало ишчилар синфи зулм, ваҳшат занжиридан 40 ўзини тамом озод этмоғи, ўз тақдирини ўзи ҳал этмоғи кераклигини қайд этди.

— Большевиклар гоёси энг одил, ҳақиқатпарвар, меҳнат аҳлининг ғамини, ташвишини, юракларидаги бутун

орзуларини тушунадиган, уларнинг қуёшли келажаги учун хизмат қиладиган ғоядир,— деди нотиқ сўнг сўзида давом этиб, Маркс ва Ленин хусусида гапирди.— Пролетариатнинг улуғ раҳбари «Бутун дунё йўқсуллари, бирлашингиз!»— деди. Бу гапнинг маъноси Баҳри муҳит каби кенгдир. Бизларнинг раҳбаримиз Ленин яқинда хориждан қайтди. Питер ишчилари уни қувонч билан қарши олишди. Ленин қуюқ мазмунли, оташин, қудратли бир нутқ сўзлади, кўпларингиз биласиз. Ленин бу нутқда аҳволи замонни ғоят моҳирлик билан очиб берди. 10

— Биламиз, ўқиганмиз!— жавоб берди бир неча ишчи бир оғиздан.

Нотиқ ҳаяжон билан гапирарди. Ленин буржуазиядан, помешчиклардан қутулиб, социалистик тузум қуриш керак, деганини, бизнинг партиямизни Коммунистлар партияси, деб аташни таклиф қилганлигини, Маркс ҳам пролетарлар ва меҳнаткашларни ҳаммаша ҳаммоя қиладиган ва уларнинг манфаати учун мардона хизмат этадиган партия — ёлғиз Коммунистлар партияси деб айтганлигини гапирди ва Лениннинг Муваққат ҳукумат ва уруш ҳақида, советлар ва аграр масала ҳақида айтганларини чуқур таҳлил қилди. Нотиқ буржуазия зулмидан қутулиш чораларини кўриш, Туркистонда большевиклар партияси сафларини кенгайтириш, ташвиқот-тарғибот ишларини юритиш лозимлиги, меньшевиклар тарозини босиб кетмаслиги зарурлигини гапирди. 20

Мана энди кўйлаги устидан эскигина фартуғ тутган, сочларини кичкина дурра тагига турмаклаб олган, ўттиз ёшлардаги бир аёл дадил ўрнидан турди. 30

— Уртоқлар, аҳволимиз даҳшатли, ғалланинг ҳаммаси бойларнинг омборида. Муваққат ҳукумат ҳам бойларнинг ноғорасига ўйнапти. Қамбағал, бева-бечораларнинг ғамини ейиш парвойига келмайди. Буржуй эл бўлармиди бизга, азалги душманимиз-ку ахир!— ўртаниб гапирди аёл.— Мана энди Ленин келибди, иш юриб кетар, деб умид қиламиз. У ақлли, доно одам, Маркснинг шогирди, дейдилар, у кишининг кўрсатган йўлидан юрсак, адашмаймиз, албатта, муқаррар мақсадга етамиз! 40

Аёл қаддини тик тутган ҳолда дадил қадамлар билан жойига бориб ўтирди.

Рус ишчилари бирин-кетин сўзга чиқардилар, аксарият мастеровойлар эди.

Улар дастлаб большевиклар ташкилоти меҳнаткашлар манфаатини кўзлайдиган ҳақиқий ташкилот эканлигини айтиб, кейин кўп жойда жони ҳиқилдоғига келган меньшевиклар меҳнаткашлар йўлига гов солганлари, ишлари фақат қуруқ сафсатадан иборат бўлиб, амалда ҳеч вақо йўқлигини гапирдилар. Мастеровойлар ҳам мусулмон ишчиларнинг саводсизлигини, уларни ташкилотларга олиб, тарбия қилиш кераклигини айтдилар ва ҳар гал «Бутун ҳокимият Советларга!» деган хитоб янграганда зални чапаклар, олқишлар босиб кетарди.

Ўттиздан ошган, бодомқовоқ, тўладан келган бир ўзбек йигит тўсатдан қўлини кўтарди, русчалаб сўз сўради.

— Мумкинми, ўртоқлар?—деди у.—Раис афанди, ижозат беринг, икки оғиз сўзим бор.

— Марҳамат, чиқинг, эшитамиз!—жавоб берди раис.

Мажлисдаги ўзбеклар, шивирлашиб олдилар: «Қозизода, ўрисчани балодай билади!» «Ёғ заводининг 20 приказчиги, қайдан пайдо бўлди у?»—деди тағин бири киши.

— Инқилобимиз оламшумул, мусулмонлар буни яхши тушунади, зиёли зотлар жамиятлар тузиб, вазифаларини лозимича бажо этмоқдалар, — деб гапира бошлади ўзбек нотик.

Рус сўзларини нотўғри талаффуз билан айтганлигидан баъзилар ғайри шуурий жилмайиб қўярдилар. Йигит жиддий туриб сўзлаб кетди:

— Жаноблар, бизлар ислом динидамиз, Муҳаммад 30 пайғамбарнинг умматимиз ва иншоолло, шарият ишига содиқмиз. Мусулмонлар — бойми, камбағалми, очми, тўқми — барибир миллат. Булар яктан, якдил, булар орасига ихтилоф солиш ярамайди.

— Номаяқул гап, мусулмонлар орасида ким оч, ким тўқ, яхши биламиз,— деди кескин равешда бир рус ишчи.

— Тўғри, ошнам, ҳақиқатни айтдингиз!— қичқирди орқадан бир ўзбек.

Приказчик ўзбек ишчиларга зимдан айёр кўзлари 40 билан бир он хўмрайиб олгач, давом этди:

— Бизнинг феъли атворимизни ўрислар қайдан билсин? Бизда бойми, камбағалми, барчаси қаноатни яхши билади, балки камбағаллик ҳам пешанасида бўлса ажаб

эмас, бойиб кетар, лекин ўрис ишчилари ташкилотлар, турли-туман уюшмалар ташкил эгиб юрибдилар. Бу балки яхшидир, балки ёмондир, билмадим, ўзингизга ҳавола қиламан, аммо бу ишлар, жаноблар, мусулмонларга асло тўғри келмайди!..

Бир ўзбек ғазабидан титраб қичқирди:

— Тақсир, сиз кўп тутақманг, тушингизни сувга айтинг! Бойлардан яхшилик кўриб бўлдик, дод уларнинг дастидан!

— Яшавор, барака топ, биродар!— деди унга биров. 10

Нотиқ қизариб-бўзариб минбардан тушиб кетди.

Петров билан суҳбатлашаётган ўзбек йигит ишонч билан минбар томон йўл олди. Залдагилар уни мароқ билан кузатиб турарди..

II

Қизлар паранжиларини қўлларига олишди.

— Мумкинми, ўртоқжон?— эшикдан Зумраднинг хушовози эшитилди.

Унсин айвонда қандайдир қўшиқни аста куйлаб, бачкана маҳсининг қўнжига гул тикарди; қўлидаги 20 ишини ерга ташлаб, эшикка отилди. Ўртоқлари билан хушчақчақ кўришгач, ямоқ бўлса ҳам тоза кўрпача ёзди. Ўртоқларини ўтқазиб, яна ҳол-аҳвол сўраша кетди.

— Отингиз нимади?— Зумраднинг ёнидаги қиздан сўради Унсин.

— Гуласал,— жавоб берди қизарибгина қиз.— Зумрадхон қўймади, келдим.

— Яхши қилибсиз,— кулимсиради Унсин.

Зумрад сўзга киришди:

— Кўклам келиб, ўтиб кетяптиямки, мундай у ёқ- 30 бу ёқларга бориб, юрагимизнинг чигилини ечиб келолмасак... Тор ҳовлида ўтиравериб диққинафас бўлиб кетаркансан киши, Асалхонга, юринг, ҳеч бўлмаса Унсинхонникига бориб, бир оз юрагимиз ҳовурини босиб келайлик, дедим.

— Хуш келибсизлар!— деди Унсин севинганидан гул-гул яшнаб.

— Хушвақт бўлинг!— табассум билан жавоб беришди қизлар бир оғиздан.

— Ўзим ҳам, ёлғизликдан зерикиб, хафа бўлиб 40 ўтирган эдим. Бувим эшон ойиникига кетди. Чирчиқ

бўйлари, тоғ бағирлари эсимга тушиб, кўнглим бирам бузилиб кетдики...

Унсин ўрнидан чаққон туриб, ярқиратиб ювилган пачақ мис самоварга олов ташлади. Ҳамиша самоварга сув тўлатилган, ёнида кичкина қутида тайёрланган тараша ва бир гугурт қути тахт турарди. Бу тартибни бу хонадонга Унсин киритган эди.

Қизлар мамнун ҳолда гаплашиб ўтирдилар.

10 — Ҳа, ростдан, қиз оши яхши ўтдими? Манзурахон хурсандми?— Тўсатдан қизиқиб сўради Унсин.

— Ҳа, яхши ўтди,— нохушгина жавоб қилди Зумрад.— Қизлар, келинчақлар кўп эди, ҳаммаси казо-казоларнинг арзандалари. Тиллақошу, тиллагажаклар, шода-шода марвариду маржонлар... атласу зарбоф... Бирпасгина ўтирдим-да, кейин чиқиб кетдим.— Уйланиб қолди Зумрад, кейин давом этди;— Манзура такаббургина қиз, хуш кўрмайман. Уришиб қолдим-да, чиқиб кетдим.—Зумрад, Эшонхон ҳақида айтсаммикан, йўқми, дея бир оз тараддудда бўлди, кейин индамади.—
20 Далада, баҳаво қўрғонларда яйраб ўтиргандир, лекин... Эшитишимча, куёв таппидай қоп-қора, пачақ йигит эмиш.

Гуласал билан Унсин анграйиб қолишган эди.

— Ростданми? Манзуранинг шўри қурибди-ку,— астойдил ачинди Гуласал.

— Бўйнига болалигида кўп без келган экан, чандиқ-чандиқ дейишади, ўзим ҳам ўртоғимга ачиниб ўтирибман, бояқишнинг кўнгли ириб ўтирган бўлса керак. Қайнатасининг ери мағрибдан машриққача эмиш. Оғзи
30 қийшиқ, калтафаҳм бўлсаям бойнинг ўғли бўлсин уларга.

Шу топда айвондаги кичик эшик ғижирлаб очилди, Шокир ота, қўлида чала маҳси, энгашиб дўкондан чиқди:

— Э-э-э,— деди чол қизларга тикилиб.

Қизлар дарров юзларини паналаб, салом беришди, четга ўгирилишди:

— Вой-бўй, хуш келибсизлар, ҳурилиқо қизлар!— кулимсиради чол кўзойнагини тўғрилаб.

40 — Отажон, кимнинг қизлари булар, топинг-чи?— сўради кулиб Унсин.

— Манов бири,— кўзойнагини пешанасига кўтарди чол,— қирғий бурунроқ, нақ дукчининг ўзи дейман,

топдимми, Унсин қизим?— Зумрадга қаради Шокир ота.— Кўринмайсан-а, она қизим, анчадан буён энди кўриб турибман.

Зумрад ўрнидан туриб, жавоб берди:

— Ишдан бошимиз чиқмайди, доимо қўлимизда кашта, жияк, отажон.

Чолнинг юзидан табассум кетди, бир он сукут қилгач, Гуласалга қараб деди:

— Қизим, бекитма юзингни, ҳаммаларингга ота бўламан.

Гуласал уялибгина юзини қия очди, яна четга бурди юзини.

— Қариб қолганман, танимаяпман. Боракалло, қизларим, умрларинг узоқ бўлсин, бахтларинг офтобдай ярқирасин!

— Бу қўшнимизнинг қизи Гуласалхон бўлади, отажон,— Зумрад ўртоғини имо билан кўрсатди чолга.— Бизларга ўхшаш фақир қиз, лекин асил. Отаси конканинг йўлини тозалайди, ўзи дўппи тикади.

— Тирикчилик-да, қизларим, ҳаммамизнинг елка-мизда тирикчилик юки,— бошини чайқади чол. Боракалло, қизларим, бемалол ўтиринглар, дардлашинглар.— Чол мункиллаб устахонага кириб кетди.

Унсин ичкарига кириб патнис тузашга тутинди. Шифтга осилган саватдан суви қочган арпа аралаш иккита кулча олди. Кампир озгина жийда, майизни қутига солганини эслаб, калитни қидира бошлади. Бурчакдан, намаат тагидан топиб севиниб кетди. Қутидан бир ҳовуч майизни олиб патнисга тўкди. Жийданинг моғорлаганини кўриб ачинди. Оппоққина ювилган кичкина дастурхонни ўртоқлари олдига ёзиб, патнисни қўйди. Қиз ўзида йўқ шод, мамнун эди. Самоварни келтириб, чой дамлади.

Қизлар майиз билан нондан олиб, тотиниб ўтиришди.

Унсин тумшуғига тунука қопланган чойнакка чой дамлаб, иккита кулча билан Шокир отага узатди:

— Отажон, тўпотар бўлди, чой ичинг!

Чол устахона эшигидан бошини чиқарди:

— Гаплашиб ўтирибсизларми, қизларим, боракалло, кулгиларингни эшитиб хушнуд ўтирибман.

Унсин қизларга қараб кўзини қисиб олгач, чолга деди:

— Раҳматли онам ишнинг ҳам, кулгининг ҳам вақти бор, дердилар, бизлар ҳам жиндай ўйнаб-кулайлик. Дард қурсин, сийнамизни ўртаб юборди.

Гуласал кулгили гапларни, тutilмаган латифаларни кўп биларди, уларни болалигида бувисидан эшитган, маржон каби хотирасига териб, ўзи ҳам хаёлида тўқиб кўшган. Қизларнинг сирли фикрларини кулгили гапларга қўшиб-чатиб гапиришни яхши кўрар ва бундай гапларга моҳир, туйғулари ранг-баранг, теран эди. Қизлар гоҳ иштиёқ билан қониб суҳбат қилишар, қотиб-қотиб кулишар ва бир-бирларини туртиб қўйишар эди.

— Юринглар томма-том ўтиб, Раънонинг олдига бо-рамиз,— қистади Унсин ўртоқларини.

— Бўпти, кўксимизга шабада тегсин,— деди Зумрад ўрнидан қўзғалиб.

Унсин шошиб-пишиб дастурхонни йиғиштирди. Қизлар чайқалиб турган омонатгина нарвондан авайлаб кетма-кет томга чиқишди. Қуёшдан чўғдай жилваланган қизғалдоқлардан томлар гилам тўшалгандай. Қизларнинг кўзлари қувнаб, бирдан кўнгилларида шодлик барқ уриб кетди. Улар завқ билан гулларни тера бошладилар.

...Узоқдаги уфққа муҳташам ясланган тоғ тизмалари ва чўққиларидан кўркам чақнаган оппоқ қор қизларнинг диққатини тортган эди.

— Тоғни гоҳ-гоҳ мана шундай узоқдан томоша қиламан, яқиндан сира кўрмаганман, қандай бўлар экан-а— деди Зумрад кўзлари ўйнаб.

— Мен ҳам яқиндан кўрмаганман. Қаранглар-а, қизлар, булутлар тоғларнинг бағрида сузиб юрибди, тоғлар жуда баланд бўлар экан-да,— деди Гуласал ўртоқларини туртиб.

— Мен акам билан тоғларда кўп юрганман... Пистабодом кўп бўлади, кузда бирам дўланалар пишиб беради...— Унсин ичдан узун хўрсиниб олди.

Қизнинг қалбига чўккан абадий йўқолмас ҳасратини, шу топда тўлқинга келган дардли ҳиссиётларини пайқаган ҳассос дугоналари бир зум жим қолишди-да, Зумрад бу оғир сукунатни бузишга шошилди. У аллақандай бир қизиқ воқеани сўзлаб, ўртоқларини кулдирди. Шу тарзда қизлар гаплаша-гаплаша паст-баланд бир неча томлардан ўтиб, унда-бунда тўхтаб, узоқ-

яқинларни томоша қила-қила Раънонинг томига ҳам етиб бордилар.

Зумрад дарров томнинг лабига чўққайиб олди:

— Саҳни каттагина экан ҳовлисининг, гилослари мунча кўхлик-а, анов ўрикни қаранглар, қизлар, думбули ҳам билиниб қолибди.

Ҳовлининг ўртасида, супада кашта тикиб ўтирган Раъно дарров қизларнинг ивир-шивирини пайқаб олган эди, севиниб кетганидан ўрнидан ирғиб турди.

— Туша қолинглар, тезроқ!— девор тагида кўнда-ланг ётган нарвонни кўтариб югурди Раъно. 10

Қизлар турна қатор тизилишиб, нарвондан тушар эканлар, Раъно кетма-кет улар билан қучоқлашиб кўришди. Зумрад билан қайта-қайта сўрашди-да, Гул-асалга қараб ёқимли табассум билан деди:

— Сизнинг исмингиз Гуласалхон-а, Зумрадхондан кўп эшитганман, таниб турибман!— Раъно қизларни супага таклиф қилди.

Ҳовлининг бир чеккасида олдига бир тоғора лой олиб ўчоқ суваётган Раънонинг онаси Муниса хола 20 ўтирган жойида айланиб-ўргила кетди.

— Вой, ой қизлар, кела қолинглар, бўйларингга ўзим тасаддуқ!— Қизларнинг саломига жавоб бериб, Раънога қичқирди.— Уйдан кўрпача олиб чиқ, Раъно! Ўзим ўргилай, ширин қизлардан...

Раъно кўрпача соларкан, қизлар билан ҳол-аҳвол сўрашди.— Яхши қилибсизлар, диққинафас бўлиб ўтирган эдим,— деди.

— Унсинхоннинг олдига келган эдик, сизниям кўриб кетайлик дедик,— жавоб берди Зумрад камтарлик 30 билан.

— Юринглар, гилос енглар, ўрик ҳам бошини еб қилди, хом бўлсаям мазали, енглар!— деди Раъно ялинган оҳангда.

Қизлар дув этиб ўринларидан туришди, гилоснинг тагига бориб новдаларини эга бошладилар. Қуёшда товланган қоп-қора йирик гилосларни уза-уза унинг йириклиги, тотлилигидан завқланиб, роҳатланиб едилар. Унсин дарахтнинг катта бир шохига ўрмалаб кетди, у бундай ишларга жуда эпчил эди. Ҳовучини тўлатиб-тўлатиб ерга ташлади. 40

— Бас, Унсин,— деди уялган Зумрад.

— Еяверинглар, қизларим, бемалол. Унсиной, териб-териб ташлайверинг, ер ютгур чумчуқлар кўряпти ҳузурини,— деди ўчоқ бошидан Муниса хола.

— Чумчуқлар ҳам мазани билади-я,— деди кулимсираб Гуласал.

Унсин тагин бир-икки ҳовуч гилос ташлади-да, гурс этиб ерга сакради.

Қизлар ҳовли ўртасида, гуллар олдида тўхташди:

10 — Бир, икки... олти хил атиргул экан, ҳаммаси бир-бирдан асил-а!— бармоқлари билан санади Унсин.— Дадангиз наққошлар-да, завқлари баланд, гулнинг ҳам сирини яхши биладилар. Гулни ҳамма тушунавермайди.

Раъно гуллардан бир-бир узиб ўртоқларига узатди. Еноқларида гулларнинг шуъласи жилваланган, руҳлари кўтарилган қизлар қайта-қайта ҳидлаб гулларни чаккаларига қистирдилар. Кейин супага чиқиб тери-лишгач, бир он жим қолишди.

20 Ҳовлининг бир чеккасида япроқлари шилдираб баланд мирзатерак турар эди, унинг қуюқ сояси ҳозир супага тушган.

Зумрад зимдан атрофга разм солди. Пастаккина эски уйлар бўлса ҳам, қутичадай экан, наққош ҳар йил у ёгини, бу ёгини тузатиб турганидан бўлса керак.

— Валя опа, бу ёққа киринг,— қичқирди йўлак олдига бориб Раъно.— Кела қолинг, меҳмонлар келишди.

Зумрад ялт этиб Унсинга қаради:

— Валя опаси ким? Ўрисми?..

30 — Ҳа, ажойиб ўрис хотин, ташқарида туради, ҳозир кирса ўзинг кўрасан. Ўзбекчаниям қийиб юборади. Эри ҳам яхши киши,— жавоб берди Раъно супага ўтириб.

Гуласал мулойим жилмайди:

Отам таниса керак, ўшатдаги кўп ўрис ишчилари билан оғайни, ҳамиша гапириб ўтиради.

40 Қизлар гангур-гунгур гаплашиб ўтирардилар, эшикдан Валя келиб кирди. Унинг устида соддагина, ўзига ярашган оқ катак кўйлак, бош яланг, силлиқ таралган олтин сочлари орқасига чиройли турмакланган. У ўзбекча саломлашиб қизлар билан кўришгач, оёқларидаги енгил туфлисини ечди-да, супага чиқиб қаторга ўтирди. Раъно билан Унсин навбатлашиб, бирининг гапини бири тўлдириб, Зумрад билан Гуласални Валяга таниш-тирдилар. Валя билан меҳмон қизлар бирпасда дўстла-

шиб, гаплашиб қолишди. Раъно супадан тушиб, гуллар орасида бир зум йўқолиб кетди-да, гуркираб ўсиб ётган ўсмадан узиб келди. Унсин пиёлани олдига тўнкарди, ўсмани кафтлари орасида қисирлатиб эзди-да, қаттиқ-қаттиқ сиқа бошлади.

— Эсим қурсин, бизнинг ҳовлида ҳам бир тахтача ўсма чиройли ўсиб ётибди, ўсма қўяйлик ҳам демабман,— кулди ўртоқларига қараб Унсин.

Қизлар бўйра чўпдан пилик қилиб, синиқ ойна парчасини қўлма-қўл ўтказиб қалам қош, пайвастақош, эгмақош қилиб, хил-хил мақомда нозик завқ билан ўсма қўя бошладилар. 10

Валя қизлардан қолишмас, у кўпдан ўсманинг маъносини билиб олган, ўсма чўпни нақ ўзбек қизларидай тутиб, ҳавас билан қошларига ўсма тортар, кула-кула юзига ўсма холлар қўндирад эди.

Зумрад ўсма қўйишга жуда уста, у ингичка қошларига, гўё қалам чизгандай ўсма қўяр эди.

— Нақ париларнинг ўзисиз!— кулди Раъно Зумрадга боқиб.

— Йўғ-э,— қизариб кетди Зумрад,— қўйдиму ўзимга ёқмаяпти, мана Унсинга қаранг, Зухра юлдузидай ярқирайди. 20

— Лофга устасиз-эй, Зумрадой, Валя опамнинг завқи баланд, камоннинг ўзи дейсиз қошларини, қаранглар-чи!— Унсин қошларига ўсмани оқиза туриб гапирарди.

— Вой, мен бузиб қўйдим-ку, Раънохонни томоша қилсанглар арзийди, нақ янги туққан ойдаи чизди-қўйди,— деди Валя юзларига оққан ўсмани арта-арта. 30

Шу чоқ ҳовлига келиб кирган Андрей ариқнинг нариги юзида кулиб тўхтади:

— Э-ҳа, Валяхоним ҳам шарқ гўзалларидан бўлибди-қўйибди,— деди жилмайиб у.

Зумрад билан Гуласал дарров юзларига рўмолларини пана қилган эдилар. Раъно билан Унсин, гўё акаларини қарши олгандай, бемалол кўришиб, рус ва ўзбек сўзларини аралаш-қуралаш қилиб:

— Қалай, Валя опамга ўсма ярашди-я, энди сочларини майдалаб ўрсак, нима дейсиз!— деб ҳазиллашдилар. 40

Валя кулиб юборди:

— Ростини айт, Андрюша, ярашдими?— Қошларини жоз билан ўйнатди.— Мен ўсмани жуда яхши кўриб қолдим. Қоракуядан бу яхши-да. Шарқ билади пардозни. Ўсма қошга ҳам фойда эмиш, ўстирармиш-да. Қизларнинг қошини томоша қил, бир-биридан гўзал.

Валяга тикилиб турган Андрей ҳазил қилди:

— Қизларни мақтама, бўлмаса сендан айниб қоламан.

10 — Мен ҳам бир пайвастақош ўзбек йигитни топаман-оламан!— бўш келмади Валя ҳам.— Ҳозир чиқаман, Андрюша, калит айвондаги токчада.

Раъно югуриб Андрейнинг ёнига ўтди:

— Бир пиёла чой ичинг!— деди ялингандай оҳангда.

— Кела қол, Андрюша, бирпас ўтир.— Сўнг Зумрад билан Гуласалнинг рўмолларидан тортди.— Қизлар, руслардан қочмаса ҳам бўлади.

Андрей кулимсираган ҳолда оёқларини тушириб супаннинг бир четига ўтирди.

20 — Ислом дини ёмон бўлмаса шундай гўзал қизлар ёруғ дунёдан маҳрум бўлиб ўтирармиди?— Андрей Валяга қараб, бир оз сукут қилгач, яна гапирди.— Аста-аста паранжига ҳам шояд ҳужум бошланиб қолса. Қулоғимга чалинди, демократик табақалардан чиққан гап, албатта.

— Нима, нима?— чувиллашиб сўрашди бу гапга қизиққан қизлар. Валя қизларга битта-битта тушунтириб берди.

Қизлар ивир-шивир қилиб қолишди.

30 — Ҳамма ташлайдиган бўлса, биз ҳам жон деб ташлаганимиз бўлсин, паранжига бало келсин!— севинди Раъно.

— Еруғликка чиқасиз, тонг яқин, сингилларим; қуёш каби нур тўкади келажагингиз!— деди Андрей.

Зумрад билан Гуласал энди рўмолларини тўғрилаб, юзларини бемалол очган эдилар. Унча-мунча гапга ҳам аралашиб қўярдилар.

Андрей секин-секин сўзга киришди. У Петроградда аёлларнинг инқилобга иштирокини ёрқин мисоллар билан гапирди. Қизлар қизиқиш ва ҳайрат билан тинглар
40 эдилар.

— Бизлар жудаям гумроҳ эканмиз,— шивирлади Зумрад Гуласалга, кейин Андрейга уялибгина қаради.— Некалай хоин даф бўлди, лекин озодлик қани,

биздақа мазлумаларга сира наф бўлмади-ку? Уртоқ, ўзинг тушунтир, ўрисчани бинойидек биласан,— туртди у Раънони.

Раъно ўйланиб қолди, кейин тўртта-бешта русча қийин сўзларни аввал ичида такрорлаб олгач, кула-кула таржимага киришди.

— Тушундим ҳаммасини,— деди Андрей хотинига.— Дарҳақиқат, тож-тахт ағдарилди, озодлик олдик, лекин осмоннинг ғубори ҳали бор, эзиш ҳануз ҳукмрон. Буржуйлар, помещиклар, тўқлар ҳануз меҳнаткашлар ҳисобига яшайди. Сингилларим, бизда шундай кучли ишчи синфи борки, тоғни талқон қилиб юборади. Тарихнинг жиллови бизнинг қўлимизда, биз чизамиз йўлни. Лекин, сингиллар, ғайрат, шижоат керак, ташкилотлар, союзлар керак, омма орасида саводсизликни тугатиш учун курслар ташкил қилиш керак. Мен ўзим озгина ўқиғанман, асосан ишим токарлик, афсуски илм оз; илмли одам кўп нарсани тушунади. Қўймаймиз, астойдил ғайрат қилсак, мақсадимизга етамиз.

Валя тегишди:

— Андрюша бало, оз ўқиған бўлса ҳам, кўп нарсани билади.

— Мен ҳақ гапни айтдим, илм яхши нарса. Аммо ҳозир илмли одамлар хор, илмсиз нодонлар, пулдорлар ҳурматда,— деди истеҳзоли табассум билан Андрей.

Унсин анграйиб қулоқ солиб ўтирарди.

— Мактабга кириб ўқишни жуда орзу қиламан, лекин тирикчилик дардида эрта-кеч меҳнатдан ортолмайман.

Андрей билан қизлар бир зум хомуш тортиб, жим қолдилар.

Шу чоқ эшикдан наққош келиб кирди. Унинг устибоши, қўллари бўёқ, қўлтиғидаги халтачада катта-кичик бир талай чўтка. У Андрейнинг ва қизларнинг саломига алик олгач, супа олдида турган ўриндиққа ҳорғин ўтирди.

— Э қизларим, нега қочасизлар мендан?— деди дарров юзларини рўмоллари билан паналаган Зумрад билан Гуласалга.— Одатимиз шу, Андрей ука,— деди Андрейга рус ва ўзбек сўзларини аралаш қилиб.

— Мендан қочишмади, бемалол сўзлашиб, дардлашиб ўтирибмиз,— илжайди Андрей.

— Ҳа, ҳасрати кўп қизларнинг. Гулдай бу ёш қизлар нақ ўйнаб-куладиган чоғи, эрта-ю кеч нина санчади,— куюниб бошини чайқади наққош.

— Ишларингиз қалай, ота, кўринмайсиз?

— Иш билан бўлиб, саҳар кетиб, кеч қайтаман. Бугун тушда ишдан сўраниб чиқдим. Машҳур уста бор, ҳаммамизнинг каттамиз — уста Сулаймон, озгина шу кишининг ҳовлисида йиғин қилдик. Анча-мунча усталар тўпланишди; уста Сулаймон гапга жуда чечан-да, Андрей ука. Ўзиям новча, яғринли, соқоллари ўзига ярашган салобатли одам, иморатнинг пири. У киши кўп гапириб, биздай гумроҳларга аҳволи замонни хўп тушунтирдилар. Кейин гапни шунга келтириб тақадиларки, усталар жамияти очсак нима дейсизлар, сизларга маъқулми, дедилар. Э-ҳа, мақсад бу ёқда экан, маъқул-маъқул, деди ҳамма, мен ҳам маъқул, дедим ичимда.

— Ҳа, нега ичингизда маъқулладингиз, ўрнингиздан туриб, овозингизни барала қўйиб, айни муддаомиз шу, деб нутқ сўзласангиз бўлмасмиди?!— кулди Андрей.

20 — Э-э, мендан катта ҳар бир усталар борки.— деди наққош,— бизга йўл бўлсин! Обрули, ақл ва тadbир соҳиблари гапирдилар. Айниқса, уста Азиз гапни қийиб ташлади. Серақл, серфикр одам у. Гап кўп Андрей ука, хуллас, жамият тузадиган бўлишди, жамиятнинг ишлари, вазифаларини бир-бир тушунтиришди.

Қизлар жим қулоқ солардилар.

30 Андрей билан наққош анча гаплашиб ўтиришди. Наққош, бу ишлардан уламолар хафа бўлмасмикан, деган андишани айтди. Андрей наққошнинг бу фикри тамом ўринсизлиги, уламолар нодонлик ботқоғида қолганлиги, ҳаммаси бойларнинг думи эканлигини тушунтирди, кейин ўрnidан турди. Қизлар ҳам ўринларидан туриб хайрлашишди. «Боринглар, Раънохон, Валя опамни ҳам олиб боринглар», деб нарвондан чиқиб, томма-том оша уйларига югуришди.

ИГИРМАНЧИ БОБ

I

40 Мадраса ҳужраларида талабаларнинг оддий машғулоти борарди. Умаралининг ҳужрасида шоир Сидқий махсум тўрда чордона қурган, қироатни келтириб ин-

қилоб ҳақида ёзган шеърларини ўқирди. Унинг рўпарасида Умарали, Хуррам махсум ва талабалардан иккиси ўтирарди. Улар шоирнинг шеърларини берилиб тинглардилар. Николай истибдоди, хоинлик, ваҳшийлик, жабр-зулм ҳақида ўткир сўзлар билан содда ёзилган бу шеърлар турли мақолларга, ибораларга бой эди. Шоир министр Макаров ҳақидаги шеърини ўқийди:

Ёмон ишларин солдилар ёдига,
Ғам ортди дил ҳасрат ободига.
Пушаймон бўлиб тебратди бош,
Илоҳи у золимнинг оғзига тош.

10

Малика — императрица Александра Федоровна билан Распутин ҳақидаги ўткир ҳажвий шеърини ўқиди:

Бор эрди Тобольскида бир мужик,
Тўнғиздан улуғроқ, эшакдан кичик,
Эди ном нопок анга Распутин,
Айтай яхшироқ, анлағим қиссасин.

Недэн, билмадим, ўрда хонимлари
Кўнгул бердилар Распутинга бари.
Эди ўрдада Распутин ҳўкмрон
Кайф қилур хотинлар аро ул қобон.

20

Талабалар пиқ-пиқ кулиб, бир-бирларини туртиб тинглар эдилар. Шоир Сидқий берилиб, жиддий тусда ўқирди. Малика Распутиннинг маъшуқаси эканлигини, ифлос кирдикорларини, маликанинг Распутинга ёзган хатлари топилганлигини ҳажв қилган эди:

Ки хат ичра дебдурки, эй Распутин,
Менга энг керак нарса сен.
Менинг жисми жоним хаёлингдатур,
Хаёлим ҳамиша висолингдатур.

Яна бир хатин мазмунин, эй ҳаёт,
Айтиб бўлмағай, беҳад эрмиш уёт.
Газетларда ёзар руслар чунон:
Газетга ёзиб бўлмас ани, дебон.

30

Умарали қаҳ-қаҳ уриб кулди. Талабалар: «Қасофат-эй!» дея яна бир-бирларини туртиб қўйишди.

Сидқий шеърлари қамчиловчи сатрларга тўла эди:

Мусулмон бори бўлдилар шодмон,
Ки кирди тан — мурдага тоза жон.
Шариат иши жумла жори бўлиб,
Неким бўлса ул ихтиёри бўлиб,
Тутилди, қамалди тамоми ёмон.
Ки қолмади Истрамов ҳам омон.

40

Терлаган, томоқлари қуриган шоир ҳануз ўқирди. У Петроград воқеалари, министрларнинг қилмишлари, миссионерлар кирдикори, христиан динини ташвиқот қилишлари ва ҳоказо аччиқ-чучук, ҳажвий, жиддий шеърларини кетма-кет ўқиди.

Умарали ва талабалар: «Ҳаётнинг айнаи ўзи, бари ҳақиқат!» дея мадҳиялар айтиб, ташаккур билдиришди.

Сидқий махсум томоғини қириб, бир-икки йўталиб олди. Талабаларнинг бириси кўк чой узатди шоирга:

10 — Ичсинлар, тақсир, шеърятингизнинг маъноси кўп теран, гумроҳ дилларга равшанлик беради.

— Қалам дуруст, пишиқ иборалар бор, зулм-ваҳшатнинг мағзини чақиб ташлагансиз, офарин!— деди қовоқ-тумшугини осилтирган Хуррам махсум.— Аммо пича хом қолган жойлари қулоққа чалинади. Устидан тағин бир дафъа қалам югуртсангиз силлиқ бўлади-қўяди.

Сидқий махсум ичдан ранжиган эди, бир зум сукут қилгач, бармоқларини қисирлатиб олди, кейин Хуррам-га боқди:

— Фақир камина шеър бобида ожиз, анчаки машқ қилиб юраман. Баъзан кўнглимга ғазаллар фалакдан чақмоқ каби энади. Махсум, сиз, гўё доя каби мингил-лайсиз, лекин бу шеърлар изҳори ҳақиқат, менинча...

Хуррам оғзига носвой солиб, эчки соқолини сийпаб олди.

— Тақдири азалда битилибдурки, шеър мисоли бир нодир гавҳардурки, уни фақат минг-мингдан бир кимса топишга муваффақ бўлур,— дудуқланиб гапирди у.

30 Умарали сездики, жанг авжга чиқиши мумкин, Сидқий махсум жавобга энди оғиз жуфтлаган эди, уни кесди.

— Уйлаб қарасам, шеърларингиз маъноси кўп теран.

— Ҳа, гавҳарни ҳамма танийвермайди, иним,— сўз-ни тағин илиб олди шоир.

Умарали сўз бергиси келмасди:

— Ҳақиқатни очмоқ ўзи улурғ иш. Тақсир, назм бобида маҳоратингиз юсак, буни инкор қилиб бўлмайди, турмушнинг бутун кирдикорларини ойнадек очиб таш-
40 лайсиз.

Талабалардан бири гапга аралашди:

— Тўғри, тақсир, хусусан подшо, малика, вазирлар каби сарой аҳлининг чирик қиёфасини очиб бергансиз.

Назм энг ўткир яроқки, теккан жойини кесади-ташлайди. Офарин, тақсир! Ўйлаб қарасам, Петрбур ишчилари ажойиб қаҳрамонлик кўрсатибдиларки, уч юз йиллик Романовлар сулоласи парчинланди-кетди. Бир нарсани бир оз муқаддам хаёлимизга келтирмабмиз, яъни фаҳламабмиз — тахт кўпдан чириган экан, биз билмаган гап кўп экан. Петрбур ишчилари озодликнинг биринчи бургутлари бўлиб парвоз этдилар. Бутун тарихнинг чанг босган варақларини хаёлимда бирма-бир титкилаб кўраман, асрлардан буён ғурбатда бўлган фақир, камбағалларни фақат занжирбанд кўраман. Бугунги инқилоб мисли йўқ, оламшумул воқеаки, тенгини ахтариб тополмайман. Шунинг учундирки, «Балли, ишчи баҳодирлар!» дейман. Талаба ўтирганларга кўз югуртириб олди.— Аммо бир эшитганим бор, ёдимдан чиқибди, кимдир ҳикоя қилмишиди. Бир замонлар Франсада ҳам давлатни ишчилар қўлга олиб, халққа озодлик келтирган эканлар, афсуски, бахтсизлик рўй бериб, боёнларнинг малъунлиги туфайли ҳурриятни қўлдан бермишлар. Бизнинг эса озодлигимиз, ҳурриятимиз мангудир, 20 деб ишонаман, аммо бизнинг оғзи қон бойларимизга асло ишонгим келмайди. Улардан яхшилик кутиб бўлмайди. Меҳнат аҳли ҳушёр бўлмоғи даркор. Тошкентда ишчиларимизнинг фаолияти кундан-кун ошганини фаҳмлайман, бу яхшилик аломати.

Ўтирганлар сукутда тинглардилар. Хуррам махсум чехрасида эса аллақандай фикрлар сояси пайдо бўлган, талаба сўзига хотима бериши билан у оғиз очди:

— Лекин, иним, ислом ва шариятнинг офтоби ҳар нарсадан юксакдир. Буни зинҳор кўнгилдан ироқ қилмағайсиз. Билингки, осмондаги турналарнинг бошида бир карвон боши тургани каби, фуқаронинг бошида ҳам уламо аҳли туради. Ҳақиқат шу! 30

Умарали Хуррам махсумга эътироз билдирмоқчи бўлиб шошмасдан оғиз жуфтлаган эдики, ҳужрага хизматчилардан бири кирди.

— Сизни ҳазрат чақирадилар!— деди шивирлаб.

Сапчиб ўрнидан турган Умарали ажабланиб елкасини қисди-да, шошилиб чиқиб кетди.

Мадраса хонақоҳи остонасида Умаралининг юраги 40 бўшашгандай бўлди, эшикни аста итариб, ичкари кирди.

Хонақоҳнинг тўрида янги олабайроқ тўнда Садриддин аълам чордона қурган, ундан пастда ўнтача мудар-

рис ўтирарди. Уларнинг ҳаммаси салладор, узун, кенг, ялтироқ тўнларда, муҳташам салобатли, ҳатто қаҳрли кўринди, Умаралига.

— Ассалому алайкум!— салом берди у қўллари кўк-сида, ички бир титроқ билан аввало аъламга, сўнг мударрисларга.

Аълам қўлларини уқалаб, Умаралининг бошидан оё-ғига қадар синчиклаб қараб олди:

10 — Хўш...— Юзини мударрислар томон ўғирди аълам:— Фоже воқеа... иблисдан ҳам баттар бу мулла, бизларга ифтиро ва бўҳтон тошларини ёғдирди, билур-сизлар, ҳозирунлар?!

Мударрислар бошларини қимирлатиб, тасдиқлади-лар.

Умарали оқариб кетган эди, кўзларини ерга қадаб, жим қотиб турди.

Мударрислардан бири салмоқ билан сўзлади:

20 — Бу фожиага бир ҳафта ўтди голибо, сиз эртаси-гаёқ ҳазрат ва мударрислар ҳузурига келиб, хато қи-либдурман, тақсирлар, гуноҳимдан ўтинглар, деб афв-сўрашингиз лозим эди, муллача!

Иккинчи бир мударрис гапни илди:

— Ҳазрат доимо банддирлар, жамиятнинг ташвиши зиммаларида, магар ҳазрат мадрасада бўлганларида, эртасигаёқ бу манзилдан сизни тарк қилган бўлурди-лар!— Аъламга маъноли қараб олди у.

Энди ўзини босиб олган Умарали, бошини кўтариб аъламга тик қаради:

30 — Ислом учун жоним қурбон, сидқидил билан хиз-мат қилгумдир, лекин, ҳазратим, замон талабига риоя этмоқ маъқул, деб ўйлайман. Мадраса ислоҳоти фарзи айнди, иҳком шаърия билан бир қаторда илм ва фан зарурдир. Лекин бирмунча уламо зотлар чирик ақида-лар панжасига мубталодир. Ожиз ва фақир камина ўз мулоҳазаларимни пича боён этмишдим...— Бир зум су-кут қилгач, яна қатъият билан давом этди:— Кўршапа-лак зотлар ғараз ва ифтиро ботқоғига ботмишдирлар, зиё ва офтобдан ифрот қўрқадилар, лекин тақсирлар билсинларки, ҳаётимизга ҳақиқий тонг келди, талаби

40 замон — мадраса ислоҳотидир. Ҳазрат ва уламолар асаблари қутурган, ғазаби тош-ган, кўзлари ёнган эди.

Буларнинг тош қотган тиллари сўзга келганича, ҳали газаблари ёрилганича йўқ эдики, Умарали шақ этиб эшикни ёпди-да, ҳужрасига қараб кетди.

Ҳазрат ва мударрислар ерга зил кетгандай ҳис этдилар ўзларини.

— Тақсирим, шумтакалар сувни лойқатишяпти,— деди мударрислардан бир сержаҳли,— Умарали ғоят айёр махлуқ, тилда ислом дейди, дилда ашаддий даҳрий, жазо — қирқ дарра.

Уламолар ҳар бири ўз фикрини айтиб, кўкракларидоги заҳарни тўкишга бошлаган эдилар, ҳазрат уларнинг гапларини кесди: 10

— Жадидалар, калта дум зиёлилар беҳад кўпайган, модомики шундоқ экан, Умарали ёлғиз эмас, пича сабр лозим. Жазони унутмасмиз, фурсат келур, ўйлаб қўйганман. кўча-кўйда эшакка терс миндириб, юзини қорага бўяб, сазойи қилғумиз.

Мударрислар, тиржайиб, мамнунликларини билдиргач, ҳазрат «Ё олло!» деб ўрнидан қўзғалди, саркотиб Шарафиддин домлани чақириб, турли юмушларни буюрди, мударрис ва уламоларга тегишли вазифаларни топширди: ёнига ноиб мударрисни олиб, Янги шаҳарга. Дума мажлисига жўнади. 20

II

Маҳалла жимжит. Умарали хаёллар қуюнида тез юриб борар экан, ариқ ёнида, тераклар соясида ўтирган бир тўда йигитларга дуч келди. «Келинг, келинг, биз билан бирпасгина ҳамсуҳбат бўлинг, тақсир», деб йигитлар уни тўхтатишди. Умарали, одати бўйича дўстлари билан самимий сўрашгач, бўйрага ўтириб, бир йигитча узатган пиёлани қўлига олди. 30

Жумабой дарров Умаралини суҳбатга тортган эди. У яқинда заводда ташкилот очилажагини, бунга албатта Саидахмад қаршилик кўрсатажагини айтиб:

— Замонни ўз орзуларимизга мувофиқ ўзгартирамиз, келажак муқаррар ўзимизники,— деди қатъият билан.— Мулла, мана бу йигит билан танишинг Темир йўл корхонасида ишлайди, уста Азиз,— у ёнидаги йирик, пишиқ гавдали, юзларининг мулойим ифодасида ақл жилваланган йигитни кўрсатди,— Ҳар кун рус ишчилари билан йиғин, мажлис, ваъзхонлик қилишади. 40

Қўп биродарларимиз қатордан ташқари ғафлатда юрадилар. Сўзла аҳволни, уста Азиз!— устага мурожаат қилди Жумабой.

— Гапирсинлар, эштайлик!— илтимос билан боқди Умарали.

Уста Азиз шошмасдан, сўзларни доналаб, вазмин гапира бошлади. Темир йўл корхонасида социал-демократлар ташкилоти тузилгани, у ерда эшитганларини сўзлади.

10 — Саводсизлигимдан хафа бўламан, русчани чалачулпа гапираман, нуқул тудавой, судавой. Хунарнинг ўзи озлик қилар экан, дўстларим, илм ҳам жуда зарур экан.

Чой ҳўплаб, хаёл билан ўтирган Умарали секин деди:

— Масков, Петербург ишчилари советлар тузган эмишлар.

— Ҳа, балли, тақсир, «совет» деган — «шўро» дегани экан. Ҳозир бизнинг корхонада ишчиларнинг дарди нуқул шу бўлиб қолди. «Совет» деган сўз оғизларидан

20 тушмайди.

— Боракалло, уста, «совет» — бизча «шўро» деган сўз. Туркистон аҳли юрагига асрлар бўйи чўккан зулматни ёриб ҳуррият зиёси кирди бу кун. Қамбағал меҳнаткаш очликдан, жафодан эзилиб кетди-ку! Ахир бир бурда нонга зор ғариблар беҳад, беҳисоб. «Замонга боқ!» деган донолар сўзини яхши биламиз. Меҳнаткаш инсон ўз ҳуқуқидан фойдаланиб, озодлик офтобидан баҳраманд бўлмоғи лозим. Бунга имоним комил бўлди, мен ҳам ғафлат балчиғида эканман, ҳануз нодон эканман, бу нарсага энди фаҳм-фаросатим етаяпти,— деди Умарали ва тагин ўйланиб қолди.

Умаралининг гапларидан ўтирганлар мамнун эди. Жумабой Умарали фикрида тугунлар кўплигини, уларнинг ечила бошлаганини, руҳидаги ўзгаришларни пайқаган эди. У қўлидаги пиёлани бўшатиб ерга қўйди.

— Худо ҳаққи, мулла айтганингизнинг ҳаммаси ҳақ гап, замон ўзгарди. Шу дамгача иши олчи бўлиб келган пулдорлар, бойларни энди жаҳаннам қаърига думалатамиз.

40 — Қани энди адолат қуёши бошимизда абадий ярқираса,— деди йигитларнинг биттаси.

— Мулла ака, яқинда «Иттифоқ» жамияти тузамиз. Бошлиғимиз кўнчи, жуда ҳалол, мард йигит. Рус мас-

теровойлардан ошнаси кўп. Биринчи галда ўн икки соатлик иш кунини саккиз соатга туширамиз,— мўйловини бураб мамнуният билан гапирарди устида ятак, кўкраги очиқ йигит.— Кейин мояна масаласини кўтарамиз, ундан кейин турмуш, маишат, маърифат масалаларига ўтаверамиз. Бойлар оёқларини тираб кўради, албатта, лекин биз асло бўш келмаймиз.

— Айтганларингиз кўп мақбул гап,— уста Азиз сояга сурилиб, оёқларини ариққа солди.— Темирни қизигида ур, деганлар. Ниятингиз тўғри иним, мана, тунука-созлар ҳам жамият тузиб олишди. Мен атайин жамиятга бордим, котибини топиб сўзлашдим. Бечора тунука-созлар аксарият камбағал, қўл учуда кун кўради, шогирдлар оч-юпун.

Суҳбат қизгин, хусусан Умарали зўр эҳтирос билан гапирар эди. Кейин ўрнидан қўзғалди.

— Каминага ижозат берсалар,— қўли кўксида илтимос қилди таъзим билан.

Ҳамма ўрнидан туриб, «Хайр, хайр, келиб турсинлар!» деб хўшлашиб қолди.

III

Умарали сув ёқалаб юргандан сўнг ўнгга, кичкина кўчага бурилиб ҳовлисига кирди.

Айвондан севиниб югурган синглисини пешанасидан ўпди:

— Нечук худо ярлақади?— деди хурсанд бўлиб Жамила.

— Сизларни соғиниб келдим, ойим қани?— сўради атрофга кўз югуртиб Умарали.

— Қўшнимизникида, ҳозир чақираман,— қиз девор тагига бориб чақирди.— Ойи-ю, ойи, дарров чиқинг, мулла оғам келдилар.

Кейин айвонга югурди, тўрга кўрпача ёзиб, акасини ўтқазди-да, орқасига ёстиқ қўйди, салласини авайлаб қозиққа илди. Жамила ўчоқ бошига югурди.

Эшикдан шошилиб она кирди.

— Вой болам-эй, мунча ҳаяллаб кетдинг, ҳар кун йўлингга кўз тутаман.— Уғлини қучоқлаб ўпди Ҳилолбиби. Уғлининг қаршисига чўққайиб гапга киришди:— Вой болам-эй, турмушнинг оғирлиги эзиб юборди. Синглинг бояқиш каштадан бошини кўтармайди. Қизгинаминг

кўзларининг нурига ачинаман. Аммо чевар бўлиб кет-
япти. Бойваччаларнинг дидига ёқадиган дўппиларни
тикиб-тикиб беради, бозорга элтаман, талаш бўлиб ке-
тади-я!.. Кунимиз шундай ўтяпти, болам...

Умарали ерга қараб ўйланиб, хомуш ўтирарди. Жа-
мила кичкина чинни лаганчада буғини бурқиратиб, ус-
тига қовурилган картошка, пиёз солинган қайлани кел-
тирди.

Умарали қўлларини ювиб, қайлани иштаҳа билан ея
10 бошлади.

Кампир гап билан овора, лекин акасига тикилиб жим
ўтирган Жамила ичдан ғам чекар, куйннар эди.

— Қайдам энди, Умарали, бирор қишлоққа имом
бўлсанг яхши бўларди, ниятим шу. Кошки эди шу ния-
тимга етсам, армоним қолмасди. Ҳолимиз танг, ҳар қа-
лай қишлоқда одам оч қолмасди-ку. Биров арпа, биров
буғдой инъом қилиб турар. Ўзим ҳам қараб ўтирмас-
дим, тўрттагина товуқми, эчкими боқардим...— Кампир-
нинг гапи сира тамом бўлмасди.

20 Жамила, акамнинг дили оғримаса эди, деган анди-
шада ўтирар эди.

— Мадрасада мударрис бўладиган акамни, имом
бўл, дейсиз-а, ойи!— деди куйиниб Жамила.

— Баланд дорга осилиб нима қилади-я, тинчгина
қишлоқда яшаш яхшимасми? Кейин кўҳликкина бир
қиз топиб, уйлантирардик, армоним кўп, қизгина.

Умарали дам куларди, дам хифа бўларди. Шу аҳ-
волда қайлани еди... Жамила дарров акасининг қўлла-
рига сув қуйиб, сочиқ тутди.

30 — Ойижон, қишлоқ дейсиз, қишлоқда изғиб юрган
саводсиз баччағар имомлар кўп-ку, имомсиз масжид
қолмаган,— ҳазил қилди Умарали қўлларини арта-ар-
та.— Замонанинг ўзгарганини билмайсиз, олдимда иш-
лар қалашиб турибди, орзуларим, мақсадларим кўп.

— Ёмон юрма, болам, ёмон, паст одамлардан нари-
роқда юр!— Ўрнидан туриб ичкари кириб кетди кампир.

Умарали синглисини ёнига ўтқазиб инқилоб, ҳуррият
ҳақида унга унча-мунча гапларни тушунтирди, мадраса
аҳволидан сўзлади, кейин кўнглидаги нозик дардга,
40 тинмай ўртаб ётган ишқ дардига ўтди.

— Зумрадхоннинг олдида бормадингми?— сўради у
оҳиста.— Зумрад зукко қиз, мен уни кўп эслайман...

— Анчадан бери борганим йўқ, гўзал, доно қиз, менга ҳам ёқади,— деди шошиб-пишиб Жамила.— Лекин, акажон, отасини ёқтирмайман.

Умарали индамади, ерга қараб жим ўтираверди. Жамила, унинг кўнглини оғритдим, шекилли, деб ўйлади:

— Шунчаки айтдим-да, кўнглингизга малол келмасин, ака, эртагаёқ борай, гап чиқса сизнинг юрак сиригиздан жиндай сўз очайми?

Умарали жавоб бермади, у ички кечинмалар, туйғулар ичида ўтирарди. Оқшом қоронғиси оҳиста қуюларди...

Эшик ғирчиллаб очилар экан, икковлари ҳам ялт этиб ҳовлига қарадилар. Даладан аммалари Бувсара билан поччалари келган эдилар. Умарали ва Жамила, ичкаридан чиққан Ҳилолбиби меҳмонларни хурсанд қарши олдилар.

— Ия, ия!.. Буни қаранг, уйда экансиз... Ўтган гал ҳам уйда эдингиз...— деди поччаси кўришиб.— Бормайсиз, иним, мулла бўлиб кетдингиз, оббо, биздан айрилиб кетмасангиз дейман,— гина қилди поччаси.

Айвонга жой солинди, ҳамма ўтириб, узоқ дуо ўқилгач, навбатлашиб такрор-такрор бола-чақалар соғ-саломатлигини сўрашдилар.

Жамила шошилиб, самоварга олов ташлагани ўчоқ бошига югурди.

Умарали меҳмонлар билан ундан-мундан гапириб, икки-уч йилдан буён боролмаганига узр сўради, поччасининг деҳқончилик ишлари, ўғилларининг ишларини суриштирган бўлди.

— Ҳаммаси ишда, иним, лекин ҳемири йўқ,— жавоб берди почча ва носвойни наमत тагига туфлаб, лабларини қўллари билан артди, кейин яна гапга тушди. У турмушнинг оғирлиги, деҳқон бояқишларнинг хору зорлиги, хусусан, корандалар ҳаётининг ғоят танглигини сўзлади.

— Улар мисоли чўп чайнайди, иним, ўйлаб турсам бағрим эзилиб кетади. Аммо омборига дон босган ҳар бир муштумзўрлар борки, асло тоқатим йўқ. Бизнинг аҳволимизни кўрсангиз ҳам, вой, дейсиз. Мана, уруғликка шоли йўқ. Бешёғочга яқин жойда бир бой бор, шунга бориб арзи ҳол қилмоқчиман. Кузда шоли пишганда бир илож қилиб қарзни узарман, деб озроқ уруғ-

лик тилаш ниятидаман. Турмуш шундай аччиқ, бемаъ-
ни нарса, ука...

Энди аммаси Бувсара кўзларини намлаб, ҳасратга
киришди.

Умаралининг бутун вужуди аламдан қақшаб кетди.
«Ё раббим, наҳотки бир илож бўлмаса, қани шафқа-
тинг, қани қудрат қўлинг?!» деди ичдан ўртаниб.

— Халқда ҳасрат беҳисоб, изтироб чексиз, барча
меҳнат аҳлига, жумладан, деҳқонга ҳам бахт туғилар,
10 бунга аминман,— деди Умарали қатъият билан.— Ру-
сия деҳқонларининг ҳам аҳволи даҳшатли, аммо замон
тўлқинда, зулм ваҳшати, иншоолло, бошимиздан кўта-
рилади, яхши тилакларга етишамиз. Еримиз олтиндан
азиз хазинайи иқбол. Инқилоб шарофатларининг бири-
си ер-сув масаласи. Барча камбағал деҳқонлар иноқлик
билан сўзни бир жойга қўйсалар, ер-сув барча бандала-
рига баб-баробар.

Почча анграйиб, жим қотиб қолган эди, Умарали
гапириб ҳам бўлдики, у бу сўзларнинг маъносига тушу-
20 ниб етмагандай ҳис қиларди ўзини.

— Чироғим,— деди почча, гўё тўфонда қолиб, бир
хас топиб қувонган кимсадай енгил тортиб,— гапларин-
гининг тубига етдим шекилли. Сизга ўхшаб сўзга че-
чан бўлмасам ҳам, мулла, ташвиш тоғи остида қолган,
хокисор деҳқонларга барча айтганларингизни оқизмай-
томизмай етказаман.

Суҳбат қизиди.

ИГИРМА БИРИНЧИ БОБ

I

30 Собиқ губернатор боғининг катта залида мажлис
қизғин. Эрта билан соат ўнларда Шўройи ислом маж-
лиси бошланган. Бунда банорас тўнлар, нимранг шоҳи
саллалар, ғарчиллаган амиркон кавуш-маҳсиларда,
мўйловлари олифта қирқилган жадидлар, зиёлилар, ўта
олифта, сабза мўйлов, мағрур кеккайган бойваччалар
кўп эди. Булар орасида салла ва узун тўнларда Қўқон
вакиллари — бойлар, бойваччалар, жадидлар ҳам кўри-
нади.

Мана, биринчи қаторда нутқларни диққат ва жидди-
40 ят билан тинглаб Нозимхўжа ўтирибди. Баъзан чеҳра-

сида бир онгина кинояли ифода кўринади, ўчади. Унинг устида оддий тринка камзул, соқол-мўйлови қирқилган. Нозимхўжанинг ёнидан муаллим Зокиржон ўрин олган. У илмнинг, адабиётнинг ошиғи, қалби пок зиёли; устида эскигина тўн, бошида сурма ранг духоба дўппи, новчадан келган, хушбичим, келишган йигит.

Туркистоннинг ҳоқими кадет Шчепкин, машҳур полковник Черкес ҳайъатда ўтирибдилар. Шчепкин олифта янги кийимда, генерал формасида. Улар ўзаро шивирлашар, алланималар ҳақида тинмай гаплашар 10

Мана, Абдуллахўжа адвокат нутқ сўзламоқда. Подшонинг йиқилганини, халқларнинг ҳуррият олганларини, ҳаёт ўзгарганини ғоят эзмаланиб сўзлагач, таъсис мажлисига сайловлар ҳақида гапира бошлади. Қар адвокатнинг қулоғига кишиларнинг ивир-шивири кирмас, у ўз фикрларига берилган, ўйлаган нарсаларининг ҳаммасини батафсил сўзлашга аҳд қилган эди. Савдо аҳли мамлакат бошвоғини қўлга олиб, миллий сармоя ташкил этмоғи, озодликнинг қадр-қимматига етмоқ зарурлигини айтиб, терларини артди-да, дастрўмолни чўнтагига солиб, ҳайъатдаги ўрнига бориб ўтирди. 20

Шчепкин ўридан турди, ғурур билан салмоқли қадам босиб минбарга юрди. У олифта сўзларни ишлатиб, қўлларининг ҳаракатини қўшиб гапира бошлади:

— Буюк Россия давлати зафар байроғини баланд кўтаради! Германия, Австрия албатта маҳв бўлажак, жаноблар! Мусулмонлар Муваққат ҳукумат атрофига жипслашиб, сидқидил билан фронтга ёрдам бермоқлари лозимдир! 30

Нотиқлар кўп эди, биридан кейин бири минбарга чиқиб, гапирардилар. Шўройи ислом Туркистоннинг машъали бўлурмикан, деб аввало умидвор бўлган Умаралининг энди ҳафсаласи пир бўлган эди.

— Тавба, гап-сўз авжда, амалда ҳеч нарса йўқ. Бу гаплардан тариқча маъни топилурми?!— шивирлади у.

Ёнидаги зиёли йигит энгашди, паст овоз билан сўради:

— Нутқлар менингча ўткир, худо ҳаққи, тақсир, фикрингиз нима, гапиринг? 40

— Жаноб, замон гўё пўрганали бир дарё, кўпириб турибди. Ҳурлик келибди, аммо халқ ғурбат денгизидан бош чиқаролганича йўқ. Меҳнат аҳлига бойлардан ёр-

дам тама қилиш пуч эканлиги, балки рус меҳнаткашлари билан қўлга қўл бериб зиёдор — улуғ йўлга чиқиш мумкинлиги ойнадай равшан деб ўйлайман,— жавоб берди Умарали.

— Тўғри айтасиз, тақсир, ҳал қилувчи куч халқнинг ўзи,— деди зиёли йигит.

Орқада ўтирган катта саллали бир киши ёнидаги қўшнисини тирсаги билан туртди, кўзойнаги орқали Умарали томон ўқрайиб имлади:

10 — Муллавачча, десам хор кетади бу сўз, садқаи исм кетсин, баччағар, иблис нусхасидаги шахс! Юртнинг гули, халқ ўғлонларининг сараси — боёнлар, бу гумроҳнинг фаросати етармиди бунга?!

— Истиқболни гўзал рангларда орзу қиламан, аммо ишонаман: истиқболимиз муқаррар халқчилар, халқ дардини чекувчилар қўлида. Мен бир ожиз муллача, аммо миллатнинг ғамхўрлари кимлигини ва йўлда ғов бўлиб ётган мутаассиб нодонлар кўплигини тушунганларданман,— шивирлади Умарали зиёли йигитга.

20 — Фикри бузуқ аблаҳлар гўё шумғия, юламиз ташлаймиз, давоси осон, куйманг, мулла ака!— деди йигит.

Орқада ўтирган кўзойнакли салладор оқариб кетди, бироқ чурқ этмади.

Соат бир бўлган эди. Умарали мажлисни тарк этди, боғдан аста юриб кўчага йўл олди. У дарахтлар салқинида бораркан, бошида хилма-хил фикрлар қуюни ўйнардди. Орзу-умидлар, дилга тугилган ниятлар тўлқинида гоҳо кулимсираб қўяр, «ҳаракат: фаолият, кураш», дея шивирлар эди.

30 Қуюқ қайрағочлар остига яширинган чойхонага етгач, Умарали супанинг четига чордана қурди, бир нарса ёдига тушди шекилли, мийиғида жилмайиб, ихчам ўралган саяласидан синглиси қистирган оқ атиргулни олди. «Ҳай-ҳай, шундай гўзал гул сўлибди, ҳаёт шундай бевафо нарса, афсус», деб ўйлади у ичида хўрсиниб ва гулни қайта-қайта ҳидлади. Шу чоқ самоварчи бир чойнак чой кўтариб келди.

— Саломатмилар, мулла ака, городга айлангани чиқибдилар-да?

40 Умарали шайхантаҳурлик бу кишини болалигидан буён билар, ҳаддан зиёд камсухан, самимий бўлганидан унга ҳурмати катта эди. Бутун умри тоқ ўтган, доимо хизматда, ғариб бир кимса эди.

— Мулла ака, аҳволлар нечук?— сўради самоварчи супага омонат ўтириб.

Умарали пиёлани чайқаб, чойни бир-икки қайтарди, чойнакнинг қопқоғини ёпди, кейин бошини кўтариб самоварчига жавоб қилди:

— Водарифо, яшамоқ бошга битган бир дардисар нарса экан, хуллас, тирикчилик қозонининг гирдобиди чарх уриб юрибмиз-да...

— Ҳақ гап! — Қулоғининг орқасини қашиди самоварчи. — Бутун умрим шу чойхонада ўтпти, мана 10 қирққа кирибман, умрнинг ўтгани шу-да, энди нимаси қолди дейсиз! Ўйлаб қарасам, бир кун роҳат, ҳаловат кўрмабман, кам фурсатда қабрда тинчисам эҳтимол.

— Ундай деманг, ака, иқболимиз офтоби энди балқияпти, яхши кўргуликлар ҳали олдимизда, яхши ният — ёрти мол дейдилар-ку,— тасалли берди Умарали.

Самоварчи қўлини пахса қилиб турмуш машаққатидан зорланди.

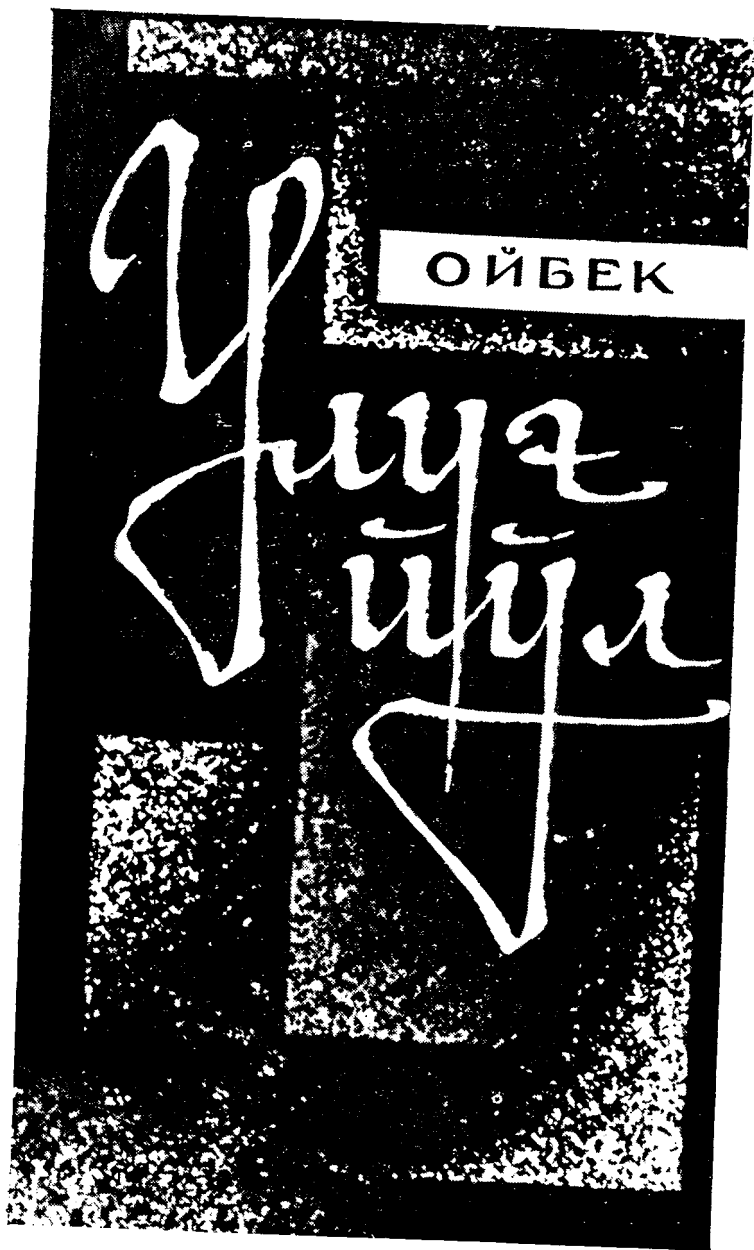
— Илоҳим, айтганингиз келсин, ҳамиша яхши гаплар, яхши ниятлар пучга чиқаверганидан гапингизга ишонгим келмайди, ука!— дея самоварлари бошига югурди у. 20

Умарали супада одамларнинг ғовур-ғувурини томоша қилиб ўтирарди. Тўсатдан извошда Эшонхон кўринди, қўлида қамчи, ёнида кеккайган Тулки тилмоч.

Умарали Эшонхонни кўрар экан, оқариб кетди, тишларини тишларига қўйди. Извош чойхона олдидан ўтди-да, ён кўчага қайрилиб йўқ бўлди. Юраги қонга тўлган Умарали асабий ҳолда ҳаяжон, ғазаб, дард билан ерга 30 қараб ўйчан ўтирарди. «Афсуски, ишқим чамани мисоли хазон бўлди, юлдузим сўнди... Инсоният олами фожиалар уяси экан, ҳайҳот!— деб ўйлади у ва узун уҳ тортди.— Зумрад тақдирнинг тошига урилиб, Эрам боғининг тутқуни бўлибди. Ҳоли не кечди экан? Асил, пок, қалби гўзал, фикри ёрқин зукко қиз эди». Жамила бугун Зумраднинг олдига боришга ваъда қилган, қандай гап толиб келар экан?

Чойхонада ишчилар кўп, аксарияти руслар эди. Баъзилари кепак нонни чайнаб чой ичардилар, баъзилари 40 газетага мукка тушганлар.

Баъзи ўзбек ишчилар руслар билан алланималарни гаплашиб, жиддий суҳбатлашардилар. Умарали шу топ-

«Улуғ йўл» романи 1-нашри (1967)нинг муқоваси.

да русча билмаганига доғда эди. «Эҳтимол булар сиёсат атрофида гап юргизаётгандирлар?» деб ўйлади у.

— Иним,— мурожаат қилди Умарали яқинроқ ўтирган бир ўзбек йигитга,— рус ишчилари газетга ёпишяптилар, ғолиб, бир муҳимроқ воқеа рўй берган дейман? Туппа-тузук билар экансиз рус тилини, бинойидек ғужурлашиб ўтирибсиз.

Йигит табассум билан жавоб қилди:

— «Твая-мая» билан амал-тақал қиламиз-да, мулла ака.— Бир зум сукутдан сўнг яна деди у:— Газетадаги хабарнинг маъниси шуки, Питер ишчилари, уруш бутунлай тўхтатилсин, бойларнинг завод-фабрикалари ишчиларга топширилсин, деган шиорлар билан чиқибдилар. Яхши ният, мулла ака!

— Ё раббим, бундай гаплар бор экан, гумроҳликда юрган эканмиз...— деди Умарали ҳайрат ва ҳаяжон билан.

Йигитнинг юзларига табассум ёзилди. Хаёлга чўмган Умаралини зимдан мушоҳада этиб: «Ажойиб хислатлари бор экан мулла акамнинг», деди ўз-ўзига у.

Умарали ўрнидан турди, шолчага пул ташлаб, самоварчи билан хайрлашди.

II

Трамвайда одам сийрак эди. Умарали бир курсига танҳо ўтириб, яна хаёлга кетган эди. У шу тобда рус тилида сўзламоқ, ўқимоқ унга гўё сув ва нон каби зарурлигини тушунган эди. Рус илми тубсиз хазина, Умарали мисоли шу хазинага етишгандай, дам ҳислари тўлиб-тошиб кетар, дам: «Шу вақтга қадар том гумроҳ эканман-ку!» деб ўз-ўзидан ранжир эди. Шу тақлид у Шайхантаҳурга етганини сезмай қолди. Шошилиб трамвайдан ирғиб тушди-да, яқиндаги тор кўчага бурилди, бир оз юргач, пахтафуруш чайқовчи чўлоқ Мирҳожининг кичик дарвозаси олдида тўхтаб, ҳалқани оҳиста шик-шиқ урди...

Бир вақтлар Умаралининг отаси Мирҳожининг эшигида хизматда бўлган. Унинг ўғли Сатторхон Хадрада ерлилар учун очилган рус мактабида ўқиганлигини билар эди Умарали. Сатторхон шўх, пишиқ, шумгина бола эди. Умарали отасининг буйруқлари билан бу эшикка

тез-тез келиб турганидан Сатторхон таниш бўлиб қолган эди.

— Э-э-э, келинг, келинг, мулла ака!— кўришди дарвозанинг қўш тавақасини ҳам бирдан очиб юборган Сатторхон икки қўлини узатиб.

— Жуда ўсбсиз, ука!— деди Умарали йигитчанинг бошидан оёғига қадар тикилиб.

— Ун еттига чиқдим-ку, ахир, тақсир, дадам, яқинда уйлантираман, деяпти. Лекин пачақ, хунук бир қизга дуч қилмасалар деб қўрқаман, худо хоҳласа, нозикниҳол ҳусни-жамол, бу иқлимда йўқ бир паризодни ўзим топаман,— деб кулиб юборди йигитча.

— Отангиз бақувватми?— сўрашди Умарали.— Саттор ука, бир иш билан келдим!

— Хўш, гапиринг, бош устига, — қулоқ осди Сатторхон.

Умарали дардини батафсил гапириб берди, кейин деди:

— Мен шогирд бўлай, сиз муаллим, рус тилини ўргатинг, иноят қилинг, ука, бу кун ягона мақсадим шу бўлиб қолди,— деди жиддий оҳангда Умарали.

Уйланиб қолган Сатторхон салмоқлаб жавоб берди:

— Қайдам, мулла ака, пахта юмуши билан отам дам городга, дам станцияга югуртиради, пахтафурушлик ҳам оғир, ҳам ёмон нозик иш бўларкан.

Умарали бир неча дафъа ялингач, Сатторхон уни пастаккина меҳмонхонага бошлаб кирди, ўзи ичкарига югурди.

— Билмадим алифбони топаманми, ёки йўқолиб кетганмикин, кўрай-чи,— деди йигит остонада бир тўхтаб.

Умарали иши ўнгидан келганини ўйлаб, жилмайиб қўйди.

Анчагина кутиб ўтирган Умарали қўлида эскигина шалоқ бир китоб олиб келаётган Сатторхонни кўриб, севиниб кетди.

— Қани бошлаймиз, лекин шартим бор, мулла ака, дарсимиз бир соат бўлади, хўп денг.

— Барака топинг, иним, ҳар кун бир соат кифоя,— жавоб берди Умарали.

40 Умарали шошилиб, биринчи саҳифани очди:

— Албатта бу ҳарф алиф бўлса керак, тақсир, мударрис?— сўради Умарали.

Саттор кулди:

— Тўғри, бу «А», лекин катта «А», буниси кичик «а».

— Э-э, домла,— деди Умарали,— ўттиз неча ҳарфнинг каттаси ҳам, кичиги ҳам борми? Демак, таҳсил икки баробар қийин денг?

Умарали ўқишга жиддий киришган эди, бир лаҳзада ўнтача ҳарфни ўрганиб, бу ҳарфлардан ясалган сўзларнинг машқига киришди.

Китобда уй, эшик, сув, дарахт суратлари бўлиб, уларнинг исмлари ёзилган, Умарали энди бу сўзларни ўқиш ва тўғри талаффуз этишга уринар эди.

— Зеҳнингиз баланд-ку,— таажжубланди Саттор-хон.— Аминманки, мулла ака, бугунги сабоқни эртага сувдай билиб келасиз.

Умарали жиддий равишда ташаккур баён этиб, қўл-луқ қилди:

— Албатта билиб келаман, алифбони беринг менга,— китобни қўлтиққа олиб ўрнидан турди.

— Эрта билан соат тўққизда келасиз, мулла ака, кутама, кеч қолсангиз мени тополмайсиз, иш кўп.

Умарали мамнуният билан уйига жўнади. У бир неча сўзларни ичида ёдлаб, мағзини чақиб борганидан, 20 гўё йўлнинг таноби тортилгандай бўлди.

— Она,— деди Умарали айвон олдида тўхтаб салом бергач,— пешиндан оғди, толиқдим.— Тўнини ва салласини қозиққа илди.

Эски кўйлакка ямоқ солиб, оҳиста хониш қилиб ўтирган Ҳилолбиби таажжубланган ҳолда бошини кўтарди:

— Мадрасага бориб тағин қайтдингми? Нечук бугун кетиб, бугун яна келдинг? Тавба... Ҳозир самоварга олов ташлайман.— Ишини йиғиштира бошлади кампир. 30

Умарали айвон деворига суяниб ўтириб олди-да, алифбони варақлай бошлади.

Уй ва айвони путурдан кетган бўлса ҳам, гулларга тўлган кафтдай ҳовли шинам эди. Ариқ бўйида гулсапсар, намозшомгул, райҳон, уч-тўрт туп атиргул, ярим бўйрача жойда елпиллаб ўсган ўсма. Девор олдида бир туп балх тут, бир туп арча. Бунни отаси аллақаердан, асил, хушбўй нарса, деб кўтариб келган эди.

Умарали бир варақ қоғозга рус сўзларини ёза-ёза машқ қиларди. Онаси бўз дастурхонни ёзиб, икки арпа 40 нон, кичкина пиёлада тут шинни қўйди.

— Тут ғарқ пишганда чунон кўз тутдик, келмадинг, озгина шинни қайнатдик, ол, болам, сенинг насибанг.

Умарали, хаёли дарсида, бир бурда нонни ғайри шуурий равишда шиннига ботириб ея бошлади.

— Шиннингиз жуда тотли бўлибди, ойи. Эшитганман, тут жонивор очликнинг давоси, дейдилар, одамларни ютдан шу сақлаб қолармиш, шинниси бўлса меъдага ва кўп хасталикларга шифо келтирармиш.

Она ўглининг юзига термилиб ўтирарди, «ош бўлсин», деб кулиб қўйди ва самоварни келтириб, чой қуя бошлади.

10 — Айтгандай, аммам билан поччам кетиб қолишдими? Чакки бўлибди, жўнатолмабман,— чойни шимирди Умарали.

— Поччанг бойнинг олдига кетди, амманг Жамилани қўярда қўймай бозорга олиб жўнади, икир-чикир оладиганлари бор шекилли. Амманг тоғни талқон қиладиган ғайратли, пишиқ аёл.

«Аттанг, Жамила бугун Зумраднинг олдига боришга ваъда қилган эди», деб ичдан афсусланди Умарали, аммо онасига индамади. Бир дақиқа сукутдан сўнг луқ-
20 ма солди.

— Аммамиз донишманд аёл.

Она-бола ўтган-кетган гапларни эсга олиб ўтирсалар, аммаси Бувсара билан Жамила терлаб-пишган, чарчаган ҳолда кириб келишди. Бувсара паранжисини Жамиланинг қўлига ташлади-да, ариқ бўйида чўққайиб, апир-шапир юз-кўлини ювиб олди ва ўтириб, дўриллаб гап бошлади. Гапи, қилиқлари ажойиб эди бу аёлнинг. Пиёлани ерга қўймай кетма-кет чой ичар ва гапни ҳам узмас эди.

30 Жамила хонадан чиқиб, дастурхон олдига ўтирди.

— Бозорни бирам айландикки, чит растасидан бошлаб то атторликкача кездик, нарх-навони суриштирдик, ҳатто кўмир бозор ҳам қолмади,— кулди Жамила.— Аммам мисли суяксиз наҳангдай сузар экан бозор дарёсида. Харж қилишингиз икки чақа-ю, икки жуфт кавушимиз тўзди-я.

— Ҳа, қиз тушмагур, икки чақа осмондан тушадими? Савдо, деган сўз, нарх-навони тортишиш-да. Поччанг келмадими?— сўради амма Умаралига қараб.

40 — Бойникида ҳаяллаб қолди шекилли, пешин бўлди-я,— деди Ҳилолбиби чойнакка сув оқизиб.

— Чол ўлгур жудаям бўш-да. Куйиб кетдим бу чолнинг дастидан. Уқувсиз, шуди йўқ. Бойларнинг малайи

бўлишни, уларнинг чочбоғини кўтариб юришни ўзи ўлгур яхши кўради. Айтмоқчи, иним, бозорда ажаб гапларни эшитдик. Қамбағал деҳқонлар, қароллар, ернинг хўжайини ўзимиз бўламиз, бойларни ердан ҳайдаемиз, деган гапни кўтаришибди. Қулоғимга мойдай тегди. Гап кўп, бозор айлансанг хом каллалар ҳам пишар экан, иним!— Кўзларини ўйнатиб, чойни шимирадди амма.

Умарали кулиб, жим ўтирарди. «Аммам бало, эркакларга сўз бермайдиганлардан», деб ўйларди у. 10

Жамила ўчоқ бошига, ўтин ёришга кетган эди, амма нақ шуни кутиб тургандай Умаралига шивирлади:

— Менинг Эшвойим жуда полвон, иним, новча, кенг ягрин, бойларнинг жони кириб ишлатади, малай-да, ўргилай, нимасини яширай, меҳнат йигитнинг кўрки. Шу бу йил ўғилгинам йигирма олтига кирди, амманг ўргилсин сендан, асли Жамилахоннинг лойиғи шу, нақ узукка кўз солгандай бўларди. Акам раҳматли: «Қизим сенинг уйингга қўнади», дерди доим. Арвоҳи ранжимасин, хушнуд бўлсин, десанг ўзинг бош бўласан, жон иним. Онанг тушмагур, лом-мим демай мум тишлаб ўтирибди, узоққа юборгиси келмасмиш, ёлғизман, деб баҳона топади, назаримда тўкроқ, обрўлироқ одамга бераман, қизим ҳусндор, деб кериладами дейман-да.— Амма лабини бурди.— Айбимиз камбағалликми? Лекин, Умарали иним, болам қувлик, шумликни билмайди, меҳнаткаш йигит. Толеи баланд бўлса, эҳтимол бир кун бахт қуши бошига қўнса ажаб эмас, умидим бор. Гапир энди, иним, нима дейсан?

Умарали ерга қараб жим ўтирарди, секин онасига 30 тикилиб олгач, Бувсара аммасига қаради:

— Менга гапингиз маъқул тушди, аммажон, Эшполвон йигитларнинг сараси, афсуски мактаб кўрмаган-да. Билаги зўр бирни йиқар, билими зўр мингни йиқар, дерди отам раҳматли. Ойи, сиз гапиринг, Жамиланинг кўнглини билсангиз керак,— онасига мурожаат қилди Умарали.

Ҳилолбиби бир дам сукутдан сўнг жавоб берди:

— Тўғри. Эшвой бенуқсон, маъқул бола, девдай шижоатли йигит. Бироқ Жамила энди ўн еттига қадам 40 қўйди, ёшроқми дейман. Қайдам... узоқ манзил, қишлоққа ўрганмаган, чидармикан, деган андишага бораман...

Умарали ўртага чўккан оғир сукутни бузишга уринди:

— Модомики, отам раҳматли ваъда қилган экан, биз албатта у кишининг орзусини амалга қўямиз, лекин бир оғиз Жамиладан сўраб, раъйини билмоғимиз зарур, уқдингизми, аммажон?

Бувсара жиндай ёришди, энди гапга лабларини жуфтлаган эди, кўчадан почча кириб келди.

10 Умарали дик этиб ўрнидан турди, салом бериб, меҳмонни тўрга таклиф этди. Почча тўнининг этакларини қоқиб, «уф!» деб айвонга ўтирди.

Чолнинг кайфияти бузилган, хафа ва дилгир эди.

— Қатда юрибсиз дайдиб, бойдан нима даво топиб келдингиз?— сўради Бувсара кесатиб.

Чол пиёлани бўшатиб, Ҳилолбибига узатди.

— Бойларнинг бағри тош, тушундингми, кампир? Ҳолимни тушунтирдим, озгина дон тиладим, қулоғига кирмади.

20 — Айтдим-а, бойдан барака топмайсиз деб, қулоқ солмадингиз, ажаб бўпти,— деди энсаси қотган Бувсара.— Ит феъл бой ўлгур, шолкори қурсин, ўзига топширамыз кетамиз, бошқа жойдан ризқимизни излармиз. Бирорта тўқ деҳқоннинг паноҳига борганимиз маъқул.

Чол тагин пиёлани бўшатди.

— Тўқларнинг бари бир гўр, деҳқоннинг бойи ёвуз муштумзўр-да,— қўлини силтади чол.

Умарали гапга аралашди:

30 — Дарҳақиқат деҳқоннинг ҳоли ночор. Замонга боқиб оёқ босиш маъқул шу топда. Ҳозир фақат ташкилотларга, иттифоқларга уюшиб, мушкулларни барта раф қилмоқ мумкин. Бу гапнинг маъносига тушунасизми почча?

— Кеча уқтирганингиз-да, мулла, бари ёдимда, миямга жо қилганман.

Умарали бошини қимирлатди.

Жамила бир лаган мошкичири кўтариб келди, устига серпиёз қилиб қовурилган озгина қийма сепилган эди; ҳаммалари иштаҳа билан қўл узатганда, чол дастурхонга мукка тушган эди.

40 Овқатдан кейин тагин бир-икки пиёла чой ичилгач:

— Омин!— деб чол қўлларини кенг ёйди.— Кампир, тур, жўнайлик.

Бувсара кетгиси келмаганидан, «Кеч бўлиб қолди»

дея бир оз мингилласа-да, чол бир хўмрайиши билан дарров ўрнидан турди.

— Боринглар, Умарали иним, қовун пишганда пойлаймиз, ўзинг бош бўлиб олиб бор, тасаддуқ, хўпми?— Амма Жамила тутган паранжини бошига илди, Ҳилол-бибига қайрилиб, секин шивирлади:— Айланай сиздан, Ҳилолбону, қизгинани ўзингиз кўндилинг, уқдингизми? Йўқ десангиз, бу дунё-у дунё кечиб кетаман-а!

Ҳилолбиби индамади, унинг ранги ўчганини фақат Умарали пайқаган эди.

Қайта-қайта хайрлашиб, чол билан кампир пиёда йўлга тушдилар.

Ҳилолбиби айвонга жойнамоз ёйди, бироқ эс-ҳуши Жамилада, кўнгли ғаш эди. «Бемаъни аммасининг гапларини қара-я,— деди ўз-ўзига.— Қишлоқда қиз қурибдими, менинг қизимга ёпишмаса!» Кўнгли ранжиган кампир намозни чала ўқиб, ҳовлига тушди.

Жамила оҳиста қўшиқ айтиб гулларга сув сепиб юрарди. Ҳилолбиби қизининг олдида бир зум тўхтаб, иккиланди, аввал Умарали билан сўзлашишни ўйлади ва ошхонага қайрилди.

Ғарб қип-қизил олов эди. Ботиб кетаётган қуёш энг сўнгги шуълаларини дарахтлар бошига тўккан. Ҳилолбиби хаёл оғушида аллақандай умид, тилак, армон, ғам аралаш узоққа, ғарб томон қарар эди.

Умарали айвонда яна алифбога ёпишган, бутун кўнгли, бутун иштиёқи билан астойдил берилган эди.

Ҳилолбиби паришон ҳолда келиб, рўпарасига ўтирди.

— Нимади бу ўзи, хатни тескари ёзясан, кофир бўлдингми сен ҳам? Астағфирулло!— деди лаб-лунжини чўзиб кампир.— Худои таолонинг юборган китобини ўқийвер, бу тагин нима қилиқ?! Тилагим сени имом кўрмоқ, бошқа нарсага кўнглингни бўлма! Гуноҳ орқа-лаб нима қиласан?!

Умарали онасининг гапларидан ранжиган эди, жаҳлдан қизариб кетди, лекин индамади, машғулотини давом эттираверди.

Жамила челақни девор тагига қўйиб, айвон лабига ўтирди:

— Ойи-ей, сиз ҳеч нарсага тушунмайсиз, замон янги бўляпти, ҳуррият, адолат келибди бошимизга, биздақа ғарибларга кун туғибди,— хурсанд гапирди қиз.

Энсаси қотган Ҳилолбиби жаҳлдан сўз қотмоққа

ожиз эди, ўрнидан туриб, ҳовлига тушди. Унга-бунга уриниб бир оз ғивирлаб юргач, ҳеч ишга қўли бормаи яна айвон олдига келди. Жамилага қараб бармоғини бигиз қилиб бўғилди:

— Лекин эшит!— осмонга ишорат қилди.— Олло бир, биз Муҳаммад расули икромнинг, ўргилай ўзларидан, умматимиз, буни унутма! Сен қиз, ёмон бўлиб кетяпсан, эрга бериб тинчимасам бўлмайди, қақилдоқлигини қара-я!— Аммасининг гапини айтай-айтай деб 10 оғзини жуфтлади-ю, бироқ бу гап ўзига ҳам ёқмаганлигидан тагин айниди.

Умарали синглисининг ҳам, онасининг ҳам гапларига эътиборсизгина кулимсираб қўяр, лекин бошини китобдан кўтармас эди.

Кампир қизини койий-койий қўшниларникига чиқиб кетди.

Умарали яна бир оз машқ қилгач, китобни ёпди-да, синглисига қаради:

— Эртага Зумрадхоннинг олдига борарсан, деб 20 умид қиламан.

— Борганим бўлсин, акажон. Кўрмайсизми, бугун аммам тушмагур кун бўйи бозорда сарсон қилди-ку.

Умарали китоб, қоғоз, дафтарларини рўмолга туғиб, ўрнидан турди:

— Хужрамга борай...

Акаси билан хайрлашиб, орқасидан қараб қолган Жамиланинг алланечук кўнгли эзилиб кетган эди. «Уф!..» деди ичида узун хўрсиниб...

И И Г И Р М А И К К И Н Ч И Б О Б

30

I

Меҳмонхона деразалари кенг очиқ, чўғдай гиламлар тўшалган. Бойлар, жадидлар момиқ ёстиқларга ёнбошлаб, pista-бодомни эрмак қилиб ўтирадилар. Пойгакка чўкка тушган Эшонхон ўзига ясама мулойим қиёфа бериб, таъзим билан чой узатди.

Саидаҳмадхон устида енгил жужун камзул, дўпписини хонтахта четига қўйиб, иссиқдан елпина-елпина меҳмонларга Қўқон зиёлилари, уламолари тўғрисида ҳовлиқиб гапиради.

40 — Пул масаласи хуржун. Қўқон бойлари, патир учи-

254

дан, деб жиндай пул беришди. У ерда ҳам уламоларнинг иштаҳаси карнай, пул деса ўзларини томдан ташлашар экан,— деган эди, ўтирганлар кулиб юборишди. Кейин у Фарғона бой ўлкалигини, пахта экадиган деҳқонларни қарз қилиб келганини айтиб мақтаниб ҳам олди.

Валихонбой бўйинини чўзиб узун кекирди-да, гапнинг калавасини қўлига олди:

— Уламолар энг асил зотлардир, уларга тил тегизмоқ гуноҳ. Бойлар, жадидлар аҳил бўлиб иш юритсалар, уламолар раҳбарлик қилсалар олам гулистон,— деди қатъиян, кейин бир он сукут қилиб давом этди:— Бойларимиз ҳимматларига яраша мурувват кўрсатурулар.

Муҳаммадмансур баззоз йўталиб чойни ҳўплади, кейин шошмасдан минғирлаб деди:

— Беш-ўнта бойнинг қўлига қараб бўладими, жабрку уларга. Қўқондан ибрат олмоқ керак. Халқдан иона йиғилсин. Эскиларнинг, тома-тома кўл бўлур, деган гаплари беҳикмат эмас.

Анвархон қори ҳар галдагидек бойларни инсофга чақиришга уринди, «миллат ҳақи» деб узоқ гапирди.

— Бойларимизга олтин керакми ёки миллатимизнинг бахти, иқболими,— мурожаат қилди қори.

Ҳамма сукут қилди.

Қўлини қулоғига қўйиб, бировнинг гапини эшитиб, бировнинг гапини эшитолмай ўтирган Абдуллаҳўжа оғзини очди. Туркистон ўлкаси илмда, маърифатда қолоқлигини, таъсис мажлиси ҳақида бир кимсанинг ташвиш тортмаганлиги, мухторият масаласи ёлғиз сўзда бўлиб, амалда ҳеч вақо йўқлигини гапирди у.

Бойлардан терифуруш Мирсаидбек Қўқондаги яҳудий бир бойнинг банкда тўрт миллион сўм сармоясини борлиги, унга шартта муҳр солиш маъқуллигини маслаҳат ташлади. Бойлар бир лаҳза анграйиб қолишган эди. Оғир сукутдан сўнг: «Бўлмайди,— дейишди ҳаммалари бир оғиздан,— ахир бир шахснинг ҳамёнига дахл этмоқ зўр гуноҳ-ку!»

— Ихтиёрингиз, кори хайр деб ўйлаган эдим,— деди Мирсаидбек кифтини қисиб.

Шундан сўнг гап мусулмон ишчиларнинг кун сайин рус ишчилари таъсирига берилиб кетаётганликлари устида кетди.

— Бой ака,— одоб билан Саидахмадбойга мурожаат қилди Эшонхон.— Ҳозирги фурсатда бу ғоят хавфли масала. Бизнинг заводда ҳам ишчилар, союз тузамиз, совет тузамиз, деб уриниб ётибди.

Саидахмад оқариб кетди:

— Яна нима гап?

10 — Гап кўп, бой ака, бафуржа гапириб бераман. Масалан, Солиҳ ёғчи заводда мусулмон ишчилар союз очишга қаршилиқ кўрсатилса, иш ташлаймиз, деб шарт қўйибдилар, замон ғоят қалтис,— афсусланиб бош чайқади Эшонхон.

Саидахмадбой бу гапларни полковник Черкес ва Никитин жанобларга етказиб, улар билан маслаҳат қилажагини айтди.

Суҳбат давом этди. Анвар қори яна гапирди. У энди маданият, урфон ҳақида узоқ сўзлади.

Меҳмонлар намозгарга яқин тарқалишди.

II

20 Саидахмадбой оғир қадамлар билан чайқалиб ичкарига кирганда ҳовлида жанг қаттиқ эди. Кундошлар бир-бирини еб қўйгудай бўлиб, ҳақорат, қарғиш, беҳаё гаплар билан уришар эдилар, Зеби овозини барала қўйиб шанғиллар, беибо гапларни ёғдирар эди, оппоқ оқарган қиз билан келин айвон бурчига тиқилиб жим ўтирардилар. Уртада гир айланиб юрган оқсоч дам катта кундош ёнига бориб: «Ҳай опажон, сиз каттасиз, қўя қолинг, номус-а!» дер, дам Зебига: «Айланай, кичкинаси-ку, сиз бир гапдан қолинг!» деб ялинар эди.

30 Бой бирпас ҳовлида анграйиб турди, кейин ғазабдан тили калимага келмай айвон устунидан қамчинни олди, катта хотинини бош ва елка аралаш савалай кетди. Ҳали ҳеч қайсиси ўзига келиб улгургани ҳам йўқ эдики, бой ўдағайлаб Зебининг тепасига борди уни ҳам аямай қамчилади. Иккала кундош энди тинчиган эди, чунки иккови ҳам баробар калтак еган эди. Фақат айвонда кизининг пиқ-пиқ йиғлагани эшитиларди. Қиз бояқиш ҳар гал шундай тўполондан сўнг эзилиб йиғларди.

40 Саидахмад жаҳл билан қамчинни айвонга улоқтирди. Бир оз овози ўчган Зеби энди йиғлаб юборди, нималарнидир гапириб, қарғаб, уйига кириб кетди.

Бой қизининг олдига борди, бир он эркалаб, кўзларининг ёшини артди, эртага Янги шаҳарга, бир татар дўстининг уйига олиб боражагини, унинг ҳам буй етган қизи борлигини айтиб, уни овутишга тиришди.

— Сен ҳам уни уйга таклиф қилиб келасан,— деди бой. Қизини бир оз тинчитиб, ташқарига чиқди.

Меҳмонхонада дастурхонни йиғиб юрган Эшонхонни чақирди.

— Лаббай?— югурди Эшонхон.

— Чўтир қани? Извошни тайёр қилсин!

— Қоровойнинг безгаги тутиб ётибди,— жавоб берди Эшонхон.— Узим минаман, бой ака, городгами?— сўради у эҳтиётлик билан.

— Кўпаслар билан қарта ўйнаймиз, толе бўлса чўтал оласан.

— Оҳо, иш катта-ку,— севинди Эшонхон.

Бир зум ўйланиб қолган бой дарвоза томон юрди:

— Конкада кетаман, сен қол.

Иzza бўлган Эшонхон индамади, у турган жойида серрайиб қолган эди. Бой чиқиб кетгач, истар-истамас ҳужрасига кирди, ёнбошлаб чироқни яқин сурди, «Нажот»ни варақлай бошлади. Ғалла масаласи ҳам, қанд масаласи ҳам хуржун эди... Керишиб ўрнидан турди-да, яна ҳовлига чиқди.

Ҳаво ёқимли, ойдинда гуллар яна ҳам латофатлироқ кўринарди, ўртада бир ариқ сув ой нурларини шимиб оқарди.

Эшонхон ҳовлида узоқ айланди, дарвозани тамбалаб, иситмадан алаҳлаб ётган Қоровойнинг деразасидан қаради, кейин ялқовгина ўзининг ҳужрасига қайтди, соатга қаради, ўн бирдан чорак ошган эди. Ҳовлидан оҳиста ташланган оёқ шарпасини эшитганда, келаётган кимлигини у дарров пайқаган эди.

— Шу ердасиз?— эшикдан мўралади Зебихон.

— Айни муддао!— Эшонхон сапчиб ўрнидан турди ва Зебини қучиб, ёнига ўтқазди.

Зеби бошидаги шоҳи дуррасини қайта боғлади, гажакларини тузатди.

— Жувонмарг хўжайинингиз қай гўрга йўқолди? Эшитдим. Бешёғочда тахти равоғи бормиш, ўша ёққа кетгандир?

Эшонхон таажжубланган қиёфада жавоб берди:

— Йўғ-э, билмадим, наҳотки хабарим бўлмаса, тавба!— Устмонлик қилиб ёқасини ушлади у.— Пиёда чиқиб кетди, эҳтимол ҳозир келиб қолар... Лекин дарвоза қулф,— деди сирли товуш билан.

Зеби шивирлаб кундоши билан бўлган можарони сўзлаб берди.

— Бой ўлгур икковимизни ҳам савалаб чиқиб кетди,— деди кўзларининг ёшини артган бўлиб. Кейин тагин бефарзандлигидан шикоятланди.

10 — Бой ўлгур хотинлар билан юради, юрса юриб ўлсин, бой деб ўлиб турганим йўқ, ғамимни еб мол-мулк йиғиб қўйганман,— деди шивирлаб.

Эшонхон уни-буни гапириб, бир оз овутган бўлди, чироқни ўчирди...

— Вой ўлай, анча вақт бўлди-я, уйга кирай...— Дуррасини тўғрилади Зеби.

Эшонхон унинг қулогига шивирларди:

— Асакада бир боғ бор — Боғи Эрам, бир кун фурсат топиб бирга борамиз. Айши ишрат, мусаллас... ноз-неъматлар, гашт қиламиз...

20 Зеби унинг қулогини бир чўзиб қўйди-да, чиқиб кетди.

Эшонхон чироқни ёқиб папирос тутатди, хаёл суриб узоқ ўтирди. Вақт ярим тундан оғди ҳамки, бойдан ҳануз дарак йўқ эди.

Ниҳоят, Эшонхон бойни кута-кута энди кўзи уйқуга кетганда дарвоза тақиллади. Чўчиб уйғонган Эшонхон сапчиб туриб, дарвозага югурди ва шошилиб эшикни очди. Маҳалла қоровули бойни қучоқлаб, дағ-дағ қал-30 тираб турарди.

— Муюлишда, қоронғида ётибди бой акам.

Эшонхон титраб бойнинг қўлтиғига кирди:

— Нима бўлди, бой ака, сизга нима бўлди?

— Сув, сув...— дерди бой фақат.

Авайлаб меҳмонхонага ётқизиб, Эшонхон сувга югурди.

Чапанироқ, бақувват, юзига сепкил тошган, кўзлари қисик қоровул, эшик олдига ўтириб, нос отди. Эшонхон чойнакда сув келтириб бойга тутди.

40 — Ичинг, бой ака, ичинг... Чироқни ёқ,— буюрди қоровулга. Қоровул тимирскилаб, токчадан чироқни топиб ёқди. Саидахмаднинг бош-кўзи моматалоқ, шиш, тиши синган, боши яланг, кўзлари юмуқ эди.

«Вой-вой, уф жоним!» деб ингради бой. У базўр бир-икки қултум сув ичди.

— Биров урган,— шивирлади Эшонхон қоровулга. Қоровул бошини лиқиллатди.

Эшонхон авайлаб бойнинг маҳсиларини счиб, оёқларини уқалади, сув тегизиб юзини артди, мўйловини сийпаб қўйди.

Бир лаҳзадан сўнг бой хаста овоз билан шивирлади:

— Маҳаллага энди кирган эдим, девдай бир киши орқамдан мушт уриб йиқитди, кейин иккита бўлиб калтаклашди,— ингради бой.— Оҳ, кўр бўлгур муттаҳамлар... 10

Эшонхон бойнинг шишиб ғурра бўлган пешанасини арта-арта куюниб гапирди:

— Емонлар кўп, бой ака.

Эшонхон кўрдик, бойнинг аҳволи оғир, қаттиқ калтакланган. Самоварданми, қандайдир хабар топган бир неча қўшнилари бойнинг тепасида йиғилиб қолган эди. Қимдир биров ичкарига ҳам хабар берган шекилли, бойнинг хотинлари, болалари йиғи-сиғи билан шовқин-сурон кўтариб чиқиб келишди. 20

Арабхон дод солиб ўзини бойнинг устига ташлади, Зебихон бойнинг оёқ-қўлларини уқалаш билан овора экан, юзини Эшонхондан паналаган бўлиб деди:

— Вой ўлай, бу одамлар ким, айтинг, чиқиб кетишсин.

— Бўлди-бўлди, хотин-халажнинг ишига аралашманглар, чиқинглар, худо ўзи шифо берсин.— Эшонхон қўшнилари меҳмонхонадан чиқарар ва ичида Зебининг шайтонлигидан завқ қилар эди. 30

— Бой ака,— деди кимдир,— табиб чақирилмаса бўлмайди, табиб кўрсин.

Кўзлари юмуқ бой ингради:

— Чақир, ҳаким келсин...

Эшонхон отхонага югурди, отнинг эгар, тўқимини тополмасдан Қоровойнинг бошига чопди.

— Бой акам шўрликни фалокат ҳайдаб кетган эканда, аттанг,— деди Қоровой қоронғида тимирскиланиб.

Эшонхоннинг жаҳли чиқиб кетган эди.

— Бас-бас, муттаҳамларнинг жазосини мана мен берман,— қичқирди дўқ билан.— Бўл тезроқ, отни эгарла! 40

Эшонхон отда елиб борар экан, ўйларди: «Қизиқ-а, бойда кимнинг қасди бор экан? Сал қолибди ўлишига-я... Маҳалладанми ёки завод ишчилариданми?» Кейин бирдан сабабини топгандай тусмоллади: «Э-ҳа, мулла йигитмикан? Тунов кун тўйда ади-бади айтишиб қолган эдик. Ҳа, кўргулик-да, ишқилиб тирик қолибди-ку, шунинг ўзи катта давлат».

Эшонхон Чақардаги машҳур Зоҳидхон ҳақимнинг уйига чоптирди отни.

10 Ҳақимнинг эшигини асабий қоққанида, ичкаридан биров уйқу аралаш қичқирди:

— Ким? Тинчликми?

— Тез кийининг, ҳақим ота!.. Заводчи Саидахмадбой қаттиқ нотоб!..— ялинди Эшонхон сабрсизланиб.

Кексагина, аммо бақувват гавдали Зоҳидхон нарибери кийиниб чиқди-да, шошилиб отини эгарлади ва Эшонхоннинг олдига тушди.

— Илдамроқ ҳайданг, ҳақим ота, жадалроқ, жадалроқ!— шоширарди Эшонхон.

20 Ҳақим отнинг човига оёқлари билан ниқтади:

— Шошилганимдан қамчини унутибман, от бояқиш семиз, юриши оғир.

— Э-э, менда ҳам йўқ қамчи, лекин отим йўрға, тақсир,— деди Эшонхон.

Қоровой билан қўшнилар — бир тўда одам дарвоза олдида турардилар. Қоровой дарров ҳақимни отдан туширди, Эшонхон меҳмонхонага бошлаб кирди:

— Пўшт! пўшт!..— қичқирди у хотинларга.

30 Мумкин бўлса заифалар уйни бўшатсинлар,— бу юрди ҳақим.

Хотинлар аста-аста даҳлизга чиқишди.

Бой, йиғи аралаш инграб гапирди:

— Қалтакка тутилдим, шўрим қуриди, тақсири ҳақим...

Ҳақим бойнинг томирини ушлаб, узоқ тинглади:

— Суякда шикаст йўқ, қани, ўрнингиздан турингчи,— буюрди у.

40 Бой вой-войлаб ўрнидан қўзғалди, чайқалиб, Эшонхоннинг ва ҳақимнинг ёрдами билан турди. Унинг юз-кўзларини ювиб, тоза дока билан юз-кўзини боғлашди.

— Отдайсиз, бой, битта-яримта шиш бор, аммо безарар, биров борсин, дору бераман: шишларингиз, бутун иллатларингиз бирпасда қайтади.

Бой енгилланиб, бир оз ўзига келди. Ҳақимга зор-ланиб:

— Халқнинг ғамида юраман, аммо вафо кўрмадим,— деди кўзига нам олиб.— Тақсир, забардаст одам, шериги ҳам бор, тоза калтаклашди. Бахтга қарши ёнимда тўппончам ҳам йўқ экан, шартта отиб ташлардим.

— Доим айтардим, зинҳор бетўппонча юрманг деб,— бошини чайқади Эшонхон.— Тўппончалик юрганга не етсин! Қўйнингизда тўппончангиз бўлса, юрагингиз ҳам дадил бўлади, ҳеч кимса рўпара келолмайди. 10

— Замон қалтис, хайр, олло шифо берсин,— ўрнидан қўзғалди ҳақим.

Бой киссасидан ўн сўм чиқариб ҳақимнинг қўлига қистирди. Қоровой қўлтиқлаб уни отга миндирди.

Бойнинг олдига яна кундошлар киришди. Арабхон эрининг юзига тикилиб, ёқаларининг тугмасини ечди, пиёлада қуоқ фамил чой билан асал тутди. Зеби бўлса бойни силаб-сийпаб хушомад қиларди.

Кундошлар ҳозир жуда аҳил, биргалашиб эрларининг бошида парвона эдилар. 20

ИГИРМА УЧИНЧИ БОБ

I

Қиём яқин эди. Қуёш ҳар нарсани симобдай эритади — айни саратон...

Шамолдан асар йўқ, дов-дарахтлар қимир этмайди. Мовий осмон беғубор, тиниқ.

Алла-палладан бери айвонда қаддини букиб ишлаб ўтирган Унсин тиззасидаги маҳсини четга қўйди-да, узун бир сўлиш олиб керишди, кейин уҳ тортди. Зерикди... Тунов куни келишни ваъда қилган Зумраддан ҳануз дарак йўқ. Раъно билан учовлари Янги шаҳарга чиқишмоқчи, Сергей амакишикига бориб, Петров ака билан учрашмоқчи бўлиб, гапни бир жойга қўйишган эди. Келмади-я, нима бўлди экан тагин? 30

Шокир ота одатдагидек айвонга ёндош дўконда. Қаршисига чордана қурган Дилкаш махсум товушини баланд қўйиб завқ билан жангномадан аллақандай бир қиссани ўқимоқда. Чол ҳали тиззасидаги маҳсини тўқиллатиб уриб қўяр, ҳали сув пуркар, ичида китобдаги гапларнинг маъзини чақар эди.

Айвонда ўтирган Унсин ишдан қўлини узмай, қисса- 40

ни берилиб узоқ тинглади. Жосусларнинг айёрлиги турли-туман ҳийлалар билан паризодларни олиб қочиш усуллари алланечук макру тилсимлар билан подшоҳлар тахтининг қўлдан-қўлга ўтиши каби битмас-туганмас ҳикоят ва ривоятларни завқ билан эшитди.

Шу тариқа гоҳ ўз гам-ғуссаси, ташвишлари тўлқинида, гоҳ паризодлар, девлар оламида юргандай паришон ўтирган Унсин бир сапчиб тушди. Томнинг лабига чўнқайган Раъно чўчтиб юборган эди уни.

10 — Вой ўлай, шу пайтда офтобда қовжираб юришинг нимаси-я! Эшикдан одамлардай кириб келсанг бўлмасмиди! Туш бу ёққа!— хитоб қилди имо билан Унсин.

— Томда юришнинг нашъаси ўзга! Кўксимга шамол текканиданми, алланечук яйраб кетаман, шу сабабдан томда юришни хуш кўраман, ўртоқ! Менга иссиқ ҳам жуда ёқади,— деди Раъно шўхлик билан кўзларини ўйпатиб.— Зумрад келмадими?

20 — Ҳайронман, дараги йўқ,— жавоб берди кайфсиз оҳангда Унсин.

— Бизнинг ҳовлида ҳеч ким йўқ, Валя опам ҳам, ойим ҳам... Якка ўтирибман, Зумрадхон келса, ўзинг тушунтир, боролмайман, тузукми?— деди Раъно том чеккасидан пастга энгашиб.

Унсин индамади.

30 — Сергей амакига, Татьяна опага кўпдан-кўп салом айтгин мендан!— деди Раъно ўртоғининг дили нохушлигига парво қилмагандай.— Ҳа, ростдан, Унсиной, гап кўп! Бир-икки қинғир-қийшиқ кампирлар алжирайвериб гангитиб юборишди. Совчи эмиш, адо бўлгурлар! Шу бугун ойимлар йўғида келганини қара-я буларнинг! Уялиб ўлай дедим, бошимдан то оёғимгача тикилишса-я, қуриб кетгурлар!..

— Тегавер, ўртоқ, оғзи қийшиқ бўлсаям, бойнинг ўғли бўлсин, деган мақолни билмайсанми, бой бўлса бас, бошингдан зар тўкади, тегавер,— ўчакишгандек ҳазиллаша бошлади Унсин.

40 — Нафасинг қурсин, илоҳим. Шу ҳам гап бўпти-ю!— эисаси қотган Раъно ранжиб, юзини терс ўгирди. Унсин айвон юзида ёйилган битган ва чала маҳсиларни, ип-бигиз ва асбобларни йиғиштириб, ҳовлига тушганда Раъно аллақачон кетиб бўлган эди. Хафа ва паришон Унсин, ҳовлида ҳали самоварнинг кулини қо-

қиб, иссиқдан қақраган ерга сув сепиб, эрмак қилар экан, қаршисида ялт этиб Зумрад пайдо бўлди.

— Во-ей, пайқамабман, қўрқиб кетдим... Туф-туф-туф...— деди кўйлак ёқасини тортиб Унсин.

— Вақтли келар эдим, тирикчилик ўлсин, бошимизга битган бир дардисар!— деди Зумрад ўкинган оҳангда.— Отлана қол, конкага тушамиз-да, лаҳзада этиб оламиз.

Унсин хонага кириб кетди-да, уч-тўрт дақиқа ўтар-ўтмас устига эскигина шоҳи кўйлак, оёқларига янги ка- 10
вуш-маҳсисини кийиб чиқди: айвон тоқчасидаги бир парча хира, синиқ ойнага қараб, сочларини таради, жингалак сочини пешанасига гажак қилиб қўйди. Унга хушнудлик билан разм солиб турган Зумрад тегажаклик қилди.

— Ўзингга етгунча таннозсан-а!

— Фақир бўлсак ҳам кўнглимиз маликаларниқидан қолишмайди!— ғурур билан жавоб берди қошларини ўй-патиб Унсин.

Унсин катта кишан қулфни эшик ҳалқаларига сол- 20
ди-да, дўконга яқинроқ бориб, калитни Шокир отанинг олдига астагина отди.

Икки ўртоқ паст овоз билан гаплаша-гаплаша кат-та кўча бўйлаб, гузар томон юришди. Трамвайга чиқ-қач, ўтириб олдилар-да, тағни битмас-туганмас суҳбатларини шивирлашиб давом эттирдилар. Ҳар иккала қизнинг юрак тугунларин, ҳасратларин, орзу-ҳавасларин беҳад, беҳисоб. Улар учрашар экан, ҳар гал муттасил қайнаб турган бир чашма каби нозик сирларини, ўйларини, эзгу ҳисларини бир-бирларига тўкиб соладилар. 30
Зумраднинг сўзларин, дарди кўп. У ўзининг нафис завқига бовар ишқини гапирди, маъшуқининг ақлига, қалб гўзаллигига, инсоний ғурурига топинади, сирларини ва туйғуларини, соғиниш ва ҳижрон аламига тўла юрагини ёлғиз Унсинга очади. Унсин ҳам кўнглидаги бебаҳо хотираларини асло сўзлаб битира олмайди. Қишлоқдаги ҳаётини, онасининг меҳрибон қиёфасини, акасини Йўлчининг муқаддас сиймосини, Гулнорнинг шафақдай кўркам, тоза қалбин ва қуёш каби мангу муҳаббатини Унсин ҳаминиша ўзи билан бирга ташиydi, бирга яшайди. Мар- 40
дикорликда юрган кичик акасини Элмуродни гапираркан, у билан учрашиш, бирга бўлиш орзусини бутун ҳаётнинг мақсадин, маъноси деб ўйлайди, умид қилади қиз.

Пиёнбозорга етгач, қизлар, трамвайдан тушдилар. Якшанба кун бўлганидан кўчада одам қалин эди. Кенг майдонда раста-раста бўлиб, гўё ари инидай бир-бирига зич ёпишган кичик дўкончаларда, ертўла дўконларда савдо-сотиқ чаққон эди. Қизлар гоҳ раста оралаб узоқ юрдилар, гоҳ дўконлар олдида тўхтаб томоша қилдилар.

— Ҳа, айтмоқчи,— деди Зумрад бир тор дўконда ўтирган ёшгина ўзбек йигитга мурожаат қилиб,— сизда катта-кичик игналардан борми? Бўлса, беринг.

— Игна бўлмаса қандай дўкон? Албатта бор, мана мана, кўринг,— деди аттор йигит қоғозларда тахланган игналарни узатиб.— Олинглар, яхши қизлар, мана ҳавойи ипак рўмоллар, сизларга ярашадиган дуррачалар!..— Ёнган кўзларини қизларнинг чачвонларига тикиди йигит.

— Бе!— деди Зумрад кинояли оҳангда кесатиб.— Ипак рўмолларни бойларнинг қизлари ўрасин, камбағалларга чикора!

20 Унсин ҳавас билан рўмолларни томоша қиларди. Зумрад қайта-қайта санаб, чақаларни йигитга узатди, бир қоғоз игнани эҳтиётлаб нимчасининг чўнтагига солди.

Дўкондан икки қадам узоқлашганда Унсин ҳазил қилиб пичирлади:

— Тухумдай силлиққина йигит экан, мунча дилини оғритмасанг!

Қизлар пиқ-пиқ кулишди, тагин расталарни кезишди.

30 «Шошма» дегандай бошини қимирлатиб, Унсинга ишора қилди Зумрад; қизлар мороженое сотиб турган рус чол олдида тўхтадилар.

— Пачўм, дада?— сўради Зумрад кулимсираб.

Олдига оппоқ сурп фартуғ тутган чол қизларга икита мороженое тутқазди. Зумрад киссасини ковлаб, уч мири чиқариб берди.

— Во-ей, муздаккина-я, ажаб хушлуқум, ютган сари роҳат қиялман,— деди Унсин мороженоени ялаб.

Зумрад тамшанди:

40 — Қани энди саратонда емишинг фақат шу бўлса!

Бозор оралаб юрган мутаассиб ўзбеклар, дўконларда чўкиб ўтирган ит феъл дўкондорлар бу икки қизнинг бозорда юришларини кўриб, жаҳлдан тутаққан эдилар.

— Бачағарларнинг юришларини қаранг-а! Гапнинг пўскалласини айтсам, охир замон бўлгани шу! — пихиллади бир дўкондор лўққа кўзларини хунук ўйнатиб.

— Худодан қўрқмайдилар, эркаклардан ҳайиқмайдилар, динимизнинг хор бўлгани шу!— деди хаста овоз билан баҳайбат буқоқли бошқа бир дўкондор.

— Кўзларингни ола-кула қилмай ўлиб кетгур иғвогар касофатлар!— шивирлади Зумрад.

Қизлар мороженоени аста ялаб, гаплаша-гаплаша 10
бозордан чиқдилар. Ўрда томон юрдилар. Ўрдага етганда чапга бурилиб, Васильевнинг уйи олдида тўхтадилар.

Зумрад эшикни қия очиб мўралади:

— Унсинжон, ўзинг бир қара, ўрис, сарт аралаш бир талай одамлар ўтирибди-я. Мен шу ерда пойлайман, ўзинг дарров кириб чиқ. Петров амакингни сўрайсану чиқасан.

— Бо худо, шу ергача келасану, кирмай кетасанми? Хотини жуда яхши аёл, бир кўрсанг деган эдим,— ялинди Унсин ва иккиланган Зумрадни олдига солганича 20
ичкарига бошлади.

Новдалари қуюқ ўсган сирень туплари қуршаган тор йўлдан ўтиб, қизлар хонага кирдилар. Дераза олдида қўлидаги эскигина китобга тикилиб Татьяна Ивановна ўтирар эди.

— Издраст!— дедилар қизлар баробар.

Ўрнидан турган Татьяна шошилиб китобни ва кўзойнагини стол устига қўйди.

— Здравствуйте, марҳамат, азизларим, ўтиринглар!— деди у қизларнинг келганидан хурсанд бўлиб ва 30
икки ўриндиқни суриб, қизларни ўтқазди.

— Раъно нега келмади? Жуда ажойиб қиз-да. Бу ўртоғингни таништир менга, ким бўлади?— сўради Зумрадининг елкасини қучиб Татьяна.

— Урисча сафсем билмайди меники... Қизимка очень хороши, умни,— деди кулиб Унсин. У Валядан ўрганган сўзларини ишлатишга тиришар, қийнала-қийнала гапирар эди.

— Туппа-тузук биласан, кимдан ўрганидинг, азизим?— сўради мулоим табассум билан Татьяна. 40

— Саседка Валя опа ўргатди. Мала-мала знайт меники,— деди Унсин Зумрадга кўзини қисиб.

— Бинойидек гапиряпсан-ку,— деб туртиб қўйди Зумрад Унсинни.

— Унча-мунча-да, шуям билишми, Зумрадхон ҳалиям ўзинг тузуксан ўрисчага,— деди қизариб Унсин.

— Уҳў, жуда соз, хуш келибсизлар, қизлар, саломатмисизлар?— дея хонага Сергей Васильев кириб келди.

Зумрад дарров рўмолини юзига пана қилиб олди. Васильев мамнун ҳолда Унсин билан қайта-қайта сўрашди. У қизларни жойларига ўтиришга таклиф этаркан:

— Бу қиз ким, тунов кунги ўртоғингга ўхшамайди,— деб сўради Унсиндан.

— Ўртоғим, жуда яқин ўртоғим, Зумрадхон бу, Сергей амаки,— тавозели оҳангда жавоб берди Унсин қизариб.

— Рўмолингни ол юзингдан, яхши қиз,— юмшоқ товуш билан хитоб қилди Зумрадга Васильев.

Зумрад уялибгина рўмолини орқага ташлади, Унсинга қараб лабини тишлади.

Бир зум ўйланиб қолган Васильев ўртадаги сукутни бузиб бир уҳ тортди.

— Эркин, бахтли замонлар келар, деб умид қиламиз, қизларим!— ўзбекча сўзларни доналаб терар эди у.— Орзуларимиз жуда кўп, бу чиркин параңжиларни парча-парча йиртиб, ойдаёй балқиб юрасиз бир кун... Рост, қизларим, лоф эмас, бу айтганларим.

— Яхши ният — ёрти мол, дерди онам бояқиш. Қани бизлар ҳам офтоб кўрсак,— деди Унсин хўрсиниб.

Зумрад Унсиннинг тиззасини астагина туртиб қўйди.

— Петров яқинда яна Самарқандга жўнади, иш кўпда. Шу кунларда келиб қолар, деб кўз тутиб турибмиз,— деди Васильев Унсинга боқиб.

— Жуда кўргим келади Петров амакимни, қутавериб тоқатим қолмади,— ҳаяжон билап сўзлади Унсин.

— Келиб қолади, қизим, яқинда келади, учраштирмап,— деди Васильев меҳрибонлик билан Унсинни юпатиб.— Қани, Таня, қизларга дастурхон ёз, меҳмон қил... Менга ижозат беринглар, кичкина мажлисимиз бор, ўртоқлар кутиб турибди.

— Боринг, амаки,— деди қизлар ва у билан қуюқ хайрлашдилар.

— Биз ҳам кетсак бўларди,— деб ийманибгина руж-сат сўрашди қизлар.

— Йўқ-йўқ, қизларим,— деди Татьяна Ивановна,— чой тайёр, гаплашиб ўтирамыз.

Қизлар тортиниб ўтирмай, гангур-гунгур сўзлашиб, чойни оз-оз ҳўплаб ўтиришди. Ҳовлида, олчазор ичида ўтирган одамларнинг суҳбати унча-мунча эшитилар эди.

— Меньшевиклар ва эсерларнинг гирромликлари, шаллақиликлари борган сари ҳаддан ошяпти, бизга кўп халақит беряптилар,— деди таҳликали овоз билан биров. Зумрад парда четини жиндай кўтариб секин қаради, қирқ ёшларда, қуюқ сочли, кичик мўйловли, зиёли қиёфасидаги бир киши сўзларди. 10

— Улар Муваққат ҳукумат билан апоқ-чапоқ бўлиб олишди,— деди гапини давом эттириб у киши.— Хатти-ҳаракатлари, сўзлари, қилмишлари ишчилар синфига кони зарар. Биз, большевиклар ғоят огоҳ бўлишимиз лозим. Энг аввал аскарлар орасида пишиқ ташвиқот юргизиш, ҳақиқатни уларга англатиш зарурки, ҳозир бунинг айни фурсати. 20

У далиллар, ёрқин мисоллар билан гапирарди. Кўп сўзларни билмаганликларидан, баъзи сўзлар секин айтилганидан қизлар тушуна олмадилар. Татьяна Ивановна қисқа ва лўнда қилиб тушунтиришга уринар эди.

Трамвай ишчиларидан кенг яғринли, ўттиз беш ёшлардаги, келишган бир ўзбек йигит сўзлай бошлади. Аҳволи замон ва ўзбек ишчилари ҳақида гапирарди у:

— Ўртоқлар, биз мусулмон ишчилар ҳануз кўр ва подон ҳолда ғафлатда ётибмиз, оқ-қорани танимаймиз. Бойлар, уламолар не айтса, сеники маъқул, деб уларга эргашамиз. Аввало мусулмон ишчилар орасида ташвиқот юритиш фурсати етди, уларни уюштириш шу тобда айни муддао.— Ўзбек йигит тузуккина ваъзхонлик қилар эди. 30

— Оҳ, қани бизлар ҳам ўрисча сўзлашни, ўқишни ўргансак, жилла бўлмаса тузукроқ сўзлашни билсак,— деди Зумрад бетоқатланиб.— Иложи бормикан бунинг, ғафлат ўчоғида куйиб кетяпмиз.

Унсин индамади, узун бир уҳ тортди. 40

Мажлис ҳануз давом этарди. Анчагина тинглаб ўтиришгандан кейин, қизлар қўзғалишди. Паранжиларини ёпиниб, чачвонларини тутиб олдилар-да, Татьяна опа-

лари билан самимий хайрлашиб, оёқ учида чиқиб кетдилар.

Ҳовлида ўтирганлар қизларни кўзлари билан кузатгач, бир зум сукут қилдилар.

Васильев ўтирганларга қизлар ҳақида жиндай тушунтирди.

— Қизларнинг бири Йўлчининг синглиси,— деди.

10 — Э-э, биламан,— деди ҳалиги ўзбек ишчи,— бой тоғасининг уйини тарк этиб, Шокир ота деган бир фақир косибникида яшайди бу қиз. Бир куни иш билан отанинг олдига бориб қолдим. «Болам, Йўлчининг ёлғизгина суюкли синглиси менинг қўлимда қолди, бола бояқиш жудоликка бардош бериб ўтирибди, назокатли, баҳаё, косибликда йигитларни қочиради», деб мақтади.

— Шундай ақлли, зеҳни ўткир қизларга тарбия, илм беролсак, илғор, янгилек курашчиси бўлар эди, халқ олдида вазифаларимиз, бурчимиз ҳам ғоят кўп,— деди Васильев.

II

20 Унсин билан Зумрад кўрган ва эшитганлари таъсирида гоҳ сукутда, гоҳ сўзлашиб борардилар, ишчиларнинг камтарлиги, донолиги ва самимияти ҳақида гапирардилар.

Трамвай тўхтайдиган жойда қизлар бир он туриб қолдилар. Унсин Зумрадга қаради:

— Пиёда мундоғ Қозикўчага борсак-да,— қўли билан имо қилди,— ўртоқларимизнинг олдига бирров кириб чиқсак, нима дейсан?

30 Зумрад ҳам, гўё шуни кутиб тургандай, кўна қолди. Туйғулари бир, юраклари яқин икки дўст Қозикўчага бурилиб, дурадгорнинг эшиги олдида тўхтадилар.

Зумрад икки тавақали ўймакор эшикнинг ҳалқасини шақ-шақ урди-да, астагина итариб очди. Айвонда давра қуриб, оқшоқ курмагини териб ўтирган қизлар ўринларидан сапчиб туриб, дугоналари томон югурдилар.

Дурадгорнинг қизлари — Сулувхон, Бахмал, Орзихон, Тозагул ва Қандолат навбат талашиб, меҳмонлар билан кучоқлашиб кўришдилар.

40 — Ишларингиз доимо писта чақиш эди, бугун оқшоққа ўтибсиз?— сўради кулиб Унсин.

Қизлар жаранглаб кулар эканлар, шақилдоқ Бах-
мал сирли товуш билан жавобга шошилди:

— Дўкондорнинг хотинига биров заҳар берганми, ё
ажали етганми, ишқилиб, кун битибди-да, тил тортмай
гумдон бўпти, уч кундан бери ишсиз ўтирибмиз.

Айвоннинг бир чеккасида қуроқ кўрпа қавиб ўтир-
ган Бибихол кампир гапга аралашди:

— Кўргулик-да, ажалдан ким қочиб қутулган! Жойи
жаннатда бўлсин, денглар.

Қизлар бошларини қимирлатиб, бир онгина жим қо- 10
лишди.

Беш қиз қуршовида Унсин ва Зумрад гоҳ навбатла-
шиб, гоҳ бир-бирининг сўзини кесиб, гоҳо бир-биридан
ўзиб, сўзламоққа киришдилар.

Дурадгорнинг қизлари уларни ҳавас билан тинглар
эдилар.

— Город ўзи каттами, чиройлими?— улар бир-бири-
га сўз бермай сўрар эдилар.

— Кенг кўчанинг икки томони қатор серҳашам гиш-
тин иморатлар. Ҳаммамиз бир кун чиқиб ўйнаб кела- 20
миз,— деди Зумрад. Кейин Унсин билан бирга Сергей
амакиникида эшитганларини ўртоқларига тушунтира
бошлади. Татьяна опасидан эшитган Муваққат ҳукумат,
ишчилар ташкилоти ҳақида гапириб берди.

— Муваққат ҳукумат, дегани нуқул бойларни дер
экан, ишчи-деҳқонлар иш бошига ўтса, олам гулистон
бўлармиш,— деди Унсин жиддий.

— Лаззатпараст бойлар ҳаммаси бир гўр, биздақа
фақирлар билан иши йўқ, ер ютгурларнинг. Омборлари
дон-дунга тўлиб ётибди, камбағаллар бўлса очдан ўляп- 30
ти, бу — ҳақ гап. Илоҳим, бўйинлари узилсин! Яқинда
халқ ҳоким бўлармиш, шунда барчамизга ярақлаган
кун туғади!— Унсин юрагида орзу-умид, келажакка
қатъий ишонч билан тўлиб-тошиб гапирар эди.

Қизлар келажакнинг ёрқин чўққисини кўргандек, юз-
лари руҳланган, кўзларида бахт табассуми балқир эди.

Дугоналар чурқ этмасдан оғир сукут ичида гоҳ Ун-
синни, гоҳ Зумрадни тинглар эдилар.

Дурадгорнинг она қизи, қақилдоқ Бахмалнинг юра-
ги қайнаб кетди: 40

— Тўғри айтасиз, Унсин опа, ҳаммаси ҳақ гап. Бой-
ларнинг, жувонмарг бойваччаларнинг ахлоқи бузуқ.
Ўзлари бир чақага арзишмайди-ю, димоғлари осмонда,

нуқул камбағални муташади, шилишади. Билингки, биздақа бечораларнинг шўр тери олтин бўлиб уларнинг этакларини тўлдиради.

Тозагул самоварни қайта-қайта пуфлар экан, йўтали тутди, тутундан ачишган кўзларини чирт юмди:

— Биқсимай қуриб кетгур!

— Қийин-қийин, биздақа бечораларга қийин, бойларнинг жабрини тортавериб ўлдик-ку, бас-э!— деди Сулувхон.

10 Айвоннинг бир чеккасида жимгина иш тикиб ўтирган она, Бибихол кампир гапга аралашди:

— Боёнларнинг яхшилариям йўқ эмас, қизларим. Мана Валихонбой, анча танти, йилда бир закот беради. Ҳали ёдимда. Бир марта, улуғ айём — арафа куни маҳалламиздаги фақир етим-есирларга эргашиб бойнинг даргоҳига бордим. Оталарингни касал енгиб, олти ой чўзилиб ётиб олганидан, ҳолимиз танг, ночор эди. Бойнинг ичкари-ташқари данғиллама иморатларини кўрсангизлар шоҳларнинг кошонаси дейсизлар. Қатор

20 ўтирган жулдур паранжидаги беш-олти кампир, бева аёлларнинг ёнига чўкдим. Азбаройи хўрлигим келганидан йиғлаб юборибман. «Йиғламанг, она», деди бой, қаршисида буйруғига маҳтал бўлиб турган гумаштасига нимлаган эди, у дарров кичкина хужрадан бир кийимлик — олти газ сурп олиб чиқиб қўлимга тутқазди. Йўл-йўлакай, худоё бойнинг давлати бундан ҳам зиёда бўлсин деб дуо қилиб келдим. Ҳануз эсимдан чиқмайди яхшилиги.

— Ҳотамтойликлариям, закотиям қуриб кетсин! Бойларнинг яхшиси бўлармиди!— лабини бурди Зумрад.— Ёрдами қўл учида, найранги енг ичида уларнинг.

Шу чоқ лоп этиб эшикдан кириб келган Гулчеҳрани кўрган қизлар бир-бирларига сирли қараб олишди.

— Бойлар, бойлар, деб алжираяпсизлар, бойлар арпаларингни хом ўрдими?!— истеҳзо билан қизларга бир-бир қаради Гулчеҳра.

Бир он довидираган Бибихол кампир шошилиб жавоб берди:

— Билсангиз, бойларни қизларга мақтаяпман, Гулчеҳраой.

40 Гулчеҳра Унсин ва Зумрад билан қўл учидагина кўришар экан, қизларнинг каттаси Сулувхон:

— Ўтиринг!— деди жой кўрсатиб. Гулчеҳра қўли билан кўрпачани бир-икки уриб ўтиргач, кўзларини сузиб деди:

— Жим бўлиб қолдинглар, гапиринглар, мен ҳам эшитай.

Унсин Гулчеҳрага тик қаради:

— Дардимизни гапириб ўтирибмиз-да, тўқлар сидрасига данғиллама уйларда яшаса-ю, пули-моли сасиб ётса-ю, қашшоқлар бир тишлам нонга зор, аранг тонг оттириб, кун боттирса, шуниям гапирмайликми!

— Тўғри-да,— деди Унсининг сўзларини тасдиқлаб Зумрад,— дарё денгизга қандай оқса, бойларнинг омборига олтин ҳам шундай оқяпти, камбағал оч-яланроқ, қоқила-суқила кун кечиряпти. Қани, ёлғон, денг-чи?!

Қатор ўтирган қизлар: «Тўғри, тўғри!» дея луқма ташладилар. Гулчеҳранинг тўла бодомқовоқлари осилиб кетди:

— Бемаъни гапларинг қурсин, қақилдоқлар, бойларга осон тутманглар, ҳамниша ҳисоб-китоб. Дадам бояқниш кеча-ю кундуз чўт қоқади, мияси айнамаса, деб кўрқаман.— Бир он сукут қилиб, шивирлади:— Қизлар, шу тобда ташқари ҳовлимизда казо-казолар ўтирибди. Ҳаммаси Шўройи исломнинг кишилари. Шўройи ислом, деган нима эканини биласизларми?— Қизларга кўз сузиб бир-бир қараб чиқди Гулчеҳра.— Миллатнинг гамида юрган одамлар. Мен оҳиста йўлакдан мўраладим, во-ей,— бошини тебратди қиз,— бирам савлатли-салобатли уламолар, ясанган-тусанган олифта ёш-ёш бойваччалар ўтирибди-я... Бир-икки сўзга чечан жадидлар гапга тушди-ей, Туркистон ўлкаси, Туркистон мухторияти, деган алланимабало гапларни гапиришди. Бирини тушундим, бирини тушунмадим. Миш-миш гаплар жуда кўп. Ўзимизнинг мусулмон меҳнаткашлари ўрис ишчиларига эргашиб, бебошлик қилаётганмиш. Бу номаъқулчилик эмасми, ўзларинг ўйланглар,— деди Гулчеҳра қошини чимириб.— Уламолар, жадидлар халқни дини ислом руҳида тарбия қилмоқ лозим, деб кўп маънили сўзлашди. Бир ақли расоси бор экан, ҳеч кимса унинг олдида ип эшолмайди, дейман фаҳмимда. Бирам гапга чечан эканки, жадидларнинг каттаси шекилли, жуда ўқимишли кўринади.

Зумрад Гулчеҳранинг сўзини кесди. Халқ ичидаги ҳаддан ташқари қашшоқлик, фақирлик билан бир қаторда бой-бойваччаларнинг ишратпарастликлари, ноинсофликлари ҳақида нафрат билан гапирди:

— Ҳа, Шўройи исломниям эшитганман, бойлар билан бир гўр, оз-моз биламан. Урис ишчилари мусулмон меҳнаткашларининг ғамини еяпти. Буни сиз тушунмайсиз, ўртоқжон, бойлар-бойлар, дейсиз нуқул. Бойлар фақир-бечораларни ўйлармиди? Бой бойга боқар, сув 10 сойга оқар.

— Доноларнинг, эшак эти гўшт бўлмас, савдогар ҳеч дўст бўлмас, деган гапларини ҳам кўп эшитганмиз,— деди Унсин юзини Гулчеҳрадан ўгириб.

— Э-э-э, бемаъни гаплар!— деди авзойи бузилган Гулчеҳра кўзларини чақчайтириб.— Улгудай маҳмадона экансан, шайтон қиз, нуқул гапинг — қашшоқлар, қашшоқлар! Жим ўтир, қўлларингнинг доғи қурсин, илойим, чармнинг бўёғими, қоп-қора?!— кулди масхара қилиб.

20 Орзихоннинг жаҳли чиқиб кетди:

— Ҳа, қўлининг доғи — меҳнат аломати! Мана, бизларнинг қўлларимизга ҳам бир қараб қўйинг, ойим қиз!— қўлларини очиб Гулчеҳрага кўрсатди.— Мана, ҳаммаси қадоқ, эрта-ю кеч қўлимизда болғача, пистани биз чақамиз, мағзини сиз чайнайсиз. Шуям ёлғон, денг?

— Тўғри, қон ютиб тиккан палакларимиз сиздақа эркатой бойвуччаларнинг уйини чўғ қилиб ясатади, ҳақ гап шу!— деди Зумрад жеркиб.

Гулчеҳра оқариб кетди.

30 — Бас, сиздақа нодонларга гап уқтириб бўлармиди! Қани, Бахмал, дуторингни олиб кел, бир чалиб бер, диққат бўлиб кетдим. Ҳа, ростдан,— деди Зумрадга қараб,— тўйда хизматда эдинг, лаҳзада йўқ бўлдинг. Эшитсам, Манзураҳон билан айтишиб қолибсан? Эшонхон тегишган эмиш сенга?.. Дуторни хўп чертармишсан-а?

— Манзураҳонингизнинг катталиги ўзига,— деди Зумрад ва тўйдаги воқеани қисқача бир шингил қилиб гапириб берди қизларга.

40 Энсаси қотган Гулчеҳра юзини четга бурди, бошини чайқаб деди:

— Улгудай димоғдорсан, тагин маҳмадоналигинг ортиқча. Илоннинг ёғини ялаганмисан дейман-да.

— Зумрадхонни илон ёғи ялаган, дейсизми? Йўғ-э, сиз ўзингиз ялагансиз,— деди жаҳл билан Унсин.— Гапингиздан ҳамиша заҳар томиб туради-ку.

Қизлар пиқ-пиқ кулишди. Гулчеҳранинг ғазабдан киприклари пирпираб кетди, бежо кўзлари Унсинга ўқрайди:

— Дўзахда чириб кет илойим, сен қиз! Башаранг курсин! Етимсан-да, бўғиб ташлардим бўлмаса,— деди у титроқ товуш билан ва юзини тескари бурди.

Зумрад секин чимчилади Унсинни, олишма, деган- 10
дек имлади.

Ишдан толиққан Бибихол кампир мудроқ босаверганидан ўтирган жойида қийшайиб уйқуга кетган эди. Қизларнинг қаттиқ-қаттиқ айтишганлари қулоғига кирди шекилли, сескапиб кўзларини очди.

— Бахмал, сенми шақиллаётган?— деди у ранжиган оҳангда қизига қараб.— Нима ғалва ўзи, упдан кўра қизиқ-қизиқ чўпчаклардан айтишиб ўтирсаларинг бўлмайдими!— Нариги ёнига ағдарилиб тагин уйқуга кетди кампир. 20

Қизлар лабларини тишлаб, пиқ-пиқ кулишди.

Бахмал тинғир-тинғир чертиб уйдан дутор кўтариб чиқди. Гулчеҳра енгил тортиб, узр сўрагандай кулимсиради, дуторни Бахмалдан олди-да, Зумрадга узатди, Зумрад дуторни истамайгина олиб, лоқайдлик билан бир-икки чертди, хомуш ҳолда узоқ созлади. Кейин «Сен чала қол!» деб яна қайта Бахмалга узатаркан, қизлар бирдан Зумрадга ёпишиб, ялинишди. Зумрад эски бир куйни бошлаб юборди. Қизлар завқ билан жим тинглар эдилар. Зумрад бирдан қўшиқ бошлади. Бу қадимги 30
бир мунгли қўшиқ эди. Қизлар алам, ҳижрон аралаш бу куйни ҳаяжон билан тинглар эдилар. Зумрадининг бармоқлари пардаларда аста сирғалиб, торлар устида енгил йўрғалар, дуторни қийиб чалар эди у. Қизларнинг юрак сирларини, нозик туйғуларининг мавжини, самий қалблардаги улуғ ишқни тараннум этарди Зумрад. Бирдан шўх бир қўшиққа ўтди. Ошиқ-маъшуқларнинг дил розини шўх, ранг-баранг мақомда, нозик, сеҳрли оҳангда куйлади. Дутор торларининг жарангги Зумрадининг товушига қўшилиб кетган, қизлар маст бўлиб 40
тинглашар эди.

Мана, Бахмал чидамади, ўрнидан сапчиб турди, шўх рақсга йўрғалаб кетди, қалбини тўлдирган ҳислари ва

туйғулари ўйноқи ҳаракатларига қуюлар, қошларининг имоси, кўзларининг хумори ўзига хўп ярашар эди. Қизнинг самбитдай қомати куй мақомига мос айланар экан, майда ўрилган тим қора чилвир сочлари чиройли ёйлар эди. Айниқса қўлларининг ҳаракати, оёқларининг мақомга ҳамоҳанг йўрғалаши, бармоқларининг куй мавжига монанд шақ-шақ уриши — ҳаммаси ўзига ярашар эди.

10 Зумрад узун уҳ тортиб, дуторни ёнига қўйди, кафтларини ишқалади.

— Менга жуда маъқул бўлди,— деди Гулчеҳра димоғдор оҳангда.— Зумрадхон, энди бир ўйинга ҳам тушиб берасиз, таърифингизни эшитганман. Рақсни қийиб юборар эмишсиз.

Қизлар чувиллашиб Зумрадга ёпиша кетди. Бахмал дуторни олиб, чала бошлади.

— Қани, жон Зумрад опа, «Қари наво»га бир ўйнаб беринг.

20 Зумрад дугоналарини ялинтирмади, ўрнидан турди.

— Қайдам, эсимдан ҳам чиқиб кетган шекилли,— деди ва сипо, ёқимли рақсга сузиб кетди:

Қизлар чуқур ҳайрат, шавқ-завқ билан ўйинни томоша қилардилар. Зумраднинг гўё кўл устида сузгандай ажойиб рақси ҳаммани мафтун этар эди, завқ билан бутун борлиқни унутгандай ўйнар эди, гўё осмон чархи айлангандай сезиларди.

30 Қизлар базмининг бошланиши биланоқ бошини кўтариб ўтириб олган Бибиҳол кампир беҳушдай анграйган, маҳлиё ҳолда қотиб ўтирар, кўзларидан ёшлари оқар эди.

Унсин алам, фироқ алангасида сезарди ўзини, Гулчеҳра эса қўлини чаккасига тираган ҳолда ёстиққа ёнбошлаган, рақснинг мақомини томоша қилар, ичида: «Зумрад рақсни, мақомни, куйни гўё сеҳрлайди. Отаси қашшоқ дукчи, қизи ўлгур паризодга ўхшайди-я!» дер эди.

40 Ҳаммалари завқ ва чапак билан шод-хуррам ҳолда рақсни томоша қилардилар. Зумрад дутор мақомининг оҳангига монанд ҳолда рақсни нозик, ажойиб бир латофат билан бажарар экан, эшикдан вағиллаб дурадгор кириб келди.

— Эҳ-ҳе, иш катта-ку!— деди у таққа тўхтаб.

Зумрад жонҳолатда рӯмолини юзига паналаб, ош-хонага қочди.

— Бу қандай номаъқулчилик, чапак фалакка етган, кўчадан эшитилади-я!— дуторни Бахмалнинг қўллари-дан суғуриб, қизларига ўдағайлади:— Ҳой қизлар, бе-маъни кампир, дуторни самовар тараша қиламан ҳозир. Маҳалланинг имоми шу пайтда эшигимдан ўтиб қолса, нима деган одам бўламан?! Бир гал мачитда, одамлар-нинг қоқ ўртасида танбеҳ бергани етти пуштимга етади, лавлагидай қизарганман, бадбахтлар, бошимни кўта-
ролмай қолганман! 10

Қизлар зир титраган ҳолда бурчак-бурчакка тиқилиб олишган эди, лекин энсаси қотган Бибихол эридан баланд келиб, бобиллаб берди:

— Бўлди, кўп вағилламанг, бас қилинг! Бу сассиқ чолдан ўлар бўлсам, ўлиб бўлдим. Саҳардан тонггача ишлайвериб диққинафас бўлсинми бу бояқишлар? Жиндай ўйин-кулги бўлса, осмон узилиб ерга тушармиди? Ер ютсин имомингизни! Дутор қадимдан қолган, кўнгилларнинг чигилини ёзади. 20

Ховли ўртасида ёлғиз қаққайиб турган Гулчеҳра дуторни чолнинг қўлидан жаҳл билан тортиб олди.

— Садқайи дутор кетинг!— Кампирнинг пинжига тиқилган Қандолатни имлаб чақирди:— Обор, яшириб қўй. Тўйларда, зиёфат-базмларда, самоварларда дутору танбурни эркаклар маза қилиб чалади, эшитади. Биздақа муштипарлар тўрт деворнинг ичида эшитсак нима бўпти!

Гулчеҳра кичиклигидан ҳар кун кириб-чиқиб юргани учун дурадгордан қочмас эди. Чол яна вағиллай бош-
лади: 30

— Ия, сен бор экансан, қизим, дутор сенга ярашади, фақир қизлар ўтириб, каштасини тиксин. Сен дуторни хуш кўрасанми, базмни ўзингнинг ҳовлингда қил; бой акам хоҳламайди, ҳа!

Шу чоқ ошхона деворига суянган ва жим қотган Унсин сўзга аралашди:

— Амаки, шу маҳшардай турмушимизда биздақа ғариб қизларнинг кўрган кунимиз қурсин, ғам-ғурбатга тўлиб кетганмиз, ахир...— жаҳл, ҳаяжон, ҳарорат билан
гапирди Унсин. 40

Бир кун дурадгорнинг катта қизи Сулувхон чақилган писталарни дўконларга тоншириб, пул олиб қайта-

ётганда, бозорда: «Арзонга бераман, бармоқ тегмасдан сайраб кетади, гумбур дутор», деб қичқириб юрган ориққина, кўзлари шилпиқ бир банги чол учраб қолди. Сулув ўзи дутор чалишни билмас, лекин синглиси Бахмал ўртоқлариникида, у ер-бу ерда ҳавас билан тинғирлатиб юриб, тузуккина чалишни ўрганиб олган эди. Чол: «Болам, қадимги дутор, чалишни билсанг маза қиласан, жамики ҳасратларни тарқатади», деб мақтаганидан ва арзонлигидан Сулув дуторни олди. Сингиллари, айниқса Бахмал ўзларида йўқ хурсанд бўлдилар.

10 Улар кеча-кундуз, аввалгидан баттар пистага ёпирилишиб, кўп ўтмаёқ дуторнинг пулини чиқардилар ва норози бўлган чолнинг қўлига тутқаздилар. Отаси уйда йўқ чоғларни пойлаб, Бахмал паранжи ичида қўшнилари Саври сатангникига дуторни кўтариб чиқарди, ялиниб-ёлвориб юриб яхшигина ўрганган эди.

Чол бир оз юмшади. Айвонга ўтиб, хафа, дилгир ҳолда хаёлга кетди. «Қизлар жафокаш, заҳматда эзилган қизлар,— деди ўз-ўзига чол.— Имомимиз дутор ҳаром нарса, гуноҳга ботиради, дўзахга сургайди, дейди, ҳайронман».

Кампир секин эрининг олдига сурилиб ўтирди:

— Дукчининг қизиям шу ерда, сиздан қўрқиб, ошхонага биқинди. Шунақа ўйнайдик, оғзингиз очилиб қолади.

— Шундай дегин-а, тавба, дутор чертишни ҳам билладими? Ё раббим, ажаб фалак!— деб қўярди чол.— Маҳаллада гап-сўз кўп, кампир, сен уйда ўтириб нимани биласан? Городда ишчилар орасида ишлайман. Ма-

30 ҳаллада қоп-қоп гап. Союзга аъзо бўпсан, даҳрий бўпсан, деган гапларни кўтариб юриш осонми?

Кампир қўлига ишини олиб, эрига лоқайд жавоб берди:

— Бо, маҳаллада ҳар хил одам бор, эл оғзига элак тутиб бўларканми? Оғзига келганини гапираверсин, сизга на оғири бор, на енгил!— мулойим гапирди кампир чолнинг жаҳлини босиш учун.

Қизлар дарахтлар тагига тўдаланиб, шивир-шивир гаплаша бошладилар. Гулчеҳра маҳмадоналик қилар,

40 олди-қочди гаплар, унча-мунча ғийбат, ҳатто уятли гапларни ҳам қўшиб-чатиб гапирар эди. Унсин билан Зумрад дарахт шохидан паранжиларини олиб ёпинишди. Қизлар эшикка қадар кузатишиб, тагин бирпас шивир-

лашгач, «келиб туринглар, жим бўлиб кетманглар», дея қайта-қайта хайр-маъзур қилиб жўнатишди.

Икки ўртоқ Қозикўчадан чиқдилар. Гулчеҳранинг гапларидан, қилиқларидан кула-кула аста юриб кетишди.

Шайхантаҳурдан ўтгач, Зумрад тўхтади. Улар самий хайрлашдилар. Унсин тез юрганидан лаҳзада Баландмачитга келиб қолди ва Хадрага етмасдан ўнгга, ўз кўчасига бурилди.

— Вой, эсонмисиз, Унсиной?— деди эшигидан бошини чиқариб турган Хайринисо — Тулки тилмочнинг хотини. 10

— Хайринисо — ориқ, новча аёл — юзини қалин сепкил босганидан ҳамниша упа суркар, қошларидан ўсма ёз-қиш аримас эди. Қулоқларида катта кумуш ҳалқа, бармоқларида қўша-қўша узуклар.

Унсин тўхтаб кўришди:

— Вой, кўрмабман, Хайринисо опа. Ўртоқларимнинг олдига бир зум бориб келяпман.

— Ҳовлига кириб, Унсиной, зерикиб ўтирибман,— 20 қистади хиралик билан Хайринисо.— Ҳовлимиз бойларникига ўхшаш данғиллама бўлмасаям, ўзимизга яраша қутичадай, кўрганнинг ҳаваси келади.

Унсин қизариб ерга қаради:

— Опажон, тўкис ҳовли, деб эшитганман.

Хайринисо Унсинни сургагандай қўярда-қўймай ҳовлисига олиб кирди. Унсин паранжисини ток пояга ташлаб, тўрт томонга кўз югуртирди. Мақтанганича бор экан...

— Тилмоч акамнинг завқи тузук экан, уй-айвон, уй- 30 айвон... Ҳаммаси жойида.

Хайринисо севиниб кетган эди, дарров айвонга кўрпача ташлаб, Унсинни ўтқазди, ўзи ҳам тиззасини қучоқлаб қизнинг рўбарўсига ўтириб олди. Гапга тушиб, маҳалланинг олди-қочди, фиққи фужурини бино қўйиб гапира кетди. Ҳамсояларнинг ҳаммасига бир бошдан тош отиб, ёмонлашга киришди. Унсин хижолатда, нима дейишни билмас эди. Бир оз жим ўтиргандан кейин ўзини тутиб совуққина оҳангда деди:

— Хайринисо опа, ғийбат қуриб кетсин, ширин-ши- 40 рин гаплардан гапиринг.

Хайринисо парво ҳам қилмади. Бир зум жағи тин-

мас, ичида йиғилганларни бировга тўкмаса тинчимас эди.

Мана, хонадан лоп этиб бош яланг, эски тўнга ўралган Тулки тилмоч тиржайиб чиқиб келди.

— Келинг-келинг, синглим, жуда соз бўпти келганингиз,— деди яқинроқ келиб.

Ғилай кўзларининг қай бири Унсинга тикилганини билиб бўлмасди.

10 — Вой ўла қолай, бу нимаси-я, Хайринисо опа, айтинг, нарироқ турсинлар,— дея рўмолини дарров юзига торти Унсин.

Тилмоч ноилож, аранг орқага тисланди, имлаган хотинига ёмон кўз билан бир қараб олди-да, остонага чўққайди.

— Хўш, турмуш қалай?— сўради тилмоч қиздан ғирром кўзларини узмай.— Чол отанг ўлгудай айёр-да, бурганинг ҳидини бир чақиримдан билиб олади. Эҳтиёт бўл, синглим, битта-яримта чўлоққами, кўргами сотиб юбормасин тағин.

20 Эрига ўшшайиб ўтирган Хайринисо гапни қоқди:

— Эзма, исқирт чолнинг қилиғи қурсин, Унсиной. Эсизгина, гулдай умрингиз кулбайи вайронада ўтиб кетяпти-я, сизни хўп авраб ишлатяпти қоқвош чол.

Шошилганидан дарров сўз тополмаган Унсин бир лаҳзадан сўнг ўзига келди, қаддини ростлаб, кинояли оҳангда дадил жавоб берди:

30 — Шокир отамни билмас экансизлар, у киши ақлнинг хазинаси, донишманд; мендай муштипар етим қизни қанотига олиб, ўз қизидай асраб ўтирибди. Ўла-ўлгунимча миннатдорман, отамнинг бу яхшилигини асло унутмайман,— деди қиз қатъий тусда.— Хайринисо опа, санамай саккиз демаңг. Кўзи шилпиқ, елкаси чиқиқ бўлса ҳам, кўнгли тоза, топилмайдиган одам.

Тилмоч папирос чекиб, кўксовлардай бўғилиб йўталди.

40 — Синглим, айтдим қўйдим-да, ҳозир билмасанг, кейин биларсан, шунда гапларимнинг маъносига тушунасан. Майли, ишлайвер, бироқ топганингни очкўз чолнинг қўйнига солаверма, ўзингга ҳам керак бўлади, мундоқ четга ҳам тугиб қўй.

Эр-хотиннинг бирпасгина жағи тинган эди, Унсин ўрnidан турди:

— Хайр, опа, менга ижозат.

— Вой, бу нимаси, жиндайгина ўтиринг, чой қилиб келай, қуруқдан-қуруқ кетаверасизми? Эндигина икковимиз чуғуллаша бошлаган эдик, тилмоч бузди-да,— эрига хўмрайди Хайри.

Унсин юзини паналагани ҳолда бориб токдан паранжисини олди, ёпиниб эшикка юрди.

— Қелиб тур, синглим, ўтган-кетганингда кириб тур,— деди тилмоч ва папиросини сўра-сўра қизга бошдан-оёқ қараб қўйди.

Унсин индамади, орқасидан илашиб кўчага, қадар 10 чиққан Хайринисонинг сўзларини ҳам эшитгиси келмасди. Кўчада енгил тортиб, ҳовлисига шошилди.

Чол билан кампир айвонда гаплашиб ўтирардилар.

— Йўқ бўлиб кетдинг, қаерда қолдинг?— сўради кампир.

Унсин паранжини тахлаб, айвон тоқчасига қўйгач, кампирнинг ёнига чўққайди, кўрган-эшитганларининг ҳаммасини ҳикоя қила бошлади. Аммо Хайринисоникига кириб чиққанини айтмади. Қийимларини алмаштириб чиққач, чолга мурожаат қилди: 20

— Ота, менга иш тайёрладингизми? Ишни соғиниб келдим, бугунги ҳиссамни бирпасда бажариб ташлайман, яхшиям менга шу ҳунарни ўргатдингиз, отажон, сиздан жуда-жуда хурсандман.

Шодланиб қизнинг юзига тикилган чолнинг меҳрли кўзлари ёшга тўлиб кетди:

— Э-э, жоним қизим, умринг узоқ бўлсин, тупроқ олсанг олтин бўлсин, бахтли бўл!.. Яхши хабарлар эшитиб, мен ҳам севиниб ўтирибман, мардикорликка кетганлар яқинда қайтишармиш. 30

Унсин қувониб кетганидан ўрнидан ирғиб турди, кўзларининг намини артиб, чолнинг елкасидан қучди.

ИГИРМА ТУРТИНЧИ БОБ

1

Зумрад ҳовлига ёзилган эски наमत устида нонушта қилиб ўтирарди...

Онаси бир ҳафта мобайнида тўқилган жиякларни эски рўмолга тугиб, сотгани олиб кетган. Дукчи бўлса, ҳар кунгидай, намоздан чиқиб, ишига жўнаган.

Зумрад севгилиси Умаралини ўйлаб, ширин хаёллар огушида беҳуш ўтирарди. Унинг Умарали билан боғлиқ хотиралари ипга терилган марвариддай кўнглида сақланади. Тунов кун тўсатдан Умаралининг синглиси Жамила келиб қолди. Зумрад ўша кунги гапларини бир-бир хаёлидан ўтказди. Жамила ўрни келганда жуда эҳтиётлик билан, гўё ҳазиллашгандай бўлиб: «Сизга Саидаҳмадбойнинг ишқи тушганмиш, сизнинг ҳам майлингиз борми?» дея Зумраднинг қўйнига қўл солиб кўрган эди. Шунда Зумрад Жамилага гинаомуз қараган ва истеҳзоли жилмайиб: «Бойнинг давлати олтин бўлса, менинг давлатим муҳаббатим. Муҳаббат севгилисининг давлатини эмас, кўнглини суриштиради. Мен сиз айтган у маишатпараст бойлардан нафратланаман, ҳазар қиламан», деб боплаб жавоб қайтарган эди. Зумраднинг оғзига тикилиб ўтирган Жамила буни эшитиб, бирдан чеҳраси ёришиб кетган, дугонасини бағрига босиб, узр сўраган эди. Зумрад буларнинг ҳаммасини бир-бир хаёл ойнасидан ўтказди. Сўнг хотиралардан, ўйларидан

20 узила олмагандай, хомуш дастурхонни йиғиштирди, самоварни ўчоқ бошига элтиб қўйди-да, қўлига каштасини олди. Лекин ишга асло тоқати йўқ, гала-гала ўйлари ва фикрлари чигал, зим-зиё... Палак тикиш — қон ютиш билан баробар. Арзимайдиган пули қуриб кетсин, эсиз ёшлиги, наҳотки умри шундай ўтса...

Зумраднинг тикиши гўзал, ипакни турлаши ҳам моҳирона. Лекин шу топда қўли сира ишга бормайди, истар-истамас қатим тортади. На қилсинки, дардисар муҳтожлик оғир тош каби елкага чўккан... Ичдаги ҳислар

30 лари чайқалиб кетгандай, ўқтин-ўқтин хўрсиниб қўяди.

Саратоннинг боши. Жардан сувнинг шовқини эшитилади, сув бўйидаги обжувозлар, тегирмонлар кўриниб туради. Ҳаво дим. Гоҳо ҳовлида аста елиб ўтган шабада садарайҳонлар ҳидини бурқитиб димоққа уради.

Бирдан эшикни кимдир секин қоқди, эшик ҳалқасини бир-икки урди. Зумрад сапчиб эшикка югурди.

— Кимди?— деб сўради паст товуш билан. Ҳеч ким индамади. Зумрад бир зум пойлагач, аввал секин эшик тирқишидан мўралади, кейин эшикни астагина қия

40 очиб, бошини чиқарди.

— Мен... мен...— деди Умарали шивирлаб.

Зумрад унинг товушидаги титроқни дарров пайқанган эди.

— Соғиниб келдим..— деди секингина Умарали, на-
фаси тиқилиб.

Зумрад эшикни қия очди.

— Эсонмисиз?— сўрашди мулойим табассум ва та-
возе билан.— Ишингиз бормиди?— маъноли, баҳаё
оҳангда сўради кулимсираб. Ёноқлари қизариб кетди
қизнинг ҳам.

Умарали эшикка яқин қадам ташлади-да, дарвоза
ёнидаги дарахт панасига ўтди. У энди юракдаги муқад-
дас ҳаяжонини яширишга тиришмади, аксинча, кўнглини ва бутун вужудини лим тўлатган улуғ ишқини сев-
гилиси ҳузурда тўкиб солишга жазм этди. Ялинган
оҳангда сўзлади у:

— Хаёлингиз кўнглимни макон қилиб олган, муҳаб-
бат дарди огир экан...

Бейхтиёр бир-бирига тортилган кўзлар бир зум уч-
рашиб қолди. Умаралининг кўзларидаги ўтни кўрганда,
Зумраднинг қалби қаттиқ уриб кетди, кўзини ерга олди.

Умарали товушини тагин ҳам пасайтирди, дилидаги
бутун дардини, ишқини сокинлик билан сўзлай бош-
лади:

— Муҳаббатим кўнглимнинг найи, доимо мунгли
қалбимнинг садоси. Фариштам, гўзалим, ўтинаман; сира
хафа бўлманг, асло ранжиманг. Ишқингиз қалбимни
муттасил забт этди. Доимо дилимда ёлғиз сиз. Юрсам,
турсам, уйқуда ва ҳатто мутолаада доимо қаршимда
турасиз. Ҳамиша пок, муқаддас ҳолда кўраман сизни.

Зумрад аста бошини кўтарди, йигит унинг кўзлари-
ни бейхтиёр ўзига тортар эди. Умарали яқинроқ келди:

— Маликам, кўксимда ҳасратим кўп, сўзларим ни-
ҳоят кўп, на қилайки, изҳоридан ожизман. Забун толе
пешанамга битган бало бўлди. Сиз мурувват қилинг,
шафқат қилинг, лутф этинг, вафо айланг...— ёлвориб,
ҳисларидан энтикиб давом этди Умарали.— Вафо дунё-
даги энг асил нарса, гавҳар дейдилар уни. Ялинаман,
жафо тигини тортмагайсиз менга... Ажаб эмас, толе
қуёши ярқираб кетса...— Умарали баланд руҳ билан
гапирарди. Севгилисидан кўз узмас, тотли бир титроқ-
да, кўзлари муҳаббат нурида ёнган ҳолда қизнинг қўли-
ни оҳиста ушлади у.

— Вой, бу нима қилганингиз, уят-ку, тек туринг...—
деди нозли бир оҳангда Зумрад ва қўлларини Умарали-
нинг қайноқ қўлларидан секин сугурди.

Умарали икки қадам орқага ўтди, дарахт панасига олди ўзини.

— Тинглангиз, дилбарим, фақирман, қашшоқман. Фузулий тили билан айтсам:

Банамки қофила солор, корвон ғамам,
Мусофири раҳи саҳройи меҳнату аламам.
Ҳақир боқма бана, соғинма кимсадан камам,

Фақиру подшоҳ осо, гадойи муҳташамам.

10 Ҳарорат билан юракка тўлган қон тўлқинида сўзла-
ди Умарали:

— Елғиз муҳаббатим, севгим бор, маликам! Пулим, молим-мулким йўқ, кафтдай боғим йўқ. Хароба кулбам, пок қалбим, буюк ишқим бор. Боёнларда, ганиларда,— гарчи улар дуру марварид, олтину кумушларга чўмилган бўлсалар ҳам,— тариқдай қалб тополмайсиз, бир чақага арзимайди уларнинг одамгарчилиги. Беғубор виждон, соф қалб ҳар нарсадан юксак, асилдир. Буни унутманг, лутф айланг, маҳбубам! Минг шукурлар бўлсинки, тангрим биз каби фақирларга шуни ато қилмиш.

20 Кўнгил сўзларини, муҳаббат сўзларини тинглаш нақадар тотли бўлса-да, Зумрад мулоиймлик, минг бир эҳтиётлик билан сўзни чалғитишга, суҳбатни бўлак йўлга оғдиришга тиришди. Қаршисидаги кўзларини жовдиратиб термилган йигитга юмшоққина деди:

— Аҳволни яхши тушунасиз, мулласиз, гапиринг, мен эшитай. Шу тўрт девор ичида қон ютиб, беҳад заҳмат чеккан дилхаста синглингизга лоақал сиз шафқат қилинг.

30 Умарали ичдан бир уҳ торгди, ранжиган ҳолда ерга боқди.

— Мен муҳаббат ҳақида гапиргим келади, борлигимни ҳамиша ўртаб турган муқаддас ишқим ҳақида нслайи фиғонимни тўкай деб келдим эшигингизга, сиз мендан аҳволи замондан сўрайсиз. Аввало, севгимни эшитгайсиз, сўнгра ўзга мавзуга сурганг мени, гўзалим. Наҳотки бир оғиз жавобни қизғансангиз мендан? Қалбим ичи олов...— деди ялинган оҳангда йигит.

40 — Сабр ҳар нарсадан азиз дейдилар, мулла ака. Мулоҳазаларимни тарози палласига қўйишга фурсат берсангиз дердим, на қнлайки, сизда ҳам шафқат йўқ кўрнади,— деди Зумрад сеҳрли кўзларига тўлган ноз билан.

Умарали қизнинг ҳар нечук усталик билан берган жавобидан ранжиган эди. Бирдан бутун орзулари чилчил бўлгандай туюлди, унинг юзига ноумидлик, аллақандай шубҳа кўланкаси югурди. Лекин бир лаҳза сукутдан сўнг сўзларидан ҳаяжон, ҳарорат тошиб, улуғ муҳаббатидан дадиллик, ишонч касб этиб, тагин гапира кетди:

— Йўқ, кечирасиз, жоним! Севги можароси қадимий. Ҳақиқатан севги — инсон маънавиётининг гавҳари. Ҳақиқий ишқ — соф қалбнинг олови, пок виждоннинг умиди. Мен шундай муҳаббат тўла юрагимни кўтариб келдим остонангизга, азизам! Иккимиз, ҳақиқий мусаффо бир ҳаёт қуриб, абадий севги билан бирлашсак, қалбни-қалбга қўшсак, гўзал бўларди. Асли муддао шу эди...

Зумрад эшик узра тўкилиб турган бодом новдаларининг бирисидан япроқларни уза-уза йигит оҳини тинглар ва ўқтин-ўқтин ичдан уҳ тортар, ички кечинмаларини яширишга, кўринишда ўзини сокин, бепарводек тутишга тиришар эди.

— Қалбга қалбни қўшсак дейсизми? — бир барғни Умарали томон отди, ўзининг ёқимли табассуми билан гапирди:— Сехта эмасмикан гапингиз?! Севги йўллари ниҳоят сирли эмиш, устоз! Ҳақиқий ишқ жуда нодир деб эшитардим. Билмадим... Умарали ака, шу кеча-кундуз не воқеалар рўй берган, замонадан сўйланг, эшитгим келади,— деди қиз.

Умарали нягини ушлаган ҳолда сукут қилди. Унинг хаёл хонасида олам-олам гап, барчаси нуқул ишқдан. Шу аснода бошқа мавзудан оғиз очишни сира истамасди. Оғир сукутдан сўнг хафа ҳолда дардчил, ҳазин кўзларини қизга тикди. Ўткир иборалар, серранг сўзлар, сиқик жумлалар билан шошмасдан, вазмин сўзлай бошлади. Россия улуғ бир денгиз каби кўпирганини, Муваққат ҳукумат бор-йўғини ҳарбга ташлаб, қурола-аслаҳага сарф қилаётганини, «Енгамиз!» деган бир сидра пуч шиор билан халқни алдаганини сўзлади.

— Жами боёнларга уруш деган баҳона бўлди, ҳаммаси бир ёқадан бош чиқариб, ҳарб, ёлғиз ҳарб, дейди. Туркистон бўйлаб хил-хил жамиятлар, иттиҳодлар турғияпти. Айниқса уламолар жамиятида, Шўроёи исломда уламо ва жадидлар фаолияти зўр. Эшитишимга қараганда, рус ишчилари, демократ унсурлар ҳам ғолибо

бўш келмайди. Буларнинг қўллари баланд, халқ ичра обрўлари дуруст.

Зумраднинг чеҳраси очилиб кетди, у сукутда, жиддият ва ихлос билан қулоқ соларди.

- Шу аснода русча ўрганмоқ мутлақ зарурдир. Мана кўринг, рус алифбоси,— деди Умарали қўлтиғидан китобни чиқариб.— Қидириб юриб, аранг ўспирин муаллим топдим, ҳафтада тўрт кун бир соатдан дарс оламан. Ҳар нечук эпини топиб, ўрганиб олиш ниятим бор, тиш-тирноғим билан ёпишдим, жазм этдим бунга. 10 Замонага бир разм солсам, у бир азим дарё каби оқиб турибди. Туркистон халқи ҳам ғафлат урткичидан бош чиқариб, тараққиёт йўлини ахтармоқчи, тангрим ўзи ёрлақасин. Лекин, қараб турсам, ҳақиқий халқпарварлар инҳоят оз. Жаидлар, уламолар биргаликда халқ юрагига йўл топиб, вазифалар, режалар, тадбирлар тузсалар мумкин эди. Аммо, афсус, минг қатла афсуски, жадидлар бир томонда, уламолар ўзга томонда. Гина-аразлар, ҳақоратлар, ҳатто муштлашишга қадар бориб 20 етади улар. Бу кунги даҳшатли ҳақиқат шу, азизам. На қилайинки, борми бунинг бирон чораси! Миллат, миллат, дея токайгача беҳуда айюҳаннос соламиз?! Амалда эса нуқул фиқу фасод. Уйлаб қарасам, аҳволимиз фоже. Мактаб масаласи шаксиз кундалик энг зарурий масала. Умримизнинг гул фасли эски мактаб, хурофот ботқоғида зое кетди, токайгача бундай разолат?! Эндликда мактабларни ислоҳ этиб, янги мактаб тузиб, Урта Осиё тарихи, риёзиёт, ҳандаса, фалакиёт каби илмлардан таълим берилса, шояд талабаларни ҳақиқий илм булоғидан баҳраманд қилсалар, гўзал, савобли бўларди. 30 Айни муддао шу ҳозир. О, заволли Туркистон!..

Умарали узун сўлиш олиб бир неча дақиқа сукут қилар экан, гапиринг, тагин жиндай эштай, дегандай термилди Зумрад.

Умарали кулимсиради, секин бир йўталиб давом этди:

— Мен чин юрагим билан халқчимап, бу йўлдан асло чекиниш йўқ.

- 40 Умаралининг ҳар бир айтгани қизнинг қалбини чўгдай узарди. Ҳамиша танҳо иш тикар экан, Зумраднинг тиниқ фикрлари, ёниқ орзулари ўзи каби фақир қизлар тақдири, уларнинг илм ва эркдан маҳрумлиги ус-

тида айланарди. У қафас қушидай мискин бўлса-да, халқ дардини англай оладиган, кенг фикр юритадиган ўткир ақлли қиз эди. У ҳозир Умаралини зўр ихлос билан тинглар эди. Қизнинг бутун сиймосида бир жиддият, руҳий теранлик жилваланади, Умарали гоҳо бир неча дақиқа сукут этиб, қизнинг сулувллигига, руҳий гўзаллигига, соҳир кўзларига тўйиб-тўйиб термилар ва нчдан хўрсиниб қўяр эди.

Умарали сукут этгач, Зумрад паст товушда гапира бошлади:

10

— Ун кунча бўлди, яқин ўртоғимникига, Унсинойникига борган эдим.— Бир зум жим бўлди Зумрад, кейин Умаралига қараб сўради:— Йўлчи деган йигитни эшитганмисиз? «Бола бермаймиз, дод оқ пошшонинг дастидан!» деб халойиқ маҳкамага борганда полислар ҳужум қилиб, эрларни, хотинларни ялписига ўққа тутиб, печанеча қурбон бўлган, сира гумоним йўқ, ўзингиз мендан яхши биласиз бу фожияни, ана шу қурбонларнинг бири Йўлчи деган бир асил эр йигит бўлган. Унсин унинг синглиси, бизнинг қариндошимизникида яшайди, га-
риб, аммо ақли баркамол бир қиз, ажойиб хислатлари бор... Яқин ўртоқмиз.

20

— Дарвоқе, эшитганман, халойиқни исёнга бошлаган мард йигитларнинг бири бўлган у. Синглиси борми-а? Шундай денг?

— Ҳа, Унсин ақлли, идроки ўткир, самимий қиз. Янги шаҳарга, ишчиларнинг бир каттаконининг олдига олиб бораман, деди. Майли, юр, Янги шаҳарни айланиб келамиз, дедим. Ҳаялламай икков жўнадик. Уйлари батартиб терилган узун тўғри кўчалар, текис ҳаммаси, 30
оғзим очилиб қолди. Унсин бир ўрис ишчининг уйига олиб борди. Ҳовлида ўн-ўн беш киши тамаки чекиб суҳбат қиляпти. Биз оҳиста юриб, хонага кирдик. Васильев деган кишининг хотини кўп илтифот кўрғазиб, ғоят хушнуд қарши олди. Кейин эри кириб бирпасгина гаплашиб ўтирди. Бир ақлли одам эканки, айтган ҳар бир сўзининг маъзини чақа-чақа хийли нарсанинг тагига етиб олдим. Замон ўзгаряпти, қизларим, сизлар ҳам кам фурсатда рўёбга чиқасиз, биз бошлаган кураш ҳақиқат келтиради, деди у. Озодлик, ҳуррият келади, 40
дейди. Жуда гап кўп, қўйинг-чи, мулла ака, ҳайтовур бизнинг тилда у туппа-тузук гапирар экан. Кейин сенин деразадан мўраладик. Ҳовлича, ўрислар орасида

конка ҳайдайдиган мусулмонлардан иккитаси ўтирибди. Турмушга ўзимиз хўжайин бўламиз, деди Васильев ака. Ростмикан?

Зумраднинг гапларини диққат билан тингларди Умарали.

— Ажойиб гаплар, ростдан бордингизми-а? Тавба!— деди у.

— Рост айтганларим, қитдай шубҳа қилмасинлар; бордик, ўтирдик, гаплашдик.

10 Умарали бир лаҳза хаёлга чўмди. Таажжубда эди у, сўнг узун бир сўлиш олди.

— Ҳаётимиз гоят мураккаб. Қураш, тўлқин... ҳаётнинг қайнаган чоғи...— тағин ўйланиб қолди у.— Ҳақиқатан, рус ишчиларининг пишиқ уюшмалари бор. Улар, мояна оширилсин, иш вақти саккиз соатли қилинсин, завод-фабрика, ер-сув халқники, деган талабни ўртага ташладилар. Билмадим, нечундир мусулмон ишчилар ҳануз ўз вазифаларини билмайдилар ва ҳақларини талаб қилмайдилар. Афсуски, уларнинг барчаси оми.

20 Шўройи ислом энди камбағал ишчиларни ўз атрофида уюштиришга уриняпти. Уламо жамияти эса зўр бериб ваъз-насиҳатларни, диний ҳисларни ишга солиб, ташвиқот юритмоқда. Қаршимизда бағоят муҳим, мураккаб вазифалар кўпки, ҳисоби йўқ...

— Биз каби қашшоқ-камбағал, фақир бечораларнинг ҳоли харобки, парвардигорим ўзи асрасин. Еганимиз кепак нон, оби ёвғон... Тезроқ даф бўлсин бундай ҳаёт, бездирди ҳар нарсадан... Боёнларимизнинг, қози калонларнинг ғариблар аҳволи билан заррача иши

30 йўқ, эл фойдасини сира ўйламайдилар. Уламолар, оллогга сиғин, шариятни, динни ўйла, дейди. Мулла ака, бу дардларнинг, бу мушкулотларнинг чораси йўқми? Қайдан кўмак сўраймиз? Васильев аканинг гаплари мойдай, малҳамдай ёқди юрак дардимга. Кўча-кўйни оралаб бир ташвиқот қилайми, дейману юрак йўқ, гапга чалинишдан қўрқаман, андиша қиламан. Ҳа, ростдан ойим келиб қолади-я ҳозир бозордан, мумкин бўлса кета қолинг. Тағин фурсат топиб бошқа бир кун гаплашармиз,— мулоим жилмайди қиз.

Умарали эшикка, қиз олдига яқин икки қадам ташлади. Бутун муҳаббати, юраги билан, чуқур меҳр билан термилди унга.

— Илтифотларингизга ташаккур, фариштам, ази-зам, гўзалим!.. Дардларим кўп, сизнинг эса ақл-идрокин-гиз кўп, донишмандсиз, баркамолсиз. Ёлғиз бир айбингиз бор — бепарволигингиз. Ҳазилга моҳирасиз. На қилайинки, ишқингизда девсонаман, мажнунман...

Зумрад чехраси нурга тўлиб кулимсиради, қошлари ноз ифодасида эгилди.

— Узр, мулла ака, табиатим шундай. Рости шуки, тўғри сўзни айтаман-қўяман, айбим шу. Тўғри сўз қалб гавҳари-ку, тўғрими?

Умарали ширин кечинмалар, позик ҳислар қуюнида, ҳаяжонда эди; бир онгина қизнинг қўлини ушлади-да, қўйиб юборди.

— Зумрадхон, остонангиздан узилиб кетолмайман, соат печа бўлди экан? Усталар жамияти мажлисига бормоқчи эдим.

— Қандай мажлис?— қизиқиб сўради Зумрад.

— Жамики усталар Шайхантаҳурга йиғилиб, Усталар жамиятини тузадилар. Юринг, биз ҳам дарахтлар панасида бир он салқин жой топиб ўтирамыз, дуруст-ми?— қистади қайта-қайта Умарали.

Зумрад эшик олдида шилдираб оқиб турган сув лабига чўққайди. Борсаммикан, йўқми, деб ўйлади, иккиланди. Қўлларини сувга солди-да, томчиларини тўзғитиб у ён-бу ёнга сепди.

— Иссиғ-э кун, айни саратон палласи...— деди орадаги сукунатни бузиш учун.

— Ҳаво дим,— деди Умарали хаёли алланечук фикрлар билан банд ҳолда. Нимадир демоқчи эди, Зумрад уни кесди:

— Юринг, кетдик,— сапчиб ўрнидан турди.— Шайхантаҳурда дедингизми? Кўриб келамиз.

Умарали бир он шошиб қолган эди, севиғанидан юзлари ёришиб кетди.

— Мулла акажон, эшикдан нарироқда туринг, дарров чиқаман.— Отилиб уйга югурди қиз.

Умарали толлар, тераклар тагида аста сайр қилиб мамнун ҳолда сабрсизлик билан кезар эди. Узоқдан тегирмоннинг гувиллаши, пастдан — жарликдан обжувозларнинг шовқини эшитиларди. Сувнинг кенг ёйилиб оққан жойларида тўда-тўда сузишган, шўнғиб ўйнаган ўрдаклар кўринарди.

10

20

30

40

Яғир дүппиларда яланг оёқ, чанг-түзон босган болалар эшакларини тәёқ билан туртиб, «Их-их!», «Их-чу!» дея пастликдан юқорига интилар эдилар.

— Юринг!— шивирлади махмур кўзларини сузиб түсатдан қаршида пайдо бўлган Зумрад. У, чачвон қўлида, паранжида, кулимсираб турар эди.

10 Умарали бирдан уйқудан уйғонгандай сапчиб тушди-да, кейин ўзининг аҳволидан кулиб юборди. Зумрадга бошдан-оёқ разм солди. Бурма этакли янги шўх чит кўйлак устидан нафис жияк билан уқаланган беқасам нимча қизнинг позик белини сириб турарди.

— Нимага бунча тикиласиз, тавба,— деди қизарган юзиши қия ўгириб Зумрад.— Бечораликдан кийганимиз ҳамиша чит, топганимиз шу, мулла акажон,— деди ўксиган оҳангда товушини пасайтириб. Эшикни қулфлагач, калитни гувала орқасига қистирди.— Ойим ўзи топиб олади.

Бир дақиқа Зумраддан кўзларини узолмай хушсиз қотган Умарали, секин шивирлади:

20 — Чиндан ақли хушимни йўқотдим, ранжиманг мендан зинҳор! Кийимларингиз шу қадар гўзалки, бу чит кўйлак, бу нимчадаги латофатнинг тасвирдан ожизман... Бир олам завқ... Офарин...

30 — Ҳо, муболағага ҳам моҳир экансиз. Бас, мулла ака, кулманг. Анчаки кўнгил учун айтилган гапларни ёқтирмайман. Завқимиз бир чақага арзимаёди. Ҳар бир баланд завқ соҳибалари, бойвучча қизлар борки, ана уларнинг кийинишларини кўрсангиз, ақли ҳушингизни шу ондаёқ йўқотасиз. Шоҳи-атлас, олтин-кумушларда ғилайн ҳам, чўтири ҳам диққатга манзир, гўё фаришта-лардай кўринади сизга. Афсуски, биз қашшоқмиз. Ҳа, мулла ака,— деди Зумрад Умаралининг эътирозини кесиб,— икки одим олдинроқда юрсалар, дарров гап бўламиз-а!— Ким бор, дегандай атрофга олазарак қараб қўйди Зумрад ва енгил юриб кетди.

Умарали бошини қимирлатди.

— Амрингиз бош устига,— деди кўзларида илиқ табассум билан ва уч-тўрт қадам олдинда кетди.

40 Шайхантахурга яқинлашгач, улар овозларини кўтариброқ гаплаша бошлаган эдилар. Мачит ва мадраса олдидаги бир уйнинг айвонига тўққиз кишидан иборат ҳайъат жойлашган майдонда тумонат одам — усталар,

мардикорлар, гуручга курмак — битта-яримта жадиднамо кишилар...

Умарали шилдириб бу сув оқиб турган ариқ бўйида тўхтаб, Зумрадга дарахтнинг қуюқ соясини ишора қилди.

— Панада тура туринг, ҳозир келаман, аҳволни кўрай-чи.

Елғиз қолган қиз ҳайъатдагиларни бир-бир кўздан кечирди. Афтларидан ақли комил одамлар, афсуски, шундайларнинг усти боши хароб, бирида йиртиқ маҳси-кавуш, бирида у ҳам йўқ... Умарали ўнг томонга ўтиб дарахтлар кўланкасида тўхтади. Узоқда қатор чойхоналар, дўконлар кўринар, муюлишда ўчоқ устига мукка тушган сомсапаз оловни ковлаб, тутун бурқитар эди...

Умарали қалин одамлар орасига кириб кетган эди, авайлаб, ҳайъатга яқин боргач, бир зум тўхтади. Забардаст уста калонлардан уста Сулаймон ва уста Одил, Петров, тагин бир рус мастеровой, таржимон бир қозоқ йигит ва бир нечалари ҳайъатда ўтирардилар. Умарали яна икки қадам босиб тўхтади. У энди жиддият билан нутқни тинглашга киришган эди. «Одил ака чақиряптилар», дея шивирлади қулоғига яқин энгашиб бир йигитча. Уста Одил Умаралини яхши танир, бир вақт дадасининг яқин дўстларидан бўлган эди. Оёқ учида юриб боргач, назокат билан салом берган Умарали шивирлаб сўради:

— Хизмат? Чақирибдилар?

— Кўринмайсан, иним? Замонлар ўзгарди... Замон бизники...— шивирлади уста.— Эшитдим, Шўройи ислом мажлисида уламоларни хўп пачақлабсан!

— Адолат замонига етибмиз, ифлос шахсларни бармоқ билан кўрсатишдан ҳайиқмаймиз, ҳаётга кўрлик, гумроҳлик билан боққан мударрислар кўп. Усталар жамияти тузибсиз, яхши қилибсиз, тақсир, ғоят зарур бу жамият.

— Чиқ, Умарали, минбарга, замон ҳақида, ишчилар хусусида бир нутқ сўзлаб юбор.

Бир зум саросимада қолган Умарали мулойим табассуми билан жавоб қилди:

— Афв этсинлар, уста, ожизман... Халойиқ кўп... бошқа вақт...

— Келиб тур, ука,— деди уста Одил жиддий тусда,— ташкилотга кел, ҳовлига ҳам йўлни унутмагайсан.

Умарали самимий таъзим билан ташаккур изҳор қилгач, пастга тушиб, одамлар ичига кириб кетди.

Нотиқлар кўп, бирин-кетин сўзга чиқардилар. Булар барчаси қашшоқ одамлар, лекин ҳаёт жабрини кўп тортган, жафо кўрган меҳнаткашлар қисқа, лўнда иборалар билан ҳақиқатни гапирардилар. Турмушнинг оғирлигини, боёнлардан кўрган жабр-зулмни, кўкракларигаги тилак-армонни гапирардилар.

Уста Сулаймон ўрнидан турди:

10 — Сўз, дўстимиз Петровга! Таржима учун тилмоч тайёрдир?

Петров секин ўрнидан турди, терларини артиб олгач, шошмасдан салмоқ билан гапира бошлади. Баланд овоз билан гапираётган нутқ эркин қуюлиб кетган эди. Тожтаҳт ағдарилиб, ишчилар синфи қулликдан озод бўлгани, Россия ишчилари буржуазияга қарши фаол курашга киришгани, муҳораба масаласини бир сидра фактлар, далиллар билан мукамал сўзлади. Социал-демократия, буюк большевиклар партияси ҳақиқат, адолат учун изчиллик ва садоқат билан хизмат қилаётганини гапирди.

20 Туркистон рус ишчиларининг ҳам фаол ишга киришганини, бойларнинг вакили бўлмиш Муваққат ҳукумат хиёнат йўлини тутиб, қабоҳатлик билан, туҳмат ва иғволар билан разилона иш олиб бораётганини сўзлади. Шўройи ислом — бойлар вакили Муваққат ҳукумат пинжида, халқ тирикчилигининг танглиги, очлик, барчаси уларнинг айби эканлигини тушунтирди нотиқ.

— Лекин, ўртоқлар, озодлик уфқларда тонг шафағдай ярқираб, чиқиб келяпти. Фоямиз, дилимиз, фикримиз, йўлимиз бир, аҳиллик билан олға! Бутун дунё пролетарлари, бирлашингиз!— деди Петров ва жойига ўтирди.

— Офарин, йўлимиз бир, тўғри гап!— қичқирди орқадан рус тилини тузуккина тушунадиган бир уста.

— Таржима, тўла таржима қилинсин!— бир оғиздан сўрадилар кўпчилик.

Тилмоч қозоқ йигит Петровнинг айтганларини қисқа, лўнда қилиб сўзлаб берди. «Ҳақ, рост!», «Ҳақиқат барча айтгани!», «Офарин!» дея маъқуллади халойиқ.

Сўзга ижозат олиб жадиднамо бир новча киши мин-
40 барга кўтарилди. Нотиқ, Туркистоннинг аҳволи фоже эди, Николай зolim маҳв бўлди, озодлик касб этдик, дея бир сидра сийқа гапларни тўкиб ташлагач, Шўройи исломнинг мадҳига ўтди.

— Жадидлар, уламо ҳазратлар, бойлар ва меҳнаткаш усталар, косиблар бирлашайлик; динимиз, имонимиз, миллатимиз бир! Барча аҳли мусулмон Шўройи ислом қанотига кирмоқлиги шарт!— деди нотиқ қатъият билан ва йўталиб олди.

— Бекор айтибсиз, рус ишчилари билан қадам-бақаддам юрамиз!— деди баланд овоз қўйиб уста Одил.

Жадиднамо киши асабийлашган ҳолда тағин давом этди:

— Жаноблар, шу чоқ иттифоқликни рад этмоқ гумроҳликдир. Жаҳолатни бартараф қилиб, пок ва муқаддас виждон билан бурчимизни ўтамакка ихлос қилсак, шояд мақсадимизга етишурмиз. Муваққат ҳукуматга арз баён этсак, бирмунча эркинлик талаб этсак...— Кўзлари бақрайганча тутилиб қолди нотиқ, кейин томоғини қириб давом этди:— Иншоолло, қийинчиликлардан халос бўлурмиз. Аммо, жаноблар, биз мусулмонмиз рус мастеровойлар бузуқ ният билан бир қавми иккига айирмоқчи, бу расволик, зинҳор бу йўлга қадам қўймагайсиз. Усталар жамияти бахайр бўлсин, лекин уламонинг этагини тутиб, шариатнинг буйруғи билан иш кўрганлар асло адашмас. Ислом ва миллат дарёи нур, муқаддасдир. Биродарлар, буни асло унутмайлик!

— Ўртоқлар!— баланд овоз билан хитоб қилди минбарга чиққан уста Сулаймон.— Сўз кўп бўлди, бир-бирига зид нутқлар ҳам кўп бўлди, майли, зарари йўқ, ҳар бир ақл эгаси оқу қорани ажратишга қодир, деб ўйлаймиз. Усталар жамияти тузилди, дарҳақиқат, бунга эҳтиёж зўр эди, замоннинг талабига жавоб берилди. Рус ўртоқларимизнинг ёрдамига муҳтожмиз, муҳаққақ бирга иш олиб борамиз. Энди музокаралар тўхтатилсин, жамиятга ҳайъат ва раисликка номзод кўрсатилсин.

Умарали ўрнидан қўзғалиб, секин Зумрад томон юрди; Зумрад ҳар бир нотиқнинг сўзини қунт билан, ихлос билан эшитган эди...

— Ажаб қилибмиз келиб,— деди Зумрад.— Шундай яхши гаплар бор экан, зер-забарини қолдирмай уқиб олдим. Замон яхшиликка элтсин бизни.

— Албатта орзуларимизга етамиз, замон халқники бўлғуси, халқ қудратли бир куч...— деди бир оз ўйланиб Умарали, сўнг қўшиб қўйди:— Рус ишчилари билан мусулмон меҳнаткашлари яктан ва якдил бўлмоғи маъқул дейман.

— Үрис киши мияли одамга ўхшайди, ўрисча билмаганимга шу бугун доғда қолдим,— деди куюниб Зумрад.— Жилла бўлмаганда чала-чулпа тушунсам ҳам майли эди; ҳайтовур таржимон йигит, барака топсин, яхши тушунтирди, бироқ калтароқ гапирди фаҳмимда.

— Усталар ҳануз раисни сайлаш жанжалида,— деди Умарали мажлис томон имлаб.— Юринг, городга ўтайлик, айланиб келамиз.

Зумрад ўйланиб қолди.

10 — Борардиму... иш кўп-да. Дардисар палакни тикмасам бўлмайди!

Умарали индамади, бир лаҳза сукутдан сўнг дард билан деди:

— Тушунаман, азизам, тирикчилик... Майли, боринг мен ўзим бир айланиб келарман. Татар ошналарим кўп, балки улар билан суҳбатда бўларман, балки рус ишчилар йиғини бордир... Зумрадой, ижозат берсангиз, уйингизга қадар кузатиб қўйсам?..

20 — Йўғ-э, ўзим кетавераман, яқин-ку, сиз йўлингиздан қолманг, хайр,— Зумрад паранжисининг олдини қўллари билан беркитиб, тетик юриб кетди.

Умарали меҳри тошган ҳолда ҳаяжон ва ҳислар қуюнида узоқ сукут этгач, аста юриб, Шайхантаҳур ичидан кўчага, трамвай йўлига чиқди.

II

Зумрад уйга келганда ойиси жун аралаштирилган лойдан қозон тувоқ ясаб ўтирарди. Рўмоли сирғалиб елкасига тушган, оқ сочлари пахмоқ, тўзиган, бурушиқ юзларидан тер томчилари думалаб қуюлар эди.

30 — Қаёқларда юрибсан, дайди?— сўради ранжиган она, ишдан бошини кўтармаган ҳолда.

— Доим қадамимни суриштирасиз, Шайхантаҳурни айланиб келдим,— онасини эркалик аралаш жеркди қиз.— Лойдан тувоқ, шуям ишми, бир чақага ёғоч тувоқ олсангиз осмон узилиб ерга тушармиди?!

Онаси қаддини ростлаб, белини уқалай-уқалай гапга тушди:

40 — Уйда бўлмаганингга ачиняпман. Энди бозордан келиб турсам, эшикдан лоп этиб Манзурахон кириб келса борми, шошиб қолибман. Келин пошша бирам ки-

йинганки, ақлим ҳайрон қолди. Бошидаги янги товар паранжиси кўзингни олади...

— Манзура келдими, тавба-я!— Паранжисини думалоқлаб четга ирғитди Зумрад.— Гапиринг, ойижон, нима деди?

— Сени пойлаб анчагина ўтирди, чой қайнатдим, дастурхон ёздим. Оппоққина қиз эди, даланинг офтобида хийли қорайибди бояқиш. Уй-жойи, ҳол-аҳволидан гапириб эси кетди. «Ҳар кун меҳмон, ҳар кун боғда уч супа улфатлар йиғилади, базми-зиёфат, ўлиб бўлдим, 10 холажон», дейди.

«Куёвингиз ўлмагур жума келдими улоққа жўнайди», дейди. Қайнатасидан хурсанд, ер-мулки кўп, катта бой деҳқон эмиш. Сен келавермадинг, «Уч кун ўтганда арава юбораман, албатта борсин», деб тайинлай-тайинлай кетди бечора. «Соғиндим», дейди, гапи кўп шекилли...— Кампир тувоқни силаб-сидириб текислай бошлади.— Ҳа, ростдан, болам, Манзураҳондан секин сўрадим: қалай, қаллиғинг кўҳликкинами, ёқтирдингми, дедим. Уртоғинг хафароқ кўринди, бир уҳ тортиб жим 20 бўлди, кейин: «Холажон, қорачадан келган, кўримсизгина йигит, дарди улоқ, ўлгудай қизғанчиқ, эшикда юрган бир қарич болалардан ҳам рашк қилади», деб қотиб-қотиб кулди. Саксон яшар аравакаш билан юборибди,— пиқ-пиқ кулди кампир.— Бор, қизим, ёзнинг авжи ҳусни тўлган, тўкин вақти, ҳордиқ чиқариб келасан.

Зумрад хаёл сурган ҳолда хомуш, жим ўтирарди.

— Нимага гапирмайсан?— сўради она қизига қараб.

Зумрад ижирғанди:

— Қайдам, борсамми, йўқми, деб ўйлаяпман, ойи. Тўйида қаттиқ айтишиб қолганмиз, кўнглим қолган Манзурадан. 30

— Вой шўрим, уришганинг нимаси?!— Бақирди кампир жаҳл билан.— Асилзодаларнинг димоғи баланд бўлади, яхши гапириб юравер, зинҳор уриша кўрма!

Зумраднинг энсаси қотганидан онасига жавоб бергиси ҳам келмади, сояга сурилиб, ишини қўлига олди.

Уч кун ўтган эди, катта арава гумбураб келиб тўхташи билан эшик шақ-шақ урилди. Кимлигини дарров 40 пайқаган кампир эшикка югурди.

— Ассалому алайкум, амакижон, келдингизми?— сўради Момосулув эшикдан мўралаб.

— Манзурахон юборди,— тўнғиллади чол.

Эскигина тўнда, қамчини елкага ташлаган, оппоқ соқоли кўксига тушган, новча, бақувват чолни кўриб, «Вой ўлай, девдай киши экан», деди кампир ичида.

— Қизимга айтиб кўрай, андак сабр қилинг, ота,— жавоб берди кампир эшикнинг тирқишига оғзини қўйиб.

10 — Тур, отлана қол!— қистади Момосулув Зумраднинг бошига келиб.— Уйнаб келасан, шояд ўртоғинг яхшигина куёв топиб берса, тунов кун учини чиқариб қўйган эди. Шояд бахтинг очилса...— деди кампир.

Зумрад жавоб бермади, ёнидан шарқираб оққан сувага қараб жим ўтирарди. Шу топда эшикда кўринган Гуласалга кўзи тушгач, дарров қўлидаги нинани кирпечига қадади.

— Ҳой, Зумрад, эшикда арава сенга маҳтал шекилли?— сўради ажабланиб Гуласал.— Аравакаш бобонинг савлатидан анграйиб қолибман, жуда бетоқатланиб турибди-я, гапир?

20 — Ҳа, менга қараб турибди,— нохуш жавоб берди Зумрад,— Манзурахон даласига чақиртириб юборибди, кўнглим қолган, оёғим тортмаяпти.

— Вой ўла қолай, Манзурахон азда-базда чақиртирса-ю, бормаганинг нимаси! Уят бўлади-я, ўртоғингни хафа қилма. Боғи каттами? Сенинг ўрнингда бўлсам жон деб борардим.

— Қаънида, узоқ жуда,— жавоб берди Зумрад.

— Ҳа, бўпти, юр бирга борамиз, бизнинг қариндошимиз бор, баҳона билан уларниям кўриб келаман.

30 Зумрад бир лаҳза иккиланиб ўтиргач, Гуласалга ўгирилди:

— Бўлди, жадалгина кийиниб чиқа қол!

Гуласал эшикка югурди. Зумрад атирсовуннинг олқиндиси билан юз-қўлини ювди, сочларини тараб, янги гулли чит кўйлак ва беқасам нимчасини кийиб, қайта-қайта ойнага қаради, бошига пушти товар дуррасини боғлади. Паранжисини бошига олиб ҳовлига тушди, Момосулув севиниб қизининг бошидан оёғига зеҳн солгач:

40 — Ажаб ярашибди кўйлагинг,— деди сўнг орқасидан пичирлаб аллақандай дуо ўқиди ичида.

Зумрад кўчага чиққан ҳамон аравада ўтирган Гуласалга кўзи тушди.

— Мунча куттирмасанг, мен ўлгур зингиллаб уйга кирибман-да, нари-бери кийиниб югурибман,— деди Гуласал ранжиб.

Зумрад ғилдирак кегайларига оёқларини енгилгина қўйиб аравага чиқди. Арава янги, баланд, бўялган эди. Аравакаш чол яғир қалпоғини икки қўллаб бостириб олди-да, бир ҳамла билан эгарга чиқди, оёқларидаги қўпол этикларини шотига тираб ўринлашиб ўтириб олгач, «Чух» деган эди, от енгил юриб кетди.

Қизлар секин шивирлашиб пиқ-пиқ кулиб қўярди- 10
лар. Гуласал эзмалигидан бир бошлаган гапни тезгина охирига етказмас, минг мақомга солиб, Зумрадни дам кулдириб, дам ҳайратда қолдириб, сўздан сира тўхта-мас эди.

— Ота, етиб келдикми?— сўради Гуласал чолдан, Самарқанд дарвозадан анча ўтилгандан сўнг.

— Пича бор, чироқларим,— жавоб берди чол нос-войини туплаб.

— Ота, хизматдамисиз, ё қариндошлари бўласиз-ми?— сўради Зумрад чолнинг чиқиқ елкасига қараб. 20

— Йўқ, чироғим,— деди ҳазин товуш билан бир он сукутдан сўнг чол,— малаймиз... Уттиз йил бўлди ча-мамда, шу даргоҳда меҳнат қиламан... Ҳа, бойнинг хиз-матида умр хазон бўлди...— бошини чайқади чол.

— Ўғил-қизларингиз йўқми?— сўради тағин Зумрад.

— Э-э, бир қизим, тўрт ўғлим бор, учови уйланган, кенжатоғим тоқ, кўзим тиригида униям уйлантирсам деган ниятим бор, бироқ ночормиз, қўлимиз қисқа...— Чол жим бўлди, бир неча дақиқадан сўнг гапда давом этди:— Бойнинг жуда донғи кетган, эшитгандирсизлар. 30
Ўзи элликдан ошиб қолган бўлса ҳам, овни жуда яхши кўради, боқиб қўйган қирғийлари бор боғда, кўрарсиз-лар. Ҳамма ёқ экин-тикин, боғ-роғ, бир парча бўш ери йўқ.

Зумрад ва Гуласал чолнинг сўзларини жим тинглаб борардилар. Икки томони боғ, шафтоли-ю беҳи, ўрик, олмалар дарахтларда ғуж-ғуж... Боғлар орасидан гоҳо узоқларда экинлар кўринар, кўчанинг билқ-билқ тупро-ғини чангитиб ўйнаб юрган тўда-тўда болалар йўлиқар эди. Тез-тез гузарлар, одамлар, қалин чойхоналар уч- 40
рарди.

— Ота, тирикчилик оғир-а? Қанча сўлкавой оласиз иш ҳақингизга?

— Э-э, қизим, мўлжали йўқ, кун ўтказиб юрибмиз-да, еганимиз жўхори...

Араванинг икки ғилдирагидан тупроқ шувиллаб қуюларди.

— Қуриб кетсин-э чанг,— деди Зумрад паранжисининг олдини яхшироқ ўраб.

— Йўқ, ўртоқ, чанг дори нарса-я, тилладай асил дейман назаримда... Отажон, кампингиз бордир-а?— сўради Гуласал жиддият билан.

- 10 — Кампирим бор, бояқиш қоқ суягу, аммо чайир,— қиҳ-қиҳ кулди чол, кейин кўзларига тушган қалпоғини кўтариб қўйди-да, сўзида давом қилди...— Йўл узоқ, зерикдиларинг, чироқларим, бир лапар айтиб берай, эшитинглар:

Лапар айтай бониё,
Мен лапарнинг кониё,
Мен лапарни айтганда,
Чиқсин қизлар жониё!

- 20 Қизлар ичаги узилгудай қотиб-қотиб кулдилар, Гуласал кўзларининг намини артиб, кулгидан энтикиб деди:

— Вой, ота-ей, жуда ўхшатиб айтасиз-а!

— Болагинам, бобомдан эшитган эдим,— қиҳиллаб кулди чол.— От жонивор асил-да, тер қуйиб кетди, шундаям писанд қилмайди.— Чол отнинг бўйини силаб, меҳр билан ёлларини тузатиб қўйди.

Пастак боғ деворлардан эгилган шоҳларда шафтолилар шиғил, узоқда турли иш билан банд боғдорлар кўриниб қолади.

- 30 Орқадан қўш олмовут от қўшилган қоп-қора, ялтираган файтон енгил елиб келиб ўтиб кетди. Извошчи ўрнида Эшонхон ўтирарди, орқада гунафша хитойи товар паранжида Зебихон. Файтон аллақачон ўтиб кетган бўлса ҳам, уларнинг кулгилари ҳамон қизларнинг қулоғида жаранглар эди.

Зумрад извошдагиларни дарров таниди. Орқаворатдан эшитган эди, демак, бежиз эмас экан.

— Қизиқ-қизиқ гаплардан гапиринг, отажон,— ялинди Гуласал.

- 40 — Э-ҳа, қизларим, менинг кўрганимни ҳеч банда кўрмасин. Кўп ғалвалар кечди бу ғариб бошдан. Бу дунёда қитдай роҳат кўрмасдан умр ғиз этиб, бир учуримдек ўтди, десам бўлади. Қани энди тоат-ибодат билан умр оқшомини тугатсам!.. Ҳа, мана, келиб қол-

дик,— чол қўлидаги қамчи билан ўнг томонга ишора қилди.

— Вой, Новзага келибмиз, мен етибман-ку, лаҳзагина тўхтаг, — деди Гуласал ҳовлиқиб ва арава тўхтаб улгурмасдан таппа ўзини ерга ташлади.— Зумрадхон, сен ҳам келиб кет, фақирлару, лекин кўнгиллари тоза, яхши одамлар. Отажон, хайр! Манзураҳонга салом дегин, Зумрад!— қичқирди у Зумрадга, юриб кетган арава орқасидан.

Булар тагин бирмунча юргандан сўнг катта дарвоза олдида тўхтадилар. Зумрад ҳали аравадан тушиб улгурмай, қаердандир хабар топган Манзура, севишиб унинг иқболига югурди. 10

— Вой, бормисан, ўртоқ деган ҳам шундай бўлади-ми, бир хабар олай демайсан? Узоқ бўлсаям, салқин, яхши жой.

Улар қучоқлашиб кўришгач, катта, пишиқ дарвозадан ичкарига киришди. Бўғот томли қатор уйлар ва айвонлар ҳовлининг икки томонини эгаллаган, кенг саҳнда дарахтлар, гулзорлар, каттагина бир ариқда сув лиммо-лим тўлиб оқарди. 20

— Қайнанам букчайиб қолган; касалманд... Излаб ҳам бордимки, сени, тополмадим.— Зумраднинг қарши-сига ўтириб гинахонлик қила бошлади Манзура.

— Ҳа, уйда йўқ эдим, Шайхантахурда Усталар жамияти очилиши йиғинини кўргани борган эдим,— деди Зумрад.

— Ишга кўмилдим-қолдим, рухсоримни кўр, лўлиларга ўхшаб қоп-қорайиб кетдим,— зорланишга тушди Манзура. 30

— Ҳали ҳам оппоққинасан. Гапир-чи, кувинг билан иноқмисан? Кўҳликми, шу ердами?— сўради ҳазил аралаш кулги билан Зумрад.

— Пойгами, улоқми, бир бало бор шекилли, гум бўлди; отга минади-да, дам у ёққа, дам бу ёққа жўнаб қолади. Бир жойда қарори йўқ. Отам бояқиш кекса бўлсаям ҳамма ишни ўзи бажаради; малайлар кўп, уларни ишлатиш, эплаш осон дейсанми? Ҳа, ростдан,— шивирлади Манзура,— эрта бир жойга олиб бораман сени, онаси яқинда ўлиб кетган, бир оёғи гўрда, бир оёғи тўрда чол отаси бор, у ҳисоб эмас, сўққабош йигит. Бахтинг очилса, қўшни бўламиз, ораси яқин. 40

Зумрад хомуш ерга қаради.

— Қўй бу гапларни, мен сени соғиниб, кўргани келдим. Куёв бўлса топилмас матоҳми, бир кун ўзим топарман.

— Э-э-э,— қошини чимириб, таънаомуз тикилди Манзура,— омад келганда қандингни ур, гапни чалғитма. Толе бир марта келади, пайтгни берма, ўртоқ!

— Севганим бор, мўмингина, мулойимгина, ақли комил йигит. Ҳеч кимга билдирмай юракда сир сақлайман. Уй-жойи бор, камчилиги фақат камбағаллиги.

10 Мадрасада ўқийди, оти Умарали,— гурур билан гапирди Зумрад.

— Ишонмайман, ўлдингни қашшоққа тегсанг! Муллалигини пишириб ермидинг?! Пулдорини топ! Менинг топганимга тегавер, моли кўп, ери кўп, бойвучча бўлиб ўтирганга нима етсин? Бир озгина ёнбошла, ҳозир келаман, манти хоҳлайсанми, чучварами? Бирпасда тайёр бўлади,— Манзура шошиб ўчоқ бошига югурди.

Зумрад уйда ёлғиз қолиб, эрмак қилиб деворлардаги зардевол, гулкўрпаларга, токчаларда қалашган
20 идиш-товоқларга назар солди.

Манзура деразадан энгашиб сўз қотди:

— Томоша қилиб ўтирибсанми, Зумрад? Қанча молбисот сандиқда ётибди, ёйишга жой тополмайман,— тагин ошхона томонга югурди у.

Зумрад зерикканидан сўнг ўрнидан туриб айвонга чиқди. Айвон четига солинган кўрпачага энди ўтирган эди, эшикдан баланд бўйли, қотма кампир кирди. Зумрад унинг аравакаш чолнинг хотини эканлигини дарров пайқаган эди. Урнидан турган Зумрад билан қучоқлаб
30 кўришгач, кампир самоварни пуфлаб карнай қўйиб, ўчоққа тараша қалаб, ишга уннаб кетди.

— Манзура ташқи эшикка бориб буйруқ берди:

— Ота, ширингина ҳандалаклардан узиб келинг.

Ташқаридан чолнинг: «Хўп, болам, хўп!» деган овози эшитилди.

Икки ўртоқ айвонда чой ича-ича дам ҳасратлашиб, дам кулишиб ўтирардилар. Дастурхонда патир, асал, қанд-қурслар тўла.

Ун етти ёшлардаги тўлагина, икки юзи анордай
40 ёқимтой бир қиз келиб Зумрад билан кўришди.

— Ойим яхшимилар?— сўради қиздан қайнанасини Манзура.

— Бирам инжиғ-э, ўламан, дейди нуқул,—кулди қиз.

— Балонинг ўқидай, ҳали ўлмайди. Донғи оламга кетган полвин бор, битта кўрмаган шу қолди. Бутун дардиниям, давосиниям ўша топади-да,— деди билим-донлик билан Манзура.

Зумрад ичида «Қампирни кўриш керак экан, йўқса уят бўлар», дея кўнглидан ўтказди.

Аравакаш чол бир талай ҳандалак келтириб эшик ёнига қўйди:

— Шакар, хушбўй ҳандалаклар, олинглар, чироқларим.

Учоқ бошида ғивирлаб юрган кампир ҳандалакларни айвонга келтириб қўйди-да, ошхонадан лаган ва пичоқ олиб чиқди. Утириб «Ё бисмилло!» дея ҳандалак сўйишга киришди. Кампир эпчиллик билан лаганни тепалаб ҳандалакларни карчлади, коса қилди, дастурхонни хил-хил ҳандалак билан тўлдириб ташлади. Қизлар сувини шўриллатиб ҳандалакни ея бошладилар.

— Жуда ширин-а!— деди Зумрад ҳандалакни еб туриб ва ичида Гуласални хотирлади: «Эсизгина, ола келсам бўлар экан», дея ачинди хаёлда.

Мана, кампир бир хитой лаганда манти кўтариб келди.

— Хизматкорларга бир қозон мошхўрда биқирлаб пишиб турибди, бу улуғларга, ол, совимасин, Зумрад,— қистади кўзларини ўйнатиб Манзура.

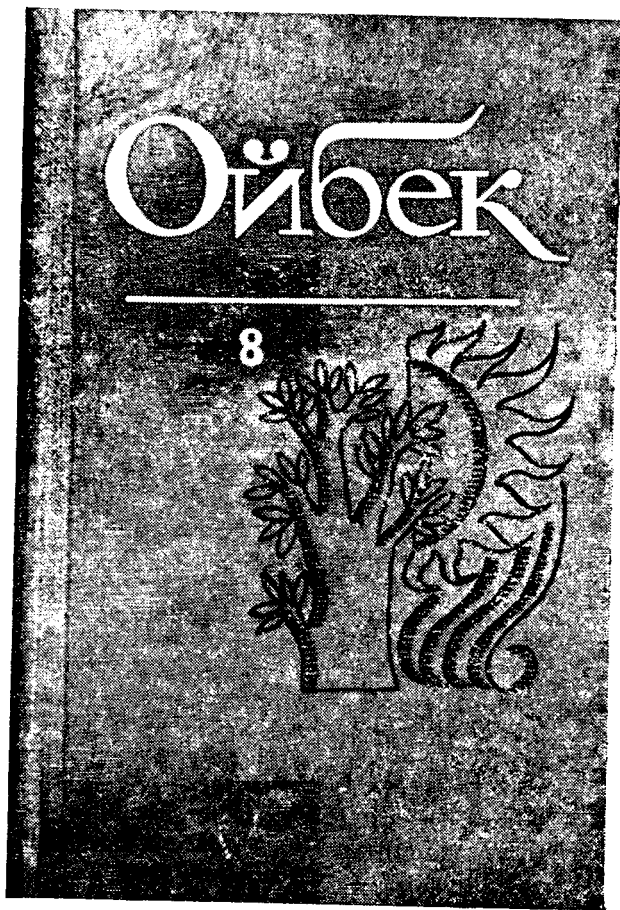
Қизлар гаплаша-гаплаша овқат еганларидан сўнг, дала айлангани қўрғондан чиқишди.

Ҳаво ёқимли, энгил эсан шамол ҳам руҳларга роҳат бахш этар, баҳри дили очилган Зумрад атрофдаги гўзал манзараларни ҳузур қилиб томоша қилар эди. Ташқари гулларга кўмилган, садарайҳонлар, қашқаргул ва атиргулларнинг ҳиди ҳавода анқирди. Айниқса хинагуллар, духобадай товланган тожихўрозлар кўп эди. Олча ва шафтолилар ғиж-ғиж, шохларининг бошлари ерда... Ҳали пишмаган, думбул, бироқ тотса бўладиган мевалар қуёшда йилтирарди.

Қизлар дарахтлар орасида юриб далага, қовун полизга ўтишди. Қовун ҳали пишмаган, лекин сап-сарик пишган дўмбоқ-дўмбоқ ҳандалаклар кўп эди.

Манзура палакларни оралаб бир ҳандалакни узиб чиқди.

— Аравакаш отанинг эккан ҳандалаги,— деди у сув ёқасига ўтира туриб.

Ойбек асарлари ўн томлиги 8-томининг («Улуғ йўл»,
1973) муқоваси.

«Бояқиш чол, камбағалнинг меҳнати — бой ўлгурларнинг роҳати», — дея ўйлади Зумрад ва истар-истамас нохушгина чўққайди, ҳандалакни тилимлашга киришди.

— Ҳандалакнинг ихтиёри шайтонда эмиш, — кулди Манзуранинг қайнсинглиси.

Ҳандалак ғўр чиқди, тагин кулгига баҳона. Шу чоқ қайдандир қўлида ботмондай кетмон тутган чолнинг кичик ўғли Аъзам пайдо бўлди. Юзини паналаган бўлиб Манзура сўраша бошлади.

— Қалай, ҳандалак тузукми? — сўради Аъзам ва пичинг билан деди: — Думбул чиқибди-ку? 10

Зумрад жаранглаб кулиб юборди:

— Бизларга ғўри ёқади, тишимиз, ўткир.

— Бе, мункиллаган чолнинг эккани нима бўларди, — пичинг қилди Манзура ҳам.

Аъзам қизариб кетди:

— Чол эрмак учун эккан-да. Пахтадан келяпмиз. Хўжайиннинг билгани пахта, фойдаси зўр дейман чоғи.

— Пахтанинг бутун ҳузур-ҳаловати бойларга-да, — деди Зумрад жиддий тус билан. 20

— Ҳақ гап, опажон, ғўза бойга керак, бизга турган битгани жабр. Ер камбағалнинг тери билан суғорилиб, бойларнинг қорни учун туғиб беради. Қани бизда ҳам шапалоқдеккина ер бўлса, ўзимиз учун экиб-тиксак, — хўрсиниб деди Аъзам.

Зумрад таъна оҳанги билан гапирди:

— Гапингиз ҳақ, ака, худонинг берган ерини бандалари тенг бўлиб олсин-да, ҳаммада ҳам икки кўз, бир тил бор. Гунг бўлиб бировларга ишлаб юраверсангиз, сизга ким ер берарди? Шаҳарда ҳақини талаб қилаётганлар кўп, қулоғингиз йўқ дейман. 30

— Шаҳарда дув-дув гап, қани нима бўлар экан, деб кўз тутиб ўтирибмиз, — кулимсиради Аъзам ва яктагининг этагини тортиб қўйди, кейин Зумрадининг қаддиқоматига секин разм солди.

— Сиздақа арслондай йигитлар, кўз тутиб ўтирибмиз, деб, лалайиб юраверса қачон иш битаркан! — деди Зумрад истеҳзо билан.

— Гапингиз ҳақ, кўп нарсани биладиганга ўхшайсиз чамамда, унча-мунча йигитлар қаршингизда ип эшолмайди, довдиратиб қўясиз. 40

Зумрад тагин олишар эди, Манзура туртди:

— Қайдаги бемаъни гапларни қўзғайди, юр, боққа кирамиз, чиллаки чумак урган, тотиб кўрамиз.

Аъзам қизларнинг орқасидан ачиниб қолди, «Аттанг, гапимиз чала қолди!» деди йигит ичида.

Қизлар ўттиз уч ишкомли тоқзорни айлана-айлана ҳориб, қўрғонга қайтишди.

Зумрад боғнинг ҳуснига тўймагандай қўрғон олдида бир зум тўхтаб, томоша қилди.

10 Ташқарида, тунока томли уйда кенг меҳмонхонанинг деразалари очиқ. Ҳовли ўртасидаги катта супага бир дев сададан тушган қуюқ соя кун бўйи аримайди, ёнида лим-лим сув тўла ҳовуз... Ҳеч ким йўқ, жимжит.

Қизлар ичкарига кирганларида Манзуранинг қайна-наси икки қўшни хотин билан айвонда гаплашиб ўтирарди. Зумрад тавозе билан букилиб салом бериб кўришди ва уялибгина четроққа ўтирди.

— Қаердансиз, айланай, шаҳарданми? Отангиз нима иш қилади?— эзмаланиб сўрай бошлади кампир.

20 — Бувижон, отам дукчилик қилади,— дадил жавоб берди Зумрад.

— Майли, чироғим, олло ўзи ярлақаса бахтингиз очилиб кетади,— деди кампир қўли билан лабларини артиб.

Кеч яқинлашганда қўлида қамчи Манзуранинг эри Абдусамад кириб келди.

30 — Қани Манзура?!— қичқирди атрофга аланглаб.— Э, ҳа, ўртоғинг келдимми?— деди олдига лабини тишлаб югурган Манзурага тўнини ечиб узатаркан.— Дарров бедана паловдан ясаб юбор, нуқул бойваччалар йиғилади, бўзахўрлик қилиб, соққа ўйнаймиз. Ҳа, ростдан, ошиғим олчи, пойгада отим ўзди,— тиржайди Абдусамад.

Рўмолини юзига паналаб ўтирган Зумрад аста мўралади. «Таппидай қуришган, қоп-қора-я, тагин, паканалиги ортиқча, ўртоғимнинг шўри қурибди», дея афсусланди.

III

40 Оққўрғонда Зебининг ота чорбоғи. Эшонхон ширакайф супада ёнбошлаган, Зеби эса ичкарида эси кирарли-чиқарли савдойи отаси ҳақида онаси билан ҳасрати тамом бўлмайди. Эшонхон пешанасини тириштириб, аллақандай турли-туман режалар билан банд, хаёлда

ўтирар экан, югурдак бола икки чапани йигитни бошлаб келди.

— Утиринглар, қалай, ишлар яхшими? Шу ерликми-сизлар?— сўради Эшонхон сохта илжайиш билан қўл учини узатиб.

— Ҳа, ака,— жавоб берди қаршига чўкка тушган йигитларнинг бири.

— Хизмат борми?— қўш белбоғи орасидан ялтираган нос қовоғини чиқариб оғзига нос ташлади иккинчиси.

— Ваъдамиз катта...— деди товушига сирли оҳанг бериб Эшонхон ва бир зум сукут қилди.— Бир иш бор, нозик бир сир... Қаънида катта бой бор...

— Таниймиз, таърифи оламга кетган,— деди лоқайдлик билан иккинчи йигит.

— Шаҳардан шу бугун бойнинг боғига бир қиз келди, бойнинг келини билан ўртоқ... Шу гапни бир ўйлаб кўринглар-чи... Қизнинг номи Зумрад. Туннинг қоқ ярмида, укалар, томданми, тешикданми бир илож қилиб, нафасини бўғиб, пинҳон илиб чиқасизлар. Билганларингни қилаверинглар, ихтиёр сизларда, хизмат ҳақини биздан оласизлар.

Йигитлар чурқ этмасдан узоқ сукутда қолган эдилар.

Эшонхон йигитларга савол назари билан қараркан, каттароғи ва новчароғи гапирди:

— Қайдам, ака, бойнинг қўрғонидан қиз тугул, товук ўғирлаш ҳам мушкул нарса, қалтис иш бу. Қизларга кўп ов солганмиз...

Иккинчи йигит сўзга аралашди:

— Қиз шаҳарданми?

— Шаҳардан,— жавоб берди Эшонхон мийиғида кулиб. У гўё ўчини олган қасоскордек мағрур эди шу дамда.

Новча чапани ўйланиб деди:

— Бойнинг қўрғонини биламан, бамисоли Садди Искандар десам ёлғон бўлмас, баланд қалъа... Кўрамиз-да, аввал ҳақини гапирайлик, эллик сўм чўзасиз, пўсткаллари шу!

— Тўғри,— бошини лиқиллатиб тасдиқлади иккинчи чапани ва «пуф» деб носини тупурди.

Эшонхон зоҳиран норозилик билдирмоқ учун қовоғини осилтириб бир он жим ўтиргач, деди:

— Майли, лекин бир шартим бор: қизнинг жонини жаҳаннамга йўллайсиз... Эллик эмас, юз сўлкавойни этагингизга тўкишга розиман.

— Э-ҳа, кулди пихиллаб новча йигит.— Дўндирамиз... Хайр!..

— Шу бугун тундаёқ бажарамиз,— дея қўнжидаги пичоқ қинини ушлаб қўйди улардан бири.

10 Иигитлар даф бўлган ҳамон, қўрғонча эшиги очилди, сариқ атлас кўйлақда товланган Зеби пайдо бўлди. Бошидаги қора товар дуррани бир қўли билан тузатиб, қошларини учирди.

— Э-ҳа, ишларингиз кўп дейман, қизни йўқ қил, деяпсиз, қулоғимга чалинди, тагин қандай қиз?

— Бе, арзимайдиган гап, ишинг бўлмасин, қани бир боғ айланайлик,— ўрнидан ирғиб турган Эшонхон Зебининг белидан қучди.— Бугун жуда паризодлардай кўриняпсан кўзимга.

Зебихон ноз-ишва билан кўзларини сузди.

20 — Севаман сизни, лекин ростини айтсам, малайлигингизни ёқтирмайман, бойингизни шўппайтириб ташлаб, сизга тегиб кетаверардим, шу ёғи бор-да...

Эшонхон хохлаб кулди, кейин Зебининг қўлларини маҳкам ушлаб шивирлади:

— Бирпас қўйнимда ёт, юр!— сургади ишком томонни имлаб.

— Ҳо, ёқмай ўлсин!.. Шошқалоқлик— аҳмоқлик.

Эшонхон атрофга бир аланглаб олгач, Зебини маҳкам кўксига босиб, унинг табассумда турган лабларидан узун бўса олишга уринди.

30 — Гўзалим, ишқ қурғур ёмон нарса, сира тоқатим йўқ...— Қайта-қайта ўпди Зебини.

— Хуфтондан кейин, дадамни ухлатиб чиқаман,— деди ноз билан қошини ўйнатиб Зеби.

Эшонхон тумтайиб қовоғини бир лаҳза осилтиргач:

— Хўп, юринг, боғни бир оз кезайлик,— деди тагин Зебининг белидан қучиб ва боғ ичига қадам ташлади.

IV

40 Чапани йигитлар қиттак наяки қилиб олдилар-да, хуфтондан оғдириб Қаънига жўнадилар. Бир ҳафталик ойнинг ёруғи хирагина, юлдузлар чарақлаган, шамол аста эсарди. Ишкомлар, дарахтлар тун сукунатида,

сутдай ойдинда мунгли кўринарди. Узоқда, баландликда, дарахтлар устида ҳаққушнинг сирли қичқиргани эшитиларди.

Чапанилар хомуш, қовоқлари солиқ, ўзаро бир оғиз сўз қотишмас, сукутда борар эдилар. Қаънига етгач, бойнинг қўрғонини бир неча дафъа айланиб, қаердан тушмоқ мумкинлигини ўйлаб, режалар қуришди. Ташқарида базм айни авжида эди. Улфатлар маст, ёқалашган, эс-ҳушларидан айрилган, бири ҳофизлик қилар, бири ўйинда, бири ҳануз ҳалқумига бўза ағдарар эди. 10 Абдусамад эса жойида, кайфи чоғ юрар, гоҳо малайлар билан олишиб, дўқ қилиб қўяр эди. Ичкарида Манзура билан Зумрад бир тўда қўшни қизлар билан ўзларича вақтихушлик қилиб ўтирардилар.

Чапанилар роса маслаҳат қилишди:

— Бўлмайди, дўстим,— деди новча, оқсоқроқ йигит шеригига.

— Таваккал қилиб саҳарда бир човут соламиз, улфатлар ўликдай қотади, шунда ишни боплаймиз,— шивирлади иккинчиси. 20

Қоқ ярим кечада қўшни қизлар уйларига тарқалишиб, Манзура билан Зумрад айвонга жой солиб ётишди. Чапанилар кўчада қоронғи бир бурчак топиб, дарахтларнинг қуюқ шохлари ортида пусиб ўтирардилар. Тонгга яқин маст улфатлар чарчаб, бирин-кетин уйқуга кетдилар. Чироқлар ўчди. Фақат отларнинг бедани курс-курс чайнагани, айғирларнинг уришиб, тепиниб қўйишлари эшитиларди.

Тағин бир оз вақт ўтказиб, йигитлар секин боғнинг этагидан тушиб, эҳтиётлик билан, ҳар шарпадан чўчиб 30 қўрғонга яқинлашдилар. Булар товушсиз ташланган ҳар икки-уч қадамда бир ўтириб атрофни кузатиб олардилар. Қўрғоннинг энг қулай жойидан бир-бирига кўмаклашиб ошиб тушишгач, тиглари қиличдай пичоқларини қиндан суғуриб, аста-аста оёқ учиде юриб айвон лабига келдилар. Зумрад чўчиб уйғонаркан, девдай йигитларни бошида кўриб, «Вой дод!» дея қичқириб юборди. Манзура «Ҳай, нима гап?» деб ўрнидан сапчиб турганда, фақат девор устидан ўзларини орқага отган йигитлар шарпасини кўриб қолди. 40

— Уйғониб кетсам, қоп-қора икки киши шипдай бўлиб бошимда турибди, дод деганимни биламан, йўқ бўлишди. Вой, ўртоқжон, қандай турасан бу қўрғон-

да?— Зумрад дук-дук урган юрагини қўли билан сий-
палади.

Ичкарининг шовқинидан ташқаридаги хизматкор-
лар, меҳмонлар барчаси оёққа турган эди.

— Нима гап, бу нима дод-вой?— сўради югуриб кел-
ган Абдусамад.

— Манзурахон икковимизинг бошимизда девдай
икки одам турган экан, шарпасидан чўчиб уйғониб-
ман,— деди энтикиб, ҳануз титроғини боса олмасдан
10 Зумрад.— Қаққайиб турганини ўз кўзим билан кўрдим.

— Тўппонча қани, тез олиб чиқ!— бақирди Абдуса-
мад Манзурага.— Уғри сенинг бошингда нима қилади,
уйнашларингдир, бадбахт!— бўғилиб қичқирди у.

— Вой-вой-вой, эсингиз жойидами, мастмисиз?—
жаҳли чиқди Манзуранинг.

— Жаврама, тўппонча деяпман сенга!— баттар та-
жангланиб қичқирди Абдусамад.

— Бас, алжирама!— кесди Абдусамаднинг отаси,
баланд қадини тик тутиб айвонга яқинроқ келган гав-
20 дали киши.— Бадбахтларнинг тагига етамиз; бир-икки-
тасига буюраман, ахир қўлга туширамыз. Номарднинг
жойи жаҳаннам.

— Суваракдай қоп-қора-я икковиям,— деди Зумрад
ва юзининг очиқлиги энди эсига тушди голибо, уялиб
рўмолига ўралди.

Абдусамад Манзуранинг қўлидан силтаб тўппонча-
ни олди-да, ташқарига, кейин кўчага югурди. Унинг ор-
қа ва олдида хизматкорлар чопардилар. Аъзам қўлида
бир катта ёғоч, ҳамманинг олдида бөрарди.

30 — Қоронғида топиб бўлармиди, бир дарахт панаси-
га биқинса, ким кўради?!— деди энтикиб тез юрганидан
ҳарсиллаган бир семиз бойвачча. Улар шовқин-сурон би-
лан кўчани, боғни бир печа дафъа айланиб, ўғриларни
ахтариб тополмаганларидан сўнг, секин-секин тинчиб,
жойларига ётиб олдилар. Абдусамад ичкарига кирди,
бир чойнакни бошига кўтариб, совуқ чойни шимирди.

Тонг отиб, осмон ёришган эди. Зумрад уйқуси қоч-
ган, кўрпа устида чўққайиб ўтирарди.

40 — Ухланг, тонг отди, хавотирга ўрин йўқ,— деди ла-
бига қистирган папиросни асабий ҳолда тез-тез сўриб
Абдусамад. У айвон олдида у ёқ-бу ёққа юриб, кўзи-
нинг ости билан Зумрадга қараб қўярди.

...Манзура эрталаб дастурхон ёзиб, юмшоқ кулчалар, варақилар, сариеғ, қаймоқ билан тўлдириб ташлади; ширчой пишириб келди. Зумрад кўнгли ғаш, дилгир ўтирарди. Иштаҳасизгина ундан-бундан тотинган бўлди.

— Манзура, кетсам бўларди,— деди кейин.

— Йўғ-э, кетганинг нимаси, бир ҳафта турарсан, деган эдим, жилла бўлмаганда кечгача ўтир, боғ айланиб ўйнаб келамиз.

Дугоналар қайта-қайта тундаги ғавғони эслаб гаплашиб ўтирганларида эшикда Гуласал кўринди. Зумраднинг чехраси ёришиб, севиниб кетди. Манзура иккови югуриб Гуласални қарши олиб, айвонга ўтқазди. 10

— Қариндошларимни кўрдим, барчасининг дарди бир парча нон, барчаси оч, дардимга дард уланди. Новзадан пиёда келибман-а, силлам қуриб ўлай дедим. Қидириб-қидириб топдим-да,— кулимсиради Гуласал Зумрадга қараб.

— Ажамми!— деди Манзура меҳмоннинг олдига бир коса иссиқ ширчой қўйиб.— Олинг, еб ўтиринг. 20

— Яхши боғ экан, ерлари кўпми?— сўради Гуласал Зумрадга қараб.

— Жаннат шу ерда,— кулиб жавоб берди Зумрад.

Буни киноя деб тушунган Манзура хижил бўлиб кетди.

Қизлар ўйин-кулги билан кунни кеч қилиб, хайр-хўш-лашди-да, аравага чиқишди.

ИГИРМА БЕШИНЧИ БОБ

I

Умарали ҳужрасида танҳо, тафаккурда. Фикрлар, 30 туйғулар, ўйлар сонсиз, бир-бирига улашиб боради, чувалашади. У хаёл дарёсида сузади, шу кунлар олий туйғулар унинг руҳини машъал каби ёритган. У халқни ўйлайди, халқнинг, омманинг юксаклиги, поклиги, ҳаққонийлиги, боёнларнинг олчоқ, паст, ифлос махлуқлиги ҳақида фикр юритади. «Модомики, большевиклар ҳам шундай дедими, демак, уларнинг тутган йўли тўғри, асли гап ҳақиқатда, виждонда, бутун ҳикмат шунда. Қалбакиликдан ҳазар қиладиган пок юракли, ҳалол меҳнаткаш аҳлига асло боёнлар, савдо аҳли эл бўлмайди», 40

деди қатъият билан ўз-ўзига ва аллақандай мушкул бир чигилни ечгандай, излаган бир нарсасини топгандай қувониб кетди у. Фикрлар оқими, юксак туйғулар, тилаклар, амаллар унинг кўнглига нур, енгиллик бахш этган эди шу чоқ.

Умарали эски бир диний жангномани кўчириб ўтирарди. Хат битишга моҳир, хушхат эди у. Бир кун шоир Сидқий Умаралининг хафалигини пайқаб ва аҳволининг оғирлигидан ачиниб: «Юр чирогим, китоб бозорига борайлик, бир таниш чол саҳобга таништириб қўяй, гоҳо бирор жангноманими ё баёзними битишга берса эҳтимол, ҳарна чақа топасан-ку», деди. Ушанда Умарали севиниб шу олдидаги жангномани кўтариб келган эди. Саҳоб ўн сўм пул тутқазиб, иш битганда тагин озроқ пул беришга ваъда қилган эди. Мана, ҳафта бўлади, Умарали хаттотлик билан машғул. У чиройли, тоза, беҳато кўчиришга тиришади. Эрта-кеч тинмай ишлайди, ҳадемай тугаллаб қолса керак.

20 Муллаваччалардан бири эшикдан бошини суқди:
— Дарвозада бир жонон турибди, оға, сизни сўрапти. Югурсинлар, чамамда, бағоят гўзал, товушидан билдим, фариштамикан?..

Умарали муллаваччанинг беибо эзмалигидан ранжимади ҳам, ўрнидан сапчиб туриб, кўчага югурди.

Қўлида ҳозир сотиб олган бир-икки калава рангдор ипакни тутганича Зумрад дарвозага тикилиб турарди.

— Нечук мени излаб келдингиз, Зумрадой?— деди ҳаяжондан энтиккан Умарали.— Лекин мадрасада аёлларга йўл йўқ.

30 — Бозорга ипак харид қилгани тушган эдим, сизни бир кўриб ўтай дедим... Кўринмайсиз, ҳолимдан хабар олай ҳам демайсиз!— деди Зумрад ранжиган оҳангда.

Ҳануз ҳиссиёт тўлқинини босолмаган Умарали тугилиб жавоб қилди:

— Бир ҳафта муқаддам иш бошлаган эдим... Бир китоб кўчирияпман, тирикчилик...

Улар кўчанинг четига ўтдилар.

40 — Юринг мен билан, Унсинийнинг олдига борайлик, маҳсидўз отаси донишманд киши, гаплашиб келарсиз. Дам олинг-да жиндай,— деди меҳрибонлик билан Зумрад.

— Бўпти, жоним билан... Фақат бир дақиқа сабр қилсангиз...— Умарали ичкарига югурди.

Шошилиб яктагини алмаштирди, бошига янги дўп-
писини кийиб, кўчага отилди.

Улар аста юриб борар эканлар, Зумрад Қаънига
борганини, Манзура ўртоғиникида бир кеча ётганини
ҳикоя қилди.

— Новзага етганда жувонмарг Эшонхон извошда
бир аёл билан ўтиб кетди; назаримда бойнинг кичик
хотини Зебихон, товар паранжида, билагида қўш тилла
билагузуклари ялтираб кетди.— Зумрад тундаги можа-
рони гапирди ва давом этди:— Манзураҳонларга инда- 10
мадиму, лекин кўнглимдан кечди: тагин Эшонхоннинг
иши эмасмикан, менинг изимдан югурган баломикан,
деб ўйладим.

— Топдингиз!— деди нафрат билан Умарали.—
Шайтони азим — Эшонхоннинг кирдикори бу, асло шак
қилмайман. Иқболингиз баланд экан, бало бу гал ҳам
бошингиздан даф бўлибди...— ҳаяжон билан гапирди
Умарали.

— Ёмонларнинг қилиғи кўп бўлар экан,— чачвон
орқали Умаралига секин қаради Зумрад. 20

Умарали жаҳлдан қизарган эди.

— Бадбахтларни не қилсак бўлади?— деди қалти-
раб.

Хадрадан ўтиб, бир кўчага киришгач, Умарали тўх-
тади:

— Голибо отанинг дўконидир бу?

Зумрад толлар орасидан эшикни ғийқ этиб очиб, ич-
карига кириб кетди, дам ўтмай эшик қия очилиб Унсин
кўринди.

— Ассалому алайкум, мулла ака, дўконга кирсин- 30
лар, отам борлар.

Умарали дўконга кириб, тавозе билан Шокир отага
салом бераркан, ичкаридан Унсиннинг товуши янгради:

— Отажон, бу киши мадрасадан, каттакон мулла
оғамиз бўладилар, кўришинг, ўтқазинг.

Бир зум ҳайратда қолган чол каловланиб ўрнидан
турди, икки қўллаб кўришгач, меҳмонни тақир пўстак-
ка таклиф қилди. Бир четда ўтирган Дилкаш махсум
Умаралини кўрган ҳамон севишиб кетган эди, тиззаси-
даги «Минг бир кеча»ни ёпиб, Умарали билан қуюқ 40
кўришди.

— Хўш, қалайсиз, муллои олам?— сўради чол кўз-
ойнаги устидан синовчи кўзлар билан Умаралига қараб.

— Шукур, мадрасада ўқийман,— жавоб берди Умарали мулойимлик билан.

— Э-э, толиби илмман денг, боракалло, боракалло... Арабча, форсчаларни сувдай биламан денг?!

Умарали бошини тебратиб тасдиқлади.

Дилкаш гапирди:

— Мулла, сўзланг, оламда не гаплар бор? Шу кунлари ўрис ва мусулмон ишчилар бош қўшяпти, деган миш-мишларни эшитамиз, гапиринг, хабарингиз борми?

10 — Чет ёқасини мен ҳам эшитдим, ака, дарҳақиқат, меҳнат аҳли ичра мустаҳкам ташкилотлар барпо бўлибди.

— Тўғри, менинг ҳам қулоғимга чалинди,— деди тақтақ уриб шонани маҳсидан тушираётган Шокир ота.

Ичкарида, айвонга ўтириб олган Унсин ва Зумрад тўйиб-тўйиб сўзлашардилар.

— Эшит, Унсинжон, Манзураникига, Қаънига бордим,— деди Зумрад ва Манзура тушган оилани, қўрғон ва боғларни, куёвнинг афт-ангорини — ҳаммасини бир-бир сўзлаб, кейин кечасидаги базмни, қўрғонга тушган ўғриларни бутун тафсилоти билан гапирди.

— Балонинг чангалидан қутулибсан, хафа бўлма!— деди Унсин ўртоғини овутиб. Қизлар яна узоқ гаплашиб ўтирдилар.

Эшик ҳалқаси оҳиста шақ-шақ урилган эди, Унсин шошилиб югурди. Эшикда Жумабой, Петров ва Васильев турардилар. Петров Унсинни дарров таниган эди, у оталардай муҳаббат билан Унсинни елкасига қоқиб қўйди. Васильев қизга қўл бериб кўришгач, Унсин ер-га қараган ҳолда Жумабойга «Ассалом!» деди.

30 Қўйилиб келган ёшларни арта-арта ҳовлиқиб, айвонга югурди:

— Ота, Петров амаким келдилар, чиқа қолинг!

— Йўқ, отани койитманг, синглим, ўзимиз борамиз ҳузурингизга,— деди Петров ва ҳар учаласи кўчадан бориб, дўконга кирдилар.

Чол шошганидан довдираб қолиб, ўрнидан базўр турди. Петров уни қучоқлади.

40 — Петров иним, кўп соғиндик!— икки қўллаб Васильев билан кўришди чол:— Сизни ҳам биламан, орқангиздан кўп эшитганман.

Чол меҳмонларга Умаралини таништирар экан, Жумабой деди:

— Ёу киши мулла, мадрасада ётиб олиб, илмни бу-
лоғидан шимираётганлардан.

Умарали қизариб кўришди.

Шокир ота меҳмонларни айвонга олиб ўтди. Унсин
эса ошхонага югурди.

Чол мункиллаб айвонга кўрпачалар ёзиб, меҳмон-
ларни ўтқазिशга, орқаларига ёстиқлар қўйишга уринар
экан, унга Жумабой қарашди.

— Унсин, қизим, самовар қўйвор!— буюрди чол ай-
вондан туриб ва пойгакка чордана кўрди.

— Қалай, ота, бардамсиз, саломатлик яхшими,
ишларингиз нечук?— сўради Петров табассум билан
чолнинг юзига тикилиб.

— Қимиллаб турибмиз. Тақдир бизга ҳам кулиб бо-
қар ахир...

— Албатта, ота!— Васильев чўнтагидан папирос қу-
тини чиқариб: ҳаммага бир-бир тутиб чиқди.

Петров билан Жумабой папирос олар экан, Умар-
али қўлини кўксига қўйиб ташаккур изҳор этди.

Русча-ўзбекча суҳбат бошланиб кетди. Петровнинг 20
гапини Жумабой чолга, Дилкаш махсумга, Умаралига
тушунтиради, чолнинг гапларини Васильев Петровга
таржима қилади. Шу тақлид очиқ, самимий суҳбат да-
вом этарди. Буларнинг даврасига Шокир отанинг яқин
дўстларидан бўёқчи, кўнчи ва боғбон қўшниси ҳам ке-
либ қўшилган эдилар.

Суҳбат борган сари қизир, Петров ҳар бир сўзни
аниқлаб, ҳижжалаб гапирар эди.

— Ўртоқлар, шу тобда ишчилар қуввати тоғни тал-
қон қилишга қодир. Муваққат ҳукумат буржуазия би- 30
лан бир бўлиб, қонли урушни давом эттирмоқда. Рос-
сия урушдан жуда чарчаган. Туркистонда ҳам Мувақ-
қат ҳукумат бойлар, реакционер, хоин, сотқинлар би-
лан тил бириктириб олган; меньшевиклар, эсерлар ваъз-
хонлик қилиб, бизга бўҳтонлар ёғдирмоқда, зимдан
бизга қарши иш юритмоқда. Жаидлар бойларнинг ду-
ми, уламо жамияти диний тарғибот билан машғул.
Реакционерлар гапининг ҳаммаси пуч, ҳаммаси уйдирма.
Булар халққа оғу қуяди; ифлос, ашаддий душман биз-
га. Бойлар, завод-фабрикалар қурамиз дейди, улар кам- 40
бағални эзиб, қонини сўришда давом этмоқчи. Йўқ!
Биз энди бунга йўл қўймаймиз. Ишчилар, меҳнат аҳли
асрий ғафлатдан уйғониб қолди, дўстларим! Ташвиқот-

га зўр бериб, халқнинг онгини ошириш, кўзини очиш бизнинг муқаддас, шарафли бурчимиз. Ҳозир бунинг айна вақти.

Петров узоқ сўзлади. Барчанинг диққати унда эди, юрак жароҳатларига малҳамдай даво бўлган бу гапларни жим қулоқ солиб, ихлос билан тингладилар.

— Ота, самоварни олиб кетинг,— деди Унсин ошхонада туриб.

10 Чол ўрнидан қўзғалар экан, Жумабой сапчиб турди:
— Йўқ, ота, ўзим келтираман.

— Барака топ, ўғлим...— чол инқиллаб ўтириб олди яна.

Жумабой физиллаганча самоварни кўтариб келаркан, яктак ёпинган Унсин аста юриб хонага ўтди, тўртта арпа нон ва бир сиқим жийда тўкилган патнисни дастурхон, чойнак, пиёлалар билан чолга узатди.

Жумабой чой қуя бошлади, чол нон ушатди.

— Қани, укалар, қанд-курс йўқ, жийдадан олинглар... Ҳа, буюм тақдир-да...

20 — Майли, ота, бизга ҳам роҳат, ҳузур-ҳаловат келтирадиган кун яқинлашяпти,— деди Петров ишончли оҳанг билан.

Гангур-гунгур суҳбатлашиб, чой ичишди.

— Мумкинми гапирсам, тақсирлар?— деди Умарали пиёлани дастурхонга қўйиб ва тутилиб. Кейин камтарлик билан битта-битта гапирди:— Туркистоннинг аҳволи ҳақиқатан гоят фожиали. Очлик даҳшати ниҳоясига етди. Ҳарб оловига сув пуркаш лозим.

30 Петров увушган оёқларини уқалаб, ағдарилиб бошқача ўтириб олди.

— Марксни эшитганмисиз, мулла?— деб сўради у.— Унинг «Бутун дунё пролетарлари, бирлашингиз!» деган шиорини эшитганмисиз? Бу шиорнинг маъноси жуда кенг. Бу бутун дунё йўқсиллари, меҳнаткаш халқлар бир бўлиб, ўз ҳуқуқлари учун курашмоқлари лозим дегани, ўртоқлар. Юртимизнинг барча меҳнаткашлари, камбағал деҳқонлар бирлашиб, большевиклар раҳбарлигида иш олиб борсалар, албатта буржуйларни даф қиламиз, меҳнат аҳлининг инқилобини барпо қиламиз, ана шунда офтобли катта йўлга чиқамиз, дўстларим!
40 Бугун бизнинг биринчи қуролимиз — ташвиқот. Рус ишчилари астойдил курашга киришдилар.

— Балли, ўртоқ, дарҳақиқат айтганингиз бари ҳақ гап, бари кўнглимга ғоят маъқул тушди,— деди Шокир отанинг боғбон қўшниси.— Кичкина боғчам бор; шафтоли, анжир, узум, олма... Тирикчиликка етади, қашшоқ эмасман. Лекин меҳнат аҳли ҳам рўшнолик кўрса бунга нима етсин! Мумкинми, мен ҳам сафингизда бўлсам? Эътиқодингиз кўнглимга ғоят маъқул тушди. Бечора халқнинг кулфати менинг ҳам кўнглимда жароҳат очган. Фикр қилиб, ўйлаб қоламан. Фигоним самога етади. Кўпчилик бўлсак, ғолибо дардга дармон топилса. 10

Мажлис аҳли сукутда тинглар эди.

— Тўғри деяпсиз, бизнинг ғоямизни маъқул кўрган ҳар бир киши биз билан бирга бўлмоққа ҳақи бор. Сиз ҳам бир меҳнаткаш, ерга тер тўкиб, нон ейсиз, ахир,— деди қатъий тусда Васильев.

Петров бошини қимирлатиб, Васильев гапини тасдиқ қилди.

Кўнчи бойнинг хизматкори кўнчи йнгит бойлардан зорланиб, хуноблик билан сўзга киришди:

— Оламнинг дарди-балоси кўп экан.— Жумабойга 20 қаради:— Тилмочлик қилинг, ака, туппа-тузук биласиз, бизлар соқовмиз. Яқинда кўнчилар союзини туздик, хўжайиннинг жони чиқиб кетди, жиндай пул бериб ёрдам қилган бўлди, шайтон-да у. Ишчи, деҳқон, косиб — барчамиз бир ёқадан бош чиқарсак, бу аблаҳ ҳаром-томоқларни супуриб ташлаймиз.

— Тўғри, гапингиз ҳақ,— деди Унсин хонадан туриб,— қуриб кетгур бойларни гум қилиш керак.

Мажлис аҳли «гурр» кулиб юборди:

— Тўғри, жуда тўғри, синглим!— деди табассум билан Петров. 30

Икки соат чўзилган суҳбатни тўхтатдилар. Петров ўрнидан қўзғалар экан, ҳаммалари жойларидан туришди. Жумабой, Петров ва Васильев Совет идорасига боришлари керак экан.

— Хайр, қизларим!— деди Петров хопа эшигига яқинлашиб.

— Хайр, Петров амаки, келиб туринг,— деди чалаярим русчалаб Унсин.— Тағин келинг!

Меҳмонлар орқасидан қараб ўйланиб қолган Унсин 40 Зумрадга бурилди:

— Нақ Йўлчи акамни кўргандай бўлдим,— кўзларининг намини артди.

Чол, Дилкаш махсум, Умарали, боғбон, кўнчи ва бўёқчи меҳмонларни кўча муюлишига қадар жўнатиб, дўконга қайтишди.

— Жуда билгич, донишманд одам экан Петров,— деди Шокир ота ва қўлига маҳсини олди.— Оддий одам, аммо ажойиб хислатлари бор, сўзларининг маъносини қаранг — бир жаҳон.

Гоҳ Дилкаш махсум, гоҳ Умарали, кўпроқ Шокир ота гапириб Петровнинг айтганлари устида сўз юритар-
10 дилар.

— Мен гапирмадим, тингладим, маъноли гаплар айтди-ю, лекин уламоларга қиттай тил тегизди, шариат ҳомийларига иззат лозим, шундан пича кўнглим хира бўлди,— деди сўз қотмай жим ўтирган бўёқчи.

Дилкаш махсум ва Умарали қизариб-бўзариб бўёкчи билан тортишувга киришдилар, тағин суҳбат қизиди. Ниҳоят Зумраднинг кетиш тараддудига тушганини пайқаган Умарали чолдан ижозат сўраб ўрнидан турди.

Зумрад билан Умарали секин гаплаша-гаплаша кат-
20 та кўчага чиққач, жар томонга қайрилдилар.

ЙИГИРМА ОЛТИНЧИ БОБ

Жума куни. Саидаҳмадбойнинг ҳовлисига йиғилган меҳмонлар ҳавонинг димлигидан гўё нафаслари тиқилгандай бетоқат.

Энида олифта хотини билан тўрда генерал Чернов мағрур ўтирибди. Пардоз-андози жойида, сергап хотин икки гапнинг бирида хандон ташлайди, гўшкуйди, варақи сомсаларни мақтаб-мақтаб қўяди. Улар қаторида машҳур пахтачи бақалоқ Жуков фарқ терга ботиб, ўзини елпимоқда. Унинг гапи нуқул пахта устида айланади. Черновга пахтачи ўзбек бойлари ҳақида сўзлайди. Энида — мойдай йилтираган семиз хотини. Саидаҳмадбой ва унинг доимий улфатлари — Валихонбой, Муҳаммадмансур баззолар, Мирҳожидин пахтафуруш, Анвархон қори, адвокат Абдуллаҳўжа майдан кайфлари кўтаринки, мўтабар меҳмонлар билан чақчақлашадилар.

Саидаҳмадбойнинг вақти хуш, меҳмонларга хушомадгўйлик билан дам вино, дам коньяк таклиф қилар. Эшонхон жизиллаган мой томган даста-даста кабобларни гардин лаганларда ташиб турар эди.
40

— Жаноблар, ичайлик, жаноб Керенский соғлиғи учун!— хитоб қилди генерал Чернов лиммо-лим коньяк қуйилган қадаҳни кўтариб.

Ҳаммалари дув ўринларидан қалқиб, қадаҳларни уриштириб, ҳалқумларига ағдардилар.

— Кабоб бағоят хушбўй ва хушхўр бўлибди,— деди қори.

Меҳмонлар унга қўшилишди.

— Мислсиз!..— деди генералга эргашиб келган, сўзга тўмтоқ, дастурхонга ўзини мукка ташлаган бир мей-10 шевик.

— Афандилар, жаноблар,— мурожаат қилди қори ва гапни узоқдан айлантириб келиб.— Русия қўл остида мухторият касб этсак, халқимизнинг талаби шу, ўзлари генерал Никитин орқали Керенский ҳазратларига ниятимизни етказсалар, сартлар кўп дуо қилардилар,— деди, сўнг меҳмонлар орасида ўтирган Жиянбоевга мурожаат қилди:— Сиз сўзланг, буларнинг тилида нотикликка моҳирсиз.

Унинг гапини маъқуллаб, Жиянбоев сўз бошлади. У 20 узоқ гапириб бўлгач, генерал тагин бир неча дақиқа сукутда бўлди ва қўлига бир сих кабоб олиб, лоқайдлик билан қисқа сўзлади. У ҳозир уруш масаласи биринчи ўринда турганлигини, бундай гапларни яқин ғолибиятдан сўнггина кўтариш жоиз эканлигини айтиб, Анвархон қорининг оғзига уриб қўйди.

Ширакайф ўтирган Жуков сўзлади. У Туркистон савдо аҳли, айниқса Тошкент бойларининг эпчиллигини, кўп ўтмасдан сармойани туғдириб, фабрика- заводларни урчитиб юбориш уларнинг қўлларидан келишини айтди 30 ва мухторият деган даҳмазанинг даркори йўқлиги, Россия қанотида Туркистон боёнлари ишларини тарақлатиб юборишлари мумкинлигини, Дума ишларида сартлар ҳам қатнашмоғи яхшилигини тушунтиришга уринди.

— Сиёсатни қўйинглари-чи, зериктирди жуда,— деди генералнинг хотини ранжиган тусда.

— Афв этасиз,— мурожаат қилди Саидахмадга заводчи Жуковнинг хотини,— икки гўзал хотинингиз бор эмиш, ҳеч ишонгим келмайди. Таништирсангиз бўла- 40 дими?

Саидахмадбой қизариб кетган эди.

— Хотинларимиз ичкарида, ислом қонуни, одати бўйича ташқарига чиқмоқлари мандур, хоним афанди.

Меҳмон хонимлар ичкарига кириб уй бекалари билан кўришмоқ, танишмоқ истакларини айтиб, меҳмонхонадан чиқдилар.

Ичкарида қуюқ дарахтлар орасидаги катта супа меҳмон хотинларга лиқ тўла.

10 Югуриб келиб рус хонимларни қарши олган Зеби-хон уларни супага олиб борганда, оқсоч катта беканинг буйруғи билан духоба сирилган иккита юмшоқ ўриндиқ тайёрлаб қўйган эди. Икки бека меҳмондўстлик ва хушомадгўйлик билан буларга парвона: бири чой қуйиб узатса, бири нон ушатиб, дастурхонга таклиф этарди.

20 Тўрда, қалин кўрпачада ўтирган пахтафуруш татар бойнинг хотини Бибинур русчани яхши билганлигидан дарров таржимонликка киришди. Қўш этакли бурма кўйлак, пошналар ботинкада, бошига гужум-гужум марварид қадалган қалпоқ устидан мовий ҳавойи рўмол ташлаган Бибинургина бу ердаги ўзга меҳмонлар орасида таржимонликка яроқли эди. Рус хонимлар билан бемалол гапга тушиб кетди. Кула-кула мезбонларнинг гапини меҳмонларга,— меҳмонларнинг айтганларини мезбонларга тушунтирди. Бибинур ўзбеклар ҳаётидан олди-қочди нарсаларни, бойларнинг тўртталаб хотин олишларини, эрлар навбат билан ҳар кун бир хотин олдида бўлишини, ичкарининг турли хусусиятларини гапириб берар экан, рус хонимлар ўзларини кулгидан тутишолмас эди.

30 — Бу қандай ваҳшийлик, мен ҳам мусулмон динида айни бир замонда тўрт хотинни никоҳда тутиш мумкин деб эшитган эдим, тўғри экан,— деди генералнинг хотини.

— Тушунтиринг,— деди қаҳ-қаҳ уриб Зебихон,— бизнинг эримиз тағин икки қизни, истаса, ўн уч яшарини олиши мумкин. Кейин яна уйланмоқчи бўлсалар, икковимиздан биттаимизни қўядилар,— у Арабхон турган томонга имо қилди. Катта бека гарчи бошқаларга қўшилиб кулган бўлса-да, ичдан кундошини «Бўйининг 40 узилсин!» деб қарғади.

— Қошларининг нозиклиги, кўзларининг шўхлигини қаранг, менга кичик хоним жуда ёқди,— деди шивирлаб Жуковнинг хотини генералнинг хотинига.

Шу тариқа, ҳазил-ҳузул билан бирмунча гаплашиб ўтиришгач, генералнинг хотини Бибинур орқали, бекаларнинг хоналарини кўрмоқчи эканлигини айтди.

— Пажолиста, пажолиста!— деди Арабхон ва даров хонимларни ўз хонасига бошлади.

— О, азизим!— ҳайрат билан гапирди генералнинг хотини ўз шеригига уйнинг шифтидаги ганч шарафаларни, токчаларнинг ўймакор ганч нақшларини кўрсатиб.

Токчалардаги даста-даста хитой ва гардин идишларни, мис қумғон ва лаганларни, уйга тўшалган гиламларни томоша қилгач, хотинлар ички хонага кирдилар. 10

Иккинчи хонада тахмонда шифтга қадар тахланган ипак кўрпа ва кўрпачалар, рух каравотдаги қалин тўшак ва тахт-тахт ёстиқлар; хонанинг тўрт деворида бўш жой қолмаган, чойшаб ва палаклар билан безатилган эди. Хонимлар ҳайрат билан томоша қилгач, Зеби-хоннинг ва келиннинг хоналарини ҳам кўриқдан ўтказиб, айвондаги палак тикиб ўтирган икки аёл олдида тўхтадилар. 20

— Ё раббий, игна тегмаган нуқта қолмас экан, юраги сиқилиб кетмайдими буларнинг?— деди ажабланиб Жуковнинг хотини.

— Палак юракнинг қони билан яшнайти,— деди чеварлардан бири таржимага ҳозир бўлган Бибинурга қараб.— Иш оғиру ҳақи кам... Бойвуччанинг қизига тиякпмиз, тушунтиринг, ўргилай!

— Тўй қачон?— сўради генералнинг хотини.

— Ўн бешда,— жавоб берди Бибинур.— Ўзбекларнинг одатида қиз туғилган кундан сеп, бисот ҳозирлиги бошланади. 30

Жуковнинг хотини кўзларини катта очиб ажабланди.

— Яқинда эрим билан бозорга бориб палак олмоқчимиз, менга жуда ёқади, нафис санъат,— деди у генералнинг хотинига.

Хонимлар ичкаридагилар билан хайрлашиб, ташқарига чиққанларида эркакларнинг кайфи баланд, шовқин-сурон, қийқириқ авжда эди. 40

Маст Жуков алланамаларни валдирарди. Хотини олдида бориб, таъна қилмоқчи эди, койиб ташлади...

Қори яна Туркистон аҳволи ҳақида гапирган эди, Чернов турли жамиятлар кундан-кун кўпайиб кетаётгани — усталар жамияти, кўнчилар жамияти, ҳатто сартарошлар, извошчилар жамияти ҳам пайдо бўлаётгани ҳақида гапириб, нолиди.

Шу тобда ҳовлида Жумабой бошлиқ бир тўда ишчилар пайдо бўлишди, улар столга яқин келиб тўхтаганларида нафаслари ичларига тушган меҳмонлар таажжубдан жим қотиб, бир-бирларига қараб қолдилар.

10 — Заводда мажлис бўлди,— деди Жумабой ва йўталиб олгач, салмоқ билан текис гапирди.— Бу — мажлиснинг қарори, ўқинг!— қат-қат букланган катта варақ қоғозни Саидаҳмадбойга узатди.

Оқариб кетган ва кўзлари олайиб, бақрайиб қолган Саидаҳмадбой қалтираб қоғознинг таҳини очди, лабини қимирлатиб ичида ўқиди. Ишчилар саккиз соатли иш кунига ўтказиш, озиқ-овқат билан таъминлаш ва бошқа қатор талабларни қўйган эдилар.

20 Жони ҳиқилдоғига келган Саидаҳмадбой жаҳлдан ўзини тутолмай, жавоб тополмай дудуқланиб ўрнидан турди.

— Хўш, сен большевикмисан? Жўна, кет! — бақирди ишчиларнинг мақсадини англагач Чернов ва Жумабойга қўли билан дарвозани кўрсатди.— Бугун байрам кун, бу нима ғалва? Мусулмонмисан, жумани биласанми? Қаерда большевик бўлса, шу ерда ғалва!— деди меҳмонларга қараб.

30 — Биз бугуннинг талаби билан келдик, жаноб генерал,— деди, сўзамол бир рус ишчи танбеҳловчи жасурона оҳангда.— Эртага ҳар нарса ўз жойига тушиб, тинчиб қолармиз, аммо бугунги дардимизни гапиряпмиз.

— Ҳақимизни, ҳуқуқимизни, адолатни талаб қиламиз!— деди шартга Жумабой генералга, сўнг Саидаҳмадбойга тик қаради.

— Яхшилаб ўқинг, бой, бу қоғозни, эртага заводга бориб, ишчиларга жавобини қиласиз!— деди ишчилар орасида бир кексароғи кескин тусда.— Юринглар, дўстларим!— Шундай деб чол дарвоза томон қараб кетди.

40 Унинг орқасидан ишчилар бошларини тик кўтарган ҳолда енгил қадамлар билан чиқиб кета бошладилар.

— Бу ҳовлини яқинда мактабга айлантирамиз, кенг ҳовли, қатор хоналар, мактаббоп жой,— деди ишчилар-

дан бири кўзлари билан ҳовлининг тўрт томонига ишора қилиб.

Меҳмонларнинг мастликлари, кайфлари бирдан тарқалган, улар бир онда сергакланган эдилар.

Саидаҳмадбой меҳмонларни жўнатгач, ташқари ҳовлидаги супага ёнбошлади; у паришон, фикрлари чувалган, дилгир эди.

ИГИРМА ЕТТИНЧИ БОБ

I

— Унсиной, синглим, қани тезда отлана қолинг, 10
вокзалга олиб чиқаман сизни,— деди Тулки тилмоч эшикни қия очиб.— Суюнчи беринг, акангиз келяпти.

Унсин беихтиёр эшикка югурган эди, лекин бир-икки қадам етмасдан тисланиб тўхтади.

— Ростданми?— сўради қувончдан энтикиб.

Тулки тилмоч эшикни итариб остонадан ҳатлади.

— Шаҳарда, жамики маҳаллаларда дув-дув гап. Дарров олдимга тушинг, вокзалга ўзим олиб борай сизни, — қинғир-қийшиқ тишларини кўрсатиб тиржайди у. 20

Унсин шошилиб эски шоҳи кўйлагини кийди, паранжисини ёпиниб, кўчага шошилди. Шокир ота бозорга маҳси сотгани кетган, Рисолат кампир эса неварасини олдига солиб саҳарда эшонникига жўнаган, уйда Унсиндан ўзга ҳеч ким йўқ эди. У нари-бери эшикка қулф солди-да, калитни кесакининг ёнидаги гувала орасига қўйди, Тулки тилмоч ортидан қоқила-суқула шошилиб юриб кетди. У севинчдан ўзини йўқотган, тезроқ вокзалга етса-ю, акасини кўра қолса. У юрагининг гурс-гурс ургангани ўзи эшитар ва қадамини янада тезлаштиришга тиришар эди. Олдинда янги этикларини ғарчиллатиб тилмоч мағрур борарди. 30

...Вокзалда одам сийрак, ҳар ким ўз тирикчилиги билан овора.

— Жиндай ўтириб туринг, мен поезд қачон келишини суриштириб чиқай,— деди тилмоч Унсинга қўли билан скамейкани кўрсатиб ва шошилиб ичкарига кириб кетди.

Бир зумда ҳовлиқиб қайтиб чиққан Тулки тилмоч Унсинга яқин келиб юмшоқ товуш билан деди: 40

— Аттанг, поезд кечикибди. Юринг, синглим, унгача сизни бир айлантириб келай.

— Вой,— деди Унсин бўшашиб,— поезд тез келармикан? Шу ерда кута қолайлик.

— Йўғ-э,— тиржайди тилмоч,— зерикиб қоласиз, поезд хийли кечикади чамамда.

Унсин чор-ночор унга эргашиди. Мирободда трамвайдан тушиб, ўзбеклар кўп, гавжумроқ бир маҳаллада, катта болохонали яхши бир уй олдида тўхташди. Тулки тилмоч эшик олдига сув сепиб, супуриб юрган қоровул билан саломлашиб кўришди-да, Унсинни бошлаганича ичкарига кирди, тахта зинадан болохонага чиқшди.

— Кела қолинг, садағангиз кетай, ойқиз, омонмисиз!— қучоқлаб кўришди буларни қарши олган кампир ва Унсинни кичкина хонага бошлаб кириб кетди.

Тулки тилмоч катта хонанинг эшигини оҳиста очди:

— Мумкинми? Мана келдик... — қоп-қора, жиккак, хунук бир чол билан саломлашди у.— Бухоройи шариф сафаридан қайтибсиз, жаноб, зиёрат қабул!— Бир он сукутдан сўнг давом этди:— Мана шундай жононни келтирдимки, орқаси тўла кокили жаҳонга арзийди, тўтидай кўҳлик, оти Унсиной.

Кекса тим қора бўялган мўйловини бураб қўйгач, минғиллади:

— Бухорода, иним, қоракўл савдоси чаққон...— Ажин босган юзини янада хунукроқ тириштириб сирли кулимсиради чол.— Оти Унсиной денг, қани, секин кўриб келай.

30 Оёқларини базўр сургаб болохона айвонига чиқди у, иккинчи хона деразасидан қайта-қайта мўралагач, мамнун ҳолда жойига ўтирди.

— Епирай, бундай соҳибжамолни биринчи кўришим, қайдан илинтирдинг, ҳароми?

Тилмоч гердайиб, лабига папирос қистирди:

— Топдим-да, зоти ҳам асил, бу ёғини ҳам билиб қўйинг. Паризоднинг ўзи!

Кекса каравотга чўзилди.

40 — Вой-вой-вой, тағин тишим қақшаб кетди,— қўли билан чаккасини босди.— Давоси йўқми бунинг, жиян? Бу дард ўлдирди мени.

Тилмоч ўриндиқни каравотга яқинроқ суриб ўтирди.

-- Тиш оғриғи, амаки, қандай келса, шундай бирпас-

да ўтади-кетеди, пича сабр қилинг. Мана бу омадингизни, мен келтирган жононни ўйланг.

Кексанинг оғриқдан қийшайган юзида зўраки тиржайиш пайдо бўлди.

— Унсиной, дарҳақиқат парилардай гўзал нарса экан, аммо шариатнинг буйруғи билан никоҳ лозим, ука, нима дейсан? Хўп юрдим, кўп номаъқулчиликларни қилдим, эндиликда шариат йўли билан иш қиламан, қани гапир?

Қовоқ-тумшуғини осилтириб ўтирган тилмоч бир 10
лаҳза сукутдан сўнг тўнғиллаб жавоб берди:

— Шариат деган нарса ҳар кимга тўғри келавермайди. Аввал пулдан гапиринг, кейин никоҳ қиласизми, қилмайсизми, ихтиёри шумо.

Тилмоч билан чол узоқ тортишди, савдо дарров бита қолмади. Ахири Тулки тилмоч дўққа ўтди:

— Бас, бундақа билан иш битириб бўлмайди.— Айвонга чиқди.— Унсиной, юринг кетамиз.

— Бери келинг, ука!— чақирди уй эгаси.

Тилмоч парво қилмай, Унсинни олдига солиб кўчага 20
чиқди.

— Амаки, поезд қачон келади, кечикмаймизми?— сўради Унсин қадамини тезлатиб.— Тезроқ бора қолайлик, юрагим ҳаприқиб кетяпти.

Тилмоч сохта жилмайди:

— Тағин бир жойга кириб чиқамиз, сизни хўп томоша қилдириш ниятидаман, поезд келишига ҳали аллақанча вақт бор.

Яна трамвайда узоқ юриб, Ўрдага яқин қолганда тушишди. Унсин ариқ лабига ўтириб, икки кафтини жуфт- 30
лаб қулт-қулт сув ичди.

— Уф, чанқадим-эй, мунчаям кун исиб кетди.

Пастқам тор кўчадаги кичкина дарвоза олдида бирпасгина тўхтаб олгач, тилмоч Унсинга имо билан орқадан киришга буюрди ва секин эшикни очиб, ўзини ичкарига олди.

Ҳовлига қадам қўйганлари ҳамон тез юриб бир хонага кириб кетганини Унсин пайқамай қолди. Шу он олдида пайдо бўлган кампир у билан айланиб-ўргилиб 40
кўриша кетди.

Эллик ёшлардаги ҳаддан зиёд чўтир бир киши каравотдан оёқларини тушириб, ярим ёнбошлаб ётарди. Тилмоч у билан кўришиб, сўради:

— Хўш, амаки, савдо чаққонми?

Чўтир киши елкасига ташлаган эскигина тўнини тўғрилади, косовдай қурушиқ яланг оёқларидаги кавушларини тушириб, жойлашиброқ ўтирди.

Хўш, ўзингиздан сўрасак? Қамнамосиз, жиян?

— Мана, келдик ҳузурингизга, бир нозанин, оламда мисли йўқ қизни келтирдик, тақсир.

— Фарғонаданми?

— Йўғ-э, ўзимизнинг шаҳри азимдан.

10 Чўтир кавушларини қайта оёқларига илиб, ўрнидан турди, бир қора мўйи қолмаган соқолини тутамлаб силагач, деразани очиб юборди, ҳовлида кампир билан гаплашиб турган Унсинга тикилганича узоқ анграйиб қолди.

— Тавба, жингалак соч, ҳусн бобида бебаҳо фариштани қандай топдингиз, шоввоз? Бойваччаларга хўп манзур бўладиган. Бойваччалар тез-тез келиб тиқилинч қилиб юришибди. Бир соҳибжамол жонон бор, андак сабр лозим, деб юрган эдим... Айни муддао,— деб секин

20 деразани ёпди у.

Тилмоч папиросни қаттиқ сўриб, тутунини бурқиратиб олгач, ғурур билан деди:

— Чакки эмас, етим қиз, жуда асов, аста-аста, қиттак май ютқизиб қўлга ўргатасиз. Нархи бир минг, тийин камига йўқ!

Чўтир чўчиб тушди-ю, аммо индамади, нашали чилимни қулқуллатиб бир неча дафъа тортгач, бўғилаб бўғила қаттиқ йўталди.

30 — Дарҳақиқат, ака, қиз жуда сулув, маликайи жаҳон, лекин асов қизни ҳузурингизга ўз оёғи ила юргизиб келишни айтинг. Бунинг уддасидан ҳаммаям чиқавермайди. Минг ҳийлани ишлатиб, базўр алдаб олиб келдим. Тезроқ минг сўмни чўзинг, мен жўнаб қолай,— шоширди тилмоч.

— Э-э, ука,— тимирскиланиб ёстиқ тагидан ҳамёнини олди чўтир,— мана, юзни олиб туринг-чи, қолгани насия, бори шу.

Тулки тилмоч ранжиган ҳолда тўнғиллаб пулни чўнтакка урди.

40 — Бу бир чой пули-да.

Чўтир ўрнидан туриб ҳовлига чиқди, тилмочнинг орақасидан эргашди.

— Э-ҳа, оппоқ қизим, келинг-келинг,— Унсиннинг бошидан оёғига қадар синчиклаб қаради чол.

— Вой ўла қолай!— деди шошилиб бошига паранжисини ташлаган Унсин. «Чўтир ўлгурнинг кўзи мунча қаттиқ!» дея кўнглидан ўтказди у.

Тилмоч товушига сохта юмшоқлик бериб гапирди:

— Отангиздай кўрсангиз арзийдиган пок одам, қочманг, синглим.

Чол ҳовлида юрган рангпаргина бир маймоқ хизматкорни чақириб, буюрди:

— Яхши бир извош чақир, учадигани бўлсин.

— Хўп, тақсир!— хизматкор оқсоқлаганича югуриб чиқиб кетди.

Чўтир чилим тортиб, аллақандай бир бачкана латифани айтишга тушди. Паранжисига ўралиб қовоғи солиқ турган Унсинни тилмоч аврай бошлади.

— Олинг-э, паранжингизни, мундай пок одамлардан қочишнинг сира даркори йўқ.

Югурдак чўлоқ кўчадан шошилганича кириб, извош кутиб турганини айтар экан, Чўтир Тулки тилмочга аввало кўзлари билан сирли бир имо қилди, кейин деди:

— Юринг, бир айланиб келамиз, оппоқ қиз, отингиз нима?— сўради Унсинга хитоб қилиб.

— Исмлари Унсинхон,— керилиб жавоб берди тилмоч.

— Боракалло, нодир исм,— кулди Чўтир.— Кетдик, жиндай салқинлаб келайлик.

— Йўғ-э! Бормайман! Акам келиб қолган бўлса-я! Аллақаёқларда дайдиб юраманми!— деди ранжиган, нохуш товушда Унсин.

— Поезд кечқурун келаркан, тушунасимми?— лоқайд жавоб берди тилмоч.

Ҳаммалари дув кўчага чиққанларида, кампир ҳам уларга эргашди...

II

...Извошдан тушиб, ташқарига кирар эканлар, Чўтир кампирга қизни кичик хонага олиб киришни имо қилди.

Унсин кичик ҳужрага кирганда шошиб қолди: аллақайдан элас-элас кулги, дутор, қўшиқ овози қулоққа чалинади.

Кампир қоронғи уйнинг тоқчасини тимирскилаб чи-роқ ёқди. Наридан-бери ўрин солгач, Унсинни ётишга қистаб, чироқни ўчирди. Чўпчак ва чўпчакка ўхшаш олди-қочдиларни кампир хиралик билан сўзлашга ури-наркан, аламдан бутун вужуди қақшаган Унсин қулоқ солишни ҳам истамай, орқасини ўгирганча чурқ этмай ётарди.

Унсинни ухлаб қолди деб ўйлаган кампир секин ўр-нидан туриб, ёндош хонага, Чўтирнинг олдига кирди.

10 — Қўлга тушди-я,— кулди пиқиллаб Чўтир.— Бутун эшикларни тақа-тақ бекит, уйда қамалиб ўтирсин, жу-да асов кўринади.

— Боплаб қўлга туширдик, ҳа, иш мундоғ бўлади, иним, энди атлас, шоҳидан яхшилаб кийинтирайлик, жаннат ҳурларининг ўзи бўлади-қўяди. Бу қиз бойвач-чаларнинг энг асилига муносиб. Қўлболадан жиндай қуйворинг, ичайлик, ўлдик-ку чарчаб, силламиз қуриб.

Чўтир олдидаги чойнакдан бир пиёла мусаллас қу-йиб, кампирга узатди:

20 — Ичинг, ичсангиз арзийди, бугун омадимиз келди.

Кампир пиёлани бошига кўтариб, мусалласни ҳузур билан қулт-қулт шимиргач, Чўтир билан тағин бир-икки оғиз шивирлашди ва аста юриб Унсиннинг олдига кириб кетди.

Туни билан мижжа қоқмай тонг оттирган Унсин ток-чадаги ойнага қараб, бир кунда шунчалик синиққани-дан ўзи ҳам ҳайрон қолди.

30 «Тилмоч ўлгурнинг қораси ўчди, ҳануз келмабди жувонмарг, кўзимга кўринсин, қарғаб берай,— деди у ўз-ўзига.— Эҳтимол поезд ҳам келгандир, акам ҳам кел-ган бўлса ажаб эмас, мен овсар бўлсам аллақерларда дайдиб юрибман».

Кампир шилпиқ кўзларини пириллатиб, қайта-қайта очиб-юмиб Унсинни бошлаб ҳовлига чиққанда, чаман-дай яшнаган гулзорга қараган қизнинг кўзларида, юзи-да бир он ихтиёрсиз табассум пайдо бўлди: «Бу дунёда гул бўлмаса, одамларда бахт бўлармиди? Йўқ, асло!»

40 Кампир қовоғини солган ҳолда Унсинни бошлаб юр-ди, Унсин кичкина ҳовузча олдида чўққайиб, салқин сувда юз-қўлларини қайта-қайта ювди, кампир тутган сочиқ билан артинди.

— Нега жимжит, кимса кўринмайди, амакимнинг хотинлари турмайдиларми?— сўради Унсин таажжубда

агрофга назар ташлаб. Кутилмаган саволдан довдираган кампир индаёлмади, бир дақиқа сукутдан сўнг:

— Юринг уйга!— дея хитоб қилди қизга.

Унсин хомуш ҳолда суст қадамлар билан уйга киргандан кейин, кампир дастурхон ёзиб, суви қочган бир неча кулча билан беҳи қиём, икки тақсимчада қандқурс қўйди. Нонуштага энди ўтирган эдилар ҳамки, эшик оҳиста очилиб, ўттиз ёшлардаги бир жувон пайдо бўлди. Жувон лик этиб ўрнидан турган Унсиннинг бошидан оёғигача разм солди ва истехзоли жилмайиш 10 билан кампирга деди:

— Гўзал махлуқ! Қизми? Вой-бў, жувонмарг Чўтирининг омади келибди-ку!

Жувон: «Қафасга тушдим деявер!» деди ичида ва қандай пайдо бўлган бўлса, шундай тез чиқиб, йўқ бўлди. Кампир оғиз очиб ҳам улгурмади, қотиб қолган эди.

Иштаҳасиз нон чайнаб ўтирган Унсин ҳам ҳайратдан хийли жим қолди, кейин кампирдан сўради:

— Нима деяпти? Ким у? Кўринди-ю, йўқ бўлди? Сатанг экан-а! 20

Жавоб излагандай бир лаҳза сукутда қолган кампирнинг нурсиз кўзларида алланечук ғазаб ва қаҳр чақнаб кетди.

— Ҳовлида олти-етти жувон бор, бари хўжайиннинг хонимлари... Йўғ-э, чўрилари... Ҳаммаси унинг буйруғидан чиқмайди, уқдингизми?

Унсинни ичдан аллақандай титроқ босди.

— Гапингизга тушунолмадим?— дея кампирга тикилди. 30

Кампир индамади. Унсиннинг кўнглидаги ғашлик бирдан алангалангандай сийнасини ўртаб юборган эди. Қиз дастурхоннинг четини қайириб, ўрнидан турди.

— Келмаса қуриб кетсин тилмоч, ортиқ уни кутишга тоқатим қолмади, хайр, уйимга кетаман, қидирибқидириб Маккани топса бўлармиш, шу шаҳардаги уйимни тополмайманми?!

— Ўтиринг, чироғим!— деди кампир юмшоқлик билан қизга кўрпачани имлаб.

Унсин омонатгина ўтирди. 40

— Хўш, гапиринг, қулоғим сизда.

Кампир узоқ жим қолгандан сўнг, яна юмшоқроқ товушда ўзича ўгит бошлади:

— Бундай манзил ҳаммага ҳам буюравермайди, фақат сиздай гўзалларга хосдир... Атлас, шоҳидан кийим-бош, кўрпа-ёстиқ, яна бунинг устига хўжайин қўлингизга тилло тангаларни тўкиб турса ёмонми?! Муттасил ўйин-кулги, улфатчилик билан кун кечирасиз...

— Вой-вой-вой, гапларингиз жуда ғалати-я? Жинни-минни бўлмаганмисиз?! Имонингиз йўқ экан сиз кампирнинг! Вой, ҳозир кетаман бу ердан!— Юраги тўсатдан гупиллаб уриб кетди, ранги бўздай оқарган Унсин сапчиб ўрнидан турди.

Кампир ҳам қалтираб ўрнидан қўзғалди. Унсинни қўлидан тортиб яна ўтқазди:

— Хўп, кетасиз, лекин қиттай сабр қилинг. Хўжайин келсин, ўзи билан сўзлашинг, кейин кетинг, ҳозирча ҳеч қаёққа қимирламайсиз!— деди у Унсинга қатъий буйруқ оҳанги билан.

Бу пайт хонада бояги жувон яна пайдо бўлган эди. Бироқ бу гал у лом-мим деб оғиз очмади, қўлидаги олиб кирган атлас кўйлак, духоба нимча, ғижим рўмонни кампирнинг олдига ташлади-да, эшикни шақ этиб ёпиб чиқиб кетди.

— Болам, мана сизга сарпа, кийиниб одам нуха бўлиб ўтиринг, бойваччаларнинг кўзига маликалардай кўринасиз.

Унсиннинг юзида қон қолмаган, дағ-дағ титраётган бўлса-да, ўзини тутишга тиришди.

— Ярамас жойга тушиб қолганга ўхшайман, ёпишманг менга, ҳозир жўнайман!— деди қиз йиғламсираб.

— Еч устингдаги увадани, яхшилиқни билмаган, ношукур!— дўқ билан қичқирди кампир.— Бойвучча бўласан, маликалардай яшайсан, нодон қиз!

Унсин хўнграб йиғлаб юборди. Қўйилиб оққан кўз ёшларини енг учлари билан арта-арта йиғлади, ўпкасини тутолмай энтиқиб йиғлади...

Эшик оҳиста очилиб остонада тўсатдан Чўтир пайдо бўлди. Сохта табассум, юмшоқ товуш билан қизни овутишга тутинди.

— Йиғлама, акаси айлансин, худо хоҳласа олтин топасан, чироғим! Ясаниб ол, ўйна, кул, ҳовли катта, ичкарида тағин бир ҳовли бор, хонимлар билан танишиб, яйраб юр. Кампир яхши боқади, текин овқат, яна нима керак?!

Унсин тағин қаттиқроқ хўнграб йиғлаб юборди.

— Жон амаки, бир етим қизман, бир инсофли чол боқиб ўтирибди мени, қўйворинг...— ялинди у.

— Хўш, бўлмаса, энди гапнинг очигини айта қолай, жарақ-жарақ пул бериб сотиб олдим сени; тилмоч амакинг сотиб кетди, бу ердан силжишга ҳаддинг йўқ, чи роғим, кетолмайсан.

Унсин энди ғазабдан тўлғаниб кетди:

\ — Ифлос, ҳайвон, ақчага сотмоқчимисан мени, бойларнинг малайи!

— Қетмайсан, кенг оламнинг эшиги ёпиқ!— Чўтир 10 кампирга қараб буйруқ қилди:— Ҳовлида яйраб юришга кўнмаса, зах ҳужрага қама, устидан қулф сол!— шундай дея эшикни зарда билан ёпиб чиқиб кетди у.

Кампир кўп вайсади, узоқ гапирди. «Тақдиринг шу экан, ўзга иложинг йўқ, олтинга ботасан, гофил», деб аврашга уринди.

Унсин аҳволининг нақадар оғирлигини, иложсизлигини, йиғининг фойдасизлигини энди тушунди, кўзларидаги намни артиб жим бўлди, қайғу-алам нафасини бўғиб, бутун вужудини қақшатиб юборган эди. Шу топда 20 йиғлаш эмас, бу тузоқдан қутулиш чорасини ахтариш лозим экан. Шундай фикрга келди у.

Ҳасратдан тинкаси қуриган, мажолсизланган Унсин қўли билан пешанасини қаттиқ қисган ҳолда хаёл суриб ўтирарди.

Кампир кирди:

\ — Туш бўлди-я, қорнинг очгандир, қизгина, ясаниб ол, ўжарликнинг фойдаси йўқ.

— Бошимга бало тоғи тушди хола, тангримдан бошқа ҳеч кимса билмайди ҳолимни, фақат ўлиб қутуладиганга ўхшайман сизлардан... Озгина заҳар йўқми, жон хола, раҳмингиз келсин, қидириб топиб беринг, бу ердан қутулишинг иложи йўқ экан, начора, ўлимимга розиман. 30

/ Кампир индамади, эшикни зарда билан тақ этиб ёпди-да, чиқиб кетди. У Чўтирга қизнинг ниятини етказишга ошиқарди.

— Дод-вой, қиляпти, хўжайин, кўнмайди. Ёпирай, мундақа асовини сира кўрмаганман.

— Пўлиса қилавер, кўнмай иложи қанча, охир кўнади, ҳужрага қамасанг, шилққа тушади-қўяди,— минғирлади Чўтир. 40

Кампир қаттиқ дўқ билан ўдағайлаб қизнинг тепасига борди:

— Ношукур банда, юр бу ёққа!

Унсин паранжисини кўтариб эшикка юраркан, ердаги тахт турган кийимларни тепиб ўтди. Кампир ҳовлининг бурчагидаги қоронғи ҳужранинг эшигидаги қулфни очиб, тисланган қизни ичкарига итариб юборди. Унсин туртиниб ҳужрага муккаси билан йиқилиб тушди. Ташқаридан шарақ-шуруқлаб эшикнинг қулфлангани эшитилди.

10 Тор, зах ҳужрада қолган Унсин тагин йиғига зўр берди. Хўрлик ўтганидан кўз ёшлари яна қуйила кетди. Баъзан эшикни тепиб, муштлири билан урар, «Қим бор? Дод!» деб қичқирар эди. Гоҳо Чўтир билан кампир оҳиста эшик олдига келиб қулоқ солиб кетардилар, гоҳо кампирнинг ўзи овқат келтирар, тун қоронғисида бирпас ҳовлига олиб чиқар, тагин ҳужрага қамар эди. Унсин ялинишнинг фойдасизлигини тушунганидан, унга бир оғиз сўз қотишни истамас, ўз дардини ёлғиз ўзи чекар эди.

20 Унсин шу тарзда олти кун қамалиб ётди. Даҳшат тўла бу кунлар унинг қалбини ғам исканжасига солган эса-да, бироқ иродасини синдиrolмаган эди.

Олти кун деганда эшик очилиб, ўттиз ёшларда, сатанг бир жувон келди. Оёқларидаги Қозондан келтирилган амиркон кавушларини ғарчиллатиб, бир-бир босган ҳолда Унсиннинг олдига кирди.

30 — Сингилжон, ойимқиз, зимистон ҳужрада ўлдингу, чиқ ҳовлига!— деди у меҳрибонлик билан ва ўрнидан туриб ҳўнграб йиглаб юборган Унсинни қучоқлаб бағрига босди, қизнинг жиққа ҳўл ёноқларини меҳрибонлик билан сийпаб қўйди.

Кўз ёшларини тиёлмаган, қовоғи солиқ Унсин олифта хонимнинг олдига тушиб ҳовлига чиқди.

— Қим бўласиз? Отингиз нима? Эҳтимол, жононлардандирсиз?— сўради Унсин хонимнинг гулдор товар дурраси, пардози, сариқ атлас лозимига қараб.

40 — Отим Дўндиқча,— деди кулиб жувон.— Ёшлигимда Самарқанддан бир йигит, сенга ошиқ бўлдим, уйланаман, Тошкент деган шаҳри азимга олиб бориб томоша қилдириб келаман, деб шу тузоққа туширган мени жувонмарг. Чўтирнинг чангалида ўн тўрт йил бўлади ўтирибман, кўрган куним қурсин!— Узун бир уҳ тортар

экан, жувоннинг кўзларида ёйилган ҳасрат булути Унсиннинг қалбини ҳам ёндириб юборди.— Ғам-ғусса кўп,— деди жувон ғамгин оҳангда,— секин-секин кўни-киб қолар экан киши. Ҳар нечук дўзах бўлса ҳам, тақдир дер экансан, бўй бераркансан. Нима қилай, ўзга иложим йўқ эди. Сен ҳам шу кунга қоласан, хоҳлайсанми? Мана, қара, менга ўхшаш атласларга беланиб ўтирасан,— истехзо билан қаҳ-қаҳ урди жувон.

Унсин асабий жеркиб ташлади:

— Боринг-э, бетамизлар, ифлослар!

10

Унсиннинг ҳақоратидан Дўндиқчанинг жаҳли чиқмади, яна бепарволик билан деди:

— Сингилжон, дилимдаги дардимнинг туби йўқ, бироқ начора, пешанамизга ёзилгани шу экан, биз нота-вонларнинг қўлимиздан нима келарди?

Жувон Унсинни бошлаб кичик бир хонага олиб кирди. У дам тақдирдан шикоят қилиб, дам насиҳат қилиб ўтираркан, очиқ деразадан кампир бир чойнак чой узатди.

— Унсиной, опагинанг билан очилиб гаплашиб ўтир, 20 жиндай яйра қизим, юрагингнинг чигили ёзилади.

Унсин лабини буриб четга қаради.

Дўндиқча кампирдан чойнакни олиб шолчага қўйди-да, токчадаги қутини очиб, қанд-курс тўкиб, патнис тузади, тўртта нон билан ўртага дастурхонга қўйди.

Жувон ҳарчанд қистамасин, Унсин дастурхонга қўл узатмади, фақат қулт-қулт ютиб бир пиёла чой билан қақраган томоқларини ҳўллади, холос.

Хийли гаплашиб ўтирганларидан кейин Дўндиқча ўрнидан қўзғалди:

30

— Юр, синглим, жила бўлмаса ювиниб, кийиниб, устингдаги қўсқингни ташла, қуриб кетсин. Товардан тикилган янги кўйлак берай, парилардай бўласан-а!

— Йўғ-э, жон опа, қўйинг, бошимни балога чатманг, ахлоқсиз, ифлос бойваччаларга ем бўлишни асло истамайман,— деди Унсин қаҳр билан.

Жувон базўр жилмайди, лекин индамади.

— Юр, бир айлантириб келай, ҳовуринг босилади,— деб Унсинни ҳовлига бошлади, айвондан болохонага чиқишди. Тузуккина панжарали болохонадан кенг боғ 40 ҳовли яққол кўринарди. Жувон яна насиҳатга ўтди:

— Сингилжон, бугун оқшом Чўтир амакиннинг ваъдаси билан олифта бир киши келади. Городда қўра-

лари кўп бой одам, бир сафар кўрганман ўзини, пули кўп-да, эҳтимол, сенга ҳам пул қистирар... Оти қурсин унутдим, аҳ, тилимнинг учида турибди-я, Ҳожи фарангмиди, Тожи фарангмиди, шунга ўхшаш бир бало эди,— кулди у.

Унсинни тагин ичдан титроқ босиб, ранги қув ўчди, у индамади. «Бу кунингдан ўлганинг яхши», деб жу-
вонни товушсиз қарғаб қўйди. Дўндиқча ҳозир келиши-
ни айтиб, ҳовлига чиқар экан, Унсин жонҳолатда дера-
зани очиб юборди. Кўча. Пастда каттагина бир ариқда
10 сув оқиб ётибди. Унсининг фикри шу топда чақмоқдай югурик, у дарров «Баландлиги қанча келаркин?» деб болохона билан ернинг орасини чамалади: олти газча келар. Қиз дераза олдида тик ўсган адил теракни ҳам мўлжаллади: «Таваккал, ё ўларман, ё бу балодан қутуларман, теракнинг шохига илинсам ўрмалаб тушиб оламан, анҳорга йиқилсам, сузишни биламан-ку, чиқиб оларман».

Унсин секин айвонга тушиб, оёқ учи билан юриб
20 ҳужрадан паранжи-чачвонини думалоқлаб қўлтиғига тикди-да, тагин болохонага югурди. Бу топда қизнинг юраги гурс-гурс урарди. Эҳтиётлик билан эшикни оҳиста ёпгач, шошиб паранжини кўчага улоқтирди. Деразадан ярим белига қадар энгашиб, терак шохига қўллари-
ни узатиб, ёпишиб олди. Бутун аъзойи бадани титроқ-
да эди. Базўр бир шохни маҳкам ушлаб олгач, чаққон ва эпчиллигидан бир шохдан бир шохга отилиб, терак-
нинг гавдасини қучди ва сирғалиб тушаркан, оёқлари
ерга текканини ҳис этган ҳамон бирпасгина теракка
30 суяниб узун сўлиш олди. Назарида гўё ҳушини йўқота-
ёзган эди. Бир амаллаб ўзини босиб олиб, кўчада кўриб турган ҳеч ким йўқми, деб бир зумда теварак-атрофга алашглаб олди. Кўчада чиллак ўйнаб юрган бир тўда болалар ўйинларини ташлаб қизнинг олдига югуриш-
ган эди.

— Вой тавба, қандай қилиб ўзини ташлади, сув келтир, сув!— қичқирди бир бола. Қорачагина бир чаққон бола эски дўпписида физиллаганча сув олиб келди ва қизнинг оғзига тугди.

40 — Э-э, кофир Чўтирдан қочган бу қиз, дарров жўнатмасак, тагин чангалига илиниб қолади,— деди болаларнинг ичида каттароғи.

Ерда ётган паранжини пайқаган яна бир бола, дар-ҳол Унсинга ёпинтиришга уринди.

— Олажон, тезроқ қочинг бу ердан, бўлмаса ҳозир яна ушлаб олишади,— катталардай жиддият билан уқтирди у.

Ўзини хийла тутиб, ҳаприқишини жиндай босиб олган Унсин меҳр чақнаган кўзларини болаларга жавдиратиб сўради:

— Шайхантаҳурга қай томондан кетсам бўлади?

Болалар бир-бирларига сўз бермай қизга тезроқ йўл 10 кўрсатишга шошилдилар:

— Хоҳласангиз муюлишдан ўтиб, конкада ғир этиб жўнайсиз, хоҳласангиз пиёда юринг,— деди сув ичирган бола.

Унсин ҳаллослаб югурди. У кўчалардан адашиб, бир босган йўлини иккинчи дафъа босиб, билқ-билқ тупроқни чангитиб елдай тез учиб борарди. Ўрдага етгач, қадамини секинлатиб «Уф!..» деди, чўнтақларини титкилади. Чўнтақларини қайта-қайта ковлаштирди, ярим танга пулини тополмади, яна пиёда елиб кетди. 20

Унсин Хадрага етмасдан ўз кўчасига қайрилди, шундагина бошига келган офатдан қутулгани ростлигини сезиб, бир оз енгил тортди, севинганидан кўзларида ёш қалқди.

Дўконда Шокир ота қовоғи солиқ маҳсини шоналаб ўтирарди. Унсин қадамини секинлатди.

— Ассалому алайкум, отажон,— деди чачвонини юзидан олиб.

Ялт этиб бошини кўтарган Шокир ота сўз қотишга оғзини жуфтлаб улгурмаган ҳам эди, Унсин ҳовлига 30 югурди.

Рисолат кампир териси суякларига ёпишган косовдай қўллари билан тандирга шох-шабба қаларди, супачадаги супрада ясалган арпа нонлар терилган.

— Қатда қолдинг, қизим-э?— сўради кампир Унсинни қучоқлаб.

Дўкондан мункиллаб югурган Шокир ота ҳам қаршисида жавобга маҳтал турарди.

Унсин ҳеч нарсани яширмади, бир ҳафта ичи бошидан ўтган бутун воқеани бир-бир сўзлади. Шокир ота-нинг аъзойи бадани дарддан қақшаб, газабдан қалтираб кетгандан ўзини тутолмади, тандир супачасига суя- 40

ниб чўққайди. «Бадбахтни бўғиб ташлайман, падар лаънатининг ғилай кўзларини ўяман!» дерди яккаш.

— Ҳм-м,— деди чол ғазабдан оқариб,— бўлди, бўлди, қизим, ҳаммаси менга аён, чарчагансан, ёт, ухла, рангингни қара.— Кейин кампирига ўгирилди:— Қорнини тўйдир. Неча кундан буён қидириб эсим кетди, энди умидимни узаманми деб ўтирган эдим шу тобда. Зумрад ўртоғингникига бордим, унинг кайфи учиб дағ-дағ титраб кетди, Жумабойга югурдим, даракламаган жо-

10 йимиз қолмади!

— Ҳаммамиз қидира-қидира ўлиб бўлдик-ку, Унсин, энди кўчага чиқа кўрма, бас, уйда ўтир, замон ёмон,— деди дўқ билан кампир.

— Падар лаънати, тилинг кесилгур тилмоч, динни, имонни ютган иблис, шошмай турсин, бўйнини суғурамиз, ўч оламиз албатта!— Муштини қисиб ўрнидан турган Шокир ота, сўкина-сўкина чиқиб кетди.

Унсин хонага кириб оппоқ ювилган чит кўйлагини кийди, ҳовлига чиқиб юз-қўлларини совунлаб ювди.

20 «Тавба,— деди ўз-ўзига,— сағал қолди-я жаҳаннамга қулашимга. Ажаб қутулиб олдим, бу ҳам бир кўргулик экан. Тилмоч ўлгурнинг ичи ҳам сиртидай бадбашаралигини билардим, алдаганига ишона қолибман мен содда ўлгур, мундоғ тулкиликлар бўлар экан дунёда...»

«Эрга бермасак бўлмайдиганга ўхшайди,— ўйлади ичида кампир,— бир балога дучор бўлмасдан жойига қўндириш керак, худо ўзи асрасин».

Кечқурун, шомдан сўнг чол Жумабойнинг олдига жўнади. Қизнинг топилганини айтиб унинг ҳам кўнглини тинчитиб қўйишни истарди чол ва маслаҳат қилишни ўйларди.

40 — Хўш, отажон, топилдими Унсин?— сўради Жумабой кўришмасдан илгари ва чолнинг бош лиқиллатишидан сўнг юзи ёришиб кетди, қуюқ кўришиб, кичкина қуроқ кўрпача ташлаб супага ўтқазди.

Чол шошмасдан Унсиннинг бошидан кечган воқеани бир-бир айтиб берди.

— Закончи муттаҳамни гузарга сургаб чиқсанг-да, халойиқнинг ўртасида фонарга оссанг. Ўзи саводсиз, тилмочлик қилади, кези келганда, закончиман, ишбилармонман, деб дўқ қилади, мана қилиб юрган иши аблаҳнинг!— сўкинди Жумабой.— Бўғиб ташласак хўп савоб иш бўларди-да!

Шокир ота Жумабойнинг гапини маъқуллаб бошини лиқиллатарди, кейин ёқасини ушлаб гапирди:

— Астаффирулло, оз қолибди қиз бояқишнинг балога чатилишига. Қани, иним, гапиринг, қандай жазо берамиз, бундай жароҳатларнинг қандай давоси бор? Белимда, билагимда куч қолмади, қани йигит бўлсам, ўзим билардим не қилишни.

— Шошилиш ярамайди, ота,— вазмин жавоб берди Жумабой.— Яхшилаб бир режа тузиб, бошини мажақлаймиз бу илоннинг, хотирингиз жам бўлсин, жазосини 10 тортади. Муҳаққақ, ҳар бир ёмонликнинг изида жазоси ҳам юради. Бу аблаҳ ёлғиз эмас, ота, жамиятимизда бундай дили нопок, ноинсоф, инсон қаторига кирмайдиганлар кўп, биз ана шундайларнинг барчаси билан курашамиз, адолатсизликни тубдан йўқотамиз!— деди Жумабой муштани ерга уриб.

Чолнинг кўзларида севинч учқунланди:

— Барака топинглар, биз кўрмаган бахтни сизлар кўринглар, чирогим!

ИГИРМА САККИЗИНЧИ БОБ

20

I

Қизилоёқ ва така гиламлар устига қават-қават беқасам ва адрас кўрпачалар тўшалган хонада Садриддин аълам танҳо ўтирарди. Тахмонга асил атлас-шоҳи кўрпачалар тахланган; иккинчи хона ҳам шундай жиҳозланган, фақат гиламлар янги қалин оқ кигиз устига ёйилган. Аъламнинг катта ўғли, арабча ва форсчани мукамал биладиган мударрис Зухриддин Мирза Истамбул саёҳатларидан келтирмиш китоблари токчаларга қалашган. 30

Айвонда аъламнинг қизи Адибабегим Яссавийнинг «Ҳиқмат»ини мутолаа қилмоқда. Узун айвоннинг иккинчи бошида катта бека — отини ойн қизларга сабоқ бериш билан машғул. У куннинг иссигига қарамай, ёқаси кенг оқ батис кўйлаги устидан адрас мурсак кийган, оқ мисқоли дока рўмоли устидан қора шол дуррани чўққайтириб боғлаб олган, негадир хафароқ кўринарди.

Гўзал Адибабегим завқ билан кийинишни яхши билар, устидаги фаранг шоҳи кўйлаги, оқ банорас нимчаси-ю чўғдай қизил товар дурраси ўзига жуда яраш- 40

ган, кундан-кун очилиб бораётган қизнинг чиройига чирой қўшган эди.

Аълам ёнига бир неча араб ва форсий китобларни ёйиб «Изоҳ» журнаliga мақола ёзиш билан машғул. Мақола қийин, мушкул сўзлар, дабадали иборалар билан тўлган, гўё мақолага салмоқни шу сўзлар берадигандек. Муқаддимада Муҳаммад алайҳиссалом ҳақида кўп эзмалик қилгач, кейин дума сайловига, Туркистонда Муваққат ҳукуматнинг раҳбарлиги, йўл-йўриқлари хусусидаги бирмунча мулоҳазаларини айтган ва уларни, ислом динининг ҳақиқий ҳомийлари, деб вайсаган эди.

Қиём чоғи аълам тиззаларини уқалаб ўрнидан турди-да, айвонга чиқди, мошкичири соқолини токчадаги ойнага қараб қунт билан таради, кўзларини уқалаб, қошларини сийпаб қўйди.

— Хўш, оппоқ қизим, мутолаани бас қил, чарчадинг, бир оз дам ол!— деди аълам қизини эркалаб.

Адибабегим китобни авайлаб ёпиб токчага қўйгач, 20 эркаланиб отасининг елкасидан қучди:

— Ота, бугун бир ўртоғим, Ойпошшахон таклиф қилганлар.

— Э-э, бешёғочлик Муҳаммадмансур баззознинг қизими?

Биламан, отаси ғанилардан, хўп яхши одам. Майли, қизим, бора қол, ундай ердан қолиш ярамайди, гуноҳ бўлади.

Адибабегим дарров жомга сув қўйиб юз-қўлини ювишга тутинди.

30 Шогирдларига танаффус берган отин ойна Адибанинг тепасига келди.

— Отанг улуғ мартабали олим, жамиятнинг фахри, давлатнинг устун бўлса, мадрасада энг хушқалом ваъзхон уламоларнинг раҳнамози бўлса-ю,— аъламга қарамай жиддий туриб сўзларди у,— Адибабегим, ўтирган ҳовлимизнинг аҳволи мана бу бўлса! Кўкраги баланд, тунука томли уйга қачон етишар эканмиз-а?!

Аълам жилмайди:

— Пича сабр лозим, тушунмайсиз, отин, сабр таги 40 сариқ олтин, яқинда гавҳар оқади сандиғингизга.— Кўзларини қисиб осмонга қараб олгач, жиддий оҳангда деди:— Қиём бўлибди, уламолар, муллалар кутиб ўтирибдилар, кетмоғим зарур. Вақт тигиз, отин, яхши ки-

йимларни — янги салла, қуроқ нусха беқасам тўнимни олиб чиқинг.

Отин хонага югурди, кўп ўтмасдан аъламга каттакон салла, ярқироқ тўн билан юпқа қора мовут камзулни тутди:

— Ҳазратим, марҳамат, кийсинлар!— деди табасум билан у.

Аълам ҳафсала билан кийиниб, мағрур юриб ташқарига чиққач, кўпдан бери ҳузурида хизматда бўлган ғариб бир мулло хизматкори эгарлаган отга миниб 10 жўнади.

Аълам отнинг жilовини бўш ташлаб, гердайиб борарди. Жонивор от ювош, терисини туртиб чиққан суякларидан емиши нуқул хашак эканлиги маълум эди. Гузарларда чойхўрлик, суханбозлик қилиб ўтирган чоллар ва йигитлар: «Ана, дулдул келяпти!» деб қих-қих кулардилар.

Аълам Эскижўвага етган замон икки букилиб таъзим қилган муллавачча уни дарҳол қўлтиғидан олиб 20 одан туширди ва отни етаклаб алоҳида тор ҳовлига олиб кириб кетди. Мағрур важоҳатини бузмасдан салобат билан одимлаганча мадрасанинг саҳндор ҳовлисидан ўтиб, кенг хоналардан бирига кирди. Бунда бир гуруҳ мударрислар, уламолар, одатдагидек чойни эрмак қилиб, гап сотиб ўтирардилар. Эшикни секин очиб кирган Садриддин аъламнинг келганини ҳаммадан илгари котиб Шарафиддин домла пайқади, у ирғиб туриб саломга эгиларкан, бошқалар ҳам бирин-кетин қўзғалиб кўришдилар.

Садриддин аълам тўрга жойлашиб ўтиргач, киссасидан 30 букланган бир неча варақ қоғоз олиб, «Изоҳ»нинг муҳарририга узатар экан, у икки қўллаб мақолани қабул этди.

— О, тақсиримнинг муборак қаламлари! Айни муддао. Туркистон, Оқмачит, Олмаота, бу ёғи Фарғона, Қўқон жамоалари мақолангизга интизордирлар.— Муҳаррир қоғозларни шилдиратиб бир-бир варақлади.

— Ҳақиқий дин — ислом динидир. «Изоҳ» жадаллик билан жамики вилоятларга тарқатилсин. Оқча ҳам жангланган йиғилур,— деди аълам. 40

— Тақсир, хонақоҳда муллалар кутмоқдалар, ижозат берсалар, ҳузурингизга чорласақ,— таъзим билан мурожаат қилди котиб.

Аълам бир он сукут этгач, жавоб берди:

— Кирсинлар.

Қўллари кўксиларида букилиб салом беришиб мул-
лалар киришди.

— Қани, ўтиринглар,— деб буюрди аълам, алик ол-
гач.

Булар ўттиздан ортиқроқ эди, бир нечалари остона
сиртида туриб қолдилар.

Аълам сўзларни доналаб, тарашлаб ваъзга ки-
10 ришди:

— Яқин фурсатда бутун мамлакат думага вакиллар
сайлайди. Маҳаллаларда, чойхоналарда, бозорларда,
хуллас, халойиқ йиғин бўлган жойларда ташвиқот-тар-
ғибот юритмоқ зарурдир. Қишлоқларни оралаш даркор,
бирорта овул четда қолмагай. Уларнинг дилларига ис-
лом динини, Муҳаммад пайғамбарнинг айтганларини
жо қилмоқ сизнинг вазифангиздир. Муддао шулдир. Шу
тариқа сайловда бизнинг қўлимиз юқори бўлғуси. Пай-
ғамбаримиз айтганларки, уммат, қавм, ҳар қандай мақ-
20 садига фақат дин ва имон ила етгусидир, социал-
демократларнинг мошолло, барчаси даҳрийдир, боль-
шевик балосини бошимиздан даф этмоқ зарур. Бизнинг
бу йўлда суюнчигимиз ёлғиз Муваққат ҳукумат. Халқ
ичига қўйнингизда қуръон, дилингизда дин ила боргай-
сиз. Ишга бошлангиз, омин!

«Бажону дил!» дея бир оғиздан жавоб берган мул-
лалар тавозе билан хонадан чиқиб кетдилар. Аълам
пиёладаги кўк чойни қулт-қулт ютди:

— Бай-бай-бай, кун қаттиқ исибди. Қани, жаноблар,
30 Янги шаҳарда бизни кутмоқдалар.

Аълам ўрнидан қўзғаларкан, узун тўнларининг кенг
этақларига ўралашиб базўр ўринларидан турган беш-
олти салобатли уламолар биргалашиб, Янги шаҳарга —
кадет ва реакционерлар томон йўл олдилар.

II

Ҳовлида пайдо бўлган Саидаҳмадбойнинг қизи Са-
лимани аъламнинг катта хотини отин ойи қарши олди:

— Хуш келибдилар, тасаддуқ!

— Адибахон қанилар? Кун алламаҳал бўлиб қолди,
40 тезроқ кета қолайлик,— бошдаги янги шоҳи паранжиси-
ни тўғрилаб атрофга алашглади Салима.

— Мунча шошмасанг?!— деди жилмайиб, ичкаридан чиққан Адиба. У ясанган, сочлари кўркам таралган эди. Қизлар қучоқлашиб кўришгач, бир-бирларига назар солиб, кулимсирашди.

Салимахон эндигина ўн бешга тўлган, тикмачоқдай, семизгина қиз эди. Шафақдай рангдор шаффоф кўйлак, кумушдек товланган кимхоб нимча кийган; билаклари, бармоқлари турли қимматбаҳо тошлар терилган узук, билагузукларга тўла; кўкрагида шода-шода дур. Устидан атир гуркирайди.

10

— Шу кўйлакни кийдиму, бироқ дидимга ёқмаяпти. Ойим танлаб-танлаб ўлдингу, нега ёқтирмайсан деб койиб бердилар,— деди у ва кибр билан ёқаларини тўғри-лаб олди.

— Оламда йўқ нарсани топибсан, нега энди ёқмас экан. Бу тақинчоқлар сендан бошқа кимда бор?! Мен шўрликка бир боқ! Падаримиз фақир-да!— деди ярим ўксинган, ярим ҳазил билан Адиба.

— Сен мулла одамнинг қизисан, соддароқ кийини-шинг даркор, қизим!— сўзга аралашди отин ойи.

20

Отин ойи бойнинг қизига бошдан-оёқ разм солди: ўзи хунуккина-ю, ўлгудек бежалибди, бурни ҳам пучуқ... Отин ойи сўнг ўзининг қизига қараб севинди: ўзимнинг қизим ҳурилиқо... бўйи сарвдек, сочлари тақимига тушади, бурни пистадай бежирим!..

— Отаси бир муддарис-да, ахир. Меҳнат билан кун кечиради.

— Ўзингга туппа-тузук ярашибди,— деди ноз ва кесатиқ билан Салима, ўртоғининг ним пушти товар кўйлаги ва кўкрагини тирсиллатиб турган бахмал нимчасига назар ташлаб.— Дадам бойликка бойку-я, лекин шу кунларда сира тинчи йўқ. Ишчилар ҳали у деб, ҳали бу деб ғалва кўтариб, тинчимизни бузишяпти. Дадам кундан-кун серзарда бўлиб кетяптилар. Бир огиз гап гапириб бўлмайди, силтаб ташлайдилар. Оқ подшонинг даврида хўп юрарканмиз. Большевик деган бало бошимизга етмаса эди.

30

— Оллога сизининг, қизим, парвардигорнинг ўзи мушкулларни осон қилгай,— деди отин.

— Қўй, ўртоқжон, хафа бўлма! Падари бузрукворимиз айтдилар, Истамбулдан турклар етиб келар эмиш. Ҳамма ишлар яна аввалги қолипига тушиб кетади.

40

Қизлар юзларига чачвон тутиб кўчага чиқдилар. Улар Муҳаммадмансур бойникига бешик тўйига айтилган эдилар. Бойнинг ўғилларидан бири олти йил деганда энди фарзанд кўргани туфайли, бой бугун катта зиёфат бермоқда эди.

Бойнинг ҳовлисида хотин-халаж кўп эди. Қизларни «келинглар, қиз пошшалар, келинлар!» деб қучоқлашиб кўришиб, қарши олишгач, уларни ичкарига таклиф қилдилар.

- 10 Хонада гир айланиб ясанган-тусанган хонимлар, қизлар ўтиришибди, ўртадаги катта хонтахтада шоҳона дастурхон. Пастда шақирлаб қайнаб турган оқ рух сармовардан гардин пиёлаларда тинмай чой узатиладди.

Тўсатдан граммофон сайраб кетди. Қўшиқлар нуқул русча бўлганидан дарров меҳмонлар шовқин кўтарган эди:

— Вой ўлай, ўзимизнинг Тўйчи ҳофиздан йўқмиди? Бу нимаси-я, чулдуратасан?— деди бир бойвучча хотин.— Сел қиладиганини топ!

- 20 Граммофоннинг қулогини бураб ўтирган ёшгина жувон кула-кула пластинкаларни бир-бир кўздан кечириб Тўйчи ҳофиз ва яна бир неча бошқа ҳофизлар, қизиқчилардан ёзиб олинган пластинкаларни айирди ва Тўйчи ҳофиздан бошлаб юборди. Еқимли, гўзал куйлар, ишқий, дардли қўшиқлар янгради.

«Ўтинг, Салимахон, тўрга ўтсинлар!» деб Саидаҳмадбойнинг қизини юқорига олган эдилар, қизариб пойгакда қолган Адиба: «Оғзи қийшиқ бўлса ҳам бойнинг қизи...» деди ичида. У дастурхондаги анвон таомлардан

- 30 ҳайратда ўтирар, ҳар замон бир қўл узатиб қўяр эди.

Салимахон эса, ҳеч кимсани писанд қилмас, сомсалардан, конфетлардан бемалол еб, гап сотиб ўтирар, қақилдоқ қиз борган сари очилиб, ҳеч кимга гап бермас эди. Дам ҳозирги аҳволдан зорланар, дам Николай ҳақида сўзларди.

— Отамнинг кўнгли гаш, ишчилар ғалаён кўтаряпти, яна ўзимизнинг мусулмонлар-а!— деди сомса чайнаб туриб Салима.

- Бе, ортиқча ваҳима қилманг!— деди гердаиб
- 40 Гулчеҳра.— Отамлар айтадиларки, ишчилар тузаётган ташкилотларнинг барчаси вақтинча ғавғолар эмиш, аста-секин ўз-ўзларидан битиб кетармиш. Отам эртаю кеч акаларимга уқтирганлари уқтирган: «Пул йиғинлар,

завод қурамиз, замон бойларники, ҳозир омад келган», дейдилар.

— Илоҳим айтганингиз келсин,— деди бир бойвучча.

— Бизникига нўғой бойлар кўп келади,— тағин гапга киришди Гулчеҳра,— нўғойдан қалин бир ўртоғим бор. Нўғой қизлар жудаям ўтириб тегар экан эрга. Ёши йигирма иккиларда, гоҳо зерикиб келиб қолади бизни-кига. Ўзи кишидан қочмайди, бепаранжи юради, оти Латифахон. Русчани сувдай билади, Масков, Петрбург газеталарини ўқиб туради. Гоҳо менинг ҳам ҳавасим келиб кетади, эсизгина, бугун олиб келсам бўлар экан, кўрар эдингиз. Ўша ўртоғим айтадики, эндиликда бойларнинг савдо-сотик ишлари тарақлаб кетармиш. Қашшоқларнинг қўлидан нима келарди? Петрбургда уларга тўпдан шунақанги ўқ ёғдиришибдики, қонга беланишибди, қирилишибди. Латифахон паранжи тўғрисида ҳам кўп гапирди, шу ортиқча матоҳдан қутулиш керак дейди, яқинда ўзи газетага ёзармиш.

— Вой шўрим, бепаранжи юриб бўлармиди?— деди ёшгина бир жувон.

— Бо, бунга ҳам гап топади у,— жавоб берди Гулчеҳра,— пайғамбаримиз ўзининг ёш хотинини хизматкоридан қизғаниб, мана шу паранжи деган нарсани ўйлаб чиқарган эмишлар.

— Бас, бемаъни гапларни қўйинглар, расули худога тил тегизманглар, пошша қиз, гуноҳ бўлади-я,— силтаб ташлади чимирилиб ўтирган бойвучча хотин.— Бундай иғволардан ҳазар қилинглар.

Ҳамма бирдан жим бўлиб қолди. Изза бўлган Гулчеҳра лабини буриб, тескари қаради.

Қимдир, ўртага чўккан ноқулай жимликни бузиш учун граммафонни яна қўйиб юборди.

Гулчеҳра мағрур, сарбаст ўтирар, сўзамолликда Салимаҳондан қолишмас, гоҳо беш этакли ҳавойи нафис кўйлагининг бурмаларини тузатиб, қирмизи зарбоф нимчасини сийпаб қўяр эди. Орқасини тўлатган майда сочларида кичик туморча кўриниб кетарди.

— Еб ўтиринглар, қизлар, мунча сузилмасанглар, менинг қорним оч, ўляпман,— дея Гулчеҳра қовурма чучварага қўл узатди.

Қизлар кулишди.

— Ўзинг кеч келдинг-да, жазонг шу,— деди мезбон

Ойпошша.— Ҳозир тандирдан гўштқуйди узишяпти, сабр қил!

Гулчеҳра қатлама чайнаб, ундан сўради:

— Оти нима бўлди ўғилчанинг?

— Дадамлар Музаффар қўйдилар, қадимги исмлардан эмиш,— чой узатиб жавоб берди Ойпошша.

— Музаффар шарофатли ном, бой бўлсин!— деди ҳалиги чимирилган бойвучча.

— Раққоса йўқмиди, бу нимаси, кунимиз шу грамм-мофонга қолганми?!— деди ранжиган оҳангда бир қиз.

— Э-э,— чойни ҳўплади Гулчеҳра,— Зумрад келмади-да, шунча ялиндим, кўндиролмадим, жуда базмни қиздирарди. Иттифоқми, гўрми, бир балога кетди, қиз боши билан нима қилар экан! Уйинда, қўшиқда унга етадигани йўқ... Фақат қашшоқ-да...

— Қашшоқ билан ўртоқ бўлиб нима қилардингиз, уларнинг ҳаммаси ишбузармон, ундақалардан қочиброқ юргандингиз маъқул, яхши қиз,— деди бир хоним.

— Тўғри айтасиз, ҳаммаси бахил,— луқма ташлади 20 Салима.

— Вой, мана, яллачилар ҳам келди,— деди деразадан қараб Ойпошша ва уларни кутиб олгани югурди.

Саври сатанг, дуторчи ва чилдирмачисн учовлари меҳмонлар билан саломлашиб, мағрур ўтирдилар.

— Саври сатанг келдими, энди базм катта бўлади,— шивирлашди қизлар.

Яллачилар олдиларига тортилган патнислардаги сомса, патирлардан еб, чой ичиб олишгач, ҳаммалари дув этиб ҳовлига чиқишди.

30 Саври сатанг дутор ва чилдирма мақомига мос йўргалай кетди. Енгил қадам ташлаб даврада учарди; но-зик, сир тўла ҳаракатлари кўнгилларидаги ҳисларга куйлар мавжини қуяр, ширин завқ бахш этар эди. Саврихон ўзини куйлар қанотида ҳис этар, гўё бир сирли рўёда берилиб рақс қилар эди.

Бойвучча хонимлар, қизлар кетма-кет сўлкавойларни ташлаб турардилар. Ойпошша шивирлади:

— Бас, ташламанглар, ўзимиз байлашиб олиб келганмиз.

40 — Майли, таомили шундай ўргилай, эритиб юборди... ошигиман...— кулди бойвуччалардан бири.

Богдек кенг ҳовлидаги дарахтлар панасига биқинган ёш-яланг бойваччалар қиз-жувонларнинг ўйинини

томоша қилардилар. Уларни ҳирс билан кузатишаркан: «Дўст!», «Кўзидан!» деб қийқиришарди. Танти йигитлар тинмай ақча ёғдириб турардилар. Улар, ниҳоят яллагилар ҳам, қизлар, келинчаклар, хотин-халаж чарчаб, меҳмонхоналарга кириб кетишди.

Йигитлар ташқарига чиқиб кетишди. Уларнинг суҳбати гоҳ маишат, гоҳ тижорат ва сиёсат устида борарди. «Хабарларга қараганда, Туркиядан Султон ҳазратлари, Туркистонга юриш қилиш ҳаракатида эмишлар. Анвар пошшо келармиш. Биз бу улуғларни кўчаларга гиламдан пояндоз ёзиб кутиб оламиз»,— деди биров. 10
Аттор бойвачча Юсуфхон: «Ишчилар ташкилоти хом хаёллар билан бош қотирмоқда. Уларни кўндириш осон. Нон, картошка, гўшт бўлса бас. Еру осмон бойларники, барча ишнинг жилови ўз қўлимиздадир»,— деб одати бўйича огиз кўпиртирди.

Мана, тагин бир тўда казо-казо бойлар, Анвар қори, Абдуллахўжа, Жалилхон мағрур юриб кираркан, Муҳаммадмансурбой билан ўғиллари уларнинг истиқболларига шошилдилар; саломлашиб, қайта-қайта қуюқ 20
кўришгач, улар чеккароқдаги дарахтларнинг қални сояларига терилган ўриндиқларга жойлашдилар. У ёқ-бу ёқдан бир оз гаплашиб ўтиришгач, соҳиби хонадон Муҳаммадмансур меҳмонларни хонага таклиф қилди:

— Марҳамат, жаноблар! Қори афанди, бошласангиз!

Меҳмонлар жойлашиб ўтириб олишгач:

— Шатранж келтирсинлар, қори ака ила қиттай от суришайлик,— дея кулди баззознинг кичик ўғлига қараб қамиша шўх, серкулги, серзавқ Жалилхон. 30

— Хўп, маъкул,— рози бўлди қори.

Шўройи ислом жамияти аъзоларидан бир гуруҳи мажлисдан чиқиб келганликлари учун ўзларини овқатга урдилар. Улар шу топда бир огиз сўз қотишдан ёки сўз тинглашдан ожиз, фақат ошалаб овқат ер ва бостириб чой шимираб эдилар. Қори билан Жалилхон бойвачча ҳам очиққанликлари сабабли овқатдан бош тортмадилар, улар бир-бирларига боқиб кулимсирар ва шатранж доналарини завқ билан суриб қўяр эдилар.

Терифуруш Мирсаидбек гўштга ўчлигидан нуқул 40
яхна гўшт билан қазига зўр берарди.

— Қўйинг шу бемаъни ўйинни,— деди у қорига, огзидаги овқатдан дудуқланиб,— не фойда бор бундан?

Дўндиқчаларга майл қилинг, майнинг кайфини сурилинг!
Бу не, қачон кўрсам, бир парча тахта устига мукка тушган бўласиз. Сизга қараб менинг диққатим ошиб кетади!

Қори аста жилмайди:

— Шатранж ўйини пок, улвий ўйин. Биз-ку, нима, ожиз бир бандамиз, ҳатто Амир Темур каби улуг зотлар ҳам шу бир парча тахта устида жанг қилганлар. Шарқнинг қадимий ўйини бу!..

10 — Ўйинларнинг энг аълоси, асили денг! Шунини тушунасалар бас, бошқасини қўяверинг!— деди пичинг билан Жалилхон, филни суриб.

— Йўғ-э, мен буни шайтоннинг ўйини деб ўйлайман. Наҳотки, хоқон Темур шунга азиз вақтларини сарф қилган бўлсалар?! Шундай эса, хоқонингиздан ҳам ҳафсалам пир!— сочиқ билан мўйловларини артиб, тагин қази чайнашга киришди Мирсаидбек.

— Ажойиб ўйин, лекин ислом динига зидлиги йўқми, бундан гапирсинлар, қори афанди?— сўради қўқонлик бир бой.

Қори филни уч хона суриб олди-да, Жалилхонга қараб имо қилди, сўнг шошмасдан бойга жавоб берди:

— Менингча, шатранж қадимдан шарқ халқлари ичра тараққий топган бир ўйин, ислом динига асло зиёни йўқ, жаноб, балки Муҳаммад алайҳиссаломнинг ўзлари ҳам ўйнаганлардир. Бу ўйин фикрнинг қайроғи, фикрнинг олмосдай ўткирланишига хизмат этади.

— Агар қуръони шарифда шатранж хусусида бир калима учрамаса, бу ўйинга мутлақо эътиқодимиз йўқ.

30 Мирсиддиқ махсум айтсинлар, қани?— деди тагин ўжарлик билан қўқонлик бой.

— Каминага қараганда қори афанди ўзлари жавоб қилсалар маъқулроқ бўлурди. Қуръони шарифнинг қай саҳифаси, қай оятида шатранж мадҳ этилган?— сўради махсум.

Қори қаҳ-қаҳ куларкан, Жалилхон, жавоб беришга шошилди:

— Расули худо ўз авлодларининг шатранжга шубҳада бўлишларини зарра қадар гумон қилсалар, албатта бир карра эмас, беш карра оят келтирур эдилар.

40 Афсуски, биз каби шак қилувчи умматларининг бу дунёга келишларини билмаганлар.

— Астағфирулло!— бошини чайқади Мирсиддиқ махсум ва яна хужумга оғиз жуфтлаган эди, икки рус бойи бир хоним билан кириб келдилар.

— Эҳ, биз кечикибмиз-ку, кечирсинлар, жаноблар!— узр сўради Николай Иванович Қошкин боғдор, катта ер эгаси, бақалоқ киши.

Қошкин ва унинг ҳамроҳлари — новча, соқоллари қунт билан таралган машҳур фабрикант — читфуруш ва унинг хотини олифта Нина хонимни шошилиб қарши олгач, Муҳаммадмансурбой кенг меҳмонхонада девор бўйлаб терилган юмшоқ ўриндиқларни сура бошлади. 10

Меҳмонлар дув қалқиб, қўл қовуштирган билан кўришар экан, Абдуллахўжа қўл узатиб сўради:

— Исми шарифингиз, жаноб?

— Коровин, Александр Михайлович,— жилмайиб жавоб берди енгил, оқ костюмдаги галстукли новча фабрикант ва хотинини имо қилиб,— Нина Ивановна,— дея қўшиб қўйди.

Мажлис аҳлининг бир оз тортинганнамо шивирлашиб қолганини сезган Қошкин ўтирганларга мурожаат қилди: 20

— Бемалол ўтираверинглар, жаноблар... Ҳаво жуда исиб кетди...— деди, бошқа гап тополмай киссасидан папирос қутисини чиқариб ёнидагиларга тутди:— Марҳамат, чекинглар!— сўнг ўзи ҳам бир дона папирос олиб лабига қистирди.

Бойнинг катта ўғли бир неча хизматкорлари ёрдамида дарҳол рус меҳмонлар олдига стол қўйиб дастурхон ҳозирлади.

— Жаноблар, коньякми ёхуд ликёрми? Ҳаммасидан 30 бор,— деди Муҳаммадмансур хушомадгўйлик билан.

Қошкин лабларини ялаб олди:

— Келтирсинлар, жаноб, энг аъло нарса коньяк, нчамиз.

— Йўқ, шундай жаҳаннам иссиғида коньяк ичиб бўладими!— эътироз билдирди Коровин.— Муздай шарбат бўлса кошки эди.

— Ичасиз, нчмасангиз оғзингизга қуямиз-да,— хахолади Қошкин.

Турли қовурма ва яхна гўштлар, иссиқ кабоблар келтирилган эди, меҳмонлар жазиллаб турган кабобга ёпишдилар. 40

Муҳаммадмансур қадаҳларга коньяк тўлатди.

— Афв этсинлар, мен ўзим ичмайман, аммо сиз ка-
би азиз меҳмонлар учун сақлайман.

— Э-э, ичмайман деганингиз нимаси?! Ислон қат-
тиқ дин, дунёнинг энг лаззатли нарсаларини ман этган.
Сиз ичинг, жаноб қори, жаноб адвокат,— қорига ва Аб-
дуллахўжага хитоб қилди Кошкин. Бўш ўриндиқларни
суриб столга таклиф қилди.

Қадаҳлар кўтарилди. Нина хоним ҳам коньякни аф-
зал кўрди. Меҳмонлар бир-бирларини такаллуф билан
10 таомлардан ейишга таклиф этиб, тагин иссиқ кабоблар-
ни кўк пиёз аралаш ғарчиллатиб чайнашга киришган
эдилар.

Хушчақчақлик бошланиб кетди, кулги, кулги, тагин
коньяк... Қизариб, буғриқиб кетган Нина хоним ҳам
эркаклардан қолишмас эди.

— Боғда ён қўшним,— Муҳаммадмансур Кошкинни
меҳмонларга имо билан кўрсатди.— Жуда бой, ер-сув-
ларининг чегараси йўқ, меваларининг навлари бир-
биридан асил. Новчаси — катта фабрикант, машҳур
20 коммерсант.

— Лекин хоними айниқса гўзал экан, сутга чайқаб
олганми-я, бизга шунақаси бўлса...— деди шивирлаб
бир бой.

Бу сўзни эшитган бир неча бой қихиллаб кулиб
қўйди.

Гап энди сиёсий мавзуга кўчган эди.

— Қалай, дума сайлови яқинлашдими?— сўради
кимдир.

— Билмадим, сиёсий-ҳарбий ишларнинг ҳаммаси
30 расво бўлиб кетяпти,— деди Коровин нохушгина.— Пет-
роград газеталари: «Ана ғалабага етдик, мана ғолибия-
ят!» деб қичқирадилар, аммо ҳеч нарсадан дарак йўқ.
Худо ўзи сақласин, замон қалтис! Ҳарбий жиҳатдан ор-
қада қолганмиз, мўъжизага умид боғлаймиз.

— Ноумид шайтон...— деди кимдир.

— Ижтимоий оқимлар гоят чалкаш...— деди Коровин.— Майли, сабр қилайлик-чи, ишлар изига тушиб
қолар...— У галстугини тўғрилаб, ёнига ўтирган хотини-
нинг юзини сийпаб қўйди.

40 — Йўқ,— деди иссиқдан, майдан қизарган Кошкин
елпиниб.— Қонун бузилди, мутлақо тартиб қолмади.
Аввало шуниси чатоқ бўлдики, христианликка катта
шикаст етди. Большевикларнинг барчаси даҳрий-да,

ахир! Худони рад қиладилар-а, бу қандай бемаънилик?! Халқни қаттиқ жиловлаб турган бир подшо йўқми, ҳамма бебош бўлди қўйди. Фуқаро ҳам подага ўхшаш нарса, таёқли бир подачи бўлмаса бўладими! Император ҳазратлари уч юз йил ҳукм сурган Романовлар оиласидан, бу ҳазилакам гап эмас. Инонаманки, худонинг ўзи бизга кўмак беради,— у қақраган ҳалқумини коньяк билан ҳўллаб олди.

— Йўқ, дўстим, энди Россия ўзимизнинг буржуазия республикаси бўлади, подшолик даври ўтди, деяверинг. 10 Дарё тескари оқмаганидек, давр гилдирагини ҳам тескари айлантириб бўлмайди. Ичинг коньякни!— деди Коровин қадаҳни кўтариб.

Қори кайф устида жуда сўзамол бўлгучи эди. Навбат унга ўтди. У гапни Темур салтанатидан бошлаб, ҳозирги замонга келтириб тақади. Мактаб, маорифни дин изидан юргизмоқ зарурлигини, ёшларимизни Москва ва Петроградда ўқитмоқ маъқул бўлса-да, Истамбул ва Қоҳирада эса ҳам дин, ҳам илм касб этмоқ мумкинлиги устида сўз юритар эди. 20

Ҳамма диққат билан қорини тинглаб турганда, эшикдан шошилиб кирган йигит саросимада Муҳаммадмансурга шивирлар экан, мезбон оқариб кетди. Сўнг савол назари билан тикилган меҳмонларга воқеани баён қилди:

— Солдатлар иккинчи ўғлимизни уч арава қанд билан ушлаганмиш. Тавба!.. Бу қандай номаъқулчилик!— деди бирдан совуқ тер босган бей, гўё ўз-ўзига гапиргандай.

— Бу шубҳасиз, большевикларнинг иши, солдатлар 30 ҳам уларга оғяпти,— уқтиришга тиришди Кошкин.

— Ҳа, шундай, шундай, рост айтасиз,— бошини лиқиллатди бойлардан бири.

Юраги така-пука бўлиб, қаттиқ тараддудда қолган бой ҳовлига отилди, асабларини эплай олмай сўкиниб, у ён-бу ён юрар экан, меҳмонлар ҳам кўтарилдилар.

— Албатта генерал Никитинга шикоят қилишингизни тавсия этаман,— насиҳатомуз гапириб хайрлашди Кошкин.

Бой меҳмонларни жўнатиб ичкарига шошилди. 40

— Жўнат хотин-халажни, тездан!— деди у хотинига.— Ўғлинг қўлга тушганмиш. Уч арава қанддан айрилибмиз!— Бақрайиб қотиб қолган бойвуччанинг юзи

қув ўчди, оғиз очишга мажоли йўқ эди. Бой яна алланималар деб тўнғиллаб, кичик хонага кириб кетди.

Аёллар орасида лаҳзада оғиздан-оғизга ўтган хабар гўё бир сел каби зиёфатни, базмни супуриб ташлади. Бирпасда уйлар, айвонлар ва ҳовли саҳни бўм-бўш бўлиб қолган эди. Соя каби тилсиз хизматкорлар оёқ учида юриб, у ёқ-бу ёқни йиғишга киришган эдилар.

ИЙГИРМА ТУҚҚИЗИНЧИ БОБ

I

10 Шокир ота ариқ бўйидаги атрофига қалин сув се-пилган эски кигиз устида хаёл суриб ўтирарди. Ёнидаги мис қумғондан чегаланган ийёлага доғ сув оқизиб, зоғора ноини ивитиб ерди.

Вақт пешиндан оғган, куннинг авжи қизиган вақти. Ҳовлида чолдан ўзга кимса кўринмайди.

Унсин эккан хил-хил райҳонлар, кашнич ва томоша-қовоқлар қутуриб ўсган, енгил шабада ўтса ҳам райҳоннинг хуш бўйи анқиб кетарди. Унсин зерикканидан кўшни ўртоғиникига чиқиб кетган. Отанинг набираси

20 Собиржон анҳор бўйида: дам сувга шўнғийди, дам дарахтга чиқади...

Хаёл оғушида ўтирган чолни мудроқ босади.

Бу жимликни кўчадан шап-шап юрганча кириб келган Рисолат кампир бузди. У кира солиб жулдур паранжисини айвон лабига улоқтирди.

— Собиржон қани? Табаррук деб эшоннинг ҳовли-сидан кўксултон олиб келдим; шундоғам ғуж-ғуж қилганки, ҳавасим келди. Айтгандай, Унсин ҳам кўринмай-дими?— у ёқ-бу ёққа кўз югуртирди кампир.

30 — Уйнаб келсин, маҳсидўзлик қон қиладиган диққат ҳунар, буни сен билмайсан, кампир, сўзан-бигиз тутган билади,— узун сўлиш олди чол.

Кампир бўлса ариқ лабига ўтириб шивирлади:

— Яқинроқ сурилини, чол, гап бор.

Кампирнинг сирли товушидан чолнинг вужуди қулоққа айланди.

— Эшоннинг маҳалласида донғи оламга кетган бир бой бор, дўкони ҳолва, писта-бодомга тўла эмиш. Хотини чақиртирган экан, ҳовлисига кирдим. Томи тунука,

40 данғиллама уйлари шунақа саранжом-сариштаки, асти

қўяверинг, оғзим очилиб қолбди. Бир қоп эт бойвучча шоҳи-инакларга беланиб, бекалардай ўтирибди, ҳуриликдайд келинлар хизматида,— кампир лабларини ялаб олди.— Дастурхон ёзиб анвои неъматларни тўкиб ташлади. Нима экан десам, ўғлидан гап очиб қолди. «Тақдирнинг тоши қаттиқ бўлар экан, эгачи. Фалакнинг гардиши бошимга бир бало солган,— деди.— Тўлиб-тошган бахтимнинг бир кемтиги бор. Қенжа ўғлим туғма оқсоқ. Лекин оёғи оқсоқ бўлса ҳам ақли-ҳуши расо,— деди.— Аммо йигитнинг айби билинмайди, давлати — кўрки, дейдилар. Сизда попукдай қиз бор, деб эшитаман, қуда бўлайлик», деса бўладими, чол! Қизгинанинг иқболи баланд экан, деб юрагим тарс ёрилгудай севинсам ҳам, сиримни бой бермай ўтиравердим.— Кампир лабларининг четини қўли билан артиб давом этди:— Кўзида ҳам қитдай оқи бормиш, бунинг зиёни йўқ. Гап шу, чол, фотиҳа қилдик, мана кўринг!— Кампир ёнидаги тугунни очиб чолнинг олдига қўйди.

Тугунда бир кийимлик шол, бир кийимлик атлас бор эди. 20

— Қизим тушмагурнинг толеи баланд экан,— деди хирқираб, томоғи қуриган кампир,— офтобдай ярқиради қўйди!

Чол ҳайратдан гунг бўлиб қолган эди. У ўрнидан туриб у ёқдан-бу ёққа юра бошлади.

Кампир доғ сувдан бир пиёла ютиб, яна гапга киришди:

— Унсин шаддодроқ қиз, тезроқ тўйни қилаверинг, отаси! Писмиқ, шайтон, кўп синадим. Тағин, битта-яримта билан топишиб юрган бўлмасин, иснодга қолмайлик! 30
Ҳа, ростдан, эсим қурсин, беканинг яна бир ваъдаси бор, қалинига минг сўлкавой ақча, тўйга деб думбаси серкиллаган икки қўй, қанд-қурс, икковимизга бош-оёқ сарпо... Энди, отаси, қизни ўзингиз кўндирасиз...

Бирдан авзойи бузилган чол оғзидаги носни пуркаб ташлади-да, асабий ҳолда наमतга ўтирди.

— Ҳой, ноинсоф алвасти, эсингни едингми! На мен билан, на қиз билан бир оғиз маслаҳат қилмай, бировнинг тилаб олган боласини ўзингча унаштириб келаве- 40
расанми?! Оғаси Элмурод келсин, сенга нега ташвиши тушиб қолди қизнинг? Яна келиб-келиб топганини, худонинг бир балоси — чўлоқ-маймоқми!— бўғилиб ба-

қирди Шокир ота.— Гулдай қизимни худонинг қарғиши теккан бандасига қўлидан тутқазиб юбораманми?! Йўқ, мияси ачиган кампир, қизимизнинг пешанасига меҳнаткаш, жафокаш бир йигит битиб қолар! Ҳозир жўна, бу матоҳларни эгасига олиб бориб топшир,— чол оёғи билан тугунни тегиб юборди.— Йўқот, бир балоси бўлмаса шудгорда қуйруқ на қилур? Биламан, бадбахт бойларнинг қилиғи кўп!— кўзларини олайтириб қичқирди у.

10 Кампир бўш келмай, чолига бобиллаб берди:

— Садқайи ота кетинг! Шу муштумдай қизни ҳам бийлай олмайсизми?! Яхшилиқни билмаган исқирт чол! Унаштириб келдимми, бас! Фаришта омин деган фотиҳани бузиб бўладими, бетавфиқ чол!

Кампир узоқ вайсади:

— Уз билганимни қиламан. Чўлоқми, кўрми — давлати бўлсин! Данғиллама уйлари, боғ-роғларда яйраб юрса ёмонми? Сен ўлгурга тегиб мен нима кўрдим?! Ҳали қараб тур,— қошларини чимирди кампир,— никоҳдан кейин ўзим бир чаллар қилайки, бутун даҳанинг бойвуччалари ҳайрон қолсин!..

Шокир ота кампирнинг феъл-атворини яхши билганидан, унинг жаврашларига парво қилмади.

— Йўқ,— деди у салмоқлаб,— мен етим бир қизнинг кўз ёшини тўкмайман. Ўзи бойларнинг жабрини кўн тортган, оғаси Йўлчи ҳам бойлар дастидан нобуд кетди. Бунга сенинг ақлинг етмайди-да?! Ақлли, ҳушли, меҳнаткаш куёв топсанг, ўзинг бошлиқ бўлиб унашавер, финг демайман, аммо кўрга, чўлоққа бермайман, гуноҳдан қўрқаман. Бойнинг берадиган қўйларни, ақчаси беш кунга етади, холос, қиз бояқишни бутун умр ғамхонага тикмоқчисан! Азбаройи худо, тоғдай тахтдан бармоқдай бахт яхши! Имону саботнинг ўзи катта давлат! Унсини сотиб нима муродга етасан, қани, гапир? У ақлли, зийрак, ҳушёр, қиз, унга зинҳор жабр қилма, кампир, увол бўлади, бир кун пушаймон бўласан. Эшитяпсанми, буларингни иссиғида эгасига топшириб кел.

40 Кампир шайтон йиғи аралаш яна қарғаш, вайсашга ўтди:

— Нима деган одам бўлдим энди, шарманда қилдинг мени! Бойлар билан ҳазиллашиб бўладими, гумроҳ чол! Сағалгина чўлоқ экан, сағалгина ғилай экан,

нима бўпти? Йигитга ҳусннинг нима кераги бор? Нон ботириб ермиди?! Фотиҳа — оллонинг муҳри, бебурдлик қилиб бўлмайди, бетамиз!

Чол-кампир алла-паллагача ғижирлашишди; гоҳ бири, гоҳ иккинчиси баланд келарди.

Чол бўғилиб бақирди:

— Минг вайса, минг додла — қизимни чўлоққа бермайман, раво кўрмайман! Можарони бас қил!

— Ҳей чол,— сал бўшашиб гапирди кампир.— Унсинга айтиб қўйма, ўзим ётиги билан тушунтириб, 10 кўндираман.

Чол баттар тажанглашиб энди оғзини сўзга жуфтлаган эди, вақти чоғ Унсин кўчадан қушдай учиб кирди.

— Тағин нима гап, қовоғингиз солиқ бувижон, отамни нега хафа қилдингиз? Бас энди, яраша қолинглар. Отажон, сизга нима бўлди?

— Одатдаги гап, чирогим, баъзан тортишиб турмасак, зеркиб қоламиз,— шундай деб чол қўлларини белига тираганича, дўконига кириб кетди.

Кампир, Унсиннинг кўзини шамғалат қилиб тугунни 20 сандиққа қулфлаб чиқди.

— Ўзим сенга боёнлардан бир куёв топдим, толеинг бор экан, қизим,— шивирлади кампир.

— Қўйинг, буви, ҳали ёшман, иннайкейин, акам келсин...

Унсин қизариб ичкарига югурди, сўнг эски кийимларини кийиб чиқди-да, яланг оёқ бўлиб ҳовлига сув сепди, кейин наमतда ёнбошлаган кампирнинг ёнига ўтириб, ишга тутинди.

— Унсинжон, катта-катта ер-сувлари бор бадавлат 30 куёв чиқиб турибди,— юшоққина бўлиб гап бошлади кампир.

— Вой, буви-ей, мен ҳали ҳам ўзимни чақалоқ фаҳмлайман,— кула-кула гапирди Унсин.— Мирза-каримбойга ўхшаш пас, бераҳм золимлар кўп, шунақасидан топдингизми? Йўлчи акамнинг неча йиллик меҳнат ҳақини бермади-ку, уларнинг яхшиси йўқ, ҳаммаси бир гўр! Қўйинг, асло бой-боёнлардан сўз очманг, уларнинг турмушини ипидан-игнасиғача биламан. Буви, қўшнимиз мардикор Неъмат бор-ку, болалар «Бузоқ» 40 деб ҳам чақирришади, ўша ҳозир Янги шаҳардан келди, бирам вақти хуш, ишчилар ташкилотига аъзо бўлиб келганмиш. Мен ҳам аъзо бўлардим, бувижон, бироқ

қиз боламан-да, бир етим муштипарман,— деди кўзларини ишдан кўтармай ўксиниб қиз.

— Бас, алжирама,— қалтираб бақирди кампир,— шайтоннинг уруғимисан, астағфирулло, энди сени тезроқ эрга бермасам, бизни шарманда қиладиганга ўхшайсан, бебош қиз!

Унсиннинг ҳам шу топда жаҳли чиқиб қизариб кетган эди, лекин кампир билан айтишишни эп кўрмаганидан индамади, бошини кўтармай ишида давом этди.

10 Намозгарга яқин бошига чурук паранжисини илиб, кампир кўчага отилди. У йўл-йўлакай ўз-ўзига шивирлаб борарди: «Жувонмарг қизни эрга берганим бўлсин... Боқдим, ювдим, тарадим, ҳаддим йўқми?! Қараб тур, қоплаб гуручларни, қанорлаб унларни олиб, бир ҳузур қилмасам...»

Узун жинкўчага бурилгач, кампир бир ҳовлига кирди; тор ҳовли тўридаги пастаккина зах хонанинг эшигини гийқ этиб очди. Хонада Рисолат кампирнинг узоқ қариндоши Оллоқул тегирмончи уст-боши гард хизматкор бола билан угра ичиб ўтирарди.

— Келинг, холамои, кўринмайсиз,— деди хизматкор бола,— қани уградан ичинг. Худонинг берган куни тегирмончининг оши шу,— деди у сўрашиб бўлиб, рўбарўсига ўтирган кампирнинг олдига косани суриб.

Кампир овқатдан бир-икки қошиқ тотинган бўлиб, косани яна ўзига қайтарди.

— Хўш, тинчликми ўзи, кампир?— сўради Оллоқул тегирмончи, элликдан ошган чол. У қизларга эр, йигитларга қиз топишда узоқ-яқинга машҳур, шум, маккор киши эди. Чўлоқ, кар, кал йигитларга, мункиллаган қари давлатмандларга гулдай ёш қизларни илнтириб беришга айниқса моҳир эди.

Кампир Унсин ҳақидаги арз-додини тўкиб солди.

— Бойнинг ўғлини топдим, айланай, бироқ хунук бир бедаво бола экан. Лекин ҳар нима бўлганда ҳам давлатманд. Дардим унинг ана шу давлатида, қандоқ қилай, ҳолимиз ўзингизга маълум.

Тегирмончи бир неча дақиқа сукутдан сўнг бошини кўтарди:

40 — Қизни биламан, кампир, беш-олти ой муқаддам ҳовлиларингда кўрганман, хотиримда... Жамоли ойдай, йўғ-э, офтобдай ёниб иш тикиб ўтирган экан. Ўзим ҳам кўнглимга тугиб қўйганман... Хизматга биз тайёр...

Ҳм... Бироқ, шундай соҳибжамол қизни бир ногирон чўлоқ йигитнинг қўйнига солиш мушкул ишу, майли, бир илож қилиб эплаймиз. Отаси ким, айтинг, ўзим топиб олурман.

Кампир эзмаланиб тушунтира бошлаган эди, тегирмончи уни тўхтатди.

— Бўлди, бўлди, бас, уқдим, биламан у бойин,— деди айёр кўзларини ола-кула қилиб тегирмончи.

Кампир нимтатир суюқ чойни ҳўплаб яна сўзга киришди:

— Қизни пуллаб олсак, бел бир оз бақувват бўлармиди дейман. Худо хоҳласа, тўйга ўзингиз бош бўласиз, ўзим сизга тўн кийгизаман.

Чол кемшик тишларини кўрсатиб тиржайгач, бўғилиб бўғилиб бир-икки йўталди:

— Барини бажараман, хотиржам бўлинг, кампир. Қўй, мол-ҳаммасини тўққиз-тўққиздан қилиб юламиз, икки минг сўм пулни чўзинг дейман. Қизгина қип-қизил лола-ку, қалинни дўндириб оламиз, бу ёғини ўзимга қўйиб беринг!— Чол кафтини тўлатиб нос отди. Бир он жим ўтиргач, дудуқланиб давом этди:— Бир нафаси ўткир азаимхон бор, илми амалга ундан зўри йўқ бу шаҳри азимда. Нафаси ўткир, қўл урган иши ижобат бўлмай қолмайди. Дуо битишга моҳирки, одамларга хотинларни қўшади, айиради, бузади, ишқилиб, пул бўлса, хоҳлаган ишингизни бажо келтиради. Бировни-бировдан қурбақадай совутиш, оловдай иситиб бериш, ҳаммасини лаҳзада бажаради.

— Парилари зўр экан-да? Дарёни тескари оқизади-ганлардан денг?— деди икки қўли билан ёқасини ушлаб, лабларини аранг йиғиштириб олган кампир.

— Аввало, йигитни қизга иситиш керак, эртагаёқ ўшанинг олдига бораман. Саҳарлаб саккиз сўм пул, бир бўлак тоза чой, бир чимдим долчин, бир қисим туз, тўртта қанд келтиринг, дам солдириб берайки, қиз билан йигит Лайли-Мажнун бўлади қолади,— ҳиринглаб кулди Оллоқул.

— Тавба, сеҳргар денг,— таажжубланди оғзини катта очиб ўтирган кампир,— қарз-ҳавола қилсам ҳам бомдодда ташлаб кетаман, ўргилай, ўзингиз соҳибни тадбирсиз.

Рисолат кампир кўнгли бир оз таскин топиб жўнади.

Александр богининг катта дарахтлари салқинида ишчиларнинг кичик, қисқа мажлиси борарди.

Кичик стол олдида турган Петров секин, гоҳо қўл ҳаракатларини аралаштириб, пухта гапирарди. Петрограддаги қонли воқеаларни, буржуазиянинг ҳокимият жиловига ёпишаётганини, бунга пролетариатнинг асло йўл қўймаслигини ишонч билан сўзлаб деди:

10 — Ҳозирги кунлар муттасил кураш кунларидир; меньшевиклар, эсерлар ва Муваққат ҳукумат халқ маффаатига қарши йўл тутаётганини барчага англатиш керак. Казармада солдатлар орасида, жумладан, Сибирь полкига ҳақиқатни тушунтирмоғимиз керак. Мусулмонлар ғафлатда, тўғрими, ўргоқ Жумабой?

— Тўғри, Петров ака, ғафлатда юрган эканмиз,— деди куюниб Жумабой.

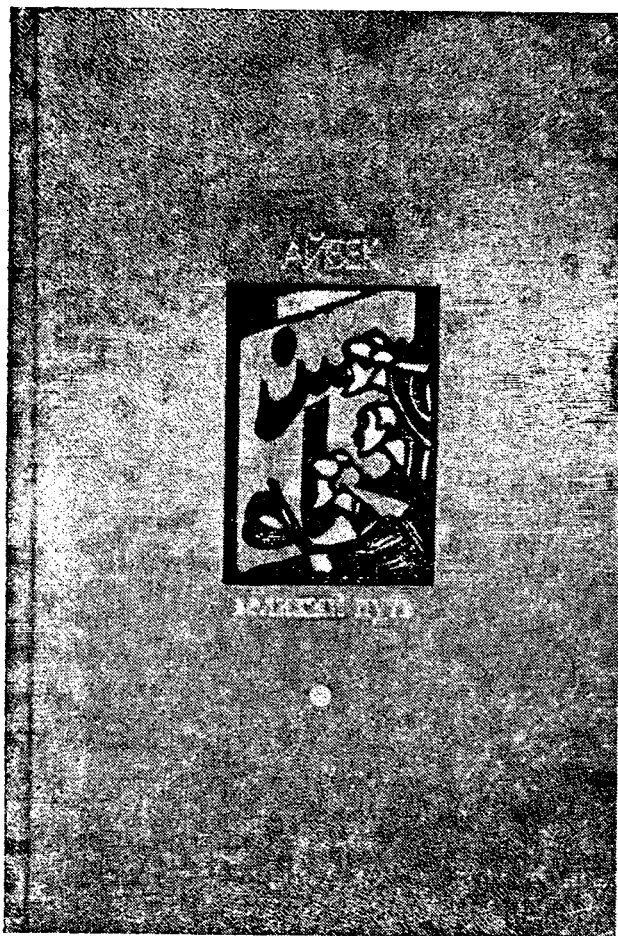
— Бари тўғри,— гапга аралашди сокинлик билан Умарали у қийналиб бўлса-да, русча гапиришга уринарди.— Туркистон халқи беҳад эзилган, хўрланган, уларни ғафлат уйқусидан уйғотайлик, хурофотдан, жаҳолатдан асар қолмасин.

— Туркистон аҳли, жумладан, ўзбеклар дин, хурофот исканжасида ётибди,— вазмин гапирди Васильев.— Дин, шариат, уламолар — ҳаммаси халқ бошига битган офат. Ишчиларимиз мусулмонларни ғафлатдан қутқариб, тўғри йўлни топишга кўмак берсинлар. Уламоларнинг ва бойларнинг башарасини очиб ташлаш, яъни гоёвий ташвиқот лозим.

30 — Эй фалак!— деди секин темир йўл ишчиси уста Жалил, гўё ўз-ўзига гапиргандай.— Биз ҳам юрган эканмиз инсонмиз деб, саводсиз, кўрмиз-а баримиз!..

— Бир замонлар, тарихдан маълумки, ўзбеклар илм-фанда, айниқса, адабиётда кўп асил дурдоналар яратиб, равнақ топганлар. Афсуски, фитна, игво, муттасил жанглар туфайли, буларнинг кўпи барбод бўлган,— деди Умарали.

— Ҳа,— деди Петров,— бутун офатларнинг боши эксплуатация, Умарали иним, яъни бойлар, ер эгалари халқ кучидан фойдаланади, халқ танасидаги кана мальунлар. Эксплуатацияни илдизи билан суғуриб таш-

«Улуғ йўл» романининг рус тилида чоп этилгани
(1970)нинг муқоваси.

лаймиз, биров бировнинг кучидан фойдаланолмайди, барча баробар, барча бахтли бўладиган турмуш қура-
рамиз!

— Тўғри!— ишонч билан бошини чайқади Жума-
бой.

— Э тавба, ҳақиқат бу ёқда экан-а, кўксимда мисо-
ли бир қуёш ярқиради,— дея шивирлади Умарали их-
тиёрсиз равишда.

10 — Шундай, дўстим, бойларни бошимиздан улоқти-
риб ташлаймиз!— деди ҳаяжон билан Жумабой, у
Умаралининг сўзларидан гоят мамнун бўлган эди.

Четроқда жим ўтирган аёл бир даста «Наша газе-
та»ни ўртага қўйди:

— Марҳамат, олинглар, ўқинглар, сизлар учун олиб
келдим.

Ҳаммалари газеталарга ёпишишдилар. Петров газе-
тадан бирини олиб, саҳифаларга назар солди:

— Ишчилар газета ўқишга зор, ҳақиқат сўзига чан-
қоқ.

20 Тагин бир оз маслаҳатдан сўнг гуруҳ-гуруҳ бўлиб
тарқалишди. Икки киши дон масаласида кетди. Бир
гуруҳ темир йўл корхонасига, Жумабой шериклари би-
лан заводга, Умарали бир неча кун муқаддам эски ша-
ҳарда тузилган извошчилар союзига жўнади.

II

Ипак харид қилгани шошилиб бозорга тушган Зум-
рад қаршидан ҳой-ҳой сурон билан келаётган оломонни
кўриб таққа тўхтади. У жиловни тортиб сургаб келаёт-
ган эшакка терс миндирилган баланд бўйли, юзи ва
30 кўзлари қаҳрли кишининг чехрасини гарчи, ҳали кўриб
улгурмаган бўлса ҳам, унинг Умарали эканлигини дар-
ров фаҳмлаган эди. Дир титраган Зумраднинг оёқла-
рида мадор қолмади.

— Уринглар баччағарни, тошбўрон билан таъзири-
ни бериш лозим бу даҳрийни!-- хириллаб бақирарди
эшак ортидан эргашиб келаётган бир гуруҳ оломон
нчидан бир мулла.

— Уламо ҳазратлари, рухсат берсалар, зумда жони-
ни жаҳаннамга йўллар эдик,— минғирлади эшакни ор-
40 тидан ҳайдаб келаётган катта сағри кавушли киши.

Эшакка терс миндирилган, қўллари орқага боғланган, юзига куя суркалган Умаралини кўрган Зумрад оёқлари ерга михлангандай, ҳушсиз қотиб қолди.

Қалтакланиб ҳолдан кетган Умарали ҳарчанд бошини тик ушлашга, ўзини дадил тутишга уринса-да, нафасини эплашдан ожиз, оғир ҳансирар эди.

Растада ўтирган бойлар: «Падар лаънатининг жазо-си— ўлим!»— деб қичқирардилар. Эшакни сургаб кетаётган ва орқадан ҳайдаб тер қуйиб бораётган икки мулла ҳар қадамда навбатма-навбат бақирардилар.

10

— Ислом буйруғи — ўлим бунга!

— Уламога тил тегизган азозил бу, уринглар!

Булар ва буларга ўхшаш бир гуруҳ мутаассиб нодонлар Умаралини бозордан бир неча бор айлантирган, қалтаклаган, бошига тош ва ҳақорат ёғдирган, ҳозир Себзорга, қози олдига олиб кетаётган эдилар. Атроф-атрофда қовоқлари солиқ, тишларини тишларига қўйган бир неча киши жим эргашиб борарди. Тамом ҳушини йўқотган Зумраднинг оёқлари ғайри шуурий равишда оломон ортидан югура кетди.

20

— Кўргулик, иблисларнинг иши...— деди шивирлаб Умаралига, ёнида қовоғини солиб кетаётган бир йигит.

— Даҳрийман!— қичқирди Умарали ва овозини яна ҳам баландроқ қўйиб деди,— дин пуч нарса, халқ онгига қуйилган бир оғу, майли, мени ўлдирсинлар, майли, тилка-тилка қилсинлар, аммо, бу сўзимдан асло қайтмайман!

Орқасида келаётган мулла Умаралининг юз-кўзини суриштирмай таёқ билан бир урган эди, тагин шовқин-сурон кўтарилди. Бу даҳшатга чидай олмаган Зумрад ҳўнграб йиғлаб юборган эди.

30

Шу тахлит тўполон билан қозихонага етишгач, ичкаридан кибр ва мағрурият билан бир-бир босиб чиққан салласи қозондай, тўни ерга сургалган қози олдида бир киши таъзим қилиб букилди:

— Тақсир, гуноҳидан ўтсинлар... Утинамиз, муруват қилсинлар!..

— Тақсир!— деди жасур қараб дадил товуш билан Умарали.— Динга ва худога ишонмайман, буларнинг бари уйдирма гап. Бунга имоним комил. Имоним эса — пок виждоним.

40

— Ҳой баччағар!— бақирди жаҳлдан кўзлари олайган қози.— Замон қалтис, йўқса, сен лаънатини осийшга

буюрардим, тош бўрон билан ўлдиардим. Имонсиз мах-
луқ, исломга тил тегизма!

Воқеадан хабар топган ва шу тобда етиб келган ус-
талар, сувоқчилар, мардикорлар бир оғиздан қичқирди-
лар:

— Халойиқ, қутқаринг!

Кимдир биров Умаралининг қўлларидаги боғични
кесиб юборди, кимдир бир қумғонда сув келтириб унинг
юз-кўзларини арта бошлаган эди.

10 Шу паллада ҳаллослаб келган кимдир қозига бир
қоғоз тутган эди, қози хатни ўқиб ўкинч билан бош
чайқади. Хат Муваққат ҳукуматнинг ўлка комитетидан
эди.

— Жаноблар, халойиқ!— хитоб қилди қози ва йўта-
либ, жаҳлдан қорайиб давом этди:— Шариат қонунига
мувофиқ гуноҳкор бир ярим йил муддатга ҳибс қилин-
син!

— Балли! Бугун сиз бизга ҳукм чиқардингиз, эрта-
га биз сизнинг устингиздан ҳукм чиқарурмиз,— ғурур
20 билан барала қичқирди унга жавобан Умарали.

Яна тўполон кўтарилган эди. Узининг ожизлигидан
асабийлашган қози усталар томонга бир хўмрайиб, ич-
карига кириб кетди. Халқ тўлқини Умаралини ўртага
олган ҳолда кўчага отилди. Ҳаяжондан, шодлигидан эн-
тиккан Зумрад Умаралининг орқасидан югурди.

Умарали билан Зумрад сўзсиз, сокин борардилар.
Оқшом яқинлашган, қуёшнинг сўнгги шуълалари да-
рахтлар учида жилваланаар, шаффоф осмоннинг уфқиға
майин ёйилган ғурубнинг латофати дақиқа сайин орт-
30 моқда эди.

Умаралининг қай йўсинда кўнглини олиш, овутишни
ўйлаб кетаётган Зумрад меҳрибонлик билан деди:

— Мулла ака, ўтинаман, ҳеч хафа бўлмаиғ, бошин-
гизга келган мудҳиш фалокатдан қутулганингизга минг
қатла шукур қилсангиз бўлади.

— Бундай андишадан асло кўнглингиз ранжимасин,
азизим,— ҳазин оҳангда жавоб берди Умарали.— Мен
шу кунларга қадар ғофил эканлигимдан, кўкрагимнинг
кўр эканлигидан таажжубланаман, нодонлик, хурофот
40 ботқоғига фарқ бўлиб кетмасдан, ундан халос бўлганим,
ёрқин қирғоққа интилганим, бахт йўлини топганим са-
бабли шодланаман.— У бир зум ўйланиб қолгандан
сўнг тўхтади. Зумраднинг қия очиқ юзига термиларқан,

чеҳрасига табассум ёйилди.— Яна бир касб этган бахтим — сизсиз, азизим... Кўнглингизнинг мен ғарибга нақадар яқинлигини, шафқату меҳрингизни ҳис қиламан. Биз ортиқ бегона эмасмиз.— Энтиккандай узун бир сўлиш олди Умарали.— Холи бир жой бор, Зумрадхон, бироқ афсуски, оқшом тушди, агар сиз рад этмасангиз эртага пешин оғгандан сўнг ҳузурингизга келсам.

Зумрад уялганидан кўзларини яширди, борсамми, йўқми, деб ўйланарди, у шу тобда Умаралининг таклифига рози бўлмаслик, рад этиш мумкин эмаслигини билди, юрагидаги севгисининг нақадар кучли, мангу эканлигини том маъноси билан англади. 10

Умарали бир яқин дўсти боққа кўчганда Чақардаги ҳовлисидан хабар олиб туришни илтимос қилганлигини, ўша ерни ўқиш, ёзиш учун ўзига сокин бир манзил қилиб олганини сўзларди.

— Яхши, эртага жар бўйида кутинг мени,— қиз табассум ва ноз аралаш боқди йингитга,— бироқ, зинҳор бизникига келманг...

Қизнинг кўзларидаги маънони англаган Умарали бош ирғади. 20

Зумрад хайрлашди-да, енгил юриб кетди.

III

Эрталабдан буён Зумрад кўнглини тўлдирган севги нашъаси ва нозик кечинмалар, ҳиссиётлар билан машғул. У дам-бадам хаёлига Умаралини келтирар, муҳаббат изҳорининг ҳар бир сўзини хотирида такрорлар, тасаввур этар эди. Шу тариқа ўтган дақиқалар қизга соатлар каби туюлса-да, ҳар нечук, вақт тушдан оғгач, ювиниб-тараниб, остонадан кўчага ҳатлагани ҳамон узоқда муштоқлик билан кутиб турган Умаралини кўрди. 30

— Ассалом, мулла ака! Қуттириб қўйган бўлсам узр...— дея ёқимли товуш билан кечирим сўраган Зумрад тўхтамай, енгил қадамларини секинроқ ташлаб, олдинда кетаверди.

Умарали шодлигидан энтикиб кўришган ҳамон нафасини бўшатиб узун сўлиш олган эди.

— Мен тунни сиз билан мана шу учрашувим орзусида бахтиёр ўтказдим. Азизим, умримда бир дафъа бундай бахт ва нашъани туймаганман... 40

Зумрад жавоб бермади, бир лаҳза тўхтаб, йигитни олға имлади:

— Йўлни сиз бошлангиз, мулла ака!

Сўзсиз, ҳар иккиси ҳам ўз ҳиссиётлари, ҳаяжонлари оғушида юриб Чақарга етгач, яна икки кўчадан ўтиб тор кўчага кирдилар. Умарали мўъжазгина ўймакор эски эшик олдида тўхтаб, қулфни очди, бир тавақасини оҳиста итариб, «Марҳамат!..» деди ўзи бир қадам орқа чекиниб.

10 Олма, шафтоли дарахтларига лик тўла, сеҳрли сукунатга чўмган ҳовлига оёқ қўяркан, Зумрад атрофга кўз югуртирди:

— Умарали ака, бу ер ажойиб боғ-ку, оқиб ётган сувларини қаранг-а?

Зумрад сирғалиб елкасига тушган паранжисига қўл узатган эди, Умарали қўлидан тутди.

— Бу сокин масканда фақат иккимиз, жоним!..

Қизариб кетган Зумрад паранжисини супага, қуюқ соя ташлаб турган ўрик шохига қўйди.

20 Супага ўтиришгач, суҳбат ўз-ўзидан бошланиб кетган эди.

— Тоат-ибодатни тарк этдим, қўлимга тушган янги китоб ва журналларнинг мутолааси билан машғулман, иш кундан-кун ортяпти, халқ ичра ташвиқот, тарғибот... «Сизга бу маъқулми, Зумрадхон?»

— Ҳа, энди чин йўлни тепибсиз, халқ гамини еяверинг,— жавоб берди Зумрад.

— Рус тилини ҳам пича билиб қолдим, тутилиб бўлса-да, гаплашадиган бўляпман. Бу китобни қаранг, та-

30 тар дўстларим берди.

Зумрад китобни авайлаб варақлади:

— Эсиз-э... ўқишдан ожизман...— деди ўксиниб.

— Бу русларнинг Пушкин деган улуғ шоирларининг ашъори, ажойиб шеърлар... Худо хоҳласа, ўзим ўргатаман сизга...

— Бисмиллосини... алифбосини ҳозир ўргатинг!— табассум билан китобдан бошини кўтарди Зумрад.

— Кейинроқ, майлими? Осон усул бор...— кулиб ўрнидан турди Умарали ва ошхонага югурди.

40 У сабзи, пиёз келтириб, энгларини шимариб, супада Зумраднинг қаршисига чордана қурди.

Кулимсираганча зимдан кузатиб турган Зумрад бир оздан кейин қўлини узатди:

— Менга беринг, мулла ака, хижолат бўляпман...
Қампирларнинг сўзи бор: чумчуқ сўйса ҳам қассоб сўйсин...

Умарали шуни кутиб тургандай сабзи, тахта, пичоқни қиз томон суриб қўйди.

— Тўғри айтасиз, сабзи тўғрашга уқувим йўқ,— ийманиб гапирди Умарали,— лекин пиёзни сочнинг толасидай тараб ташлайман.

Ширин суҳбат билан булар дам кулишиб, дам жиддий вазиятда сабзи-пиёзни тайёр қилишгач, Умарали бир парча сур гўштни тўғрамча қилиб, масаллиқнинг устига қўйди-да, ошхонага қараб кетди. Хумчанинг тагидаги ёғни қиртишлаб қозонга солгач, ўчоққа ўт ёқиб юборди. Умарали эриган ёғни капгир билан шопириб турган эди, ҳовлини бир айланиб чиққан Зумрад жиламайиб ошхонага кирди.

— Менга бера қолинг, ўзим сизга бир ош қилиб берай. Вой, ёғингиз ёниб кетади-я, ҳозир, тезроқ пиёзни ташланг!— дея Умаралининг қўлидаги капгирга ёпишди.— Вой-бў, ёниб кетишига сағал қолибди-я!

Зумрад пиёзни қовуаркан, Умарали гўштни қозонга ташлаб юборди.

Зумрад Умаралига буюрди:

— Сув олиб келинг!

— Бўлди, энди милдираб қайнайверсин, юринг, ҳовлига чиқайлик,— деди Умарали қозонга сув қўйиб, ўчоққа тараша қўйгач.

Ишқ сеҳридан маст йигит ва қиз суҳбатни оҳиста давом эттирдилар. Умарали ғазалхонликни бошлаб юборди. Улуғ, пок муҳаббатини ўз сўзлари билан баён этишдан ожиздай, Фузулий шеърларини оҳанг билан ўқиб, қалб дардини изҳор эта бошлади.

— Фузулий шеърларининг сеҳрини қуёш сеҳри билан қиёс қиламан,— меҳри тошиб сўзларди у.— Ҳар бир мисрасидан нур ёғилади... Ҳар бир ғазали ишқ осмонида бир юлдуз, гўзалим!.. Уқинг, сиз ҳам кўп биласиз...— дея ялинган оҳангда кўзларини жавдиратди Умарали.

Зумрад қизариб ерга боқди:

— Билган унча-мунча байтларимни ҳам унутганман... Каштанинг сердиққатлигидан одамнинг байт-ғазалга ҳам қунти қолмас экан...—Махмур кўзларида бир он жилваланган ҳасратни пайқаган Умаралига қараб жил-

майди Зумрад.— Ғазалларнинг устаси сиз, тотли-тотлиларидан ўзингиз айтаверинг.

Умарали шеърларни булоқдай оқизиб ташлади. Дам Навойининг, дам Лутфийнинг, дам араб ва форс шоирларнинг шеърларини ёддан ёниб ўқирди.

— Ғўзалим, фариштам. севгимнинг фарёдини эшитмайсиз... Ишқим қалбимни ҳамиша ўртаб туради... Хаёлим муттасил сизда... Лутф этинг, ишонинг, жоним!..

10 Зумрад узоқ сукутда ўйга толди, йиғитнинг ҳароратли қўлларидан қўлини тортиб олмади, очиқ чеҳра, меҳр тошган кўзларини Умаралига тикди, илиқ оҳанг билан шивирлади:

— Азизим, ишқ оташини мен ҳам сезаман. Узоқ тунлар юлдузларга термилиб, хаёлимда сиз билан гаплаша-гаплаша уйқуга кетаман. Кўпдан буён дилимга ошно бу ишқ сеҳрини кўнглимда сир сақлайман, кимса билмайди... Бола эдим, сиз келсангиз юрагим ҳаприқиб кетарди... Вой ўлай, ошимизнинг қайнайвериб суви қолмагандир,— Зумрад ошхонага югурди.— Гуручни келтирсинлар!

Умарали севинч тўла ҳислар тошқинида қизнинг нима деганини дарров англамаган, эс-ҳушини йўқотгандай, ишқ дарёсида оқиб кетгандай, бутун борлигини унутган ҳолда, бир неча дақиқа ўтириб қолгач, энтикиб ўрнидан сапчиб турди, ўчоқ бошига югурди.

Ғайри шуурий равишда қизга гуручни тутқазиб, ҳануз севгидан, севинчдан маст ҳолда қотиб турган Умаралига Зумрад табассум билан буюрди:

— Тортинг оловни!

30 Кейин қиз ош устига лаган, сочиқ ёпиб, тувоқни беркитди. Ўчоқ бошидан тушиб, ҳовлига чиқди.

— Вассалом!

— Қандай лазиз бўлди палов!...— деди унинг орқасидан ҳовлига чиқа туриб Умарали.

Зумрад енглари шимариғлиқ, ўрим-ўрим қуюқ қўнғир сочлари орқасини тўлатган, ўй ва фикрлар тўлқинида дарахтлар орасида сокин кезарди.

Умарали олманинг бир шохини эгиб, қизарган олмалардан бир нечасини узди, ёқутдай ёнган, тишлаганда шарбатни оқадиган тотли олмаларни икки ҳовучи орасида ариқ сувига ботириб қайта-қайта чайди-да, Зумрадга тутди.

— Ҳали кўриб узгим келди-ю, сиздан уялдим,— жил-майди Зумрад ва биттасини аста тишлади,— жаннати деса бўлар экан, асалдай ширин-а!

— Йўқ, сиз ширин!..— деди тўсатдан Зумрадинг ёноқларидан секин бўса олган Умарали.

Уялганидан қалтираб кетган қизнинг қўлидан олма сувга тушиб кетди.

— Вой ўлай, бу нимаси!.. Уялиб кетяпман,— қиз бўйнини букиб, юзини терс бурди.

— Афв этсинлар,— хижолатли боқди Умарали,— иш-қим айбли... 10

— Утинаман, дилимни оғритманг, менга тақилманг,— уят ва гина аралаш шивирлади қиз. Хижолатдан кўзларини кўтаролмай қолган эди...

Шўхлиги тутиб кетган Умарали кумушдай ялтираб турган бир ҳовуч сувни Зумрадга сепиб юборди. Буни кутмаган Зумрад ҳам бир ҳовуч сув олиб Умаралига сепиб юборди. Сув сепишиш қизиб кетди.

— Мулла акажон, тавба қилдим, мен қочдим,— ялинди Зумрад юзларидан сув марваридларини артиб. 20

— Ош ланж бўлди-ку, яна унутибмиз,— ошхонага югурди Умарали.

Зумрад супага жой қилди. Ошни Умарали сузиб келди. Бир-бирларига рўбарў ўтириб ея бошладилар.

Кейин Зумрад ўчоқдан шақирлаб қайнаб турган қумғонни олиб келди.

— Қора қумғоннинг чойи ҳам ширин бўлади, азизим,— деди Умарали пиёла узатиб.

Чой устида Умарали синглиси Жамиладан Зумрадинг ўйинга, қўшиққа усталигини эшитганини сўзлаб, битта қўшиқ айтиб беришини сўради. 30

— Муболаға қилманг, сиз айтганчалик уста эмасман. Кўнглингиз учун битта қўшигимни айтиб бераман, аммо шартим шуки, Умарали ака, кулмайсиз...— деди қошларини чиройли эгиб, ноз билан қиз.

Зумрад ёқимли тиниқ товуши билан, дардли ишқини куйлар эди. Қўшиқ ҳис ва мўъжиза тўла жўшқин бир дарё каби мавжланиб оқарди:

Эй сабо, еткур саломимни ўшал ёрга,
Турмасин келсин, тараҳҳум айласин дилдорга,
Мен юрурман тоғу тошда зор йиғлаб беқарор,
Қим бориб айтгай менинг дардим сенингдек ёрга?.. 40

— Эсимдан чиқибди, кўп билардим шундай кўҳна қўшиқларни.

Умарали севгилиси юзига термилганча завқ ва нашъага тўлиб тингламоқда эди.

— Аттанг, нега тўхтатиб қўйдингиз? Қадимги қўшиқ ҳақиқий ишқ куйи бу, гўзалим, ғамга, ҳижрон дардига тўла қалбимга куйингиз олтин шуъла каби қуйилди... Фусункор товушингиз дилимга равшанлик, севинч тошқинини олиб кирди... Қайдан, кимдан ўргангансиз бу

10 қўшиқни?

— Бувимдан ўрганганман... Раҳматли лапарлару қўшиқларнинг кони эди.

Умарали халқ қўшиқлари, лапарлари, ибратли гаплар ҳақида сўзлади.

— Мадрасада сиз ўқимаган китоб қолмаган, мулла ака, ҳикматли гаплардан гапиринг,— ноз билан ялинди Зумрад.

— Йўқ, жоним, ҳикматли гаплар бобида сизга етиб бўлмайди, сиз гапиринг, мен тинглай!

20 Дарахтлар орқасидан ой қалққанда оқшом қоронғилигига қуюлган нурдан сокин ҳовли яна ҳам гўзалроқ, сирлироқ туюла бошлади уларга. Йигит ва қизнинг қалбларига латиф бир мусиқа каби ширин ҳислар тўлди.

Зумрад сокинлик билан осмонни томоша қилар, ундабунда қоронғиликни ёриб пайдо бўлган ва дақиқа сайин кўпайиб бораётган юлдузларни дарахт новдалари орасидан кузатарди:

30 Ҳар гал ойни кўрсам севиниб кетаман, қараб тўймайман. Сеҳрли туйғулар мени ўз оғушига тортади, мулла ака. Хаёлим қанотида аллақандай узоқ, сирли диёрларга учиб кетаман...

Яқин сурилган Умарали Зумраднинг қуюқ майин сочларини силар, маъноли, хаёлчан кўзлари, жозибали дудоқлари, ёноқларига термилиб тўймас эди. «О, бу нозик қошларнинг қайрилмалиги... пешанасида эса ҳамиша нур...»

— Азизим, гўзалим,— қизнинг қўлларини қўллари орасига олди йигит.— Фикр, ҳис-туйғулар тўлқинида сузмоқ, унинг лаззатини тотимоқ фазилатли нарса...

40 Юзига яқин иссиқ нафас сезган Зумрад уялиб бир он жим қолгач, секингина деди:

— Чироқни унутибмиз... ёқиб юборинг...— табассум билан оҳиста қўлларини тортди қиз.

Умарали чироқни келтириб хонтахтага қўйиб ёқди-да, Зумраднинг қаршисига ўтириб, жиддий тусда сўради:

— Нима қиламиз, азизим?..

Зумрад ўйланиб қолган эди. Жавоб бермай узоқ жим ўтирди. Кейин йигитга қарашга ботинолмасдан, узоқларга термилган ҳолда қизариб сўзлади:

— Жилла бўлмаса кузга қолдирсак яхши бўларди... Пишиқчилик, тўкин вақт, озмунча даҳмазами ахир... Кузда бўлсин, хўпми?..

— Азизим, менда бир ҳафтага қолдиришга ҳам сабр йўқ... Куз узоқ, шафқат этинг, ортиқ тоқат қолмади...

— Сабр таги сариқ олтин, дейдилар-ку... Фотиҳа бўлсин, ҳозирча шунга қаноат қилинг, Умарали ака...

Бирдан кўнгли ёришган ва севиниб кетган Умарали энтикиб олди:

— Фотиҳа бўлса кўнгил таскин топарди албатта!— Бир лаҳза сукут қилгач, хўрсиниб давом этди:— Бечорамиз, лекин умидимиз беҳад, бахт дилларимиздаги муҳаббатдадир... Бирга бўлсак ёмон бўлмас, азизим, ақча, мол қалбларга эш эмас...

— Тўғри айтасиз, — қатъий ишонч билан жавоб берди қиз.

Шу пайт кимдир эшикни қаттиқ қоқди. Шошилиб югурган Умарали эшикка етмасдан сўради:

— Ким?— Дўстларининг товушини эшитгач, самимий илтифот билан эшикнинг иккала тавақасини ланг очиб юборди.— Э-ҳе, келсинлар!

Жумабой, Шермат, уста Жалил Умарали билан самимий кўришгач, супа чеккасига оёқларини осилтириб омонатгина ўтириб олишди. Зумрад меҳмонлар товушини узоқдан эшитган ҳамон, ўзини хонага олган эди.

— Мулла, ҳозир городга чиқамиз, юринг, Петров кутиб турибди. Билмадим, мажлиси, ёхуд бир муҳим масала чиқиб қолдими,— деди Жумабой Умаралига қараб.

— Зудлик билан отланинг, иним, иш шошилишч шеклилли,— деди салмоқлаб уста Жалил.

— Ия, бировнинг шарпасини сездим, ким у?— Шермат кулиб аланглар экан, Умарали қизариб шивирлади:

— Секинроқ сўзласинлар, жўрам, пок бир қиз... Эҳтимол, шу куз никоҳ қилармиз, насиб бўлса...

Ҳаммалари бир лаҳза жим қолишди. Жумабой Шер-

матга хўмрайиб бир қараб олгач, Умаралига юмшоқ товуш билан деди:

— Балли, яхши ният, иним, бахтингизни тилаймиз!

— Ассалом!— паранжида ўралган ҳолда озгина букилиб ва ийманибгина салом берди шу тобда секин юриб хонадан чиққан Зумрад.— Ишларингиз ўнгидан келсин, хайр!..

Умарали қизни кузатиш учун орқасидан кўчага югурди.

10 — Кузатиб қўяй, азизим, қўрқмайсизми?— сўради қиздан.

Зумрад уни тинчителишга ошиқди.

— Ҳожати йўқ, асло қўрқмайман, Умарали ака. Ишларингиздан қолманг!—шундай дея қиз тетик қадамлар билан тез юриб кетди.

Умарали ҳам дўстлари билан, трамвайда Янги шаҳарга жўнади.

*

20 Қиз қоқила-қоқила қоронғи, жимжит кўчалардан тез юриб борарди. Ой тор кўчалар четидаги қуюқ дарахтлар орасидан у ер-бу ерга шуъла ташлар, деворлар, новдалар узра нафис титрар эди.

Ҳаяжон, хаёллар оғушида кетаётган Зумрад ичида ўйларди: «Ақли баркамол, фикрлари тошқин... Кўҳлик йигит. Фақат камбағал... Майли, бахт, иқболнинг ўзи давлат-ку!.. Эртага онамга ётиғи билан тушунтираман...»

30 Зумрад кўтаринки руҳ билан енгил учиб ҳовлига кирганда, отаси билан онаси дастурхон устида оҳиста сўзлашиб ўтирарди.

— Ойижон, койиманг, кечикиб қолдим!— эрқаланган оҳангда узр сўради Зумрад ва хўмрайган онаси пинжигатикилди. — Уртоғим билан суҳбатлашиб ўтириб кеч қолибман...

Оташ буқоқ хириллаб кулди:

— Онаси, қизгинамни бир бойвачча йигитга бераман. Илло, бахти очилиб турибди...

40 Зумрадга шу гап баҳона бўлиб дик этиб ўрнидан турди, айвонга ўтиб, еттинчи чироқни ёқди-да, унинг хира шуъласида ёрқин, ширин хотиралар гирдобида палак тикишга киришди.

Рисолат кампир тонгни базўр оттирди-да, саҳарлаб Оллоқул тегирмончи олдига югурди.

— Айланай, иссиқ-совуқни тўғрилаб қўйгандирсиз, деб тинчимасдан яна олдингизга чопдим.

— Ҳа, ҳа, тўғрилаб қўйдим, шунақанги иситдики, зўр нарса... Мана, олинг!— Оллоқул токчадан кир латтага тугилган бир чимдим туз, чой, бир чақмоқ қандни кампирга тутқазди.— Афсун, афсун... зўр нарса...

10

Севиниб кетган кампир уни узундан-узоқ дуо қилди.

— Қизга билдирмасдан беринг, уқдингизми? Ҳа, кеча Чорсуга, бойнинг дўконига кириб бордим. Хўмрайиб ўтирган экан. Зўр иш билан келдим, тўй хусусида, деган эдим, шошиб қолди. Дўконида бор хил-хил ҳолваларни, ниста-бодомларни олдимга тўкиб ташлади... Дарров катта ўғлига имо қилган эди, момикдай юмшоқ нонларнинг устида бир даста ғарчча мой кабоб ҳозир бўлди. Бай-бай-бай, ҳалигача ҳиди димоғимда. Бойнинг ўзи келишган, соқоллари кўксига тушган, қуданг борми деса, бор дегудек басавлат. Белида зангори белбоғ, елкасида янги банорас тўн, маҳсиси бир сиқим амиркон. Аттанг, ўзи куёвликка муносиб экан, дедим нчимда. «Ишқилиб, тезроқ тўйни бошлай беринг, биродар, бола бояқиш жиндай ногирон, қизни ўзингиз кўндириң!»—деб ялинди бой.

20

Дўкони ҳам мачитдай кенг-қовул экан. Харидорлар тинмай келиб турибди: бировга у керак, бировга бу керак... Харидорлар сал тавсилиб қолганда ўғли ҳам ёнимизга келиб «Қани, олсинлар», деб хушомад қилиб қўяди. Қизни хўп таъриф қилганимдан кейин: «Афсус, куёв бола

30

майиб экан, тақдир-да!»—деб сукут қилдим. Кейин, қиз томонни бир илож қилиб кўндиришни устимга олган бўлиб, қалин масаласига ўтдим. Тўққиз сидра бош-оёқ сарпо, олти қоп ун, тўрт қоп гуруч, тўққиз бўрдоқни қўчқор, шунга яраша мева-чевани бўйнига қўйдим. Яна минг тилла берасиз, дедим. Бой аввалига тортишиб кўрдди. Мен бўш келмадим, ахир кўндирдим. Кўнмай иложи ҳам йўқ эди-да! Бой менга ҳам яхши чопон ваъда қилди, олиқ-солиқ битгач, бир оз нарх-наво, тижорат хусусида ҳам гаплашиб ўтирдик. Ўрнимдан турганимда бой яна:

40

«Тўйни тезлатинг, биродар, вақт ғанимат», деб ялиниб қолди.

Кампир жуда хурсанд эди:

— Узим тасаддуқ! — деди у ва тегирмончининг елкасини сийпаб қўйди.— Худога шукур, ниятимга етадиган бўлдим. Биз ҳам қариганимизда озроқ бўлса ҳам рўшнолик кўрайлик.

10 — Кампир, гапнинг қисқаси, тўйни тезлатинг, қўл-оёғидан боғлаб бўлса ҳамки, тезроқ эгасига топширинг!— шивирлаб уқтирди Оллоқул.

— Гулдай қиз майиб йигитга увол-э...— деди ачиниб бир четда жим ўтирган тегирмончининг хотини.

— Сен аралашма, ақли паст,— ўшқирди хотинига тегирмончи, сўнг кампирга қаради.— Бир йўли бор, кампир. Бой маҳалласидан кўҳликкина бир йигитни топади. Унсинга бўлғуси куёв деб ўшани кўрсатамиз. Гўшангага кирганда...— Тегирмончи қув кўзларини ўйнатиб, томоғини тақиллатди.

20 — Ҳа, ҳа— деди қувониб кетган кампир,— мен ғофилнинг хаёлимга ҳам келмабди.

Шу топда унинг қулоғига карнай-сурнай овози келгандай бўлди. У ирғиб ўрнидан турди:

— Унсинни бойникига берганим бўлсин!

II

Унсин остонадан ҳатлаши билан паранжисини йиғиштириб олди, қаршисига югурган Зумрад билан қучоқлашиб кўриша кетишди.

30 — Жуда соғиниб ўтирган эдим!—Зумрад кўришиб бўлиб Унсиннинг қўлидан паранжисини олди.

— Ўртоқжон, ғариб бошимга тагин тақдир тоши дуч келяпти,— ҳўнграб йиғлаб юборди Унсин.

— Вой, ўлмасам, яна нима гап, ўртоқжон?— ранги қув ўчиб кетди Зумрадинг.

40 — Бир ҳафтадан буён уйимиз нотинч. Бувим дўкондор катта бир бой ўғлига бермоқчи. Қийнаб-қистаб сира ҳоли жонимга қўймайди. «Бойвучча бўлармишман!»— деди истеҳзо билан қиз, кейин ўпкасини босолмай, баттарроқ йиғлай бошлади.

Зумрад айвонда чарх йигириб ўтирган онасининг ёнига кўрпача солиб, Унсинни ўтқизди.

— Айланай қизим, йиғлама!— овутишга тиришди Мо-

мосулуд.—Шояд бахтинг офтобдай ярқираб кетса! Мана, ўртоғингни бир қашшоқ, ҳоли хароб йигитга унашдик; қизим тушмагур: «Берсанг ҳам шунга тегаман, бермасанг ҳам!» деб оёғини тираб туриб олса бўладими! Пешанаси шу бўлгандан кейин, кишининг кўнмай иложи қанча!

— Ойи-ей, бирам эзмасизки! Юраги тоза, тўғри сўз йигит, кўнглим ўшанга мойилми, бас!— деди Зумрад эркалик билан.— Унсинжон, тўйни кузга қолдирдик, ўзинг хизматда бўласан...

— Худо хоҳласа,— деди Унсин кўзининг намини артиб.

— Ҳа, айланай, арзимайдиган кичкина бир тўйчиқ-да, катта тўй қаёқда дейсан, — чархини йигираверди кампир.

— Давлат — қўлнинг кири, холажон, бир келади, бир кетади. Майли, куёвингиз бой бўлмаса ҳам ақлли-ҳушли бўлсин, тўғрими, ўртоқжон, — кейин Зумрадга қараб шивирлади:— Ҳу тунов кун отамнинг олдига келиб кетган йигитми?

— Ҳа, ўша йигит, камбағаллиги демаса, бошқа камситадиган ери йўқ. Ақлли, илмли йигит. Нуқул тақдирим меҳнаткашлар билан бирга, дейди, бу гапи ҳам менга ёқиб тушди.

— Куёвдан толеинг баланд чиқди,— деди Унсин унга ҳавас билан тикилиб.

— Сен-ку, ҳали ёшсан, энди ўн бешга тўлибсан, бувинг ўлсин мунча шошмаса!—Зумрад онасига қаради.— Ойи, эгачингиз жудаям ноинсоф-да!

Момосулуд чархнинг ғув-ғувидан қизининг гапини эшитмади...

Унсин дам йиғлаб, дам тўхтаб чол-кампирнинг можаросини ҳикоя қиларди.

— Отам узил-кесил жавоб қилди: «Бермайман, қизимни бойваччага раво кўрмайман!» деди, бувим бўлса нуқул: «Шунга берганим берган!» дейди. Биламан, кампирнинг дарди, бойнинг берадиган қалинида. Бир тегирмончи қариндоши бор, физ-физ қатнаб ўляпти, нуқул бувим билан шивир-шивир қилади. Нима қилишимни, кимдан ёрдам сўрашимни билмай, бошим гаранг.

— Хафа бўлма, ўртоқжон!— меҳрибонлик билан гагирди Зумрад.— Ўзим борай, бувинг ўлгурни узиб-узиб оламан.

— Шундай қил, ўртоқжон,— деди Унсин бир оз ёришиб.— Кечаси билан кампир отамнинг қулоғига гап қуйиб чиқади; мен ухлаган бўлиб ётаман-да, ҳаммасини эшитиб оламан. Бойвачча ўлгур ҳам маймоқ, ҳам ғилай эмиш.

— Бир бедаво дегин!— куюниб гапирди Зумрад.— Қора мағиз бўлсаям кўзлари тўғри, суқсурдай бўлсин-да, куёв деганинг.

10 — Ҳа-я! Эшит, яна кампир чолга: «Қўлимизга жарақ-жарақ тиллалар тушади, қўша-қўша сарполар, қўйлар...» деб отам бояқишни хўп авраятти.

— Қўй, куйма, ўзича бир иш қилишга ҳадди борми у ялмоғиз кампирнинг. Ўзим гаплашиб кўраман,— таскин берган бўлди Зумрад Унсинга.

Кейин бориб чой дамлаб келди. Эшик ёнидаги сўрига кўтарилган бир туп тоқдан икки бош узум узиб келди:

— Даройи, бултур нишона қилган эди, бу йил дуруст...

— Хом-ку, узма, увол-а!— ачинди Унсин.

— Бизга шу пишганиям бўлади, йилтирабди — бас!—

20 Зумрад узум бошларини қайта-қайта ариққа ботириб чайқади.

Қизлар даройидан чўқилай-чўқилай дардлашиб ўтиришди.

— Юр, энди олдимга туш,— деди Унсин ўрнидан туриб.

Қизлар паранжиларини ёпинишар экан:

— Қаерга?— деб сўради Зумраднинг онаси чархнинг қулоғини бир зум тўхтатиб.— Ҳа, тушундим. Лўлилик қилмасдан ётиғи билан гапир.— Кейин Унсинга юмшоқлик билан деди:— Жон Унсин, бой хонадонга келин бўлиб, олқиб-чолқиб ўтирсанг ёмон бўлмасди; ишнинг орқа-олдини ўйла, енгиллик қилма, чироғим!

30 — Холажон, бойга келин бўлгунча, камбағалга қиз бўл, деган мақолни онам бояқиш кўп айтарди.

III

Қизлар Шокир отанинг маҳалласига етай деб қолганларида болалар: «Суюнчи, суюнчи беринг!» дея Унсинга ёпишиб олдилар.

40 — Унсин опа, акангиз келди, суюнчи беринг!—дея қичқиришди бир-бирларига навбат бермай болалар.

Унсин юраги ҳаприқиб ҳовлига отилди, қаршисига

югурган Элмуродни қучоқлаб, ҳўнграб йиғлаб юборди. Мункиллаб ўрнидан турган Шокир ота қизнинг орқасига қоқиб гапирди:

— Бас, қизим, йиғлама, энди бошингда кулфат қолмади.

— Ассалом, Унсин сингил, мана, биз ҳам келдик,— деди четда кулиб турган Ўроз.

— Ассалом! Хуш келибсизлар!— деди таъзим билан Унсин акаси Йўлчининг, эндиликда Элмуроднинг қадрдон дўсти Ўрозга ва кўзларининг намини енг учи билан суртиб ичкарига югурди. 10

Бир оздан сўнг Унсин икки дўппи, битта сурп кўйлак кўтариб чиқди; бир дўппини Элмуроднинг бошига кийгизиб, иккинчисини Ўрозга тутди.

— Раҳмат, раҳмат, синглим!— севинди Ўроз.

Шокир ота айвоннинг бир четига арқон тортиб, ниманидир ташлади, хотин-қизларга пана қилган бўлди. Унсин севинч қанотларида югуриб-елиб айвонга кўрпачалар солди.

— Тез бўл, қизим, самоварга олов ташла,— буюрди чол ҳаяжонда дам бир ишга, дам иккинчи ишга уриниб. 20

Унсин акасига шивирлади:

— Дўконга ўтиб, янги кўйлагингизни кийиб олинг, ака!

Элмурод сингисининг бошини силаб, жилмайди.

— Аввал ҳаммомга бориб, ботмон кирдан халос бўлиб олайлик, ана унда янги кийсак ярашади, синглим.

— Вой-бўй, чироғим Унсин, ҳаммомда бир роҳат қилиб чўмилиб, йилтиллаб чиқсак, сўнг кийинаверамиз,— кулди Ўроз ҳам. 30

Ўроз кенг яғринли, сийрак мўйловли, қийиқ кўзларига узун қошлар ярашган ўттиз ёшлардаги бақувват, пишиқ йигит эди.

Кампир сандиқни очиб узоқ куймалангач, бурчакка қараб ўтириб олди, гивирлаб икки патнисга майиз, ёнғоқ, новвот солиб тузади.

— Вой шўрим, зоғора нон қўямизми?!— лабини тишлади Унсин.

— Йўқ, қизим, ғам қилма, йигирмата нон буюриб, гузарга югуртирдим биттасини,— шивирлади чол ва айвонга ўтди. 40

— Қани энди иккита қалами тўн бўлса!— секин кампирга эшиттирмай шивирлади Зумрад.

— Йўғ-э, тўн нимаси, отам шўрлик рўзғорни амал-тақал қилиб, базўр эплаб ўтирибди,— куюниб жавоб берди Унсин.

Чол қувончдан, ҳаяжондан бир жойда тинчиб туролмас, дам самовардан хабар олгани ошхонага югурар, дам йигитларнинг рўбарўсига чўкка тушар эди.

10 Юраги ғам-ғуссадан халос бўлган Унсин айниқса ўзини енгил, шод сезарди. У гоҳ чойнак-пиёлани сувга солиб қайта-қайта чайқар, гоҳ дастурхон, сочиқ кўтариб, дўконга югурар эди.

Маҳалла йигитларидан бири қийиққа тугилган нонларни кўтариб ҳовлига кираркан, Унсин қочини ҳам унутиб унинг қаршисига югурди, у рўмолини салгина паналаб олган, бегоналар бор-йўқлиги парвойига ҳам келмас эди.

Зумрад ҳам чаққон елиб-югуриб Унсинга кўмаклашарди, ўртоғининг қувончига у ҳам ўзини шерик сезарди.

Лаҳзада дўкон чоллар, йигитларга тўлди, барча шод, говур-ғувур, суҳбат бошланиб кетди...

20 — Чироқларим, ўтирган бўйра, юрган дарё, кўп йўллар босиб, кўп машаққат чекиб, кўпни кўриб келдинглар, гапиринглар, эшитайлик?— деди кекса бир бўзчи.

— Ҳа юрган дарё экан, ота,— дея гап бошлади Элмурод.— Бизни бу ердан подшо уришаётган ерга олиб кетишди. Ишимиз нуқул окоп қазिश бўлди. Қор, ёмғир, совуқ, бўрон... лекин бизга тиним йўқ. Кеча-кундуз окоп қазиймиз. Ўлган солдатларнинг, ярадорларнинг ҳисоби йўқ, одам мисоли чумоли... Николай йиқилди, аммо уруш тўхтамади, бояги-бояги одам қирилиб турибди!— Элмурод юмшоқ нонни қўлига олиб пешанасига тегизди.—

30 Ҳай-ҳай-ҳай, нон ушоғининг садағаси кетай! Россия жуда катта мамлакат... Пөпоғини кўзларигача бостириб киядиган бир каттаконимиз бор эди,— давом этди Элмурод.— Ўшанга хабар келди, Петроградда қизи касал бўлиб қолибди. «Юр, менга ҳамроҳ бўласан!»— деб мени ўзига эргаштирди. «Жоним билан!»— дедим. У отда, мен тойда йўлга тушдик. Узоқ юрдик. Питер деганлари зўр, азамат шаҳар экан, кўчалари тозалигидан ойнадай ярқирайди. Оғзим очилиб қолибди. Марсово поле деган жойга бордик. Нуқул солдат. Ҳаммаси честь бериб қотиб туради. Бир ҳафта юрибмиз, зиёфат, ичкиликдан бўшамайди... Қизи соппа-соғ, балонинг ўқидек. Кейин билсам, касал дегани баҳона экан. Ҳар кун кўчаларда ишчи-

лар дарёдай оқади, рабочий класс дейишади уларни. Бир кун вокзалда тумонат йиғин бўлди. Вой-бў, анграйиб қолибман... Байроқлар кўтариб келишди, дошқозон қайнагандай қайнади майдон. Мен ҳам гирдобнинг қоқ ўртасига урдим ўзимни. Пулат машина устида бир киши нутқ сўзлади. Машинанинг ёнгинасига боришга уриндим. Қани, яқинлашиб бўлса, тиқилинч. Қулоқ солдим: «Ленин!» «Ленин!» «Ура!» деб қичқирарди халқ. Мен ҳам овозимни барала қўйиб қичқирдим. Томлар, деразаларда одамлар қалашган. «Бу ким, русми?»—деб сўрадим ёнимдаги бир солдатдан. «Рус, рус»,—деб жавоб берди у. «Жим, жим, қулоқ сол, эшит!»—деди тагин биров. Орқамда бир нўғой чол турган экан: «Ленин ер эгалари, буржуйлар битсин, деяпти, тушундингми?»—деди. Қўзим ярқ этиб кетди. Ўзим ҳам русчадан ярим-ёрти сўзлайдиган бўлганман, аммо нутқини батафсил англаб олиш қийин-да, нўғойга ёпишиб олдим, бир сўзни томизмай тушунтир дедим, ялиндим. Ленин эзилган меҳнаткашларнинг, йўқсилларнинг саркардаси, ғамхўри, йўлбошчиси экан. Нутқи чақмоқдай юракларни ёритиб юборди. «Битсин бойлар, ҳукуматни ўз қўлимизга оламиз!»—деди. Гапининг мағзи шу эди. «Курашамиз, мақсадга етамиз!» — деди ишчиларнинг барчаси. «Бемаъни гап!»—деди хўмрайган бахмал ёқали бир киши; жаҳлим чиққанидан тирсагим билан туртиб юборибман.

Элмуроднинг ҳикоясини тинглаётганлар қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборишди.

— Элмурод айтганларининг бари тўғри, бойлар билан ер эгалари гум бўлсин, биз ҳам мундоқ эркинликка чиқайлик,— деди бир йигит.

— Тўғри-тўғри! — маъқуллади рангпаргина ўрта яшар косиб.

Суҳбат устига тагин янги меҳмонлар — косиблар, мардикорлар келдилар. Суҳбат дам тўхтаб, дам қизғин давом этарди.

Эшикдан бошини қўрқа-писа тиқиб тегирмончи кирди. У сохта табассум билан салом бериб, кўриша бошлади.

— Э-э, иш катта-ку, тўй устига тўй бўлади, демовдимми! Ўзим биламан-да, мана, айтганим келди!—Шокир отага қаради:— Қизингизни унаштириб келдик, эртага патир ушатилади, тугун-тугун қанд-қурс, шоҳи атласлар келади, таомили шу...

— Нима деяпти, ота, тушунтиринг?— сўради тааж-жубланган Элмурод маҳсидўздан.

— Тўй келади, полвон, синглингизни бир бахт маконига қўндирияпмиз! Хурсанд бўлинг!— шошилиб жавоб қилди тегирмончи.

Шокир ота азбаройи ғазаби қўзиб кетганидан тили гапга келмай қолди. Кўзларини тегирмончига қадаб хўмрайди.

10 — Ҳой ғаламис!— бақирди ниҳоят бўғилиб.— Номаяъ қул гапни гапирма, йўқ деганманми, йўқ!— чол тупугини ютгач, Элмуродни имо билан кўрсатди:— Мана, худога шукур, оғаси келди, ихтиёр оғасида.

— Ия, синглим ҳали ёш-ку... Ҳалитдан бир бегонанинг остонасига банди қиламизми?! Уйнасин, кулсин, ўқисин... Уни ўқитиш ниятим бор, пича оқ-қорани танисин...

— Ҳа-ҳа, дўстим, айтганинг тўғри, эрга бериш қочмайди,— деди анграйиб ўтирган ўроз энди гапга тушуниб.

20 — Акам бой тоғамизнинг эшигида қулдек ишлаб эвазига нима яхшилик кўрди? Ҳазон бўлди-ку...—ичдан хўрсиниб олди Элмурод.

— Қўй, диққатингни ошираверма!— меҳр билан дўстига боқди ўроз, у дўстининг кайфиятидаги ўзгаришни, қалбида хотиралар тугён урганини дарров пайқаганидан таскин беришга шошилган эди.— Ёшгина қизни қандай қилиб эрга берамиз?! Тағин бойнинг эшигига-я! Қулликка, чўриликка денг?! Йўқ, қария—тегирмончига кескин хитоб қилди ўроз.— Бориб айтинг, «Оғаси келди, эрга бермайман синглимни, айниқса бойваччаларни хуш-

30 ламайман деяпти», денг!

Тегирмончи алланима демоқчи бўлиб оғиз жуфтлаган эди, Шокир отанинг ғазабли кўзларига дуч келиб жим бўлди.

— Чироқларим, битган ишни бузманглар,— деди кампир айвондан туриб,— фотиҳани бузишнинг хосияти бўлмайди. Қизимнинг бу гаплардан хабари бор, акаси, йўқ демайди...

— Бефойда гапингни бас қил, кампир, бизни тинч қўй,— жеркиб берди кампирини Шокир ота.

40 — Вой акажон, яхши келдингиз. Ҳар куни кўзларим йўлингизда эди... Асло тегмайман, бўлмайдиган иш,— йиғи аралаш қалтираб гапирди Рисолат кампирнинг ёнида турган Унсин.— Зумрад, ўртоқ, айтсанг-чи! Мана,

отажоним ҳам гапирсинлар, эрга тегмайман деб худонинг зорини қилиб ўтирган эдим. Жуда бўлмаса, Василий амакига арз қиламан, деб турган эдим, хайрият, ўзингиз келиб қолдингиз...

— Мана, шу имонсиз тегирмончининг қилиб юрган иши ҳаммаси,— деди айвондан дадил товуш билан Зумрад ҳам.

Нафаси ичига тушган ва бошини қуйи солиб жим қолган тегирмончи «ётиб қолгунча отиб қол» қабилида иш тутиб, яна секин гапга киришди:

— Хайрли иш бўларди, иним. Йигитнинг отаси бообрў одам, бозорнинг гули. Синглингиз бойвучча келин бўлиб ўтирса ёмон бўлмасди, бундай бахт ҳаммагаям насиб бўлавермайди. Қўша-қўша сарпо-ю, қўй-қўзилар эшикка келса, тилла-тангалар жаранглаб этакка тўкилса, чакки бўлмасди! Бундай яхши жойни топиш мушкул, кейин пушаймон бўласиз! Йўқ деманг, иним. Майли йигирмата қўй сўраймиз, бойнинг қўли очиқ, йўқ демайди... Қуёв бола маъқул, мўмин, ақли расо йигит...

— Бас!— қичқирди асабий, титроқ овоз билан Шокир ота.— Бир марта йўқ дедикми, бас, эзмалик қилманг!— Ота Элмуродга, кейин Урозга боқди.— Ҳамма гапи ёлгон бу имонсизнинг, четдан эшитдим, маймоқ, ғилай бир ногирон бола эмиш... Неча марта ҳайдаб юбордим сени-я, беор!— тегирмончига еб юборгудек ўқрайди Шокир ота.

— Туппа-тузук, тўрт мучаси жойида, соғ бола, ўзим кўрдим, ишонмайсизларми? Майли, ўзларинг ҳам бир кўринглар йигитни,— тагин кўндиришга уриниб кўрди тегирмончи.

Қовоғини солиб ўтирган Уроз чидамай кетди:

— Бас, қария, энди сўзни чувалтириб ўтирманг, фойдаси йўқ. Бой боласига қиз бермаймиз! Гапнинг пўскалласи шу! Унсин ўқисин, илмли бўлсин...— сўнг Элмуродга қаради.— Ўзимиз Русияда кўрмадикми, ҳар бир аёллар борки, эрларни йўлда қолдиради.— Уроз тегирмончига ўгирилди.— Жўнанг, қария, фотиҳа-мотиҳангизни бузаверинг, иккинчи кўзимизга кўринманг!

Дўкондан сирғалиб ҳовлига тушган тегирмончи кампир ёнига бориб шивирлади.

— Эсизгина, ишнинг пачаваси чиқди... Акаси берман дегани бир сари эди, қирғиз бўлса гапни узил-кесил

10

20

30

40

қилди-қўйди...—У сағри кавушини сургаганча кўча томон юрди.

Оқшом яқинлашиб, меҳмонлар тарқалишгандан сўнг, Уроз билан Элмурод ҳаммомга жўнашди.

Қизлар билан Шокир отанинг кўнгилларидан ғам булуту кўтарилган, руҳлари енгил, ўзлари шод эдилар.

УТТИЗ ИККИНЧИ БОБ

I

10 Ҳаво нафасни бўғади... Кўчадан терлаб-пишиб келган Петров билан Васильев салқин сувда юз-қўлларини ювиб олишгач, дарахт кўланкасига қўйилган ўриндиқларга ўтириб ором ва роҳат сездилар.

— Таня, қайдасан? Овқатни келтир, қоринлар тиришиб кетди-ку,— чақирди Васильев хотинини.

— Ҳозир, ҳозир, бир оз сабр қил!— ичкаридан туриб жавоб берарди Татьяна Ивановна.

— Ишимиз чакки эмас,— деди Петров махорка ўраб.— Сибирь полкидаги солдатларнинг барчаси жасур йигитлар. Учрашдик, суҳбатлашдик, офицерлар ёмон
20 тоифа...

— Эски шаҳарда аҳвол оғир, Умарали, чамамда, қийналяпти. Уламолар динни кўндаланг қилиб тўсқинлик қиляпти. Тунов кун ёшлар соат тўртга мажлис чақирганидан хабар топган уламолар ҳам тун бўйи изғишиб тайёргарлик кўришибди, соат бирга мажлис тайин қилишибди. Ёшлар: «Биз ҳурриятга етишдик», десалар, муллалар: «Ҳуррият керак эмас, шариат керак!» деб қичқиради эмиш. «Озиқ талаб қиламиз!» деса ёшлар, улар: «Озиқ керак эмас, дин керак!» деб сўзни кесишармиш.

30 Кўрдингми, дўстим, уламолар қандай ифвогар!

— Муваққат ҳукумат, бойлар-буржуйлар, дин ҳомийлари — барчаси бир гала бўрилар,— қўлини силтади Петров.

Татьяна Ивановна гўшт йўқлигидан зорланиб тарелкаларда карам шўрва олиб келди, унинг орқасидан Петровнинг хотини Анна Степановна нон ва қошиқ олиб келаркан, кулди:

— Ҳечқисн йўқ, сабзавоти кўп, ҳаммаси фойдали, еяверинглар.

Анна Степановна сочлари силлиқ таралган, хушфеъл, доно аёл. Жойи келганда жиддий, жойи келганда кулдириб гапирарди у.

Татьяна Ивановна икки тарелкада қовурилган картошка келтириб, мамнуният билан столга қўйди.

— Э-ҳе, зиёфат катта-ку,— деди Петров ҳазиллашиб.

Узоқдан пианино овози келди. Унинг овози шу қадар латиф, шу қадар нафис, куй шунчалик ажойиб эдики, ҳаммалари музиканинг сеҳриятига бутунлай фарқ бўлиб кетишди.

— Музыка одамни чиндан сел қилади, мафтун этади. Бир муаллимнинг қизи чалаяпти, содда, камтар, музикани ниҳоятда севадиган қиз,— дея тушунтирди Васильев.

— Эшит, эшит!— деди Петров завқдан ёнган кўзлари билан узоқни имо қилиб, ўзи ҳам жон қулоғини унга берди.

Тобора янгидан-янги куйлар эшитиларди. Петров бутун борлиғини унутган, товушларнинг сирли мавжлари оламида, соф ҳислар оғушида маст ўтирар эди. Гоҳо куй тугагандай, сўниб кетгандай пасаяди, кейин яна бирдан ҳавода янги тўлқинлар, кўнгилларда тагин ҳам кучлироқ ҳаяжонлар қўзғатадиган юксак садолар янграйди. Ҳисларнинг янги ва янги тўлқинлари мавжланеди.

Пианино тўхтади. Куйлар узоқ-узоқларга алланечук оҳиста оқиб кетгандай, ҳавони тўлатиб таралди. Аммо юраклардаги ажойиб ҳислар бўрони тинмайди. Улар чайқалиб, ҳаяжонларни тўлқинлатиб, қалбларни завққа тўлдириб юборди.

Петров кўзларига қалққан намни секин артиб, ўрнидан турди.

— Музыка олий ҳаётнинг инсониятга бахш этган бир эҳсони,— деди эрининг завқланганини, кайфиятидаги ширин кечинмаларни мушоҳада этиб жим ўтирган Анна Степановна.— Музыка дунёни ҳам, кўнгилларни ҳам сеҳрга, тотли туйғуларга тўлдиради.

— Ҳар кун, саҳарда ҳам, оқшом ҳам қўшнимизнинг қизи соатлаб пианино чалади. Санъаткор, сеҳркор қиз... Бизга кўп завқ бағишлайди,— деди Татьяна Ивановна.

Шу чоқ эшикнинг занжирини кимдир оҳиста шиқирлатди. Васильев тамакининг аччиқ тутунидан йўталайўтала бориб эшикни очган эди, эшик олдида бир тўда меҳмонлар турарди.

— Здравствуйте!— деди ҳаяжонланиб Умарали, кейин ҳамроҳлари — Элмурод ва Ҷрозни таништирди Васильевга.

— Йўлчининг инисини айтмасангиз ҳам ўзим танидим, дўстим Йўлчини кўргандай бўлдим!— Петров кўзларида ёш билан Элмуродни бағрига босди.

— Нақ оғасининг ўзи: феъли ҳам, қилиғи ҳам Йўлчиники,— деди Ҷроз. Ҳаммалари кулишди. Барчанинг диққати ўзида эканидан уялган Элмурод, қизариб ерга 10 қаради.

Стол атрофига ўтириб олишгач, фронтдан, кундалик воқеалардан сўз бошланиб кетди.

— Бу ердаги кунимиз аччиқ эди, у ерда тағин ҳам аччиқроғини тотидик. Оғир, сермашаққат ҳаёт бизни чақиб ташлади... Э, оламинг уч пул...— деди қўлини силтаб Ҷроз.

— Умид қиламизки, оға, ҳаёт энди мунаввар йўлга чиқади, сиз ғайратни қўлдан берманг, ишлаш керак, дўстлар иш топадилар албатта!— Умарали кўзларининг 20 имоси билан Васильевни кўрсатди.

— Жоним билан,— жавоб берди Умаралининг фикрини дарров англаган Васильев.— Темир йўл корхонасида иш ҳаммага етади. Фақат шуниси борки, қора иш бўлади-да.

— Майли-майли, шунисига ҳам шукур, қора ишнинг пири ўзимиз...— деди Ҷроз истехзоли табассум билан.

Петров билан Умарали уламолар жамиятининг дума сайловига фаол тайёргарлиги хусусида гаплашардилар. Петров овозини пасайтирди:

30 — Мусулмонлар дин чангалига қаттиқ илинган, халқни бу йўлдан қайтармоқ керак, дин ботқоғи ёмон нарса.

— Ғоят оғир масала, аммо удалашга тиришамиз; курашга, жангга астойдил шўнғиймиз,— жавоб берди ишонч билан Умарали.

Татьяна Ивановна бир даста газета-журнал келтириб столга қўйди:

— Уқинглар!..

— Ҳар кун ўқиймиз, бизга ойнаи жаҳон булар,— та- 40 бассумда жавоб берди Умарали.

— Сўзимиз ҳам, йўлимиз ҳам ҳақ!— деди ишонч билан Васильев газеталардан бирини қўлига олиб.

— Гап шу, биродарлар,— дея Петров шу кунлардаги вазиятни тушунтира бошлади.

II

Қуёш само гумбазидан ошиб кун бўйи нур булогини тўкиб ҳориган, энди уфқ томон қип-қизил мис баркаш каби оҳиста думаламоқда. У янада улуғвор кўрк касб этган, жаҳонга ўзининг нур дарёсини муттасил боғлаб, энди сеҳркор бир рассом каби уфқ юзига алвон-алвон бўёқларни суркар, ётоғига бош қўймоқ учун мағрур, муҳташам сузмоқда эди.

10

Кўча эшикнинг занжири оҳиста шиқирлади.

— Ана келди, ҳай, югур,— Момосулув Зумрадни чақирди,— андишаси ҳам йўқ, келади туради, куёв деган шундай бўладими?!— лабини бурди кампир.

Юраги ҳаприқиб эшикка югурган Зумрад, ҳаяжон тўлқинини яширмас ҳам эди. У Умарали билан севиниб кўришди.

— Эсонмисиз! Чандон соғиндим, юринг, Чақарга бо-райлик...— деди Умарали ялинган оҳангда.

Зумрад индамади, хўп дегандек, бошини қимирлатиб ичкарига югурди. Шошилиб сочларини тараб олди-да, янги ним пушти товар кўйлак, беқасам нимчасини кийди, бошига оқ товар дуррасини боғлади. Эски паранжисини бошига ташлаб, кўчага чиқди. Умарали иккови олдинма-кетин юриб кетдилар.

20

— Умарали ака, ҳозир отам бозордан қайтиши керак, илдамроқ юрайлик,— шивирлади қиз.

— Биламан, отангиз намоз асирни ўқимасдан келмайди, қўрқманг, жоним.

— Қачон қайтишини ҳам биласиз-а!— деди қошини чимириб Зумрад.

30

Ҳаводаги кечки енгил шабада кундузги иссиқдан кейин руҳларга роҳат бағишларди. Қуёш ҳануз ботмаган, у уфққа яқинлашган сари қизаради, муҳташамлиги ортади, сўнгги нурлари дарахтлар учида жилваланади. Жар бўйидаги пастак деворлардан дарахтларнинг осилиб турган шохлари ажойиб оқшом гўзаллигини касб этган. Қенг осмонда қалдирғочларнинг парвози манзаранинг гўзаллигига яна аллақандай латофат қўшарди. Севгидан маст оҳиста кетаётган Зумрад билан Умара-

40

лининг кўнгиллари ва кўзларида роҳат, қувонч, бахт ҳисси жўш урарди.

— Мулла ака, узоққа бормайлик, шу қуюқ дарахтлар панасида жиндай гаплашайлик-да, кейин уйга кетай, кеч бўлиб қолди,— деди Зумрад қадамини секинлатиб.

Умарали ўйланиб қолди.

10 — Йўқса, жоним, юринг, Янги шаҳарга чиқайлик, кечқурун юришлик жойлар бор, ҳаммаси руслар, айланиб келамиз.

Зумрад бир нафас иккиланиб тараддудда қолгач, «юринг» дея розилик берди.

Булар секин суҳбатлашиб борардилар, кўпроқ Умарали гапирар, Зумрад эса гоҳо бир-икки оғиз сўз қотар эди. Умарали Шоди қори деган форсча ва арабчани яхши биладиган бир китобфуруш таниши борлиги, ундан ҳазрат Али ҳақидаги ҳикоялар, шу тақлиддаги турли икир-чикир рисоаларни таржима учун олиб туришини сўзлаб борарди.

20 Янги шаҳар кўчаларида нуқул руслар, онда-сонда бир ўзбек йўлиқиб қолар эди, қуёш ботган, чироқларнинг хира сўниқ нурларида Зумрад билан Умарали оҳиста сайр қилиб кетмоқда эдилар. Қиз чачвонини қўлга олган, қўлтиқлашиб сайр этиб юрган рус йигит-қизларига таажжубда анграйиб қарарди. Улар юра-юра Скверга етгач, азим дарахт остидаги скамейкага ўтирдилар. Буларнинг самимий ширин суҳбатларида юракларидаги пок муҳаббатлари мавжланар, гоҳо бир неча дақиқа сўзсиз, лекин меҳр ва маъно тўлган боқишлар, табассумлар билан бир-бирларига сокин қараб қўйишар эди.

30 — Анавиларни кўринг,— келаётган бир тўда офицерларга кўзлари билан имо қилди Умарали,— жуда қондалараст махлуқлар-да.

Қайдандир пайдо бўлган Эшонхон билан Тулки тилмоч ўтиб кетганини Зумрад кўриб қолган эди, Эшонхон ҳам қизни дарров таниди ва орқага қайтиб, шартта тўхтади.

— Зумрадмисиз? Уят қани? Мусулмончиликка бар-40 ҳам бердим денг? Беҳаё,— дея тез юриб кетди.

— Аҳмоқнинг гапини қаранг-а,— деди ғабланиб Умарали,— қайдан пайдо бўлди, билмай қолибман, бир лаҳза тўхтаса бурнини қонатардим.

— Қўйинг, беҳудага шовқин кўтарманг!.. Юринг, кетайлик,— деди Зумрад ичидан титроқ босиб.

— Йўқ, жоним, ўтиринг... Ёмонлар кўнглимининг роҳатини бузди... Майли, парво қилмайлик...— қўлини силтади Умарали.— Ифлос махлуқлар!

— Биламан... Кўнглимга ғашлик тушди... Алламаҳал бўлиб қолди...

— Шошманг, озгина кабоб олиб келай!..— Умарали Зумраднинг эътирозини кутмай қайгадир югурди.

Уни хийла кутиб қолган Зумрад ёлғизликдан хуноб 10 ҳолда ўтирар экан, Эшонхон билан Тулки тилмоч тагин рўбарўсида пайдо бўлиб қолди.

— Ахлоқсиз, имонсиз, мусулмон қиз ҳам шундай шарманда бўладими?!— жеркиб ўтиб кетди Эшонхон.

Тулки тилмоч тиржайиб Зумрадга қараб олгач, Эшонхонга нимадир деб шивирлади. Тез юриб ўтиб кетдилар.

Умарали кабобчи олдида турар экан, етиб келган Эшонхон оғзини кўпиртириб бақирарди:

— Сен имонсиз баччағар, ислом динини оёқ ости қилиб юрибсан, шарият ургур, ҳибса сургасак, савоб иш қилган бўламиз!.. Уламоларни масхара қиласан, кун бўйи санғиб не ишларнинг орқасида юрасан, аблаҳ! Энди бир мусулмоннинг қизини йўлдан оздириб городда нима номаъқулчилик қилиб юрибсан?— дағдаға қилди Эшонхон. 20

— Исломни, шариятни беҳудага кўндаланг қилма менга, олчоқ!— дадил тикка олишди Умарали ҳар иккиси билан.

— Номусли, имонли мусулмонларни ҳам ҳақорат қиласизми? Югуринг, Эшонхон, бир-икки мусулмонни топиб келинг, гувоҳ бўлсин, сургаймиз бу аблаҳни! Тез чақиринг! Мен ҳукуматнинг ҳам, исломнинг ҳам ходимман, баччағар!— бўкирди кўзларини ола-кула қилиб тилмоч. 30

Ресторанда ўтирган бойвачча, терифуруш бойнинг ўғли маст кўзларини сузиб қичқирди:

— Уламо ҳазратларининг муқаддас ишларига панд етказиб юрганингиз барчамизга аён, тагин не ғалва? Жўнатиб юборинг тездан,— хитоб қилди тилмочга қараб,— турмада чирисин, падари қусур! 40

— Сиз ҳам мадрасанинг тупроғини ялагансиз, биламиз,— ичида ғазаби қайнаб келаётган бўлса-да,

кўринишда ўзини лоқайдроқ тутиб жавоб берди Умарали,— лекин илм деган нарсадан ушоғини топмагансиз, гумроҳликдан кўзингиз асло очилмаган, олтиннинг жарангидан ўзгаси қулоғингизга кирмаган... Сиздақалардан ҳазар қиламан, меҳнат аҳли менинг дўстим, буни билиб олинг, олчоқлар!— юзини терс ўгирди Умарали.— Тақдирнинг қандай офат тоши дуч келса барчасига чидашга саботимиз етади!— деди сўнг кабобчига қараб.

10 Гандираклар ўрнидан қўзғалган маст бойвачча пивога ёпишди.

Кабобчи ўтда жазиллаб турган тўрт сих кабобни олиб иссиқ нон устига қўйди, устига пиёз тўкиб, Умаралига узатди:

— Сизга аталган лаззатли кабоб!..

Дўпписини чамбарак қилиб кийган думалоқ, гўштор, чаққон қари кабобчи тезроқ жўнаб қолинг дегандай четни кўзлари билан имо қилди. Умарали бошини қимирлатди ва дарахтнинг панасига ўтди-да, бир зумда

20 кўздан ғойиб бўлди.

Қовоғи солиқ тилмоч, тажанглик ва сабрсизлик билан у ёқ-бу ёққа қадам ташлаб, Эшонхонни кутиб турган эди, Умаралининг ғойиб бўлганини кўриб кабобчига дўқ қила кетди.

— Қани, ҳалиги, қани имонсиз?

— Эй тақсир, қўлини чайгани анови ариққа кетди чамамда, андак сабр қилинг, келиб қолар. Ўтиринг тақсир, ўтиринг!— жой кўрсатди кабобчи шошилиб.

30 Югура-югура Зумраднинг олдига келган Умарали ҳарсиллаб шивирлади:

— Зумрадхон, уйга югуринг... Жадал жўнанг, лекин қўрқманг, мен қорама-қора орқангиздан бораман.

Аҳволни дарров тушунган Зумрад дик этиб ўрнидан турди:

— Ўзингизга эҳтиёт бўлинг, Умарали ака, мендан хавотир олманг...— дея тез юриб кетди.

Умарали ўзини қуюқ дарахтлар остига уриб, Зумрадни кўздан йўқотмасликка уринган ҳолда айланма йўл билан югура кетди.

40 — Қани, қани у кофир, қай томонга қочди у баччагар?— дея бақирган Эшонхоннинг овози ва бир тўда одамларнинг шовқин-сурони югура-югура кетаётган Умаралининг қулоғига чалинди.

У қоронғида Зумрадни йўқотган эди, ўзини бир кўчадан иккинчи кўчага уриб, ниҳоят, Ўрдага етиб олди. У Зумрад адашиб қолмадимикан, деб хавфсирарди. Ўрда кўпригидан ўтмасдан бир қоронғи, панароқ жойни мўлжаллади-да, уни ўша ерда кутишга қарор қилди.

Зумрад ҳақиқатан адашган эди. У чалкаш кўчалардан юриб, кичик кўчаларнинг қайсисига киришни билмай, айлана-айлана, ҳориб Ўрдага келди. У ҳам Умаралидан ташвишда эди. Зумрад кўчанинг икки юзига аланглай-аланглай кўприкдан ўтаркан, уни кўриб кўнгли тинчиган Умарали аста орқасидан эргашди. Юз қадамча юргандан сўнг, яқинлашиб шивирлади:

— Чарчадингиз, жоним, мени койиманг... Ёмонлар ҳамиша шундай, ой устига булут сурадилар...

Зумрад Умаралининг ёқимли товушини эшитган ҳамон юраги ёрилгудек севиниб кетди. Умаралининг аблаҳлар чангалига тушиб қолишидан ташвишланган Зумраднинг бутун вужуди қақшаб кетган эди. Умаралини у ўз ёнида саломат кўрганидан қувониб енгил тортди.

— Эс-ҳушим сизда эди!.. Хайрият. Уларнинг ёмонлигини сиздан кам билмайман...

Қизнинг бир вақт Саидахмаднинг тузоғига илиниб, ундан қандай қочганини эслаб, кўнгли алланечук бўлиб кетганини сезмаса-да, Умарали қизнинг ҳаяжон, ташвиш, меҳр тўла туйғуларини ҳис қилиб турарди.

— Буларнинг чиркин қилиқлари кўп... Албатта мени таъқиб қиладилар. Кўздан қочиқ бир жой топиб ўтирарман. Сиз зинҳор кўрқманг.

Умарали Зумрадни анча жойгача кузатиб қўйди.

III

30

Саидахмадбойнинг меҳмонхонасида яна уламолар, аъламлар, қозилар тўпланишган...

Садриддин аълам икки гапнинг бирида оллони, пайғамбарни, форсий ибораларни, қуръон оятларини қўшиб гапиради. У сўз орасида қуюқ қошларини дам кўтариб, дам тушириб, гоҳо қув кўзларини қисиброқ, мошкичири соқолини сийпаб қўяди.

— Жадиждларнинг барчаси, ҳатто Анвар қори каби пешқадамлари ҳам кўр, оми одамлар, мактабларни ислоҳ қиламиз, деб кўп ярамас номаъқулчиликлар қилиб юрибдилар,— деди минғирлаб Садриддин аълам.

— Тўғри, тақсир, жадидларни ҳам гумроҳ, ҳам кофир десак бўлади,— бошини қимирлатиб аъламнинг гапини тасдиқлади уламолардан бири.— Думада сайлов кўнгилдагидек ўтди, жаноблар, шариат ҳомийларининг мавқеи баландлигини халқ яхши англабди.

10 Шу паллада Муваққат ҳукуматнинг Туркистон комитети раиси Наливкин бир-икки офицерлар ҳамроҳлигида келганидан Эшонхон ҳовлиқиб хабар бераркан, меҳмонлар ўринларидан дув қалқиб, ҳурмат ва тавозе билан туришди. Янги меҳмонлар қўлларидаги шапкаларини четга қўйиб юмшоқ ўриндиқларга ўтиргач, аълам улуғ зот жаноблар ҳақиға дуо қилиб, фотиҳага қўл очди, унга бошқалар ҳам эргашиб, қўлларини юзлари ва соқолларига суртгач, Саидахмадбой ўрнидан туриб қўл қовуштирди:

— Азиз меҳмонлар, хуш келибсизлар!

«Олсинлар! Олсинлар!» дея бир-бирларини такаллуф билан дастурхонга даъват этиб, нон ва патирларни ушата бошладилар. Оёқ учида елиб-югуриб бир ўзи икки-уч одамнинг ишини бажараётган Эшонхон янги меҳмонлар олдиға яна ноз-неъматлар муҳайё қилди.

— Аълам ҳазратлари, сайловға уламолар сизнинг раҳнамолигингиз туфайли яхши тайёргарлик кўрганлари равшан бўлди, кўп ташаккур деймиз, сиз жанобларға,— деди Наливкин ўзбекча сўзлаб. У ўзи ҳам, хотини ҳам Наманган яқинидаги Навай мавзеида бир неча йил истиқомат қилиб, ўзбек тилини мукаммал ўрганиб олганларидан, тамом бениқсон сўзлашардилар.

30 — Большевиклар ҳам, ўзга кўп нолойиқ унсурлар ҳам четда қолди, худоға шукур!— деди шоп мўйловли бир офицер.

— Улуғ мартабали жаноблар амин бўлсинларки, бизнинг халқ фуқаро уламо-мударрисларни, қози калонларни ҳамиша ҳурмат-иззат қилади, бизнинг ортимиздан эргашади. Албатта, биз аввалдан башорат қилиб йўл-йўриқларни кўрсатиб, Муваққат ҳукуматға ишонч ва ҳурматни уларнинг дилларига жо қилганмиз. Оллоға минг қатла шукурлар бўлсинки, рақибларимиздан биз ғолиб чиқдик.

40 — Ҳазратнинг деганлари тўғри,— деди Наливкин бошини лиқиллатиб.

Уламолар қуллуқ қилиб букилиб, гоҳ Наливкин, гоҳ

аъламнинг оғзидан чиққан ҳар бир сўзни маъқуллаб ўтирардилар.

— Шариятнинг барча бобларини муқаддас билиб, Муҳаммад расулнинг йўлидан борурмиз,—салмоқлаб гапирди аълам,—оллодан сўраймизки, Русиянинг душманлари мағлубиятга дуч келиб, биз ғолибият байроғини юксак кўтаргаймиз.

Бутун мажлис аҳли яна «омин!» дея гуриллади.

Палов ҳам тортилди. Ундан-бундан суҳбатлашиб, ошни ейишга тутиндилар.

Татар бойга ҳамроҳ бўлиб келган маҳмадана меньшевик паловни ошай туриб сўзамоллик қилишга уринарди:

— Ғолибият албатта Россияга насиб бўлмай, бунга ишончимиз комилдир.

Наливкин меньшевикнинг гапига парво қилмади.

— Омин!—деди у қошиқни дастурхонга қўйиб ва чойини катта-катта ҳўплаб, қулт-қулт ютди.—Рухсат берсалар, биз кетайлик,—меҳмонларга ва аъламга муурожаат этди.

— Жаноблари жиндай ўтирсинлар, ҳали вақт кўп,—меҳмондўстлик билан хушомад қиларди Саидаҳмадбой.

— Узр, иш кўп...—ўрнидан турди Наливкин.

Меҳмонхонадагиларнинг барчаси Наливкинни кузатиб дарвозага чиққан эдилар. Садриддин аълам тагин бир дафъа қўл кўтариб дуо қилгач, Наливкин кутиб турган қўш отли ярқироқ янги файтонга ўтириб жўнади.

IV

Эшик шақ-шақ қоқилганда югурган Умарали: «Зумрадман, очинг!» деган товушни эшитиб севиниб кетди.

— Сизни кўргани келдим...—деди Зумрад салом бериб.—Уч кундан буён дарагингиз йўқ, ўша кунги ғавғодан кейин хабар олай ҳам демайсиз-а!..—деди Зумрад ўпкалаган оҳангда.—Тагин ойимнинг уришганини айтмайсизми...

Зумрад супага ўтиришни мўлжаллар экан, Умарали қўлидан ушлади:

— Юринг, ҳов анави ерга бориб ўтирайлик, изимга тушиб келиб қолсалар, қочишим осонроқ бўлур...—кулди Умарали ошхона томондаги паст деворни кўрсатиб.

— Ваҳима қилманг...—деди Зумрад секин.

— Сизга ош дамлаб берардим, эсизки, сабзи йўқ-да,— афсусланди Умарали.

— Ташвиш тортманг, ҳозир қайла еб келяпман, бир пиёла чой бўлса бас.

Улар чой дамлаб супага бордилар. Урталарида гоҳ юракларидаги пок севгилар, гоҳ ҳижрон дафтари устида суҳбат борар, Умарали гоҳ Навоийдан, гоҳ Лутфий, Фузулийдан ғазаллар ўқир эди. Кейин у ёстиқ тагидан тахланган қоғоз олиб Зумрадга узатди:

- 10 — Ўқинг, гўзалим, сизни соғиниб шу нарсани ёздим. назмга иқтидорим етмаганидан наср билан кифояландим. Ишқ ўтидан ҳароратлироқ ўт йўқ жаҳонда, деб ўйлайман...

Беихтиёр юзларига ёйилган табассумдан уялиб кетгандай андиша ва ҳаё ичида қизариб, Зумрад ўзига аталган мадҳияни, ёрининг севги ноласини ўқир экан, Умарали унинг елкасидан оҳиста қучиб олганди.

- 20 — Шеърдан ҳам яхши битилибди. Пок ишқнинг тасвири бундан ўткир бўлмас... Вой, ўтинаман, қўйинг,— ёноқларида йигитнинг ҳароратли нафасини пайқаб, ўзини четга тортди қиз.

— Шунчалик мақтовга арзимайди битганим, зинҳор йиртиб ташланг,— ялинди Умарали.

Зумрад индамади, авайлаб тахлаб чўнтагига солиб қўйди:

— Ҳали кўп дафъа ўқийман,— деди қизариб.

— Сиз назм ёзишни ҳам эплардингиз, каломингиз кучли, илҳом сиз каби гўзаллар ортида юрур...— меҳр билан гапирарди Умарали.

- 30 — Вой ўлай, мен ғазални қандай тўқийман, тўғри гапимни эплаб гапиролмайман-ку,— нозли табассум билан жавоб берди қиз.

— О-ҳо, гапда сизга ҳеч кимса етолмайди. Дилингиз шеърят булоғи...

— Назм битишдан дўзахга кириб чиқиш осонроқ деб ўйлайман, Умарали ака... Ҳатто ҳазрати Навоий, Лутфий ғазалларини ёддан билсам ҳам, тузуккина ўқиб беролмайман. Бундай бахт сиз каби нафосат соҳибларига буюрган... Ўқинг, мен эшитай...— жавоб талаби билан боқди Зумрад йигитга.

- 40 Умарали оҳиста ёқимли товуш билан Навоийнинг тўрт байт шеърини ўқиди.

— Ишқни шеърда бундан гўзал ифода этиш маҳол... Ойдин кечада япроқлар куйи, юлдузлардан ўқиладиган дostonлар, узоқдан эшитилган мусиқа мавжлари билан солиштирурман бу ғазалларни... Қашшоқлик жабри шафқатсиз эзиб юборди бизни, яхшики, дилларимиз шеърият завқидан ором олади... Бу буюк бахт...

— Тўғри айтасиз, қашшоқ бўлсак ҳам, биз бахтли-миз. Бой қизларни кўриб юрибман-ку...

— Петров, Васильев дўстларимиздан нима хабар бор? Янгиликлар борми?— сўради бирдан Умарали. 10

— Ҳозирча янгиликлар йўқ. Унсиной билан гаплашиб қўйдим, эртага Янги шаҳарга чиқиб келамиз...

Йигит ва қизнинг қалblари истиқбол иштиёқида ҳаяжон билан тепар эди.

УТТИЗ УЧИНЧИ БОБ

I

Зумрад билан Унсин Пиёнбозорда трамвайдан тушиб чапга қайрилишди. Унсин акаси келгандан буён кўнглидан ғам кўчган, юзидан табассум аримас, бугун ҳам шод, енгил юриб борар эди. Лекин у Зумрадининг дилидаги ғашликни яхши тушунганидан, уни овутишга тиришарди: 20

— Қўй, Зумраджон, хафа бўлма, тез кунда тинчиб қолади, кўришиб турибсан-ку.

Дўконлар, катта магазинлар олдидан ўтиб қизлар тағин бир оз юргач, Александр боғига етар эканлар: «Сен юр», «Йўқ, сен юр!» деб бир-бирларини қистаб боққа киришди.

Қизлар Петровни узоқ қидиришди. Ниҳоят, қатор скамейкаларда ўтирган ишчиларни кўриб, тўхтаб қолиши ва атрофга разм солиб, четроқда турган бир скамейкага бориб ўтиришди. 30

Ишчилар алланималар хусусида жиддий гаплашардилар.

Қизларни узоқдан кўриб таниган Васильев дарров уларнинг олдига келди. Қизлар дик этиб ўриларидан туриб, назокат билан салом бердилар.

— Ия, оппоқ қизларим, нима қилиб юрибсизлар, тинчликми?— сўради Васильев таажжубланиб.

— Янги шаҳарда нима гаплар бор, хабар олайлик, деб келган эдик,— деди Зумрад жиддий тусда. 40

— Бир-икки кундан бери Умарали кўринмай қолди? Қулоғимга баъзи бир гаплар чалиняпти-ю, тафсилотини аниқ билолмадим?— Васильев жавоб кутиб қизларга қаради.

Зумрад титроқ товуш билан соддароқ қилиб тушунтиришга киришди:

— Бир дўстиникида ётибди, кўчага чиқолмайди, орқасига одам тушган, қаматтирамиз, деб дўқ қилишяпти.

10 — Майли, тағин бир-икки кун сабр қилсин, ўзимиз эртага хабарлашамиз,— деди Васильев ва Умаралининг турган жойини сўраб олди.

— Петров амаким қанилар?— сўради Унсін ва паранжисини тузатиб қўйди.

— Петров бу ерда йўқ, солдатлар билан бир жойга кетган,— деди секин Васильев.

— Петров амакига бизлардан салом айтиб қўйинг!— деди Унсин.

— Тая опамга ҳам, Анна опамга ҳам салом!— жил-20 майиб гапирди Зумрад.

— Хўп, хўп, қизларим, ҳаммасига саломларингни айтиб қўяман,— деди Васильев.— Яхши келибсизлар, уйда ўтиргандан фойда чиқмайди... Шу кунларда ҳаёт қайнаб турибди... Бирпас ўтириб, гапимизни эшитинглар.

Қизлар: «Хўп-хўп, Василий амаки», деб бошларини тебратишгач, Васильев хайрлашиб ишчилар томон кетди.

Мажлис борган сари қизгин тус оларди.

30 Рус, ўзбек ишчилар кетма-кет чиқиб гапирардилар. Қизлар яхши тушунолмаётган бўлсалар-да, мажлисдаги масаланинг муҳимлигини англаган эдилар. Тушуниб қолган ерларида бир-бирларини туртиб, ўзаро шивирлашиб олардилар.

— Завод-фабрикалар ишчилар қўлига ўтсин, дейишяпти Унсин!— деди Зумрад.

— Ҳа-я, ҳукумат ҳам ўзимиз бўламиз дейишяпти шекилли, қани энди қуриб кетгур бойлар бурнини тишлаганича, ҳаммасидан қуруқ қолса,— севинди Унсин.

40 ...Оқшомга яқин қизлар Умарали турган ҳовлининг эшигини секин қоқдилар. Уларни кўриб, Умарали ўзида йўқ севиниб кетди.

— Кун бўйи кўз тутиб ўтирган эдим...

Қизлар билан саломлашиб ҳовлига бошлади у ва су- пага қатор ўтириб олишгач, янги шаҳарда кўрган ва эшитганларини қизлар навбатлашиб ҳикоя қила кетишди.

— Боракалло, янги гапларга ташна бўлиб ўтирган эдим,— деди қизлар ҳикоясидан мамнун бўлиб Умар- али. Сўнг, у олма ва ноклардан узиб, сувда чайқади-да, бир товоқ қилиб қизларнинг олдиларига қўйди:

— Ёзнинг эҳсони, олинглар, азиз меҳмонлар!— қиз- ларни ейишга қистади у.

Қизлар ташналикларини босиб, яна бир оз суҳбат- лашиб ўтиришгач, кетишга ижозат сўрашди. Умарали уларни кузатиб қўйди.

II

Оташ-дукчи Жоме тагида дук ясаб ўтирарди. Гўшт бозори, туршак бозори, челак бозори, кабобпазлик — ҳаммаси туташ. Дукчилар, ямоқчилар, сартарошлар Жоменинг орқасига қатор теришлишган... Одам қалин...

— Ассалому алайкум!— Эшонхон билан Тулки тил- моч салом бериб, дукчининг рўбарўсига ўтириб олишди.

— Хўш, хизмат, мирзалар?— сўради Оташ чол дук- нинг гув-гувини тўхтатиб.

— Ўзимиз... Бозорни айланиб юрибмиз-да...— ло- қайдлик билан жавоб бермоқчи бўлди Эшонхон.

— Йўқ, атайин келдик, қария, зарур гапимиз бор!— дўқ билан бошлади тилмоч.

— Эшитдик, қизингизни унашибсиз...— деди дағал- лик билан Эшонхон.— Бўлғуси куёвингиз қип-қизил бе- зори-ку. Қизни эрга бераётганда киши куёвнинг таги- тахтини суриштирмайдими, бу қандай гап?! 30

— Чўқинган, даҳрий, иблиснинг ўзи!..— деди хирил- лаб тилмоч.

Чол ҳайратдан қотиб қолган, тили гапга келмас эди.

— Отахон бир карра янглишишга янглишибсиз. У даҳрийлиги туфайли мадрасадан ҳайдалган-ку, билмай- сизми? Ҳали ҳам фурсат ғанимат, фотиҳани бузинг, ўзингизга жабр қилманг,— гўё чолга ачинган бўлиб га- пирди Эшонхон.

— Қизингизни ҳам шарият йўлидан оздиряпти у аб- лаҳ; тунов кун тунда Янги шаҳарда кўрдик икковини. 40 Қизингизнинг юзини очиб мусулмончиликни оёқ ости қи-

либ дайдиб юрганини ўз кўзимиз билан кўрдик. Мусулмонлар шушақа газабга келишдики, асти қўяверинг. Тошбўрон қилмоқчи бўлишган эди, қочиб қутулишди даюслар. Лекин огоҳ бўлинг, изига одам қўйишган,— кўрсаткич бармоғини ўйпатиб таъкидлади тилмоч.— Ана қизингизнинг уйингизда, бағрингизда ўтириб кўрсатган ҳунари! Ёмонга яқин юрсанг қораси юқар, деган гапни билмайсизми, бу соқол қаерда оқарган ўзи?

10 Анграйганича ўтирган чол, гўё энди ҳушини йингандай сўз бошлади:

— Тақсирлар, менга муҳлат беринглар-чи, бир суриштириб кўрай. Аввало, инсонга дин лозим: мусулмонми, даҳрийми, шунисини суриштираман. Эшитганман, у кибрли йингит уламоларни оёқ учи билан кўрсатади, назар-писанд қилмайди деб. Ишонмаган эдим, ўлдими, мадраса кўрган-ку, деб ўйлаган эдим...

20 — Ҳой гумроҳ чол! Суриштириб нима қиласиз?— жеркди Эшонхон.— Ҳаммасини мана биздан сўранг, шаҳримиздаги ҳар бир кимсанинг иги-жигигача биламиз. Бир қашшоқни топибсиз-а, қизингизнинг муносиби шумиди?!

Эшонхон чўнтагидан папирос қутисини чиқариб тилмочга тутди, икковлашиб папирос чекишга тушишди. Шу тариқа бир неча дақиқа сукут билан чолни эздандан сўнг, Эшонхон сўз бошлади:

— У бадбахт бир дафъа эшакка тескарни миндириб, сазойи қилинганидан беҳабар экансиз-да, тоға?

30 — Ҳа балли,— қинғир-қийшиқ тишларини кўрсатиб, қихиллаб кулди Тулки тилмоч.— Тағин бир марта сазойи бўлиши турган гап. Куёв болангизни хўп томоша қилар экансиз, қария! Садриддин аъламнинг ижозатини кутиб турибмиз. Аввало, аълам ҳазратлари лаънат ўқиб, уни оқ қиладилар. Ана ўшанда бу имонсиз ислом динидан қувилиб, бозорда сазойи қилинади.— Папиросини қаттиқ сўриб улоқтирди тилмоч.

40 — Қўй, дўстим, говға кўтарма, тоғамиз шарманда бўлмасин,— товушга сохта мулойимлик бериб, дукчига қаради Эшонхон.— Мен сизга ачиняпман... Энг маъқул йўл — фотиҳани бузиб ташлаш, қизингиз ҳам гап-сўз бўлмайди, бу ёғини ҳам ўйлаш керак.

— Ҳа, баракалла, соҳиби тadbирсиз ўзингиз!— деди Эшонхонга тилмоч, кейин дукчига қаради.— Дарров орани очик қилинг! Сизга куёвнинг яхши, асил зотлардан

мана, биз ўзимиз топамиз. Биздан бензм иш қилманг, уқдингизми, қария?

— Ҳа, ҳа, чироқларим, бўлди, тушундим... Ўзим бир ёқли қиламан-қўяман. Ҳозир хотинимга бориб маслаҳат қилай-чи,— деди бўшашиб Оташ-дукчи.

— Э-э, хотинни заифа дейдилар, хотин киши билан маслаҳатнинг не даркори бор?! Бизнинг айтганимизга ишонаверинг, биз сизга ачинганимиздан айтяпмиз!— Эшонхоннинг тиззасини туртди Тулки.— Дўстларимиз кутиб турибди, биз кетдик, хайр қария!

— Тушундим, тушундим, омон бўлинглар!— икир-чикир асбобларини йиғиштира бошлади Оташ-дукчи.

10

III

Оташ-дукчи нафаси оғзига тиқилиб уйига кириб борди.

— Тинчликми, отаси, нима гап?— сўради кампир қути учиб.

Зумрад супада палак тикиб ўтирарди.

— Тоби қочибди шекилли дадамнинг,— аста шивирлади у онасига.

Чол ариқ бўйига ўтириб, ҳовучлаб-ҳовучлаб сув ичди, кейин хўрсиниб узун бир сўлиш олди-да, айвонга чиқди. У бирпас асабий ўтиргач, тўсатдан бўғилиб қичқирди:

— Ҳа, ҳамма гапни эшитиб келдим! Гап кўп экан, биз юрган эканмиз лақиллаб...— Чол овозини сал пасайтириб давом этди:— Олдимга Эшонхон билан тилмоч келиб бўлғуси куёвингнинг қилмишларини бир-бир очиб ташласа бўладими! Бошимни кўтаролмай қолдим, чурқ этолмадим, куйиб кул бўлдим, холос... Мен сени моҳпора десам, юзи қора экансан,— ўдағайлади чол қизига, қўлини паҳса қилиб.— Баччағар Умаралига ошиқ бўлдинг, хўп дедик, фотиҳа қилдик. Энциликда тўйгача жим, баҳаё ўтирсанг ўлармидинг, лаънати! Ярим кечаларда орқасидан эргашиб, дайдиб юрганинг нимаси!

20

30

Зумрад бошини кўтармади, отасига қарамади.

— Нима бўлибди? Гуноҳ иш қилибманми?!

Ҳазабига чидамаган дукчи, айвондан сурилиб ҳовлига тушди:

— Ҳозир шу қўлларим билан бўғиб ташлайми! Кечдим сендақа шариятни оёқ ости қиладиган фарзанд-

40

дан!— қўлларини кўтариб қизи томон югурди дукчи.— Умарали имонини ютган даҳрий, менга ундай куёвнинг кераги йўқ!

— Ҳай-ҳай, астағфирулло денг, ўзингизни босинг, отаси! Тақдири шу экан, фотиҳани буза кўрманг-а, ёмон бўлади!..— ялинди она.

Зумрад ўрнидан турди:

— Хоҳлаганим шу, бошқасига қиё боқмайман!

10 — Ҳо, ҳали шундай ўзбилармонман дегин? Жувон-марғни қара, пинагини бузмайди-я! Она бўлмай ўл!..— Оташ-дукчи, тажанглигини босолмай, энди хотинини сўка бошлади.

Хонага кириб ўзини ерга отган Зумрад ҳўнграб йиглаб юборди.

— Пешанасига битгани, эгамнинг буюргани шу экан...

Зора бир кун бой бўлиб кетса... Ер-сув олар, балки имоми аъзам бўлар...— чолнинг кўнглини юмшатишга уринарди кампир.

20 — Йўқ!— деди дукчи қатъий.— Муттаҳам бола, унга берадиган қизим йўқ, фотиҳани бузаман! Агар қизинг сўзимга кирмаса, оқ қиламан, вассалом!

Йўталиб туриб қолган чол нафасини ростлаб олгач, қайта-қайта тупурди-да, асабий равишда ўзини супага ташлади.

Чолнинг жаҳдан, тажангликдан толиқиб, шилқ этиб тушганини кўргач, кампирнинг ҳам газаби қўзиб, вайсаб чолни қарғай кетди.

30 — Ер ютгур, кўксов, банги, худонинг берган куни қора дори ейди, ахир бир кун қотиб қолади. Уйда жон берса майли-я, кўчадан ўлигини сургаб келишмаса...

Чол ёстиқдан бошини узиб бақирди:

— Аҳмоқ, эсини еган кампир! Дод десанг ҳам, фарёд десанг ҳам қизимни у кофирга бермайман! Гап битта!

Кампир пиқ-пиқ йиглаб юборди.

— Яна бу кулфат ҳам бормиди?! Бошқа ғам-ғуссаларим каммиди менга!..

40 Зумрад бағрини ерга бериб товушсиз йиғларди. Қалби дард, аламга тўлган эди.

Ҳовлига оқшом қоронглиги чўкар экан, йиғидан қовоқлари шишган Зумрад айвонга чиқиб паранжисини

бошига ташлади; у тўғри Умарали олдига бормоқ ниятида эди, отаси тўнғиллади:

— Ҳой, лаънати, ўтир, нақ каллангни сапчадай узиб ташлайман!..

Чол ирғиб ўрнидан турди-да, сўкина-сўкина эшикни қулфлади, ҳаллослаганича қайта келиб ўрнига ётди.

Зумрад индамади, паранжисини думалоқлаб айвон лабига зарда билан улоқтирди-да, уйга кириб кетди. У овқатга ҳам, чойга ҳам чиқмади, дам кўз ёшларини қуйиб, дам қаттиқ дард панжасида сокин сиқилиб, алла-маҳалда уйқуга кетди, лекин дурустгина ухлай олмади, дам-бадам уйғона-уйғона базўр тонг оттирди. 10

Апир-шапир чойни ичиб, Жомега шошилган дукчи эшикдан қайтиб кампирга тайинлади:

— Пойлаб ўтир, мабодо, қизинг остона ҳатлаб кўчага чиқса ейман, уқдингни, сени ейман! Қасофат, бутун иллат сенда!..

— Оғзингдан қонинг келсин, сассиқ чол!— дея пичирлади кампир, лекин ади-бади айтишишдан ўзини тийди. 20

Зумрад мактуб ёзишга ўтирди. Ишқий ҳисларини иштиёқ билан, дард билан ёзди. Қутилмаганда боши узра қарсиллаган алам чақмоғини, тўсатдан рўй берган янги кулфатни, аламли қалбининг оғир кечинмаларини ҳароратли гўзал услуб, нафис ифодалар билан ёзгач, деворга нарвон қўйиб ён қўшнисининг ўн икки-ўн уч яшар боласини чақирди:

— Жон ука!— ялинди у кичкина қилиб букланган мактубни болага узатиб,— Чақар гузаридан ўнг томонга икки маҳалла ўтиб борсанг, мачит олдида чапга бурилган жинкўча бор... Кўчанинг бошига бориб, тўғридаги эшикни қоқ, «Умарали акам борми?» деб сўра, нақ ўзининг қўлига топшир, вассалом! Опаси ўргилсин, бировга кўрсатма...— қайта-қайта ялинди Зумрад. 30

Бола гўё қиз дардини англагандай, катталарга хос жиддийлик билан бош ирғади, хатни ола физиллади.

Зумрад хонага қайтиб, токчадаги чойнакни бошига кўтарди, совуқ чойни қулт-қулт ичиб, тағин ўзини ерга отди.

— Қизгинам, инсоф қил!— ялинди орқасидан кирган Момосулув.— Отангинг баджаҳллигини, серзардалигини биласан-ку... Яна бирон кори-ҳол бўлиб ўтирмасин, қизим!— хаёлига келган фикрдан кампирнинг ўзи қалти- 40

раб кетган эди.— Яхшиси, Умаралидан кўнглингни узиб қўя қол, жон болам...

— Ойижон! Қандай ғам тоғи ағдарилди бошимга! Дардимни билмайсиз, ойижон!..— тагин дув-дув кўз ёшлари қуйилиб кетди қизнинг. Тортган машаққатларим, чеккан азобларим ниҳоятда... Сизни куймасин деб айтмаган эдим. Жиндай ёнимда ўтиринг, мен бошимдан кечирганларимни гапириб берай сизга...

Зумрад оҳиста ёнига чўққайган онасининг тиззала-
10 рини қучоқлади. Эшонхоннинг макрини — зиёфатга деб чақириб келган хотин алдаб бойнинг олдига олиб борганини, тасодифий келиб қолган завод ишчилари қутқариб юборганларини дарддан, ғазабдан энтика-энтика бирма-бир онасига сўзлаб берар экан, ранги қув ўчган, дағ-дағ қалтираб кетган кампирнинг кўз ёшлари дув-дув думалади. Зумрад Манзураининг боғида, қўлларига пичоқ кўтариб бошига келган чапанларни гапираркан, кампир хўнграб қизини қучоқлаб олди, бошини силаб, юзидан, пешанасидан қайта-қайта ўпди.

20 — Қўй, йиғлама, куйма, қизгинам,— деди ўз кўз ёшларини тўхтатолмаган, ўпкасини босолмаган она қизнинг юзини дока рўмоли учн билан артиб.

— Энди ўша муродига етолмаган жувонмарг Эшонхон, аламига чидамай, Умаралининг пайига тушган, билдингизми, ойижон?

— Дунё шундай, чироғим. Ҳозир бойлар, бойваччаларнинг қўли баланд, майли, қиёматда жазосини тортади. Қилмишларига оллонинг ўзи гувоҳ, жон қизим, сабр қил!— Момосулув қизига таскин беришга ҳарчанд уринмасин, ўзининг қуйилиб келаётган ёшини тўхтатолмас,
30 Зумрадининг шу қадар фалокатларга дуч келганидан хўрлиги келиб, хўнг-хўнг йиғлар эди.— Очдан толиқиб кетдинг-ку, қизгина, чиқ айвонга, сенга атаб иккитагина зогора нон ёпиб қўйибман...

Зумрадни дам овутиб, дам эркалаб айвонга базўр бошлаб чиқди кампир. Онаси қанча қистаса, ялинса ҳам унинг томоғидан ушоқ ўтмасди. Бир пиёла муздай сувнинг ўзини симирди, холос.

IV

40 Умарали ва ундан ўқтин-ўқтин хабар олиб турган Дилкаш махсум дардлашиб ўтирганларида кечга яқин

Петров, Ёроз, Жумабой ва Элмурод кириб келдилар. Дастурхон устида суҳбат бошланиб кетди.

Умарали тўрт-беш кундан буён шу ҳовлида танҳо яшириниб ўтирганидан, вақтни беҳуда ўтказибганидан қизариб шикоят қилар экан, Петров унга тасалли берди:

— Ҳаммасини эшитдим, офарин! Турмада бир эмас, бир неча марта ётганман, ундай жаҳаннамга дуч келишдан қай йўсин бўлмасин бош тортиш керак.

— Мен-ку, гўё инига яширинган сичқондек ўтирибман, лекин қизнинг ҳоли нечук экан, билмадим... Бошида кулфат чақмоғи ўйнамаса эди... 10

Умарали Зумраднинг олдидан бир бола келганини ва мактубда ёзилган воқеани қисқа айтиб берди.

Бир он ўртага чўккан сукунатни Жумабой бузди:

— Ҳм-м, иблислар тагин қиз бояқишнинг изига тushiбди-да, денг... Йўқ, қараб туриш ярамайди, олдини олиш керак. Дукчини яхши биламиз, ўжар, жоҳил одам. Йўлчи билан Гулнор нима бўлди! Отасининг жоҳиллигидан бадбахтларнинг тузоғига илинди-ку қиз... Эҳтиёт шарт. 20

— Тўғри айтадилар, Жумабой акам, бир марта сизимиз куйган, Умарали сиз дарров бир жойга қочмасангиз бўлмайди,— деди салмоқлаб Ёроз.

— Умарали иним, бу ер жуда хавфли, бир кеча ҳам қолиш ярамайди, бошқа хилватроқ жой топиш керак,— деди Петров ва савол назари билан Жумабойга қаради.

— Мен олиб кетаман, хотиржам бўлинглар, энг маъқули шу,— деди жим қулоқ солиб ўтирган Дилкаш махсум.

— Жуда соз, ака,— мамнуният билан маъқуллади 30 Ёроз.

— Анжир-анорлари мўл, еб ётасиз,— деб қўйди Жумабой.

Ҳаммалари кулишди.

— Мен у ерда жон сақлар эканман, қизнинг аҳволи нечук бўлар экан?— деди Умарали ерга қараб:

— Қизни ҳам бир йўл топиб олиб кетамиз, хотиржам бўлинг,— деди аста Дилкаш махсум.

Ўтирганлар махсумнинг гапидан мамнун бош қимирлатдилар. 40

Суҳбат давом этди, мавзу кундалик сиёсатга кўчган эди. Петров турли фактлар, рақамлар, далиллар келтириб сўзлар, барчанинг диққати унда эди.

— Ұмуман айтганда, шу кунлари ишимиз яхши десак лоф бўлмайди. Халқ секин-секин ҳақиқатни таниб, биз большевиклар томон оғяпти. Ишчиларга, солдатларга халқда ишонч ортяпти.

— Меньшевикларнинг башарасини очиб ташладик, бари тумтарақай гоча бошлади, иш чакки эмас,— деди ишонч билан Жумабой.

Петров соатига қаради:

10 — Юринглар, жўралар, мажлисга кечикмайлик!— мурожаат қилди у дўстларига.— Умаралини кўрдик, кўнгил тинчиди.

Умарали билан Дилкаш махсум меҳмонларни эшикка қадар кузатиб чиқдилар.

— Мулла ака, эшикни занжирланг!— деди танбеҳловчи оҳангда Элмурад энг кейин хайрлашар экан.

— Хўп-хўп...— кулди Умарали.— Ғамхўрлигингиз учун раҳмат, иним.

— Қани юрсинлар, олдимга тушинг!— деди Дилкаш махсум меҳмонлар кетгандан сўнг.

20 — Сиз билан кетаверсаммикан, ё бугунча ҳам шу ерда тунасаммикан!— деди Умарали бир оз сукут қилгач.— Зумрадхон дард исканжасида бўзлаб ўтирса, мен хабар ололмасам, бу инсофданми? Бориб отасига, онасига фақирлигимни, қалбимнинг мусаффолигини тушунтирсаммикан?

— Жуда соддасиз, Умарали, ундай гофил одамларга гап тушунтириб бўладими?— ранжиди Дилкаш.— Кўкнори бир чол-ку, у тоифадагилар гоят ўжар бўлади. Ҳозир олдимга тушинг! Эртага ўзим бир иложини қилиб
30 чолнинг олдига бораман. Қани, китобу қаламларни йиғинг!

Умарали бошини силкиди, ўзига керакли арабча, форсча, русча китобларини — ҳаммасини йиғиштириб қийиқчага тугди, эшикни қулфлаб Дилкаш махсумга эргашди. Булар оҳиста гаплаша-гаплаша эҳтиётлик ва сергаклик билан борар эдилар.

Самарқанд дарвозадан ўтиб анча юришгач, ўнгга, кейин чапга бурилишди, тор айланма кўчадан бориб, икки тавақали эшикдан ичкари кирдилар. Икки қадам
40 юргач, Дилкаш махсум қайтиб эшикни занжирлади.

Айвонда кўрпача солинган, деворга катта ёстиқ қўйилган, хонтахта устида чироқ ёниб турарди. Ҳамма ёқ озода, супурилган, сув сепилган. Умарали осойишта

ойланинг бахт мавжини дарров пайқаган ва шундай жойга келганидан хурсанд бўлиб руҳан енгил тортган эди.

Дарахтлар ортидан қалқиб кўтарила бошлаган ойнинг майин нурларида бу шинам кўрғончанинг тотли ҳавоси, шиғил мевалардан новдалари эгилган дарахтларнинг гўзаллиги Умаралининг кўнглини нашъа ва сурурга тўлдириб юборди.

— Боғингиз ажойиб бир гўша экан!..— Умарали оёқларида дарахтларда ёниб турган олмаларнинг кўркига, гулзордаги турланган гулларга, райҳонларга кўз югуртириб чиққан эди. 10

— Ишим йўқ, эрта кетиб, кеч келаман, болалар қараб туради,— кулимсиради махсум.

Қўлларини ювиб ҳар иккови дастурхонга ўтирганда, хотини Хушвақтбиби сопол лаганда қайла келтириб, айвонга етмасдан тўхтаганини пайқаган махсум ўрнидан туриб, лаганни олиб келди.

Овқатни еб бўлишгач, бир баркашда карсиллаган шакарангур, эчкемар узумлар ва шафтоли чиқди. 20

Меҳмон ва мезбон алламаҳалгача Лутфий ғазалларини завқ билан ўқишди.

Эрталаб Умарали уйғонганда айвонда дастурхон тайёр, ярқиратиб тозаланган қориндор кичкина мис самовар шақирлаб қайнаб турарди. Қуюқ фамил чой ичиб, нонушта қилдилар.

Кейин Дилкаш махсум Умаралига эски чит чопон билан эски дўппи кийдирди.

— Гўё бир мардикор эмишсиз,— деди илжайиб махсум,— кетмон чопмасангиз ҳам майли, ёнингизда турсин. 30 Қиқирлаб кулишди.

— Янгамиз бемалол юраверсин, мен богнинг бирор ишкомида мутолаа қиламан,— боғ томон юрди Умарали.

— Бизнинг аёлни Зумрадхоннинг олдига юборсак, Умарали иним, нима дейсиз?—сўради шивирлаб махсум.— Ўзим бормоқчи эдим, ўйлаб-ўйлаб айнадим, отаси кўрса чўчиб кетмасин, аёл киши бемалол кириб бораверади.

— Менга ҳам фикрингиз мақбул тушди,— жавоб берди суюниб Умарали,— аммо мен, бир энлик мактуб битиб берай, тагин қиз шубҳаланиб юрмасин, — бир вақт- 40

даги кўнгилсиз воқеани хотирига келтирган эди Умарали.

У айвонда хат ёзишга киришган ҳамон, махсум хотинга дукчининг уйини қандай топиб боришни қайта-қайта уқтирди ва тайинлади:

— Тез отлан, ёлғиз келмайсан, Зумрадхонни эргаштириб келасан!..

Боғда махсумнинг ўн ва ўн икки яшар дўндиққина ёқимтой икки ўгли ўйнаб юрарди.

10 Дилкаш махсум ва Хушвақтбиби бирга чиқиб кетишди.

V

Хушвақтбиби аввал эшикдан бошини суқиб ҳовлининг чор атрофига бир разм солиб олди, кейин секин остонадан ҳатлаб ичкари кирди:

— Адаша-адаша ахир топдим шекилли... Ассалому алайкум, — деди кампир билан кўришиб.

Кампир: «Бегона хотин иш олиб келганмикан, совчимикан тағин?» деб кўнглидан кечирди, кўришиб, меҳмоннинг паранжисини олди.

— Зумрадхон уйдадилар? — сўради Хушвақтбиби атрофга қараб.

— Уйда, ўргилай, нима ишингиз бор эди? — ташвишланиб сўради кампир.

— Қаштасини кўрсам, дидимга ёқса, бир иш буюрсам деган ният билан келган эдим, хола! — деди Хушвақтбиби мулоим кулимсираб.

— Қизим уйда, кира қолинг, — Момосулув кампирнинг кўнгли тинчиб ўчоқ бошига қараб кетди.

30 Зумрад паришон ҳолда токча олдида ниманидир излаб турарди.

— Ким бўласиз? — сўради кўришган ҳамон, кўзига иссиққина кўринса-да, гумонсираб.

— Исмин Хушвақтбиби, — жавоб берди аёл ва шивирлади, — сизга атаб битилган хат бу. — У рўмоли учига тугилган мактубни олиб қизга узатди.

Зумраднинг чеҳраси қувончдан ёришиб кетган эди. Дарров қоғозни ёзиб, ичида ўқишга тушди, юзида ёйилган табассумни кўриб Хушвақтбиби ишқда ўртанган

40 қиз ва йигитга ачиниб, меҳри тошиб кетган эди.

Умаралининг юракдан ёзган илиқ сўзлари, севги нидолари, ҳижрон ва соғиниш ҳиссиётлари бирдан қизининг кўнглини шодликка тўлдириб юборди.

Зумрад мактубни авайлаб тахлаб тоқчадаги Фузунлий девони орасига солиб, азиз меҳмонини ўтиришга таклиф этди.

— Дадаси икки кўча нарида қолдилар. Жуда узоқ қидирдим эшигингизни,— кулди Хушвақтбиби.

Кўнглининг самимияти, мулойимлиги кўзларида жилвааланган, сочлари қоп-қора, бодомқовоқ: қирмизи юзли, 10 хушқомат Хушвақтбиби Зумрадга ёқиб қолган эди. Зумрадининг ҳуснига мафтун Хушвақтбиби ҳам йигитнинг ошиқ бўлгани бежиз эмас экан... Мундоғам ҳусн бўлар экан, илоҳим, қовушиб бахт топсинлар!..— деди ичида ўз-ўзига, кейин гўё ҳушини йиғиб олгандай, шошилиб гапирди:

— Кета қолайлик жоним кийининг тезгина!.. Онангизни бир баҳона билан қўшниларингизникига чиқаринг, Зумрадниса!

— Йўқ, опагон, қўрқаман... Отам ҳар куни фотиҳани 20 бузаман, деб ғазаб қиляпти, ойим ҳам дадамнинг раъйдан чиқолмайди... Қўлимда икки кунлик ишим қолди, кўринг-чи!— тикаётган палагини Хушвақтбибининг олдига ёйиб юборди Зумрад.

— Вой ўлай!— деди Хушвақтбиби.— Сизни албатта олиб келаман, деб чиққан эдим-а. Умарали акангиз йўлингизга интизор бўлиб ўтирибдилар, у кишига нима дейман энди? Жилла бўлмаса бирров кўриниб келинг!— ялинди Хушвақтбиби. Хафа бўлиб кетганидан палакни томоша қилишни ҳам унутган эди.— Қўлингиз асло дард 30 кўрмасин!— Шивирлади, кейин.— Юра қолинг, йўқ деманг!— дея кўзларини жавдиратди қизга.

— Сира иложим йўқ, уй тўс-тўполон бўлиб кетади. Икки-уч кун ўтсин, ўзим бораман, яхшилаб тушунтирсангиз бўлди... Хафа бўлманг мендан, узр,— деди ерга қараб Зумрад.

— Йигит бечора уч кунгача кўз тутавериб, эси кетади-ку...— бошини чайқади Хушвақтбиби, кейин ноилож Зумрадга ўз боғларини қандай топиб боришини батафсил тушунтиришга киришди:— Самарқанд дарвоза, кейин 40 сув бўйидаги қуюқ толли самовардан ҳам ўтасиз. Кейин ўттиз қадам юриб ўннга буриласиз. Уқиб олинг, Зумрадниса! Икки кўча ўтиб чап томондаги бир катта балх

тутнинг олдидаги кўчага кирасиз, сағал юриб, тагин чапга буриласиз... Икки тавақали ўймакор эшик — бизнинг эшигимиз... Эшигимизнинг олдида бир туп беҳи бор, белгиси шу, синглим!— шивирлади Хушвақтбиби.

— Хўп, хўп, уқиб олдим,— бошини қимирлатди қиз.

Зумраднинг илиқ гапи, ёқимли қилиғи, чўғ бўлиб ёниб турган кўзлари Хушвақтбининг кўнглини банд қилиб олган эди. «Уқиган, донишманд қиз, мулла йигитга жуда ҳам муносиб экан, бахтли бўлишсин!» дея яхши тилак қилди.

«Нима ният билан келган экан бу жувон, уйдан чиқмай қолди-я», деб шубҳаланган Момосулув оёқ учида оҳиста юриб хонага кирганда, Хушвақтбининг олдида ёйилган палакни кўриб кўнгли таскин топди.

— Ургилай, қизгинамнинг иши ёқдими?— сўради кампир меҳмон қаршисига чўққайиб.

— Жуда ёқди, опоғойи, шу ҳафта ичи келиб албатта қизимга бир палак буюраман.

— Диққинафас, оғир иш... Тирикчилик, қандоқ қилайлик... Қизгинам жуда чевар... Бир палакни қўлдан чиқариш — игна билан қудуқ қазиш билан барабар, ўргилай!— эзмаланди кампир.

— Тўғри айтяптилар ойим, бу иш жуда жонимга тегди, гоҳо бўғилиб кетаман, — деди ҳазин товуш билан Зумрад.

Момосулув индамади, каловланиб ўрнидан туриб, ҳовлига чиқиб кетди.

Хушвақтбиби яна қиз билан бир-икки оғиз гаплашгач, ўрнидан қўзғалди.

— Хайр, жонгинам!— Зумрадни бағрига босиб, ёноғидан ўпди.— Мулла акангизга раҳмингиз келсин! Уч кунда бормасангиз етиб келаман!

Зумрад самимий хайрлашди.

УТТИЗ ТУРТИНЧИ БОБ

I

Мадраса хонақоҳиннинг эшиги ғирч этиб очилди. Котиб хатдан бошини кўтарган эди, кўзи остонада турган Эшонхон билан Тулки тилмочга тушди.

— Ҳазрат Садриддин аъламни кўрмоқ мумкинми?— сўради салом бериб Тулки.

Котиб ички ҳужрага кириб, Садриддин аълам қаршида қўл қовуштирди:

— Тақсир, ҳузурингизга интизордирлар.

— Қирсинлар!— ижозат берди аълам қуръон қироатидан бош кўтариб.

Эшонхон билан Тулки қўллари кўксиларида остона ҳатлаб ичкари кирганлари ҳамон «Ассалому алайкум», дедилар бир оғиздан ва югуриб аълам оёғига ташлангудек чўкка тушиб, кенг банорас тўнининг этаklarини кўзларига суртдилар, сўнг ўринларидан туриб қўл қовуштирдилар-да, бошларини қуйи солганча жим қолдилар.

— Боракалло, ваалайкум ассалом!— деди аълам вазмин оҳангда.— Хизмат? Утиринглар,— аълам тетик, айёр кўзлари билан келувчиларга разм солиб, тубанроқдан жой кўрсатди.

Бироқ келувчилар қўлларини кўксиларига қўйиб яна таъзим қилгач чўкка тушдилар.

— Ҳазрати олийларига бир илтимос билан келганмиз...— дея сўз бошлади Эшонхон.

— Тақсир!— Эшонхоннинг сўзини бўлди Тилмоч.— Ғоят муҳим масала.

— Ҳазрати олийлари, биз ҳузурингизга адолат излаб келдик... Бир вақт мадрасада таҳсил кўрган, қуръон қироат қилган, намоз ўқиган талабангиз Умарали бугун йўлдан адашиб кўп номаъқулчиликлар билан машғул. Биз олло-таолонинг бандалари шариятни, имонни хоки тупроқ қилган бу каби номуссизларга чидаб қараб туролмаймиз.

— Даҳрий, даҳрий!— Эшонхоннинг гапини маъқулади тилмоч.— Тақсирим ижозат берсалар, тошбўрон қиламиз иблисни!..

— Ўз оғзи билан, даҳрийман, деди-я, бадбахт!..— деди Эшонхон.

— Астағфирулло!.. Мошоолло!..— аълам жаҳлдан қизариб кетди.— Даҳрийлигига ўзи бир карра иқроор бўлганини қозидан эшитмишдим. Аммо қози ҳибс қилмоққа журъат этолмаган... Умарали тошбўронга муносиб махлуқ, бироқ ҳозир вазият анча мушкул. Ишчилар, мастеровойлар бош кўтариб қолган...— Аълам бармоқлари орасида тасбеҳни айлантириб сукутга толди.

Эшонхон кўзини лўқ қилиб жим қолган эди, тилмоч огиз очди:

— Тақсирим фатво берсалар бас, у ёғини каминангиз бажараверади.

— Йўқ!— аълам қўлини кескин силтади,— шундай вазиятда авом ичра ғовға кўтаришнинг ҳожати йўқ. Энг аъло йўл уни авахта қилмоқ; бир карра авахтаҳона останасидан кирдими, умри ўша ерда чирийди.

10 — Ҳазрати олийлари, бу бетавфиқнинг яна бир гуноҳи бор. Биз тақсирим дарғазаб бўлмасинлар, деб андишада эдик... Аммо айтмай ҳам иложимиз йўқ... Умарали бир мусулмоннинг қизини йўлдан оздириб, тун пайтида Янги шаҳардаги, сайилгоҳлардаги чойхоналар ва майхоналар яқинида эргаштириб юрибди. Бунни кўриб қаҳри ошган аҳли мусулмон уларни тошбўрон қилмоқчи эди, нобакорлар қочиб қолди...

20 — Мошоолло! Бандаларингни ёмон йўлдан ўзинг асрагайсан!— дея қўлларини кўтарди аълам.— Омин, биз фатво бердик. Кофир жазосини тортсин, токи, у дунёда бизнинг юзимиз оқ бўлгай!— Қандайдир бир сурани ўқиб қўлларини юзига тортди у.

Эшонхон билан тилмоч ҳам аъламга эргашдилар, икки букилганларича орқалари билан юриб чиқиб кетдилар.

Кўчага чиққач, Эшонхон Умаралининг уйига борадиган, Тулки бозор айланиб уни ахтарадиган бўлиб ажралишдилар.

II

30 Ариқ четида, ўйлари чувалашган паришон ҳолда Зумрад кир юварди. Эшик олдига арава келиб тўхтагани эшитилди ва лаҳза ўтмай қамчи дастаси билан эшик тақтақ қоқилди.

— Ким у? — сўради Зумрад қўлларининг кўпигини арта туриб. Дарҳол эшикка қараб югурди.

— Ўртоғингиз Манзураҳон сизни сўратиб юбордилар... Мана бу иккита қовунни олинг...— Жавоб берди тиниқ, ёқимли товуш билан йигит.

40 — Отингиз Жўравоймиди?— эшикни қия очиб мўралади қиз.

-- Омонмисиз, эсонмисиз, Зумрадхон опа!— сўрашди Жўравой.— Бормайсиз, қовунлар гарқ пишган шу пайтда...— Қовунларни бир-бир узатди йигит. Сомон сотиб

келянман... Гуласал ўртоғингиз қайдалар?—нйманиброқ сўради Жўра.

— Ҳу анави муюшдаги эшик, болалардан сўрасангиз кўрсатиб беришади.

Кўчада ўйнаб юрган болалар араваши ўраб олган эдилар: «Ака, юринг, ўзимиз кўрсатамиз», деб Жўрани бошлаб кетишди...

— Уйга кириг, чой ичинг!— таклиф қилди Зумрад Гуласалларникига ҳам икки қовун ташлаб келган Жўрага.

10

— Раҳмат, опажон, чойни яқинда ичган эдим...

Жўра Зумрадинг айтган сўзлари ҳануз ёдида эканлигини. Қаънида бир гуруҳ қароллар йиғилишиб шаҳар билан алоқа бошлаганларини гапирарди.

Хабар топган Момосулув Зумрадинг ёнига шошилди:

— Нима гап? Қим ўзи?— сўради кампир қовунларга кўз ташлаб.

— Манзурахон қовун юборибди,— жавоб берди Зумрад.

20

— Вой ўргилай, уйга кириг, бир пиёла чой ичиб кетинг!— севиниб кетган кампир инқиллаб бир қовунни кўтариб айвонга қараб юрди.

Бошига нимча ташлаб келган Гуласал шу пайтда йигит билан гаплашарди:

— Қани, юринг бизникига, чой тайёр.

— Чойга кириг десам, йўқ деб унамаяптилар,— кулди Зумрад кия очилган эшикдан бошини чиқариб.

Гуласал ўзини ичкарига олган эди, Зумрадга шивирлади:

30

— Чиройлик йигит-а?!

— Унгаям сен ёқиб қолганга ўхшайсан...—ҳазиллашди Зумрад.

Йигит ҳам кетгиси келмаганидан у-буни баҳона қилиб имирсилар, дам отнинг юганини тўғрилар, дам айнилини тортиб қўяр, зорланар эди:

— Қарзимиз кўп-да, шу сабабли бойнинг эшигида бандмиз...

— Қармоққа илинганмиз денг?—деди Гуласал.—Иложини йўқми қутулишингизнинг?

40

— Йўқ!— жавоб берди йигит асабий товушда.— Отам қарз бўлиб қолган, икковлашиб ишлаймиз, қарз бўйиннинг ҳам, оёқнинг ҳам боғи... Кучимизни тўқяпмиз.

—Ҳай, менга қаранг!—деди жиддият билан Зумрад.— Сиз городда Александр боғи деган жойни топиб боринг, у ерга ҳар кун меҳнат аҳли йиғилади, ҳар кун мажлис. Боринг, эшитинг, йўл-йўриқ сўраб маслаҳатлашинг. Ҳалим берсин бойингизга, кишандан қутулишнинг иложини қилинг-да! Бу нимаси, қарчиғайдай йигит бировларнинг эшигида юрасизми!..

10 Бошини солиб қизнинг гапини эшитиб турган йигит бир неча дақиқадан сўнг кўзларини ердан узмай деди:

— Зумрад опа, ўйлаб қарасам, гапингизда маъно кўпга ўхшайди. Мен бир гофил йигит эканман. Далада ўсганмиз-да, шаҳарнинг паст-баландини билмаймиз. Қани, городни айланиб кўрай-чи!..

Йигит улар билан хайрлашиб отини тез ҳайдаб кетди.

III

20 Оташ-дукчи мошдек афюнни пиёла тагидан чойга эзиб, ичиб юборди, кейин аччиқ чой қилиб майдалаб хўплай бошлади. У фамил чойни фақат ўзига сақларди. Аччиқ чой ҳам афюннинг узилмас бир қисми, йўқса, дорининг кайфи тўкис бўлмайди. Маълум муддат сукутда ўтиргач, кайф таъсирида чолнинг тили ечилди, у энди кампири ва қизига қараб сўз бошлади:

— Кампир эшит! Бугун имомимиз олдимга келиб қуюқ кўришгандан кейин муддаосини айтди. Аёлининг вафот қилганига олти ой ўтибди, танҳо эмиш; қизлари, келинлари ҳар қайсиси ўз-ўзи билан овора эмиш... «Ёшим элликда сўққабош ўтирибман, қизингизни мендан аяманг», деди мисқоли салла, банорас тўнда, серсоқол, басавлат одам менга ялиниб ўтирса-я, уялиб кетибман. 30 Дарров қуллуқ қилдим, кампир; тақсир, бир эмас, ўнта қизим бўлса ҳам сиздан аямасдим, дедим.

— Вой, ажаб қилибсиз, отаси, шундай азиз одам бизга куёв бўлса ёмонми!— деди жонҳолатда кампир.

У чолнинг ўжарлиги ва тажанглигидан, ҳар кун «куёвинг фалон эмиш, пистон эмиш», дея қусур топиб келаверганидан эрининг Умаралидан бутунлай воз кечганини англаган, уни кўндириш умидини тамом йўқотган эди.

40 Зумрад отасининг гапини эшитаркан, оқариб кетган эди, аммо чурқ этмади, лабини тишлаб тескари қаради,

— Пок одам, қироати шундай яхшики, ҳаммани эри-
тиб юборади. Уткир уламолардан, Бухорада таҳсил кўр-
ган...

— Жойида!...—киноя билан жеркди Зумрад.

— Тек ўтир, улуғ зотга тил тегизма!— деди силтаб
онаси.— Пешанасига бахт битилган экан, қизим отинча
бўлиб ўтиради... Боғ-роғи борми, отаси?

— Бор, кампир, бор. Бир марта ток ошига борганим
ёдимда... Қизим ақлли, ҳушёр қиз, йўқ демайди... Урин
сол, онаси, чарчадим, бафуржа гаплашамиз.

10

Тагин янги бир можарога чалиниб таҳликада қолган
Зумраднинг кўзига яна уйқу келмади, у хаёлида севги-
лисини тасаввур этар. Умарали билан ғойибона ҳасрат-
лашар, гоҳо кўз ёшларини дув тўкиб олар эди. Қиз шу
тақлид ҳижрон ўтида қоврилиб тонгни оттирди.

Чолни барвақт бозорга жўнатиб, кампир Зумраднинг
тепасига келди:

— Тур, Зумрад, бу нима ётиш?— деди қизга қараб.
Бугун чоршанба, жиякларни пуллаб келай, бозордан
қолмасин.

20

Кампир наридан-бери нонушта қилди-да, жиякларни
белига тугди, дастурхонни йиғиб олишни қизига буюриб
бозорга жўнади.

Муттасил ғамхонага айланган бу уйда қолишнинг
асло имкони йўқлигига ишонганидан Зумрад бир қарор-
га келган эди. У шошилиб у ёқ-бу ёқни йиғди-да, тузук-
роқ кийим-кечагини рўмолга тугиб эшкни қулфлади...

Самарқанд дарвозада чойхонадан ўтиб, худди Хуш-
вақтбиби айтгандай дам ўнгга, дам чапга бурилиб борар-
кан, кўзлари балхутга тушиши билан Зумрад севиниб
кетди. Тор кўчага кириб ўймакор эшик олдида бир зум
тўхтади. Бир узун сўлиш олди-да, ёпиниб келган паран-
жисига қараб кулиб юборди. Тўқсон ёшга етиб вафот
этган бувисининг чурук паранжисини ёпиниб олган эди
қиз. Бир кўзини қисиб яна кулиб қўйди-да, эшикни аста
қоқди.

30

Ичкаридан Хушвақтбибининг «ҳозир, ҳозир!» деган
таниш овози эшитилди. Эшикнинг икки тавақасини бир-
варакайинга очиб юборган Хушвақтбибининг қучоғига
қиз ўзини отди.

40

— Жудаям куттирдингиз, ўргилай, шунча мунтазир
бўлдик, мулла йиғит-ку, куйиб кетди, дедим,— шивир-
лади Хушвақтбиби қизнинг у ёногидан-бу ёногидан

ўлиб,— У киши боғда юрибдилар. Махсум амакингиз, айғоқчи воқеанавислар бор, эҳтиёт бўлинг, деб ҳар кун тайинлаб кетадилар. Мен жилла ишонгим келмайди, майли, эҳтиёт шарт,— деди шивирлаб Хушвақтбиби ва ўглини боққа Умаралига югуртирди.

Зумрад супага, Хушвақтбиби солган кўрпача четига нйманибгина ўтирди.

— Ойингиз омон-эсонмилар?— Қийналмай топиб келдингизми?— сўраша бошлади Хушвақтбиби.

10 — Шу кунлари кўрган-кечирганларни асло сўраманг, опа,— Зумрадинг кўзларида гилт-гилт ёш кўринди,— отам аллақандай бир чол имомни топиб: «Қизимни шунга бераман, сўз бериб келганман», деб бир қийин-қистоққа олди, қўяверинг! Қарасам, ойм ҳам севиниб қолди. Уша оннинг ўзидаёқ қочишга қарор қилдим... бошқа илож қолмади, опажон!— кўз ёшлари энди қуйилиб кетди қизнинг.

Ҳали овутишга ҳам улгурмаган Хушвақтбиби боғ эшикдан чиқиб келган Умаралини кўрди-да, рўмолини 20 паналаб ошхонага югурди.

Умарали икки қадам қарши борган Зумрадни секин елкасидан қучиб кўришди.

— Утиринг!— деди қизариб Зумрад кўрпачага кўзлари билан имо қилиб.— Мана, келдим.

— Ташаккур, бизни кўп бахтиёр қилдингиз,— деди шодлигидан энтикиб йигит.— Боққа чиқсак тузукмиди, у ер тинчроқ...

— Ҳавоси яхши экан-эй!— деди Зумрад ва сўз тополмай ерга қаради.

30 — Тўғри айтасиз, хушҳаво ажойиб боғча. Махсум ака ҳам, рафиқалари ҳам дарахтлар, гулларга ишқибоз, баланд завқ соҳибларни. Юринг боғнинг этагига, шинам гўшалар бор.

— Бу қандай китоб, русча-ку?—сўради Зумрад Умаралининг қўлидаги китобга ишора қилиб.

— Ҳар бир сўзида олам-олам маъноси бор.

Зумрад китобни қўлига олиб, варақлади.

— Энди менга ҳам ўргатасиз, ваъдангиз бор эди шекилли...— деди Умаралига қиё боқиб қиз.

40 — Бирга ўрганамиз...

Оҳиста туриб боғ томон юрдилар. Гаплаша-гаплаша ишком оралаб борарканлар, Умарали унда-бунда тўхтаб бир-икки бош узум узиб Зумрадга тутарди.

— Мунча чиройли бог экан, шигил-а, узумлар...— завқ билан томоша қиларди Зумрад.

— Петров оғамиз саломатмилар, кўролдингизми?— сўради Умарали.— Жумабой ака, Уроз ака, Элмуродлар омонми?

— Биронтасини кўролмадим, қамалиб ўтирдим-ку, бир қадам силжиб бўлмади. Шу бугун ҳам ойим мени нечук ташлаб кетганига ақлим ҳайрон.

— Бугун бахт қуёши бизга бир кулибди...—севинчдан юзлари ёруғлашган Умарали мулойим табассумда қизга 10 қаради.

Ҳижрон алаmidан қутулган қиз ва йигит бахт ва севининг ширин кечинмаларида бу куннинг нечук ўтганини сезмай қолдилар.

Қўрғондан қайта-қайта йўталиб Дилкаш махсум чиқиб келганини пайқаган Зумрад дарров ўрнидан турди, юзини паналаган ҳолда ийманибгина салом берди.

— Боракалло, синглим, сиз қилдингиз — келдингиз. Ҳар қандай офатнинг олдини олган яхши,— деди махсум.

— Тинчликми, домла? Бугун оламдан қандай янги гаплар келтирддингиз?— сўради Умарали.

— Александр боғида тагин мажлис бўлди. Сўз жанги, говға кўп, ука. Большевик деганларингиз гапни кўп пухта гапирадиган еермантиқ одамлар экан. Шу бугун жуда зеҳн қўйиб эшитдим, сизга балли, дедим. Одамларни хўп танир экансиз.

— Ленин йўли — қуёш йўли,— деди ишонч билан Умарали.

Қўрғон ташқарисида бир супа ва эскигина бир уй бор эди. Ешларни ўша ерга жойлаштириш ниятида бўлган Дилкаш махсум: 30

— Юринглар, бизнинг меҳмонхонага,— дея ўрнидан турди.

— Нега мунча жулдур чопону кир дўппида юрибсиз?— сўради Умаралининг орқасидан секин кетаётган Зумрад.

— Мардикорман, Зумрадхон,— деб қўйди Умарали.

Олдинда кетаётган Дилкаш махсум гапга аралашди:

— Қўлида кетмон, дилида Лениннинг сўзи, синглим, 40 разм солинг!— кулди махсум ва ичкарига кириб кетди.

Улар меҳмонхонада еттинчи чироқ ёруғида ора-чўра китобхонлик қилиб, суҳбатлашиб ўтирдилар. Булар бит-

мас-туганмас севги дostonларининг янги ва янги бoбла-
ридан сўзлашишар; ҳиссиётлар, ҳаяжонлар тўлқинида
ишқий суҳбатни узишолмас, уйқу ҳам эсларига келмас
эди.

— Шоирлар, ҳижрон ўти — энг оғир машаққат, дей-
дилар, бу ҳақиқат экан, азизим, ҳижрон жабрини торт-
дим мен ҳам,— деди ҳаяжон билан Умарали.— Никоҳ
ўқитамиз, кичкина бўлса ҳам ҳолимизга яраша тўй қила-
миз, аммо ишқда ўртанган кўнгил сабрни билмайди
10 асло... Ҳаёт севгидан яратилган...— шивирлади Умарали.
— Ҳаёт улуғ, аммо ишқ ундан юксак...— жавоб берди
қиз.

Йигит бутун қалби билан қиз томон интиларди. Қиз
ўзининг латиф сийнасида йигитнинг қоядан қудратли
кўксини, бўса излаган ҳароратли чанқоқ нафасини сезар-
кан, дудоқлари гул япроқларидек беихтиёр титради.
Оташ бўса чақмоқ каби бутун вужудини ёқиб ўтганда,
қиз севгининг пок, ширин, мўъжизали эҳтироси билан
илк дафъа ошно бўлган, у севгидан маст йигитнинг
20 қўйнида беҳуш ётарди...

IV

Оташ-дукчи бозордан келгач, қалами тўнини ечиб ай-
вон устунисидаги қозикқа илди-да, қизини чақирди:

— Чиқ бу ёққа, Зумрад қизим, сенга яхши қурт олиб
келдим. Қозоқ қурти мойли, лаззатли бўлади...

Уйдан юзини ғам-ташвиш кўлкаси босган, қовоқ-
лари осилган Момосулув чиқди:

— Бозордан жиякларни сотиб келсам, Зумрад йўқ.
Унсинникигами, Раъноникигами чиқиб кетгандир, деб
30 шу топгача пойлаб ўтирибман, дараги йўқ... Ўзининг па-
ранжиси турибди, бувисидан қолган жулдур паранжини
ёпиниб кетибди, шунга сира ақлим етмаяпти, тавба, бу
не қилиқ?..— кампир ҳолсизланиб айвон четига ўтирди.

Оташ-дукчи белбоғини қоқиб, бир ҳовуч қуртни сопол
косага тўкди ва деворга суяниб ўтирди:

— Қайда юрган экан шу маҳалгача?.. Овқат борми?

— Ҳа-я, мошхўрда биқирлаб турибди,— жавоб берди
кампир ва қаддини базўр кўтариб ошхонага жўнади.

— Олиб кел!— зарда билан буюрди бирдан авзойи
40 бузилган чол.

Кампир шокосани тўлдириб мошхўрда олиб келди. Қошиқлаб ичишга чидамаган дукчи, ёғоч қошиқни четга қўйиб, косани бошига кўтарди-да, совуброқ қолган мошхўрдани хўр-хўр қилиб бирваракайига ичиб юборди. Мошми, гуруч дони тиқилган чол қаттиқ-қаттиқ йўтала бсшлаган эди, кампир:

— Вой ўлай, мунча шошмасангиз!— дея чолнинг елкасига бир-икки гуп-гуп урди.

Қоронғи тушиб, оқшом юлдузи пайдо бўлди, хуфтон бўлди... Чол-кампир ҳамон тиқ этса эшикка қараб ўти- 10
рарди.

— Ҳафтафаҳм, қизим ўртоқлариникида, деб тун қилиб ўтирибсан, қочган у, лаънати!— вағиллади чол.—Оқ қилдим, мундоқ фарзандни, юзи қора қиз! Умарали падар лаънатиникида, ҳароми қиз!

— Ер ютгур қочганмикни-а? А, шундаймикни-а? Умарали шумтака йўлдан урдимикни-а?— қалтираб гапирарди кампир.

— Ҳа! Кўзимга кўринса тикка сўяман!

Кампир ҳўнграб йиғлаб юборди:

— Йўқ, отаси, ундай деманг, қаерга кетарди, келади, яхши гапиринг...—ялинди Момосулув. 20

Чол ва кампир сўздан тўхтаб, ҳар иккиси Зумрад ҳақида турли хаёллар сурганча айвонга чўзилишди. Лекин улар ухлай олмадилар; она дам ҳовлини айланиб келар, дам кўрпа устида тиззасини қучоқлаб аллақандай ваҳимали хаёлларга кетар, дам чарчаб ёнбошлар эди. Улар шу тариқа диққатлик билан тонг оттирдилар.

Саҳарлаб ўрнидан турган ҳамон чол асабий равишда кампирга бақирди: 30

— Оқ қилдим, итдан туққанни! Минг лаънат сенга-ям, қизингга-ям! Жувонмарг бўлсин!— эшикни шарақлатиб чиқиб кетди у.

Кампир самовар қўйгани ўчоқ бошига борди. Уйланиб қолди. Ким ичади, танҳо ўзими? Бўшашганча қайтиб келиб айвон устунига суянганча тагин хаёлга чўмди.

— Ассалому алайкум, опогойи, Зумрад турдими?— сўради тўсатдан кампирнинг олдида пайдо бўлган Унсин ва айвонга чиқа бошлади.

Тўлиб турган кампир ўкраб йиғлаб юборди. 40

— Шўримиз қуриб қолди, Унсин болам, Зумрад қочиб кетди!— шивирлади Момосулув кир дока рўмолининг учи билан кўзини арта туриб.

— Вой, қочгани нимаси? Қаёққа қочади? Нимага қочади?!— ҳайратдан қотиб қолди Унсин. Лекин зийрак қиз дарҳол воқеани тушунган эди: «Тўғри, қочган... Умарали ака ақлли, илмли донишманд йигит...» деди ичиди.

— Қуйманг, опоғойи, қочиб қаёққа борарди, Умарали ака одобли, билимдон йигит, қовушсалар ёмон бўлмайди, бир-бирларини жуда яхши кўришади... Агар ўша кишининг қўлида бўлса ёмон бўлмайди... Сизга қўшилишиб йиглаб юборай дедиму, лекин бу ёгини ўйлаб, ўзимни тутдим,— кампирни овута бошлади қиз.

— Чой қўяман, ўтир, Унсин болам, бирга ичайлик...

— Ишим кўп, опоғойижон,— деди Унсин.— Асло қайгурманг, ўзим чиқиб сиздан хабар олиб тураман. Ўроз ога блан акам икковлашиб бир ҳовлини ижарага олишяпти. Ишим кўп.— Эшик томон юрган Унсин тагин орқага қайтди:— Дуо қилиб ўтираверинг, ёмон одамларнинг тузоғига тушмай, суйгани билан топишса, ёмонми, опоғойижон!.. Қўшнимиз бор-ку, отинча опа, шу мени ҳар куни оз-оз ўқитяпти. Акам, ҳали ёшсан, умринг ўтмасин, ўқи, деди. Отинча опамнинг оталари ҳам янгича одамлар. Хайр, чиқарман.

— Болам, ҳолимдан хабар олиб тур!— ялинди кампир.— Ургилай, иложи бўлса, фурсат топиб, Умаралининг ҳовлисига бир бориб келсанг... Уйини биласанми?

— Бир марта синглиси Жамилахон чақирганда борганман. Ташвиш қилманг, шу бугуноқ хабар оламан...

— Шундоқ қил, чироғим!— деди Момосулув кампир тетикланиб.

30 — Хабарини бераман,— дея чиқиб кетди Унсин.

УТТИЗ БЕШИНЧИ БОБ

I

Александр паркига ишчилар, солдатлар ва бундай ҳақғўйларга қарши меньшевиклар, эсерлар соат иккидан йнгила бошлаган эдилар.

Эски шаҳардан ҳам чиққан мусулмонлар кўп. Булар эрталабдан Эскижўвада митинг ўтказиб, ташкилий равишда бу ерга етиб келганлар. Барча қаттиқ ҳаяжонда.

Петров ички тўлқинига бас келолмай Васильевга шивирлади:

— Халқ кўп, саккиз минг десам оз, ўн минг десам кўп бўлармикан?

Ташвиқотнинг шарофати, дўстим. Лекин меньшевиклар, эсерлар ҳам оз эмас, шу кўнглимни хира қилиб турибди, шунга диққатман, иягини силаб қўйди Васильев.

— Бу кураш, дўстим, кураш рақибсиз, душмансиз бўлармиди! Мен большевикларнинг кўплигидан хурсандман. Лекин меньшевиклар билан эсерларнинг ёлғон гапларига учган ишчиларнинг гамини ейишимиз керак, 10 шуни унутмайлик.

Парк долғали денгиз каби кўпирарди. Большевиклар ва меньшевиклар кетма-кет минбарга чиқиб гапирардилар. Эсерлар ва меньшевиклар нуқул озиқ-овқат ҳақида гапириб диққатни чалғитишга тиришадилар, большевиклар эса сиёсий масала моҳиятини зўр мантиқ билан уқтирардилар. Булар ер-сув, завод-фабрикаларни, озодликни, ҳокимиятни қурол билан қўлга кириштириш зарурлигини тушунтирардилар. Бу гаплар большевикларнинг ким эканлигини ҳали тушунмаган меҳнат аҳлига ёқар эди. Большевикларнинг юракдан айтилган эҳтиросли, ҳақ гапларини ихлос билан эшитган халойиқ уларни «Ура!» садолари билан олқишлардилар. 20

— Уртоқлар!— хитоб қилди минбарга кўтарилган Петров.— Ҳозир муҳим масала ёлғиз озиқ-овқат эмас. Ҳақиқат қуёш каби ярқирайди! Завод-фабрикаларда — ишчилар меҳнат қилади, далаларда — деҳқонлар тер тўкади, бойлар хўжайин, муштумзўрлар хўжайин! Йўқ, бу адолатдан эмас! Эшитингиз, ишчилар, фабрика-заводлар сизники! Эшитингиз, ер-сув сизники! Сизнинг меҳнатингизга, сизнинг кучингизга бундан кейин ҳеч қандай бой хўжайин бўлолмайди! Давлатни меҳнаткашлар ўзи идора этади! Битсин зулм! Яшасин озодлик! Бутун ҳокимият советларга! Бутун дунё пролетарларни, бирлашингиз!!! 30

«Ура!», «Офарин!», «Яшасин озодлик!» хитоблари, олқишлари қудратли қасирға каби гулдуради, халқ чайқалиб кетди.

Четда турган Зумрад ҳар нечук ихлос билан тингласа-да, кўп нарсага тушунмас, битта-яримта сўзларни англаб қолар, атрофдаги мусулмонларнинг сўзига қулоқ солар, тушунишга тиришар эди.

Яқинроқдан ўтиб кетаётган Васильевни кўриб Зумрад орқасидан югурди:

— Васильев амаки, ассалом! Умарали акам сизга салом айтди!

Васильев таниш овоздан, гарчи, паранжида бўлсада, Зумрадни дарҳол таниган эди.

— Сен экансан! Яхшимисан? Митинг қизгин кетяпти, тушуняпсанми, синглим?

— Унча тушунмаяпман...— жавоб берди Зумрад ўйлашиб.

— Уқи, ўқи, ўрганиш мушкул эмас, яқинда сизларга мактаблар очиб берамиз!..— Васильев овозини пайсаптириб шивирлади:— Эрта ё индин Умаралининг олдига ўзим бораман, ҳаммасини батафсил, ўзим гапириб бераман. Хайр, синглим, ишим бор, думага кетяпмиз!— Васильев тез юриб кетди.

Большевиклар аввалдан тайёрланган резолюцияни ажойиб жасорат билан ўртага ташладилар. Бунда банкларни, ишлаб чиқаришни идора этиш, ер-сувни меҳнаткаш деҳқонга топшириш каби масалалар қўйилган эди. Бу резолюцияни қабул қилдира олдилар, чунки большевикларнинг ҳақиқати кўпчиликка қуёшдай равшан бўлган эди. Ҳарбий-революцион комитет ўн тўрт кишидан иборат сайланди. Буларнинг кўпчилиги большевиклар бўлиб, меньшевиклар бир неча вакилларини суқа олдилар, холос.

Янги сайланган комитет аъзолари митингдан тўппатўғри Дума биносига жўнадилар.

II

30 Ҳарбий-революцион комитет Дума биносига қизгин мажлис олиб борарди. Эшикдан қовоқларини осилтириб, хўмрайган ҳолда полковник Черкес кириб келди.

— Муваққат ҳукумат томонидан барчангиз қамоққа олинасиз!— деди у такаббурлик билан ўтирганларга фирром кўзларини бир-бир югуртириб.

Комитет аъзоларининг қалбларида қаҳр туғён урган, кўзларида газаб чақнаб кетган эди, аммо шу топда асло бир илож йўқлигини ҳаммалари дарҳол англаган эдилар. Чунки полковник Черкеснинг ёнида қуролли юнкерлар, кўчада эса ҳарбий мактабдан чақирилган

аскарлар пулемётлар билан чор атрофни қамраб турардилар.

Большевикларнинг бир нечаси телефонга ёпишди... Улар зимдан бир-бирларига қараб, сезилмас яширинмо билан вақтинча бўйсунушга қарор қилиб олгач, ўрниларидан туриб, сўзсиз эшик томон юрдилар. Буларни кўриб турган юнкерлар шовқинсиз ўраб олдилар-да, турмага жўнадилар.

Ҳарбий-революцион комитетнинг қамоққа олингани ҳақидаги хабар чақмоқ тезлигида тарқалиб, бир зумда 10 солдатлар ва ишчиларга, меҳнат аҳлига, барча халққа маълум бўлди. Барча ғазабга келди. Аксилинқилобчилар ўзларининг хунук башарасини, қаллоб вужудини очиб берган эди.

Большевиклар полковник Черкесни ва унинг шерикларини чақириб, тездан ҳарбий-революцион комитетни дарҳол қамоқдан озод қилишни талаб этдилар. Ҳамманинг кўзида чақмоқ ёнар, юзида ҳозир қарсиллаб ёриладиган ғазаб булутлари кўринар эди. Булар орасида эски шаҳарликлар ҳам кўп эди. Жумабой, Элмурод, 20 Ўроз, Шермат нафрат билан жим қотиб турардилар.

Черкес бир нафас жим қолди, у вазиятни дарров пайқаган эди, шу сабабдан маккорлик ниқобини кийди:
— Ўртоқлар, афандилар, мен халқ ғамхўри, халқ дўстиман. Ҳаётимнинг ёлғиз мақсади — халққа хизмат қилиш, буни яхши англашингизни ўтинаман.

Қудратли халқ ғазаби қарсиллаб ёрилди:

— Долой!

— Муттаҳам!..

— Ўзини сургаймиз турмага!

30

Полковникни туртиб четлатган Васильев минбарга отилди, кўксида ғазаб, кин, алам қайнаса-да, у ниҳоят вазмин ва равон сўзлай кетди. Аксилинқилобчиларнинг бутун ҳийла-найранглари, кирдикорлари, номардликларини шошмасдан исботлар, далиллар билан айтиб ўтди:

— Бас энди, етар! Ҳатто ҳарбий-революцион комитетни қамашда ҳам тортинмадилар! Бу қандай беандишалик! Ҳозир биз уларни ҳайдамасак, кейин улар бизни ҳайдайди, буни библиб олинглар, ўртоқлар! — хитоб қилди Васильев.

40

Тағин барча бирдан полковникни қамоққа олишни талаб қилиб сурон кўтарди.

Полковник яна гапирмоққа уринди. Сўзлари бир-бирига боғланмас, тили тутилар эди. Ҳеч кимса қулоқ солишни истамас, сурон борган сари зўраяр эди. Кимдир: «Ур!» деб қичқириб юборган эдики, гўё шу сўзни кўндан кутиб тургандай бир қанчалар полковник устига мушт кўтариб ташландилар. Аммо қочишга фурсат топмай турган полковник шовқин бошланган ҳамон ўзини қўшни хонага уриб, ўзини деразадан кўчага отган эди. Полковникнинг ўзи эҳтиёт шарт юзасидан кўчага 10 қўйиб қўйган юнкерлари эса революцияга содиқ Сибирь полкларининг яқинлашганини сезиб қочиб қолган эди. Ҳимоясиз танҳо қолган полковник Черкес қоқила-қоқила югурди. Аммо залвардор муштлар зарбидан мажолсизланиб йиқилди.

Яғринли, серсоқол, паҳлавон бир солдат прокурор Баровонскийни ҳалқумидан бўғиб олган комитет аъзоларини дарҳол бўшатиш учун фармойишга имзо қўйишни талаб қилар эди у. Дам қизарган, дам оқарган прокурор қалтираб имзо чекаркан, фармойишни олиб бир 20 гуруҳ ишчилар, солдатлар ва деҳқонлар турмага югурдилар.

Ярим тунда маҳбуслар озод қилиниб, думага биргалашиб келганларида тагин шодлик. «Ура!» хитоблари янграб кетди. Тагин кураш, иш қайнади. Энди кўпчилик халқ, душман ким, дўст ким эканлигини билиб олган эди.

Тонг оппоқ оқарди. Комитетчилар чарчаган, аммо бунга ҳис этмас, кураш иштиёқида ёнар эдилар. Курашнинг айни ўткир, айни қайноқ чоғи бошланган эди.

30

III

Муваққат ҳукумат Туркистон комитетининг ранси Наливкин хўжайинларига содиқ хизмат этишга киришди. Чунончи, сентябрь ўрталарида очиқ ҳавода йиғин ва намойишларга тўпланишни тақиқлади. Шаҳарда аҳвол кун сайин оғирлашаётганини изҳор қилиб, ёрдам учун солдат сўраб, Керенскийга телеграмма юборди.

24 сентябрь... Керенскийнинг топшириғи билан етиб келган генерал Коровиченко бутун Туркистон ўлкасининг генерал комиссари сифатида иш бошлади. Керенскийга: «Шаҳарда тартиб ўрнатилди, барча тинч,

40

412

бизга бўйсунди. Ёлғиз Сибиря полки бош тортмоқда» деган телеграмма юборади.

Аммо ишчилар, солдатлар, шаҳар меҳнаткашларининг кураш тўлқини, қалблардаги ғазаби, кўнгил орзулари, қуёшли кундузга интилишлари тобора авжланарди. Бу куч дақиқа сайин зўрайиб боради. Дақиқа сайин озодлик шафағи яқинлашарди.

IV

Хадра. Дарвозадан бошланган узун йўлак кенг саҳили ҳовлига олиб киради. Ҳовлида баққоллар, читфуруш- 10 лар, бекорчилар...

Қатта хонага одам тиқилган. Тўрда Саидахмадбой, Анвархон қори, адвокат Абдуллахўжа ва шериклари...

Шоҳи саллалери, қув кўзлари бесаранжом манқа бир нотиқ жавварди:

— Бевозталиқнинг даркори йўқ, халқ тинч, мусулмонлар итоатли одамлар, аммо уламо ҳазратлар бир оз тихирлик қилмоқдалар. Биз мусулмонмиз, охиратимиз мангу, шариатнинг қулимиз. Афандилар, уламо ҳазратлар бизни яхши англасинлар! Иттифоқлик зарур шу дам! Хурофотга ботганмиз, ғафлатдамиз! Мадраса аҳ- 20 волига бир назар ташланг! Дарслар ҳаммаси диний. Ҳолимизга вой! Эски мактабларни олайлик! Ҳайҳот, саби, болаларнинг эсиз умрлари! Еронлар, иттифоқ лозим, кунимиз можаро, жанжал билан ўтмоқда. Бирлик, ёлғиз бирлик!

Нотиқ йўтала-йўтала терларини артиб жойига ўтирди. Ён-веридаги бой ва бойваччалар билан шивирлашиб ўтирган Саидахмадбой семиз гавдасини базўр қўз- 30 гатиб ўрнидан турди.

— Афандилар, муҳтарам жаноблар,— мурожаат этди у ўтирганларга,— ишчилар тонфаси ўта маҳмадана, чоракср ҳаромилар бўлса уларга эргашган. Ҳаммаси бир бўлиб бизга ёпишмоқда. Буларга йўл-йўриқ кўрсатиб турганлар рус ишчилари, кофирлар. Муқаддас ислом динини хор қилишга чидаб бўладими? Петербурга хабар қилиб, бебош ишчиларнинг жазосини берадиган қаттиқ қўл бир сардор сўрайлик, илтижо қилайлик. Қисқа сўзим шу, жаноблар...— дея ҳарсиллаб жойинга ўтирди бой. 40

— Тўғри айтадилар бой,— тасдиқлади бир неча бой бир оғиздан.

Бойваччалардан бири мийиғида кулди:

— Ҳеч вақо йўқ, ҳамма ёқ тинч, бой нега мунча ваҳима қилмаса! Бир-икки тирмизак унда-мунда сув лойқатиб юрса шунга ҳам говғами? Бозор чаққон, савдо-тижорат жойида... Иншоолло, қўлимиз ҳамиша баланд.

Унинг гапини яна бир-икки киши маъқуллади.

10 — Пул керак, ҳар бир нарсанинг боши пулдан, олтиндан бошланади. Дастмоя бўлса завод-фабрикалар қаторида битта-яримта мактаб, дорулфунунларни ҳам очиб юборармиз,— деди бир бойвачча.

— Ҳой, дини ислом, шариатдан сўзланглар, ўғлонлар. Биз ислом бўйруғи билан қадам босамиз, уламо-ларнинг изидан борамиз!— тажанглашди тағин бири.

20 — Жамоат!— ўрнидан туриб сўзга киришди Анвархон қори.— Ёшларимизнинг гапида ҳақиқат уруғи бор. Жанжалнинг ҳожати йўқ. Дини исломнинг муқаддаслиги барчамизга аён. Ҳозир иттифоқлик керак. Фабрика-завод, тижорат — барчаси зарур. Аммо, ўтинаман, маориф ишига зинҳор-базинҳор кўз юммангиз! Тушунингизки, халқимизни гафлат ботқонидан сургаб чиқмоқ бизнинг вазифамиз. Беҳуда тортишмайлик, умидларимиз улуғ, балки мухтор ўлка сифатида Русия қанотига кирурмиз, балки ўзгачароқ бўлур, кўрурмиз. Давр мураккаб. Аҳли авомга диний шнор билан йўл кўрсатиш бизнинг бурчимиздир. Уйлайманки, буни удалай оламиз.

Жанжал, тортишувлар билан давом этган мажлис кеч тунда тугади.

30

УТТИЗ ОЛТИНЧИ БОБ

I

Укирган бўронлар гирдобида, шиддатли булутлар, қасирғалар ва чақмоқлар қанотида Октябрь келди... Асрлар бўйи инсониятнинг фақат кўнгилларида муқаддас орзу бўлган мунаввар ҳаётнинг арафаси — Октябрь келди!..

40 Қўлларида милтиқни маҳкам тутган Умарали инод билан, тинмасдан душман жабҳасига ўқ отади. Муқаддас туйғуларга берилган Умарали қаҳрамонона ҳамла-лар билан олдинга силжийди.

414

Умарали икки кун муқаддам улуғ курашга чақирган гудокни эшитган ҳамон: «Яхши орзуларга жон қурбон этмоқ бутун ҳаётимнинг мақсади, энди бу йўлдан асло чекиниш йўқ!» дея кураш йўлининг боши — темир йўл корхонасига югурди. У фақат ғалабани орзу қилар, жанг суронидан чўчишни билмас, ихлос билан жанг қилар ва олға интилар эди.

Умарали боши узра гиз-гиз учиб ўтган ўқларни парво қилмас, ғайри шуурий равишда гоҳ биқиниб, гоҳ сачраб қаддини ростлаб, илдам олдинга югуради, аммо тез-тез Қашқар маҳалласида Петровникида яшаб, у курашчи мард ишчиларга, солдатларга озиқ-овқат ташиётган Зумрадни эслаб, қизнинг ҳаётидан ташвишланади, аммо ёрининг жасурлигидан ғурурланиб, хаёлига келган ваҳимали фикрларни унутишга тиришади.

Қўққисдан пайдо бўлган Васильев Умарали олдида тўхтади:

— Уқ ёмғири тишиб қолди-ку, биродар, бизда куч кўп, тартиб йўқ,— деди Умаралининг қиёфасига разм солиб.

— Йўқ, оға, бизда арслонлар кўп!— жавоб берди қатъий равишда Умарали пешанасидаги терни сидириб.

— Коровиченко қари тулки... Барибир биз енгамиз,— деди ишонч билан Васильев.— Сибирь полки бизга мадад бериб, вокзал томондан суриб келяпти.

— Соат саккиздан буён жанг, жаҳаннам шу-да!— Умарали милтиғини ўқлай бошлади.

— Душман бошига жаҳаннам оташини ағдарамиз! Албатта ғалабага эришамиз. Шундай бўлади, йигит!— Умаралининг орқасига қоқди Васильев.— Ҳа, ростдан, Унсин келган эди, уни Зумраднинг олдига юбордим. Энди ҳам ема, иним, қаллиғнинг ёлғиз эмас.

Меҳрибон ёри ҳақида бирорта хабар билмоқни орзу қилган Умарали севиниб кетди.

— Чамамда, соат уч бўлди дейман, қорин очгандек,— жилмайди Умарали.

— Сабр қил, оз қолди, йигит!

Курашчилар орасида ярадорларни ташиётган ва енгил ярадорларга ёрдам бераётган ҳамширалар тез-тез кўриниб қоларди.

— Қаҳрамон аёлларимизни қаранг, ўзларидан ўзлари курашга отилди. Фахрланияпман, севинаяпман...

— Ажойиб фидокорлик!.. Бошлари устидан ўқлар учиб турган бўлса ҳам назар-писанд қилишмайди-я! Бизларга ўрнак...— деди Зумраднинг ҳам ўқ остида шўнғиб юрганни тасаввур этиб Умарали.

Васильев қандай пайдо бўлган бўлса бир онда шундай ғойиб бўлди.

Кўп ўтмай Умарали орқасидан ўтиб кетаётган Жумабойни кўриб қолди:

10 — Бир лаҳза тўхтанг, ака, ўтиб кетаверасизми?— чақирди Умарали Жумабойни саломат кўрганидан қувониб.

— Ия, баракалла! Жангнинг қайнаган кунлари, тузук бўлиб келибсиз,— деди қизғин Жумабой.— Душманни бирварақайига қуритмасак бўлмайди. Эшитяписизми, замбаракларимиз мағрур ўкиряпти!

— Ҳа, жойида!..— милтиқни ўқлаб Жумабой орқасидан югурди Умарали.

20 Умарали дам пусиб, дам қаддини кўтариб, ўқ узауза олға борарди. Йўлида ярадорлар учрар, баъзан энгашиб бирор ярадорни четга сураб, ҳамшираларга кўмаклашиб, яна илгарилар эди.

Умарали орқа-олдидаги курашчиларга назар солди. Буларнинг қалбларида қўзғалган бўрон шиддати тобора ошиб боради. Оловланган ғазаблари уларни мардона олға ундайди. Гоҳ унда, гоҳ бунда ҳужум қилиб олға сурилишга тиришган душманни қудрат билан орқага улоқтирадилар.

30 ...Мана, эски шаҳардан икки юз чамаси косиблар, чоракорлар, мардикорлар қаттиқ жанг билан қудратли бир чақмоқ каби оқлар жабҳасини ёриб ўтдилар ва сурон билан келиб ишчиларга қўшилдилар.

Булар орасида Уроз ҳам, Элмурад ҳам, уста Жалил ҳам бор эди. Умарали бу яқин дўстларини кўраркан, севишганидан юраги гурс-гурс уриб кетди. Улар ҳам Умаралини шундай қизғин жанг майдонида кўриб қувонишган, ҳайратда қолишган эди.

40 — Ҳа, баракалла, эр йигит, жонни тикиб урушамиз! Мана, энди бизга кун туғилди! Бой аблаҳларни отамизми, чопамизми, хуллас, ҳақиқатни топамиз-да!— деди овози хип бўгилган Уроз.

— Жигини эзамиз!— деди Элмурад шиддат билан.— Териб-териб отиб ташлаймиз!

— Менга қолса уламоларни ҳам бирваракайи бойлар билан қўшиб дўзахга ағдарардим!..— деди Умарали.

Уроз хахолаб кулиб юборди:

— Мулла йигитнинг сўзига қойилман; бойми, эшонми — ҳаммаси бир гўр, кўп кўрганмиз...

Умаралининг ёнида пусиб ўқ отаётган кекса бир рус ишчиси душман томонига ишора қилди:

— Ҳей, оғайни, оқларга ҳам эски шаҳардан мадад келибди, олифта-олифта мусулмон бойваччалармиш. 10 Сичқондан баттар қўрқоқ юраксизлар, жанг қилар эмиш?..

— Буржуйларда пул кўп, юрак йўқ!— деди Умарали.— Майли, пулимиз бўлмаса ҳам юрагимиз бор! Ҳаммасини тутдай тўкамиз.

— Қўрқоқликлари ўзларига ҳам маълум, ўлганнинг кунидан, хўжа кўрсинга келган улар.

«Аҳ, қани рўбарў келсам, битталаб қулатардим!..— шивирлади ўз-ўзига Умарали, қошларини чимириб.— Саидахмадни қорнидан отардим! Якка ўзидан ўнта ўқ- 20 ни аямасдим. Қани Эшонхон, Тулки тилмочлар?.. Ҳаммаси ин-инида...»

Большевик курашчилар Сибирь полки солдатлари билан биргаликда қаттиқ жанг гирдобида Асака кўчаси томондан Қашқар маҳалласига ўтиб Урдага чиқишди; кейин Оқ уй олдидан юриб Тупроққўрғонга етдилар-да, ҳайқириқ хитоблар билан ҳужум бошладилар. Даҳшатли жанг бир зум тинмасди... Ҳар икки томон муттасил отишардилар.

— Қалай, ишлар дурустми?— сўради Умаралидан 30 ёнида тўхтаган Петров.— Комитетдан келяпман, иш кўп, йигит, лекин қўлимиз энди баланд. Эҳтиёт бўл, сендай саводхон одамлар халққа жуда керак бўлади. Ғалаба яқин. Еттисувдан мадад келганини биласан. Кушкадан ҳам ёрдам келди. Ҳа, энди зўравон буржуйларни, капиталистларни йўқотамиз. Улуғ Ленин бизни порлоқ истиқбол сари бошлади!..

— Тўғри айтасиз, Петров оға. Лениннинг ҳар бир каломи ҳақиқат экан!

— Қоровиченко енгилишига кўзи етганидан энди 40 қўрқиб қолди, шу сабабдан, сулҳ қилайлик, деб ялинишга тушди,— белидаги тўппончани тўғрилаб тузатиб қўйди Петров.

— Асло сулҳ керакмас,— деди қатъият билан бошини силтаб Умарали,— ғолибият қўлимизда, чекинмай-миз... Ҳаётнинг маъносини энди англадим...

Петров мамнуният билан унинг кифтига қоқди...

Замбараклар тинимсиз гумбурлайди...

Қўрғон ичига тиқилиб олган оқлар қаттиқ талва-сада...

Кеч соат ўнларга бориб жанг бўрони тинди. Оқлар тамом енгилган, генерал Қоровиченко асир олиниб, қа-
10 моққа жўнатилган эди.

Тўрт кунлик қаттиқ жангда ҳориган ишчилар, солдатлар, косиблар, чоракорлар зафар шодлигидан кайф-лари чоғ, руҳлари енгил, улар бир-бирларини табриклаган, кулган, хушчақчақ!..

Қўрғон устида ҳавода ҳилпираган қизил байроққа боққанда барчанинг кўзида севинч тўлиб-тошади, кўки-сида бахт, озодлик ҳиссиёти тўлқинланади.

II

Петров ва Умарали юраклари қоқ ёрилгудай шод
20 қайтганларида Анна Степановна билан Зумрад ҳам ғолибият севинчи ҳаяжонида азизларини саломат кўрганларидан хурсанд, кўзларида бахт жилваси билан табас-сумда қарши югурдилар...

— Энди биз кетайлик, эртага учрашармиз,— деди Умарали бир оз ўтиришгач. Ташаккур ифодасида қўлларини кўксига қўйиб узр сўрагандай секин деди:— Биз кетайлик, онам билан синглимни кўрмаганимга анча бўлди; хайр, Петров оға!

— Хайр, иним!— деди Петров уни бағрига босиб.
30 ...Зумрад Умаралига қараб тўймас, севгилисига бошдан-оёқ кўз ташларкан, унинг бошидаги папоғи, эгнидаги соддагина ихчам чопони, кўйлак-шими, белидаги камари, оёғидаги этикларига разм соларкан, бир вақтлардаги салла ўраган, узун тўнли, кавуш-маҳси кийган Умаралини тасаввур этолмасди. Зафар қуёшидан пешанаси ярақлаган баҳодир, курашчи ёрини кўриб, қизнинг қувончига ғурур қўшилган эди.

Улар Умаралининг уйига кетмоқда эдилар. Соғинч, севинч, меҳр билан гаплаша-гаплаша борардилар.

40 — Шундай жанг бўлдики! Бундай даҳшатли, шиддатли жангни ҳеч қачон эшитмаган эдим. Физиллаб ёғиб

турган ўқ ёмғирида омон қолганимизга ҳайратланиман,— деди Умарали Зумрадга меҳр билан боқиб.

— Биз ҳам Унсин билан аскарларга тинмасдан сув, чой, овқат ташиб турдик. Ўрдада, айниқса қаттиқ жанг бўлди. Солдатларга офарин дедим. Улар жонларини фидо қилиб курашишди. Биз, мадад бўлсин, кўмак бўлсин, деб қўлимиздан келганини аямадик... Ҳамширалар довиорақ бўларкан, ўқдан шикаст еб йиқилган девдай-девдай йигитларни бирпасда панага олиб чиқиб яра-ларини боғлашди. Ақлим ҳайрон қолди, сира чўчишмай-ди-я! Даҳшатли оғриқдан азоб чеккан ярадорларнинг юз-кўзларини силаб меҳрибончилик кўрсатишларини айтмайсизми! Уларни кўриб кўзларимдан ёш қуйилиб кетди.

Умарали Зумраднинг мулоҳазаларидан мамнун ҳолда унинг қўлини олиб қисди.

— Офарин, жангчи ёрим! Мана, энди осмондаги қушдай эркинмиз, сиз ҳам, мен ҳам... бизга ўхшаш барча мазлумлар ҳам!..

III

20

Икки кун ўтгач, революция курашчилари — ишчилар, батрақлар, аскарлар, меҳнаткаш халқ дарё каби кўчани тўлдирган эди. Халқ денгизи тўлқинида олтмиш тобут, гўё кемалар карвонидай, курашчи кифтлар устида қалқиб борарди.

Халқларнинг муқаддас орзулари, бахт-саодати учун жон фидо қилган бу жасур қаҳрамонларни, инқилоб қурбонларини барча соф қалблар ҳурмат билан сўнги йўлга кузатмоқдалар.

Тобутлар гулларга ўралган... Энг олий меҳр ва ҳисларни, муҳаббатни, чуқур қайғуни куйлаган ғамгин мусиқа ҳавода янграб, ҳасрат ва қон тўлган қалбларга оҳиста қуйилмоқда.

Ҳамма ёқни лойқатиб юрган жадидлар дардларини ичга ютган, чўкиб қолган. Шўроий ислом меҳнаткаш халқ тўлқини олдида хасдек ожиз эди. Уламо жамияти ва ундаги ёвузлар шу улуғ кунлар гирдоби ичра жон талвасасида типирчиларди. Бойлар ҳам ин-инига пусиб олган... Саидаҳмадбой ичини кемиради, тинчимайди. Мана, у Эшонхонни эргаштириб, ўғрилардай биқиниб, заводга келди. Пўлат сандиқдан йигирма минг олтинни

супурди; заҳар ёнган безовта кўзларини аланглатиб Эшонхонга пулни узатди ва тупукларини сачратиб шивирлади:

— Эҳтиёт қил!

Ҳовлиққанча бой томон икки қадам ташлаган Эшонхон қаршисида тўппонча тутган Шермат пайдо бўлди.

— Э-ҳа, ана холос, куппа-кундуз қароқчилик!

Қалтириб кетган бой саросимада орқага тисланди. У дам оқарар, дам қизарар эди.

10 Воқеадан хабар топиб етиб келган Жумабой бир дақиқа ўйланиб жим бўлгач, жиддий вазиятда, қатъий буюрди:

— Қамоққа олинсин!

Ранги қув ўчиб, дағ-дағ қалтираган бойнинг нафаси тикилган, тили кесилган, оғиз очишга мажолсиз эди. Бўздай оқарган Эшонхон сўзсиз, олтинларни дарров икки қўллаб стол устига қўяркан, ўз қобиғига кираётган шиллиқ куртдай бўшашиб, эгилиб кетди...

20 Озод Туркистон халқлари жумҳуриятида халқ учун қон тўкиб курашган мард паҳлавонлар бошлаб юборган хайрли ишлар жумласидан бири маориф эди. Янгидан-янги мактаблар очилиб, илмга чанқоқ ёш ўсмирлар шод, озод ҳолда билим ола бошладилар. Ана шулар қаторида Унсиной, Зумрадхон, Гуласалхон, Раъно, наққошнинг писта чақар қизлари орзулар, олий ҳислар туйғусига тўла, энди ғамсиз-ҳасратсиз, бахтли шодон қизлар ҳам мактабларга кириб, илм ўчоқларида мағрур ёшликнинг нашьасини сурар эдилар.

30 Кураш давом этарди. Меҳнаткаш халқ бурчак-бурчакдан бош кўтарган разил душманга қарши матонат билан кураша-кураша улуғ бахт йўлида янги ва янги зафар ҳамлалари билан олға дадил борарди.

Бўронлар қанотида келган Улуғ Октябрь мусаффо, губорсиз ҳаёт самосида асло ботмайдиган, сўнмайдиган мангу бахт қуёшини кўтарди!.. Улуғ йўл устида Октябрь қуёши порлади.

Мазлумларнинг зориқиб кутган улуғ куни туғилди.

ВАРИАНТЛАР

Ушбу бўлимда «Улуғ йўл» романининг қўлёзмаси, журналда босилган варианты ва 2-нашри солиштирилиб, улар орасидаги фарқлар кўрсатиб борилади.

Матнлардаги ўзгаришлар қуйидаги тартибга кўрсатилади: саҳифа ҳошиясига асосий матннинг бети ва шу бетдаги сатр номери қўйилади. Сатр (ёки сатрлар)ни кўрсатувчи рақамлардан кейин асосий матндаги керакли сўзлар, фразалар, жумлалар ёзилиб, вертикаль чизиқ (/) қўйилди ва бошқа матнлардаги фарқлар келтирилди.

Агар асосий матндаги айрим сўз, фраза ва жумлалар бошқа матнларда бўлмаса, шу матннинг бети ва сатри номеридан сўнг улар ёзилиб, тире (—) белгисидан кейин «йўқ» дейилади. Аксинча, бошқа матнларда баъзи сўз, фраза ва жумлалар асосий матнда бўлмаса, асосий матннинг бети, сатри қўйилган рақамдан сўнг шу сўз, фраза ва жумлалар борлиги қайд этилади. Асосий ва бошқа матнлардан каттароқ парчалар кўчирилганида улардан фақат керакли ўринларгина олинади. Қолдирилиб кетилган сўз ва гаплар ўрнига ~ (тильда) белгиси қўйилди. Керакли ўринларда матнлар манбаи қуйидаги шартли қисқартмалар билан берилади:

Қ — қўлёзма.

БОСМА МАНБАЛАР:

№67 (4, 5, 6, 7, 8) — «Шарқ юлдузи» журнали, 1967 йил, 4, 6, 7, 8-сонлар.

3 (2-нашр) — О й б е к. «Улуғ йўл», Роман, Тошкент, Ф. Ғуномидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1973, (2-нашр).

РОМАН ҚЎЛЕЗМАСИ

9-

тумшайиб олади./тумрайиб қолади.
тун изғиринида/тун изғиригида
«куҳ-куҳ!» деб иситиб/уҳ-уҳ деб иситиб
серямоқ жулдур/ямоқ, чурук
гаприб ҳам қўяди./сўз ҳам айтиб қўяди.
сўркам оппоқ соқолли қовжироқ бир чол./қовжироқ бир юл.

- 24—25 салласининг йиртиғи, тўннинг ямоғи асло эсига келмай-ди./салласининг йиртиғини, тўннинг ямоғини асло эсига олмайди.
 25 ўрганиб кетган. Соқолини/ўрганиб кетган, аммо соқолини
 29 бўлганидан бозор айниқса қизиган./бўлганидан бозор қайноқ.

10-бет

- 12 Димоғингга иси тегса/Димоғимизга иси тегса
 20 бир дукни қўлдан чиқаргунимча/бир дукни бажо келтиргунимча
 21 оқшомгача чархнинг/оқшомгача дугнинг
 23—24 кампирим тақ этиб олдимга бир коса арпа умочми, оқшоқ хўрдами қўяди.../кампирим бир коса арпа умочми, хўрдами тақ этиб олдимга қўяди.
 35 кампир осойишта товуш билан./кампир ювош товуш билан
 37 у индамай/индамади у
 39 навбат билан бир тангадан пул узатиб/навбат билан дугларни олар, бир тангадан пул узатиб
 42 Хотинларни жўнатиб,/жўнатгандан сўнг

11-бет

- 7 эрмак-да,— деди чол./эрмак-де, чироқ,— деди чол.
 12 бир вақтлар/бир чоғлар
 17 — Ассалому алайкум,/— Ассалом,
 20—21 бу йигит, Оташ дукчига, шўрвасининг шўрваси/бу шум йигит, Эшонхон, Оташ дукчига қўённинг шўрвасининг шўрваси
 27 Эшонхон қўнжидан/Эшонхон чўнтагидан
 41 — Отанг бояқиш/У бояқиш

12-бет

- 11—12 кейин биз омонатини топширардик-да,/кейин биз кексалар азроилга шу омонат жонни топширардик-да,

13-бет

- 19 саф тизиб ўтиришибди./саф тизиб ўтиришар эди.
 42 оти Зумрад»,/исми Зумрад»,

14-бет

- 3 Чолнинг қовоғи/Шу оннинг ўзидаёқ чолнинг қовоғи
 16 маликалардай яйраб-яшнайдди./маликалардай эрка хотин бўлса.
 35 Мўътабар зотларга/Мўътабар бойларга

15-бет

- 10—12 орқага сурманг, ∞ ўрнидан турди Эшонхон./орқага сурганманг ∞ турди ўрнидан Эшонхон.
 34 — зарда билан сўради./— зарда билан сўради, койинган оҳангда.
 35 айёрона илжайиб,/айёрча илжайиш билан
 40 жуссасини бир қўзғатиб./мурдасини бир қўзғатиб.

16-бет

- 4 сувсар телпагини/савсар телпагини
 9 қаттиқ-қаттиқ торгач,/қаттиқ-қаттиқ сўргач,
 8—9 дилбар, битта-яримта илиб кетмасин, доғда қолманг.../дилбар қиз, битта-яримтаси илиб кетса доғда қоласиз.
 21—22 — деди-да, ўйга толди./— деди-да, сукутга кетди.
 26 пайқаган эди, албатта./албатта пайқаган эди.

34 Икки марта уйландингиз,/икки дафъа уйландингиз,

17-бет

- 9 дунёсига тантилик қилма,/тантилигинг кетмайди,
22—23 мадрасада бўлди. Хуллас, кун ўтди,—/мадрасада бўл-
дим. Дерозга бордим, хуллас ∞
25—26 хизматкор ва извошчи Қоровой келиб/хизматчи Махсум
кириб (Таянч матнда Қоровой, қўлёзманинг айрим ўрин-
ларида Қоровой, айрим ўринларда эса Махсум бўлиб
ёзилган.)
34 Саидахмадхон тиржайди:/Саидахмадхон кулиб юборди.
36 а, нима дединг?/а, лаббай?

18-бет

- 1 кунига уйланинг,/кунига хотин олинг.
9 тинчликми, деб/тинчликми ўзи деб,
19—20 ҳазилнамо пўписа қилди:/ҳазилакам дўқ билан деди:
23—24 бунинг устига абжафинг чиққан ∞ сен таъвияга ким бо-
қади./унинг устига тағин абжафинг чиққан ∞ сендақага
ким боқади.
25 — «Бошим кал, кўнглим нозик»,/— бошим кал, кўнглим
шаҳзода,
34—35 паловга қўл узатишди./паловни ея бошладилар.
37—38 Қовоғи солиқ Қоровой кириб Эшонхоннинг олдига катта
гардин чойнакда кўк чой қўйиб, чиқиб кетди./Махсум
қовоғи осилган ҳолда катта гардин чойнакда қуюқ дам-
ланган кўк чойни Эшонхон олдига қўйиб кетди.
42 ресторанда ўтирмақчи эдик,—/ресторанга боришни ваъда
қилган эдим,—
42—43 туриб, таъзимда қаққайган/туриб, «амр этингиз!» деган-
дай таъзимда қаққайган

19-бет

- 14—15 бир-икки айлангач, кўкрак чўнтагидан/бир-икки айланиб
юргач, кичик чўнтагидан
28 юриб кетишди./юриб кетди.
30 ичкарига кирди./ташқарига кирди.
31 пайпаслаб токчадан/тимирсилланиб токчадан
40 гангур-гунгур гаплашиб, бирови тепалик,/гангур-гунгур
гаплашган ҳолда бирови тўппи,

20-бет

- 1 тикиш билан машғул./тикар эди.
6 қўшни қизлар./қўшни қизлар эди.
9 дугоналар./дугоналар эди.
25 битта ёлғизи./ёлғиз қизи.
28 тез-тез қатим тортиб/тез-тез қатим ташлаб

21-бет

- 6 — деди истеҳзо билан/— кулди истеҳзо билан
11—12 айтмайсан./айтмайсан сира.
17—18 Тўқсан, бутсан, деб кўз очирмайсан./Тўқсан-тўқсан деб
қулоғимни битирасан.
18 ёз бўйи/ёз билан
21—21 бир адашиб зиғир ёғ палов кўриб қоламиз./адашиб бир
зиғир ёғнинг паловини ошаймиз.
27 кўзимиз/кўзларимиз
33—34 — Тегиб кетармиз.../эрга тегиб кетармиз

22-бет

- 1—2 бошида сузилиб турган эски дока/эскилигидан сузилиб турган дока рўмол устидан
 21 Қизлар дан аввал — Қизлар тағин кулишди.
 27 Момосулув хола/Момосулув буви
 36—37 у бўй баробар сапчиб кетди./Ў осмонга баланд учиб кетди.
- 23-бет
- 4 бир-бирларини/бир-бирини
 11 йўталганча,/йўталиб
 33 Зумраднинг роса/Зумраднинг тозаям
 39—40 қичқирди жаҳл аралаш дукчи./дукчи хотинига қичқирди жаҳл аралаш.
 42 бақирғидан/бақиршидан
- 24-бет
- 3 — Дарҳақиқат/Ҳақиқатан
 4 такаббур/керим
 6—7 кулиб, тилининг тагига нос отди./кулиб юборди чол
 10 хотини бормиш!/хотини бор,— деди Эшонхон.
 12 — деди чол, носвойдан/— деди носвойдан
 24—25 наMATни бўйра билан қўшиб/наMAT тагидаги бўйрани кўтариб
 43 хунибийрон йиғлаб қайтиб келади./кўз ёшини тўкиб-тўкиб йиғлаб келади.
- 25-бет
- 5 узоқ ўй сурди./узоқ ўтирди.
 16 нима гап ўтди./нима гап бўпти,
 30 Осмондан майин/Кун совуқ.
 30 учқунлайди./учқунлар эди.
 33 Енгил-енгил/енгил-елпи
- 26-бет
- 10 мадраса олдида/мадраса эшигида
 37 кўп баланд./баланддир.
- 27-бет
- 16 — Олло ҳақи, бўҳтон бу.../олло ҳақи, айтинг, шайтони лаинмиз.
 29 иллатлар кўп./иллатлар кўпдир,
 33 отамиз, фарзандимиз қуръони/отамиз, қуръони
 40 тараққиёт поғонасига етди./поғонасига етмишдир.
- 28-бет
- 1—2 бино қилдирибдилар, кўриб/бино қилдирмишларки, кўрдим.
 5 — Бой жилмайди./жилмаяди бой.
 7 кулиб қўйишди./кулиб юборишди.
 21 бошлаганлар./бошламишлар.
 39 — Дилимизда/—Кўкрагимизда
- 29-бет
- 6 кўринар эди./кўринар,
 9—12 билан баланд бўйли, сийрак соқолли, ингичка, рангпар киши — «Изоҳ» журналининг котиби Мирзаҳалим турар эди./ила ∞ «Изоҳ» журналининг котиби Мирзаҳалим турар эди. Баланд ∞
 26 аминсиз./аминдирсиз
- 30-бет
- 5 борур./борурлар,

- 11—12 бир оз ислоҳ/жиндай ислоҳ
- 31-бет
10 аста-секин бўшашди./ақрин-ақрин бўшашди.
27 галва-можаро/галва-ғулва
- 36—37 афсуски фаромуш бўлибмиз,—/афсуски, эсдан чиқибди
- 32-бет
25 Эғнидаги/унинг эғнидаги
28 ярашган./ярашган эди.
38 ола-кула,/ола-була,
- 33-бет
11 — Серзавқ кўринадан./завқинг борга ўхшайди.
39 — буюрди бой извошчига/— буюрди извошчига бой
40 Рубрика: II — йўқ
- 34-бет
3—4 энг эътиборлиларидан./энг илғорларидан.
17 — бойлар./бойлардир.
24 бор./бордур.
35 — деди Анвархон/— деди кулиб Анвархон
- 36-бет
2 олдимга тушадиган/олдимга ўтадиган
7—8 тишлари чурук./тишлари чурук эди.
26 унча рўйхуш/унчаям рўйхуш
- 37-бет
1 ота ойнак устидан ўқрайди:/ота ойнак тагидан кўзлари-
ни олайтирди:
13 фариштадай/фаришталардай
23 акаси Элмурод келсин,/оғаси келсин,
- 40-бет
15 — Салом,/— Здравствуйте,
30 эмиш денг.../эмиш
32 тўхтагани йўқ, хўжайин./тўхтаганини мен билмайман.
- 41-бет
3 — Мен борай,/кетдим,
27 ҳамма рақибларингиз/ барча рақибларингиз
34 қоламан./қўяман.
- 42-бет
6 — «Регина»га!/Регина ресторанига
15—16 ялиниб кўришди./ялиниб кўрдилар,
17 жўнашди./жўнадилар.
19—20 билар ва ичида: «Шошма, хап сенларними!»— дея яниб
юрар эди./билар эди. Шошма хап сени! дея яниб юрар
эди у ичида.
21 завод ичига/заводнинг ичига
24 — Ҳой, анқов,/— Эй, сарт,
31—32 олдимга кир,/олдимга кел,
39 фалокат,/палакат,
40 тўхтади./тўхтади. У ўқтин-ўқтин жиндай ароқ тортиб
қўярди.
- 43-бет
1—2 йўқ...— деди ишчи ўзини четга тортиброқ./йўқ,— ўзини
четга тортиброқ деди ишчи.
8 уч-тўртга тўрқовоқ/уч-тўртга бедана қафаслар
10 ўтирарди./ўтиришарди.
18 севинганидан/суюнганидан

28 — Ойи,— Она,
32 ора-чора/ўҳтин-ўҳтин
41 онасининг/ойисининг

44-бет

1 менга,/манга,
13 ич-ичидан/ичдан
14—15 ўйлар, пули йўқлиги дилини эзар,/ўйлар ва ақча йўқли-
гидан ноиложлик дилини эзар,
17 — Жамила кўринмайди,/қизингиз қайга кетди?— сўради
Умарали
20 Мен/Ман
26 сени./сани.
34 эътибор берманг./жиллаям эътибор берманг.
38 ғирч/ғарч

45-бет

1 — Танчага ўтир тезроқ, қизгинам, совқотибсан,—/— Тан-
чага суқил тезроқ, қизгина, уюшиб қолибсан
7—8 кулни тортди.—/кулни сидирди.
15 остидаги шахло кўзларида мунг кўриб,/остида йирик
шахло кўзларидаги ҳорғинликни кўриб,

46-бет

1 қулоқ ос, болам!/қулоқ ос, ўғлим!
11 биров/бир лаҳза
12 Ҳилол буви бир оз/Ҳилол биби тагин бир оз
20—21 болагинамни/ўғлимни
29—30 Жамила чўнтагидан ∞ ташлади./Жамила танчага ўти-
риб, чўнтагидан ∞ тўкди.
31 рўпарадаги/қаршимиздаги
39—41 Умарали икки дона ∞ шима бошлади./Умарали кулди
∞ ғажий бошлади.

47-бет

3 узатди./узатиб деди:
8 севиниб кетган/суюниб кетган
16 кўрпачага ўтиб ўтиргач,/жойлашиб ўтиргач,
21 ўйнаб-кулиб юришибдими?— сўради Ҳилол буви./Сало-
матмисизлар?— сўради Ҳилол биби.
25—26 кўзлари тийрак,/кўзлари зийрак,
27 аёл эди./хотин эди.
28 бир тола оқ йўқ,/бир оқи йўқ,
29—30 ортиқ ёш бермас/ортиқ бермас
35 ўлди қўйди./жон берди қўйди.
39—40 ўшанга урсин,/шунга урсин,

48-бет

4 эрталаб ҳеч қаерга сиғмадим./эрталаб ўзимни ҳеч қаерга
сиғдиролмадим.
9 севиниб./суюниб.
11—13 Кундан-кун касалим зўрайса зўрайаптики, орқага қай-
тиш йўқ. Куним битиб, қазойим яқинлашиб қолди ше-
килли.../Кундан-кун касалим зўрайиб боради. Дунёдан
ўтаяпман шекилли.
31 Ҳавода янграган/бирдан ҳавода янграган
32—33 таҳорат олгач, масжидга чиқиб кетди./таҳорат қилгач,
масжидга жўнаб қолди.
34 Тўртинчи боб — йўқ

- 35 *Рубрика: I — йўқ*
 39—40 ноз-неъматлар мўл./ноз-неъматлар ҳаммаси мўл.
- 49-бет
 3 Ғарибий бор./Ғарибий бор эди.
 8 Ғарибийнинг/шоир Ғарибийнинг
 21 эрмак қилар эдилар./ўтирардилар.
 30 мезбон./Сандаҳмад.
 33 тақдирга/толеига
 35 деса бўладими!/деса бўладими, у бадбахт.
 42 яхши кўради./яхши билади.
- 50-бет
 12 ота хизматкорининг/ота қашшоқ хизматкорининг
 28 кейин хизматкор/қотил хизматкор
 32 излайман,/излайдурман,
- 51-бет
 3 — Тўғри айтасиз./— Тўғри айтурсиз,
 7 — Туркистон ўлкасининг/— Туркистон вилоятининг
 9 шунда!/шундадир.
- 52-бет
 29—30 орқаси билан битта соч./соchlари думбасига тушган
- 53-бет
 21 тебратар эди./афсус ила тебратар эди.
 41 казо-казолар.../казо-казолар эди булар.
- 54-бет
 9 Катта юзи гўштдор,/унинг гўштдор катта юзи
- 55-бет
 12—13 ҳам бисёр./бисёрдур.
 15—16 марг уштур аст, ки бар сори ҳар хонадон меояд!/мурғ
 шатри аст ка дар ҳар хона михвайнд
 35 *Рубрика: II — йўқ*
- 58-бет
 11 дегин, қизим!/дегин,қизим Арабхон.
 17 Ассалом алайкум, тақсир, хуш келибсиз!/Ассалом, ҳазра-
 рати эшон хуш келибдилар.
- 60-бет
 3 У меҳмонхонадан/Меҳмонхонадан
 5 *Бешинчи боб — йўқ.*
 6 *Рубрика: I — йўқ.*
 23 яғир дўппи./исқирт дўппи.
 23—24 бир отим носни/бир чаким носни
 36 ярқираб кетади!/ярқираб кетгай.
- 61-бет
 23 Хўш, биз худога нима қилибмиз?!/Нима, биз худога
 нима қилибмиз?
 29—30 Мен рус ишчиларига разм соламан,/Мен рус ишчилари-
 га зимдан разм соламан.
 42 тортар эди./тортар эди, холос.
- 62-бет
 3 — Сен бу дунёга,/сан ∞
 24 бояқишларга,/бояқиш итларга
 28 олқишлардилар./ғус-ғуслардилар.
 30 *Рубрика II — йўқ*
 34 — Қани, амаки./қани, тақсир,
 38 деган эди келин./ ∞ Дукчи кулимсиради

- 63-бет
28 расво феълени/ит феълени
- 64-бет
37 йигит топилиб қолар./йигит бўлса бас.
7 қоқила-сурина./қоқила-сурила,
11 февралнинг охирилари.../март ойининг биринчи кунлари
24 келган./келганлар.
33 етти-сақкиз/тўққизта
41 ёғларни./мойларни
- 65-бет
43 қаймоғу сарёғларни/қаймоқ-сутларни
- 66-бет
4 Саидақбар эшоннинг/Саидақбар Бузрук эшоннинг
- 67-бет
1 унинг олдиға/ҳазрат олдиға
3 чекинди./чекиндилар.
5 пойгақроққа/тубанроқда
28 сўзланг./сўзлангиз,
35 Тошкентга/Фарғонадан Тошкентга
- 68-бет
8 жонланди. *дан кейин* — Мирсиддиқхон ихлос билан бир
чайқалиб, гап бошлади.
12 ҳам кўп топилади./ҳам серобдир
39 ихтиёридамиз./ихтиёридадурмиз.
42 чораси нима?/Чораси надур?
- 69-бет
10—11 тус берди./тус бериб сўзлади.
22—23 — дейишди бир неча киши./бир оғиздан жавоб берди-
лар бир неча киши.
38 дик этиб туриб,/ўрнидан туриб,
- 70-бет
6—7 дастурхонлари/дастурхони
20—21 мухлислар билан/мухлислари билан
21—22 Марҳум ғоят кам уйқу эдилар./Марҳумнинг уйқуси ғо-
ят оз эди.
23 келди./келмиш.
32 — Аллақандай ўйга/∞ сирга
40—41 бўладими?/бўлурми?
- 71-бет
4 фаришталардай соҳибжамоллар/сулув ёш гўзаллар
5 бундай.../бундай деди
13 Пайғамбаримиз тўрт марта уйланган.../Пайғамбаримиз
тўртта сулувга уйланган..
18 Аҳмад Яссавий мақбарасини/Аҳмад Яссавий мақбараси-
ни ҳазратни
19 борган эдим./бормишдим.
- 72-бет
7 Изоҳ берсалар, эшитсак./изоҳ бергайлар эштайлик.
8 кетди./кетдилар
14 сақлаганлар./сақламишлар.
24 *Рубрика: II — йўқ.*
- 73-бет
18 қилган эканлар./қилмишлар,

- 74-бет 39 Ҳар қалай/ҳарна эса-да
- 75-бет 21 шошиларди.../шошилди
28—29 тонгда ишга,/бомдод ишга
36 кузатиб туришибди./таъқиб этурлар.
- 76-бет 15 — Сен/Сан
- 77-бет 1 Рухсора/Бувсора
3—4 айвон олдига келди./ ∞ ёнига ∞
18 қолишмайди, зийрак./ қолишмайди, зийрак хумпар
28 — Вой-бу, ариқда сув йўқми, қизим,/Э, э бунча ифлос-санлар
42 қаради Шермат. дан кейин — Кампир ўша шахтда давом этди.
- 78-бет 16 хотини пиширган ёвгон уграни бола-чақаси билан/ўтирган бола-чақаси билан хотини пиширган ёвгон уграни
22—23 чойхонага —/самоварга
27 пресслаш цехида/пресслаш бўлимида
38 қуёши бугун/инқилоб бугун
- 79-бет 10 эски тузумни/эски режимни
- 80-бет 2 бошларинг/бошингиз
6 Петербургда/Питерда
- 81-бет 4 ажабтовур йигит/михдай йигит
12 ўзинг гапга/ўзинг сўзга
34 пайғамбарнинг умматимиз,/пайғамбарнинг уммати
38—39 ерда, қошлари чимрилган, жим ўтирардилар./ерда, жим ўтирардилар.
42 бақрайиб/бўзрайиб
- 82-бет 2 ҳайиққани сабабли/ҳайиққанидан
5—6 лекин биз ночор, қашшоқмиз, сиз бойсиз, хасиссиз./лекин бизнинг ночорлигимиз, қашшоқлигимиз бор, сизнинг бойлигингиз, соронлигингиз бор.
19 — Гапир товуткаш!/гапир маҳаллаваччам!
21—22 отамизнинг хизматларида/отамизнинг қўлларида хизматда
- 83-бет 2 заводга чиқ,/заводга бор
12 Эскижувада/Жувада
15—16 духовой музикачилар/духовой музикачилар
16—17 талабалари, бойваччалар/талабалари зодогон бойваччалар
28 ислоҳ талаб./ислоҳ талаб,— деди жадид.
- 86-бет 4 — Ташна бўлдик, битта чой./ ∞, мумкин бўлса битта чой.
20 Сели жизллаб турибди./Мойи томиб турипти.
- 87-бет 7 янги шаҳарда/городда

- 89-бет
30 рус кондуктор хотинга/паттаци рус хотинга
41 Вагон/Трамвай
- 90-бет
25 Жаркўчага бурилдилар./жаркўчага қайрилдилар.
27 латиф сўзларни шивирлар эди./латиф сўзларни паст овоз
билан шивирлар эди.
43 эсламан./ёдлайман.
- 91-бет
9 Умарали мадрасага ҳорғин,/Умарали ҳорғин мадрасага
16 пўстакка/кўрпачага
24 Ҳуррам махсум/Ҳуррам махдум
38 Палиса, миршаблардан нишон йўқ,/Миршаблар, городо-
войлардан нишона йўқ,
- 93-бет
22 Тақсир, сиз/Махсум, сиз
39—40 кўчириш, босмага тайёрлаш/босмага чоп эттириш
- 94-бет
1 бир отим/бир чимдим
15—16 бичган бачкана маҳсиларни ∞ мўмлаб қўяр эди./бичган
маҳсиларни ∞ мум суркаб қўяр эди.
36 ерларида/ўлкаларида,
- 95-бет
3 қилар эди./қилар эди у.
24 узади. *дан кейин* — қиш тугашга яқин
- 96-бет
9—10 кувани тақ-тақ урди,/тақ-тақ урди,
30 ошхонага кетди./ошхонага югурди.
- 97-бет
12 иним,/ука,
27 сўради Шокир отадан./сўради отасидан.
28 чўза-чўза,/кеса-кеса
- 98-бет
7 *рубрика: II — йўқ.*
10—11 Унинг кўзлари сермаъно,/Унинг бурушиқ юзидаги кўз-
лари сермаъно
18—19 нодир ∞ каби гўзал./моҳир ∞ гўзал эди.
- 99-бет
13 — дея сўрашди у./сўрашди у.
15—16 сочлари сариқ, мовий кўзли, серҳаракат, шўх аёл эди у.
/зангори кўзли, сочлари сариқ, серҳаракат шўх хотин
эди у.
20 — Бирпасгина ўтир олдимда, зерикдим,—/—Бир зум
ўтир олдимда, зерикиб ўтирувдим,—
21 нозик томонлари/нозиклик томонлари
24 сал эгиб/сағал эгиб
27 ўриндиқ./ўриндиқлар.
- 100-бет
4—5 жилмайди:/жилмайиб деди:
27 Раъно гапга уста,/Раъно гапга жуда чечан
40—41 сумалак, аямажиз.../Сумалак,
42 эшитсам/тингласам
- 101-бет
2 — деди Раъно./— деди кулиб Раъно.

- 13 ҳамиша бузуқ,/ҳамиша ҳуфтон,
 16 рўмолини/рўмолчасини
 22 хатнинг/мактубнинг

101—102-бетлар

- 43—1 ўзбек қизларининг/сарт қизларининг
 7 — деди айвонда/кулди айвонда
 26 духоба,/бархт,

103-бет

- 5 товланиб/жилваланиб
 19 қалайсиз? *дан кейин* — Валя ўзбек хотинларининг оғир қисматини, ҳуқуқдан маҳрумлигини, уларга нисбатан адолатсизлиқни куюниб гапирарди.

— Э-э, синглим,— деди наққош бошини чайқаб,— га-пинг рост, лекин бизнинг урфи одатимиз шу, динимиз-нинг буюргани шу. Мана ман қизимни ўқитдим, отин бўлди, қандай яхши бўлурди қитдайгина русчани ҳам ўргатсам, лекин ноилож, домла, имом еб қўяди мени, осади, тошбўрон қилади...

Наққош бошини чайқаб-чайқаб хонага кириб кетди.

Валя индамади, жим ўтирган Унсин ҳам бир сўз қот-мади, ўрнидан туриб хайрлашди.

- 22 кузатиб/жўнатиб
 24 рубрика: III/II
 34 ҳикоялар/ҳикоятлар

104-бет

- 29 — деди Махсум/— деди кулимсираган Махсум

105-бет

- 4 силаганча/силаб
 5—6 Дилкаш махсумнинг силласи қуриди./Дилкаш махсум кулгидан қотиб қолди.

8 устага боқиб *дан кейин* — Ҳикоятлар яна давом этди. Икки соатча китобхонликдан сўнг силласи қуриган Махсум шартга «Алифлайли»ни ёпди, «ух...» дея ўрнидан турди.

- 12—13 бошқалар ҳам *дан кейин* — уста дўкондан чиқиб, айвонга ўтганда, Унсин энди кириб паранжини йиғиштириб турган эди.

22 мисли йўқ!/мисли йўқ — дея мақтанар эди.

106-бет

- 32 пул,—/ақча,—

107-бет

3 пул билан, тадбир билан,/пора билан, хийла-найранг билан,

13 ҳузур қилинг./ҳузур қилурсиз.

32 бир хўмрайди:/бир хўмрайди Эшонхонга:

108-бет

32 зиёлиси, қоп-қора/зиёлиси, йирик гавдали, қоп-қора

109-бет

3 узатади./узатар эди.

6 учиб чиқиб кетди./учиб ошхонага чиқиб кетди.

- 26—28 Барча сармоя аҳли, барча боёнлар мустабдлик сиқигидан қутулиб,/Барча буржуазия, барча боёнлар монархиянинг сиқигидан қутулиб,—

- 110-бет
34 мингиллаб/дўнгиллаб
39—40 Муваққат ҳукумат/вақтинча ҳукумат
- 111-бет
38—39 чой ичгач,/чойни бостириб ичгач,
- 112-бет
26 Ғарибий ва жилмайди:—/Ғарибий табассум қилиб деди:—
28 кулиб юбордилар./қотиб кулдилар.
- 113-бет
24 ўз боёнларимиз ҳам рус бойлари/ўзимизнинг ҳам рус бойлари
- 114-бет
17 Жигилдони/Меъдаси
- 116-бет
12—13 Эшонхон қиҳиллаб кулди:/Эшонхон паст овоз билан кулди:
36—37 оқибати ҳам./оқибати ҳам ёмон.
39 одам аримас эди./келди-кетди тинмас эди.
- 117-бет
9 охири не/кейин не
11 дув ёш/дурра ёш
35 кулди./кулди Зеби.
- 118-бет
17 Кўнгли хираланган Эшонхон/Бу кунги учрашувнинг пуккага айланаётганидан кўнгли олинган Эшонхон
- 119-бет
19 энглик тутиб/енгликни қўлига илиб,
22—23 биринчи белгилари *дан кейин* — Туқларнинг кунда егани ёғлик патир, гўштли палов, албатта.
31 ҳувиллаб қолди.../ҳув этиб қолди...
- 121-бет
2 қизларнинг иштаҳа билан нон еяётганларини/қизларнинг зогорани иштаҳа билан ейишаётганларини
- 122-бет
19 Қизнинг изми отада;/қиз отанинг хасми бўлади,
13 қўшилган./қўшилган эди.
- 123-бет
7—8 Улар бир отин ойида сабоқ ўқишган...— *йўқ*.
9—10 «раҳматли отин ойим»,/Марҳум отин ойим,
11 вафот этди./вафот этган;
12 хотин эди./хотин эди у.
12—17 эгнига олача мурсак кийиб, ∞ бошига оқ дока рўмоннинг устидан бир қора липс пешанабогини тиккайтириб боғлаб қўярди./эгнига олача мурсак, ∞ бошига шол рўмон устидан телпак кийиб оларди.
18—19 юарди./юрарди у
21 Ўзи жуда хушхат,/У ўзи жуда хушхат эди
23 ёзишади», дерди./ёзабошлайдилар дер эди у
24—25 қиларди./қилар
25—28 берилган бу хотин охир пешинга қадар қизларни ўқитиб, кейин уларни озод қилгач, жойнамоздан силжимас, ўтирган жойида келинлари, невараларига иш буюриб ўтирар эди./берилган хотин. Унинг келинлари, неваралари кўп, охир пешинга ∞ жойнамоз устидан силжимас эди.

- 29—30 Отин ойи шогирдлари ичида Манзурани кўп туртарди./
Отин ойи Манзурани кўп туртарди.
- 124-бет
31 таёқ билан/чубуқ билан
- 8 бир борарди. дан кейин — Бадриддин бойнинг ички-таш-
қи ҳовлиларидаги иморатлар бўғот томли бўлганига қа-
рамай, пишиқ-мустаҳкам. У қуйфуруш Қарқарадан. Пиш-
пакдан минг-минглаб қўй ҳайдаб келарди. Уғиллари ҳам
кичиклигидан отасининг изидан, даштликларга ўхшаш
қўпол, пишиқ кийинишга одатланган эдилар. Улар яғрин-
ли, гўштдор, бақувват, қизилмағиз юзли йигитлар эди.
- 125-бет
38 Акамга гапираётганида/акамга ҳикоя қилаётганида
- 8 дўлдай ўйнагани/дўлдай ёққани
20 деган,— деди./деганлиги ҳақида гапирар эди у.
21 Энсаси қотиб, чурқ этмасдан ўтирган Зумрад/Зумрад
энсаси қотганлигидан чурқ этмасдан ўтирган эди.
23 — Кундошлар билан/— Кундошлик қурсин, энди улар
билан
- 33—34 деди у, ойсига жаҳл қилиб./деди.
- 126-бет
23 Чунки онасининг «жавоб бериб/онасининг бугун жавоб
бериб
42 бу кеккайган/бу керим
- 128-бет
21—22 бориб келгандан кейин қилмоқчиммиш./бориб келгач қи-
ламиз деди.
22 ўтириб-ўтириб:/ўтириб-ўтириб қўшиб қўйди.
24 қилинг».— деди./қилинг»,
25 кампир/она
27 ёзилганини/битганини
- 129-бет
11 Рисолат кампир/Кампир
25 акаси билан/оғаси билан
33 — хандон ташлаб кулди Раъно./хохолаб кулиб юборди
Раъно,
- 130-бет
4 — Ростдан/— Чиндан
11 чўнтагидан/киссасидан
- 131-бет
6 тугатди-да, тикилиб турган/тугатди-да мазмуни нима
деб тикилиб турган
26 рубрика: II — йўқ
27 Индинига/Бириси кун,
28 трамвайга/кўнкага
- 132-бет
19—20 кейин бир марта аллақандай кўчалардан ўтиб. Қорасув-
га./кейин бир марта Пушкин кўчасидан ўтиб, яна алла-
қандай кўчалардан юриб, Қорасувга,
- 133-бет
17 оппоқ оқланган, озода./∞ озода уй эди.
25 аламли/қаҳрли
29 бир кучук/катта бир кучук
41 — Ҳеч ким келмайдими?— Васильев келмадимми-а?

134-бет

- 9 қызлар *сан кейин* — Эримда.
12 кириб келди./келиб кирди.
24 Кўзойнагини тақди-да./тақиб олди-да
28 қизларим?/сингилларим?
33 Унсин алланечук бўлиб кетди./Васильевнинг акаси Йўл-чи ҳақидаги гапларини эшитиб Унсин алланечук бўлиб кетди.

135-бет

- 5 келишини тушунтирди./келишини гаприб берди қизларга.
26 меҳнаткашларнинг/меҳнат аҳлининг

136-бет

- 26—27 лекин ўрисчадан сира хабарим йўқ,— /лекин, русчадан ўқиш-ёзишдан сира хабарим йўқ,

137-бет

- 5 *Рубрика*: III — йўқ.
9—10 конкада кета қолайлик./конкага тушиб кета қолайлик.
20 — шифохона./давохона,
27 тор кўчага/жин кўчага

138-бет

- 19 чир-чир/гир-гир
28 чақиб берамиз./чақамиз
39 У/Қиз

139-бет

- 10—11 урган эди./қаттиқ урган эди,
11—12 буй баробар отилди копток;/отилди осмонга копток;
20—21 Раъно Зумрадни дурадгорнинг қизлари билан яхшилаб таништириб қўйди./Раъно Оташ дукчининг қизи Зумрадни дурадгорнинг қизлари билан таништирди.
41—42 қизиқ воқеаларни эслаб кулишиб ўтиришди./кулгили воқеаларни эслашиб, роса кулишишди.

140-бет

- 9 бойлар золим./бойлар золим одамлар.
11 наф кўрмади-я./манфаат кўрмадия,
19 ўйнаб келасизлар./гаплашиб ўтирамиз.
24 ҳовлига кирганда/уйга қайтганда, пешин хийла оғган эди. У кўтаринки руҳ билан шод ҳовлига кирганда

143-бет

- 15 Шу пайт/шу аснода
16 мастер Аркадий Петрович/мастер
18 — Салом, ишлар қалай?/— Здрасти, как дела?
20 — Тузук,—/— Ничего дела идут.
26 ташлагач, ўрнидан туриб Аркадий Петровичга эргашди./ташлагач, «пошли» деди табассум билан ва ўрнидан туриб, (*сўзлар қолиб кетган*)га эргашди.

144-бет

- 21 ўтирарди./ўтирардилар.

145-бет

- 19 қовурма палов/палов

147-бет

- 1 солганимга/қурганимга
11—12 бу номаъқулчиликни!/буни.
12 дандонбозликни/номаъқулчиликнинг
33—34 Эшонхоннинг/Эшонхон

- 36 жиянларимникига/жиянларим ёнига
- 148-бет
- 7 мулла йигит./муллака,
9 бошини чайқаб./бошини сарак-сарак қилиб.
- 25—26 ғўр экансиз-ку,/ғўл экансизу,
31 бор денг? *дан кейин* — Эшонхон қиҳ-қиҳ кулди.
32 кўчасида, ака!/кўчасида ака! Сўнг жиддий деди.
34 бўлсин. *дан кейин* — Тўсатдан кулиб юборди.
- 149-бет
- 5 деди ичида у./ деди ичида ўз-ўзига у.
12 энди мана,/мана энди
18 янги шаҳарга,/городга
26 очиқ эди./очиқ.
36 силтаб ташлади:/жаҳл билан силтаб жавоб берди:
- 37—38 Унақа юримсак бўлма,/уйда ўтир,
- 150-бет
- 2 сотаману келаман,/сотиб қайтаман,
8 совчи юборганини/совчи келди деганини
14 ҳафақонлиги ошган,— *йўқ*
23 бора қол./ўзинг бора қол,
34 югура-югура ҳаллослаганича лаҳзада Эскижувага/югура-югура, кўчадагиларнинг барчасидан ўзиб, ҳаллослаганича Жувага
42 қулоқни битирарди./қулоқни қоматга келтиради.
- 151-бет
- 1 *рубрика II — йўқ.*
3—4 Юк ортилган/юкланган
8 оралаб бораётган Зумрад/Оралаб тез-тез юриб кетаётган Зумрад
22 ёд бўлиб қолган.../ёдимга кириб қолган...
25 Ҳазилни яхши кўрасиз.../ҳазилни яхши кўрасиз... Мен ҳам узоқдан кўрдиму, қочишни мўлжалладим, эплай олмадим. Учраб қолишини кўнглим ҳам сезган эди, деди қиз ичида.
- 152-бет
- 3 — Икки сўмга/— Тўрт сўмга
12 Иковлари/Иккиси
14 сўнг, бир пана жой/пастқамликда бир хароба голиб ўтирдилар.
30 чақа/танга
42 раҳматли отин/марҳума отин
- 153-бет
- 40 гапирди./узоқ гапирди.
- 154-бет
- 6 сўзлади./гапирди.
11 баҳраманд бўлса./∞ деди хўрсиниб.
31—32 дами ичида...— *дан кейин* — қиз шаҳло кўзларини сузиб, кўз ташлади йигитга.
38 куюниши/куйиб пишиши
39 — Мен/— Ман
43 четда ташвишли/жези ташвишли
- 155-бет
- 4 Умарали юрагидаги/Умарали оҳиста гапирди. У юрагидагини

- 20 Қутуламан?/қутулурман.
 33 сезді.../сезди у.
 35 Шайхантахурнинг тор *дан кейин* — Зумрад эшикдан кира солиб паранжисини бошидан юла айвон бурчагига отди. Бўшашиб дераза олдига ўтирди-да, ҳўнграб йиғлаб юборди. Эсанкираб тепасида ҳайрон турган онаси Зумрад йиғисининг сабабини тушунолмай гаранг эди
- 156-бет
 3 кўрпачаларда ўтиришибди,/кўрпачаларга ўтирган
 6—7 Устларида этаклари ерга сургаладиган/Буларнинг устида ерга сургалган
- 157-бет
 22 Узоқ гапириб томоғи қақраб кетган аълам бир/Ҳазрат аълам узоқ гапирди. Томоғи қақраб кетганидан бир
- 158-бет
 3—4 бири ҳомуш ўтирган Анвархонга/бири Анвархонга
 23—24 Энди чехраси хийлагинна очилган Анвархон қори ёқимли оҳангда шошмасдан, равон/қори ёқимли овоз билан шошмасдан, равон
 25 — Керенский/У Керенский
 26 етук, сиёсатга ўткир кимса./етук ҳуқуқшунос, сиёсатга ўткур кимсадир.
 29 Питербургда,/Питерда,
 36 йўқ эмас!/йўқ эмас, деб ҳар бир ишни олдиндан кўрмак кераклигини қайд этди қори.
- 159-бет
 6 У сўзини тугатаркан, йўталиб олди-да, чой ҳўплади./У бир йўталиб олиб, чойдан ҳўплади.
 14 Ҳорун-ар Рашид/Ҳорунул Рашид
 43 Хаста товуши/хаста чиққан товуши
- 160-бет
 15 Саидикромбой бир оқарди,/Саидикромбой нонемас бир оқарди,
 35—36 чўзсинлар!» деган даъват билан/чўзсинлар билан
 39 — Қори, хайр улуғ нарса,/— Хайрикор улуғ нарса,
- 161-бет
 9 йиғаман/юлурман
 31—32 хўмрайиб қўйди. *дан кейин* — Қимдир тағин аввалдан рус подшоҳларининг Туркияга ошиқлиги, кўз тикканлигини гапирди, олло таолло мусулмонларга ўзи мадад берур ислом мамлакатни ўз паноҳида сақлар, деди
 33 яна давом/узоқ давом
 36 ўтирарди,/сипойи ўтирарди,
- 162-бет
 6 гапи бу,/гапини айтаяпсиз,
 20—21 — гапни кесди аълам./аълам гапни кесди.
 24 давом этарди. *дан кейин* — хуш ҳиди бурқираган серғўш, қази-қартали палов келтирилганда меҳмонлар, хусусан уламолар мамнуният ва зўр иштаҳа билан лаганларга мукка тушдилар.
 29—30 йўл олдилар. *дан кейин* — Зумрад ҳовлининг ўртасида бир парча эски намат устига ташланган қуруқ кўрпачада палак тикар эди. Қиз дўппи ҳам тикарди. Жияк ҳам тў-

қирди, лекин гулкўрпа, палакларни тикишда мисли йўқ чевар. Оила фақир эди. Ота ва қиз ҳар қанча меҳнат қилсалар ҳам тирикчилик қурғур минг машаққат билан кечар эди. Шундай муштипар, фақир қизларнинг қўллари, кўзлари ва дилларининг меҳнати, муҳаббати, дарди билан яратилган нафис кашталар бойларнинг қизлари туғилган кундан бошлаб, уларнинг сандиқларида йиғила бошларди.

Зумрад кўзларининг нуруни тўка-тўка кўп хуноблик билан иш тикарди. Икки кўча наридаги машҳур сўкфуруш бой ёлғиз қизи туғилганда уни ўртоғи кепакчи нақ шу кеча туғилган ўғлига «бешиккетди» қилиб қўйган. Қиз энди уч ёшга тўлган. Онасининг бутун дарди; ташвиши қизга сандиқ-сандиқ мол-бисот йиғиш. У Зумрадининг таърифини эшитган ҳамон шоҳи ва ипакларни кўтариб келди ва эзмаланиб узоқ қийишиб, бир жуфт қозниқ лунги билан бир гулкўрпа буюриб кетди.

- 34—35 — дея ўйларди Зумрад./— ўз-ўзига шивирлади Зумрад.
36 ипакни топди. *дан кейин* — уф-уф, деди керишиб

63-бет

13 шамол/шамоллар

20 қўйган./қўйган эди.

26 бошига югурди. *дан кейин* кун пешиндан оғаяпти, қорин тиришиб кетди. Қачон пишади бу зормонда! Эй фалак!— деди Зумрад тутларни тера-тера

— Сабр туби сари олтин, пича сабр қил, қизим! мингиллади онаси, тандирдаги чўғларни қуруқ касов билан йиғиштириб.

Қиз иштаҳа билан тутни ошалар экан кинояли кулди:

— Сабр сизнинг қорнингизни тўйдиради, меники унга тўймайди.

- 29—31 Юзлари сепкил, кўзлари ғилайроқ, ориққина хотин тортинибгина/Тортинибгина қарши борган Зумрадни юзлари сепкил, кўзлари ғилайроқ ориққина хотин.
32 оёғигача диққат билан кузатар./оёғига диққат билан қарар

164-бет

6 иккиланиб қолди/иккиланиб турарди

13 ичкаридан шоша-пиша/тандир бошидан ҳовлига шоша-пиша

13—14 Айланиб, ўргилиб кўриша-сўраша кетди./айланай. ўргилай хуш келибсиз деб сўраша кетди.

16—17 — Манзураҳон/— Манзураой

38 имо қилди:/имо қилиб деди:

165-бет

31 шивирлади:/шивирлаб гапирди:

35 бу гапи/бу дегани

35—36 овозига/у овозига

43 Зумрад ранжиди./Зумрадининг эисаси қотди.

166-бет

2 Бир оз/бир он

6 тўсди./кесди,

- 19—20 хотирлаб кетмоқда эди./хотирасида борар эди.
 22 полициячилар/полислар
 35 тўла/лиқ тўла
- 167-бет
 9 отингиз нима?/исмингиз нима
 33 пойгароққа ўтириб/гиламчани четига ўтириб
- 168-бет
 9 кириб бордим./бориб кирдим,
 17 ўргансин манаман дегани ҳам./ўргансин бошқалар.
 32 секинроқ./эй кўп бақирма
- 169-бет
 11 Умидимиз катта,/умидимиз кўп,
 12 жонон қизлар./гўзал қизлар,
 23—24 кўзларини қисиб. *дан кейин* — Асли номим қўшмачи,
 ёдингизда бўлсин
 37 тақсир!/ҳазратим!
 42 — Атторнинг/ — Машҳур атторнинг
- 170-бет
 3—4 дарс беради./сабоқ беради
 6—7 сукутда эди. *дан кейин* — хийлада, найрангда ўзи ҳам
 югурдаги Эшонхондан қолишмас эди.
 7 чирпитдаги/четвертдаги
 37 — тайинлади Саидаҳмад./— кулади Саидаҳмад.
- 171-бет
 9 олди... *дан кейин* — Тагин айёрлик, хийла-найранг денгизга шўнғиди-кетди. Эшик аста сирли очилиб, остонада оқсоч пайдо бўлди. Кўзларида аллақандай айёрона табассум, омонатгина чўққайиб, қизнинг аҳволи ҳақида батафсил гапириб кетди.
 — Қиз, ҳолимиз ночор, ҳаётимиз оғир, игна билан тиркичилик қиламиз, деяпти. Лекин, иним ақли расо, оламда тенги йўқ гўзал қиз. Мундақасини, худо урсин асло кўрмаганман.
 — Қизга сиз, хола бойвуччаман, ўгилларим бадавлат, ҳозир боғда, денг, деб ўргатдим-ку, лақмалик билан сирни очиб қўйманг тагин,— деди Эшонхон сабрсизлаиб.
 — Тушунганман, айтганингиздай қиламан, сира ташвишланманг, иним, Зумрадни кўрсангиз, чор тарафга тикилиб-тикилиб қўяди. Ранги рўйимга қараб, нега муштипар аёлларга ўхшайсиз, бойвуччалар орасида сиздақасини кўрмаганман, нима бало, эрингиз золим бўлганми жудаям жафо тортган, эзилган кўринасиз, дейди-я. Фаҳм-фаросат зўр унда. Йўғ-э, эрим раҳматлик, вафот қилганига икки йил бўлиб, чумолига ҳам озор бермайдиган одам эди. Невараларим кўп, ҳаммаси шўх, эрка саҳардан то шомгача шулар билан олишаман, сира тинчлик, халоват йўқ. Далага даф бўлишдию пича тинчиб қолдим, дедим. Эшонхон илжайди: Сомса билан манти тайёрми? Кабобни зира-пиёзлаб бошлаб қўйганман. Ер-тўлада катта хумда яхши мусаллас, ичишига, ўзим ҳам умримда томчи тотиб кўрмаганман, ҳаром бўладия Ҳазрат пайғамбаримиз айтганларки, мусаллас ичганлар жаҳаннамнинг қаърига тушади.

Эшонхоннинг қовоғи солиниб кетди, папиросни қаттиқ сўриб бирпас тимрайиб ўтиргандан кейин:

— Бас, тақводорлик сизга ярашмайди, айтганини қилинг!— деди дағаллик билан. Сукутдан сўнг юмшоқроқ товуш билан давом этди. Мусаллас узумнинг суви, ҳалол нарса, чиқинг, дастурхон ёзинг. Мен боплаб кабобни тайёр қиламан. Оқсоч нафаси кесилган, кўнгли ғаш, ошхонага югурди.

- 35 чайнади. *дан кейин* — мунча таъми яхши экан — деди товушсиз шивирлаб.

172-бет

- 33 — хиринглади кампир/кулди кампир

173-бет

- 13 — Хафа бўлманг,/Хафа бўламан,

175-бет

- 10 бу ерга ташлаб,/бу манзилга ташлаб

- 17 шанғиллаб. *дан кейин* — Зумрад ялқовгина ҳаракат билан кўлига бир сих кабоб олди. Дуторингиз борми? Бир чертиб берардим — кўзларини учқунлатиб мулоим табасум қилди Зумрад — Вой, ўзим тасаддуқ, мен гумроҳнинг эсимгаям келмапти-я, сапчиб турмоқчи бўлди-ю, лекин гандираклаб, туртиниб, юриб охир ичкари хонадан дутор кўтариб чиқди оқсоч кампир. Зумрад жаранглаб кулиб юборди. Дутор кўнгилнинг ғуборини кўтаради. Қани эшитайлик, ўргилай.

Зумрад дуторни авайлаб созлади, бир-икки чертиб кўрди.

— Асл дутор экан, гумбирлашини қаранг,— деди қошининг имоси билан. Бирданига дуторни сайратиб нозик маъноли, ўйноқи бир куйни чала бошлади. Қиз майинлик ва ноз билан кўзлари сузук, берилиб чалар эди. Оқсоч бошини қимирлатиб, завқ билан тинглар, Гоҳ-гоҳ «Ўзим тасаддуқ!» «Садағангиз кетай?!» «Ўзим қоқиндиқ, барака топинг!» деб қўярди.

Зумрад бошқа мақомга ўтди, дутор пардаларидан оғир, ҳазин таъсирли бир куй янгради. Бу мунгли, ҳазин куйни қиз жуда севар эди. Оқсочнинг кўзларидан томчи-томчи ёшлар ажинли юзлари орқали юмалаб қуюлар, у юм-юм йиғлар эди. Кампир ўз ўтмишидаги аллақандай хотиралари билан яшар шу он, «ух!» «оҳ!»лар билан кўнгил ҳисларини ифода этар «тағин, тағин, отинчам!» деб ялинар эди. Зумрад тўрли ёқимли қўшиқларни узмасдан кетма-кет айтар эди.

Мусалласдан жиндай отиб олган кал офтобда, дераза тагида шавқ билан, бошини тебратиб, қўшиқларни тинглар.

Эшонхон буқиниб, ошхонадан ҳовлига чиқди. Ерга қадар қуйилиб ўсган бодом панасида, папиросни секин тортиб, қўшиқларни қизнинг ва дуторнинг сайрашини тинглар эди.

- 19 гапларини/қўшиқларини

- 25 — бойга югурди. *дан кейин* — Хумпар-эй!— деди бой жилмайиб.— Мисоли булбул-а — Топдингиз, ҳазратим, булбулнинг ўзи,— деди мағрурона керилиб Эшонхон,—

Зумрадхон ажойиб ҳофиз ҳам экан. Сизнинг жаннати базмларингизга муносиб малика — Падар лаънат оқсоч дутор чертишни жиндай билса эди, ҳозир бу пари рақсга ҳам тушиб кетарди.

— Бой ака, дуторчи сатанглар бисёр, аммо бу пинхон манзилга келтириб бўлмайди. Кўзларида маъноли имо билан давом этди Эшонхон.— Яна ярим соат сабр, жаноб, кейин кирасиз фариштанинг олдига, товушсиз кулди у. Бой жилмайди, индамасдан талтайиб жойига чўкди. Қиз ва кампирнинг базми авжи қизиган чоғи эди. Оқсоч майни тўкиб-сочиб, пиёлаларга тўлатади. Кўзларини сузиб, чайқалиб, қизга пиёлани узатади.

— Кўтаринг, қизгинам, шоҳона бахтга эришинг, қани ичайлик пиёланинг бирисини ўзи кўтаради.

Зумрад дутордан, қўшиқдан, мусалласдан ҳаяжонда, аллақандай ширин ҳислар тўлқинида.

— Хўп, бўлмаса ичайлик... Бўшатади пиёлани у, дуторни деворга суяб қўяди-да шод, эркин вазиятда кабобни пиёз билан ея бошлайди. Унинг энди фикрлари тутқич бермайди, чалкашган, лекин кўнглига қуйилган мусиқа мавжли, сирли бир рўё каби қучган уни.

Оқсоч ўзини ёстиққа таппа ташлади, кўзлари юмуқ сўзлари чалкаш, йиғламсираб гапирди.

— Чалинг, дуторни жонгинам... Ғарибман, бенавоман... Овозингиздан ўргилай, эриб кетдим.

Зумрад сапчиб ўрнидан турди, кампирнинг боши остидаги ёстиқни тўғрилаб...

— Вой, ўлақолай, сизга нима бўлди, опоғойижон? Ҳар кун ичаман, дори дедингиз, ҳар кун аҳволингиз шуми? Майли, ётаверинг, лекин... менинг ҳам кайфим бор... Пешонасини уқалади қиз.

Дераза тагида пусиб ўтирган кал оқсочнинг ётиб қолганлигини дарров пайқаган эди, шошилиб Эшонхонга югурди.

— Ростданми? Аблаҳ, пўстакфаҳм, беақл кампир!— сўкинди Эшонхон.

— Шилқ этиб йиқилди-тушди, мурдадай ётибди,— Эшонхоннинг қўлидан тортди кал,— Юринг, ўзингиз мўраланг-чи.

Иккови оҳиста биқиниб, деразага яқин келдилар. Оқсоч кайфи баланд, инграб ётибди, гоҳо ўқчиб қўярди. Зумраднинг ҳам кайфи яхши, дуторни тагин қўлига олган, оҳиста чертиб чалиб ўтирарди.

— Оқсоч нимани билади гофил кампирда, бир-икки пиёладан қулади қолди. Ақлли, доно, эркаклардай май кўтарадиган оқсоч керак бизга.

— Бўлмайди бу, лавапг, демадимми сизга! Ҳириллаб шивирлади кал.

— Эшонхон калнинг қулоғига оғзини яқинлаштириб шивирлади:— Боринг, хонага кириб, одоб билан, таъзим билан аввало салом беринг. Бекамиз озгина кайфи ошиб, маст бўлиб қолди, нариги уйга олиб чиқай денг суямалаб кампирни олиб чиқинг. Қизнинг кўзидан даф қилинг падар лаънатини. Ҳозир гилай холагиз келиб

қолади. Жиндай ёнбошлаб дам олинг, бемалол денг,—
ўргатди қалга ташвиш ва сабрсизлик билан Эшонхон.

Қал кўзларининг шилпиғини енг учи билан артиб олди-да, дадил йўрғалаб қизнинг олдига кириб борди:

— Ассалому алайкум оппоқ қизим! Хафа бўлманг, бекамизнинг ҳар кун аҳволи шу!... Оқсочни суямалаб олиб чиқишга уринди.

Зумрад дуторни ўзига пана қилди, одоб билан сукут-да юзини терс бурди.

— Айбга буюрманг, қизим, оппоғим, ҳозир гилай холангиз келиб қолади. Дуторни эрмак қилиб ўтиринг. Мен ғариб отангизни сел қилиб юбордингиз.

Қал бир силтаб тўнғиллаб кампирни елкасига кўндаланг ташлади-да, нимадир пичирлаб чиқиб кетди.

Қиз бирдан хафа бўлди. Кўнглига оғир ғашлик чўкди. Бир онда хушёр тортди. Унинг мастлиги, шодлиги барчаси тутундай таралди, кўтарилди кетди. Дуторни ерга думалатиб дастурхоннинг бир четини кўтариб таомлар устига ташлади, ғамгин, паришон, эзилган ҳолда узоқ сукутда қолди.—

176-бет

2 қалт-қалт/дағ-дағ

20 қараб қўйди/боқиб қўйди

30 ҳамма эшиклар/барча эшик

177-бет

36—37 чўмган, кўнглидаги муқаддас ишқи, ишқдаги поклик,
/чўмган кўнглидаги муқаддас ишқдаги поклик,

178-бет

14—16 Бой уни енга олмасди, енга олмаслигини ўзи ҳам билар эди. ∞ авради./Зумрад энди музокарага киришган эди,

лекин бой уни енга олмайди, енга олмаслигини ҳам ўзи яхши билади. ∞ аврайди қизни.

19 ўтирайлик. *дан кейин* — Дуторни шундай чертасизки, ақллар лол бўлади, рақс бобида париларни йўлда қолдирасиз. Мен кўп ўйинчиларни кўрганман, лекин сиздақасини асло кўрмаганман. Бир кўрдиму ақлу хушимдан айрилдим, сиҳрлаб қўйдингиз.

20 Зумрад қанча хушёр бўлса-да, юзлари лоладай/ майнинг таъсирида юзлари лоладай

21 сузилган эди. *дан кейин* — Бой минг хушомадлар билан тутган пиёлани қўлига олди, қиз бир лаҳза иккиланди, тўсатдан дастурхонга қайтадан қўйиб қўйди. Бой ичишга қистади. Ялинди-ёлворди

22 бир қатра ҳам ичмайман,—/зарра ичмайман,

25 виждон қани? Йўқ, йўлимни тўсманг, уйимга кетаман. / ∞ бу қандай жиноят, жон ака, уйимга кетай, яхшилингизни унутмайман... Хўрсиниб ялинди қиз.

26 кетаман. *дан кейин* — Шу пайт кал чол катта хитой лаганда буғи бурқираган манти олиб кириб дастурхонга қўяркан, қўрқа-писа кўз қирини ташлади қизга, каловлаган ҳолда шоша-пиша ташқарига югурди. Бой ҳирси тошган ҳолда, қайта-қайта қизни май ичишга қистади, бир дақиқа бўлсин, бой олғир кўзларини қиз чеҳрасидан, унинг латофатидан узгиси келмайди. Ужар қиз. «Асло

443

ичмайман!» деб кескин рад этарди. «Зинҳор ранжитманг мени!» деб ялинди. Зумрад мантидан озгина чимдиб то- тиган бўлди, кўзларини ердан олмай сукутда ўтирди.

Бой қовоғи солиқ ҳолда бир-иккита манти еди, кейин кулимсираб тагин бошлади хираликни:

— Попуккинам, шу лаззатли мантидан энг, маза қи- ласиз, ошпаз қийиб юборибди!— Пиёлани икки-уч дафъа тўлатиб, устма-уст бўшатади. Ҳирс оловида ўртанган бой кулиб оҳиста ўрнидан турди-да қизнинг ёнига ўти- ради.— Тўрам, шилқимлик сизга ярашмайди, ишратин- гиз учун хурилиқо хотинларни топсангиз бўлади, лекин мен номусимни сақлай оламан!»— деди дадилланиб Зумрад.— Олтин-кумуш, молу мулкнинг асло даркори йўқ менга, бой ота, туринг ҳовлига чиқинг!— кескин ва ранжиган оҳангда гапирди. Бойнинг кайфи баланд, қиз- нинг орқасини силаб-сыйпаб тагин гапга тушади. Зум- рад сесканиб, орқага силжийди, бутун бадани жимир- лаб, уни шақ-шақ титроқ босади.

Бой бахт-толе ҳақида талай гапларни сўзлайди. Нин- ҳоят тоқатсизланган Зумрад ўрнидан дик этиб туради- да, иккинчи кўрпачага ўтиради.

- 27 Қиз ғоят/У ғоят
28 юборгуси келарди./юборгуси келади.
33 жирканиб./жеркиб.
33 Виждон, инсонийлик/виждон, шафқат, инсонийлик
42—43 мен билан. *дан кейин* — кейин дуторни чертиб кўнгилга ёқадиган қўшиқлардан айтиб берасиз. Қани олинг — ту- тади қизга бой мусалласни.

179-бет

- 4—5 Атрофга телбалардай жонсарак ҳолда термуларди қиз, /Термуларди қиз атрофга, телбалардай жонсарак ҳолда.
8 тутди, ∞ уринди./тутади ∞ уринади,
9 Қиз пиёлани/қиз ўқчиб, пиёлани
9 юборди. *дан кейин* — Ҳирс-эҳтиросдан тўлганган бой қиз- нинг ёноғидан бир ўпадаи.
10 бой ∞ олди холос/бой ота! ∞ олади холос
11 Бошини чайқаб ўрнидан турди.— *йўқ*
11 ўрнидан турди. *дан кейин* — У энди бошини қуйи солиб, кўнглини кемирган ваҳимали фикрлар билан эзилган ма- юс ҳолда дуторни аста чертди. Бой қизнинг юзига тер- мулганича зарб билан дуторни тинглар, қиз кўзларининг жилваси, киприклари, қошлари, бутун латофатини то- моша қилиб тўяолмасди.— Ҳуснингиз офати жон!— деб бошини тебратди:— қани, нозу ишвали, ишқий мақом- дан чалинг жонгинам!
Қиз қўшиқ айтишни истамаган бўлса-да шу пайт унинг кўкси алам чангалида эзилиб кетганидан торс ёрилгундек бўлди, тўлиб-тошган дард чайқалиб кетди.
У қадимий бир ҳазин лапарни оҳиста айта бошлади.
Зумрад энди ўзининг ҳақиқий тутқунлигига ишонган, ичдан синиқлик ҳис этар эди. Бўлди, азизим, чарчадин- гиз — кесди қизнинг қўшиғини бой — жиндай краватга чўзилиб, дам олинг, Ман сизга бир ширин шарбат кел- тирай, ичиб ҳузур қиласиз. Унутинг, маликам, бу дунё

гамини, шу хилват манзил сиз учун ясалган жаннаг. Олтин деган нарса, билсангиз энг аъло хазинаки, нима хоҳласангиз сиз учун ҳамма нарса тайёр. Бирпас чўзининг, шарбат сизга ором беради, жиндай ухлайсиз.

Қиз нафратланди энтикиб, қалтираб кетди. «Бу қандай шармандалик!» деди ичида бўғилиб. Қалби аламдан зирқиради. У ҳушёр сергак бўлишга тиришади, мастликни енгилга уринади. Қайғу аралаш аллақандай ҳислар, туйғулар оғушида хомуш, бўшашган... кўз олди қоронғулашган, хушсиздай сезади ўзини. Бой бир арава эт гавдасини базўр кўтариб, ўрнидан турди-да ҳовлига чиқиб, эшикни қия ёпди. Дераза олдидан узоқлашиброқ, овозини пасайтириб чақирди.

— Ҳой Эшонқори бери кел!

Эшонхон дарров пайдо бўлди, дарахтлар орасидан, аллақаердан шўнғиб чиқди у.

— Тақсирим, кўнглингиз очилдими?

Бой овозини яна пасайтирди.

— Шайтон қиз, ҳеч эплаб бўлмайди. Ҳар мақомда гапириб кўраяпман, бас келолмайман. Ишкофда ликёр бор, олиб кел чаққон!

Эшонхон йўргалаб югурди. Лаҳза ўтмасдан бир шиша ликёрни бойга тутқазиб деди:

Ижозат берсалар, жаноблари, ўзим гаплашай Зумрадхон билан. Шу кошонанинг бекаси бўласан, зарга ботасан дейман. Кўнмаса-чи, бир пўписа қиламан.

Бой бир он сукутдан сўнг, йўқ деб бошини қимирлатди. Бир чуқум палов тараддудини кўр!— деб меҳмонхонага кириб кетди. Саидаҳмад Зумраднинг ёнбошига ўтириб, шишани очди. Яна ўзининг бачкана чучмал гапларидан бошлаб, икки кичик пиёлага ликёрни тўлатди.

— Мана дилбарим, сизга муносиб шарбат майларнинг асили шу. Бирга ичасиз, дилкашликни бошлайсиз.

Зумрад бойнинг қўлидан пиёлани олиб дастурхонга қўйди.— Пайғамбаримиз айтганларки, шароб дўзахнинг калиди — деди дадиллик билан.

Бой кулиб юборди. Бошини чайқаб ўрнидан турди.

181-бет

27 бошини янчамиз/янчамиз бошини

42 қуюлиб кетди. дан кейин — Гапир, қайда қолдинг,— деди онаси бошига келиб.

Зумрад индамади, узоқ сукут қилди, айтсамми, айтмасамми, деб иккиланди.

— Зиёфат қуюқ бўлди, чарчадим, ойи,— деди қиз ёстиқни қучоқлаб. Пиқ-пиқ йиғлар эди.

Онаси ҳайрон бўлиб, бир лаҳза жим қотиб қолди. «Дарди бор қизимнинг, тангрим ўзи асрасин!» деди ичида. Букчайиб қизнинг юзига термулар экан, димоғига мусаллас ҳиди урилди. Кампир ғазабдан қалтираб кетди.

— Нима гап ўзи, ичдингми! Ер юткур жувонмарг. Уят, номус қани, шарнат қани, кофир?!

Қиз жавоб бермас, кўзларидан аламли ёш қуюлар эди фақат. Узоқ сукутдан сўнг хўрсиниб, титроқ овоз билан жавоб берди. Ойижон кечиринг, ёмон бўлди, қиз-

лар билан жиндай ичган эдим. Бойларнинг ҳаёти шу!
Жон оёи, отам билмасин, йиглаб ялинди қиз.

— Кир кўрпага, гумдон бўл!— бўғилиб жеркди она-
си. Шарият, дин оёқ ости бўлди, охир замон шу, йи-
глаб айвонга чиқиб кетди она

182-бет

- 9 жавонга/шкафга
33 чиқиб кетди./ҳовлига чиқди.
33 чиқиб кетди. *дан кейин* — У Бешёғочга борганда кўнка
энди жойидан қўзголган эди, орқасидан югуриб, сакраб
зинасига чиқиб олди. Пиёнбозорга етганда Эшонхон кўн-
кадан тушди. Бозорда кундузги говур-гувур йўқ, бир
сидра дўконларда чироқ, сокин, шовқинсиз савдо давом
этарди.

183-бет

давра қуришди./давра қуриб ўтириб олишди.

185-бет

- 4 қоқамиз. *дан кейин* — йигитлар гур кулдилар.
5 хипча бел камзул/тор камзили
18 ожизман. *дан кейин* — Лекин бир нарсани демоқчиман-
ки,
22 илжайди/кулди аттор
27 ё ўн/ёхуд ўн
27—28 — Улфатларнинг ҳаммаси бирваракайига маҳлиё/Улфат-
ларнинг бари бирваракайига ошиқи мубтало
31—32 гаплашдилар... *дан кейин* — уч кун муқаддам, оқшом,
Булбул бизнинг меҳмонхонага кўнган эди,— маст кўзла-
рини сузди Алихон. Булбул билан якка ўзим эдим. Та-
омлар сероб, ...май тошқин... кўйинг-чи, базмде! Бойвачча-
ларнинг нафаслари ичларига тушиб кетди, баъзилари
ўқрайиб, баъзилари анграйиб қолган эди. Анқонинг уру-
ғими-э?! дўнғиллади Қамариддин бойвачча. Қайфи зўр
эди унинг шу чоқда.— Ҳар бир баччалар борки, Булбу-
лингиздан қолишмайди. Қайфи ошиб қолган бойваччалар
алжий бошладилар. Бетамиз, кўп ножўя, фисқу фужур
гапларни тоза чайнашди. Ниҳоят чарчаганларидан сўнг
официантни чақирдилар. Бойваччалар чўнтаklarини узоқ
кавлаштириб, пулларини санашиб, «сан бер!» «Мен ке-
йин берарман»... деб бир-бирига тоза хиралик қилишди.
35 қолган эди. *дан кейин* — Ичкари, ташқари қоронғуликка
ботган милтиллаган бирон чироқ йўқ, ҳамма уйқуда...
тор ҳужрада якка ўзи... Папиросни сўриб, дам у бурчак-
ка, дам бу бурчакка юрди. Унинг илинжи ичкарида
«оппоққина, дўмбоққина... ўзимнинг паризодим... деди
шивирлаб, кейин ташқарига чиқди. Оёқ учиди юриб.
йўлакка яқин борди, юраги ҳаяжондан гурсилларди.
Эшик ичкаридан занжирланган. Шу тобда девордаги
шув этиб тўкилган тупроқ Эшонхонни чўчитиб юборди.
Эшонхон ўзига келиб улгурмай, таппа ерга ўзини таш-
лаган мушук ўша заҳоти қаёққадур ғойиб бўлди.
Эшонхон ҳовлини бир айланиб ўзини бир оз босиб
олди-да, отхонага ёндош ҳужрага, Қоравойнинг олдига
кирди. Отбоқарнинг қаттиқ хурраги билан, беда чайна-
ётган отларнинг қурт-қурти гўё ўзаро рақобатда эди.

— Ҳой тур, чилтон Махсум!— қичқирди Қоравойнинг бошида туриб маст Эшонхон. Чўчиб уйғонган Қоравой қоронғида ҳеч нимани тушунолмади довдираб қолди. Эшонхон хириллаб кулди, ҳазил-ҳузул қилиб ундан-бундан гап сўради.

— Оғайним, ичганмисан, димоғимга сассиқ бурқитиб юбординг-ку?— капига нос тўкиб оғзига қоқди Қоравой.

— Қорагина, лўппигина жувон оқсоч чиқмадими? Ошигинг чикками, пукка, беҳаёлик билан хириллаб сўради Эшонхон.

— Йўқол-э, дардисар, ёт ухла, манким, оқсоч ким, тентак!

Эшонхон ўз илинжи билан турарди. Бир неча дақиқадан сўнг сирли говуш билан сўради:

— Маликам танҳо ётгандир, ишим бор эди...— тутилиб қолди у. «Туп» деб носвойни ташлади Қоравой:

— Нима иш эди, айт?— сўради овозини пасайтириб.— Ҳаммаси, менга аён, ошиқлик чикора сизга?!

Эшонхон асабий эди, лекин индамади.

— Хоним ясаниб-тусаниб оталариникига кетдилар, ўзим элтиб қўйдим. Эрта уйда бўлади, бас тинч қўй мени!— жойига ётиб кўрпани бошига тортди Қоравой.

Эшонхон ҳовлини бир оз айлангач, хонасига кириб, даф бўлди.

186-бет

12 Садриддин/ҳазрат Садриддин

187-бет

42—43 Ба уштур мурғ гўянд, ки бор каш, мегўяд: «Мурғам», гўянд кипарвоз кун, мегўяд: «Ман уштурам»/— Бешўтре мўрғ гуянд боркаш, гуяд мўрғам, гуянд парвоз кун, гуяд ман шўтрам.

188-бет

1—2 «Қушман», дебди, уч десалар: «Туяман», деган экан /«Қушманку» дер эмиш, йўқса уч, кўрайлик десалар, «Ман туяман», жавоб қилармиш.

190-бет

22—23 ёқимли аёл./ёқимли, пок, озода аёл эди.

43 — Кечаси бафуржа сўзлашурмиз, бегим:/Кечаси иккимиз қолганда бафуржа пинҳон сўзлашурмиз, бегим...

191-бет

28—29 аз жавони то пири, аз пири то бакай дегандек/аз жу-вони то пири, из пири то баки?!

31 Аълам/ҳазрат

192-бет

13 — Шин-шин ∞ зод-зод, бўлди озод!/«Ширин-ширин ∞ «бот-бот, қилинг озод!»

21 «Озод!»— деди ранжиган бир оҳангда./«Озод қизлар!»— Ҳа ростдан, асал бор эди-ку, деди ўз-ўзига ва тағин сандуқни очиб мукка тушди.

Садриддин аълам намоздан кейин меҳмонхонада, бошига така кийиб тўрга ўтирди.

34—35 Мўминигина бир кўнчи йигит гапирарди.— йўқ

- 193-бет 4 Отинойи/Отин биби
- 195-бет 42 У муфтига ҳужум қилди:/муфтига ҳужум қилиб,
- 196-бет 2 У буни қайд этиб./Мажлисдаги мударрислар муфтига ва аъламга масаланинг нозиклиги ва муҳимлигини қайд этиб,
20 рубрика: III/II
- 197-бет 17 ҳамон очиқ чеҳра билан/ҳамон кулиб
36 маъқуллади: *дан кейин* — Пул керак-да, қорачақа қур-ғур йўқ
42 кулди:/кулиб юборди:
- 199-бет 7—8 Нима қиламиз? *дан кейин* — қозига арз қиламизми?
25 Ураб тутатди. *дан кейин* — хомуш ўтирди у.
- 201-бет 20 эшитгиси келди./эшитгиси келарди.
40—41 тирикчилик хархашаси. *дан кейин* — нонимиз зоғора, ошимиз атала, дея зорланардилар.
Мўмингина бир кўнчи йигит гапирарди.
42 бой кўнчилар *дан кейин* — У бойлар ва бой деҳқонлар ҳаёти билан фақирлар, меҳнат аҳли ҳаётини таққослаб узоқ гапирди.
- 202-бет 18 хайрлашдилар... *дан кейин* — Умарали мадрасага қайтганда, кеч тушган эди. Ҳужра қоқ, ейишга ҳеч нарса топилмас, фақат кичик халтача тагида бир сиқимгина гурунч бор.
Қорин оч. Бугун сийнаси ғамга тўлиб тошган. Умарали паришон ҳолда юпқа пўстакка ўтираркан, қўшни ҳужрадан Ҳуррам Маҳдум келиб кирди:
— Бугун сира кўринмадингиз, қайга бордингиз?— сўради у тўнгилаб.
Умарали истамасдангина бир кичик иш билан чиқиб келганлигини айтди. Маҳдум Умаралига хўмрайиб бир қараб олгач, токчаларга кўз югуртирди. Халтадаги гуручни кўриб чеҳраси бир оз ёришгандай бўлди. Тимирскиланиб тагин изланишга тутинган эди. Умарали пичинг билан деди:
— Томчи мой йўқ, излаб овора бўлмангиз. Ҳартугул гуруч топилди. Камнада бир ҳовуч мош бор, қўшнилardan қатра ёғ топилгудай бўлса, халимдай мошкичири тайёр қилурдим,— халтани қўлига олиб деди Маҳдум.
— Гўшт ҳам изларсиз?— сўради кулиб Умарали
— Қани бир жаз гўшт бўлса, майли бегўшт ҳам ҳалқумдан ўтар дейман, киноя билан жавоб берди Маҳдум ва мамнун ҳолда шошиб чиқиб кетди. Ҳужрада танҳо қолган
- 27—28 турли тараққийпарвар демократик/турли демократик
32 орзу-умидларимиз/орзу-умидлари
- 203-бет 3 Жаноблар!— деб сўз бошлади у./у аввало

- 13 ислоҳидир.—/ислоҳидир — деди нотик.
 13 Нотик шу масалага/кейин у шу масалага
 18 унутганмиз./унут бўлган.
 19 учратмоқдамиз./ ∞ деди нотик.
 23 шарт./шартдир.
 25 шу масалани/бу масалани

204-бет

- 4 кейин йўталиб/кейин бир йўталиб
 6 ёғдирди./ёғдириб ташлади.
 30—31 дея ҳайқирардилар./дея қаттиқ ҳайқирардилар.
 35 лозимдир./шартдир.

205-бет

- 8 Садриддин аълам/Садриддин аълам ўриндан турди,
 18 гапиргач, аҳволи/гапиргач, Умарали аҳволи
 20 бир маромда вазмин/бир қадар текис вазмин
 26 Аъламининг ранги қув ўчди./Ҳазратнинг ранги қум ўчди.
 37 аъламининг/ҳазратнинг
 39 шивирлади у/шивирлади

206-бет

- 5 рубрика: II — йўқ
 14 трамвайда/конкада
 34 уларни ичкарига/буларни амил-тапил ичкарига
 40—41 йиғилган.../йиғилган, сизни кутадирмиз.

207-бет

- 22 бўлса.— Тиржайиб/бўлса.— Йигит тиржайиб
 26 ер эгаси./заминдор.
 31 заҳарханда қилди яна/кулди яна

208-бет

- 12 раҳматли бувам./марҳум бобом.
 13 — деди ижирганиб Қамариддин ва/— кинояли кулди Қа-
 мариддин ва
 13 югурди. *дан кейин* — Бойваччалар тутилмаган қизиқ-қи-
 зиқ гаплардан айтишиб, гапдан ҳам, овқатдан ҳам оғ-
 зилари тинмай ўтирдилар
 16 олдига/ёнига
 23—24 Хотиннинг эзмалигидан энсаси қотган бой тўнғиллаб
 алланима деди-да, мақсадга ўтди:/Хотиннинг бидир-би-
 диридан энсаси қотган бой алланима деди-да? ўз мақса-
 дига ўтди:
 26 марта/дафъа
 28 дастурхон туг, *дан кейин* — қитдай сабр қилинг, ҳозир
 ишим кўп, дадаси,— деди хотин лоқайдлик билан. Бой
 жаҳлдан қизариб кетган эди:
 — Падар лаънати. йўқол, кўзимга кўринма!— қич-
 қирди хотинига ва патнис ташиб югуриб юрган хотин-
 лардан бирини чақирди. Қалтираб, оқариб кетган бойвуч-
 ча ичида эрнини бир қарғаб олгач, шивирлаб деди:
 — Бўлди, шовқун кўтарманг.
 31 Бадриддинбой катта носқовоқдан/Бадриддинбой хотини-
 га индамади катта носқовоқдан
 41 Йигитча хомушгина:/Нима дейишини билмасдан бир
 он қотиб қолган йигитча, хомушгина

209-бет

- 8 ўтирди./у ўтириб, ука, «мумкин бўлса чой!» деди чой-
нак кўтариб югуриб юрган бир йигитчани тўхтатиб.
- 19—20 Пешона терларини артди у.— Ҳаво жудаям исбдими
ланж қилапти./— Ҳаво жудаям исбдими, ланж қила-
пти,— пешона терларини артди у.
- 210-бет
11 Жомеда/думада
12 Мислсиз/михдай
34 асабийланиб/асабий тортиб
- 211-бет
3 ялаб/чайнаб
36 ҳам койиб./ҳам ранжиб.
- 212-бет
17 чиқиб кетдилар. *дан кейин* — Умарали — кўчада енгил
тортди, бўғилган каби тўйиб-тўйиб сўлиш олди; У хаёл-
лар қююнида борар, бўлиб ўтган можародан асло пушай-
мон бўлмаган, иззат-нафси ҳам ранжимаган фақат ин-
сон аталмишлар орасида шу қадар қабиҳ қиёфалар бор-
лигидан эзилар, ўзининг эса бундайлардан узоқлиги би-
лан шодланар эди. Орқадан етиб келган зиёли йигитлар
Умаралига офарин айтишиб, ҳақиқий ҳур замон бўлган-
нидан кўнгилдагини қўрқмасдан айтавериш имконига
етганликларини, бойларнинг шундай фоже кирдикорлари
кўплигини сўзлаша-сўзлаша кетдилар.
Дўстлар бирин-кетин хайрлашиб тарқалишди, Умар-
али руҳида енгиллик, гурур билан мадрасага, ўз ҳуж-
расига кирди.
- 19 ўтирар эди./ўтирарди.
32 севар эди./севарди.
38—39 дерди қиз — *йўқ*
- 213-бет
2 ёгар эди.../ёгар, дўкон олди ҳамиша тоза шипирилган,
қалин сув сепилган бўларди.
5 келмас эди./узгиси келмасди.
17 қилар эди./қилар:
18 кўринса керак. *дан кейин* — дер, сўнг бир оз ўйланиб қў-
шиб қўярди,
23—24 гарқ бўламан./гарқ бўлиб кетаман,
29 кўринар./кўрinnaди,
29 лаҳзада ўзини/лаҳзада
30 сезар эди./сезади ўзини.
32—33 дея ўйланиб қоларди/ўйланиб қолади
37—38 кўнгил истамаган бойваччага узатиб юборишларини,
/кўнгил сув ичмаган бойваччага тегиб кетишини
- 215-бет
12 хушбичимлиги, кўркамлиги,/гўзаллиги,
217-бет
17 гавҳар кўзли/гавҳар тошли
35 ҳисобланмайди. *дан кейин* — машҳур эди у
- 218-бет
8 ўраб олган эдилар./ҳалқалаб олган эдилар.
- 219-бет
34—35 жонбозлик кўрсатаётганини,/жон куйдираётганлигини,
220-бет.

15. давом этди. *дан кейин* — Унинг нутқида дабдабадор иборалар йўқ.
- 221-бет
28 гапирди. *дан кейин* — Нотиқ терларини артиб жойига ўтиргач, папирос тутатди.
- 222-бет
6 меҳнаткашлар йўлига гов/бизнинг йўлга гов
7 ишлари/уларнинг ишлари
8 Мастеравойлар ҳам/кейин улар ҳам
11 Бутун ҳокимият Советларга!«Вся власть Советам!»
13—14 ўттиздан ошган, бодом қовоқ, тўладан келган бир ўзбек /Тўсатдан бир ўзбек
19 Ёғ заводининг/зиғир ёғ заводининг
20—21 деди тағин бир киши./кулди тағин бир ишчи.
28 сўзлаб кетди:/сўзида давом этди:
39 айёр/ғирром
- 223-бет
5 тўғри келмайди!.. *дан кейин* — йигит минбардан тушиб кўзларини лўқ этган ҳолда бир четга бориб ўтирди.
10 Яшавор, барака топ./— Офарин, барака топ.
24—25 Қиздан сўради Унсин./қиздан кулимсираб сўради Унсин.
26 Гуласал,—/Асалхон,—
- 224-бет
4 пачақ/пачоққина
26—27 чандиқ-чандиқ/ҳаммаси чандир дейишади,
38 ҳурилиқо қизлар!—/ажойиб ҳурилиқо
- 225-бет
11—12 яна четга бурди юзини/секин одоб билан салом бериб, яна ∞
16 кўшинининг қизи Гуласалхон/қўшим, Гуласалхон
17 ўртоғини/кулимсираб ўртоғини
28 намат тагидан топиб/намат тагидан калит топиб
- 228-бет
3 бошдан Муниса хола/бошидан Раънони онаси Муниса хола
- 229-бет
2—3 гуркираб ўсиб ётган ўсмдан/шапалоқдай-шапалоқдай бўлиб ўсиб ётган ўсмдан
- 230-бет
7 бўлмаса/йўқса
13 ялингандай оҳангда./ялинган нозли оҳангда.
15 — Қизлар, *дан кейин* — Валя кулиб юборди
26 Валя қизларга/қизларга
- 231-бет
1—2 Ўртоқ, ўзинг/Раъно сенинг ўзинг
- 233-бет
1 ўқирди./ўқийди.
26 топилганлигини ҳажв қилган эди:/топилганлигини ўқий-ди:
35 қаҳ-қаҳ уриб кулди./қаҳ-қаҳ кулди.
37 Сидқий шеърлари қамчиловчи/Сидқий узоқ ўқиди, шеърлар қамчиловчи
- 234-бет
2 министрларнинг/вазирларнинг

- 5 кетма-кет ўқиди./кетма-кет узмасдан узоқ ўқиди.
 7 ташаккур билдиришди./ташаккур дейишди.
 11 беради./берур.
 21 ожиз./ожиздир.
 25 Хуррам./Махдум,
 27 битилибдурки./битилмишдурки,
 29 гапирди у./гапирди Махдум.
 35 шоир./шоир Сидқий.
 36 Умарали сўзни бергуси келмасди./Умарали сўз бергиси келмасди:
 37 — Ҳақиқатни/ўғри, ҳақиқатни
 37 тақсир./тақсирим,

235-бет

- 13—14 баҳодирлар!»/баҳодирларга!»
 14 чақибди/чиқибдур,
 21 ишонаман./ишонурман,
 26 тинглардилар./тинглардилар, лекин
 34 Хуррам Махсумга/Махдумга
 37 чақирадилар!—/чақирадурлар!»
 38 ажабланиб/ажабо дегандай
 41 эшикни аста итариб./у аста итариб,
 42 янги олабайроқ/олабайроқ янги
 43 аълам/ҳазрат

236-бет

- 5—6 аъламга, сўнг мударрисларга./ҳазратга, сўнг мударрисларга назокат ва таъзим билан.
 13—14 қимирлатиб, тасдиқладилар./қимирлатиб, ҳазратни тасдиқладилар
 27 Энди ўзини босиб олган Умарали./Умарали энди ўзини босиб олган

237-бет

- 3 хужрасига/ўз хужрасига
 6 лойқатишяпти,—/лойқалатяпти,
 22 Янги шаҳарга./городга
 23 мажлисга жўнади. *дан кейин* — Жадидлар, калтадум зиёдилар беҳад кўпайган, модомики шундоқ экан, Умарали ёлғиз эмас, пича сабр лозим. Ҳазонини унутмасмиз, фурсат келур, ўйлаб қўйгандурман, кўча-куйда эшакка терс миндириб, юзини қорага бўяб, сазойни қилгумиздур. Мударрислар тиржайиб, мамнуликларини билдириб, ҳазрат «Ё олло!» деб ўрнидан қўзғалди, саркотиб Шарофиддин домлани чақириб, турли юмушларни буюрди, мударрис ва уламоларга тегишли вазифаларни топширди; ёнига ноиб мударрисни олиб, городга дума мажлисига жўнади.

Ранги ўчган Умарали хужрасига ҳаяжонда кириб, жойига ўтирганда, Сидқий махсум савол имоси билан қараган эди. Умарали асабий кўринса-да, у гўё елкасидан оғир юк қулагандай, кўнглидаги тугуналари ечилгандай, енгил ҳис этди ўзини. Бир неча дақиқа сукутдан сўнг, Умарали бутун воқеани киска сўзлар билан шоирга айтиб берди. Сидқий махсум «Ёмон бўлибди-ку, астоғфирулло!»— деди ичида, аммо индамади, бошини қуйин сол-

ган ҳолда ўтирди. Кейин юмшоқ мулоҳим товушда га пирди:

— Иним, чакки қилибдурсиз, мадраса бизда дини-мизнинг муқаддас макони уламолар қавмининг раҳнамо-сидур. Каминага ҳам аёндурки, бу зотларнинг орасида кўрлар бордур, аммо ҳақиқий уламолар юксак табарруқ зотлардур. Замон ўзгарди, ҳуррият, мусовот офтоби осмонимизда аён бўлди. Ислоҳ байроғимиз — энг олий шиоримиздур, буни асло унутманг, иним! Сидқий Махсум тагин бир оз наснҳат сўзларни айтгач, дафтарларини йиғиштириб матбаага боражагини, зарур бирмунча юмушлари борлигини гапирди ва хайрлашиб чиқиб кетди.

Умарали бир он хомуш ўтиргач, аста ўрнидан турди, салласини ихчам ўради-да, оппоқ енгил яктагини кийди, ҳужрасини қулфлаб, тез юриб, мадрасадан чиқиб кетди.

Умарали Жувада бир зум тўхтади, «Қаерга борай» сўради ичида «уйга, фақат уйга!» жавоб қилди ўз-ўзига, шахдам юриб уйи томон кетди.

30 билан самимий/кулимсираб самимият билан

238-бет

8—9 эшитганларини сўзлади./эшитганларини кейин жилмайиб деди:

26 биламиз./билурмиз.

30—31 деди Умарали/кулимсираб деди Умарали

38—39 думалатамиз./қулатамиз.

239-бет

4 очик йигит/ ∞ чапандироқ ∞

10—11 тунукасозлар/тунукачилар

18 таъзим билан. *дан кейин* — соат олти бўлган чамамда. Сўнг бир онгина сукут қилиб ишонч билан деди, меҳнат аҳли энг асл кишилардур, албатта бахт йўлини топура-лар. Ҳаммаси ўрнидан туриб, «хайр, хайр, келиб турсин-лар!» деб хушлашиб қолди.

21 *рубрика*: III — *йўқ*

23 ҳовлисига кирди. *дан кейин* — у жуда очиққан эди.

26—27 Жамила/Қумрихон

32 — Қўшнимизликкида./қўшнилариликкида,

35 Жамила ўчоқ бошига югурди./Қумрихон, ниманг бор ейишига, қорин гўё ипёз пўсти, келтиричи бирор нарса,— сўради Умарали.

— Улақолай, шунчаюм очиқдингизми? Гўштсиз қайла-миз бор, майлими, ака?

Қумрихон жавобини ҳам кутмай ўчоқ бошига югурди.

240-бет

16 оч қолмасди-ку./оч қолмайди-ку.

18 оқардим.../боқиб ўтирардим...

36 еди.../еди, лаганини сидирди.

38 туриб ичкари кириб кетди/ошхона томон кетди

42 эслайман.../ёдимга олурман...

241-бет

16 ичкаридан чиққан/ошхонадан югурган

18 Ия, ия!.. Буни қаранг, уйда экансиз... Ўтган гал ҳам уй-да эдингиз...— деди поччаси кўришиб.— *йўқ*.

- 19—20 Бормайсиэ, иним, мулла бўлиб кетдингиз, оббо, биздан айрилиб кетмасангиз дейман,— Бормайсан, иним, мулла бўлиб кетдинг, оббо биздан айрилиб кетмасанг дейман.
25 Жамила/кампир

242-бет

- 1 тилаш ниятидаман./тиламоқ ниятидаман.
26 етказаман./етказурман.
27 суҳбат қизиди./суҳбат узоқ чўзилди.
27 қизиди. *дан кейин* — самоварнинг суви ҳам тугади. Був-сара ўзининг қизиқ, кулгилли гапларини бошлаб юборганди. Унинг қизиқ гаплари битмас-туганмас, эшитганлар кулгидан қотиб қолар, кўзларидан ёш юмаларди. Аиниқса Қумрихон билан Ҳилолбуви қотиб-қотиб кулишди.

Чироқ ҳам ўчирилди, хотинлар айвонда. Умарали билан почча супада кўрпага кирдилар, лекин амманинг гапи узилмас қоронғида Қумрихонни ва кампирни ичагини у гудай кулдирарди. Қоқ ярим кечага бориб, ҳовлига сукунат чўкди.

- 31 қизгин./қизгин кетаяпти
35 мағрур/ғурурла

243-бет

- 7—8 полковник/генерал
9 формасида./формада.
10—11 гаплашар эдилар./гаплашдилар.
12 сўзламоқда. *дан кейин* — у кўпдан гапиряпти.
12—13 Подшонинг/Оқ подшонинг
14—15 таъсис мажлисига/учридательное собрание
20 этмоғи, озодликнинг/этмоқлари зарурлигини озодликнинг
30 лозимдир!/ ∞ деди.
37 билан/ила

244-бет

- 20 гўё шумғия./гўё фалакнинг шумғияси,
26 қуюни/ғужғон
37 Кўтариб келди./кўтариб кулиб келди.

245-бет

- 7 хуллас./иш қилиб,
15—16 энди балқияпти./энди туғналяпти
23 супада одамларнинг/супада самоварчининг ҳафсала билан дамлаб келган аччиққина қуюқ чойини майдалаб ичиб одамларнинг
33 — деб ўйлади у/ўйлади у
35 Ҳоли не кечди/Аҳволи не бўлди
36 қиз эди, *дан кейин* — деди Умарали ўз-ўзинга
36—37 Жамила бугун/Қумрихон бугун
37—38 қилган, қандай гап топиб келар экан?/қилганидан қандай гап топиб келади деб ўйлади тагин у.
39 чойхонада/самоварда
41 тушганлар. *дан кейин* — Бир рус ишчи рўмолчаси билан пешоналарининг терини артди.

— Аёлларимиз дам қассобларни уришади, дам Вақтли ҳукуматни қаргайдилар,— кулди ёнидаги шеринга — матбаа ишчисига қараб.

Тўқларнинг чайнагани мой, биз эса қора нонга зор-
миз, дўстим, бола-чақалар шунчалик чидаганини айт,—
қўлидаги газетани йиғиштирди матбаа ишчиси; чойни
ичиб, турмушнинг ғам-ғуссасидан, замоннинг кундалик
воқеаларидан сўзлашарди улар.

43 суҳбатлашардилар./суҳбатда ўтирардилар.

7-бет

2 юргизаётгандурлар?»— деб ўйлади у./юргизурлар,— ўйла-
ди у.

11 уруш/муҳориба

18—19 ёзилди ∞ чўмган/ёзилган. ∞ ботиб кетган

23 рубрика: II — йўқ

24 Трамвайда/Кўнжада

37 шиқ-шиқ/шақ-шақ

41—42 Сатторхон таниш бўлиб қолган эди./Сатторхон билан
анча яқин танишган.

248-бет

3 қўш табақасини/икки табақасини

6 Жуда ўсибсиз, ука!— деди/Теракдай ўсибсиз,— ука! кул-
ди.

12 топаман,— деб кулиб/топурман қаҳ-қаҳ кулиб

21 — деди жиддий оҳангда Умарали./жиддий оҳангда деди
Умарали.

22 салмоқлаб/кулимсираб

249-бет

1 — ўттиз неча/ўттиз неча-ям

12 келасиз./келгайсиз,

15 келаман/келгумдур,

17 билан/ила

21 бўлди./сезилди.

30 йиғиштира бошлади кампир./ишни йиғиштириб, ўчоқ бо-
шига югурди кампир.

36 ўсган ўсма./ўсма ўсиб турар...

250-бет

13—16 Жамилани ∞ пишиқ аёл./Қумри ∞ пишиқ аёл кулди
Ҳилол биби.

17 «Аттанг, Жамила/«Аттанг Қумри

22—23 ўтирсалар./ўтирардилар,

37 тушадими?/тушибдими?

38 тортишини-да/тортишув демак-да.

43 Уқувсиз./Эпловсиз.

251-бет

3—5 қороллар, ∞ ҳайдаёмиз./батрақлар ∞ тарк қиламиз,

9 Аммам бало./Бу аёл бало,

24 кериладими дейман-да./керилар эмиш.

42—43 андишага бораман... дан кейин — Бувсара кўзларига нам
олиб, жим ўтирар, гоҳ бошини тебратиб қўярди.

252-бет

31—32 тушунасишми, почча?/тушунурмисиз, ота?

35 бошини қимирлатди./табассумда бошини қимирлатди.

40 Овқатдан/Ошдан

253-бет

13 бироқ эс-ҳуши/бироқ унинг эс-ҳуши

18 Жамила/Қумрихон

20—21 иккиланди, аввал Умарали билан сўзлашишни ўйлади ва айтсаммикан, дея ўйланди, йўг-е бўлмаган гап, аввал акаси билан сўзлашарман, деди ва

254-бет

14 кўтармас эди./кўтармасди.

19—20 борарсан, ∞ қиламан./борурсан, ∞ қилурман.

21 — Борганим бўлсин./Албатта борганим бўлсин.

28 узун хўрсиниб... *дан кейин* — Қоронгилик қуюқлашганда Умарали ҳужрасига етиб келди ва эшикни очар экан ёнида Сидқий махсум пайдо бўлди:

— Мулла, сизга не бўлди, ҳужрангизга икки дафъа келдим, тополмадим?— хунуқкина тиржайди у.

Махсумнинг олдинги тишлари тушганидан кулиши ҳам, шёър ўқиши ҳам аввалгидай эмас, ўзи бечора буни яхши билар ва шу ваздан азият чекарди.

Ҳужрага кирганларидан сўнг шоир сирли шивирлади:

— Мулла, билингни имомлар ғоят мутаассиб маҳлуқ-дирлар, эҳтиёт шарт, бу гапимни зинҳор қулоққа олинг!

Ҳужрада Умарали кичкина хира лампани ёқиб хонтахта устига қўйди, деразани кенг очиб юборди.

Бир кўрпача, бири пўстакка ўтириб гапга киришдилар. Сидқий махсум гаши келганидан тинмай тишларини ковлар, лекин гапни узмас, у музокарани, тортишувни севарди, арабча, форсича сўзни ёғдириб гапирар, ўзи ҳам сўзамол киши эди. Афсуски, гапни, мантиқ фалсафа борасида эмас, нуқул шариат, ислом атрофида айлангирарди.

— Аммо, иним, сизга айтиб қўяй, ҳазрат уламоларга зинҳор тил тегиза кўрманг!

Уламолар писиб ётган бўридай бир нав сабр қилган бўладилар, кейин бир ҳамла ташладими тош бўрони бошингизга ёғилиб кетади, эҳтиёт шарт. Энг афзал, мулла, шу бўлурдики, сиз хато қилибдурман, тақсирлар деб ўз ихтиёрингиз билан айтганларингиздан қайтсангиз.

Умаралининг қовоғи солинган, сукутда ўтирарди. Бир лаҳзадан сўнг оҳиста гапирди:

— Шу кунлар ҳаёт гўё буқаламун каби ўзгариб турибди, ўлкамизда асрий ғафлат уйқусидан уйғониш бошланганда сиз ва биз мадраса қавагида силкинмай ётсак бўлурми?! Бу жаҳолат-ку ахир!

Сидқий махсум ва Умарали гўё осмон чақмоқлари каби жангга киришган эди. Иккови ҳам чарчагач, шоир оғзига носвой ташлаб бошини қуйи солди, Умарали алифбени қўлга олиб, машқини бошлади, ҳар иккови баҳсдан чарчаган эдилар.

Анчагина вақт шу тақлид ўтиргандан сўнг, Сидқий махсум намати кўтариб бўйрага носни тупирди, ўхўлаб йўталиб олди-да, тағин сўзга киришди:

— Мулла, билмадим, рус алифбосининг сизга қитдай нафи бўлурми, йўқми?— Умарали жавоб бермаганига қарамасдан шоир ён чўнтагидан бир қоғоз чиқариб, чи-роққа тутди.

— Ёшитинг иним, бу бир шеърки, менимча чакки эмас, сахар дамида насим шабада қанотида келган илҳом бир тутқич бериб ўтган эди...

— Қани эшитайлик,— Умарали кулимсираб китобни ёпди,— илҳомингиз гўё қудратли булоққи асло тиним билмайди.

Сидқий шоир чироқнинг пилигини кўтариб, кўзойнагини тақди. Умаралига қулоқ осдингми дегандай қараб олгач, шеър ўқишга тутинди. Шеър бошдан-оёқ худо ва пайгамбарлар, уламо-авлиёлар мадҳияси эди. Шоирнинг товуши ёқимсиз, илққлик йўқ, у ихлос-ла оҳанг билан ўқирди:

Ожизларингга айла карам бор худоё,
Ман баъд алара берма стам бор худоё,
Дармондаларинг ҳолнин албатта билурсан,
Бас кўрма раво онлара ғам бор худоё.

Умарали сиқилиб кетди, гўё нафаси бўғилгандай ҳис қиларди ўзини, гоҳо кафтини қисиб қўярди, бироқ Сидқий махсум бунга парво ҳам қилмас, ўқтин-ўқтин дастурхондай катта рўмолчасини киссақидан чиқариб, юзидан мунчоқ-мунчоқ терларини артиб қўярди, аммо ўқишдан тинмас эди.

Ниҳоят шоир шеърларини ўқиб тугатди Умарали хомуш ҳолда пешонасини ушлаганича хаёлга ботиб ўтирарди:

— Нечук топурсиз, мулла, дилингиздаги фикрингизни холисона изҳор этинг.

Умарали назм ҳақида ўз фикрини билдиришга қийналиб турган эди, шу чоқ дераза олдида тўхтаган бир йигит унинг хаёлларини тўзғитиб юборди.

Қалта сийрак соқолли, баланд бўйлик ўттиз ёшлардаги бу йигитдан гуп этиб мусаллас ҳиди бурқиб кетди. У янги жужун камзулининг чўнтагидан осилган соат занжирини бармоқлари билан шиқирлатиб, тиржайди:

— Ҳе-е, ўргулай тақсирлар, чорҳарида базм авжга чиқибди-ку, сиз гўё қўш сичқон шу ковакда китоб кемирурсиз. Инсоф қилғайлар, таътил-а ҳозир, барча мулла-чаларни манзилларинга жўнатибсиз, биз, беш-ўнтамиз қолибмиз. Уламизми диққи нафас бўлиб,— энгашиб шивирлади у,— қулинг ўргилсин бир баччани топиб келтирдикки, ҳусни жаннат ҳурларини йўлда қолдиради.

Умарали билан Сидқий махсумнинг кўзлари бир дам учрашди:

— Ташаккур,— киноя оҳангида деди Умарали йигитга боқиб, улфатларингиз бисёрдур. Кайф биздан бошқа кайфни сўрайвергайсиз.

Сидқий махсум индамади Умаралининг гапини маъқуллаб бошини қимирлатди.

— Йўқ,— деди йигит чайқалиб,— Махсумга жавоб, майли мўсафид уйига жўнайверсин, сиз гўр йигитсиз-а баччани бир кўрмасангиз бўлмайди, армонда қоласиз, ўлинг илоҳим, аиниб қолибсиз.

Умарали уялганидан қизариб кетди.

— Афандим, ҳазратлари!— жавоб берди кескин тусда, киноа билан.— барчасини тарк қилганман, сизларга буюрсин! Сидқий махсумнинг энциклопедияси «Пир урганлар» деди товушсиз фақат лабларини қимирлатиб ва тезроқ жўнаб қолишни мўлжаллаб чиқиб кетди.

Шу орада маст йигит ҳужрага кирган эди, у қўярда-қўйрмай Умаралини чорҳарига сургади. Катта чароғон хонада ўн тача муллаваччалар шира кайф ўтирардилар. Бир ёнида икки бўш четверт, учинчиси энди очилган; даврада қизлардай кийинган, қирқ кокилли йигитча оёғи тегмай рақс этади.

Умарали бир чеккага омонатгина ўтирди.

— Ичинг, тақсирим, оби зам-зам шудур!— пиёла лим-мо-лим тўла мусалласни Умаралига тутди ва муллавачча:

— Ичинг-е жудаям сўфи бўп кетибсиз,— қистади бир неча муллавачча хиралик билан. Умарали бир кўтарганда бўшатди пиёлани — Бай-бай-бай заҳарку!— лабларини қўли билан артди у. Бачча хил-хил мақомларда минг жилва билан рақс этади. Умарали моҳирона чертилган дуторни завқ билан тингларди. Эшкк дераза таққа берк эди.

Базм авжда, муллаваччалар ёқавайрон, «дўст-дўст!» дея қўлларини кўкракларига урар, «вой жонидан!», «ўзим тасаддуқ!» деб дод қилардилар. Бир соатга етар етмас ўтиргандан сўнг Умарали астагина ҳеч билдирмасдан даҳлизга чиқди, нари-бери ковушларини оёқларига илиб ҳужрасига югурди, дарров эшикни ичкаридан бекитди-да, чироқни ўчириб, кўрпага кирди.

32—33 ёнбошлаб писта-бодомни, ёнбошлаб суҳбат қилар, писта-бодомни

35 узатди./узатади.

255-бет

4 Фарғона бой/Фарғона ҳуснокор ва бой

20 беҳикмат эмас./маъноси катта.

22 узоқ гапирди. *дан кейин* — миллат номидан айтаман деб нотиклик қилди.

29 таъсис мажлис/учредительное собрание

38 гуноҳку!*/гуноҳку, дедилар.

42—43 устида кетди. *дан кейин* — фақиру бой барчамиз мусулмонмиз, ҳаттилофга йўл қўймаслигимиз керак, деб фиғон қилдилар.

256-бет

4 ётипти./ётиптилар.

10 афсусланиб/афсус ила

12 полковник/генерал

16 сўзлади. *дан кейин* — Ош тортилгач, суҳбат бир оз кесилди.

18. *рубрика: II — йўқ.*

23 ёгдирар эди./ёгдирар,

36 қизининг/қизларининг

39 Бир оз/бир он

257-бет

- 2 Янги шаҳарга./Городга
 28—29 танбалаб./илнб,
 34 — Шу ердамисиз?—/—Шеттамисиз?—

258-бет

- 5—6 можарони сўзлаб берди./можарони оқизмай-томизмай сўзлаб берди.
 8—9 Кейин тагин бсфарзандлигидан/кейин у тагин ҳар вақт-дагидай бсфарзандлигидан
 14 чироқни ўчирди. *дан кейин* — қўйинг-э, нафсингиз қурсин,— деди Зеби ноз ва карашма билан. Эшонхон уни ўринга тортганда Зеби ҳануз шивирлаб нималарнидир гапирарди, бироқ Эшонхоннинг қулоғига ҳеч нарса кирмасди.
 19 борамиз./борурмиз.
 19—20 ноз-неъматлар./таомлар бисёр,
 21—22 чиқиб кетди./уйга кириб кетди.
 38 ўтириб, нос отди./ўтириб оғзига носвой солди.
 40 чироқни/лампа
 42 бош-кўзи моматалоқ, шиш./бош-кўзи ҳаммаси шиш,

259-бет

- 4 Қоровул бошини лиққиллатди./Қоровул уни тасдиқлаб бошини лиққиллатди.
 6 юзини артди./юзини чанг-чунгини артди.
 25— Вой ўлай./— Ўлақолай,

260-бет

- 2 бойда кимнинг/бой акамда кимнинг
 3 ишчилариданми? *дан кейин* — ўйлади ичида
 4 топгандай тусмоллади./топгандай:

261-бет

- 16 тугмасини ечди, пиёлада/тугмасини ечди дорн бўлади деб пиёлада
 17—18 Зеби бўлса бойни силаб-сийпаб хушомад қиларди./Зеби бўлса иссиқ сут ичинг, иллатингизни олади, деб хушомад қиларди.
 20 бошида парвона эдилар./бошидан ўргилар, гўё гамхўрликни аямас эдилар.
 29 Зерикди.../зерикдим, эй, деди ўз-ўзига
 30—31 келишини ваъда қилган Зумраддан ҳануз дарак йўқ./келаман, дея ваъда қилган Зумрадининг ҳануз дараги йўқ.
 31—33 уювлари Янги шаҳарга чиқишмоқчи ∞ қўйишган эди./уччаламиз городга чиқамиз ∞ учрашамиз деб қўйган эдик.
 34 тагин? *дан кейин* — ўйлади Унсин
 35 Шокир ота одатдагидек/Чол Шокир ота ҳар вақтдаги каби
 37—38 жангномадан аллақандай бир қиссани ўқимоқда./жанг ҳақида аллақандай бир қиссани ўқир эди.
 39—40 ичида китобдаги гапларнинг мағзини чақар эди./ичида Махсум гапларининг мағзини чақар — қулоғи китобда эди.

262-бет

- 6 эшитди./тинглар эди Унсин.
 8 Унсин бир сапчиб тушди./Унсин тўсатдан сесканиб кетди.

- 8 лабига/четига
- 10—11 офтобда қовжираб юришинг/офтобда томда қовжираб юришинг
- 16 юришини/юришларни
- 17 ёқадн./ёқади-да,
- 22 ойим ҳам.../ойим ҳам алла қайга гумдон бўлишди.
- 27 айтгин/дегин
- 30 гангитиб юборишди./гангитиб юборишди-я мени
- 32—33 тикилишса-я, қуриб кеткурлар!./тикилиб ўлишди-я
- 263-бет
- 1 иссиқдан/ҳали иссиқдан
- 12 сочларини таради./ихлос билан сочларини таради,
- 15—16 тегажоқлик қилди./кулиб юборди:
- 17 —Ўзингга етгунча таннозсан-а!—Анчагина ўзингга етгунча таннозсан-а!
- 19—20 ўйнатиб Унсин. дан кейин—Иккови биргалашиб кулишди.
- 22 калитни/бурама калитни
- 25 Трамвайга/кўнкага
- 38 акаси/оғаси
- 41 яшайди. дан кейин — кўнгли буларга лим тўла.
- 42 кичик акаси Элмуродни/иккинчи оғасини
- 264-бет
- 1 трамвайдан/кўнкадан
- 2 кўчада одам қалин эди./кўчада руслар қалин эди.
- 32 чол/чолнинг
- 39 тамшанди:/кулди
- 265-бет
- 3—4 пихиллади бир дўкондор лўққа кўзларини хунук ўйнатиб./пихиллаб валдиради бақ-бақаси осилган, семиз бир дўкондор шишган қовоқлари орасидаги лўққа кўзларини хунук гилдиратиб.
- 8 ола-кула/ола-була
- 11 Урда томон/пиёда Урда томон
- 15 шу ерда/шетта
- 16—17 сўрайсан-у чиқасан./сўрайсан чиқасанда.
- 18 шу ергача келасану./шетга келасан-ку,
- 22 ўсган сирень туплари қуршаган тор/ўсган сирень гулларига кўмилган тор
- 24 Татьяна Ивановна/Татьяна
- 26 —дедилар қизлар баробар./баробар дедилар қизлар.
- 36 —леди кулиб Унсин./— кулиб деди Унсин.
- 266-бет
- 1 — Биноидек/— Балодай
- 6—7 дея хонага Сергей Васильев кириб келди./дея хонага кириб келди Сергей Васильевич.
- 8 пана қилиб/паналаб
- 20 лабини тишлади./лабини тишлаб қўйди.
- 21 Бир зум ўйланиб/бошини қўлига қўйиб бир зум ўйланиб
- 24—25 эди у./эди чол.
- 25 жуда/чандон
- 32 Шу кунларда/Биз шу кун ичида
- 35 —ҳаяжон билан сўзлади/ҳаяжон ҳарорат билан сўзлади,
- 36—37 учраштираман,—/кўриштираман,

41—42 — деди қизлар ва у билан қуюқ хайрлашдилар./— деди қизлар бир оғиздан ва назокатла чол билан хайрлашдилар.

267-бет

- 1 — Биз/— Бизлар
3 Татьяна Ивановна./Татьяна,
10 ошяпти, бизга кўп/ошяпти, тихирлик билан бизга кўп
15 Муваққат ҳукумат/Вақтли ҳукумат
22 мисоллар билан гапирарди./мисоллар билан узоқ гапирди.
24—25 Татьяна Ивановна/Татьяна
26 Трамвай/Кўнка
28 гапирарди у:/паст товуш билан бир текисда гап гапирарди у.
30 ётибмиз, ∞ танаймаймиз./ётурмиз ∞ билмаймиз.
33 фурсати етди./фурсатидир,
34 муддао.— Ўзбек йигит тузуккина/муддаодир йигит русчада тузуккина
41 этарди./этар эди.

268-бет

- 14 мақтади./мақтади чол.
19 рубрика: II — йўқ.
22—23 гапирардилар. *дан кейин* — қизлар Ўрдага етганда қатор сомсапазлар, кабобпазлар олдидан ўтар эканлар хуш таомларнинг гуркираган ҳиди димоғларига урилди. На қилсинларки, пул йўқ.
24 Трамвай/Кўнка
29—30 тургандай, кўна қолди./тургандай дарров кўна қолди.
31 бурилиб./бурилишиб,
33 итариб очди./итариб очиб юборди.
36—37 Сулувхон, Бахмал, Орзихон, Тозагул ва Қандолат/Хурам, Тозагул, Орзихон, Сулувхон, Бахмал
39 — Ишларингиз/Ишингиз

269-бет

- 3 ё/ёхуд
12—13 Беш қиз қуршовида Унсин ва Зумрад гоҳ навбатлашиб, гоҳ бир-бирларининг/Дурадгорнинг беш қизи билан қуршалган ҳолда Унсин ва Зумрад гоҳ навбатлашиб, гоҳ бир-бирларининг
17—18 улар бир-бирига/бир-бирига
19—20 гиштин/гишт
25 — Муваққат/Вақтли
35 Қизлар келажакнинг/Қизларнинг барчаси келажакнинг

270-бет

- 1 муташади, шиштишади./ейишади, буташади.
4—5 Тозагул ∞ йўтали тутди./Нозикгул ∞ йўталиб юборди,
6 — Биқсимай қуриб кетгур! — Нуқул хасчўп билан чой қайнатамиз-а, на тараша бор, на кўмир, ёғочнинг юшогини қурт ер, деган гап жуда тўғри-да,
8—9 Сулувхон./Бахмал.
15 етим-есирларга/етим есир аёлларга
20—21 жулдур ∞ чўкдим./чурук ∞ ўтирдим.
21 Азбаройи хўрлигим/Ўзимнинг хўрлигим
27 қилиб келдим./қилдим.

- 35 — истеҳзо билан/бир сир борга ўхшайди дегандай кулги билан
- 37 Бибихол кампир/Бибихол
- 42 қизларнинг каттаси Сулувхон:/писта чақар қизларнинг каттаси Сулув «ўтиринг» — деди жой кўрсатиб.
- 271-бет
- 4 мен ҳам/менам
- 7 ўтирибмиз-да./ўтирибмизде,
- 9—10 аранг тонг оттириб./тонг откизиб, кун ботқизса
- 16 ўтирган қизлар:/ўтирган писта чақар қизлар.
- 22 шивирлади:/шивирлаб деди:
- 27 Мен/Ман
- 39 Бир ақли расоси бор/бир ақли расо қозоқ бор.
- 272-бет
- 3—4 ишратпарастликлари, ноинсофликлари/бузуқ сафолари, лаззатпарастликлари зийнат тўла фароғат кун кечиришлари
- 6 Ўрис/Рус
- 13 Гулчеҳрадан ўгириб./Гулчеҳрадан чир ўгириб,
- 20 Орзихоннинг/Қандолатнинг
- 31 дуторингни олиб кел./дуторингни келтир,
- 35—36 чертармишсан-а?/чертар эмишсан?
- 42 димоғдорсан,/керимсанки,
- 273-бет
- 8—9 деди у — йўқ
- 10—11 олишма, дегандек имлади./олишма, деди имлаб.
- 12 кампир — йўқ
- 24 Бахмалдан олди-да, Зумрадга узатди./буёққа бер» деб Бахмалдан ∞
- 27 яна — йўқ
- 37 Бирдан шўх бир қўшиққа ўтди./Бирдан у кулгили шўх бир қўшиққа ўтди.
- 40 қизлар дан кейин — жонли қиз ва йигит оғзиларидан эшитаётгандай,
- 274-бет
- 3 қомати/гавдаси
- 21 кетди:/кетдилар.
- 35—36 дер эди./ҳасад қиларди ичида.
- 37 Ҳаммалари/Дурадгорнинг қизлари ва кампир
- 38 қилардилар. дан кейин — Қизларнинг энг кичиги тўққиз яшар Чучук, Зумрадга тақлид қилиб, ҳовлининг бир чеккасида, ўзинга хос ноз ва ҳаракатлар билан ўйнар, сочларини тақимига тушириб эгилар, гир-гир айланар эди.
- 275-бет
- 10—11 бошимни кўтаролмай қолганман!/бошимни ерга солиб кўтаролмай қолганман.
- 24 Қандолатни/Чучукнинг
- 40 ахир... — йўқ
- 42 Сулувхон — йўқ
- 276-бет
- 5 у ер — бу ерда/этда-бетда
- 15 чиқарди./кўтариб,
- 24 биқинди./суқилди.
- 24 Шунақа ўйнайдики,/Шундоғам раққосаки,

- 35 келганини/сиғганини
- 36—37 мулойим гапирди кампир чолнинг жаҳлини босиш учун
/кампир чолнинг жаҳлини босиш учун мулойим гапирди.
- 277-бет
- 6—7 Улар самимий хайрлашдилар./Бир-бирига хайр ўртоқ-
жон, бизниқига келиб тур, дея самимий хайрлашдилар
- 10 Унсинной?/Унсинбону!—
- 18 Уртоқларимнинг/ўртоқларим
- 25 тўкис ҳовли./тўла-тўкис ҳовлига
- 28—29 бор экан.../бор экан, деди ичида ва Хайринисога қаради:
- 32 севиниб/суюниб
- 36 гапира кетди./гапирарди.
- 38 Бир оз/бир он
- 42 Хайринисо *дан кейин* — қизнинг айтганига
- 278-бет
- 10 дея рўмолини — *йўқ*
- 12 тисланди, *дан кейин* — нарироқ туринг.
- 13—14 остонага чўққайди. *дан кейин* — Бемаъни ёлгур ўз ҳо-
лимизга қўйсачи, деди ичида эрини қарғаб Хайри.
- 16 отанг/отангиз
- 22 кулбайи вайронада/култепа ҳовлида
- 27 — Шоқир отамни/— Чолни
- 279-бет
- 18 қила бошлади. *дан кейин* — Зумрад билан городга чиқ-
қанлари, Васильевни олдига борганларини сўзлади.
Кейин севиниб яқинда Петров амаки келар экан деди.
- 38 сотгани олиб/бозорга сотгани олиб
- 39 ишига жўнаган./бозорга жомега жўнаган.
- 39 ишига жўнаган. *дан кейин* — У озгина дорини ютади-да,
аччиқ чой билан бостиради. Бунинг кайфи билан вақти
чоғ, тароқбозликка берилади. Одати шу чолнинг
- 280-бет
- 5 Жамила/Қумрихон
- 17 чеҳраси — *йўқ*
- 25 шундай ўтса-я! *дан кейин* — шивирлар эди қиз ўз-ўзига.
- 30 қўяди./қўярди қиз.
- 35 кимдир/бирова
- 41 шивирлаб. *дан кейин* — кулимсраган ҳолда
- 281-бет
- 3 қня очди./очинқиради.
- 14 — Хаёлингиз кўнглимни макон қилиб олган./Кўнглимдан
сира кетмайсиз,
- 18 кўзини ерга олди./уялиб ерга қаради.
- 20 билан/ила
- 282-бет
- 18 унутманг. лутф айланг/унутмангиз, лутф айлангиз
- 19 қилмиш./қилмишдир,
- 20 сўзларини./куйларини
- 283-бет
- 8—9 қадимий./қадимийдир,
- 11 умиди./ишқидир.
- 24 сирли эмиш./сирли мужиз,
27. келади, *дан кейин* — тегажоқли оҳанг ила

- 30—31 сира истамасди./сира истамас эди у.
38 уруш деган баҳона/ҳокимият бош паноҳ
- 284-бет
19 ҳатто/ҳаттоки
- 23—24 аҳволимиз фоже,/фожеъдир аҳволимиз,
31 бўларди./иш бўлурди.
- 285-бет
8 қўяр эди./қўярди.
30 кўчалар, *дан кейин* — ғирт рус ҳаммаси.
32 тамаки/махорка
41 дейди./деди.
- 286-бет
1 конка/трамвай
15 мояна оширилсин,/мойнани ошириш
19 Афсуски уларнинг — *йўқ*
- 287-бет
6 чеҳраси — *йўқ*
16 бормоқчи эдим./бормоқ ниятида эдим.
- 288-бет
10 нафис/нозик
31 қашшоқмиз./қашшоқи оламимиз.
- 289-бет
6 тура туринг, ҳозир келаман,/туриб туринг, ҳозир келурман.
4—5 ишора қилди./имлади.
10 боши хароб/хароб бўлади,
11 йўқ... *дан кейин* — шивирлади ўз-ўзига ва
12—13 чойхоналар, дўконлар/самоварлар, рад-рад боққоллар
14 бурқитар эди... *дан кейин* — Вай-вай-ей, исини яхшилигини хушбўй мойдек ёқади... ўйлади Зумрад ва тагин мажлиси унинг диққатини тортди, нотиклар сўзини тинглашга киришган эди.
29 шивирлади уста./Шивирлади табассумда уста.
- 290-бет
2 ичига/ичра
4 қашшоқ/оми ғариб
20 қилаётганини гапирди./қилмоқдадир деди.
24 разилона/хоннона
- 291-бет
13 Муваққат ҳукуматга/Вақтли ҳукуматга
14—15 бақрайганча ∞ томоғини/луқ этиб йўталиб
23 Биродарлар./Қардошлар,
27 ақл эгаси/ақл соҳиби
30 муҳтожмиз./муҳтождирмиз,
35 эшитган эди... *дан кейин* — шу топда у ёнида турган дурдгорнинг қизи — Баҳмал билан гаплашарди.
Баҳмал қариндошлариникидан қайтиб кета туриб мажлисга дуч келди-да, Зумрадни йўлиқтирганидан суюниб кетди ва биргалашиб нутқларни тинглади.
Яқин келиб таққа тўхтаган ва ҳайратда қолган Умарали кўзларида савол имоси билан Зумрадга қаради. Зумрад кулиб юборди:
— Қози кўчалик ўртоғим, доно қиз! Умарали кўришишга ботинмади. мулойим табассум билан ерга қара-

ганди. Бахмал ўзининг очиқ кўнгил ва сарбасталиги ила сўзга киришди:

— Ҳа, отам, ҳар кун янги гап топиб келади кўчадан, дам бугун кўнчилар союзи тузилди деб келади, дам бугун кўчадан рат-рат бўлиб намойишчи ишчилар ўтади деб келади, замон муқаррар яхши йўлга тушади деди.

— Рост экан Зумрадхон опа, анча гапни эшитиб тушуниб олдим, — кулиб юборди Бахмал. — Қўшнимиз Гулчеҳра бўлса, ҳамма ишни бойлар қилаяпти, фақирлар нимани эплайди, деб чиранади-я.

Ўртоғининг гапларидан кулиб юборган эди Зумрад, кейин жиддий тусда деди:

1 — Урис/— Рус

2 догда қолдим, —/доғ бўлиб кетдим —

4 ҳайтовур таржимон йигит/ҳайтугул таржимон қозоқ башара йигит.

5 фаҳмимда. *дан кейин* — Отам боёқиш кўчадан қоп-қоп гап топиб келади, фалакнинг гардиши ажаб бир суръат билан айланапти деди — катталардай жиддий билан гапирди Бахмал. — Хайр, опажон, ишим қалашяпти, ҳа ростдан қатдандир палов тўранинг ҳиди келяпти — кулади Бахмал узун нафас олиб, — Муллахон ака, хайр... — чачвон остидан Умаралига мўралаб қарайди Бахмал. Умарали жавоб қайтарганича ҳам бўлмади Бахмал йўқ бўлди.

Зумрад билан Умарали бир-бирига қараб кулиб қўйишди.

— Бало-ку ўртоғингиз, ҳазилга кўп мойил экан, юришини қаранг-а, товусдай йўрғалади кетди.

— Бойларнинг эркатойлари ялқов бўлади, қашшоқ қизлар меҳнатни ҳам билади, ҳазилни ҳам.

— Тўғри айтасиз, меҳнатда пишган оқила, доно, ҳусни жаҳонга арзийдиган қизлар кўп...

— Умарали Зумрадга тикилди. Зумрад ерга боқиб кўзларини яширар экан ичдан кулиб қўйди.

7 имлаб. — Юринг, городга ўтайлик./боқиб. — Жоним, городга чиқайлик,

9 Зумрад ўйланиб қолди./Бир он ўйланиб жавоб берди Зумрад:

10 кўп-да.∞ бўлмайди!/кўп ∞ бўлади-ми!?

14 тирикчилик... *дан кейин* — рўзгор гами оғир бир юк, фалокат... Қашшоқлар ғурбатда-ю, тўқлар айш-ишратда.

15 келарман./келурман.

27 тувоқ/товоқ

27 Рўмоли/унинг рўмоли

28 тўзиган/тўзиган

30 — Каёқларда/— Қатда

33—34 Жеркди қиз./жеркиб жавоб берди қиз.

38—39 Энди бозордан келиб турсам — *йўқ*

40 Келин пошша бирам/бирам келин пошша

293-бет

2 кўзингни олади.../офтобни олади...

6 анчагина ўтирди./ўртоғинг алла-паллагача ўтирди

- 19 ёқтирдингми? *дан кейин* — қучоғидан қўймайдигандир сани.
- 26 ҳордиқ чиқариб/ҳовринг чиқиб
- 30 ижирганди:/кулимсиради:
- 32 айтишиб қолганмиз./урушганман.
- 34 — Вой шўрим,/— А.
- 294-бет
- 11 шояд/эҳтимол
- 23 азза-базза — *йўқ*
- 37 олиб/ташлаб
- 295-бет
- 5 бўялган/сирланган
- 31—32 яхши кўради./жуда суяди,
- 32 кўрарсизлар./кўрарсиз.
- 35 Гуласал/Асалхон
- 35—36 жим тинглаб борардилар/жим чолнинг сўзларини тинглаб борардилар.
- 39—40 йўлиқар эди./йўлиқарди.
- 40 одамлар, қалин чойхоналар/одам қалин самоварлар
- 296-бет
- 2 жухори... *дан кейин* — бугдойнинг урпоғи кўзимизга сурма.
- 8 Қампирингиз бордир-а?/аёлингиз борми?
- 12 қилди.../қилади...
- 21 жуда ўхшатиб айтасиз-а!/кампирлардай ланар айтасиз.
- 26 эгилган/солинган
- 28 кўриниб қолади./кўриниб қўярди.
- 29 Орқадан/Тўсатдан
- 34—35 қулоғида жаранглар эди./қулоғида қолган эди.
- 41—42 учуримдек/учурим каби
- 297-бет
- 8 у Зумрадга — *йўқ*
- 17 Улар/қизлар
- 22 касалманд... *дан кейин* — малайлар кўп, келмайсан.
- 25 Кўргани борган эдим,—/кўрайчи деб борган эдим,
- 31 оппоққинасан./балодай оппоққинасан.
- 32 шу ердами?—/шеттами?
- 34—35 гум бўлди;/қатгадир гум бўлди,
- 43 Зумрад хомуш ерга қаради./Зумрад кулади.
- 298-бет
- 6 пайтни берма, ўртоқ!/пайтни қўлдан берма ахир!
- 10—11 гапирди/гапирди
- 17 Манзура шошиб — *йўқ*
- 22 Канча/Хали қанча
- 29—30 Урнидан турган Зумрад билан қучоқлаб кўришгач./Назокат билан Зумрадни айланай-ўргилай дея қучоқлаб кўришгач,
- 32 ташқи эшикка бориб/Манзура ташқари эшикка яқин бориб
- 38 тўла./тўла тўкилган.
- 299-бет
- 6 дея кўнглидан ўтказди./дея ўйлаб олди-да, тагин ялқовгина бир-икки чой хўплади. Сухбат давом этарди.
- 13 пичоқ олиб чиқди./пичоқ кўтариб чиқди.

- 23 — Хизматкорларга/— Малайларга
 29 баҳри дили очилган Зумрад./Зумрад кўнгли очилган
 ҳолда
 37 Қизлар дарахтлар орасида юриб/Дарахтлар орасидан
 юриб
 40—41 узиб чиқди. *дан кейин* — саралаб уздим, Зумрад, ўзинг
 сўйчи.
 43 ўтира туриб./ўтирди Манзура.

301-бет

- 2 дея ўйлади/ўйлади
 2 истар-истамас/истамагандай
 3 тилимлашга/тиликлашга
 6 Ҳандалак гўр чиқди, ∞ баҳона./Ҳандалак гўрагина эди,
 ∞ баҳона бўлди.
 11 — Думбул чиқибди-ку?/думбулроқ, пича бор
 15 Манзура ҳам./Манзура
 24 шапалоқдеккина ер бўлса,/бир кап яхши ер бўлса
 26 таъна/пичинг
 34 кейин Зумраднинг/ва Зумраднинг

302-бет

- 4 гапимиз чала қолди!»/гапимиз кесилди.
 9—10 кенг меҳмонхонанинг/катта меҳмонхонанинг
 12 жимжит./ташқари жимжит.
 19 отам дукчилик қилади,/отам масжид жоменинг ёнбоши-
 да ўтириб дукчилик қилади.
 27 деди олдиға/деди ёниға
 35—36 дея афсусланди./пичирлади ичида.

303-бет

- 9 нос ташлади/нос тўкди
 17 ўртоқ.../қалин ўртоқ...
 42 Эшонхон зоҳиран норозилик билдирмоқ/Эшонхон «мун-
 ча-ям арзон, — деди ичида ўз-ўзига, юздан ҳам қайтмас
 эдим», лекин кўринишда норозилнк билдирмоқ

304-бет

- 2 юз сўлкавойни/ўттиз сўлкавой

305-бет

- 12 қўяр эди./қўярди.
 19 ўликдай қотади./ўликдай сулаяди,
 22—23 жой солиб ётишди./қўрпа солиб, уйқуга кетишди.
 27 курс-курс чайнагани./курт-курт чайнагани
 32—33 кузатиб олардилар./мушоҳада қилиб олардилар.

306-бет

- 16 — Жаврама, тўппонча деяпман санга! — баттар тажанг-
 ланиб қичкирди Абдусамад. — *йўқ*.
 39 хавотирга ўрин йўқ.—/хавф қилишнинг жойи йўқ
 42 қараб қўярди. *дан кейин* — чапандилар тез ва катта
 қадамлар билан чалкаш, айланма жин кўчалардан қо-
 чиб, ахир тонг кўкарганда Оққўрғонга етиб келдилар.
 Тонг оппоқ отган, кўчада ишга ва мачитга шошилган
 одамлар кўринарди.

Бог супасида танҳо ётган Эшонхон эшикнинг аста
 чертилганини дарров пайқаган эди.

— Хўш, иш ўнгиланми? — сўради дарҳол, саросима-
 лигини яширишга уринса-да, унинг овозида титроқ се-

зиларди. Индамасдан ўзларининг эшикдан ичкарига олган чапандиларнинг новчаси дўнғиллади:

— Иш пачава...

Бутун воқеани шонилмасдан бир-бир сўзлаб берди, энди қизнинг бошига борганларида дик этиб ёстиқдан боти кўтариб қизнинг додлаганини, базўр деволдан сапчиб қочиб қолганларини салмоқлаб гапирди.

— Ташқани тўла меҳмон, хизматкорлар ҳам жам бўлган кун. Бундай ишни тўла пайтни пойлаб бажарилади ака, айвон лиқ тўлиб қиз-хотин чўзилиб ётибди, қайси бири сизнинг кўз тиккашингиз бялиб бўладими дарров?! Хуллас ишқалда деди иккинчи чапанди.

— Қиз неча кун қолар экан у манзилда? — сўради новчаси.

— Э қўй, укам, мазаларинг йўқ экан, ҳар шер йигитлар борки, жаҳаннамга кириб тирик чиқади, пинагини бузмайди, папиросни ерга ташлаб, оёғи билан қаттиқ эзди Эшонхон.

— Ака, иложи йўқ, аммо гапнинг учи чиқиб қолдиган бўлса биздан кўрмайсиз.

— Юр! — деди дўстига имо қилиб новча чапанди.

Эшонхон бир зум индамай қолди, у дарров гапнинг тагидаги маънони тушунган эди. Қиссасидан аввал папирос чиқариб асабий холда маҳкам тишлади, кейин кармонидан икки қоғоз суғуриб чапандиларнинг новчасига узатди.

Оқчани белбоққа қистириб, сўзсиз хайрлашган йигитлар кўчага чиқиб кетдилар. Эшонхон диққат, тажанг холда отларга беда ташлаб, ариқ лабига чўққайиб муздай сувга юз-қўлларини ювди, энди артиниб турарди, ичкаридан Зеби чиқди:

— Нима гап, ҳеч ким йўқ, ким билан шивирлашингиз? — атрофига аланглади Зеби қошларини чимириб.

— Омад келмади, иш пучга чиқди, — одатдаги сохта илжайиши билан тиржайди Эшонхон, — Отланинг, кетамиз, заводда иш қалашиб турибди.

— Бир пиёла чой ичайлик, мунча шошмасангиз! — ноз билан кўзларини сузди Зебихон

307-бет

10 Гуласал/Асалхон

17 Гуласал/Асалхон

21 Гуласал/Асалхон

23 — Жаннат шу ерда/Жаннат шетта

23 Зумрад. дан кейин — Уртоқлари нуқул қашшоқлардан экан деб ўйлайди-да қайнанам ҳам, квёвим ҳам, деган андишани хаёлидан кечирди шу пайт Манзура.

Қизлар ўйин-кулги билан кунни кечириб, кечқурун хайр-маъзур қилиб Зумрад ва Асалхон тагин аравага чиқинди.

Аъзам яқинда шаҳарга боражагини, албатта батрак союзини ахтариб топишини айтиб, Зумрад билан қайта-қайта хайрлашиб қолар экан, «қани қаллиғим шундай қиз бўлса, жаҳондан беғам ўтардим» деди ичидан ўз-ўзига ва узун хўрсиниб қўйди. Зумрад эса, Асал-

хонга нимадир пичирлаб куларди. Чол хаёлида Асалхон эди, у бу қизнинг мулойимлиги, уятчанлигини кеча дарров пайқаганидан «Аъзамга тузук бўлурди, худо хоҳласа совчи юборурман» деб хаёл қилди ичида ва товушини баланд қўйиб, «чуҳ» деди қамчини арава шотисига уриб.

Қизларнинг гапи узилмасди, сўзлаша-сўзлаша, пиқ-пиқ кулишиб борардилар.

24—27 Буни киноя деб тушунган Манзура хижил бўлиб кетди. Қизлар ўйин-кулги билан кунни кеч қилиб, хайр-хушлашди, аравага чиқишди. — *йўқ.*

28 *Рубрика дан кейин* — Умарали ўз ҳужрасида ёлғиз ўтирарди. Мадрасанинг аксарият аҳли таътил бўлганидан у ёқ-бу ёққа тарқалган, мударрислар ҳам аҳёида бир келиб кўриниб кегардилар

308-бет

15 ҳафта бўлади./бир ҳафта бўлади.

17 тиришади. *дан кейин* — Бу ниҳоят майда, зериктирарли иш бўлсада, начора. Пул учун одамлар ўзини томдан ташлайди-ку.

18 ҳадемай тугаллаб қолса керак./тугатишга яқинлашиб қолган.

22 фариштамикан?.../гўё фаришта дейсиз...

24 югурди *дан кейин* — Мадраса олдида этикчи, дукчи каби фақир майда ҳунармандлар кўп эди. Зумрад

309-бет

16 қилмайман *дан кейин* — Фалокатни шартта бўғиб ташланса, кўп савоб иш бўлурди —

17 гапирди/гапирарди

34—35 каттакон мулла оғамиз бўладилар, кўришинг./оғамиз, кўришинг, каттакон мулла бўладилар,

310-бет

1 — Шукур, мадрасада ўқийман./— Тошкентдаман, мадрасада ўқурман.

4 сувдай биламан/сувдай югаман

5 бошини тебратиб/бошини тебратиш-ла

8 ўрис/рус

9 эшитамиз./эшитадурмиз,

11—12 барпо бўлибди./барпо бўлибдир.

13—14 — деди тақ-тақ уриб шонани маҳсидан тушираётган /— деди маҳсидан тақ-тақ уриб шонани тушираётган

16 сўзлашардилар. *дан кейин* — ва кулгидан тинмасдилар.

23—24 гаплашиб ўтирдилар./гаплашиб, кулишиб ўтирдилар.

25—26 Унсин шошилиб югурди./шошилиб югурган Унсин вой! деб қичқириб юборди.

28—29 елкасига қоқиб қўйди./бағрига босди.

30 Жумабойга «Ассалом» деди./«Ассалом» дея Жумабойга салом берди.

35 ҳузурингизга,—/ҳузурларига

38 Петров уни қучоқлади./Петров кулиб уни қучоқлади.

40 билан кўришди чол:—/ила кўришди,

311-бет

4—5 ўтди. Унсин эса ошхонага югурди./ўтаркан, Зумрад хонага тиқилди, Унсин эса ошхонага югурди.

- 8 Жумабой қарашди./Жумабой ёрдамга киришди.
 10 пойгакка/пастга
- 14—15 — Қимиллаб турибмиз. Тақдир бизга ҳам кулиб боқар ахир.../— Турган-битганимиз қашшоқлик, базўр тамадди қилиб ўтирибмизда, чирогим, нонимиз арпадан, чойимиз олма қоқи.
- 16 — Албатта, ота! —/— Ота очлик бутун мамлакатга қулоч ёзган,—
- 25—26 бўёқчи, кўнчи ва богбон қўшниси ҳам келиб қўшилган/
 /бўёқчи ва кўнчи ҳам кириб қўшилган
 31 қонли урушни/қонли мухорабани
 32 урушдан/ҳарбдан
- 32—33 Муваққат/Вақтли
 36 бойларнинг/эшитганман бойларнинг
- 40—41 камбагални эзиб, қонини сўришда давом этмоқчи/кам-багални эзишда давом этмоқчи.
 42 энди бунга/бунга
- 312-бет*
- 2—3 Ҳозир бунинг айни/Айни вақтидир ҳозир
 4 узоқ сўзлади./узоқ бир талай сўзлади.
 6 тингладилар./тингладилар.
 13 физиллаганча/дингиллаганча
- 18—19 олинглар.../олсинлар
 23 Гангур-гунгур суҳбатлашиб,/кулги, аския бир талай қизиқ гаплар айтиб,
 25 тутилиб./тутилиб гап бошлади.
 27 фожиали./фожеъдур.
 31 эшитганмисиз,/ўқиганмисиз,
 34 кенг./кенгдур.
 40 чиқамиз,/чиқурмиз.
- 313-бет*
- 2—3 деди Шокир отанинг богбон қўшниси. — *йўқ*
 4—5 қашшоқ эмасман. *дан кейин* — ўзимга тўқман. Бир отим бор, қишда ялло қилиб юраман, баъзи жиндай улоқ чопиб, вақти хушлик қиламан.
 7 маъқул/хўш
 15 Васильев./Васильевнинг
 18 хизматкори/малайи
 21 — Тилмочлик/таржимонлик
 33 ўрнидан қўзғалар/кетсак бўларди дея
- 3.4-бет*
- 1 богбон, кўнчи/кўнчи
 4 одам экан Петров, — деди Шокир ота ва қўлига/одам — деди Шокир ота Петровни ва қўлига
 14 сўз/суҳбат
 18 ўрнидан турди. *дан кейин* — ва дилкаш Махсум билан эртага янги шаҳарга бирга чиқишга ваъдаллашиб, чол билан, кўнчи билан тавозе ила хайрлашиб, кўчага чиққанда эшик олдида Унсин ва Зумрад кўнгил сирларини ҳануз тамом қилолмагандай секин сўзлашиб турардилар. Унсин юзини рўмол билан паналаган ҳолда «келиб туринглар», деб қайта-қайта хайрлашди.
- 23—24 тикилгандай/қисилгандай
 25 Ёнида/Тўрда, ёнида

- 25—26 Чернов мағрур/Чернов кеккайиб, мағрур
 26—28 сергап хотин икки гапининг бирида хандоп ташлайди,
 гўшкўйди, варақи сомсаларни мақтаб-мақтаб қўяди.
 /сергап, серкулги у ичиб, еб, гўшкўйди, варақи сомса-
 ларни мадҳини ўқиб ўтирарди.
 29—30 машҳур пахтачи бақалоқ Жуков ғарқ терга ботиб, ўзи-
 ни елимоқда./Московчи бой машҳур пахтачи семиз
 бақалоқ қари рус — Жуков, камзулини ечган, кўйлақда
 тер қўйиб ўтирар.
 32 Енида — мойдай йилтираган семиз хотини./Енидаги
 мойдай йилтираган, этдор аёл унинг хотини.
 33—36 улфатлари ∞ адвокат Абдуллаҳўжа ∞ кўтаринки, му-
 таъбар меҳмонлар билан чақчақлашадилар./ҳамтовоқлари
 ∞ адвокат Абдуллаҳўжалар гап ва қаҳ-қаҳ кулгилар
 билан ўтирардилар.
 39 Эшонхон — йўқ

15-бет

- 6—7 — деди қори./— деди табассумда қори.
 7 Қори *дан кейин* — Бу гўё Умар Хайём гапини эслатар,—
 У икки банд Хайём рубойисини ўқиб, таржима қилди.
 Меҳмонлар қаҳ-қаҳ уриб кулишди.
 — Хўб шоирлар бор-да шарқда,— деди кулиб, ге-
 нералга эргашиб келган сўзга тўмтоқ, дастурхонга ўзи-
 ни мукка ташлаган бир меньшевик.
 13 — қўл остида *дан кейин* — эҳтиётлик билан деди:
 16 қилардилар, —/қилурлар,—
 23 уруш/муҳораба
 24—26 ўринда турганлигини, бундай гапларни яқин ғолибият-
 дан сўнггина кўтариш жоиз эканлигини айтиб, Анвархон
 қорининг оғзига уриб қўйди./яқин ғолибиятдан сўнгги-
 на бундай гапларни кўтариш арзийдур, деб сўзни ке-
 сишин истади, янги сочиқ билан оғзи бурнининг мойини
 артиб, мўйловини бураб қўйди.

116-бет

- 10—11 духоба сирилган иккита юмшоқ ўриндиқ тайёрлаб/дар-
 ров икки юмшоқ бархит ўриндиқларни тайёрлаб
 16 Бибинур/Бибинургина
 24 мезбонларга/уларга
 37 биттаминини қўядилар,—/талоқ қўядилар,—
 40 деб қаргади./қарғаб қўйган эди.

317-бет

- 24 Жуковнинг/фабрикант Жуковнинг
 41 Жуков/фабрикант
 42 таъна қилмоқчи эди, койиб ташлади.../койишга тутинган
 эди, ўзини ҳақорат сўзлар билан койиб ташлади.
 42 койиб ташлади. *дан кейин* — Валнхонбой, Мирсандбой-
 лар ичмаган, манти устидан бостириб чой ичиб, кеккайиб
 ўтирардилар. Лекин қори Саидахмадбой, рус меҳмон-
 ларнинг барчаси маст, бир-биринга гап бермасдан ўтирар-
 дилар.

318-бет

- 4—5 бўлаётгани ҳақида гапириб, нолиди./бўлаётгани қандай
 номаъқулчилик деб валдиради.
 7 бўлишди,/бўлди,

- 38—39 дўстларим!— Шундай деб чол дарвоза/дўстим!— Дарвоза
41 чиқиб/юриб
- 319-бет
- 4 эдилар. *дан кейин* — узоқ сукунатдан сўнг генерал қўзгалар экан, барчаси шуни кутиб тургандай ўринларидан туриб хайрлашдилар.
- 23 кампир/буви
- 27 қўйди,/тиқиштирди
- 31 тиришар эди./тиришарди.
- 32 борарди. *дан кейин* — Булар трамвайда янги шаҳар томон узоқ боргач, вокзалга етиб олдилар.
- 320-бет
- 4 Шу ерда/Шетда
- 5 тилмоч,—/кулимсиради тилмоч,—
- 10 сув сепиб, супуриб/сув сачратиб супуриб
- 21 жононни/сулувни
- 28 кулимсиради чол.—/кулимсиради.—
- 33 биринчи кўришим,/биринчи дафъа кўришим,
- 36 — Топдим-да,/— Топамиз-да,
- 321-бет
- 2 жононни/сулувни
- 15 чол/кекса
- 27—28 аллақанча/аллапалла
- 37 Ҳовлига қадам қўйган ҳамон/Тилмоч ҳовлига кирган ҳамон
- 322-бет
- 9 Шаҳри азимдан./Тошкентдан.
- 15 ҳусн бобида бебаҳо/ҳуснига бебаҳо
- 16 шоввоз?/чироғим
- 323-бет
- 11 учадигани бўлсин./михдай бўлсин.
- 14—15 латифани/аскияни
- 22 бир айланиб/далани айланиб
- 29 дайдиб юраманми!—/лақиллаб юрибмиз
- 34 эргашди.../эргашганди...
- 35 рубрика: — йўқ
- 36 ...Извошдан *аввал* — қора мўйловли қўпол извошчи жим кутиб ўтирганди.
— Ҳа ошнам, фишт кўприк томон ҳайданг, яқин манзил, ўзим йўл кўрсатурман,— деди извошга чиқатуриб чўтир — Кўрганман, сизга яқин, бизга олис, йўли қурсин,— тўнғиллади извошчи.
- Тош ётқизилган йўлда ҳар бир арава, от, йўловчи ортидан тўзон булути эргашар, тикка кўтарилган қуёш яллиғи бамисоли жаҳаннам. Тез-тез гузарлар учраб турарди, қуюқ дарахтлар соясига яширинган чойхоналар баққоллар, қассоблар олдига сув сепилган, супурилган.
- Фишт кўприкка яқин қолганда ҳаммалари извошдан тушишганда чўтир киши извошчига пул узатиб, кечқурун келишини тайинлади. Улар бир чеккаси кенг очиқ далага туташган серсув, сердарахт катта боққа киришди. Чўтирнинг холаси айланиб, ўргилиб меҳмонлар билан кўришгач дарров кўрпача, ёстиқларни ташиб, катта супага жой қилишга киришди.

— Ёт одамлар орасида юрибмиз, шўрим қурсин-э,— деди ранжиган ва ўкинган Унсин тилмочга қараб. — Уйда ўтирганим яхши эди, амаки, тентиратиб юрибсиз, мани қаерга бошлаб келдингиз. Тилмоч сўрайган тишларнинг милкини кўрсатиб тиржайди, бир дам ўйлашиб жим ўтиргач, Унсинга қаради.

— Шундай баҳаво жойларда бирдам яйранг, синглим, тор ҳовлида диққинафас бўлиб кетдингизку. Ташланг паранжингизни, олижаноб, улуг обрўли одам,— чўтир кишини кўрсатди тилмоч. — Бир дам улфат бўлиб, ўйнаб, кулиб ўтиринг.

Сапчиб ўрнидан турган тилмоч Унсиннинг паранжисини бошидан жаҳл билан юлқиб, дарахт тагига улоқтирди. Унсин ҳам уялганидан, ҳам иссиқдан қип-қизариб бўртиб ўтирарди, тилмоч паранжисини олиб ташлагач, хўрлиги келиб, кўзларидан дув ёш қуйилиб кетди. Шошиб қолган тилмоч қизни овуттишга тутинди.

— Бу нимаси, кап-катта қиз-а?! Жаннатдай боғда яйраб ўтиринг, ахир чолнинг кавакдай ҳовлисида хуноб бўлиб кетмаганмисиз нодон қиз? Унсин энди бирон сўз қотишни истамади, лом-мим демай хафа дилгир ҳолда бошини қуйи солиб орқасини ўгириб жим ўтириб олди. Супанинг четида чўзилиб ётган чўтир киши кескин ёстиқдан бош узди.

— Тур тилмоч, салқин жойлар кўп, ҳов анови ёнғоқнинг тагига кўрпача ташла, Унсиний қитдай дам олсин. Тилмоч индамади, кичкина бир кўрпачани елкасига ташлаб, эски наматни сургаб кетди.

Ёнғоқ салқинида Унсин билан кампир юмшоқ нон, қант, тут шинниси билан чой ичиб ўтиришарди. Кампирнинг эзмалигидан жағи тинмасди.

Унсин кампирнинг гапига гоҳ қулоқ солиб, гоҳ бепарво ўз хаёллари оғушида паришон ва сокин ўтирарди.

— Гулдай яшиган шу паллангиз ғанимат, айши ишрат қилиб давр суриинг, қизим,— вайсади кампир.

— Шу ҳам гап бўлипти-ю. Ҳалол турмуш яхши,— силтаб жавоб берди энсаси қотган Унсин,— Текинхўр, харомхўр деган мақолли билмайсизми, кексасиз-ку?

Кўзлари хунук олайиб кетган кампир лабини тишлаб бир он жим қолди, кейин бўғиқ овозини пасайтириб деди:

— Бойларнинг эшигида юриш яхши, қизгина, бир қошиқ оби ёвғонни ўйламайсан, беғам, беташвиш юрасан. Унсин кампир билан ғижиллашиб ўтиришни эп кўрмаганидан индамай қўяқолди. Тескари ўгирилиб узоқларга тикилиб сукутда ўтиргач, ўрнидан турар экан:

— Юринг, боғни айлантириб келай,— деди кампир ҳам жойидан қўзғалиб.

Боғ қарамсиз, хароб эди. Қуртлаган ўрик, тоқларда унда-мунда майда шингил-шапоқ узумлар, ўтлар гўё тўқай, қутириб ўсган.

Унсин атрофга разм солиб, ачиниб деди.

— Эсиз, боғ икки таноб келади чамамда. Менда бўлса гулдай қилиб юрардим.

Кампир бепарвогина бошини лиқиллатди. Боққа қа-

райдиган чол бояқиш аллақачон жой растонига бориб ётипти. Бир ўгли бор худонинг ғазоби, ҳамиша чаккани наша. Бирон ерга дайдиб кетган шекилли кўринмайди. Онасига қийин кексайиб қолган. Қўйингчи, қизим, бизга нима оғир, енгили бор, гам қилиб нима қиламиз, гаплашиб ўтирайлик. Кампир «уф» деб яна ёнғоқ тагига ясланди.— Пулдорлар, боилар билан улфат бўлсангиз бойиб кетасиз қизим, омадингиз келса ажао эмас, ялло қилиб юраверинг. Беш кунлик дунё ғанимат, ўтади кетади,— сирли оҳангда хириллаб шивирлади кампир,— боиваччаларнинг пули кўп, ошигингиз олчи! Бу гапларнинг мағзини чақ тентак!— кампир чидамади энди сан-санлаб очиқ гапга ўтди. Мана мани кўр энди қариб қолдим, лекин ёшлигимда йиққан жиндай пулим бор. Санчи, шу ҳуснинг билан маҳсидўзлик қилиб, гурбатда, қашшоқликда юрибсан, эсинг қурсин! Унсин эрмак қилиб ўтдан шайтон ковуш тўқиб ўтирарди. Кампирнинг бу гапидан шубҳали ўйларга ботган қиз уҳ! дея узун бир сўлиш олди, кейин деди:

— Фақирлик чамамда энг пок нарса, бойларнинг турмушини, ифлосликларини кўп кўрганман. Уларнинг ювиндисини ича-ича тўйганман. Ҳаммаси бузуқи. Битта-яримта тузуги бордиру аммо кўни инсон эмас! Ҳалол меҳнат улуғ нарса, бунга кўп ишонганман.

Кампирнинг жаҳли чиққан эди:

— Ҳали ғўрсан, тушунмайсан гапга. Офтобдай ҳуснинг бор экан, увол бўлиб кетади-я, фақирлик, зорлик, хорлик қоқиб ташлайди одамни. Бахтинг очилипти, билмайсан.

— Толе бўлса фақирликда ҳам бахт топаман. Ипакшоҳиларга ўралиб, мойга чўмилган хотинларнинг заҳар ютиб ўтирганини кўрганман.

— Туринг, супага борайлик,— деди кампир жойидан кўзғалиб.

Тилмоч билан чўтир наша чекиб ўтирардилар.

— Қеляпти, нашани бекит, қитдай кайф қилдингми, бас қил!— деди қайта-қайта ўқчиган чўтир.

Кампир билан Унсин келиб супанинг бир чеккасига ўтиришди. Тилмоч чўтирга ниманидир шивирлади ва секин ўрнидан туриб кетди. Кеч кириб қолгандай. Уй бекаси бир лаганда ош сузиб келди. Қиз билан кампирнинг олдиларига ҳам кичик лаганда ош келтирди. Ошдан кейин хандалак ҳам ейилди. Кампир супа ёнида дарахтга осилган дуторни олиб дингиллатди.

— Эсимдан чиқибди, қизим, сиз чалинг деди дудуқланиб, кейин носни тупуриб, гингиллади.

Кичкина ҳайдар туморнинг боғима,
Бўйи тол, кўзи хуморнинг ёрима
Бўйи тол, кўзи хумор хоҳламаса
Тўни зарбоб...

— Қўйинг дуторни жойинга, кўп диққатни оширманг,— деди жеркиб, юзини терс ўгириб ўтирган Унсин.

— Қани бир ўйинга тушиб юборинг, чирогим Унсин! Кампир, ўйинга боп қилиб чертнинг!— Хунук жилмайди чўтир.

— Дутор чертишни кейин ўзим ўргатиб қўяман қизимга,— деди кампир ва қарнавога чала бошлади. Унсин хайрон бўлиб қолган эди:

— Нима деяпсиз, тушулмадим? Кампир хирллаб кулди:

— Қиз нарсага дутор чертиш хўб ярашади-да, худо хоҳласа ўзим ўргатиб қўяман, қийиб чаладиган бўласиз, ана шунда бенуқсон гул деса бўлади сизни.

— Бас, кампир тилингни кес, ўқрайди чўтир.

— Қичиқ-қичиқ мақомлардан чал! Қалтираб кетган кампир бошини қуйи осилтириб, дуторни дингиллатишда давом этаркан, кўнгли гаш Унсин диққати ошиб, сиқилиб кетган эди.

— Йиғиштиринг дуторингизни,— деди юзини терс буриб,— кеч бўлиб қолди-ку амаки ўлгур қай гўрга кетди?

— Келиб қолади амакингиз, пича сабр қилинг, самоварга чиқиб кетди чамамда — жавоб берди тутилиб чўтир. Кампир бачкана, шўх терма мақомларни чалишга уринарди. Унсин хомуш ҳолда узоқларга қараб ўтирарди. Боғ ора туша бошлаган гўзал оқшом Унсин кўнглига аллақандай ғам, хузун келтирганди.

Четда жим ўтирган чўтирнинг холаси мўнкиллаб ўрнидан турди, дарахт шохидаги осма лампани олиб ёқди.

— Лақиллаб умриггни ўтказдинг, минг қатла насиҳат қилдим, тоат қил, ибодат қил, уйлан дедим. Тоқ ўтма бас, уйлан энди.

Чўтир бир зум шошиб қолгандан сўнг деди:

— Уйланганимни эшитмапсизда, хола, нима деб алжираяпсиз?

— Ҳалиям беҳабармидингиз эгачи, укангиз аллақачонлар уйланганлар. узоқ жой қурсин, бориб келишип-гиз қийин,— деди кампир дуторни чертиб:

— Турақолинг Унсиной, бир йўргалаб беринг, ўйинга уста кўрипасиз.

— Қўйинг, етимликда ўсанман, асло билмайман,— деди Унсин қатъий рад қилиб. Амаки қаерда қолди-я?— сўради эшикдан кўзини узмасдан ташвишли оҳангда.

Ҳуфтон эди, эшик шақ-шақ қоқилди:

— Ака чиқинг, мана келдим!

Извош келган эди, чўтир холаси билан хайрлашгандан сўнг, извошда шаҳарга жўнадилар. Унсин жаҳли чиққан ва хафа ҳолда жим ўғирарди, самовардан ўтганда тилмоч ўлгур йўқмикан деб ўйлаб, қараб қўярди. Чўтир секин гап бошлади.

— Фаҳминда бир иши чиқиб қолди шекилли, яхшиси бу кеча бизнинг ҳовлида қолинг.

— Ҳа-я, айланай, иккимиз ётамиз, бирам чўпчакларим кўп-э, сира эсриктирмайман сизни,— туртиб деди Унсинга кампир. Унсиннинг жавоб бергиси ҳам келмади, жим ўтираверди.

324-бет

- 1—2 чироқ/лампани
 5—7 аламдан бутун вужуди қақшаган Унсин қулоқ солишни ҳам истамай, орқасини ўгирганча чурқ этмай ётарди./Унсин қулоқ солишни ҳам истамасди, чарчаганидан лаҳзага уйқуга кетган эди у.
 8 Унсини ухлаб қолди деб ўйлаган кампир/кампир Унсининг текис нафасига қулоқ солиб, ухлаганига ишонганидан сўнг
 24 кириб кетди. *дан кейин* — Кампир кўрпага кирди, лекин калласида хунук хаёллар галаси қуюндай чарх урарди. Этиб-этиб ниҳоят у ҳам хуррак отиб уйқуга кетди.
 25—26 Туни билан мишжа қоқмай тонг оттирган Унсин токчадаги/Унсин эрта тонгда уйғонар экан, сапчиб ўрнидан турди. Узун бир оқ тортиб ўксиниб қўйгач, токчадаги юрибман». *дан кейин* — Акам рабочиликка кетмасдан илгарин Шокир отаникига бир келган эди, эсимда...
 33 Кампир/Шу топда ўрнидан гоздай туракелган кампир
 34 юмиб, *дан кейин* — Унсинга қарар экан, қиз товушини пасайтириб ундан сўради:— Буви бадраф қаерда?
 36 бўлди:/бўлганди:
 37 асло!» *дан кейин* — деди ичида у.
 39 Унсин кичкина/Унсин қайтиб кичкина
 39 салқин/эрталабки салқин

325-бет

- 1 Кутилмаган саволдан/бу саволдан
 9 Жувонлик этиб/Жувон югуриб туриб кўришган
 18 Иштаҳасиз/истамасдангина иштаҳасиз
 33 ўрнидан турди./дик этиб турди.

326-бет

- 17 Бу пайт/Шу пайт

328-бет

- 26 тутишга тиришди./тутишга киришиб ўрнидан турди.

- 3 юр бу ёққа!/юр энди сени ҳужрага қамайман.
 27 олдига/ёнига

329-бет

- 36 қаҳр билан./жеркиб.

330-бет

- 36 қандай қилиб/қай юрак билан

331-бет

- 40—41 жўнатмасак,/қочирмасак,

- 16 билқ-билқ/биқ-биқ

- 19 Чўнтақларини қайта-қайта ковлаштирди./ярим танга пулини йўқотган эди, чўнтақларини қайта-қайта ковлаштирди,

332-бет

- 32 Рисолат кампир/Кампир

- 2 дерди яккаш./дерди ҳадеб

- 2 дерди яккаш. *дан кейин* — Унсин аканг келади деганига алданиб тилмочга эргашганини, у аллақатларга бошлаб, ахир Юнусободдан нарига, нақ гишт кўприкка яқин жойга сурганини, кейин олтин кун исловотхонада тор зиндондай ҳужрада тортган азобини, қандай қочганини ҳамма-ҳаммасини бутун тафсилоти билан сўзлаб берди.

- 17 учқунланди:/учқунланиб, бурушиқ юзларида табассум пайдо бўлди;
- 19 чирогим! *дан кейин* — майли, ғилайдан бугун бўлмаса эрта ўч олсам ҳам бас — кулиб ўрнидан турди чол. Хўп ақлли одам-да Жумабой, асл йигит... Тилмоч бадбахт албатта жазосини тортади, албатта,— дер эди нчида, чол икки қўлини орқасида жуфтлаштириб, бошини қуйи солганча изига қайтаркан
- 24 Тахмонга/тахмонда
- 27—30 ўгли, арабча ва форсчани мукаммал биладиган мударрис Зухриддин Мирза Истамбул саёҳатларидан келтирмиш китоблари/ўгли мударрис Зухриддин арабча ва форсчани мукаммал билади. Миср ва Истамбул саёҳатларида бўлганда келтирмиш кўп китоблари
- 32 қилмоқда/қилиб ўтирар,
- 34 билан/ила
- 37 негадир хафароқ/бугун негадир
- 39—40 нимчаси-ю чўғдай/нимчасию ва чўғдай
- 334-бет
- 4 ёзиш билан машгул./ёзишга киришган.
- 5—7 дабдабали иборалар билан тўлган, гўё мақолага салмоқни шу сўзлар берадигандек /сўзларни дабдабадор ибораларни сеппиб юборган, гўё унга мақоланинг салмоғи шу сўзлардан каби туюларди.
- 10—11 хусусидаги бирмунча мулоҳазаларни айтган ва уларни, ислом/дея қоғозга анча-мунча гапларни тўккан, булар ислом
- 11—12 вайсаган эди, *дан кейин* — у тағни пайғамбар ҳақида ёзар, арабча оятлар келтириб, мақолани тугатар
- 13 чоғи, аълам/чоғи эди.
- 16 қўйди./қўяди.
- 17—18 чарчаднинг, бир оз дам/чарчадим, дам
- 18 кизини эркалаб./қизига.
- 20 қучди:/қучади:
- 27 бўлади./бўлади кизим.
- 28—29 жомга сув қуйиб, юз-қўлини ювишга тутинди./мис жомга сув қуйиб, ювишга бошлади.
- 31 тепасига келди./бошида тўхтади.
- 35—36 — Адибабегим, ўтирган ҳовлимизнинг аҳволи мана бу бўлса!/Лекин афсуски, Адибабегим ҳовлимизнинг асло кўрими йўқ.
- 37 етишар эканмиз-а?!/етишур эканмиз?!

335-бет

- 4—5 камзулни/тўнни
- 6—7 Ҳазратим, марҳамат, кийсинлар!— деди табассум билан у./— Ҳазратим, кийсинлар!— табассум билан деди отин.
- 8—10 Аълам ҳафсала билан кийиниб, мағрур юриб ташқарига чиққач, кўпдан бери ҳузурида хизматда бўлган ғариб бир мулло хизматкори эгарлаган отга/Аълам кунт билан кийинди, саллани бузди. кайта-қайта урниниб, ахир кўнглига маъқул бўлганидай ўради; Амиркон маҳси кавушларини кийиб, салмоқли қадамлар ила мамнун ва мағрур юриб ташқарига чиққач, хизматкор, кўпдан бери

- аълам ҳузурнда хизматда бўлган ғариб бир мулло та-
йёрлаган отга
- 12 гердайиб/мағрур
- 14 эди. *дан кейин*—ҳар қадамда учрайдиган
- 18 Аълам Эскижувага/Жувага аълам
- 18—19 Икки букилиб ∞ уни дарҳол/букилиб ∞ дарҳол уни
- 21—23 Мағрур важоҳатини бузмасдан салобат билан одимла-
ганча мадрасанинг саҳндор ҳовлисидан ўтиб, кенг хона-
лардан/Аълам мағруриятини қитдай бузмасдан, салмоқ
одимлар билан кенг саҳнли ҳовлисидан юриб, хоналар-
нинг
- 23 кирди. *дан кейин* — хона кенг эди.
- 24—25 гап сотиб ўтирардилар./гап сотардилар, битмас-туган-
мас турли ғийбат гаплар бир-бирига улашиб турарди.
- 25 очиб кирган/очган
- 31 варақ қозғоз/қозғозларни
- 336-бет
- 27 тавозе билан/тавозе ила
- 30 янги шаҳарда/городда
- 33 янги шаҳарга ∞ сомон йўл/городга 2 йўл
- 337-бет
- 5—6 Салимахон эндиғина ўн бешга тўлган, тиқмачоқдай, се-
мизғина қиз эди./Энди ўнбешга тўлган Саидахмаднинг
қизи Салимахон тиқмачоқдай семизғина эди.
- 6 эди. *дан кейин* — унинг эғнидаги кийимининг таърифни
қийин.
- 6—8 кўйлак, кумушдек товланган кимхоб нимча кийган; би-
лаклари, бармоқлари турли қимматбаҳо тоғлар терил-
ган/хил-хил кўйлак, кумуш товланган кимхоб нимча, би-
лаклар, бармоқлар гавҳарлар терилган
- 11 Шу кўйлакни кийдиму, бироқ дидимга/— Кийдимку шу
кўйлакни дидимга
- 12 Ойим танлаб-танлаб ўлдингу, нега ёқтирмайсан деб ко-
йиб бердилар,—/ойим уришди танлаб ўлдингу энди нега
ёқтирмайсан дейди.
- 19 — Сен мулло одамнинг қизисан./— Сен қори қиз.
- 20 даркор ∞ отин оёи./даркорди ∞ отин.
- 21 Отин оёи бойнинг қизига/У Саидахмадбой қизининг
- 31—33 бойликка бойку-я, лекин шу кунларда сира тинчи йўқ.
Ишчилар ҳали у деб, ҳали бу деб ғалва кўтариб, тинчи-
мизни бузишяпти/— Дадам катта бойку, лекин шу кун-
лар ишчилар ғалва кўтариб, тинчликни бузишяпти.
- 34 серзарда/жахлдор
- 39 отин. *дан кейин*.— Адибахон кулди:
- 40—41 Қўй, ўртоқжон, ∞ Падари бузрукворимиз айтдилар./
Қўй-ей, валдирама! ∞ падари бузруквор айтдиларки,
- 338-бет
- 11 қизлар ўтиришибди./қизлар терилган,
- 11 ўртадаги/ўртада
- 30 қўяр эди./қўярди.
- 37 яна ўзимизнинг/ўзимизнинг
- 43 уқтирганлари уқтирган:/уқтиради:
- 339-бет
- 8 кишидан/эрл:рдан

- 12 ўша ўртоғим айтадики./Латифахон айтади:
 20 ёшгина бир жувон./ёш жувонлардан бири
 21 — Бо, бунга ҳам гап/— Вой, кўрсангиз, бунгаям
 22 пайгамбаримиз/пайгамбар
 25—26 расули худога тил тегизманглар/хазрат алайхуссаломга
 тил такизманглар
 29 жим бўлиб қолди./жим бўлганди, иззаланган.
 30 тескари қаради./терс қаради.
 31—32 Кимдиё ўртага чўккан ноқулай жимликни бузиш учун
 грамафонни яна қўйиб юборди./бир оз сукутдан сўнг
 тағини грамафонни қўйиб юбордилар.
 32 юборди. *дан кейин* Қизиқчиларнинг гапидан меҳмонлар
 нчаклари узилгудай қотиб-қотиб кўлдилар.
 33 Гулчеҳра мағрур, сарбаст ўтирар./Бир зумгина жим бўл-
 ган Гулчеҳра тағин сўз бошлади, у мағрур, сарбаст ўти-
 рарди,

340-бет

- 5 — Музаффар/Зафарбой
 7 шарофатли ном./шарофатли исм.
 8 халғи чимиритган бойвучча./бир бойвучча.
 15 қашшоқ-да... *дан кейин* — турмушлари жуда оғир.
 19 — Тўғри айтасиз, ҳаммаси бахил.— луқма ташлади Са-
 лимма./Тўғри деяписиз, бахил ҳаммаси — қистирди Салима
 21 — Вой, мана, ялачилар келди./— Мана келди ялачи-
 лар.
 23 Саври сатанг./Савриой
 29 чикишди./чиқдилар.
 41 бойгуччалардан бири./бир бойвучча.

341-бет

- 1—2 Уларни ҳирс билан кузатишаркан: «Дўст!» «Кўзидан!»
 деб кийқирнарди./Улар зимдач қизлар, жувонларга кўз
 ташлаб, томоша қилардилар. Чарчаб базмни тўхтатиб,
 меҳмонхоналарга қайтишди.
 6 ташқарига чиқиб кетишди./Ташқарига чиққан эдилар.
 10 Биз бу улўғларни — *йўқ*
 11 ёзиб кўтиб оламиз»./ёзиб кутармиз.
 16 оғиз кўпиртирди./сўз қотарди.
 22—23 у ёқ-бу ёқдан бир оз гаплашиб ўтиришгач, соҳиби хона-
 дон/ундан-бундан пича гап айлангач уй эгаси
 27 Меҳмонлар жойлашиб ўтириб олишгач:/Меҳмонхонада
 ўтириб олганлари ҳамон.
 31 — Хўп, маъқул.— рози бўлди қори./— Хўп ўйнаймиз —
 рози бўлган эди Қори.
 31 Қори. *дан кейин* — Беками-кўст тўқин дастурхонда бой-
 лар пишиллаб, овқатга боғланган эдилар.
 33 келганликлари учун ўзларини овқатга урдилар./келган-
 ларидан оч қўрсоқлари ғалвасидан бетоқатланиб, ўзла-
 рини таомлар узра таппа ташладилар.
 42—43 деди у қорига, оғзидаги овқатдан дудуқланиб,— *йўқ*

342-бет

- 3 Сизга қараб.. кетади!/Сизга боқиб... кетади ахир!
 13 ўйини деб ўйлайман./ўйини фаҳмларман.
 27 хизмат этади./хизмат қилур.
 33 маъқулроқ бўлурди./маъқулроқ бўлгай.

- 36—37 жавоб беришга шошилди./шошилиб жавоб беришга тиришганди:
 38 — Расули худо/ҳазрат Муҳаммад
 42 билмаганлар./билмабдурлар.
- 343-бет
- 6 бақалоқ киши./бақалоқ семиз киши.
 15—16 жилмайиб жавоб берди енгил, оқ костюмдаги, галстукли новча/жавоб берди кулиб енгил, оқ костюмдаги новча
 26 лабига/оғзига
 26 қистирди, *дан кейин*.— Меҳмонлар Кошкинининг олди-қочди гапларидан кўла-кўла чой ичардилар.
 27—28 хизматкорлари ёрдамида/хизматкорлар ила
 36—37 шарбат/гулоб
 38 — Ичасиз, ичмасангиз/ичасан, ичмасанг
- 344-бет

- 18 чегараси/худуди
 33 Худо/илоҳим
 33 қалтис!/калтис-да.
 34 мўжизага/лекин зафар бизники деб.
 35 деди кимдир. *дан кейин* — Мажлисда оғир сукут чўккан, аммо ичин, ейиш тинмасди.

Нина ўрнидан турди, узун, шаффоф, оқ ипак кўйлагининг этакларини тузатиб, «уф, иссиғ-ей» дея елпугичини ёйиб елпина-елпина ҳовлига чиқди.

Ҳовлида қандайдир пайдо бўлган Юсуфхон бойвачча Нина олдида ҳозир бўлганда:

— Саломатмисиз, Нина хоним, Александр Михайлович ҳам шу ердамилар? Жуда машҳур фабриканти-да эрингиз. Хонада исиб кетибсиз-ку, Юринг, боғни айлантирай.

Ховлини бир неча айланиб чиққач, бойвачча хонимни кўчага бошлади:

— Кўча салкин, кезайлик...

Хушомадгўйликка моҳир Юсуфхон, Нинани дам кўлидан, дам биллагидан тутиб, баланд-паст жойлардан ўтказиб, жарга жимирлаб сокин окиб турган сув бўйига олиб борди. Русчадан тузиккина билалчиган бойвачча қизик гаплар, латифаларни калаштириб Нина хонимни тинмай кулдирадди. Шойндай майин сув устида оҳиста сирғалиб сузган тўда-тўда ўрдалар ғоқиллаб қочарканлар Нина тағни кулгидан қотиб қолди.

Юсуфхон сўзга тўмтоқлардан эмас, у гоҳ «Минг бир кеча»дан бир шингил, гоҳ Хўжа Насриддиндан айтар, Шарқнинг ибратли сўзларидан, турли сирли ажойиб гаплардан тўхтамай ёғдирар, у ўзи ҳам бундай гапларни тўкишга моҳир, унинг айтганларидан пост қани, ёлғон қани фарқ қилиш қийин эди. У энди Нинани қўлтиқлаб олган, сув бўйида оҳиста юрардилар. Дарахт остида тўхтаб Нина узоқни имлади:

— Манзаранинг гўзаллигини қаранг, осмон кўм-кўк, ажойиб тиниқлиги бор, гўзалдир мамлакатингиз.

Юсуфхон гўё осмонга кўз югуртиргандай бир қисқа назар ташлаб олди:

— Нина хоним, сиз осмон гўзаллиги ила машгул, мен эса сизнинг ажойиб гўзаллигингиздан мастдурман, ишқингиз қалбимни ўртаб юборган, севги фироқи ёмон нарса... Бу қадди қоматингиз фақат фаришталарга хос...— оҳиста Нинанинг белини қучиб олган эди у.

Қаҳ-қаҳ кулиб юборди Нина:

— О, мен ҳам гўзалми, мен ўзимни хунук фаҳмлайдирман — ноз ила деди майдан, мақтовдан қизарган Нина.

Бойвачча хотинлар билан муомалага уста эди, у энди Нинани белидан маҳкам қучиб олган, муҳаббат достонини ўқишни бошлаганди, у бўсалар бобига ўтар экан, Нина сесканиб ўзига келди, юзини терс буриб, даструпол ила қайта-қайта артди:

— Қўполлиқ қилмағайсиз, ўтинаман — деди силтаб.

— Ишқингизда шайдодурман, қизганингиз мени — товушига сохта хазинлик оҳанги бериб ёлворди бойвачча.

Нина бир дақиқа сукутдан сўнг ноз ила шивирлади:

— Кўришамиз, икки кун кечгандан сўнг Скверда кутингиз мени...

Юсуфхоннинг шодлигидан юраги така-пука бўлиб, хапრიқиб кетган эди.

— Юринг қайтайлик,— орқага қайрилди Нина.

Қапалакдай енгил у, бир гапириб ўн кулиб, дарвозага етганда ёнида шивирлаб гаплашиб бораётган Юсуфхон товушини баландроқ қўйиб деди:

— Нина хоним, ичкари бешик тўйига йиғилган ёш-ёш қизларга лиқ тўлгандир, кириб жиндай томошо қилмайсизми?

— Вой юринг, икковимиз кирайлик,— ноз билан ялинди Нина.

— Йўғе, мумкин эмас, афсуски ислом дини ичкари бўсағасидан хатлаб ўтишни ҳар бир ёш эркакга ман этгандир, гуноҳ бўлади, у оламга мен сизга йўлдош бўлмайман — деди табассум билан бойвачча.

Юсуфхон меҳмонхонага, Нина хоним ичкарига бурилди. У гуллар билан безатилган катта шляпасининг тўри-ни кўзларига қадар туширган ҳолда кулиб ичкарида пайдо бўларкан, хуцуккина, совуққина, сепкил юзли бойнинг катта келини югуриб қарши келди:

— Эсонмисиз, Нина хоним!— қадрдонлардай кўриша кетдилар.

Айвондан чопқиллаб келган кичик келин, Ойпошша очиқ юз билан кулиб Нина хонимни қучоқлаб кўришаркан, катта келин лабини буриб қайрилиб кетди.

— Марҳамат, Нина опагон уйга марҳамат!

Нина шляпасини айвон тоқчасига қўйиб меҳмонхонага киргач, «Здравствуйте!» дея меҳмон қизлар, хонимлар билан бош эгиб кўришди, авайлаб дераза олдига оёқларини узатиб ўтирди.

— Русча билмайман асло,— городдан келган бир ўртоғига мурожаат қилди Ойпошша — Сиз гаплашинг, биласизку.

Тўрда ўтирган ўртоғи ирғиб ўрнидан туриб, Нина хоним олдига ўтди ва чулдираб русча гаплаша кетди.

— Пожалуйста, Нина хоним, тўрга ўтсинлар, Ойпошшахон хафа бўлаяптилар.

Қўярда-қўймак тилмоч қиз меҳмонни тўрга олди. Ойпошша Нина олдига кабобни, гўшти, сомсаларни қалаштириб ташлади.

— Олсинлар, Нина опажон, марҳамат!

Меҳмонлар барчаси ҳайрат ва қизиқинг аралаш Нинани томоша қилурлар, унинг шаффоф кўйлаги, нур қақнатган гавҳар сирға ва узукларини, пардози ва қўнғироқ сочларини мушоҳада қилардилар. Бирпасда дўстлашиб гап қизиб кетди. Сарт аёлларнинг паранжи ёпинишлари, кундошлик даҳмазаси устидан гап юритардилар.

— Очиқ юз билан кўчага қадам босолмаслик, яъни оламнинг гўзаллигидан маҳрумлик, бир эрнинг тўртта хотин ўртасида тақсимланишини сира ақлга сиғдиrolмайман, ваҳшийликку бу! Ниҳоят ажабланиб гапирарди Нина.

Меҳмонлар ичра дам кулги янграрди, дам жиддий суҳбат борарди.

— Вовой, қулогингиздаги гавҳар оловдай ёнади-я — ҳавас билан деди бир келин.

Гавҳар — жавоҳирлар ичра энг асилидур, дунёда энг қиммат жавоҳир ҳам шудир — жилмайди Гулчеҳра.

— Бизнинг ёқут, ферузларимиз гавҳар олдида ҳеч нима эмас денг, — деди Салима.

— Сарт бойларининг ҳам гавҳар билан сира иши йўқ экан, нега шундай?! — кулиб сўради Нина.

— Оталаримиз ҳам, эрларимиз ҳам зиқна, шундай қимматбаҳо нарсани олиб берармидилар? — истехзоли кулиб жавоб берди Ойпошша.

Қизлар қаҳқаҳа билан тасдиқлашдилар. Нина чоғичиб, хурсанд, очилиб гаплашиб ўтирарди. Ўзини у китобларда ўқиган Шарқнинг сиҳрий, тилсимли бир дунёсида ҳис қиларди. Дастурхонга банд бўлганидан лаҳзагина тиниб қолган Саври сатанг гумбирлатиб дуторни сайратиб юборди. У ҳижронни, чуқур ҳасратни, поэтик туйғулар, хиссиётларни ифода этувчи куйларни чертгандан сўнг гўзал, мўъжизали овози билан кўшиқ бошлаб юборди. Гўё сиҳрлангандай Нина завқ билан тинглагач Ойпошшага шивирлади:

— Энди руҳсат беринглар, ташқарига чиқай, тагин Александр Михайлович мени йўқотиб излаб юрмасин, эримнинг жаҳли ёмон — кўзлари тўла кулги билан тилмонга таржима қилинг дея ишора қилди.

Қизлар, келинлар билан ва эшикка қадар жўнатиб келган Ойпошша ҳам тилмоч қиз билан хайрлашиб ташқарига чиққанла унинг эри маст кўзларини сузиб, гап билан овора эди...

36—37—38

— деди Коровни.— Майли, сабр қилайлик-чи, ишлар изига тушиб қолар...— У галстугини/∞ шафқатсиздир. Ҳа майли сабр қилайлик-чи, барча ишлар ўз изига тушиб қолар — галстугини.

43 Большевикларнинг/Большевиклар

345-бет

4—5 Император ҳазратлари/Николай

6—7 худонинг ўзи ∞ беради,/оллонинг ўзи ∞ берур.

7 у қақраган/қақраган

10 подшолик/подшоҳлик

11 оқмаганидек, давр ғилдирагини/оқмагани каби, даврнинг чархини

13 — деди Коровин қадаҳни кўтариб/— қадаҳни кўтариб деди Коровин.

14 жуда сўзамол бўлгучи эди./жудаям сўзамол бўларди.

14—15 Навбат унга ўтди.— йўқ

15 У гапни/У энди

15 бошлаб./гапни бошлаб.

17 ёшларимизни Москва/Москва

18 ўқитмоқ маъқул бўлса-да,/ёшларимизни ўқитмоқ мумкинлигини, лекин

19 Қоҳирада эса/Қоҳирада

19—20 мумкинлиги устида сўз юритар эди./мумкинлигини сўзлар эди, шунда маст Коровиннинг қулогига Истамбул чалиниши ила у яқинда Истамбулни руслар забт этилиши кутилганини айтди. Қори ичида «астағфурулло» деб олгач, суҳбатни театр устига кўчирди. У русчани хила нуқсон ила сўзлаганидан, сўзларни шошмасдан доналаб гапиришга уринарди.

21 Ҳамма диққат билан қорини тинглаб турганда,/Ҳамма-нинг диққати Қорида эдики

22 саросимада/қаттиқ саросимада

23 мезбон оқариб кетди./бой оқариб қалтираб кетган эди.

23—24 Сўнг савол назари билан тикилган/Бир-бирига савол аломати билан қараган

27—28 — Солдатлар иккинчи ўғлимизни уч арава қанд билан ушлаганмиш. Тавба!.. Бу қандай номаъқулчилик!— Иккинчи ўғлимиз Қозунчидан кела туриб уч арава қанд билан қўлга тушибди. Икки солдат ўғилни аравалар билан баракайи маҳкамага сўрабди. Тагин қандай номаъқулчилик тавба...— деди бирдан совуқ тер босган бой гўё ўз-ўзига гапиргандай.

32—33 — Ҳа, шундай, шундай, рост айтасиз, ∞ бири/— Эҳа шундай, шундай, айтганингиз ҳаққа рост ∞ бирови.

36 у ён-бу ён юрар экан, меҳмонлар ҳам кўтарибдилар./

бу ёнга юрар эди, меҳмонхонадан меҳмонлар кўтарибди.

37—38 шикоят қилишингизни/шикоят арз қилурман

38 насихатомуз — ∞ хайрлашди Кошкин./маслаҳатомуз — ∞ Кошкин хайрлашди.

40 жўнатиб ичкарига шошилди./жўнатгач ∞ шошилган эди.

41—42 деди у хотинига — йўқ.

42 тушганмиш./тушибди.

345—346-бетлар

43—1—2 Бақрайиб қотиб қолган бойвуччанинг юзи қув ўчди. оғиз очишга мажоли йўқ эди. Бой яна алланималар деб тўнғиллаб, кичик хонага кириб кетди./Сен таралла қилиб ўтирибсан бемаъни!—бақирди бўғилиб бой. Кўзла-

- рини лўқ этиб қотиб қолган бойвуччанинг юзи қум ўчди, оғиз очишга мажолсиз эди. Бой тагин нималарнидир тўнгилаб кичик хонага кириб кетди.
- 6 Соя каби тилсиз хизматкорлар/фақат, соя каби тилсиз келинлар ва хизматкорлар
- 10 Шокир ота ∞ хаёл суриб ўтирарди./Ариқ четида ∞ хаёли ўтмиш излари бўйлаб изгиган ҳолда Шокир ота жим ўтирарди.
- 12—13 чегаланган пиёлага доғ сув оқизиб ∞ ерди./чегалик пиёлага тез-тез чой оқизади ва ∞ ер эди.
- 14 Вақт пешиндан оғгаи, куннинг авжи қизиган вақти./Пешин энди оғган, кун қаттиқ исиган.
- 15 кўринмайди. *дан кейин* — у танҳо ўтирарди.
- 16—17 томошақовоқлар/носқовоқлар
- 17 енгил шабада ўтса ҳам/саҳни кичик ҳовлининг ҳавосида енгил шабада ўтса ∞ шу он
- 18—19 зерикканидан кўшни/зерикканидан жиндай айланиб келгани кўшни
- 20—21 бўйида: ∞ дарахтга чиқади.../бўйидан бери келгуси йўқ ∞ дарахтлар учиди. ўйинқароқ, шўх олов бола.
- 22 Хаёл оғушида ўтирган чолни мудроқ босади./Чол гоҳ мудрар, гоҳ хаёл оғушида жим ўтирар, толлар, тераклар ҳам уйқуда, сокин.
- 23—25 Бу жимликни кўчадан шап-шап юрганча кириб келган Рисолат кампир бузди. У кира солиб жулдур паранжисини айвон лабига улоқтирди./Қоматини алифдай тутган кампир кўчадан шип-шип юриб келди, жулдур паранжисини йиғиштириб айвонга ирғитди.
- 26 Табаррук деб/атайлаб табаррук деб
- 27 кўксултон/унга кўксултон
- 28 келди. *дан кейин* — Оқсочлардан сўраб қолган паловдан ҳам ола келдим. кечқурун ошаймиз, ўзим қозонга солиб янги дамланган паловдай бугини бурқиратиб берай сизга.
- 28 Айтгандай, Унсин ҳам кўринмайдими?— у ёқ-бу ёққа кўз югуртирди кампир./Ростдан Унсин кўринмайди — ҳовлининг у ёқ бу ёғига кўз югуртди кампир.
- 30 қон қиладиган/қонни куйдирадиган
- 31 буни сен/сен
- 31 сўзан-бигиз/бигиз
- 33 ариқ лабига/Унсиннинг шу тобда йўқлигидан суюниб ариқнинг лабига
- 34 чол. гап бор./ошиғим, қулоқ осинг гап бор.
- 34 гап бор. *дан кейин* — кампирга сурилиб ўтирган чол унинг белидан қучаркан...
— Бачкана бўлмаг-э — жеркиди кампир, — ошиқ-мошиқлик палламиз ўтиб кетган. қўйинг-чи, эшик ҳам занжирланмаган. тек ўтиринг. Чол тингламас, тегажаклик қиларди:— Шу тобда йигитдайман, сен ҳам кўзимга фариштадай кўринасан, ҳавас келибди ганнмат, йўқ дема кампир-е.— Жойингиздан силжиманг, ошиғим — юзларини хунук бужмайтириб кулди кампир.
- 38 тўла эмиш./лиқ тўла эмиш.
- 38—39 Хотини/Аёли

346—347-бетлар

- 40—1 уйлари шунақа саранжом-сариштаки, асти ∞ қолибди.
/уйлар саранжом-саришта, қўяверинг, 2 қолди
1 Бир қоп эт бойвучча/бир қоп эт, хон
4 — Дастурхон ёзиб алвон неъматларни/Дастурхонни ёзиб
дўқонда нима бўлса ҳаммасини
5 Нима экан десам, ўғлидан гап очиб қолди./Бека гапни
айлантириб ўтириб охири ўғлига келтириб тақади.
- 5—6 «Тақдирнинг тоши/тақдир тоши
7 — Тўлиб-тошган/Сиз кўриб турган тўлиб-тошган
- 8—12 Кенжа ўғлим туғма оқсоқ. Лекин оёғи оқсоқ бўлса ҳам
ақли-хуши расо,— деди.
— Аммо йигитнинг айби билинмайди, давлати — кўр-
ки, дейдилар. Сизда попукдай қиз бор, деб эшитаман,
қуда бўлайлик», деса бўладими, чол!/Кенжамнинг қитдай
айби бор, туғма чўлоқ деди.— Айланай сизда попукдай
қиз бор деб эшитаман, йигитнинг айби билинмайди, дав-
лати — кўрки дейдилар, қуда бўлайлик» деса бўладими
чол! Чўлоқ бўлса ҳам ақли расо хушфёъл бола эмиш.
- 13—14 тарс ёрилгудай севинсам ҳам, сиримни бой бермай ўти-
равердим./ёрилгудай суюнибман, лекни билдирмасликка
уришиб сипойи, жим ўтирдим.
- 14—15 лабларининг четини қўли билан артиб/қўли билан лаб-
ларидан тупугини сидириб
15 — Кўзида/— Йигитнинг кўзида.
16 зиёни йўқ. дан кейин — оёқларини сағалгина қийналиб-
роқ босар экан.
- 16—17 чол, фотиҳа қилдик./ошиққинам, фотиҳа қилдим келдим,
17 — Кампир ёнидаги/ёнидаги
18 қўйди./ёйди.
19 кийимлик/кийим
- 19—20 атлас бор эди./атлас эди. Гапдан томоғи қаҳраган кам-
пир устма-уст бир-икки пиёла чойни шимирди.
- 21—22 — деди хирқираб, томоғи қуриган кампир,— йўқ.
24 бўлиб қолган эди./бўлиб, бақрайиб ўтирарди. «Тавба...»
деди у халос ва ўрнидан туриб
26 доғ сувдан бир пиёла ютиб, яна/тагин бир пиёла чойни
ютиб
28 шаддодроқ қиз, тезроқ/беҳаёгина қиз, жадаллик билан
29 Писмиқ, шайтон/унинг писмиқлиги, шайтонлигини
- 30—31 иснодга қолмайлик!/шарманда бўламиз-а!
- 33—34 икковимизга бош-оёқ сарпо.../иккимизга бош-оёқ сарпо-
лар...
- 36—37 оғзидаги носни пуркаб ташлади-да/«пуф» деб носни туф-
лади-да,
37 наMATга ўтирди./наMATга қайтиб ўтирди.
38 — Ҳой, ноинсоф алвасти, эсингни едингми! На мен
билан, на қиз билан бир оғиз маслаҳат қилмай, биров-
нинг тилаб олган боласини ўзингча унаштириб келавера-
санми?! Оғаси Элмурод келсин, сенга нега ташвиши ту-
шиб қолди қизнинг? Яна келиб-келиб топганини, худо-
нинг бир балоси — чўлоқ-маймоқми! — Ҳей, беинсоф ал-
васти кампир, бир оғиз мен билан, қиз билан маслаҳат
қилмай унаштириб келганинг нимаси?! Бунинг Элму-

род деган арслондай оғаси бор-а, сен нега хўжайинлик қиласан?! Худонинг бир балоси — чўлоқни топмасанг бошқа йўқмиди!

348-бет

- 1 қизимни/қизни
- 3—5 Йўқ, мияси ачиган кампир, қизимизнинг пешонасига меҳнаткаш, жафокаш бир йигит битиб қолар! Ҳозир жўна, бу матоҳларни эгасига олиб бориб топшир,/Йўқ, ялмоғиз, меҳнаткаш ва жафокаш бир эр йигит битгандир пешонасига, умидим бор. Сан аблаҳ, жўна ҳозир, элтиб ташла буларни.
- 9 у — йўқ.
- 10 Кампир бўш келмай, чолга бобиллаб беради:/Энди кампир бобиллаб эрини қарғай бошлади.
- 11 — Садқайи ота кетинг!/Эркак бўлмай ўлақолинг!
- 11—12 ҳам бийлай олмайсизми?!/гапга киргизолмайсизми?!
12 Яхшиликни билмаган исқирт чол!/Исқирт чол, яхшиликни билмаган махлуқ.
- 14 бетавфиқ чол/беақл!
- 15 Кампир узоқ вайсади:/Кампир бир соатча чолни қаргади. Нималарни айтмади у, сўқди, ҳақорат қилди.
- 15 вайсади: *дан кейин* — Ақлсиз, бефаҳм, сан бедаво билан ўтган эсиз умрим, кулфатдан чиқмаган бу азиз бошим. Йўқчиликдан бошқа нарсани кўрмадим. Эндигина ёлчидим деганимда чол ўлгур ноикўр буни ҳам йўқ қилмоқчи. Думбаси ерга тегадиган икки қўйни бўғизлаб еб ўтирсанг ўлармидинг, чол?! Сан чол, жим ўтир, ўзим биламан.
- 16—17 давлати бўлсин!/давлат борми — бас!
- 19 Ҳали/Мана
- 19—20 никоҳдан кейин. *Сан кейин* — бир семириб, йилтираб юрсин етим қиз.
- 21 қолсин!... *дан кейин* — Бўғиб ташласам сан чолни!— хўмрайди кампир. Бутун билган гапларини айтиб қаргади, жаврай-жаврай силласи қуриди унинг.
- 23 жаврашларига парво қилмади./қарғиши ва жаврашига асло аҳамият бермасдан ўз фикрлари ила машғул ўтирарверди.
- 23 қилмади, *дан кейин* — Хийла вақт ўтгандан сўнг оғзидаги носини ташлаб сўзга киришди.
— Дуруст, дўқондор, бадавлат экан, ахир ўзинг шундоқ бир ўйлаб кўр, калтафаҳм! Йигит ланг бўлса, ғилай бўлса, қизнинг уволи йўқми, аблаҳ?! Ҳой гумроҳ, санда қитдай ақл, фаросат бўлса, шу ишни қилармидинг?! Гапингга қараганда ажинадай бир йигит, унинг устига тагин оёғини сургаб босса, фалажку у, давлати курсин
- 24 — деди у салмоқлаб — йўқ.
- 26 нобуд кетди./қурбон кетди.
- 27 сенинг/санинг
- 29 бермайман,/етаклаб олиб бориб бермайман.
- 32 тиқмоқчисан!/тиқмоқчимисан!
- 32 худо, *дан кейин* — бунни бир мундоғ ўйлаб кўр, қўлнда ҳунари борми, очдан ўлмайди бу қиз. Худойим бахт берсин

33 яхши!/яхши, кампир.

33 Имону саботнинг/Имон ва сабот

33 катта давлат! *дан кейин* — Кампир энди йиғига киришган, дам аста вайсаб, дам бақриб гапирди, кўп уринди, аммо чолни асло кўндира олмади. Чол ариқдан сувни ҳовучлаб-ҳовучлаб ичди-да кир, эски рўмолини белидан ешиб, қўлларини артди, қайта белига боғлаб олди.

— Ҳой кампир, қулоқ сол, сенга бир ибратлик байтни айтиб бераман,— чол кўзларини ярим юмган ҳолда, товушига жиндай оҳанг бериб бошлади:

Қизгина, қайнар булоққа бошламанг,
Моли кўп деб бой боласин хушламанг.
Пул деган — қўлнинг кири ювса кетар,
Бош омонга мол битар, ўлган кетар.

Эшит, кампир, тагин бир куйган қиз айтибди:

Оҳ, гул эдим тиканакка чатдилар,
Озод бошим банди қилиб сотдилар.
Отам билан онамдан гуноҳ ўтди,
Мени сотиб не муродга етдилар!

35 қиз/бола

37—38 Эшитаясанми, буларингни иссиғида эгасига топшириб кел/Келтирганингни тездан элтиб ташла.

39—40 Кампир шайтон йиғи аралаш яна қарғаш, вайсашга ўтди./Кампир йиғи аралаш тагин қарғашни, вайсашни бошлади:

41 Нима деган/Не деган

41—42 шарманда қилдинг мени! Бойлар билан ҳазиллашиб бўладими, гумроҳ чол!/Шарманда қилади, ер юткур чол, бойлар худонинг севган бандаси, гумроҳ чол! Етим қизнинг бахтига гов бўлмоқчи эсини ютган чол.

349-бет

2—3 Фотиҳа — оллонинг муҳри, бебурдлик қилиб бўлмайди, бетамиз!/Онг ичиб сўз берганман, сўздан қайтиш ўзи гуноҳ, бетамиз.

5 келарди/келурди

7 — Минг вайса, минг долла —/— Қанча вайсасанг ҳам, қанча долласанг ҳам

8 раво/унга раво

9 сал/жиндай

12 энди оғзини/оғзини

12—13 жуфтланган/энди жуфтлаган

13 кирди./келди.

14 қовоғингиз солиқ/қовоқларингиз солиниб кетибди

15 Бас энди, яраша қолинлар./Бўлди бас, ярашнинглар.

17—19 Одатдаги гап, чирогим, баъзан тортишиб турмасак, зерикиб қоламиз,— шундай деб чол қўлларини белига тираганича дўконига кириб кетди./Пича ғалва қилдик иккимиз, зарари йўқ, чирогим, жанг қилмасак зерикиб ҳам қоламиз — мўнқиллаб дўконга ўтиб кетди.

20—21 Кампир, Унсиннинг кўзини шамғалат қилиб тугунни сандиққа қулфлаб чиқди./Ғивирлаб юрган кампир Унсинга кўрсатмасдан тугунни сандиққа қулфлаб чиққан эди.

- 22—23 — Ўзим сенга боёнлардан бир куёв топдим, толеинг бор экан қизим,/Боёнлардан ўзим санга бир куёв топяпман, толеинг офтобдай экан қизгинам —
- 24 ёшман, иннайкейин/ёшман-ку,
- 26 Унсин қизариб ичкарига югурди, сўнг/Қизариб хонага югурган Унсин
- 27—28 яланг оёқ бўлиб ҳовлига сув сепди,/яланг оёқланиб ҳовлига қалин қилиб сув сепди,
- 28 ёнига/олдига
- 31 чиқиб турибди,— юмшоққина бўлиб гап/топиб ўтирибман — юмшоқ товуш билан
- 33 ҳали ҳам/ҳануз
- 36 акамнинг/оғамнинг
- 37 ҳаммаси/барчаси
- 38 бой-боёнлардан/шулардан
- 39 ипидан-игнасигача биламан./ичидан-жиғига қадар ҳаммасини яхши биламан.
- 40 Неъмат/Неъмат мишқи
- 41 ўша ҳозир янги шаҳардан/у ҳозир городдан
- 42 хуш/хушки
- 43 келганмиш./келяпман деди.
- 43 Мен ҳам аъзо бўлардим,/Манам кирардим,
- 350-бет
- 1 қиз боламан-да,/қизман-да,
- 1 бир/асли бир
- 1—2 — деди кўзларини/кўзларини
- 2 ўксиниб қиз./деди ўксиниб қиз.
- 4 сени/сани
- 7—8 кетган эди,/кетганди,
- 8—9 айтишишни эп кўрмаганидан/айтишмакни истамаганидан
- 9 кўтармай/кўтармасдан
- 10 Намозгарга яқин/Намозгардан илгари
- 11 У йўл-йўлакай — йўқ.
- 12 борарди:/борарди у.
- 15 қилмасам. дан кейин — дер эди ичида
- 16 бурилгач./бурилиб,
- 17—18 тор ҳовли тўридаги пастаккина зах хонанинг эшигини гийқ/тор ҳовлида икки қадам ташлагач, чурук зах хонанинг эшигини гарч
- 18—22 Хонада Рисолат кампирнинг узоқ қариндоши Оллоқул тегирмончи уст-боши гард хизматкор бола билан угра ичиб ўтирарди.
- Келинг, холамоён, кўринмайсиз, — деди хизматкор бола, қани уградан ичинг./Уйда тегирмончининг хизматкори боши-кўзи ун йиғит угра оши ичиб ўтирарди, унинг қаршисида тегирмончи кампирнинг узоқ қариндоши ён-бошлаган.
- Хўш, кампир, кўринмайсиз, келмайсиз қани уградан ичинг.
- 23—24 у сўрашиб бўлиб, рўбарўсига/йиғит кўришиб-сўрашиб
- 25—26 Кампир овқатдан бир-икки қошиқ тотинган бўлиб, косани яна ўзига қайтарди./Кампир бир-икки татиниб қўлини тортди.
- 27 Оллоқул тегирмончи/тегирмончи

- 28 У — йўқ.
 30 киши эди./киши.
 33 арз-додини тўкиб солди./бутун дардини, ниятини англа-
 гач деди:
 34 топдиму, айланай./топдим-ку садагангиз кетай.
 35 бола экан./бола.
 35—36 Лекин ҳар нима бўлганда ҳам давлатманд./фалаж-да
 нима бўларди.
 36 ана шу давлатида,/унинг давлатида,
 38 Тегирмончи/чол
 40 — Қизни/— Қизингни
 41 ҳовлиларингда/ҳовлингда
 42 ўтирган экан./ўтирганди.

851-бет

- 1 ногирон/бемор
 2 ишу,/ишқу,
 3 Отаси ким,/Бойнинг номларини айтинг
 5 тушунтира бошлаган эди,/тушунтиришни бошлаган эди,
 7 биламан/ўзим биламан
 7—8 — деди айёр кўзларини ола-кула қилиб тегирмончи./чол
 кекириб олди, кейин калта қуюқ соқолларига тўкилган
 ошни битта-битта терди, пешонаси тор кўзлари айёр
 хунуккина одам эди у.
 9—10 киришди: *дан кейин* — Турмушнинг машаққатидан
 узоқ зорланиб, кейин деди:
 11 бел/жиндай бел
 12 дейман./деб умид қиламан.
 12 Худо/Почча, худо
 14 кемшиқ/чурук
 16 бўлинг,/бўл,
 20 қўйиб беринг!/қўявер —
 20 — Чол кафтини тўлатиб нос отди./ҳовучлаб оғзига нос
 солиб
 21 давом этди: —/деди —
 22 илми амалга/иссиқ-совуқ ишида
 23 шаҳри азимда. *дан кейин* — Бошида салла, қўлида
 тасбеҳ унинг, аммо доимо маст, кишмишни қайнатиб
 мусаллас солишнинг ҳам ўзи пири.
 23—24 Нафаси ўткир, қўл урган иши ижобат бўлмай қолмай-
 ди — йўқ.
 26 бўлса,/тиқса,
 26 ишингизни/ишингни
 26 келтиради./қилади.
 27 бировдан қурбақадай/бировга қурбақадан баттар
 27 оловдай/эхуд оловдай
 30 деди — йўқ
 31 аранг йиғиштириб олган кампир./йиғиштириб ялаб ол-
 ган кампир.
 33 ўшанинг/унинг
 37 Оллоқул./тегирмончи
 39 қарз-қавола/қарз-қурз
 42 Рисолат кампир/кампир.

352-бет

- 3 катта дарахтлари/қалин дарахтлари

- 4 борарди. *дан кейин* — Пешин вақти, ҳаво дим, ғир этган шабададан асар йўқ.
- 5 турган/ўтирган
- 5—6 қўл ҳаракатларини/қўлларининг ҳаракатини
- 8 ёпишаётганини,/ёпишяпканини,
- 9 сўзлаб, деди:сўзлаб:
- 11 Муваққат/Вақтли
- 12—13 керак./зарур.
- 15 гафлатда,/жудаям гафлатда,
- 16—17 гафлатда юрган эканмиз, — деди куюниб Жумабой./ортда қолганмиз, халқимиз гафлатда — гўлдиради Жумабой тўпписи билан елпиниб
- 20 хўрланган,/хорланган инсонлардир,
- 21 уйғотайлик,/кўтарайлик,
- 21—22 жаҳолатдан/жоҳилликдан
- 23—24 хурофат исканжасида ётибди, — вазмин/хурофотига ботган халқ, — салмоқланиб.
- 25—26 Дин, шариат, уламолар — ҳаммаси халқ бошига битган офат./Уламо аҳли, ислом буйруқлари, шариат — бари халқ бошида бир офат.
- 26—27 кутқариб,/кўтариб,
- 30 деди секин/секин деди қизариб
- 31—32 Биз ҳам юрган эканмиз/юрган эканмиз
- 33 Маълумки,/Маълумдирки,
- 33—34 илм-фанда,/илмда, фанда,
- 36 кўпи/бари
- 38 Ҳа, — деди/Э-э — кулиб юборди
- 41 эксплуатацияни,/эксплуатациядир, буни яхши уқиб олинг,
- 41 кана малъунлар/канадир малъунлар, гап шунда.
- 354-бет
- 1 фойдаланолмайди,/фойдаланмайди.
- 2—3 барча бахтли бўладиган турмуш қурамиз!/барча бахтли!
- 6 бу ёқда экан-а,/бунда экан
- 7 шивирлади/шивирлади ўзбекча.
- 10—11 у Умаралининг/Умаралининг
- 11 эди./эди у.
- 12 аёл/хотин
- 12—13 «Наша газета»ни/«Правда» ҳам «Наша газета»ларни
- 14—15 сизлар учун олиб келдим./сиз учун келтирдим.
- 18—19 зор, ҳақиқат сўзига чанқоқ./зор, аммо моянаси понига базўр етади.
- 20—21 гуруҳ-гуруҳ бўлиб тарқалишди./мажлисни тўхтатиб, гуруҳ-гуруҳ тарқалишди.
- 21 масаласида кетди./масаласи билан жўнади.
- 24 извошчилар союзига жўнади./извошчиклар союзига кетди.
- 26 харид қилгани/хариди
- 26 тушган/кирган
- 28 таққа/қалт
- 28—32 У жиловни тортиб сургаб келаётган эшакка терс миндирилган баланд бўйли, юзи ва кўзлари қаҳрли кишининг чеҳрасини гарчи, ҳали кўриб улгурмаган бўлса ҳам, унинг Умарали эканлигини дарров фаҳмлаган эди.

/Баланд бўйли, юзи ва кўзлари қаҳрли, салладор мулла жиловни тортиб сургаб келаётган эшакда терс миндирилган кишининг, гарчи биринчи дафта орқасини кўрсатса-да, унинг Умарали эканлигин дарров таниган эди.

- 32—33 оёқларида/шу он оёқларида
34—35 таъзирини бериш/жонидан айирнш
35—37 хириллаб бақирарди эшак ортидан эргашиб келаётган бир гуруҳ оломон ичидан бир мулла./бўғилиб бақирарди ўжарлик билан орқага тисланган эшакни сургаб.
39—40 — мингирлади эшакни ортидан ҳайдаб келаётган катта сағри кавушли киши/мингирлади эшакни орқадан ҳайдаб яланг оёқларида катта сағр кафшларни сургаб бораётган яна бир мулло.

355-бет

- 3 ерга михлангандай,/михлангандай
4 Калтаклашиб/таёқ еганидан
4—5 ҳарчанд бошини/бошини
5—6 уринса-да, нафасини/уринар, лекин нафасини
6 ҳансирар/харсиллар.
10 навбатма-навбат/навбатлашиб
12 азозил/азозилдур
14—15 Умаралини бозордан бир неча бор айлантирган, калтаклаган, бошига тош ва ҳақорат ёғдирган,/бозордан бир неча топқир айлантирган, калтаклаган, бошига тош ва ҳақорат ёғдирган Умаралини
18 бир неча киши/бир нечалар
18 борарди./борардилар.
23—24 овозини яна ҳам баландроқ қўйиб/товушини пасайтирмасдан яна
25 мени ўлдирсинлар,/ўлдирсинлар,
26—27 аммо, бу сўзимдан асло қайтмайман!/асло сўзимдан қайтмасдурман!
28 Орқасида келаётган/орқадан бораётган
28 юз-кўзини/бош кўзини
29 урган/таёқ солган
32 етишгач,/етгандан сўнг,
33 билан/ила
34—35 салласи қозондай, тўни ерга сургалган қози олдида бир киши таъзим қилиб букилди:/қозондай салла, ерга сургалган тўндаги қози олдида таъзим билан букилди бир киши:
36 — Тақсир!/Қози!
39 буларнинг бари уйдирма гап. Бунга имоним комил.
40—41 Имоним эса — пок виждоним/меним пок виждоним — меним имонимдир!
43 сен/сан
43 осишга буюрардим,/осардим,

356-бет

- 2 исломга тил тегизма!/исломни хор қилдинг!
7 қўлларидagi боғични/қўлларининг боғини
9 юз-кўзларини арта бошлаган эди./юзи-қўлларини ювинтиришга бошлаган эди.
10—12 кимдир ўкинч билан бош чайқади./бир киши ∞ қози «эсизгина», — деди шивирлаб.

- 14—15 ва йўталиб/бир йўталиб
 16—17 қилинсин! *дан кейин* — Умарали қаҳ-қаҳлаб кулиб юборди
 19 сизнинг устингиздан ҳукм чиқарурмиз,—/биз сизни ҳукм қилурмиз.
 19—20 ғурур билан баралла қичқирди унга жавобан Умарали—*йўқ*.
 21 ожизлигидан/ноиложлигидан
 22—23 ичкарига/хонага
 25 Зумрад Умаралининг/Зумрад Умарали
 26 Умарали билан/Умарали ва
 27 сўнгги/сўнг
 29—30 ғурубининг латофати дақиқа сайин ортмоқда эди./шафқининг ҳар дақиқа латофати ортиб борарди.
 32 кетаётган/борган Зумрад паст, тиниқ товушда
 33 ҳеч/сира
 33 бўлманг./бўлмангиз,
 33—34 бошингизга/бошингиз узра
 35 қатла/қатра
 38 қадар ғофил эканлигимдан./қадар ўзимнинг ғофиллигимдан
 39 нодонлик./ҳам нодонлик,
 357-бет
 1 ёйилди.—/ёйилиб кетганди,—
 2 сизсиз./сиздурсиз,
 3 шафқату/шафқат ва
 3 қиламан./қилурман.
 4 эмасмиз.—/эмасдурмиз—
 4 — Энтиккандай/гўё энтиккандай
 5 олди Умарали.—/олди.
 7 эртага/эрта
 7 ҳузурингизга/олдингизга
 8 яширди./яширган эди,
 8 борсамми./борсаммикан,
 9 ўйланарди./ўйланарди ичида,
 11 билди./билди, у
 11 кучли./кучлилигини,
 11—12 мангу эканлигини том маъноси билан англади./мангулигини чиндан англаган эди.
 15 ўша ерни ўқиш./ўқиш
 15—16 қилиб олганини/эканлигини
 17—18 қиз табассум/табассум
 19 бизникига келманг.../эшикка келмагайсиз.
 20—21 англаган Умарали бош ирғади./тушунганидан Умарали хўп дегандай бошини қимирлатди.
 22 Зумрад хайрлашди-да./Зумрад хайрлашиб юзига чачво-нини тутиб олди-да,
 25 билан/ила
 26—27 муҳаббат/йигитнинг муҳаббат
 28 этар эди./этарди.
 28 тариқа ўтган дақиқалар/тахлит хаёллар билан
 29 ҳар нечук, вақт тушдан оғач./у пешинни оғдириб
 31 муштоқлик билан/минг маҳталлик ила
 34 дея ёқимли/ноз ва илиқлик аралаш ёқимли

- 35 тўхтамай,/тўхтамади,
 35 енгил қадамларини/фақат енгил қадамини
 37—38 Умарали шодлигидан энтикиб кўришган ҳамон нафасини бўшатиб узун сўлиш олган эди./Кўришган ҳамон «уф...» дея узун сўлиш олган эди Умарали шодлигидан
 39 тунни/кечаги тунни энтикиб:
 39—40 орзусида/орзуси билан
 41 бундай/бу каби
- 358-бет*
- 5 яна/тағин узун
 5 кўчадан ўтиб/кўчани босиб
 6 мўъжазгина/кичкина
 8—9 орқа чекиниб./орқага тислиниб.
 12 югуртирди./югуртди.
 13 ер ажойиб/ернинг ўзи
 13 оқиб ётган/оқаётган
 15—16 Зумрад сирғалиб елкасига тушган паранжисига қўл узатган эди, Умарали қўлидан тутди./Сирғалиб елкага тушган паранжига Зумрад энди қўл урар экан, Умарали кулиб юборди:
 18—19 Қизариб кетган Зумрад паранжисини супага қуюқ соя ∞ қўйди./Зумрад қизариб паранжини супага қуюқ қўлка ∞ ташлади.
 20 Супага ўтиришгач,/Булар супага ўтириб олгач
 22 — Тоат-ибодатни/намоз-ниёзни
 23 машғулман,/машғулдурман,
 27 Зумрад./кулиб Зумрад.
 32 ожизман...—/ожиздурман
 33 — Бу русларнинг Пушкин/— Бу Пушкин деган русларнинг
 34—35 ўргатаман/ўргатурман
 37 табассум/нозли табассум
 37 бошини кўтарди Зумрад./Зумрад китобдан бошини кўтарди
 38 — Кейинроқ, майлими?/— Кейин ўргатурман.
 39 ва ошхонага/ошхонага
 41 чордона қурди./ўтириб чордона қурди.
 42 Қулимсираганча зимдан кузатиб турган/қулимсираб зимдан мушоҳада этиб ўтирган
- 359-бет*
- 1 беринг, мулла ака, хижолат бўляпман.../узатинг муллака сабзи тўғрашни билмайсиз, ўзим бажарай.
 4—5 сабзи, тахта, пичоқни қиз томон суриб қўйди./суюниб дарров сабзини, тахтача ва пичоқни қизнинг олдиغا сурди.
 6 уқувим/сира уқувим
 6—7 ийманиб гапирди Умарали,—/кулди қизариб
 10 қилишгач,/қилгач,
 11—12 бир парча сур гўштни тўғрамча қилиб, масаллиқнинг устига қўйди-да, ошхонага қараб/кўтариб ошхонага
 13 солгач, ўчоққа ўт/солиб, ўтни
 14—15 шопириб турган эди./шопириб қўярди. Умарали қоқ тўшни сувда ивитиб энди тўғрашга уринар экан
 17 — Менга бера қолинг,/— Беринг ўзим

- 18 ёгингиз/ёғ
- 18 ҳозир, тезроқ/тезроқ
- 19—20 — дея Умаралининг қўлидаги капгирга ёпишди/чаққонлик билан тўшни тўғрай бошлади.
- 21 Зумрад пиёзни қовуракан,/пиёзни қовура экан,
- 21 Умарали/Зумрад
- 23 Зумрад Умаралига буюрди:/Ҳазил-кулги, кўтаринки рух ила икковлашиб ош қилардилар, Зумрад Умаралининг қўлидан капкирни олди.
- 24 олиб келинг!/келтиришг!
- 27 ўчоққа тараша қўйгач./оловни тўғрилагач.
- 28 йигит ва қиз/ҳар иккаласи завқ ва нашъали
- 29 ғазалхонликни/энди ғазалхонликни
- 31—32 ожиздай, Фузулий шеърларини оҳанг билан ўқиб, қалб дардини/ўзини ожиз сезгандай Фузулийнинг шеърларини ёқимли оҳанг ила ўқиб, Фузулий тили билан ўз қалбидеги севгисини
- 34 қиламан,—/дейман,—
- 34 у. *дан кейин* — ҳар бир сатридан нур ёғилур
- 36 юлдуз/юлдуз дерман,
- 36—37 биласиз.../билурсиз...—
- 37 — дея ялинган/ялинган
- 40—42 — Билган унча-мунча байтларимни ҳам унутганман.. Қаштанинг сердиққатлигидан одамнинг байт-ғазалга ҳам қунти қолмас экан...!— Ғазалларин билмайман асло, доимо ишим кашта... Билган унча-мунча байтларни ҳам унутганман. Бекалар, бойвуччалар иш кўтариб келади, арзимайдиган пулнинг гадои бўлиб, кўз нурумни тўқаман, юрак қоним билан гуллатаман палакни.
- 359—360-бетлар
- 43—1 жилмайди/кулиб юборди
- 4—5 шоирларнинг шеърларини/шоирлар шеърларидан
- 8 Лутф этинг, ишонинг, жоним!./лутф айлаб инонингиз,
- 9 ўйга толди,/ўйланарди, у энди
- 10 қўлини тортиб олмади,/ўз қўлини сугурмади,
- 11 кўзларини Умаралига тикди,/кўзлари билан Умаралига қаради,
- 15 кетаман,/толаман.
- 15 ошно/ошно бўлдиғим
- 18—19 ошимизнинг қайнайвериб суви қолмагандир.— Зумрад ошхонага югурди—/ошимиз куйиб кетгандир,— югурди ошхонага
- келтирсинлар! *дан кейин* — деди ошхонага ета туриб
- 19—20 не/нима
- 27 маст ҳолда қотиб/маст қозон бошида қотиб
- 28 Зумрад табассум билан буюрди:/энди ошни дамлашга киришган Зумрад табассум билан буюрди.
- 30—31 тувоқни беркитди./қозон тувоғи билан маҳкамлаб беркитди:
- 32 — Вассалом! *дан кейин* — кулди ўчоқ бошидан тушиб
- 33 унинг/Зумрад
- 35 ўрим-ўрим қуюқ қўнғир/қуюқ қўнғир ўрим-ўрим
- 37 кезарди./кезар эди.

- 1—2 жилмайди/қотиб кулди
 2 аста тишлади,—/тишлади —
- 6—7 қизнинг қўлидан олма сувга тушиб кетди./қиз қўлидаги олмани сувга ташлади.
- 8—9 қиз бўйинини/бўйинини
 12 тақилманг.—/тақилмангиз
 14 эди.../эди у...
- 15—16 Шўхлиги тутиб кетган Умарали кумушдай ялтираб турган бир ҳовуч сувни Зумрадга сепиб юборди./Иккови гоҳ тўхтаб, гоҳ оҳиста юриб гаплашардилар, ариқ четига чўққайишиб, сувни ҳовуч-ҳовуч олиб бир-бирига кумушдай ялтиратиб сепишга киришдилар.
- 21 яна унутибмиз,— ошхонага югурди/унутибман,— югурди
- 24 Зумрад супага жой килди. Ошни Умарали сузиб келди. Бир-бирларига рўбарў ўтириб ея бошладилар./Супада бир-бирига қарши ўтиришган ҳолда ошни ейишга бошладилар.
 — Бир ой бўлади ош емабмиз, угра жонимга тегиб кетган, муллака, ниҳоят қашшоқмиз-да, кулди Зумрад.
 — Балли, ҳозир бечорамиз, лекин иқболимиз баландлигига умидим каттадир, жоним,— ошни Зумрад олдига суриб, гўшларини тартиб қўярди у.
 — Айтганингиз келсин! — секин шивирлади Зумрад.
 Ҳазил-мутоиба билан ошни едилар.
 — Бир чуқум қолди, еб қўйинг, жуда тўйиб кетдим — қўлини артди Зумрад.
 — Йўқ, йўқ, бирга тугатамиз, — деди Умарали қизни ошга қайта-қайта таклиф этиб.
- 25—26 Кейин Зумрад ўчоқдан шақирлаб қайнаб турган қумгонни олиб келди./Кейин у ўчоқдан шақирлаб қайнаб турган қумгонни кулиб кўтариб келар экан Зумрадга деди:
 27 чойи ҳам/чойи
 28 — деди Умарали пиёла узатиб./кулмангиз
 28 узатиб, дан кейин — Гаплаша-гаплаша чой ичардилар
 29 Чой устида — йўқ
 29 Жамиладан/Кумрихондан
- 30—31 сўзлаб, битта қўшиқ айтиб беришни сўради./айтиб, бир куйлаб беришни сўради, ялинди.
- 32—35 — Муболага қилманг, сиз айтганчалик уста эмасман. Қўнглингиз учун битта қўшигимни айтиб бераман, аммо шартим шуки, Умарали ака, кулмайсиз... — деди қошларини чиройли эгиб, ноз билан қиз./Зишқор муболага қилмангиз, ялентирмайман сизни, кўнгил учун бир шннгил қўшиқларимни айтиб бераман, аммо бир шарт билан, Умарали ака, кулмасангиз — қошларини чиройлик эгиб деди ноз билан қиз ва Умаралининг эътирозини кесиб, куйлаб юборди.
- 36 Зумрад/Қиз
 36 билан, дардли/ила, дард билан

362-бет

3 Умарали севгилисиз юзига термилганча/телмириб тўя олмаган Умарали севгилисиз юзига

- 4 тингламоқда эди./тинглар эди у.
 5 тўхтатиб қўйдингиз?/уздингиз!
 7 куйингиз олтин шуъла каби қуйилди.../олтин шуъла ка-
 би қуйилди куйингиз.
 8 товушингиз/пок товушингиз.
 11—12 Раҳматли лапарлару қўшиқларнинг/Марҳума лапарлар
 ва қўшиқлар
 15 қолмаган./қолмагандир.
 21 яна ҳам гўзалроқ, сирлироқ туюла бошлади уларга./ал-
 лақандай гўзаллик ва сирга тўлиб кетгандай сезиларди.
 23 тўлди./тўларди.
 25—26 дақиқа сайин кўпайиб бораётган/ҳар дақиқа кўпайиб
 борган.
 28 Ҳар гал ойна кўрсам/Ой кўрсам
 28 қараб/сира қараб
 29 мени ўз оғушига тортади./ўйлар ютиб кетади мани,
 32 Яқин сурилган Умарали Зумрадининг/Зумрад ёнига яқин
 сурилган Умарали унинг
 35—36 қайрилмалиги... пешонасида эса ҳамиша нур...»/эгриси..
 пешонада эса ҳамиша нур кўрурман...» деди ичида йнгит
 38 орасига олди йнгит.—/орасида қисди.
 41 секингина/кейин секингина
 42 — Чироқни/— Чироқни-ям
 42—43 табассум билан/табассумда
- 363-бет*
- 1 чироқни/лампани
 1 Умаралига/кейин Умаралига
 6 ўтирди./ўтираверди.
 9 вақт./вақти,
 11 менда бир ҳафтага/бир ҳафтага
 11—12 сабр йўқ.../менда сабр йўқ...
 13 — Сабр таги сариқ олтин./сабр олтиндан азиз,
 15—16 Бирдан кўнгли ёришган ва севиниб кетган Умарали эн-
 тикиб олди:— *йўқ.*
 17 топарди/топур
 19 беҳад./бахтда,
 23 қиз./секин қиз.
 24 пайт/тобда
 24 эшикни/дарвозани
 24 қоқди./тақиллатиб юборди.
 25 етмасдан сўради:«ким?» сўради эшикка етмасдан.
 26 — Ким?— Дўстларининг товушини эшитгач, самимий ил-
 тифот билан эшикнинг иккала тавақасини ланг очиб
 юборди.— Эҳе, келсинлар!— *йўқ*
 29 уста Жалил/уста Жалил ҳаммаси
 30 супа чеккасига оёқларини осилтириб омонатгина ўтириб
 олишди./супага оёқларини тушириб омонат ўтириб олиш-
 ди.
 32 ўзини хонага/хонага беркитиб
 33 ҳозир городга/городга
 33 чиқамиз./чиқамиз, ҳозир
 33 юринг./тез юринг,
 35 — деди Жумабой/Жумабой деди.

- 36—37 — Зудлик билан отланинг, ∞ шекилли,— деди салмоқлаб уста Жалил./Бизни тўхтатманг ∞ фаҳимда,— салмоқлаб деди уста Жалил
 38 ким у?—/қизми, ўйнашингизми?
 38—39 — Шермат кулиб аланглар экан,/кулиб аланглар экан, Шермат.
 41 қилармиз,/қилурмиз,
 42 Ҳаммалари/ҳаммаси
 42 қолишди./бўлганди.
 42 Шерматга хўмрайиб/хўмрайиб Шерматга

64-бет

- 1 Умарали/кейин Умаралига
 8 кузатиш/жўнатмоқ
 9 югурди./югурган эди.
 10 — Кузатиб қўяй, азизим, қўрқмайсизми?/Қўрқмайсизми азизим?
 12 Зумрад уни тинчитишга ошиқди./Зумрад кулиб юборган эди.
 13 асло/сира
 14 қолманг!/қолмангиз!
 14 — шундай дея қиз — йўқ
 16—17 Умарали ҳам дўстлари билан трамвайда янги шаҳарга жўнади./Умарали ва дўстлари ҳам тўхтамай, трамвайда городга жўнаб кетдилар.
 20 юриб борарди./борарди.
 21 Ой тор кўчалар/тор кўчалар
 22 орасидан у ер бу ерга шуъла ташлар, деворлар/ортидан ой шуъллари унда-бунда — ерда, деворларда
 22 титрар эди./титрарди.
 24 тошқин... дан кейин — кулиб юборди Зумрад.
 25 камбағал.../камбағал-да
 25—26 иқболнинг ўзи давлат-ку!../иқбол ўзи — давлат!
 26 Эртага онамга ётиги билан/Онамга эртага жойича
 28 руҳ билан/руҳда
 33 тиқилди.—/тиқилиб олди.
 33—34 Уртоғим билан суҳбатлашиб ўтириб кеч қолибман.../Шўх, қувноқ тусда сўз бошлади:— пистачи қизлар олдига борган эдим, жуда яхши қизлар-да, гаплаша-гаплаша кеч бўлганини билмай қолибман...
 — Қуриб кетсин, олма чой, қани бир пиёла беринг-чи, ташналикни босармикан.
 36 — Онаси,/Эй онаси
 37 турипти... дан кейин — Қўрпа сол кампир, ҳовлининг ўртасида, салқинда ухлайлик.
 38—39 Зумрадга шу гап баҳона бўлиб дик этиб ўрнидан турди, айвонга ўтиб, еттинчи чироқни/Зумрад айвонга ўтиб, еттинчи пиликли лампани

365-бет

- 3—4 Рисолат кампир тонгни базўр оттирди-да, саҳарлаб Оллоқул тегирмончи олдига югурди./Шокир отанинг кампир базўр тонг отдирган эди, саҳарлаб тегирмончи чол олдига югурди.
 5 — Айланай./Почча,
 6 яна/манъ бомдод демай

- 7 шунақанги/жуда
 8 — Оллоқул тоқчадан/тоқчадан
 11 Севиниб/суюниб
 11 уни узундан-узоқ дуо қилди./узундан-узоқ дуони бошлади.
 12 беринг, уқдингизми?/бер, уқдингми кампир?
 13 бойнинг/бойнинг олдиға «ассалому алайкум» деб
 14 ўтирган экан./ўтирган бойға
 15 шошиб қолди./ҳовлиқиб кетди.
 15 Дўконда бор хил-хил ҳолваларни./ана шунда ҳолваларнинг хил-хилини
 16 ташлади... *дан кейин* — Қайсига қўл чўзишни билмай шошиб қолдим.
 18 ғарчча ∞ ҳозир бўлди./Сих ғижжа ∞ келтирилди.
 19 ҳалигача ҳиди димоғимда./ҳануз хуш ҳиди димоғимда
 19—21 Бойнинг ўзи келишган, соқоллари кўксига тушган, қуданг борми деса. бор дегудек басавлат./Басавлат келишган қудачи десаг арзийдиган бой қаршимда ўтирибди. Кўзлари қувғина, зийраккина киши ўзи, кўрсанг, кампир, ҳайрон қоласан, соқоллари кўксига тушган, вой-бўй, хушим оғиб қотиб қолибман.
 21 зангори/осмон рангида
 24 биродар./мулло
 26—29 Харидорлар тинмай келиб турибди: бировга у керак. бировга бу керак... Харидорлар сал тавсилиб қолганда ўгли ҳам ёнимизга келиб, «Қани олсинлар», деб хушомад қилиб қўяди./Ўгли бир зум тинчимади, кетма-кет келиб турган харидорлар шошилтириб ташлади. Халқда халқ, ҳали бировга у керак, ҳали бировга бу керак... Ўгли гоҳо бошимга келиб, «Қани олсинлар», деб хушомад қилиб турибди.
 29 қўяди. *дан кейин* — Оғзини катта очиб, таажжубда дабини осилтириб ўтирган кампир, тегирмончининг хотини қиҳ-қиҳ қулди.
 — Вой ўлай, шунча нозу неъматга тиқилмадингизми?! Кечадан бери гапи битмайдн-я, мани оғзимга сув келади.
 — Бас-э, аралашма, тентак, чойдан қуй!— деди тегирмончи хотинини силтаб.
 — Кабобдан кейин писта-бодомни ҳолва аралаш чайнаб ўтирдик. Ҳай-ҳай бухори ҳолваларни қўяверинг Дунёга келиб шу ёшга етибманки бундақа писта-ҳолвани биринчи дафта тотиб кўришим.—
 30 Қизни хўп таъриф қилганимдан/Қизнинг таърифини хўб тушунтирганимдан
 31 майиб/фалаж
 31—33 қиз томонини бир илож қилиб кўндиришни устимга олган бўлиб./майли бир илож қилиб қизни кўндиришни устимга оламан дедим ва
 33—34 Тўққиз сидра бош-оёқ сарпо./Бой ака, аввало тўққиз-тўққиз бош-оёқ кийим.
 35 шунга яраша мева-чевани бўйинга қўйдим./мўлғина қилиб мева-чева юборасиз. Бунин тўй дейдилар ахир, сизга ҳеч гап эмас, худо ўзи ўришга етказаверади, кам бўлмай-сиз, дедим

35—36 яна минг тилла берасиз, дедим./Энг аввал тилло тангалардан мингта санаб солнинг.

Ҳа, бой ака, қизни тарозуга қўйиб тиллага тенг қилиб тортиб олсангиз арзийди, моҳтобон қиз дедим.

36 аввалига/албатта

37 Мен бўш келмадим./бўш келармидим,

37—38 иложи ҳам йўқ эди-да!/не иложи бор!

38—40 Бой менга ҳам яхши чопон ваъда қилди, олиқ-солиқ битгач, бир оз нарх-наво, тижорат хусусида ҳам гаплашиб ўтирдик./Бой яхши бир амирларга муносиб чопон ваъда қилди манга. Бой билан нархи наво, тижорат хусусида гаплашиб алла-паллагача ўтирибмиз.

365—366-бетлар

40—1—2 Ўрнидан турганимда бой яна: «Тўйни тезлатинг, биродар, вақт ғанимат»,— деб ялиниб қолди — *йўқ*.

2 қолди. *дан кейин* — Битта ўзим ўн сик кабогни урибман,— хириллаб кулди тегирмончи,— устидан бостириб кўк чойни ичдим.— Кекириб, устма-уст йўталиб олди.

4 тегирмончининг/чолнинг

5—6 етадиган бўлдим./етаман шекилли.

6—7 Биз ҳам қариганимизда озроқ бўлса ҳам рўшнолик кўрайлик — *йўқ*.

7 кўрайлик. *дан кейин* — Шокир чол билан энди ёғди нонга парварда қўшиб чайнаймиз. Ўнсиннинг ақли етмайди, айланай, тентаклиги бор.

8—10 — Кампир, гапнинг қисқаси, тўйни тезлатинг, қўл-оёғидан боғлаб бўлса ҳамки, тезроқ эгасига топширинг!— шивирлаб уқтирди Оллоқул./— Йўқотинг тезроқ аблаҳ қизни, оёқ-қўлидан боғлаб бўлсаямки, тезроқ бойникига жўнатинг!— тўнғиллади чол.

11 майиб/фалаж

11—12 — деди ачиниб бир четда жим ўтирган/ачиниб секин деди.

12 хотини. *дан кейин* — Эрталаб чойдан сўнг дастурхонни йиғиштирган ҳамон Ўнсин ишга тушди. Шокир ота мадорсиз ва паришон аллақандай хаёллар ичида жим ўтирди.

Ўҳу-ўҳу йўталиб, катта сағир кавушларини сургаб кирган тегирмончини кўриб суюниб кетган кампир ювиб ўтирган кирини ташлаб қарши югурди.

— Келинг, айланай почча, омонмисиз, эсонмисиз?!

— Ассалом-алайкум!— манқаланиб дўриллади тегирмончи Оллоқул мўнкиллаб ўридан турган Шокир ота билан кўришиб.

Оллоқул қуроқ кўрпачага чўкар экан, четда салом бериб жим турган Ўнсинга қаради.

— Қизим, омонмисан, маҳсидўзлик йиғитларга ярашадиган иш, сандек қизлар ойимхон бўлиб ясаниб ўйнаб юрса...

— Эрмак-да, амаки, жуда-ям ўрганиб қолганман тикмасам хумор қилади...— жавоб берди уялибгина Ўнсин.

Оғзига нос солиб, бир неча дақиқа жим ўтиргач. Эллоқул бир тупуриб олди, кейин товушига мулойимлик беришга тиришиб сўз бошлади.

— Унсин болам, бир катта бой боласи, бойваччадан совчи бўлиб келдим. Отаси, Чорсувда катта дўкони бор, бадавлат, баобрўй одам, давлатнинг ҳисоби йўқ десам лоф эмас. Уғли — қора кўз, қора қош, ўзиям қорачадан келган истараси иссиққина бола. Қизим, ҳуюююн бошинга қўняпти! Бувиси, гапир ўзинг! — хитоб қилди кампирга сирли боқиб Оллоқул.

— Ажабми, амакиси! Кўнмай эсини ебдими, Унсин жон албатта кўнади. Бойвучча келин бўлиб олқиб, чолқиб ўтиради денг! Қани, отаси, омин денг! — Шокир отага имо қилди кампир.

Хомуш бигиз санчиб ўтирган Унсин отасига қаради.

— Ота бойларнинг бети қурсин, уларнинг асло юзларини кўрмасам, бўсагаларини босмасам дейман.. Йўлчи акам, ўзим туғишган тоғамиздан не яхшилик кўрдик!? Барчаси ҳам оқибатсиз одамлар. Сиз менга ўз отамдай меҳрибонсиз, гапиринг, мени юрагимни биласиз-ку!..

Бошини қуйи солиб, хафа ўтирган Шокир отага сўз бергиси келмаган Оллоқул дарров гап бошлади.

— Дарҳақиқат — зиқна бойлар кўп жиян, беш бармоқ баробар эмас, бойлар орасида бир тантилари бор-ки, қўявер!.. Мен сенга ёмонини топармидим!? Боёнларимиз ичра гулини топдим, инон қизим! Давлатнинг хосияти катта!

— Тўғри айтасиз, садағангиз кетай! Мана бизлар ўтирибмиз-ку қоқ ер, қора шип бўлиб, умр шу тахлит адо бўлди, энди Унсинийни бадавлат хонадонга қўндирсам деган ниятим бор, тинчиб, бу бевафо дунёдан кўз юмардик — лаби лунжини қўли билан суртиб қўйди кампир.

Оғиз очишни истамай жим ўтирган Шокир ота кампирга бир хўмрайди, энсаси қотганидан ўрнидан туриб кетди.

— Хўш, кўтариб келган гапинг шуми, тағин борми?!

— Тўйни бошлайверамиз! — қатъий деди Оллоқул тишини қовлаб.

— Ҳа, тулки махлуқ, сандан чиқадиган гап шуда! Унсин қизим бойларнинг жабрини кўп тортган, кўнгли пок, маъсума бир қиз. Уни тағин шу тамуъга итарамизми?! Йўқ, бўлмаган сафсатани бас қил!

— Пир урган чол, бор-бор дўконингга чиқ, ямоқчилигингни қилавер, санга шу ярашади! — Оллоқул кейин кампир билан қизга қаради. — эговда бу, эгов!

— Шайтонларнинг сардори — азозилсан, падарингга лаънат, қизни сотмоқчимисан. биламан шум ниятингни! — бўғилиб бақирди маҳсидўз.

— Отажоним, меҳрибоним!.. — пиқ-пиқ йиғлаб юборган Унсиннинг кўз ёшлари қуйилиб кетди.

— Жавоб бер, бувиси, ихтиёр санда, сассиқ чо-

лингнинг гапи бир чақа, писанд ҳам қилмайман, хафа ҳам бўлади дема мени,— қўлини силтади Оллоқул.

— Чолни ер ютсин, бу калта фаҳмнинг нимага ақли етарди! Биз, Унсинжон айланай сани гамингни еб ётиб-миз, яхши қизлар катталарнинг айтганини қилади. Амакижон, эртага патир ушатамиз, ошқол-дошқолни бойнинг хотини ўзи билиб, жойига тушириб қилаверсин. Қани омин!— қўлларини кўтарди кампир.

Унсин қўлидаги ишини улоқтириб юборган эди, ўр-нидан дик туриб хонага кириб кетди. Тоза кўйлаги, ян-ги маҳсисини кийиб, қўлида паранжи уйдан чиқди.

— Кетдим... Зерикдим хархашангиздан, буви! Мени ғамимни еманг сиз ҳам, амаки, эр топиб беринг деган-ним йўқ!— дадил деди Унсин тегирмончига боқиб.— Ҳовлида тутга суянган, чўққайиб ўтирган ота олдида бир зум тўхтаб йиғламсираган товўшда деди Унсин,— Йўлчи акамдай жигаримдан айрилиб қон ютиб ўтириб-ман, эр нимаси, тўй нимаси тушунтиринг буларга! Топ-ган бойваччаларини ер ютсин!— кўчага отилди қиз.

Кампир қалтираб, қарғаб қолди.

Тегирмончи Оллоқул турли ҳийлалар, режалар ах-тариб узоқ жим ўтиргандан сўнг носвойни туфлаб кам-пирни чақирди.

— Хўш, галиринг, оқсоқол!— наmatнинг четига ўтирди кампир.— Улим берсин худойим, жаҳаннамнинг нақ та-гига тушсин Унсин жувонмарг!..

— Ўйлаб-ўйлаб бир йўлини топдим — айёр кўзлари-ни чақчайтирди Оллоқул,— давосини топдим-да, кам-пир. Кўхликкина, исимликгина бир ёш эркакни ахтара-миз... Маҳалласидан бой ўзи шундоғини топади... ту-шинднгми, кампир!

— Ҳа, ҳа, бўбди, ман ғофил ўлгурнинг фаҳмимга кемабди-я.

— Гўшангага кирадиган қизинг, чўлоқ бойваччанинг қўйнига тушади, маъқулми?..

— Ҳа, барака топинг, почча мана энди йўлини топ-дингиз хингиллаб кулди кампир.

— Шартим бор-да, тилло тангалардан мўл тўкасан бизнинг ҳамёнга ҳам.

Кўндим дегандай бошини лиқиллатди кампир.

— Мундоқ ишларнинг тилини ўзингиз биласиз-да, тасаддуқ, энди жадалгина бориб бойга тушунтиринг, тухумдай силлиқгина бир йигитни топсин.

Оллоқул имирсилаб оёққа қалқди.

— Ҳозир тўппа-тўғри бойнинг ҳузурига бораман,— кампирга қараб соқолини тутамлаб хунук тиржайди,— бой олдимга худонинг барча нозу-неъматини тўкиб со-лади...

— Почча, айланай почча!— бўғилди паранжисини қўлига илиб тегирмончи орқасидан кўчага юрган кам-пир,— янги чиққан бир полвун жувон бор, доврўғи оламни бузаяпти... Бешоғочда экан,— шунга-ям бориб келай-чи...

Биргалашиб катта кўча томон юрдилар.

- 13—14 — Сен аралашма, ақли паст,— ұшқирди хотинига тегирмончи, сўнг кампирга қаради.—/Кес тилингни, бадбахт. аралашма гапга!— туф деб носини тупурди чол.
- 14 қаради.— *дан кейин* — Бир йўли бор, кампир. Бой маҳалласидан кўҳликкина бир йигитни топади. Унсинга бўлғуси куёв деб ўшани кўрсатамиз. Гўшагага кирганда...— Тегирмончи қув кўзларини ўйнатиб, томоғини тақиллатди.
- Ҳа, ҳа,— деди қувониб кетган кампир,— мен гофилнинг хаёлимга ҳам келмабди. Шу топда унинг қулогига карнай-сурнай овози келгандай бўлди. У ирғиб ўрнидан турди:
- 23 бўлсин! *дан кейин* — қатъий деди кампир паҳмоқ сочларини кир дока рўмоли ичига тиқиштириб хайрлашиб, уйига жўнади.—
- 25 хатлаши билан/хатладику
- 26 олди./олди ва
- 26—27 Зумрад билан қучоқлашиб кўриша кетишди./Зумрадни меҳр билан қучоқлади.
- 28 ўтирган эдим!—/ўтиргандим...
- 28—29 кўришиб бўлиб/кўришиб
- 32 ўлмасам,/ўла қолай,
- 32 яна нима гап, ўртоқжон?/нима гап бўлди яна?!
- 32—33 қув ўчиб/ўчиб
- 34—37 — Бир ҳафтадан буён уйимиз нотинч. Бувим дўкондор катта бир бой ўғлига бермоқчи. Қийнаб-қистаб сира ҳоли жонимга қўймайди. «Бойвучча бўлармишман!»— деди истеҳзо билан қиз, кейин!— Бувим бир ҳафтадан буён эрга бераман деб гафго кўтаради; дўкондор катта бир бойнинг ўгли эмиш, қора мўнди, чўлоқроқ йигит эмиш. Шу-ям айбми, толеинг баланд экан, «бойвучча бўласан!»— деб вайсаб ўтирибди —

367-бет

- 2—3 унашдик; қизим тушмагур:/унашдик,
- 3 тушмагур: *дан кейин* — фаҳмимча олифтагина, сулув йигит дейман
- 3 шунга тегаман/тегаман
- 4 оёғини тираб туриб олса бўладими!/лўлилик қилса бўладими, қизим тушмагур.
- 4 бўладими! *дан кейин* — Отаси ҳозир ҳайдаб юбораман деб бир вағиллади, ахир кўнди.
- 5 Пешанаси шу бўлгандап кейин, кишининг/Тақдирига битган шу бўлгандан кейин
- 7 эзмасизки!/эзмасиз!
- 7—9 Юраги тоза, тўғри сўз йигит, кўнглим ўшанга мойилми, бас!— деди Зумрад эркалик билан./Соф юракли ҳақиқатпараст бир йигит, кўнглимга ёқдимми бас — кулди эркалик ва сарбастлик билан.
- 11 — деди Унсин!— кулимсиради Унсин.
- 14 катта тўй/данғиллама тўй
- 14 қаёқда дейсан/қани дейсан
- 16 кири, холажон, бир/кири, бир
- 17—18 Майли, куёвингиз бой бўлмаса ҳам ақлли, хушли бўлсин, тўғримми, ўртоқжон,—/ўзингиз яхши биласиз ақл ҳаммада бўлавермайди.

- 19—20 отамнинг олдига келиб кетган йигитми?/сан билан келиб, отамнинг олдида ўтириб кетган йигит-да?
- 21—22 камбағаллиги демаса, бошқа камситадиган ери йўқ.
22 Ақлли, илмли йигит./қашшоқлиги бор, лекин ақлли, илмли, донолиги ҳам бор,— деди онасини кесатгандай оҳангда Зумрад.
- 22—23 Нуқул тақдирим/тақдирим
23 билан/ила
23 дейди,/деди.
- 23—24 менга/кўнглимга
- 25—26 — Куёвдан толеинг баланд чиқди,— деди Унсин унга ҳавас билан тикилиб.— *йўқ.*
- 28 Зумрад онасига қаради.— /Онасига қаради Зумрад.
29 ноинсоф-да! *дан кейин* — Уйимизда бирам ғалваки...
31 эшитмади.../эшитмаган ҳам эди.
- 32—33 Унсин дам йиғлаб, дам тўхтаб чол-кампирнинг можаросини ҳикоя қиларди./Унсин ҳасратини тўкиб кўкрагини бўшатгуси келарди:
— Шу ҳафта ичи уйимиздан ғалва аримаяпти.
- 35—36 бўлса нуқул: «Шунга берганим берган!» дейди,/тушмагур «дод, берганим бўлсин!» деб ҳайқириқ солади.
— Мани бой маликалардай ясатар эмиш, яшамагурлар
- 36 Билаган,/Узим билаган
37 бойнинг берадиган/оладиган
- 37—38 тегирмончи/исқирт тегирмончи, Оллоқул деган
- 39—40 Нима қилишимни, кимдан ёрдам сўрашимни билмай, бошим гаранг.— *йўқ.*
- 41—42 ўргоқжон!— меҳрибонлик билан гапирди Зумрад./Унсиним!— меҳрибон оналардай табассум билан, эркалаган оҳангда овуларди Зумрад.
- 1—2 — деди Унсин бироз ёришиб.—/ёришиб деди Унсин.
- 368-бет*
- 2 Кечаси билан/Тун бўйи
6 — куюниб гапирди/— пиқ-пиқ кулади
8 деганинг./деган.
9 чолга:/айтади чолга:
- 9—10 жарақ-жарақ тиллалар тушади, қўша-қўша/шарақ-шарақ тилло тангалар тушади, тўққиз-тўққиз
11 деб/деб хўб
11 хўп авраяпти./авраяпти.
- 12—13 ўзича бир иш қилишга ҳадди борми у ялмоғуз кампирнинг. Узим гаплашиб кўраман./ялмоғуз кампир билан ўзим гаплашаман.
14 берган бўлди/беради
15 Кейин бориб чой/Кейин у чой
15 келди./келади.
16 токдан/оқ кишишдан
16 узум узиб келди:/узиб олади.
17 — Даройи, бултур нишона қилган эди, бу йил дуруст... /Бултур беш-олти бош нишона бор эди, бу йил эллик-олтмиш қилибди.
20 Зумрад узум бошларини/кулади Зумрад ва
21 чайқади./чайқайди.

- 22—23 Қизлар даройидан чўқилай-чўқилай дардлашиб ўтиришди./ ∞ дилларидаги нозик сирларини, яширин оруларни ва ширин руҳий кечинмаларини бир-бирига айтиб дардлашарди.
- 27 — деб сўради/сўради
31 ишнинг/яхшилаб ишнинг
- 36—37 етай деб қолганларида/кирган ҳам эдилар.
- 38—39 — Унсин опа, акангиз келди, суюнчи беринг!— дея қичқиришди бир-бирларига навбат бермай болалар./Акангиз келди, Унсин опа, суюнчи! қичқиришди бир нечалари бир оғиздан.
- 41 Унсин юраги ҳаприқиб ҳовлига отилди./Юраги ҳаприқиб ҳовлига отилган Унсин,

369-бет

- 1 югурган/югурган акаси
1 йиғлаб юборди./йиғлади.
- 2—3 орқасига/орқасини
4 — Бас./— Бўлди,
4 энди/бас энди,
10 дўсти Ўрозга/дўстига
11 ичкарига/хонага
15 — севинди/суюнди
23 кўйлагингизни/кўйлак
25 сингисининг бошини силаб, жилмайди./кулиб юборди.
- 26—27 кирдан халос бўлиб олайлик,/кирни сидириб ташласак,
27 унда янги кийсак ярашади, синглим./шунда ярашади, синглим янги кийимлар.
30 кулди Уроз ҳам./кулди Уроз.
32 ёшлардаги/ёшларда
41 ўғди./югурди.
42 — Қани энди иккита/Қани иккита

370-бет

- 1—2 шўрлик рўзгорни амал-тамал қилиб,/шўрлик жуда-ям мўнқиллаб қолган, рўзгорни
3 берди Унсин./берарди Унсин.
5 дам самовардан/дам ҳовлида самовардан
5 ошхонага югурар./ошхона томон югурар
6 дам йигитларнинг рўбарўсига/дам йигитлар ёнида уларга термулиб тўёлмас, ойнаги бурнида пасайиб кетади, қўли билан туртиб юқорига суриб қўярди.
- 7 Юраги ғам-ғусадан халос бўлган Унсин/Бутун ғам-ғусаси дилидан кўчган Унсин
- 8—10 У гоҳ чойнак пиёлани сувга солиб қайта-қайта чайқар, гоҳ дастурхон, сочиқ кўтариб, дўконга югурар эди./гоҳ чойнак пиёла, гоҳ дастурхон таширди, дўконга узатарди.
- 12—13 Унсин қочишни ҳам унутиб унинг қаршисига югурди./Унсин югурди қаршисига.
13 у рўмолини/у энди рўмолини
14 олган, бегоналар бор-йўқлиги/югуриб юрибди, бегоналар борми, қочиш кераклиги
16 ҳам чаққон/чаққон
18 тўлди/тўлган,
19 кетди.../кетганди...

- 24—27 — Ҳа,— юрган дарё экан, ота,— дея гап бошлади Элмурод.— Бизни бу ердан подшо уришаётган ерга олиб кетишди. Ишимиз нуқул окоп қазиш бўлди. Қор, ёмғир, совуқ, бўрон... лекин бизга тиним йўқ. Кеча-кундуз окоп қазиймиз./Биз фронт бўйлаб юравердик, ишимиз нуқул окоп қазииш бўлди. Қор-ёмғир, совуқ, бўрон... Тиним йўқ эди бизга, кеча-кундуз окоп қаздик.
- 28 Николай йиқилди./Оқпошшо йиқилди,
- 29—30 аммо уруш тўхтамади, бояги-бояги одам қирилиб турибди!/аммо жанг бояги-бояги, одам деган қирилаётир.
- 31 нон ушоғининг/бу ноннинг ушоғининг
- 31 кетай! *дан кейин* — бурдалай бошлади.
- 31—32 жуда катта мамлакат.../бош-оёғи кўзга илғамайдиган бир катта мамлакат
- 33 киядиган бир каттаконимиз бор эди,— кийиб оладиган бир олифта генералимиз бор эди.
- 34 — Ушанга хабар келди./бир кун қизи касал деб хабар келиб қолди.
- 36 ўзига эргаштирди./эргаштирди ўзига,
- 36 билан!»— дедим./билан, генерал» дедим,
- 37 юрдик, *дан кейин* — мўл юрдик.
- 39 қолибди./қолди.
- 39—40 Марсово поле деган жойга бордик./Марсив поля деган бир жойга олиб борди,
- 40 ҳаммаси/барчаси
- 41—42 ичкиликдан бўшамайди.../ичкилик...
- 42 балонинг ўқидек./танцадан боши чиқмайди.
- 42—43 кейин билсам,— *йўқ*.
- 371-бет
- 1 оқади, тўлади,
- 1 дейишади/деди
- 2 вокзалда тумонат йиғин бўлди./бир намойиш бўлди.
- 7 Қани, яқинлашиб бўлса,/аммо қирқ газ қолганда михдай туриб қолдим.
- 10—11 — деб сўрадим/— сўрадим
- 12 берди у./берди. Бу сарт русчани қайдан билсин,— деди биров.
- 13 нўғой чол/татар бобой
- 13—14 ер эгалари,/помешчиклар,
- 19 меҳнаткашларнинг,/меҳнат аҳлининг,
- 22 — деди./деди-да,
- 24 бахмал/бархт
- 24—25 жаҳлим чиққанидан тирсагим билан туртиб юборибман /аччиғим келганидан туртиб юборибман тирсагим билан. қумалаб тушибди.
- 26—27 Элмуроднинг ҳикоясини тинглаётганлар қаҳ-қаҳ уриб /дўкондагилар қаҳ-қаҳ
- 29 биз ҳам — *йўқ*
- 32 косиб/бир косиб
- 33 Суҳбат устига/Бир неча кишилар тарқалишди.
- 34 тўхтаб,/босилиб,
- 36—37 Эшикдан бошини қўрқа-писа тиқиб тегирмончи кирди. У/Аввал эшикдан аста бошини тиқиб қараган тегирмончи Оллоқул

39 каттаку, дан кейин — омонмисизлар
39—40 демовдимми!/айтмадимми!

372-бет

- 1 — сўради/— сўрайди.
4—5 — шошилиб жавоб қилди тегирмончи./— жавоб қилди
Оллоқул.
6—7 азбаройи ғазаби қўзиб кетганидан тили гапга келмай
қолди./қаттиқ аччиғланганидан бир зум гўё тили кесил-
гандай туюлди,
7—8 Кўзларини тегирмончига қадаб, хўмрайди./Кўзлари те-
гирмончига қадалиб хўмрайиб қолган эди.
9 ғаламис!/банги!
9 ниҳоят бўғилиб —/чол бўғилиб,—
10 гапирма,/сўқма.
10—11 чол тупугини югач,/тупугини ютиб олгач,
14 банди қиламизми?!/банд қилишни истамайман.
15 Уни ўқитиш/мактабга элтиб бериш
19—20 тоғамизнинг ∞ қулдек ишлаб эвазига нима/бой тоға-
нинг ∞ хўкиздай ишлади не
22 — Қўй, диққатингни ошираверма!/Иўғ-е, ғам қилмоқнинг
не даркори бор?
24 қалбиди/кўнглидаги
24 тугён урганини/кечинмасини
25 шошилган эди./шошилганди.—
25 Ешгина/жинжилоқдай
27 тегирмончига/Оллоқулга
31 Тегирмончи алланима/Оллоқул нимадир
32 келиб/келганидан
34—35 — деди кампир айвондан туриб,— йўқ
36 гаплардан/ишнинг баридан
36 акаси — йўқ
37 демайди... дан кейин — титроқ овоз билан айвонда ту-
риб гапирди кампир.
38—39 — Бефойда гапингни бас қил, кампир, бизни тинч қўй,—
жеркиб берди кампирини Шокир ота./— Иўқол, йўқол
алжирама, кет нари!— қўлини силтаб бақирди Шокир
ота.
40 акажон,/акажоним
42—43 Рисолат кампирнинг ёнида турган — йўқ.

373-бет

- 1 гапирсинлар ∞ худонинг зорини ∞ ўтирган эдим./га-
пирсин ∞ озорда безор ∞ ўтиргандим.
2—3 Жуда бўлмаса, Василий амакига арз қиламан, деб тур-
ган эдим./Энди нима қиламан, Василий амакига чиқа-
манми деб тургандим.
5—6 имонсиз тегирмончининг ∞ иши ҳаммаси./исқирт амаки-
нинг ∞ хархашаси бари
6—7 — деди айвондан дадил товуш билан Зумрад ҳам./— де-
ди дадил товуш билан айвонда Унсин олдида турган
Зумрад.
6—7 Зумрад ҳам. дан кейин — йўқ деб оёғини тираб ўтириб-
ди. Унсиной, шундай ойдай қиз чўлоққа, ғилайга тега-
дими!? Бой бўлмай ўла қолсин, ўз тенги асил бир камба-
ғал топилар, адо бўлсин бойлар...

506

- 9—10 тегирмончи «ётиб қолгунча отиб қол» қабилида иш ту-
тиб
10 яна/Оллоқул
11 иним.— *йўқ.*
12 одам,/бир каттакон
12 Синглингиз/Қиз олқиб-чалқиб
13 бундай/ҳаммага-ям бу
14 Қўша-қўша сарпо-ю қўй-қўзилар/Тўққиз-тўққиз қўй
16 чакки/мен чакки
16 бўлмасди! *дан кейин* — Мана оғаси гапирсин, ёмонми?
17 бўласиз!/бўлурсиз
17 бўласиз. *дан кейин* — Элмуродга қаради тегирмончи.
17 Йўқ деманг, иним./Жиян, йўқ деманг, биракайига кис-
сангизни тўлдириб оласиз
20 овоз билан/билан
21—22 бас, эзмалик қилманг!/Эзмалик кетмайди.
22 — Ота Элмуродга, кейин Урозга боқди./Элмуродга, ке-
йин Урозга боқди чол.
22—23 — Ҳамма гапи ёлғон бу имонсизнинг/бари айтганлари
ёлғон бу иблисининг.
24 марта/дафъа
25—26 — тегирмончига еб юборгудек ўқрайди Шокир ота,/кўз-
ларини тикондай қадади чол Оллоқулга
27 тўрт мучаси/бари мучаси
28—29 Майли, ўзларинг ҳам бир кўринглар йигитни,— *йўқ.*
29—30 уриниб кўрди тегирмончи/уринарди Оллоқул.
31 чидамай кетди:/қатъий деди.
32 чувалтириб ўтирманг,/чувалтиб ўтиришингизнинг
36—37 тегирмончига ўгрилди./Оллоқулга бошини ўгирди.
38 кўринманг!/дуч келманг!
39 Дўкондан сирғалиб/секин дўкондан сугрилиб
39 тегирмончи/Оллоқул
41 ишнинг пачаваси чиқди.../иш чалкаш бўлди.
42 дегани бир сари эди,/деб оёғини тираб турибди.

374-бет

- 1 У сағри кавушини сургаганча кўча томон юрди.— *йўқ.*
2 юрди... *дан кейин* — Тузук, дарров бойга хабар қилинг!
— Кампир энди умидини узганлигидан, алаmidан гап
қотишга мажоли келмаган эди.
Оллоқул чурик, сағир кавушларини сургаб кўчага юрди.
5 билан/ва
5 отанинг/ота
6 руҳлари енгил, ўзлари шод/енгил ва шод
8 рубрика *дан кейин* — Қуёш нессиғи мўл
9 Ҳаво нафасни бўғади.../Ҳавонинг димлиги нафасларни
бўғади...
9 терлаб-пишиб/пўрсиллаб
11 олншгач,/олгач,
11 дарахт кўланкасига қўйилган ўриндиқларга/қалин да-
рахтларнинг қуюқ кўланкасида кичкина стол ёнига
13 Овқатни келтир,/келтир овқатни,
15 бир оз/қитдай
15 ичкаридан туриб/хонадан

- 17 — деди Петров махоркани ўраб./махоркани ўраб деди Петров.
- 18—19 — Сибирь полкидаги солдатларнинг барчаси жасур йигитлар./Сибиря полкида барчаси полвон болалар.
- 23 қияпти./қиладилар.
- 23 ёшлар соат тўртга мажлис/соат тўртга ёшлар мажлис
- 28 улар:/муллалар
- 29 кесишармиш./кесармишлар:
- 31 — Муваққат/— Вақили
- 32 гала/пода
- 34 зорланиб/зорлана-зорлана
- 35 карам шўрва/борщ
- 37 кулди:/кулиб деди:
- 39 еяверинглар. *дан кейин* — Татьяна озгина ароқ бермасанг бўлмайди,— сўради Васильев.
— Соб бўлди дегандим-ку, қизиқсан-а!
— Изласанг чиқиб қолар, ўзим кўзларингдан билиб турибман,— қаҳ-қаҳ кулади Васильев.
— Ҳа, фаросатинг ҳам, хотиранг ҳам жойида,— кулиб хонага югуради хотини.
Кўп ўтмасдан кичкина графин кўтариб келади Татьяна Ивановна ва Васильев кичик стаканларни тўлатади хотинларни ҳам қистаб ичказади.
— Жуда-ям оз бўлди, шу ҳам ичишми...— афсусланади Васильев.
— Бас бўлади, кечки мажлисни унутяпсан,— кулимираб борчини ича бошлайди Петров. Ҳазил, кулги билан овқатланади булар.

375-5ет

- 2 аёл./хотин.
- 2 жиддий./жиддий гапириб,
- 3 гапирарди/гапириш йўлини яхши биларди
- 4 икки тарелкада/иккитадан
- 4—5 картошка/котлет
- 6 зиёфат катта-ку,—/иш катта-ку,
- 6 — деди Петров ҳазиллашиб./гўшт йўқ деб эрингизни беҳуда хафа қилибсиз,— кулди Петров.
Овқатдан кейин Петров папирос чакиб дарахтлар остида секин юрарди.
- 7 Узоқдан пианино овози келди./У узоқдан кимдир пианинода чалган куйни завқ билан тинглайди.
- 7 Унинг/Пианино
- 9—10 ҳаммалари музиканинг сеҳриятига бутунлай ғарқ бўлиб кетишди./Петров бутунлай мусиқанинг сеҳриятига ботиб кетди.
- 11 — Музика/— Мусиқа
- 12 муаллимнинг/демократ муаллимнинг
- 12—13 музикани/мусиқани
- 13 — дея тушунтирди/тушунтиради
- 16 қилиб, *дан кейин* — кейин секин ўтирди
- 16—17 ўзи ҳам жон қулогини унга берди.— *йўқ*
- 18 Тобора янгидан-янги куйлар эшитиларди./Қиз янги-янги куйларни кетма-кет чаларди.
- 20 ўтирар эди./ўтирди.

- 21 кейин яна/ва бирдан
 23 қўзғатадиган юк сак садолар/қўзғатган баланд куйлар
 25 Пианино тўхтади./Қиз пианинони узоқ ўйнагандан сўнг тўхтади.
 25 узоқ-узоқларга/узоқларга
 30—31 Петров кўзларига қалққан намни секин артиб, ўрнидан турди./Кўзларининг намини секин артиб ўрнидан турди.
 32—33 — Музика олий ҳаётнинг инсониятга бахш этган бир эҳсонидир.—/— Музиқа инсониятга ҳаётнинг бахш этган бир эҳсонидир.
 34 мушоҳада/суюниб мушоҳада
 35 — Музика/Музиқа
 36 сеҳрга, тотли туйғуларга тўлдиради./сеҳрларга, лаззатли сирларга тўлдиради.
 37 саҳарда ҳам, оқшом ҳам қўшнимизнинг қизи соатлаб пианино чалади./ҳам саҳар, ҳам оқшом ҳамсоямиз қизи соатлаб пианинода ўйнайди.
 40—41 Шу чоқ эшикнинг занжирини кимдир оҳиста шиқирлатди./Кимдир шу чоқ эшикнинг занжирини оҳиста шиқирлатган эди.
 41—42 Васильев тамакини аччиқ тутунидан йўтала-йўтала бориб/Васильев шошилиб ўрнидан турди. Папиросни аччиқ тутунидан йўтала-йўтала.
 43 Меҳмонлар турарди./турган меҳмонларни кўриб, суюниб кетди у.

376-бет

- 1 ҳаяжонланиб/кулиб
 5—6 — Петров кўзларда ёш билан Элмуродни бағрига босди./суюниб Элмуродни қучоқлади Петров.
 7—8 — Нақ оғасининг ўзи: феъли ҳам, қилиғи ҳам Йўлчиники/— Нақ оғаси, барча феъли, қилиши Йўлчиники
 8 Ҳаммалари/ҳаммаси
 8 Барчанинг/ҳамманинг
 10 қаради./қараган эди.
 11 олишгач,/олгач,
 11 кундалик/инқилобий
 15—16 — деди қўлини силтаб Ўроз./— қўлнинг силтаб деди Ўроз
 17 — Умид қиламизки,/умид қилурмизки.
 18 чиқади,/чиқур,
 18 Сиз ∞ берманг,/сан ∞ бермангиз,
 19 топадилар/топулар
 20 билан/ила
 21—22 фикрини/гапини
 23—24 Фақат шуниси борки, қора иш бўлади-да./ёлғиз қора иш бўлади-да, шуниси бор.
 26 — деди Ўроз истеҳзолни табассум билан./— истеҳзолни табассум билан деди Ўроз.
 34 астойдил/фаол
 36 даста газета-журнал/қучоқ газета-журналларни
 39 жаҳон/жаҳондир
 41—42 — деди ишонч билан Васильев газеталардан бирини қўлга олиб/Ишонч билан деди Васильев. «Правда»га кўз югуртиб.

377-бет

- 1—2 — Гап шу, биродарлар,— дея Петров шу кунлардаги
вазиятни тушунтира бошлади.— *айқ.*
2 бошлади. *дан кейин* — Иш кўп, эртага гаплашамиз —
ҳамма билан хайрлашди Петров. Ҳаммаси секин юриб
кетишди.
4 кун/гўё кун
5 мис баркаш/бир мис лаган
6 думаламоқда./думалар.
9 қўймоқ учун/қўймоқчун.
10 сузмоқда эди./сузар,
11 Кўча эшикнинг занжири оҳиста шиқирлади./Умарали се-
кин эшик ҳалқасини шиқирлатди.
14 бурди/буради
16—17 У Умарали билан севиниб кўришди./суюниб кўришди
Умарали билан.
18—19 — Эсонмисиз! Чандон соғиндим, юринг, Чақарга борай-
лик...— деди Умарали ялинган оҳангда./Эсонмисиз! Со-
ғиндим чандон, юринг, гўзалим Чақарга борайлик,—
ялинган оҳангда деди Умарали.
22 нимчасини/нимчани
23 дуррасини/дуррани ноз билан
23—24 паранжисини/паранжини
27 илдамроқ,—/тезроқ.
28 намоз асрни/аср намозни
29 қўрқманг./қўрқмангиз,
29 жоним. *дан кейин* — кулади Умарали
35 сўнги нурлари дарахтлар учуда жилванани./дарахтлар
устиди сўнги нурлар жилваланади.
36 пастак/кўчаларнинг пастдак
36—37 дарахтларнинг осилиб турган шохлари/қуюлиб турган
дарахтлар
38 этган./этганлар.
38 парвози/нозик рақслари
39 яна/тагин
40 билан/ва

378-бет

- 1—2 бахт, ҳисси жўш урарди./ва бахт тошарди.
3 узоққа бормайлик/мени дўстингиз ҳовлисига бошла-
мангиз.
5 кеч бўлиб қолди,—/кеч тушиб қолди-ку ахир!
5—6 секинлатиб,/тортиб.
7 қолди./қолган эди.
8 Янги шаҳарга/городга
12 дея розилик берди./деди олдинга тезроқ қадам ташлаб.
14—15 қотар эди./қотиб қўяр, гоҳо кулимсирар,
17—18 шу тақлиддаги турли/турли шу тақлиддаги
20 Янги шаҳар/Город
21 қолар эди./қўяр,
21—22 ботган, чироқларнинг хира/ботиб кетган, хира чироқлар-
нинг
22 билан/ва
23 кетмоқда эдилар./борардилар.
23 эдилар. *дан кейин* — город оқшомидан таажжубда

- 24 этиб юрган/этган
 25 таажжубда анграйиб қарарди./анграйиб
 25 Улар юра-юра/юра-юра
 30 билан/ила
 30—31 қўйшар эди./қўярдилар.
 32 — Анавиларни/Офицерларни
 39 Мусулмончиликка/Мусулмончиликни
 40 — дея тез/тез
 41 гапни/гапига
 41—42 — деди ғазабланиб Умарали,— *йўқ*.
- 379-бет*
- 2 — деди Зумрад ичидан титроқ босиб./—деди ичидан титроқ босиб Зумрад.
 4 бузди.../бузиб юборди...
 5 махлуқлар! *дан кейин* — шивирлади у.
 6 Кўнглимга/лекин кўнглимга
 6—7 Алламаҳал бўлиб қолди.../хуфтондан ошяпти чамамда.
 8 — Шошманг./Шошмангиз
 8 олиб келай.../келтирай
 9 югурди./югурган эди.
 10 Уни/Умаралини
 12 рўбарўсида/қаршида
 12 қолди./олди.
 16 деб шивирлади./шивирлади
 20 — Сен имонсиз/Сан даҳрий
 22 бўламиз!./бўлурмиз
 23 юрибсан, *дан кейин*.— Ёмоннинг бир қилиғи ортиқ
 25—26 дағдаға қилди/қиҳ-қиҳ кулди.
 28 олчоқ!— *дан кейин*.— Мен даҳрийман, билиб қўйинглар!
 28 дадил/дадиллик ва жасурлик билан
 29 билан/ила
 30 ҳам ҳақорат/ҳақорат ҳам
 31 мусулмонни/мусулмонларни
 33 Мен ҳукуматнинг/ҳукуматнинг
 33—34 исломнинг ҳам ходимман./исломнинг ходимидурман,
 34—35 — бўкирди кўзларини ола-кула қилиб тилмоч./кўзларини қийшайтириб олайтирди тилмоч.
 39 аён./аёндур,
 42 — Сиз ҳам мадрасанинг/мадрасанинг
 43 ғазабни қайнаб келаётган/ғазаб тўлқинида
- 380-бет*
- 1 ўзини лоқайдроқ тутиб/лоқайдлик билан пинагини бузмай.
 5 қиламан./қилурман,
 5 менинг/меним
 6 олчоқлар!/олчоқ!
 8 етади!/етажак!
 8—9 сўнг кабобчига қараб./Умарали кабобчига мурожаат қилиб.
 12 Кабобчи ўтда/Ўтда
 12—13 тўрт сих кабобни олиб нон устига қўйди./ўн сих кабобни йиғиштириб кабобчи икки иссиқ нон устига қўйди.
 13—14 Умаралига *дан кейин* — «хўп ака тушундим» дегандай
 19—20 бир зумда кўздан/ғир этиб

- 23—24 Умаралининг ғойиб бўлганини кўриб. ∞ дўқ қила кетди./у Умаралининг йўқ бўлганидан хабар топган ҳамон дўқ билан ∞ бақира кетди:
 25 ҳалиги, қани, имонсиз?/Умарали қани, у даҳри!
 27 келиб қолар./ҳозир келади,
 29 Югура-югура Зумраднинг олдига келган Умарали/Умарали югура-югура Зумрад олдига келган ҳамон
 31 югуринг... *дан кейин* — Ҳозир бизни тутмоқчилар
 31 Жадал жўнанг./жадаллик ила жўнанг,
 32 қўрқманг./қўрқмангиз,
 32 қорама-қора/четлашиб
 32 бораман./борурман,
 36 олманг.../олмағайсиз...
 36 — дея тез/тез
 40—41 у баччағар/баччағар
 43 Умаралининг қулоғига чалинди./Умаралига узоқдан эшитиларди.

381-бет

- 2 иккинчи кўчага/иккинчига
 2 ниҳоят Урдага етиб олди./хуллас Урдага келди.
 3 У Зумрад/Зумрад
 3 хавфсирарди./ўйлар ва қаттиқ хавфланарди
 4 бир/ўзини бир
 4 панароқ жойни/панани
 5 уни ўша ерда кутишга/шу ерда кутишни
 6—7 кўчалардан/йўллардан
 8—9 Умаралидан/Умарали ҳақида
 9 ташвишда эди./ташвиш қилиб
 10 ўтаркан./ўтар экан,
 12 юргандан/ўтгандан
 13 койиманг.../койимангиз...
 14 шундай./шундоқ,
 15—16 Зумрад Умаралининг ёқимли товушини эшитган ҳамон юраги ёрилгудек севиниб кетди./Умаралининг ёқимли товушини эшитган ҳамон Зумраднинг юраги қоқ ёрилгандай суюниб кетган эди.
 17 қолишидан ташвишланган/қолса аҳволи не бўлур деган ташвиш
 18 вужуди қақшаб кетган эди./вужудини қақшатиб борарди.
 18—19 Умаралини у ўз ёнида ∞ енгил тортди./У ўз ёнида Умаралини ∞ енгилланиб кетди.
 20 Ҳайрият — *йўқ*.
 21 билмайман... *дан кейин* — қутилибсиз бўпти,
 22 Қизнинг бир вақт/Қизнинг юзидаги сирли ифодаларни бир вақт
 22 илиниб./тутилиб,
 23 қандай қочганини/қочгани
 23—25 эслаб, кўнгли алланечук бўлиб кетганини сезмаса-да Умарали қизнинг ҳаяжон, ташвиш, меҳр тўла туйғуларини ҳис қилиб турарди./ҳақидаги хаёлларини Умарали албатта билмас эди. Фақат қиздаги ҳаяжон, унинг товушидаги меҳр, севги ва севинч мавжларини туярди.
 27 қиладилар./қилурлар.

- 27—28 Кўздан қочиб бир жой топиб ўтирарман./Бир сичқон ини топиб ўтиришга мажбурман.
 28 қўрқманг./қўрқмангиз ўзим хабар қилурман. Ўтинаман. тез-тез келиб турунг. Қиз «хўп» дегандай бошини аста қимирлатди, «хайр» — деб тез юриб кетди.
 29 Умарали Зумрадни анча жойгача кузатиб қўйди.— *йўқ*.
 29 қўйди. *дан кейин* — Умарали ён кўчага бурилди.
 31 яна/тагин
 32 тўпланишган.../теришишган;
 32 тўпланишган... *дан кейин* — турли мавзуларда узук-юлуқ гапларни чайнашиб ўтирардилар. Уламоларни куннинг иссиғига риоя қилмай қозондай салла ва қўш-қўш ялтироқ тўнларидан билиш мумкин, бойларни эса жужун камзуллари кичкина шоҳи саллалари ажратиб туради Албатта гапларида ҳам фарқ катта, Махсумхон тўра
 33 икки гапнинг бирида оллони./ҳар икки гапига оллони,
 34—35 қўшиб гапирди./суқади.
 35 у сўз/ва гап
 39 одамлар./одамлардур,
 40 номаъқулчиликлар/янгиликлар
 41 — деди минғирлаб/— минғирлаб деди.

382-бет

- 5 англабди./англабдур.
 8 хабар/дарак
 9 ўринларидан дув қалқиб,/дув қалқиб,
 10 туришди./саломлашиб кўришдилар.
 10 Янги меҳмонлар — *йўқ*
 12—13 фотиҳага қўл очди./«омин»,— деди,
 13 ҳам эргашиб,/эргашиб,
 16 келибсизлар!/келибдурлар!
 19—21 Оёқ учиди елиб-югуриб бир ўзи икки-уч одамнинг ишини бажараётган Эшонхон янги меҳмонлар олдиға ноз-неъматлар муҳайё қилди./Эшонхон оёқ учиди елиб-югуриб хизмат қиларди, унинг бир ўзи икки-уч одамнинг ишини бажарганини, эпчиллигини, қувликларга ўддабуронлигини Саидахмад яхши биларди ва гумаштасининг бутун феъли атворидан, хизматидан мамнун бўларди.
 23—24 кўрганлари/кўрганларини натижалардан
 26 Навай/Нанай
 32 мартабали жаноблар/жаноблар
 33 фуқаро/фуқаро ҳамиша
 34 ҳамиша хурмат/ҳурмат
 36 Муваққат/вақтли
 37 қилганмиз. *дан кейин* — жадидлар, уста ҳам косиб жамиятлар ила кўп калом жанглари тузганмиз, ёлғиз
 38 рақибларимиздан — *йўқ*

383-бет

- 8 Бутун/Янада бутун
 9—10 Ундан-буидан суҳбатлашиб ошни ейишга тутиндилар./ялқовгина давом этган суҳбат ила ош ейиларди.
 16 парво қилмади./бепарволик ила, овқат ейиш билан овра эди.
 17 — деди у қошиқни дастурхонга қўйиб/қошиқни дастурхонга қўйди у,

22 Саидаҳмадбой./Саидаҳмад.

27 жунади. *дан кейин* — Офицерлар ҳам барча меҳмонлар ила меҳмонхонага қайтиб кирган эдилар, тагин кўпроқ иштаҳа билан ҳамма дастурхонга ёпиша кетди...

Энг кўп сўз сотиб ўтирган Махсумхон тўра Садриддин аълам эди.

384-бет

- 1 — Сизга ош дамлаб берардиму,/Палов билан сизни меҳмон қилардим,
1—2 йўқда,/йўқдир.
3 тортманг,/тортмангиз
4 бўлса бас. *дан кейин* — Умарали қумғонда чой қайнатар экан Зумрад унинг ёнида юриб турарди. Булар турмушнинг танглигидан, тақдирнинг бераҳмлигидан сўзлашурлар.
— Қимматчилик тинкани қуритиб юборди,— аламли товуш билан зорланди Зумрад.
Умарали унга таскин бериб, ёрқин истиқбол яқинлигини, ҳам ҳақиқат йўлини топиб олажагини гапиради ва шундай сўлим ойдин кечада севгилиси ила бирлигидан гоят шод, унинг мукаммал ҳуснига боқиб тўёлмас эди.
5 Улар чой/Чойни
5 бордилар./қайтдилар.
5 ўрталарида гоҳ/Булар ўртасидаги суҳбат дам
6 севгилар,/севгилари
6—7 гоҳ ҳижрон дафтари устида суҳбат/дам ҳижрон дарди устида
7 Навоидан,/Навой,
7 Лутфий,/Лутфийдан,
8 ўқир эди./ўқийди.
8 Кейин у/Кейин
10 — Уқинг/ўқингиз
10—11 ёздим,/ёзмишдим,
11 билан/ила
12 йўқ/йўқдур
13 ўйлайман.../фаҳмлайман
15 Зумрад ўзига/ўзига
18 яхши битилибди./гўзал битилимиш
19 бўлмас.../бўлмас деб ўйлайман...
19 қўйинг,—/тиқилмангиз,—
24—25 солиб қўйди:/жойлади.
26 ўқийман,— деди қизариб,/ўқурман,— кулди қизариб.
35 — Назм битишдан дўзахга кириб чиқиш осонроқ/— Дўзахга кириб чиқиш назм битишдан осондур.
36 ҳазрати/мавлони
37 ғазалларини/шеърларни
39 Уқинг,/Уқингиз
39—40 билан/ила
42 байт/банд

385-бет

- 1 маҳол.../маҳолдур деб ўйлайман...
7—8 бахтлимиз./бахтлидурмиз.

- 9—10 — Петров, Васильев дўстларимиздан нима хабар бор? Янгилликлар борми?/— Петровни, Васильев дўстларимизни кўрдингизми? Воқеалар кўпми?
- 11 — Ҳозирча янгилликлар йўқ./— Йўқ, кўрганимча йўқ.
- 12 Янги шаҳарга/городга
- 13—14 Ёйгит ва қизнинг қалблари истиқбол иштиёқида ҳаяжон билан тепар эди.— йўқ.
- 14 тепар эди. дан кейин — Мен ҳам кўчадан қўрқиб ўтирибман...— кулади Зумрад.
- Булар тагин ўзларининг ишқи, ҳижрон ва фироқлари ҳақида сўзлашиб, бир-бирига энг самимий пок ҳиссиётларини бахш этиб, узоқ суҳбатлашгач, соат ўнлардан ошаёзган эди, Зумрад ўрнидан турди:
- Бас, энди кетай, ойим хафа қилади... кулиб юборди қиз.
- Умарали икки кўча юриб Зумрадни жўнатиб қолди.
- 17 билан/ва
- 19 аримас,/ўчмас,
- 25 Дўконлар, катта магазинлар олдидан ўтиб/Дўконлар катта магазинлар очиқ, савдо сустгина бўлсада давом этарди.
- 27 қистаб/итармалаб
- 29 узоқ қидиришди./излай-излай узоқ қидиргач,
- 29 қатор/рат-рат
- 30—31 тўхтаб қолишди/тўхтадилар,
- 31—32 четроқда турган бир скамейкага бориб ўтиришди./четроқ бир скамейкани топиб, секин ўтиб ўтирдилар.
- 33 Ишчилар/Ишчилар махорка чекиб
- 33 хусусида/ҳақида
- 35 Қизларни узоқдан/Узоқдан
- 36 уларнинг/қизларнинг
- 36 олдига келди./олдида ҳозир бўлиши билан
- 36 Қизлар/булар
- 37 билан/ила
- 38 — Ия./— Ёспирай
- 40— Янги шаҳарда нима гаплар бор, ∞ — деди Зумрад жиддий тусда./— Городда қандай воқеалар бор, ∞ — деди жиддий тусда Зумрад.

386-бет

- 1 — Бир-икки кундан бери/Нега
- 2—3 Қулоғимга баъзи бир гаплар чатиняпти-ю, тафсилотини аниқ билолмадим?/пича гап қулоғимга чалинди-ку тафсилотини билмасман.
- 3—4 қизларга қаради./қаради қизларга.
- 5 титроқ товуш билан соддароқ қилиб/соддароқ қилиб титроқ товуш билан
- 7 ётибди./ўтирибди,
- 8 одам тушган./одамлар тушиб,
- 10 бир-икки/икки
- 17 айтиб/деб
- 18 — деди/— кулиб давом этди
- 22 — Яхши келибсизлар./— Келибсизлар яхши
- 24—25 гапимизни эшитинглар./сўзларга қулоқ солинглар.
- 27 тебратишгач./тебратгач,

- 27—28 томон кетди./орасига кетган эди.
 29 қизгин тус оларди./қизгинлашиб суронли борарди.
 30 Рус, ўзбек ишчилар/Руслар, ўзбеклар
 31 тушунолмаётган бўлсалар-да,/тушунолмаганларидан диқ-
 қатлари ошса-да,
 32 муҳимлигини/асли мақсадини
 33—34 Тушуниб қолган ерларида бир-бирларини туртиб,/Бир-
 бирини туртиб
 35—36 дейишяпти/дейдилар
 38—39 қани энди қуриб кетгур бойлар буринни тишлаганича,
 ҳаммасидан қуруқ қолса,—севинди Унсин./жувонмарг
 бойлар аламидан буринни тишлайди,—кулди Унсин.
 39 Унсин. *дан кейин* — Оҳиста ўринларидан кўзгалиб, қиз-
 лар кўчаларни томоша қила-қила трэмвайга етиб келган
 эдилар.
 — Городда нима қилиб юрибди бу падар лаънати-
 лар, астағфурулло!—кўзларини олайтирди бир баджаҳл
 киши.
 «Ўлақол илойим!»—пичирлади ичида Зумрад ва шо-
 шилиб трамвайга ўзини урган Унсининг орқасидан ир-
 фиб кириб кетди —
 41 қоқдилар. Уларни кўриб, Умарали ўзида йўқ севиниб
 кетди./қоққан эдилар. Шошилиб қарши чиққан Умарали
 суюниб кетди.
 43 ўтирган эдим.../ўтиргандим.
- 387-бет
- 2 ўтириб олишгач, янги шаҳарда ∞ ҳикоя қила кетишди.
 /ўтиришиб олгач, городда ∞ бирининг сўзини бири бў-
 либ, бирдан бири батафсилроқ гапиришга тиришиб, га-
 пириб беришди.
 5—6 бўлиб ўтирган эдим,—деди қизлар ҳикоясидан мамнун
 бўлиб/ўлтурурдим,—деди эшитганларини яна хаёлдан ўт-
 казиб
 9—10 — қизларни ейишга қистади у./—кулди Умарали.
 11 яна/тагин
 11—12 суҳбатлашиб ўтиришгач,/суҳбатлашганларидан сўнг.
 12 сўрашди./сўрадилар.
 12—13 Умарали уларни кузатиб қўйди./ва Умарали эшикни
 қулфлаб икки қадам орқада уларни жўнатиб кетди.
 13 қўйди. *дан кейин* — Унсин ярим йўлга етганда тўхтади:
 — Ман ўзим етиб оламан, сизлар кетаверинглар...
 жувонмарг тулки тагин, муллакажон, муллакажон, сизни кўриб қол-
 масин! Хайрлашиб тез юриб кетди.
 15 Жоме тагида/Жомеда
 19 билан/ва
 20 салом/бараварига салом
 20 рўбарўсига/қаршисига
 25 зарур/бир катта
 27—28 — деди дағаллик билан/—ўқрайди.
 28—29 — Бўлғуси куёвингиз қип-қизил безорнику. Қизни эрга
 бераётганда киши куёвнинг таги-тахтини/— Ҳа, у бир
 муттаҳам безорнику, ахир қизни эрга берганда мундоғ
 таг-пагини

- 31—32 — деди хириллаб/— дўриллади
 33 тили ганга келмас эди./гўё сўз қотишга мажолсиз эди.
 34—38 — Отахон бир карра янглишишга янглишибсиз. У даҳ-
 рийлиги туфайли мадрасадан ҳайдалган-ку, билмайсиз-
 ми? Ҳали ҳам фурсат ганимат, фотиҳани бузинг, ўзин-
 гизга жабр қилманг,— гўё чолга ачинган бўлиб гапирди
 Эшонхон./— Ҳой тақсир, бир марта янглишибсиз, даҳ-
 рийлиги туфайли мадрасадан ҳайдалган у. Фурсат гани-
 мат, ҳали ҳам ишни бузиб юборинг. Кеч эмас,— буюрди
 Эшонхон.

40 Янги шаҳарда/городда

41 Қизингизнинг юзини очиб/юзини очиб қизингиз

388-бет

1 дайдиб/тентираб

2 шунақа/бирам

2 келишдики, аста қўяверинг/келдиларки,

3 Тошбўрон қилмоқчи бўлишган эди./Тошбўронга қарор
 қилганда

5 кўрсаткич бармоғини ўйнатиб таъкидлади тилмоч.—/бош
 бармоғи билан танбеҳлади Тулки.

6 қизингизнинг/қизингиз

8 ўзи?/хом калла

9 ўтирган/қотиб ўтирган

13 суриштираман./ўзим суриштираман

14 у кибирили йигит/керим

15 Ишонмаган эдим./Ишонмагандим,

16 ўйлаган эдим.../ўйлагандим.

19 шахримиздаги ҳар бир кимсанинг/шаҳримизнинг ҳар бир
 кимсанинг

19 иги-жигигача/ичи-жигига қадар биз

20 қизингизнинг муносиби/Ҳа, сизга муносиб

22 чўнтагидан папирос қутисини/папирос қутисини чўнтак-
 дан

23 папирос чекишга тушишди./тутунни бурқиратиб чекиб
 ўтирдилар.

24 тариқа/тахлит

26 — У бадбахт бир дафъа/бир дафъа у бадбахт

27 сазойи/юзи қора сазойи

27 қилинганидан/бўлганидан

27 экансиз-да,/экансиз

31 Садриддин/Садр

33 уни оқ/оқ

33 ўшанда/шунда

34 қувилиб, бозорда сазойи/четга отилиб, бозорда шар-
 манда

36 ғовға/ғовғани

36 тоғамиз/чол

39 қизингиз ҳам гап-сўз/қиз ҳам сўз-гап

40 бу ёғини ҳам/бу ёғини

41—42 — деди Эшонхонга/— Эшонхонга деди

43 қилинг!/қилинг! Тездан!

389-бет

- 1—2 Биздан беизм иш қилманг, уқдингизми, қария?/Аммо биздан бесўроқ асло иш қилмайсиз, бу гапим эсингизда бўлсин!
- 2 қария? *дан кейин* — Ёхуд қизингизни ҳам тош бўронга розимисиз?!— киноя билан кулимсиради Эшонхон.
- 3 — Ҳа, ҳа/— Йўғ-е
- 3 тушундим.../бас тушундим.
- 4 хотинимга/хотинга
- 5 — деди бўшашиб/— бўшашиб деди
- 6 хотин киши/унинг
- 8 айтганимизга/сўзимизга
- 8 биз сизга ачинганимиздан айтяпмиз./Сизнинг хайрихоҳингиз — биз!
- 9 — Дўстларимиз/— Бозорда дўстлар
- 10 Қария! *дан кейин* — Эшонхон чолни тагин бир дафъа алдаб сўз бошлаган эди, дукчи бошини лиқиллатиб деди:
- 12 йиғиштира бошлади Оташ-дукчи./йиғиштириб уйга мўн-киллаб югурди.
- 14—15 нафаси оғзига тиқилиб уйига кириб борди./тез юрганидан, ғазабидан нафаси оғзига тиқилиб, хорсиллаб кўчадан келиб кирди.
- 16 — Тинчликми, отаси,/Нима бўлди,
- 16—17 Қути учиб,/қалтираб,
- 20 у онасига./онасига.
- 22 хўрсиниб/«уф» — деб
- 23 чиқди./ўтиб ўтириб олди.
- 23 асабий ўтиргач,/хўмрайган ва асабийлашган ҳолда бир неча вақт сукут қилгач,
- 27—29 Олдимга Эшонхон билан тилмоч келиб бўлғуси куёвингнинг қилмишларини бир-бир очиб ташласа/Эшонхон билан бир тилмоч киши бирма-бир гапириб берса
- 29 Бошимни кўтаролмай/Бўйнимни букиб
- 30 кул/бийрон
- 33—34 тўйгача жим,/жим
- 34 лаънати!/бемаъни
- 35 орқасидан/унга
- 35 дайдиб/тентираб
- 36 кўтармади,/ҳам кўтармади,
- 38 айвондан сурилиб/думалаб
- 41 фарзанддан!/қиздан
- 390-бет
- 3 кераги/даркори
- 9 ўзбилармонман/дилозорман
- 20 қатъий —/қатъий товушда
- 21 фотиҳани бузаман!/ажратаман
- 23 Йўталиб туриб қолган чол/«Уҳў-ўҳў» деб бўғилиб йўталиб қолган эди чол, кейин
- 26—27 шилқ этиб/чарчаб шилқ
- 27 кампирнинг ҳам ғазоби қўзиб/кампир кишанлаб турган ғазабини қўйиб юборди.
- 30 қора дори/афъюн
- 34—35 Гап битта/Сўз бир
- 37 — Яна бу кулфат ҳам бормиди?/— Бу не кулфат эди тагин бошимга

- 38 каммиди/етмаганмиди
 38 менга!.. *дан кейин* — кўзларининг намини енг учи билан арта-арта саватдаги ясаб қўйилган арпа нонларни кўтариб, тандир бошига сургалди.
 39 бағрини ерга бериб товушсиз йиғларди./сўлқиллаб товушсиз йиғлади.
 40 аламга тўлган эди./қонга тўлиб, узоқ йиғлади.
 41 Ҳовлига оқшом қоронғилиги/Оқшом қоронғилиги ҳовлига
 42 шишган. *дан кейин* — юзи қип-қизил тўрсиллаган

391-бет

- 2 отаси тўнғиллади:/чол бошини кўтарди:
 3 — Ҳой!— Ҳай
 3 каллангни/бошингни
 5 Чол ирғиб ўрнидан турди-да/ирғиб ўрнидан турган чол
 6 қулфлади./қулфлади-да,
 6 халдослаганича/ўпкаси пихиллаб
 8 лабига/четига
 8 улоқтирди-да./улоқтирди,
 10—11 алламаҳалда/алла-палла бўлганда,
 15—16 остона ҳатлаб кўчага чиқса,/бўсагадан нарига оёқ қўйса,
 18—19 — дея пичирлади/пичирлади
 19 ади-бади айтишишдан/унга эътироз қилишдан
 21 ёзишга ўтирди./ёзишни бошлади.
 22—23 Кутилмаганда боши узра/Бирдан бошида
 25 ёзгач./ёзди.
 28 — Жон ука!— ялинди у/Онаси,— ялинди
 29 болага узатиб,—/узатиб,
 30—31 чапга бурилган/чапда
 31 Кўчанинг бошига бориб,/тубкарида
 34 бировга кўрсатма../ҳеч кимга кўрсатиб қўйма
 35—36 англагандай, катталарга хос жиддийлик билан бош ирғади, хатни ола физиллади./англаган катталардай юзида жиддий ифода билан «хўб, хўб» дегандай товушсиз бошини бир икки қимирлатди, хатни олиб югура кетди. биласан-ку... яна бирон кори-ҳол бўлиб ўтирмасин, қизим!— хаёлига келган фикрдан кампирнинг/яхши биласан... Шартта сўйиб ташлайди-я, танграм ўзи асрасин!— кампир оғзидан чиққан гапдан

392-бет

- 1—2 узиб қўя қол, жон болам../уз, ўзим айланай сандан.
 4 Дардимни/Ишқимни
 5 Тортган/Маним тортган
 6 ниҳоятда../кўп...
 6—7 айтмаган эдим./айтмагандим.
 8 берай сизга../берай...
 9 Зумрад оҳиста/оҳиста
 10 қучоқлади./қучоқлади қиз ва
 10—11 Эшонхоннинг макрини — зиёфатга деб чақириб келган хотин/зиёфатга деб чақириб келган хотин, Эшонхоннинг ҳийла-макри эканини
 11—12 борганини,/борганларини
 12 ишчилари/хизматкорлари
 15—16 кўз ёшлари дув-дув думалади/ажинларидан ариқчадан оққандай кўз ёшлари қуйилиб кетди.

- 17 гапираркан./гапирар экан
 23 Энди ўша муродига етолмаган жувонмарг/жувонмарг
 24—25 пайнга тушган, билдингизми, ойижон?/кетига тушяпти.
 гап бундақа, ойижоним!
 27 майли, қиёматда/қиёматда
 28 Қилмишларига оллонинг ўзи гувоҳ, жон қизим./Оллонинг
 ўзи билади ҳамма нарсани
 29—30 ҳарчанд уринмасин ўзининг қуйилиб келаётган ёшини
 тўхтатолмас./уринарди, лекин ўзи хафалигини кесолмас
 32 ҳўнг-ҳўнг йиғлар эди.—/тағин ҳўнг-ҳўнг йиғлаб юборди.
 33 кетдинг-ку, қизгина,/кетдинг-ку,
 34 қўйибман... дан кейин — арпа нон чол ўлгур билан манга.
 36—37 ялинса ҳам/ялинса-да
 37—38 муздай сувнинг ўзини симирди, холос./қуюқ олма чойни
 истамайқираб майдалаб хўплади.
 39 рубрика: IV/V
 40 ўқтин-ўқтин/тез-тез
 41 кечга яқин/бирдан

393-бет

- 1 келдилар./келгандилар,
 2 суҳбат/дарров суҳбат
 5 берди:/берарди.
 6 — Ҳаммасини/— Барини
 7 марта/тапқир
 9 яширинган сичқондек/биқинган сичқон
 10—11 Бошида/Унинг бошида
 12 Зумрадининг /Зумрад
 15 иблислар тағин/тағин
 16 денг.../иблислар денг
 17 керак./зарур
 17 жоҳил одам/ва жоҳил чол.
 21—22 оғзимиз куйган,/оғзимизни куйдирдик,
 22 Умарали/Умарали ака
 23 — деди салмоқлаб Ўроз./— салмоқлаб деди Ўроз.
 26 савол назари билан/нима дейсан дегандай
 30 маъқуллади/маъқуллаганди
 32 — деб қўйди/— кулди
 35 — Мен у ерда/Ўзимку у масканда
 36 бўлар экан?—/бўлур
 36 — деди Умарали ерга боқиб./— ерга боқиб деди Умарали
 37—40 — Қизни ҳам бир йўл толиб олиб кетамиз, хотиржам
 бўлинг,— деди аста Дилкаш махсум. Утирганлар махсум-
 нинг гапидан мамнун бош қимирлатдилар.— йўқ.
 41 мавзу кундалик сиёсатга/аммо мавзу шу кунги сиёсат
 устига
 42 Петров турли/Петров кўпроқ гапирарди у
 43 сўзлар,/сўзларди,

394-бет

- 2 бўлмайди./эмас.
 6 қоча бошлади,/қочишга бошлади,
 6—7 — деди ишонч билан/— ишонч билан деди
 10—11 Умаралини кўрдик, кўнгил тинчиди.— йўқ.
 12—43 Умарали билан Дилкаш махсум меҳмонларни эшикка

қадар кузатиб чиқдилар./Умарали ва Дилкаш махсум эшикга қадар меҳмонларни жўнатиб чиқдилар.

17 раҳмат, иним./ташаккур

20 кетаверсаммикан, ё/кетайми ёхуд

21 ерда/манзилда

21 — деди/деб ўйлайдурман,— деди

21—22 сукут қилгач.—/хаёлда туриб,

26 Умарали,/Умаралибек

30 чолнинг олдига бораман./кўкнорининг эшигига борурман, балки қизни олдингизга етказурмиз.

32 бошини силкиди./хўб дегандай бошини чайқади, индамади.

33 русча китобларини —/форсича китобларини, русча хрестоматияни

37 дарвозадан ўтиб анча юришгач,/дарвозани оша юриб-юриб

38 кўчадан бориб./кўчадан хила борганларидан сўнг,

39 эшикдан/эшикни очиб

42 чироқ/лампа

43 сепилган. *дан кейин* — Ҳар кун Дилкаш махсумнинг хотини, Хушвақт биби эрини шундай кутиб ўтиради

395-бет

2—3 хурсанд бўлиб руҳан енгил тортган эди./мамнуният сезиб руҳан енгилланган эди.

6 шиғил/қуйилиб турган

16 хотини Хушвақтбиби/Хушвақт биби

18 келди./келтирди.

19—20 Овқатни еб бўлишгач, бир баркашда карсиллаган шакарангур, эчкемар узумлар ва шафтоли чиқди./Овқатни еб чой ичар эканлар кундалик воқеалар, сиёсат устида гап айланарди. Хушвақт биби бир лаганни тепалаб карсиллаган шакарангур, эчкемар (узумлар) ва шафтолини узоқдан узатди.

21—22 Меҳмон ва мезбон алламаҳалгача Лутфий ғазалларини завқ билан/Махсум ҳам Умарали мавлоно Лутфийнинг ғазалларини эрмак қилишиб, севиб-севиб

22 ўқишди. *дан кейин* — Қоқ ярим кечага яқин булар Хушвақт бибининг меҳр ва меҳрибондўзлик билан супага солган ўринларига кириб ором уйқусига кетган эдилар.

28 кийдирди./кийгизди Умаралига.

29 — деди илжайиб/— кулди.

31 Қиқирлаб/Икковлашиб қиҳ-қиҳ

32 — Янгамиз/— Рафиқангиз

33—34 мутолаа қиламан,—/мутолаага чўкурман,—

35 аёлни/кампирни

37 бормоқчи эдиму,/бормоқ ниятида эдимку,

37—38 отаси/банги отаси

38 кетмасин,/кетади,

42 вақтдаги/вақт

396-бет

3 хат/хатни

8 дўндиққина/дўндиқдай

17 кампир билан/кампирга салом бериб

- 18—19 совчимикан тагин?/ёхуд совчимикан?
 19 кечирди./кечирган эди,
 23—24 — ташвишланиб сўради/— ташвишланган эди
 26 хола!—/ойижон
 28—29 Момосулув кампирнинг/кампир
 29 кетди./кетаверди.
 34 берди аёл/берди
 35 — У рўмоли/Рўмоли
 36 тугилган/чандиб тугилган
 37 Зумраднинг чеҳраси қувончдан/Зумрад қувончдан
 38 ичида ўқишга тушди./шивирлаб ичида ўқиди,

397-бет

- 5 солиб./жойлади-да, тўрга кўрпача солиб,
 7 — Дадаси/Домла
 7—8 узоқ қидирдим/кўп изладим
 8 Хушвақтбиби. *дан кейин* — омиман-да, фаросатим йўқ
 11 хушқомат Хушвақтбиби Зумрадга ёқиб қолган эди./ке-
 лишган қоматли Хушвақтбибининг қаршисига ўтирган
 Зумрад бу хотинни севиб қолган эди.
 12 йигитнинг/муллаканинг
 18 қўшниларингизникига/ҳамсоянгизникига
 22 икки кунлик ишим/ишим икки кунлик
 27 бўлиб ўтирибдилар, у кишига/қолдилар,
 28 келинг!—/тасалли беринг келинг!
 30 қилишни ҳам унутган эди.—/қилишга ҳам мадори қол-
 маганди.
 32 — дея/дегандай
 33 уй тўс-тўполон бўлиб кетди./ҳозиргина ойим билан ури-
 шиб олдик.
 34 ўтсин./ўтгач,
 34—35 тушунтирсангиз бўлди.../тушунтириб берсангиз топиб бо-
 раман...
 35—36 — деди ерга қараб Зумрад./— ерга қараб деди Зумрад.
 37 — Йигит бечора уч кунгача/— Уч кунгача йигит бечора
 40 дарвоза, кейин/дарвозадан анча бориб,
 41 ҳам ўтасиз./ўтганингиздан кейин
 42 юриб ўнгга буриласиз/юрасиз, кейин ўнгга қайриласиз.
 42 Уқиб/яхшилаб уқиб

398-бет

- 1 сағал/тагин
 3 Эшигимизнинг олдида бир туп беҳи бор./Бир туп беҳи
 шундоқ эшигимиз олдида турибди.
 4 синглим!—/сингилжоним!
 5—6 чўғ бўлиб ёниб турган/учқунланиб кулиб турган
 9 муносиб экан./мос келаркан,
 9 бўлишсин!» дея/бўлсинлар
 10 қилди./қилди тагин ичида. У Зумраднинг ҳуснига, сўз-
 ларига тўймаганлигидан кетгиси келмасди.
 17 ёқди, опоғойн./ёқтирдим, эгачи,
 20—21 қўлдан чиқариш —/бажо келтириш
 23—24 жуда жонимга тегди./жонимга тегди-ки,
 24 товуш билан/товушда
 29 қўзғалди./турди.
 31 ўпди. *дан кейин* — кечикмасдан боринг.

522

33 хайрлашди./самимий хайрлашди.

33 хайрлашди. *дан кейин* — Хушвақтбиби боққа етган замон, қўрғончанинг боғ эшиги олдига паранжида туриб Умаралига гапирди.

— Зумрадхон билан гаплашиб келдим, ҳусни баркамол, хушмуомила, ақли ҳам, идроги баланд, кўҳлик қиз экан қаллиғингиз! Мулла ака, тангрим ҳар икковингизни бахтли қилсин! Уч кун деганда ўзлари келадиган бўлди, ваъдаси шу. Боғимизни яхшилаб тушунтириб келдим.

— Ташаккур, сизга кўп миннатдордурман! — жавоб қилди Умарали ва узун бир сўлиш олиб, ишқ ҳам ҳижрон дардига тўла дилгир ҳолда дарахтлар остида кезиб юрди.

34—36 очилди. Қотиб хатдан бошини кўтарган эди, кўзи остонада турган Эшонхон билан Тулки тилмочга тушди /очилганда хатдан бошини кўтарган қотиб олдида Эшонхон ва Тулки тилмоч турарди.

399-бет

1 Садриддин/Садр

3 Садриддин аълам/Махсумхон тўра

5 — Тақсир./— Ҳазратим,

8 билан/ва

8—9 қўллари кўксиларида остона ҳатлаб ичкари кирганлари ҳамон/икки қўллари кўксида остонадан ҳатлаганлари ҳамон

10 югуриб/туриб гўё ўзларини

12—14 сўнг ўринларидан қўл қовуштирдилар-да, бошларици қуйи солганча жим қолдилар./ва ирғиб тагин қўл қовуштириб, бошларини ерга солганича қотган эдилар.

16 Ўтиринглар.— аълам/Ўтирсинлар.—

16 айёр/ва айёр

17 келувчиларга/уларга

19—20 Бироқ келувчилар қўлларини кўксиларига қўйиб яна таъзим қилгач/Ҳар иккови ҳануз қўллари кўксида қуллик билан

22 — дея сўз/сўз

23 — Тақсир!./— Ҳазратим

24 масала./масаладур,

25—26 адолат излаб келдик.../келдик...

27 талабангиз/бир талабангиз

28 машғул./машғулдир.

32 даҳрий!/даҳрийдур!

32—33 гапини маъқуллади/тасдиқлади

33 — Тақсирим!./— Ҳазратим

34 қиламиз/қилурмиз

37—38 — аълам жаҳлдан қизариб кетди.—/жаҳлдан қизарди аълам.

38 ўзи бир карра/бир карра ўзи

41 ҳозир вазият анча мушкул./шу пайтда вазият ҳам мураккаб, ҳам мушкулдур.

42 бош/ниҳоят бош

43 сукутга толди./сукутда ўйга кетди.

400-бет

1 қилиб/этиб

- 3 — Тақсирим/— Ҳазратим
 4 бажараверади./бажарур.
 5—6 — аълам қўлини кескин силтади,—шундай вазиятда авом
 /қўлини силтади аълам қатъий равишда,— халқ,
 6 ғовға/шу тобда ғовға
 7 авахта/обоқ
 7—8 авахтахона остонасидан кирдими, умри ўша ерда чи-
 рийди./обоқхона остонасига чалиндими бас, мутлоқ чи-
 рийди.
 9—10 бетавфиқнинг яна бир гуноҳи/беномуснинг тағини бир
 қилмиши
 11 айтмай ҳам иложимиз йўқ.../юракка сиғдириб бўлмади...
 13 Янги шаҳардаги,/городдаги
 13 сайлгоҳлардаги/боғларда
 14 яқинида/олдида
 14—16 Буни кўриб қаҳри ошган аҳли мусулмон уларни тошбў-
 рон қилмоқчи эди, нобакорлар қочиб қолди.../Буни кўр-
 ган мусулмонларнинг қаҳри тошганидан уларни бира-
 кайига жазо бериб йўқ қилмоқчи эдилар, бош олиб қо-
 чиб қолдилар...
 18 дея қўлларини/қўлларини
 19 Кофир жазосини тортсин,/жазосини тортсин у кофир,
 21 тортди у./суркади.
 22—23 эргашидилар, икки букилганларича орқалари билан юриб
 /эргашиб қўлларини юзларига суркади, минг букилиб ор-
 қаларига тисланиб
 25 Кўчага чиққач./Кўчада бир ров тўхтаб
 25—26 борадиган,/боришни,
 26 ахтарадиган бўлиб/ахтаришни мўлжаллаб
 28 *Рубрика II. дан кейин* — Охир пешин. Зумрад
 29—30 Зумрад кир юварди./ялқовгина кир юварди.
 30 Эшик/Кўчадан эшик
 34 Дарҳол эшикка қараб югурди.— *йўқ.*
 36 Мана бу/мана
 37 йигит. *дан кейин* — Зумрад шошилиб эшикка югурди.
 41 шу пайтда.../чоғ шу пайтда,—
- 401-бет
- 1 Гуласал/Асалхон
 1 қайдалар?/қанилар
 9 Гуласалларникига/Асалхонларникига
 12 ичган эдим.../ичгандим...
 14 қароллар/батрақлар
 19 ташлаб./югуртиб.
 23 қараб юрди./кетди.
 24 нимча ташлаб келган Гуласал/нимчасини ёпинган Асал-
 хон
 25 йигит/кулиб йигит
 29 Гуласал/Асалхон
 34 Йигит/Жўранинг
 35 дам айлини/дам бел камарини
 36 зорланар эди:/туришидан зорланарди:
 39 илинганмиз/илинган балиқман
 42 қарз/қарз қурғурни тўлаб қутила олмаймиз.

- 2 менга қара!—/Мани гапимни эшитинг
 5 кишандан қутилишнинг/қутилишнинг
 7 юрасизми!../шалпайиб юрасизми
 9 дақиқадан сўнг кўзларини ердан узмай деди:/дақиқа су-
 кутдан сўнг деди:
 10 гапингизда маъно/гапингизнинг маъноси
 11 бир/бир бечора
 12 паст-баландини/қизлари билганни
 14 Ўйигит улар билан хайрлашиб отини/Қизлар билан хайр-
 лашиб азаматни
 15 рубрика III. дан кейин — Осмон чойшаби юлдузлардан
 каттасини ёйиб ташлаган, фусункор кечанинг насим шаб-
 бодаси ҳар кимга ором бағишларди.
 16 мошдек/қитдай
 16—17 пиёла тагидан чойга эзиб, ичиб юборди, кейин аччиқ чой
 қилиб/тилининг тагига ташлаб лаҳзадан сўнг ютиб юбор-
 ди, устидан аччиқ қуюқ чойни
 19 бошлади./бошлаганди.
 19 У фамил чойни/Фамил чойни дукчи
 19 сақларди./сақлар,
 20 тўкис бўлмайди./тўла-тўкис бўлмасди.
 21 ўтиргач./бўлгач,
 24 айтди./айтиб солди.
 басавлат/серсавлат
 30—31 бир эмас, ўнта қизим/ўнта қизим
 33 — деди жонҳолатда кампир./— суюнди кампир.
 35—37 дея қусур топиб келаверганидан эрининг/деб топиб кел-
 ган қусурлардан унинг
 39 эшитаркан./эшитар экан,
 40 чурқ этмади./негадир бир сўз айтишни истамади.

403-бет

- 2 уламолардан./уламолардан у.
 2—3 кўрган... дан кейин — чамамда чойни ичиб жим бўлди
 чол.
 5—6 — деди силтаб онаси./— силтаб деди онаси.
 10 чарчадим./чарчадим, гап кўп.
 11—12 Тағин янги бир можарога чалиниб таҳликада қолган
 Зумраднинг кўзига яна уйқу келмади./Бу кеча Зумрад
 сира уйқуни билмади,
 13 Умарали билан ғойибона/ғойибона у билан
 14 олар эди./оларди.
 15 қоврилиб/қовжираб
 15 оттирди./оттирган эди.
 16—17 Чолни барвақт бозорга жўнатиб, кампир Зумраднинг
 тепасига келди:/Вақтлик чолни бозорга жўнатиб, кампир
 чой қайнатиб, дастурхон ёйди:
 19 жиякларни пуллаб/бориб пуллаб
 21 наридан-бери/олма чойда арпа нонни ивитиби нари-бери
 22 тугди./тугиб олди,
 26—27 тузукроқ/бир икки тузукроқ
 29—30 бурилиб бораркан./қайрилиб борар экан
 30 кўзлари/Зумраднинг кўзлари
 30 билан Зумрад/ила

- 31 кетди. дан кейин «адашмабман» деди у ичида.
 32 Бир узун сўлиш/«уф чарчадим...» деб узун бир сўлиш
 32—33 ёпиниб келган паранжисига/бошидаги рўдапо паранжи-
 сига
 35 қўйди-да,/олди-да,
 37—38 Ичкаридан Хушвақтбинининг «ҳозир, ҳозир!» деган та-
 ниш овози эшитилди./«Ҳозир, ҳозир!» деган Хушвақтби-
 нининг таниш овози ичкаридан янграр экан, Зумрад
 суюниб кетганди.
 40 қиз ўзини отди./отди ўзини қиз.
 41 шунча/бизлар шунча
 42 мулла йигит-ку./қаллиғингиз-ку ичдан
- 404-бет
- 1 У киши/Мулла акамлар
 1 Махсум/домла
 2 айғоқчи воқеанавислар/воқеанавислар
 3 тайинлаб кетадилар./кетганларида танбеҳ қиладилар.
 4 — деди/— кулди
 7 нийманибгина/уялибгина
 8 — Қийналмай топиб/— Чарчамай
 10 кечирганларни/кунимдан
 11—12 кўзларида филт-филт ёш кўринди./кўзлари намланиб
 кетди;
 14 қийин — қистоққа олди./хархаша кўтарди-ки,
 14 ҳам/ҳам имом куёв деб
 18 Ҳали овутишга ҳам улгурмаган Хушвақтбиби/Хушвақт
 қандай овутсам деб ўйлаб ҳам улгурмаганди-ки,
 19 чиқиб келган/тез юриб кирган
 19 кўрди-да/кўриб
 24 келдим./олдингизга келдим.
 28—29 — деди Зумрад ва сўз тополмай ерга қаради/— деди ва
 сўз тополмагандан уялиб ерга қаради Зумрад.
 30 Махсум ака/домла
 32 соҳиблари./соҳибларидир.
 32 этигига/этигида
 35 китобга ишора қилиб./китобни имлаб Ленин аталмиш
 буюк бир инсоннинг ёзилиш китоби
 36 олам-олам/оламнинг
 37 варақлади./оҳиста варақлади.
 38—39 шекилли...— деди/кулди...— боқиб.
- 405-бет
- 1 шиғил-а./шиғалаб турибди-я,
 3 кўролдингизми?/кўра билдингизми?
 14 сезмай қолдилар./сезмай ҳам қолган эдилар. Нонушта-
 дан, пешинги ширқовоқдан кейин, қоронги тушганда
 Махсумнинг катта ўғли Аҳмаднинг олиб чиққан икки ко-
 са сер қатиқли, хушбўй райҳон аралаш жамбил сепил-
 ган маставани иштаҳа билан, турли қизиқ гаплардан
 кўнгилларидан тошган қувончдан кула-кула ичдилар.
 19—20 махсум/махсум кўришиб,
 21—22 янги гаплар/гаплар
 23 Сўз жанги,/Жанг
 24 кўп./хўб
 28 йўли./йўлидир

- 31—32 Ёшларни ўша ерга жойлаштириш ниятида бўлган Дилкаш махсум:/Махсум Умаралига секин деди:
- 33 — дея ўрнидан/ўрнидан
- 35 — Нега/— Нимага
- 35—36 юрибсиз?/ўтирибсиз?
- 36 Умаралининг/Умарали
- 36 секин кетаётган/бораётган
- 38 — деб қўйди/жавоб бераркан
- 39 Дилкаш махсум/махсум
- 40 дилида/ўзанида
- 40 сўзи./китоби
- 42—43 Ўлар меҳмонхонада еттинчи чироқ ёруғида ора-чўра китобхонлик қилиб, суҳбатлашиб ўтирдилар./Меҳмонхонага болалар олиб чиққан бир лаган узум ва иссиқ нонни еб узоқ еттинчи пиликли лампа ёруғида гоҳ Навоий шеърларидан ўқиб, гоҳ гаплашиб ўтирганидан сўнг — Умарали кўрпа солгали кўзлаган эди, Зумрад аста қўли билан уни четлади-да уйнинг тўрига икки кишилик айрим ўрин солди. Умарали чироқни ўчиргач, Зумрад нимчасини ечиб кўрпага ўтирди. У ўзининг севгиси, ҳижрони, соғинчи ҳақида кула-кула гапирарди.
- 43 Булар *дан кейин* — ўтирган ҳолларида тагин ўзларининг

406-бет

- 1 дostonларининг/дostonларидан
- 2 сўзлашишар;/сўзлашурлар,
- 3—4 узишолмас, уйқу ҳам эсларига келмас эди./узгулари келмас, уйқу қочган эди.
- 5 ўти/ўтини
- 7 — деди ҳаяжон билан/— секин гапирди
- 8—9 қиламиз./қилурмиз,
- 10 асло... *дан кейин* — ...Ёрим, севгим, менда тоқат қолмагандур...— оҳиста қизнинг қўйнига суқилди.
— Ўлақолай, бу нимаси-а, ўтинаман, тегилмангиз!..
Ташлаб қочаман сиздан... четланди Зумрад.
— Қўрқманг, жоним, сўз бераман, сира тегилмайман
лоақал қўйнингизда ётишга рухсат этинг... қизни маҳкам қучиб олганди у.
- 10 яратилган.../яратилмиш...
- 11 улуг/,улуғдир,
- 11 юксак.../юксакдур...
- 12 қиз. *дан кейин* — ялинаман, ёлвораман...— секин деди йнгит
- 13 Йнгит бутун қалби билан қиз томон интиларди.— *йўқ*
- 14 сийнасида/маммаларида
- 16 дудоқлари гул япроқларидек беихтиёр/гул дудоқлари беихтиёр табассумга очилганди.
- 17 Оташ бўса/Биринчи бўсанинг оташи бир
- 18—19 эҳтироси билан илк дафъа/эҳтиросига биринчи дафъа бўлган./бўлганди. Шунда Зумрад ишқнинг янги қопқасини кўриб, янги бобини ўқиганди...
- 23 устунидаги қозиққа илди-да./қозиғига осди-да
- 24 сенга/сенга деб
- 26 кўлкаси босган./кўлкаси
- 29 чиқиб кетгандир./чиққанмикан,

- 31 бувисидан қолган жулдур паранжини/раҳматлик онан-
гизнинг йиртиқ жулдур паранжисини
32 тавба./тавба қилдим,
33 кампир ҳолсизланиб айвон/айвон
36 шу маҳалгача?../шунча кеч?
39—40 — зарда билан буюрди бирдан авзойи бузилган чол
/буюрди бирдан авзойи бузилган чол зарда билан.

407-бет

- 1 шокосани/катта шокосани
3—4 совуброқ қолган мошхўрдани — йўқ
5 Мошми, гуруч дони/Мошнингми, гуручнингми донига
5—6 йўтала бошлаган эди./бўғилиб йўтала бошлаганди,
7 — дея/— деди
10—11 Чол-кампир ҳамон тиқ этса эшикка қараб ўтирарди.—
йўқ.
16 А, шундаймикин-а?/Ҳа, шундоқми-я?
17 урдимикан-а?/урдими-а?
17—18 гапирарди кампир/ранги учиб кетганди кампирнинг
19 Ҳа! дан кейин — оқ қилдим лаънати қизингни
20 хўнграб/хўнгиллаб
23 сўздан тўхтаб./сўзни кесдилар,
24 сурганча/суриб
27—28 ёнбошлар эди./чўзиларди.
28 тариқа/тахлит
29 ўрнидан турган ҳамон чол/чол ўрнидан турган ҳамон
31 итдан туққани/сен туққан қизни
33 кетди у./кетди.
34 қўйгани/қўймоқ учун
35 қолди./тўхтаб қолди.
35 ўзими?/ўзигами?!
35—36 Бўшашганча қайтиб келиб айвон устунига суянганча та-
гин хаёлга чўмди./— деди пичирлаб ва бўшашибгина қай-
тиб айвон четига устунга суяниб тагин хаёлга кетди.
37 турдими?/хонадами?
39 чиқа бошлади./чиқаверди,
40 Тўлиб турган кампир ўкраб/Кампир хўнграб
41 қуриб/қайнаб
43 кўзини арта туриб./кўз ёшларини арта бошлади.

408-бет

- 1 Қаёққа/Қатга
2 зийрак/фаросатли
3 воқеани/воқеанинг сабабини
3 эди: дан кейин — ичида ўз-ўзига деди.
4 Умарали ака/Умарали
6 қаёққа/қаерга
6—7 Умарали ака/Умарали
7 одобли, билимдон/ақлли, хушёр
8 бир-бирларини/бир-бирини
8 яхши кўришади.../севадилар... — Зинҳор хафа бўлмагн
8—9 ўша кишининг/Умаралининг
9—10 Сизга қўшилишиб/Сиз билан қўшилиб
10 юборай дедиму./юборгим келдию,
12 ичайлик... дан кейин — ёлғиз ўзимнинг томоғимдан ҳеч
нима ўтмаяпти.

- 16 Эшик томон юрган Унсин/Унсин эшик томон юрдику
 17 ёмон/опоқойи ёмон
 18 суйгани билан/ўзининг суйгани билан
 22 одамлар/одамлар мутаассиб эмас
 22 чиқарман./яна чиқиб тураман,
 26 Жамилахон чақирганда/Қумрихон чақирган,
 27 хабар оламан.../бораман, жоним билан
 28—29 — деди Момосулув кампир тетикланиб./— тетикланиб де-
 ди кампир.
 30 — дея/кампирга ваъда бериб,
 33 паркига/паркида халқ тиқилинч.
 34—35 иккидан/иккидан бошлаб
 36 кўп./кўп эди.
 39—40 Петров ички тўлқинига бас келолмай Васильевга шивир-
 лади./Петров ҳам ички тўлқинини эплашдан ожиз, у Эл-
 муродга кулимсираб шивирлайди:

409-бет

- 4 эсерлар ҳам/эсерлар
 4—5 қилиб турибди./қилипти,
 5 нягини/мўйловини
 6 дўстим./ахир, дўстим
 6 рақибсиз, душмансиз/душмансиз
 9—10 меньшевиклар билан эсерларнинг ёлғон гапларига/мень-
 шевик ва эсерларнинг ёлғонига
 13 ва/ҳам
 16 сиёсий масала моҳиятини/фақат сиёсий масаланинг
 17—19 Булар ер-сув, завод-фабрикаларни, озодликни, ҳокими-
 ятни қурол билан/Булар энг муҳим масала ер-сув маса-
 ласи, уруш масаласи ва завод-фабрикаларни, ҳукуматни,
 тўла озодликни қурол ёрдами ила
 19 тушунтирдилар./халққа тушунтирдилар.
 21 ёқар эди./албатта ёқар эди
 21 Большевикларнинг/Шу сабабдан большевикларнинг
 22—23 халойиқ уларни «Ура!» садолари/ишчилар, солдатлар
 «Ура!»
 25 эмас. дан кейин — Диққат этинг
 29 Эшитингиз./Эшитингиз деҳқонлар
 34 Бутун ҳокимият советларга! — йўқ.
 34 пролетарлари/йўқсуллари
 36 хитоблари/шиорлари
 37 халқ/халқ тўлқини
 39 Четда/Четдароқ
 41 қолар./қоларди,
 42 тиришар эди./тиришарди.
 42 тиришар эди. дан кейин — Мусулмон нотикларнинг ҳар
 сўзини хотирасига маржон каби териб оларди.

410-бет

- 3 Умарали акам/Умарали
 7 — Сен/— Сан
 7 Яхшимисан? — йўқ.
 8 синглим?/синглим? — сўради кулиб Васильев.
 9 Унча тушунмаяпман.../Тушунмайман...
 9—10 ўйланиб/ўксиниб
 12 берамиз!./ташлаймиз!

- 13 — Эрта/кейин — Ё эрта
 16 Васильев тез/тез
 18 билан/ила
 21 олдилар, *дан кейин* — тўғри бунда ҳатто сўз жангидан ташқари муштлар ҳам ишга солинди, лекин қабул қилинди.
 23 Ҳарбий-революцион/Инқилобий
 24 Буларнинг кўпчилиги/Кўпчилиги
 25 вакиллари/ўз вакиллари
 26 Янги сайланган комитет аъзолари/Булар
 29 *рубрика*: II *дан кейин* — Кеч тушган
 30 Ҳарбий-революцион/Инқилобий
 32 полковник Черкес/генерал Черкесов
 34—35 олишасиз!— деди у такаббурлик билан ўтирганларга фирром кўзларини бир-бир югуртириб./ҳукм қилиндигиз!
 36 Комитет/Инқилобий комитет
 36—37 қалбларида қаҳр туғён урган/қалбларида
 38 ҳаммалари/ҳаммаси
 39 полковник Черкеснинг/Черкесовнинг
 39 қуролли/юзлаб қуролли
 40 кўчада эса ҳарбий/ҳарбий
- 411-бет**
- 1 билан/билан кўчада
 1—2 турардилар. *дан кейин* — «Аттанг... дедилар булар
 3 Большевикларнинг бир нечаси/Бир неча большевиклар
 3 ёпишди... *дан кейин* — Аммо симлар қирқилган...
 4 Улар/Ўзаро
 4 бир-бирларига/бир-бирга
 6 сўзсиз/сўзсиз, ғазабдан қалтираган ҳолда
 7 кўриб/кутиб
 8 жўнадилар./юрдилар. Ҳаттоки қўшни хонада иш олиб бораётган шаҳар шўроси ҳам бу воқеадан беҳабар қолганди.
 9 Ҳарбий-революцион/Аммо инқилобий
 9 қамоққа олингани/қамалгани
 10—12 чақмоқ тезлигида тарқалиб, бир зумда солдатлар ва ишчиларга, меҳнат аҳлига, барча халққа маълум бўлди /бир онда чақмоқ каби бутун халққа, солдатлар ва ишчиларга ёйилиб кетди.
 15 полковник Черкесни/генерал Черкесовни
 15—16 шерикларини/номард шерикларини
 16 Ҳарбий-революцион/Инқилобий
 17 дарҳол қамоқдан озод қилишни талаб этдилар./ҳибсдан инқилобий комитетни озод қилмоқни талаб қилди.
 17—18 Ҳамманинг кўнида/Ҳамма кўзларида
 18 юзида/юзларида
 20 Жумабой — *йўқ*.
 22 Черкес/Черкесов
 23 кийди./кийиб олди.
 25 Ҳаётимнинг/Бутун ҳаётимнинг
 25—26 хизмат қилиш./хизматдир,
 28 — Долой! *дан кейин* — Ўзини сурғаймиз турмага,— қичқирди биров.
 29 Муттаҳам!— *йўқ*.

- 32 кўксида/унинг кўксида
 33 сўзлай кетди./сўзлаб кетди.
 34—35 ҳийла-найранглари, кирдикорлари, номардликларини /кирдикорларини, ҳийла ва номардликларини
 36 Ҳарбий-революцион/Инқилобий
 37 қамашда ҳам/қамашдан-да
 39 билиб олинглр./яхши билиб олинг
 41 полковникни/генералнинг
 41 олишни/олинишни

412-бет

- 1 Полковник/генерал
 1 Сўзлари/Сўзлар
 2 тили/тил
 2 Ҳеч кимса қулоқ/Кимса унга қулоқ
 3 Кимдир/Кимдир биров
 5 полковник/генерал
 6 ташландилар./ташланган эдилар.
 7 полковник/генерал
 8 уриб./урди-ю,
 9 Полковникнинг ўзи эҳтиёт шартни юзасидан кўчага /Кўчада эҳтиёт шартни ила генералнинг ўзи аввалдан
 11—12 қочиб қолган эди./қолганларидан қочиб улгурган эдилар
 12—13 полковник Черкес қоқила-қоқила/генерал Черкесов қоқи-ла-суқила
 13 залвардор/зарбдор
 13 зарбидан/таъсири зўр эдики,
 13—14 мажолсизланиб/мажолсизликдан
 15 солдат/аскар
 16 олган комитет/олганди, инқилобий комитет
 17 фармойишга/фармонга
 18 килар эди у./қиларди.
 22 Ярим тунда/Қоқ ярим тун эдики,
 22 қилиниб./этилиб,
 23 хитоблари/...олқишлари
 24 қайнади./қайнаб кетди.
 25 халқ, душман ким, дўст ким эканлигини билиб олган эди./халққа ким душман, ким дўст билган эди.
 27 Комитетчилар чарчаган, аммо/Булар чарчаган, ҳорган. аммо
 28 этмас./этмаган ҳолда қисқа истироҳат учун тарқалдилар Чунки бир-икки соатгина уйқу оромидан сўнг яна ишга. курашга қайтмоқ зарурати бор эди.
 29 бошланган эди./буни барчаси яхши тушунган эдилар.
 31 Муваққат ҳукумат/Туркистон вақтли комитети
 32 Наливкин хўжайинларига/Наливкиннинг бир чоғ ҳийлаги-на тузук, одамий фазилатлари бўлса-да, энди у вақтли комитети
 33 Чунончи, сентябрь ўрталарида/13. 14, 15 сентябрда
 34 намоёнларга тўпланишни тақиқлади./намоёнши манъ-дир деган фармонга имзо чекди. Наливкиннинг асабий-лиги кундан-кун ошиб борарди.
 34—35 Шаҳарда аҳвол кун сайин оғирлашаётганин/Ҳар кун шаҳарда аҳвол оғирлигини
 36 телеграмма юборди./телеграмм сўқади.

- 37—38 Керенскийнинг топшириги билан етиб келган/Керенский топшириги ила келиб етмиш
 39 бошлади./бошлаб юборди.
 39—40 Керенскийга: ∞ бизга бўйсунди./Генерал: ∞ барча бизга бўйсунмишдир.

413-бет

- 2 телеграмма юборди./телеграммани Керенскийга юборар экан. Унинг хавфи, асабийлиги тинчиган эди.
 5 қуёшли/қуёшдор
 5—6 интилишлари тобора авжланарди./интилув кучлари тинчимаган.
 6 Бу куч ∞ зўрайиб боради./дақиқа ∞ ошиб боради.
 7 озодлик шафағи яқинлашарди./тонг шафағи яқинлашади.
 15 қув кўзлари бесараижом, манқа бир нотик жавварди:/манқа бир нотик қув кўзлари бесараижом жаввар эди:
 16 йўқ./йўқдир.
 17 бир оз/жиндай
 19 мангу/мангудир
 19 қулимиз./қулидирмиз.
 20—21 зарур шу дам!/зарур-да шу дамда!
 21 ғафлатдамиз!/ғафлатдадурмиз!
 23—24 саби/сабий
 25 ўтмоқда./ўтяпти.
 27 йўтала-йўтала терларини/терларини
 27—28 ўгирди. дан кейин — ўҳўлаб йўталиб олгач тупурди, дастрўмоли билан артди.
 28 Ён-веригаги/Саидахмадхон у ён бу ёнидаги
 29 ўтирган Саидахмадбой/ўтирарди
 31—32 этди у/этди
 33 чорақор/батрак
 33 бўлса уларга эргашиган/эса уларнинг думидир.
 34 бизга ёпишмоқда./оёққа ўралиб халақит берадурлар.
 36 бўладими?/бўлурми?
 37 қилиб./қилиб бош генерал
 39 сўзим шу, жаноблар.../сўзладим, сўзга нўноқдурман...
 39—40 дея ҳарсиллаб жойига ўтирди бой./ҳарсиллаб жойига ўтирган бой дарров папиросга ёпишди.

414-бет

- 5 сув/сувни
 6 юрса/қўяди
 7 баланд/баланддур
 8 Унинг гапини/Уни
 13—14 сўзланглар, ўғлонлар./сўзлангиз, гўр ўғлонлар.
 14 билан/ила
 15 борамиз!/борурмиз!
 16 ўридан туриб/қулимсираб
 16—17 Анвархон қори/Қори
 17 бор./бордур,
 18 Дини исломнинг/Биз дини исломнинг
 18—19 муқаддаслиги барчамизга аён./муқаддаслигини яхши билурмиз.
 20 ўтинаман, маориф ишига зинҳор-базинҳор кўз юммангиз!/маориф ишига кўз юммангиз, ўтинаман
 26 Аҳли авомга/Ишчилар батрақларга гапни тушунтириб

- 26 билан/ила
 27 оламиз./олурмиз. Нотиқлар бирдан сўнг бири гап олиб
 28 тортишувлар билан/тортишув ила
 29 тугади, дан кейин — Ҳамма чарчаб, чалкаш фикрлар, ту-
 манли хаёллар ила тарқалган эдилар.
 32 Уқирган бўронлар/Бўронлар
 32 шиддатли/ўқирган
 37 Қўлларида милтиқни маҳкам тутган Умарали инод/Умар-
 али қўлларида милтиқни маҳкам тутган, ўжарлик
 38 отади. дан кейин — У томондан оқлар ҳам ўқ ёғдирадиди,
 лекин
 39 Умарали/Умарали кетма-кет ўқ узар
 40 силжийди/силжир эди.

415-бет

- 3 мақсади./мақсадидур;
 4 чекиниш/чекилиш
 7 интилар эди./интиларди. Зумрад Қашқар маҳалласида
 Петровнинг уйида, у курашчи мард ишчиларга, солдат-
 ларга овқат ташиди.
 11—13 Қашқар маҳалласида Петровникида яшаб, у курашчи
 мард ишчиларга, солдатларга озиқ-овқат ташиётган —
 йўқ.
 13 ҳаётидан ташвишланади, аммо ёрининг жасурлигидан
 /ҳаёти ҳақида ташвиш қилади ва «қаҳрамон ёрим бор»
 дея
 15 тиришади. дан кейин — Ишчилар қаттиқ курашда, булар
 мардликда ўзларига қўшилган Сибирь полклари солдат-
 ларидан қолишмас, фидокорона жанг қилиб вокзал то-
 мондан сурилиб келар эдилар.
 16 пайдо/аллақайдан пайдо
 22 пешанасидаги терни/пешона терларини
 23 биз/ўзимиз
 24 — деди ишонч билан Васильев./— ишонч билан деди Ва-
 сильев, замбаракларга ўқлар ҳам топилди.
 24—25 Сибирь полки бизга мадад бериб, вокзал томондан су-
 риб келяпти.— йўқ.
 28 Душман/Майли душман
 28 ағдарамиз!/ағдариб,
 29 ғалабага эришамиз./ғолибиятга етишамиз.
 29 Шундай бўлади, йигит!/Шунда хўб гаштини сурамиз,
 полвон!
 30 орқасига/орқасини
 31 юбордим, дан кейин — кампирим бошлаб кетди.
 34 кетди. дан кейин — Икки ўртоқ бирга экан,— деди ичида
 енгилланиб.
 35—36 очгандек,— жилмайди./очяпти,— қолди,
 37 оз қолди, йигит!/озиқ-овқат мўл бўлиб қолди.
 38 ташиётган/ташиб турган
 40 қоларди./турардилар.

416-бет

- 6 ғойиб бўлди./бир онда аллақайга кетган эди.
 7 ўтмай/ўтмади,
 10—11 қувониб/суюниб

- 12 Ия, баракалла!/Ия, сизмидингиз? Тез-тез олға сурилиб туринг, мулла!
- 13 бўлиб/бўлибди
- 13 — деди қизгин!— кулди,
- 15 мағрур ўкиряпти!/яхши сайраяпти!
- 17 Умарали, *дан кейин* — Сўзлар битмади, бўлиниб қолган эди.
- 19 учрар/кўп учрарди.
- 21 яна илгарилар эди./тагин отишувга бериларди. Ишчилар ниҳоят чарчаган, уйқусиз, дам олмай курашганларидан жуда ҳориган, уларга дам беришчун энди, ёшлар, аёллар жангга киришдилар. Ишчилар жиндай-жиндай мизғиб ухлаб олдилар, яна курашга отилардилар. Душман зўр, улар яхши қуролланган, Самарқанд ва Ғазолидан янги полклар чақирилган. Қадетлар, юнкерлар, савдогарлар барчаси жон ҳалак, курашга киришган. Аллақандай бир гуруҳ юк ташувчи пирсиёнлар келиб ишчиларга қўшилди, буларнинг большевик саркардасининг кўрсатган ажойиб қаҳрамонлигига ҳамма қойил қолган эди.
- 22 солди./солиб қўяди.
- 23—24 бўрон шиддати тобора/бўроннинг борган сари шиддати
- 24—25 ғазаблари уларни мардона олға ундайди./ғазаблар, мардона овозлар билан, бир кифтларини олдинга суриб, мутасил отишма билан дадил олға борардилар.
- 25—27 Гоҳ унда, гоҳ бунда ҳужум қилиб олға сурилишга тиришган душманини қудрат билан орқага улоқтирадилар./Оқлар гоҳ унда, гоҳ бунда ҳужум қилиб олға сурилишга тиришиб кўрардилар, аммо ишчилар қудрати устунлигидан талвасада қолган душман орқага улоқтириларди.
- 27 улоқтирдилар. *дан кейин* — Сибирь полклари, аскарлари жанг майдонида гўё шер каби курашар, душманини қақшатиб, орқага чекинтирарди.
- Ярадорлар ҳар дақиқа кўпайганидан ҳамширалар етишмас, мўйсафидлар, ёш ўсмирлар кўмакка отилган. Мана бир чол милтиқни шахдам ушлаган, унинг дарди фақат офицерлар овида, душман жабҳасини нишонга олиб, нафрат ва ғазаб билан, тотли завқ ва мароқ билан ўнтами, ўн бештами офицерни қулатди, бу қариянинг қаҳрамонлиги чақмоқ тезлигида оғиздан оғизга ўтган эди. Барча ҳайратда, барча қойил қолган эди.
- Еттисувдан қуроли беш юз, олти юз аскар келиб ишчиларга қўшилгач, буларнинг аҳволи янада яхшиланиб, қўллари баландлашиб борарди. Бу аскарларга саркарда қилиб тайинланган темир йўл техниги ажойиб қаҳрамонлик кўрсатиб, Меробод, Сапёрни кўчаларини босиб олға сурилиб борарди.
- Қаҳрамонона ва фидокорона курашувчилар оз эмасди. Барчага машҳур бўлган, шу кунларнинг зўр баҳодирли пулемётчи бир ишчи йигит эди. У неча дафъа яраланди, аммо курашдан тўхтамади, бошини мағрур тутган ҳолда, мардлик ва дадиллик билан гоҳ унда, гоҳ мунда пайдо бўларди. Бу бир йигит дostonлардаги баҳодирлар каби, кўп йигитлар ўрнини боса оларди.

- 28—29 чоракорлар/баграклар
 29 жанг билан/жанг билан, пичоқ билан, мушт билан, мил-
 тиқ билан,
 30 ўтдилар ва/ўтдилар ҳам ҳой-ҳой оломон
 33 бу яқин/бир талай бу яқин
 33 кўраркан, севинганидан юраги гурс-гурс уриб кетди.
 /кўргандан юраги гурс-гурс уриб суюниб кетди.
 34 ҳам/эса
 35—36 қувонмишган, ҳайратда қолишган эди./ҳам қувонган, ҳам
 «биздан аввал нечук келди экан!»— дея таажжубланган
 эдилар.
 41 Жигини эзамиз!— деди Элмурод шиддат билан./Яхши-
 лаб эзамиз, бир чоғ биз эзилгандик,— жиддият ила деди
 Элмурод. Яхшиси
 42 ташлаймиз! *дан кейин* — Умарали кулди.

417-бет

- 2—3 — деди Умарали.— *йўқ*.
 5 — Мулла йигитнинг/Мулланинг
 7 отаётган кекса/отиб ётган кексароқ
 8 қилди:/қилиб деди:
 11—12 жанг қилар эмиш?../уришар эмишлар!— кулгидан қотиб
 қолди кекса курашчи.
 12 эмиш?.. *дан кейин* — Умарали қаҳ-қаҳ кулиб юборди.
 13 йўқ!— деди Умарали — *йўқ*.
 15 Ҳаммасини тутдай тўкамиз./Қараб туринг, ҳаммаси тўр-
 ғайдай парр этади, бирваракай қочиб қолади.
 18 қулатардим!../қумалатардим!..
 19 чимириб —/чимирди.
 20 қорнидан отардим!/қорини ўққа тутардим,
 21 аямасдим./аямасдим,— деди яна ичида.
 23 Большевик курашчилар/Умарали ва Эски шаҳардан кел-
 ган курашчилар
 24 қаттиқ/пулемёт замбараклар тинмаган қаттиқ жанг гир-
 добида
 24—25 Асака кўчаси/Асакинский
 25 маҳалласига/маҳаллани
 26—27 етдилар-да,/етиб
 27 ҳайқириқ хитоблар билан/«ё ҳақ, ё ўлим!» дея ҳайқириб
 28 тиймасди... *дан кейин* — Олов ва қон қорнишган уруш ав-
 жида
 30 дурустми?—/яхшими?
 30 Умаралидан/Умарали
 31 Петров. *дан кейин* — У Умаралини жуда ёқтириб қолган,
 йигитнинг самимиятини, қалбининг поклигини севарди.
 31 Комитетдан/Инқилобий комитетдан
 32 йигит./мулла
 32 Эҳтиёт бўл./Ўзингни эҳтиёт қил
 33 саводхон одамлар/муллалар
 33 бўлади. *дан кейин* — Жшдай ухлаб тиниқсанг бўларди.
 33—34 Ғалаба яқин. Еттисувдан мадад келганини билсан —
йўқ
 35 келди. *дан кейин* — аскарлар-ки, бари олов йигитлар
 36 йўқотамиз./гум қиламиз. Лениннинг буйруғи шу, нимм,
 жабр-жафо кўрган барча аламдийдаларни

- 1 — деди қатъият/— қатъият
3 англадим... *дан кейин* — қизариб деди Умарали:
4 билан унинг кифгига қоқди.../ила кулди, тез-тез юриб аскарлар орасида кўздан ғойиб бўлди. Унсин ишчи аскарлар ошхонасида Васильевнинг хотини Татьяна Ивановна билан бирга хизматда. У дам ўчоққа ўтин қалайди, дам шўрвани шопиради, дам картошка тозалашга киришади. Хуллас бир он тинч қолишни истамайди, қўллари ҳаммаша ишда, берилиб ихлос билан қўлидан келгани қадар кўпчиликка кўмаклашишга тиришади. У овқатни сузиб ташиди, бўшаган идишларни дарров ювишга уринади. Енглари шимариқ, пешонасини рўмолча билан танғиб олган, қушдай енгил, елиб-югуриб иш излайди. Дуч келган ҳар бир ишни бажаради. Ёнида рус хотинлар, қизлар кўп, ҳаммаси хизматда. Унсин бирор сўзга тушунмаса имлашади. Қошлари, кўзлари, қўллари имоси билан гаплашиб ишни қилаверади. Татьяна Ивановнадан ажралмасликка тиришади.
5 Замбараклар/Ўқ ва замбараклар гумбирлайди... *дан кейин* — Ер-кўкка сиғмайдиган тумонат рус аскарлари ила бирга Жумабой, Уроз, Элмурод, Шермат, Дилкаш домла, Умарали ва кўп мусулмонлар Тупроққўрғон олдига етиб келган, жанг ва ҳужум авжида.
6—7 талвасада... *дан кейин* — гоҳо патир-путур отиб қўйишарди.
8 Кеч соат ўнларга бориб жанг/Кечга бориб, соат ўнларда уруш
9—10 аср олиниб қамоққа жўнатилган/қамоққа олиниб турмага юборилган
11—12 тўрт кунлик қаттиқ жангда ҳориган ишчилар, солдатлар косиблар, чоракорлар/ишчилар, солдатлар, косиблар, батраклар тўрт кунги қаттиқ жангдан ҳориган, уйқусиз, оёқларда мадор қолмаган, лекин
13 улар бир/бир
16 кўзида/кўзларида
16—17 кўксида/кўкраклариди
22 билан/ила
24 — Энди/Хайр
25 бир оз ўтиришгач./ўтирмасдан.— Хайр, мулла иним, офарин! Сизни кўрсам кўнглим ёришиб кетади...— деди Петров рuschалаб.
26 кўксига қўйиб узр сўрагандай/кўксида тутарди Умарали ва узур сўрагандай
27—28 анча/ҳийла
29 — Хайр, иним!— деди Петров уни бағрига босиб — *айўқ*.
30—31 севгилсига бошдан-оёқ/бошдан-оёқ севгилсига
31 ташларкан./югуртар экан
31—35 унинг бошидаги папоғи, эгнидаги соддагина ихчам чопони, кўйлак-шими, белидаги камари, оёғидаги этикларига разм соларкан, бир вақтлардаги салла ўраган, узун тўн-

- ли, кавуш-маҳси кийган Умаралини тасаввур этолмасди.
/унинг содда кўйлак-шимми, белидаги камари, этиклари,
папахи — ҳаммасига разм солди ва Умаралини энди бир
чоғлардаги каби тўнлик, салла ҳам кавушлик тасаввур
этолмаганидан суюниб ичдан кулиб юборди.
- 36 ярақлаган, баҳодир, курашчи ёрини кўриб/ярақлаганини
куриб
- 37 қўшилган эди./қўшилганди.
- 38 улар Умаралининг уйига кетмоқда эдилар./биргалашиб
Умаралининг уйига жўнадилар.
- 38—39 Соғинч, севинч, меҳр билан/Булар соғинч, севинч, илиқ-
лик ила
- 40 — Шундай — йўқ.
- 40—41 Бундай даҳшатли, шиддатли жангни ҳеч қачон эшитма-
ган эдим./Ҳеч бир жангномаларда бу каби даҳшатни
ўқимагандим.

419-бет

- 2 Умарали Зумрадга меҳр билан/майин товушда Зумрад
Умаралига меҳр ила
- 3 — Биз ҳам Унсин билан аскарларга/солдатларга
- 4 турдик. *дан кейин* — бечоралар суюнишардики, минг
марта ташаккур айтишадн.
- 4 айниқса/айниқса-ям
- 5 Улар — йўқ.
- 6 курашишди./кўришаркан,
- 6—7 Биз, мадад бўлсин, кўмак бўлсин, ∞ аямдик../Биз бе-
чоралар жила бўлмаса қитдай кўмакку деб ∞ қил-
дик...
- 8 довюрак/уста
- 9 олиб чиқиб/сургаб
- 10 боғлашди./дорилаб, боғлаб ташлашади.
- 10 қолди./қолади.
- 10—11 чўчишмайди-я!/чўчимайдилар-а!?
- 13—14 кўзларимдан ∞ кетди,/мани кўз ёшларим ∞ кетади.
- 16 қўлни/ҳолда секин қўлни
- 18 бизга ∞ мазлумлар ҳам!../ва бизга ∞ мазлумлар!
- 21 революция/бутун инқилоб
- 24 тобут,/уч тобут
- 25 борарди./борардилар,
- 27 қилган *дан кейин* — ўқдан, ўлимдан қўрқмаган.
- 27 жасур қаҳрамонларни/бу азамат, қаҳрамон, арслонларни.
- 28—29 қалблар ҳурмат билан сўнгги йўлга кузатмоқдалар
/қалбларнинг муҳаббати, ҳурмати дафнга элтар эдилар.
- 30 меҳр ва/меҳри
- 32 мусиқа/марсия мусиқаси
- 33 қўйилмоқда./қўйиларди.
- 35 қолган./қолган эдилар.
- 35—36 Ислом меҳнаткаш халқ тўлқини олдида хасдек ожиз
эди./Ислом ҳам ўз-ўзидан даф бўлди. Битта-яримта
улардан маслаклари узоқроқ бўлса-да, илашиб-эргашиб
юрганлар узил-кесил большевиклар томонга ўтиб олган
эдилар.
- 37 ёвузлар/ёвуз башаралар, уламо, фузалолар

37—38 гирдоби ичра жон талвасасида типирчиларди./гирдобида дов-дараксиз йўқ бўлиб кетган. Ҳар ёқ тиниқланган. меҳнаткаш халқ баланд руҳ, баҳодирона ҳамлалар, завқ ва иштиёқ билан ишга киришган, коммунистлар сафи кун сайин тўлиб, қалинлашиб борарди.

39 Саидахмадбой ичинин кемиради./Лекин Саидахмадбой ичдан кемирилади.

40 Мана, у/мана

41 ўғриллардай биқиниб/гўё ўғриллардай кифтларини қисшиб

420-бет

1 супурди;/суғурди;

1 заҳар/нотинч, заҳар

1 безовта/муғомбир

1—2 алангалатиб Эшонхонга пулни/теваракка алангалатиб Эшонхонга

5—6 Ҳовлиққанча бой томон икки қадам ташлаган Эшонхон қаршисида тўппонча тутган Шермат пайдо бўлди./Ҳовлиқиб бойга қарши икки қадам ташлаган Эшонхоннинг йўлида камарида тўппонча осиглиқ бир ишчи қўққисдан кўндаланг тушди.

7 — Э-ҳа, дан кейин — нима бўлаяпти?

8 Қалтираб кетган бой саросимада/Бой қалтираб кетди кўрқув саросимасида

9 У ∞ қизарар эди./ ∞ қизарарди.

11 ўйланиб — йўқ

13 — Қамоққа олинсин! — Отиб ташлансин!

18 кетди... дан кейин — Отинглар! Олиб чиқинг. Бўрининг катта боши шу! — аскарларга бойни қаҳр чақнаган кўзлари билан имо қилди Жумабой. — Унга бундан кам жазо топилмас!..

Кўзларида нафрат ёнган аскарлар бойни ҳовлига олиб чиқиб кетишлари ила «тарс» этган товуш ҳавони ёриб ўтди. Эшонхон қуввати сўнган ҳушсиз деворга суянган Жумабой шахдам қадамлар билан ён хонага кириб кетганди. Аранг ҳушини йиғиб дир титраган ҳолда хонадан ўзини сиртга отган Эшонхон тўнкадай ётган бойнинг жасадига кўзлари беихтиёр тушиб бир сесканиб олди, лекин тўхтамади, кўчага югурди.

31 билан/ила

35—36 Улуг йўл устида Октябрь қуёшни порлади. — йўқ.

РОМАННИНГ ЖУРНАЛДА БОСИЛГАН МАТНИ

9-бет

12 «куҳ-куҳ!» деб иситиб/«ух-ух» деб иситиб

20 — икки оғиз гапириб ҳам қўяди./— икки оғиз сўз ҳам айтиб қўяди.

22 елкаси чиқиқ, кўркам оппоқ соқолли қовжироқ бир чол./елкаси чиқиқ, қовжироқ бир чол.

24—25 салласининг йиртиғи, тўнининг ямоғи асло эсига келмайди./салласининг йиртиғини, тўнининг ямоғини асло эсига олмайди,

29 бозор айниқса қизиган./бозор қайпоқ.

538

- 10-бет
12 — Димоғингга/— Димоғимизга
35 кампир осойишта/кампир ювош
- 11-бет
27 Эшонхон қўнжидап/Эшонхон чўнтагидан
32 омадинг/Омад
37 русчани ҳам,/русчаниям,
- 12-бет
12 биз омонатини/биз кексалар азронлга шу омонат жонни
- 13-бет
5 тўла одам/тўла одам эди.
7—8 ясап-тусанган,/ясанган-тусанган,
19 ўтиришибди./ўтиришар эди.
- 13—14-бетлар
1 Оти Зумрад»,/Исми Зумрад»,
3 Чолнинг қовоғи/Шу онинг ўзидаёқ чолнинг қовоғи
23 шу ҳам касб/шуям касб
35 Мўътабар зотларга/Мўътабар бойларга
- 15-бет
10 орқага сурманг,/орқага сургаманг,
14 тик тутиб,/алифдай тик тутиб,
35 айёрона илжайиб,/айёрча илжайиши билан
40 жуссасини/мурдасини
- 16-бет
4 сувсар телпагини/савсар телпагини
9 тортгач,/сўргач,
18—19 дилбар, битта-яримта илиб кетмасин. доғда қолманг...
/дилбар қиз, битта-яримтаси илиб кетса доғда қоласиз...
26 пайқаган эди, албатта,/албатта пайқаган эди,
34 Икки марта уйландингиз,/Икки дафъа уйландингиз.
- 17-бет
9 дупёсига тантлиқ қилма,/тантлининг кетмайди,
22 бўлди. дан кейин — Дегрезга бордим.
25—26 хизматкор ва извошчи Қоровой келиб/хизматчи Махсум кириб
34 Саидахмадхон тиржайди:/Саидахмадхон кулиб юборди:
36 а, нима дединг?/а, лаббай?
- 18-бет
1 кунинга уйлашинг,/кунига хотин олинг,
9 тинчликми, деб/тинчликми ўзи, деб
23—24 бунинг устига абжағнинг чиққан ∞ сен таъвияга ким боқадди./унинг устига тагин абжағнинг чиққан ∞ сенда-қага ким боқадди,
37—38 Қоровой кириб, Эшонхоннинг олдига катта гардин чойнакда кўк чой қўйиб чиқиб кетди./Махсум кириб катта гардин чойнакда қуюқ дамланган кўк чойни Эшонхон олдига қўйиб чиқиб кетди.
41—42 ресторанда ўтирмоқчи эдик,—/ресторанга беришни ваъда қилган эдим,
- 19-бет
14—15 кўкрак чўнтагидан/кичик чўнтагидан
40 бирови тепалик,/бинови тўппи,
- 20-бет
25 битта ёлғизи./ёлғиз қизи

- 28 қатим тортиб/қатим ташлаб
40—41 озиғимиз ун оши бўлиб қолди./озиғимиз ўн беш бўлиб қолди.
- 21-бет
- 38 мунча/мунча-ям
- 22-бет
- 1—2 бошида сузилиб турган эски дока/эскилигидан сузилиб турган дока
20 чайқаб. *дан кейин* — Қизлар тагин кулишди.
- 36—37 у бўй баробар сапчиб кетди./у осмонга баланд учиб кетди.
- 23-бет
- 42 бақирғидан/бақиршидан
- 24-бет
- 3 Дарҳақиқат/Ҳақиқатан
- 25-бет
- 29 рубрика. *дан кейин* — Кун совуқ
- 27-бет
- 16 — Олло ҳақи, бўҳтон бу.../Олло ҳақи айтинг, шайтони лаъинимиз,
33 отамиз, фарзандимиз қуръони/отамиз, фарзанди солиҳ қуръон
- 28-бет
- 1—2 бино қилдирибдилар, кўриб, ақлим/бино қилдиримишлар-ки, кўрдим, ақлим —
25 — деди/— деди тутақиб
- 29-бет
- 26 аминсиз./аминдурсиз.
- 31-бет
- 1 ожизмиз./ожиздурмиз.
27 — ғалва-можаро,/ғалва-ғулва,
36 афсуски, фаромуш бўлибмиз,—/афсуски, эсдан чиқибди
- 33-бет
- 16 сабрсиз ҳолда./сабрсиз ҳолда Сандаҳмадхон.
39 буюрди бой/буюрди извошчига
- 34-бет
- 17 бойлар./бойлардур.
- 37-бет
- 1 устидан ўқрайди:/тагидан кўзларини олайтирди!
23 акаси Элмурод келсин,/оғаси келсин,
- 41-бет
- 26 ҳамма/барча
34 қоламан./қўяман.
- 42-бет
- 6 «Регина»га!— Регина ресторанига!
19—20 — дея яниб юрар/— деб юрар
- 43-бет
- 1—2 Пўқ...— деди ишчи ўзини четга тортиброқ/Пўқ...— ўзини четга тортиброқ деди ишчи.
18 сеvingанидан/суюнганидан
28 — Ойн,/— Она,
32—33 ора-чора ∞ бўлгани.../...ора-чўра ∞ бас...
41 онасининг/ойисининг

- 44-бет
 1 менга,/манга,
 14—15 ўйлар, пули йўқлиги/ўйлар ва пули йўқлиги
 17 Жамила кўринмайди,— Қизингиз кўринмайди,
 20 Мен/Ман
 26 сени/сани
- 45-бет
 1 совқотибсан,—/совқотиб кетибсан,—
- 46-бет
 11 — бирров/— бир лаҳза
 20—21 болагинамни/ўғлимни
 31 рўпарадаги/қаршимиздаги
 39—40 Умарали икки дона/Умарали кулди, икки дона
- 47-бет
 8 севиниб кетган/суюниб кетган
 21 ўйнаб-кулиб юришибдими?— сўради Ҳилол буви./Саломатмилар?— сўради Ҳилол буви.
 28—29 ҳануз хушрўй,/ҳануз гўзаллиги билинар,
 35 ўлди қўйди./жон берди қўйди.
- 48-бет
 39—40 анвойи ноз-неъматлар/турли-туман ноз-неъматлар
- 49-бет
 8 Ғарибийнинг/Шоир Ғарибийнинг
- 50-бет
 12 ота хизматкорининг/ота қашшоқ хизматкорининг
 32 излайман,/излайдурман,
- 51-бет
 3 — Тўғри айтасиз,/Тўғри айтурсиз,
 9 шунда!/шундадур!
- 53-бет
 21 тебратар/афсус ила тебратар
- 55-бет
 12—13 ҳам бисёр./бисёрдур.
- 58-бет
 17 — Ассаломалайкум, тақсир, хуш келибсиз!/Ассалом, ҳазрати эшон, хуш келибдилар!
- 60-бет
 23 яғир дўппи./исқирт дўппи.
- 61-бет
 23 Хўш, биз худога нима қилибмиз?!/Нима, биз худога нима қилибмиз?!
- 62-бет
 42 тортар эди./тортар эди, холос
 3 — Сен/— Сан
 30 рубрика — йўқ
 34 — Қани, амаки,/— Қани, тақсир,
 38 келин. дан кейин — Дукчи кулимсиради.
- 63-бет
 28 расво феълини/ит феълини
 37 Йигит топилиб қолар./йигит бўлса бас,
- 64-бет
 11 февралнинг охирлари.../март ойининг биринчи кунлари.
- 65-бет
 43 қаймоғу сариёғларни/қаймоқ-сутларни

- 66-бет 3 Саидакбар/Саидакбар Бузрук
- 67-бет 3 чекинди./чекиндилар.
7 чўккаладилар./тиззаладилар.
28 сўзлаиғ./сўзлаиғиз,
35 Тошкентга/Фарғонадан Тошкентга
- 68-бет 6 кўп эмиш. *дан кейин* — Мирсаидхон ихлос билан бир чайқалиб, гап бошлади.
12 ҳам кўп топилади./ҳам сероб.
25 шариятнинг/шариотнинг
42 чораси нима?/чораси надур?
- 69-бет 10—11 тус берди./тус бериб сўзлади.
12 бўлмағи даркор./бўлмағи даркор, деди.
13 У — *йўқ*
38 ...дик этиб туриб,/ўрнидан туриб
- 70-бет 20 мухлислар/мухлислари
23 келди./келмиш
32 — Аллақандай ўйга/Аллақандай сирга
- 71-бет 4 соҳибжамоллар/су.тув ёш гўзаллар
19 борган эдим./бормишдим.
- 74-бет 39 Ҳар қалай/Ҳарна эса-да
- 77-бет 18 қолмишмайди, зийрак/қолмишмайди, зийрак, хумлар.
28 — Вай-бў, ариқда сув йўқми, қизим,—/Э-э, бунча ир-китсанлар,—
- 78-бет 15—16 теграсида хотини пиширган ёвгон уграни бола-чақаси билан ичиб ўтираркан,/ўтирган бола-чақаси бидан хотини пиширган ёвгон уграни ичиб ўтираркан,
- 80-бет 2 бошларнинг/бошиниғиз
6 Петербургда/Питерда
- 81-бет 12 ўзиниғ гапга/ўзиниғ сўзга
38—39 ерда, қошлари чимирилган, жим ўтирардилар/ерда, жим ўтирардилар.
42 бақрайиб/бўзрайиб
- 82-бет 2 ҳайиққани сабабли/ҳайиққанидан
11 — Йўқ, хўжайин./—Йўқ, тўрам,
21—22 хизматларида/қўлларида хизматда
- 89-бет 30 рус кондуктор/кондуктор рус
- 90-бет 43 эслайман,/ёдлайман,
- 91-бет 9 Умарали мадрасага ҳорғин, ∞ келди!/Умарали ҳорғин ∞ келди мадрасага.

- 16 пўстакка/кўрпачага
 24 Хуррам махсум/Хуррам махдум
 38—39 Палиса, миршаблардан/городовойлардан
 93-бет 22 Тақсир, сиз/Махсум, сиз
 94-бет 1 бир отим/бир чимдим
 36 ерларида/ўлкаларида
 95-бет 19 Рисолат биби/Қампир
 23 ишонади. *дан кейин* — қиш тугашга яқин
 96-бет 30 кетди./югурди.
 97-бет 12 нним,/ука,
 99-бет 20 Бирпасгина/Бир зум
 36 эскигина/бир эскигина
 100-бет 27 уста,/чечан қиз
 101-бет 2 — деди Раъно./— деди кулиб Раъно.
 13 ҳаминша бузуқ,/ҳаминша хуфтон,
 16 рўмолини/рўмолчасини
 22 хатнинг/мактубнинг
 104-бет 29 — деди Махсум/— деди кулимсираган Махсум
 109-бет 11 уй соҳиби./уй соҳиби Саидаҳмадхон
 111-бет 38—39 чой ичгач,/чийни бостириб ичгач,
 113-бет 24 ўз боёнларимиз ва рус бойлари/ўзимизнинг ҳам рус бой-
 лари
 116-бет 13 Эшонхон қиҳялаб қулди:/Эшонхон паст овоз билан
 қулди:
 117-бет 24 зора/эҳтимол
 35 қулди./қулди Зеби.
 118-бет 17 Қўнгли хиралашган Эшонхон, папиросга/Бугунги учра-
 шувнинг пуккага айланаётганидан қўнгли олинган Эшон-
 хон, папиросга
 119-бет 19 енглик тутиб/енгликни қўлига илиб
 123-бет 8 Улар бир отин ойдан сабоқ ўқишган...— *ўйқ.*
 9 «раҳматли/«марҳум
 16 пешанабоғини/дуррани
 25—28 берилган бу хотин охир пешинга қадар қизларни ўқи-
 тиб, кейин уларни озод қилгач, жойнамаздан силжимас.
 ўтирган жойида келинлари, невараларига иш буюриб
 ўтирар эди./берилган хотин. Келинлари, неваралари кўп

- охир пешинга қадар қизларни ўқитиб, кейин уларни озод қилгач, жойнамоз устидан силжимас эди.
- 126-бет 29 шогирдлари ичида Манзурани/Манзурани
- 23 Чунки опасининг/опасини
9 Манзурани/Зумрадди
- 128-бет 21—22 бориб келгандан кейин қилмоқчимиш./бориб келгач қиламиз, деди.
22 ўтириб-ўтириб:/ўтириб-ўтириб қўшиб қўйди.
24 қилинг», деди./қилинг».
24 кампир/она
- 129-бет 11 Рисолат кампир/кампир
25 акаси билан/оғаси билан
33 — хандон ташлаб кулди Раъно,/— хохолаб кулиб юборди Раъно,
- 130-бет 4 — Ростдан/— Чиндан
11 чўнтагидан/киссасидан
- 133-бет 30 бир кучук/катта бир кучук
41 — Ҳеч ким келмадимми?— /— Васильев келмадимми-я?
- 134-бет 1 Эримда — йўқ
24 тақди-да,/тақиб олди-да
- 135-бет 17 қизларим?/сингилларим?
18 Буржуйлар,/Буржуазия
26 меҳнаткашларнинг/меҳнат аҳлини
- 136-бет 26—27 ўрисчадан сира хабарим йўқ,—/русчадан, ўқиш-ёзишдан сира хабарим йўқ.
- 137-бет 5 Рубрика III қисм — йўқ.
9—10 конкада кета қолайлик./конкага тушиб кета қолайлик.
- 139-бет 20—21 яхшилаб — йўқ
41—42 қизиқ воқеаларни эслаб кулишиб ўтиришди./кулгили воқеаларни эслашиб роса кулишди.
- 140-бет 9 золим./золим одамлар.
19 ўйнаб келасизлар./гаплашиб ўтирамиз.
- 143-бет 16 мастер Аркадий Петрович/мастер
- 147-бет 11 бу номаъқулчиликни!/буни
12 дандонбозликнинг/номаъқулчиликнинг
33—34 Эшонхоннинг/Эшонхон
36 жиянларимникига/жиянларим ёнига
- 148-бет 7 мулла йнгит,/муллака

- 9 чайқаб./сарак-сарак қилно.
 25 ғўр/ғўл
 32 Топинг, бир/Топинг, ака
- 149-бет
 2 деди. *дан кейин* — у
 12 Энди мана,/мана энди
 18 янги шаҳарга/городга
 26 очиқ эди./очиқ
 37—38 унақа юрумсақ бўлма./кўчага ёмон ўрганибсан
- 150-бет
 2 келаман,/қайтаман
 14 кунларда *дан кейин* — хафақонлиги ошган,
 23 бора қол./ўзинг борақол
 34 Зумрад югура-югура ҳаллослаганича/ҳаллослаганча югура-югура Зумрад
 34—35 Эскижўвага/Жўвага
- 151-бет
 1 *Рубрика II — йўқ*
 3—4 Юк ортилган/юкланган
- 152-бет
 3 — Икки сўмга/— тўрт сўмга
 30 Чақа/танга
 42 раҳматли/марҳум
- 153-бет
 40 гапирди./узоқ гапирди.
- 154-бет
 6 сўзлади./гапирди.
 38 куюниши/куйиб-пишиб
 39 — Мен/— Ман
- 158-бет
 3 хомуш ўтирган/ўтирган
 23—24 Энди чехраси ҳийлагини очилган Анвархон қори ёқимли оҳангда/Қори ёқимли овози билан
 29 Петербургда./Питерда,
- 159-бет
 6 У сўзини тугатаркан, йўталиб олди-да, чой хўплади /У йўталиб олиб, чойдан хўплади.
 43 товуши/чиққан товуши
- 160-бет
 15 Саидикромбой/нонемас
- 160-бет
 35—36 чўзсинлар!» деган даъват билан/чўзсинлар билан
- 161-бет
 21 дарҳол/дарров
 33 яна давом/узоқ давом
- 162-бет
 6 гапи бу./гапини айтасиз,
 34—35 — дея ўйларди Зумрад./— ўз-ўзига шивирлади Зумрад.
- 163-бет
 32 оёғигача диққат билан кузатар,/— оёғига диққат билан қарар
- 164-бет
 6 қолди/турарди
 13 ичкаридан/тандир бошидан
- 35—316

- 16—17 Манзурахон/Манзураой
38 имо қилди:/имо қилиб, деди:
- 165-бет
31 шивирлади:/шивирлаб гапирди:
35 бу гапи/бу дегани
43 Зумрад ранжиди./Зумраднинг энсаси қотди.
- 166-бет
2 бир оз/бир он
6 тўсди,/кесди,
19 хотирлаб кетмоқда/хотирасида борар
- 167-бет
12—13 кўрпачанинг четига/пойгароқда
- 168-бет
9 кириб бордим./бориб кирдим,
17—18 манаман дегани ҳам./ўргансин бошқалар.
32 секинроқ,/кўп бақирма,
- 169-бет
12 жонон/гўзал
37 тақсир!/ҳазратим!
- 170-бет
3 дарс/сабоқ
- 172-бет
33 — хиринглади/— кулди
- 173-бет
13 бўлманг,/бўламан
34 сўзлай бошлади/гапира бошлади
- 174-бет
8 ерга/манзилга
- 179-бет
4—5 Атрофга телбалардай жонсарак ҳолда термуларди қиз
/Термуларди қиз атрофга телбалардек жонсарак ҳолда
8—9 тутди, ∞ уринди. Қиз пиёлани итариб юборди./тутади.
∞ уринади. Қиз пиёлани итариб юборди.
- 181-бет
27 бошини янчамиз,— /янчамиз бошини,—
- 186-бет
19 Аълам/ҳазрат
- 197-бет
17 очиқ чеҳра билан/кулиб
- 198-бет
2 юқори/юқи
- 201-бет
20 келди./келарди.
- 202-бет
13 шу/бу
- 205-бет
20 бир маромда вазмин/текис вазмин
- 207-бет
22 — Тиржайиб/йигит тиржайди
31 заҳарханда қилди/кулди
- 208-бет
12 раҳматли марҳум бувам./бобом.
13 — деди ижирганиб/— кинояли кулди

- 23 эзмалигидан/бидир-бидиридан
26 марта/дафъа
- 210-бет
11 Жомеда/жумада
12 Мислсиз/михдай
34 асабийланиб/асабий тортиб
- 211-бет
36 койиб./ранжиб.
- 213-бет
28 қочсак... *дан кейин* — эди ўзини
32 қоларди/қолади
37 истамаган/ичмаган
- 215-бет
12 кўркамлиги,/гўзаллиги,
- 216-бет
38 Зумрад *дан кейин* — мийғида
- 218-бет
8 ўраб олган/халқалаб
- 219-бет
33—34 жонбозлик кўрсатаётганини,/жон куйдираётганини,
- 222-бет
8 Мастеравойлар/улар
39 айёр/ғирром
- 223-бет
26 Унсин. *дан кейин* — кулимсираб
26 Гуласал/Асалхон
33 бўлмаса/йўқса
- 231-бет
1—2 Ўртоқ, ўзинг тушунтир-чи/Раъно, сен ўзинг тушунтир
- 232-бет
40 Махсум/махдум
- 233-бет
7 министр/вазир
12 Малика императрица Александра Федоровна билан/Малика билан
35 уриб кулди./кулди
- 234-бет
2 министрларнинг/вазирларнинг
5 ўқиди./узмасдан ўқиди.
35 шоир./шоир Сидқий.
- 236-бет
5—6 мударрисларга. *дан кейин* — назокат ва таъзим билан
- 237-бет
30 самимий/кулимсираб, самимият
- 239-бет
30 — Қўшнимизникида,/— қўшниларникида,
31 тагига/ёнига
35 Жамила./Қумрихон.
- 241-бет
18 — Ия, ия!.. Бунга қаранг уйда экансиз... Утган гал ҳам уйда эдингиз...— деди поччаси кўришиб — *йўқ*
- 243-бет
7—8 полковник/генерал
29 этмоғи,/этмоқлари,

- 245-бет
14—15 болқияпти./туғиляяпти,
34 Ҳоли/Аҳволи
- 247-бет
10 уруш/муҳороба
34 шиқ-шиқ/шақ-шақ
- 248-бет
2 қўш/икки
20 салмоқлаб/кулмсираб
27 ёки/ёхуд
- 250-бет
8 чой — йўқ
- 251-бет
4—5 ҳайдаймиз./тарк қиламиз,
42—43 бораман. *дан кейин* — Бувсара кўзларига нам олиб жим
ўтирар, гоҳо бошини тебратиб қўярди.
- 252-бет
15 узатди./узатади.
- 255-бет
20 беҳикмат эмас/гапларининг маъноси катта.
- 261-бет
20 парвона эдилар./ўргилар эдилар.
38 қиссан *дан кейин* — тер қуйиб
40 чақар эди./чақар қулоғи китобда эди.
- 262-бет
2 тинглади./тинглайди.
- 263-бет
33—34 тикилишса-я, қуриб кетгурлар!../тикилиб ўлишди-я.
1 иссиқдан/ҳали иссиқдан
15—16 тегажоқлик қилди./кулиб юборди:
42 акаси Элмуродни гапираркан,/иккинчи акасини гапирар
экан,
- 264-бет
3 одам/руслар
- 265-бет
24 Татьяна Ивановна/Татьяна
- 266-бет
1 — Бинойидек/— Балодай
- 267-бет
3 Татьяна Ивановна,—/Татьяна,—
25 Муваққат/Вақтли
22 гапирарди./узоқ гапирди.
24 Татьяна Ивановна/Татьяна
- 268-бет
19 *рубрика II қисм* — йўқ
- 270-бет
6 — Биқсимай/— Бижимай
8—9 Сулувхон./Бахмал.
42 Сулувхон:/Хуррам:
- 272-бет
20 Орзихоннинг/Тозагулнинг
- 274-бет
3 қомати/гавдаси

- 275-бет
24 Қандолатни/Хуррамни
42 Сулувхоп/Сулув
- 276-бет
24 биқинди./Суқилди.
- 277-бет
14 суркар./суркайдн,
- 279-бет
38 сотгани олиб/бозорга
39 ишига/бозорга
- 280-бет
5 Жамила/Қумрихон
35 кимдир/бирова
- 281-бет
14 Хаёлингиз кўнглимни макон қилиб олган./Кўнглимдан
сера кетмайсиз,
29 Умарали *дан кейин* — эшикка
37 билан/ила
- 283-бет
14 бўларди./иш бўларди.
- 285-бет
43 ўрислар/руслар
- 286-бет
1 конка/трамвай
19 Афсуски уларнинг — *йўқ*.
- 289-бет
4—5 ишора қилди./имлади.
- 291-бет
15 томоғини қириб/йўталиб
- 292-бет
1 — Ўрис/— Рус
2 доғда қолдим,—/доғ бўлиб кетдим,—
15 келарман./келурман.
28 тўзиган./тўзиган,
- 293-бет
26—27 ҳордиқ чиқариб/ҳовринг чиқиб
30 ижирғанди:/кулимсиради:
- 294-бет
37 олиб/ташлаб
- 295-бет
5 бўялган/сирланган
- 296-бет
8 кампирингиз бордир-а?/аёлингиз борми?
- 297-бет
7 Зумрадга,— *йўқ*
- 301-бет
2 — дея ўйлади/— ўйлади
6 гўр чиқди, ∞ баҳона./ғўр эди ∞ баҳона бўлди.
11 — Думбул чиқибди-ку?/— Думбулроқ, пича бор.
15 Манзура ҳам./Манзура.
26 таъна/пичинг
34 кейин/ва
- 302-бет
4 чала қолди!*/кесилди!*

- 9 кенг/катта
12 жимжит./ташқари жимжит.
27 олдига/ёнига
303-бет
- 9 ташлади/тўқди
17 ўртоқ.../қалин ўртоқ...
310-бет
- 8 ўрис/рус
311-бет
- 4 ўтди./ўтаркан,
4 ўтди. *дан кейин* — Зумрад хонага тикилди.
30 Муваққат/Вақтли
319-бет
- 23 Рисолат кампир/буви
321-бет
- 37 Ҳовлига қадам қўйганлари/Тилмоч ҳовлига кирган
322-бет
- 15 ҳусн бобида/ҳуснига
323-бет
- 11 учадигани/михдай
14—15 латифани/аскияни
324-бет
- 5 аламдан бутун вужуди қақшаган/ич-этини еяётган
9 олдига/ёнига
350-бет
- 19 Оллоқул./тегирмончи.
365-бет
- 8 — Оллоқул/— Тегирмончи
33 Тўққиз сидра бош-оёқ/Тўққиз-тўққиз бош-оёқ
371-бет
- 13—14 ер эгалари,/олповутлар,
398-бет
- 3 Эшигимизнинг/шундоқ эшигимизнинг
408-бет
- 26 Жамилахон/Қумрихон
413-бет
- 12 Саидахмадбой/Саидахмадхон

РОМАННИНГ ИККИНЧИ НАШРИ

- 21-бет
- 30 Башаратхон,/Башоратхон,
41-бет
- 25—26 даладан тўппа-тўғри пахтани/даладан пахтани тўппа-тўғри
56-бет
- 39—40 Арабхонбегимнинг/Арабхонбегининг
129-бет
- 18 қайта-қайта бармоқларининг учи билан/бармоқларининг учи билан қайта-қайта
135-бет
- 18 тортилди/тортибди.

- 146-бет 15 секин дарвоза халқасини/дарвоза халқасини секин
- 157-бет 28 қайта жойига пихиллаб/пихиллаб қайта жойига
- 169-бет 13 деб/дея
- 191-бет 11 рўмол/рўмолча
- 222-бет 39 зимдан айёр кўзлари/айёр кўзлари
- 232-бет 7—8 озгина шу кишининг ҳовлисида/шу кишининг ҳовлисида озгина
- 240-бет 27—28 аҳволда/аҳволи
- 314-бет 39 Эшонхон жизиллаган мой томган даста-даста кабоблар-ни/жизиллаган мой томган даста-даста кабобларни Эшонхон
- 338-бет 42 йитиб/битиб
- 354-бет 16 ёпишишдилар./ёпишдилар.
- 369-бет 15 четига/кетига

ИЗОҲЛАР

РОМАН МАТНЛАРИ

1. Роман қўлёмаси (Қ).

Ойбекнинг тартибга солиниб, номерланган шахсий архивида «Улуғ йўл» романининг қўлёмаси сақланмоқда. У ёзувчининг рафиқаси Зарифахон Саидносированинг дастхатидир. Ёзувчи оғир хасталиги туфайли асарни рафиқасига айтиб ёздирган.

Зарифа Саидносированинг айтишича, Ойбек «Қутлуғ қон» романини босмага топширгач, унинг давомини ёзиш ниятида бўлган. Лекин у бошқа ишларга машғул бўлибми ёки асарнинг сюжет планини кўнглида тайёрлаб юргани учунми, фақат 50-йиллардагина ёзишга бошлаган. Ойбек «Улуғ йўл»ни нашр ҳолида кўришни жуда истаган. Афсуски, китоб унинг вафотидан кейин нашрдан чиқди.

«Улуғ йўл»нинг кўпчилик саҳифалари сарғиш ёзув қоғози (27×20)га ҳозирги алфавитда ёзилган. Асар (1143 саҳифа) ёзилиб бўлгач, уни З. Саидносирова ёзувчига ўқиб берган ва айрим ўринларига ўзгартиришлар киритилган. Қўлёманинг 304-бетидан 329-бетигача ва 383-бетидан 416-бетигача бўлган саҳифалари йўқолган.

Қўлёманинг 20 бети (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20) катак чизиқли қоғозга, 20 бети (644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663) эса бир чизиқли оқ рангли ёзув қоғозига кўк сиёҳда, қолган саҳифалари (20—643, 663—1143) сафсар сиёҳда ёзилган.

Қўлёманинг 1-бетига машинкалаш учун берилгани ҳақида имзо ва $\frac{\text{№4}}{4 \text{ экз}}$ 10/II—1967 йил санаси қўйилган.

Ойбекнинг шахсий архивида «Улуғ йўл» романининг машинкада кўчирилган матнининг айрим саҳифалари сақланмоқда. У сарғиш ёзув қоғози (30×19,5)га кўчирилган бўлиб, 58-саҳифа (304—329, 384—415 бетлар)дан иборат.

Машинкаланган матн қўлёмадан айнан кўчирилганлиги учун унда ҳеч қандай ўзгариш йўқ. З. Саидносирова шунинг назарда тутиб, қўлёмадан йўқолган саҳифалар ўрнини машинкаланган саҳифалар билан тўлдириб, мукамал ҳолга келтирган.

Романининг журналда босилган варианты. «Улуғ йўл» романи биринчи марта «Шарқ юлдузи» журнали (редактор Ҳ. Ғулом)нинг 1967 йил, 4, 5, 6, 7, 8-сонларида тўлиқ босилган. Унда берилган расмларни Чингиз Аҳмаров чизган.

Романининг иккинчи наشري. Ойбек. Асарлар, Ун томлик, Саккинчинчи том, «Улуғ йўл», Роман, Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1973, 397 бет. Тиражи 20000. Баҳоси

78 т. Редколлегия: Сарвар Азимов, Абдулла Қаҳҳор, Иззат Султон, Миртемир, Зулфия, Ҳомил Еқубов, Лазиз Қаюмов, Матёқуб Қўш-жонов, Қўчқор Хопазаров, Холида Сулаймонова. Нашриёт редактори М. Раҳмонов. Рассом Э. Исҳоқов. Расмлар редактори Н. Холиқов. Техн. редактор Т. Смирнова. Корректор М. Қудратова.

Романининг рус тилидаги нашри. Айбек. Великий путь, Роман. Издательство «Известия», Москва, 1974. Перевод с узбекского В. Витковича. Художник С. Хализов. Редактор приложений Е. Усыкина. Редактор И. Юшкова. Художественный редактор И. Смирнов. Техн. редактор В. Новикова. Корректор Т. Васильева. Тираж 185000. Цена 91 к. 398 стр.

РОМАНДАГИ БАЪЗИ ТАРИХИЙ ЖОЙ, ШАҲС ВА СУЗЛАРГА ҚИСҚАЧА ШАРҲ

Азозил (54-бет) — диний афсоналарда тасвирланган Азроилнинг бузиб ифодаланиши.

Аҳмад Яссавий (71-бет) — шоир, тасаввуфнинг йирик вакиллари-дан бири. Қадимги Ясси (ҳозирги Туркистон) шаҳрида туғилган (Туғилган йили аниқланган эмас). У 1166 йилда вафот этган. Аҳмад Яссавий ўз асарларида таркидунёчилик ғояларини акс эттирган. Шоир асарларининг мажмуаси «Девони Ҳикмат» номи билан юритилади. Бу девоннинг асл нусхаси ҳали топилганича йўқ. «Ҳикматлар» XIX асрда Тошкент, Бухоро, Когон, Қозон, Истамбул ва бошқа шаҳарларда бир неча бор нашр этилган.

Аҳмад Яссавий ижоди қадимги ўзбек адабий тили ва шеърининг ўрганишда муҳим обида ва манбалардан бири ҳисобланади.

Самарқанд дарвоза (76-бет). Тошкентда XVIII асрда саккизта дарвоза бўлган. XIX асрга келиб, дарвозалар сони ўн иккитага етган: Лабзак, Тахтапул, Қорасарой, Соғбон, Чигатой, Кўча, Самарқанд, Камолон, Бешёғоч, Қўймас, Қўқон ва Қашқар. Самарқанд дарвозаси Самарқандга борадиган йўлнинг бошида жойлашганлиги учун унга шундай ном қўйилган. 1893 йилда Тошкент думасининг қарори билан «Эски шаҳар»даги 17 кўчага ном қўйилади. Улар орасида «Самарқанд дарвоза» ҳам бор эди. Бу кўча ҳозир ҳам бор. У шаҳарнинг Охунбобоев майдонини, савдо марказини, «ГУМ»ни Оқтепа массиви билан боғлайди.

Эскижува (83-бет) — қадимги Тошкентнинг маркази. Ҳозирги М. И. Қалинин номидаги майдон илгари шу ном билан юритилган.

Ўрда суви (83-бет) — Тошкент шаҳрининг ўртасидан оқиб ўтувчи анҳор.

Товуқбозор (84-бет). Ўтган асрнинг охирида очилган Пролетар кўчаси Туркистон генерал-губернатори Духовский номи билан аталган. Кўчанинг икки томонига муҳожирларнинг кўрimsиз иморатлари қурилган. Ҳозир икки кўча, Пролетар ва 1-Май туташган майдон илгари Товуқ бозор деб аталган.

Пиёнбозор (84-бет). Ҳозирги Алишер Навоий номидаги Ўзбек Давлат Академик Катта опера ва балет театри биноси атрофидаги жой илгари Тошкентнинг Савдо маркази ҳисобланган. Унга Воскресенский бозори деб ном берилган. Бозор бир-бирига туташган қо-воқхоналар ва пастқам дўконлардан иборат, ифлос бир жой бўлган. Халқ унга Пиён бозор деб ном берган. Бундай деб аталишига са-баб Тошкентдаги 46 қо-воқхонадан 24 тасининг ана шу бозорда жойлашганлиги ва маст-аластларнинг кўплиги бўлган.

Жаркўча (90-бет). Тошкент думасининг қарори (1893 йил) билан собиқ «Эски шаҳар»да ном қўйилган кўчалардан бири.

Фурқат (98-бет) — ўзбек демократик адабиётининг машҳур намоёндаларидан бири. Зокиржон Холмуҳаммад ўғли Фурқат 1858 йилда Қўқон шаҳрида ҳунарманд оиласида туғилган. У 1909 йилда Еркент шаҳрида вафот этган. Фурқат ўзбек демократик адабиётида маърифатпарварлик ғояларини акс эттирувчи жўшқин шоир сифатида машҳурдир.

Фузулий (98-бет) — Озарбайжоннинг буюк шоири Муҳаммад Сулаймон ўғли (1488—1556). Фузулий озарбайжон, форс ва араб тилларида ижод этган. Фузулийнинг нафис лирик шеърларини, «Лайли ва Мажнун» достонини Ўрта Осиё халқлари, жумладан, ўзбек халқи ҳам ҳануз зўр қизиқиш билан ўқимоқдалар.

Муқимий (98-бет) — XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрнинг бошларидаги ўзбек демократик адабиётининг йирик вакилларида бири. Муҳаммад Аминхўжа Муқимий 1850 йилда Қўқон шаҳрида туғилган. У 1903 йилда Қўқонда вафот этган. Муқимий халқ орасидан етишиб чиққан зўр истеъдодли шоирдир. У бутун ижодини куч-ғайратини ана шу оддий халққа бахш этди ва унинг сеvimли унутилмас шоири бўлиб қолди.

Керенский (109-бет) — Александр Федорович (1881, Симбирск — 1970, Нью-Йорк) — рус буржуа сиёсий арбоби. Буржуа Муваққат ҳукуматининг бошлиғи, эсер. Касби адвокат бўлган. У ҳокимиятни йирик буржуазия ва помешчиклар қўлида сақлашга, империалистик урушни давом эттиришга, революцияни бостиришга қаратилган сиёсат олиб борган эди. У 1918 йилдан Францияда, 1940 йилдан умрининг охиригача АҚШда яшаган.

Гоголь кўчаси (109-бет). Тошкентдаги илғор зиёлилар рус чо-ризмининг мустамлакачилик сиёсатига хилоф равишда маҳаллий аҳоли орасида маърифатпарварлик ишларини олиб борганлар. Улар рус революцион-демократларининг, шоир ва ёзувчиларининг ғояларини халқ орасида тарғиб қилганлар. Гоголь, Пушкин, Жуковский кўчалари шу тариқа пайдо бўлган. Ҳозир Гоголь кўчаси Жуковский кўчасига параллель бўлиб, Карл Маркс кўчасини кесиб ўтади.

Дегрез (108-бет) — қадимги Тошкентнинг маҳаллаларидан бирининг номи. Бу маҳаллада яшовчиларнинг кўпчилиги қозон қуйиш билан машғул бўлганликлари учун унга Дегрез (қозон қуювчи) номи қўйилган.

Шўройи исломия (110-бет). Россияда 1917 йилдаги февраль буржуа-демократик революцияси ғалабасидан сўнг халққа қарши элементлар — меньшевиклар ва эсерлар ёрдамида буржуазия вақтинча ҳокимиятни ўз қўлига олди. Ўрта Осиёда буржуа миллатчилар томонидан тузилган «Шўройи исломия» жамияти Туркистон меҳнаткашларини рус пролетариати билан бирлаштишга тўсқинлик қилган, миллий низо оловини ёқишга ҳаракат қилган. Бу жамият аъзолари халқни Муваққат ҳукуматга бўйин эгишга, уларни революцион курашдан бош тортишга чақирганлар.

Шоир Ғарибий (111-бет) — Муҳаммад Аминхўжа Муқимийнинг энг яқин шоғирдларидан бири. Ғарибий Қўқоннинг Аминжон кўчасидаги 44-уйда яшаган ва 1953 йилда вафот этган. Ойбек романда ўша Ғарибийни кўзда тутган бўлиши мумкин.

Баландмасжид (145-бет). Ҳозирги Навоий кўчасининг «Сервис» фирмаси ва Ғафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат наشريёти жойлашган қисми ораллигидаги жойлар илгари «Баландмасжид»

дейилган. Бу ерда XIX асрнинг охири, XX асрнинг бошларида ўймакор устули, шнига жимжимадор гуллар солинган, катта айвонли баланд масжид қурилган. Навоний номидаги кўчани қайта қуришда бу масжид бузилиб, Беруний майдонидаги (Бешёғоч) анҳор ёнига кўчирилган, яъни қайта қурилган. Ҳозир бу бинога ЎзССР Илмий-атензм музейи жойлашган.

Жангоҳ (152-бет). Бугунги Тошкентдаги И. Охунбобоев номи Ёш тамошабинлар театрининг жанубидаги майдон илгари Жангоҳ (жанглар майдони) деб аталган. Бу жойда 1613 йили Бухоро хони Имомқул қўзғолон кўтарган шаҳар аҳолисидан қонли ўч олган. Тарихий маълумотларга кўра, XVIII асрда, Янги шаҳар тўртта мустақил тасарруфга бўлиниб кетгандан сўнг, Жангоҳ ҳокимиятини ўз қўлларига олиш учун курашда хонларнинг ўзаро жанг майдонларига айланиб қолди.

1932 йили Жангоҳ яланглиги ўрнида 14 гектардан ортиқ майдондан иборат боғ барпо қилинди. Унга 1937 йили улуг рус шоири А. С. Пушкин номи берилди.

Ибн Сино (154-бет) — жаҳон маданиятига катта ҳисса қўшган машҳур энциклопедист олим: медик, табиатшунос, файласуф, астроном, математик, музикашунос, ҳуқуқшунос, ахлоқшунос, филолог, шоир... У Европада Авиценна номи билан юртилади.

Ибн Сино Афшана (ҳозирги Бухоро областининг Вобкент райони территориясида) қишлоғида ҳижрий 370 йилнинг сафар ойида (980 йил, август) амалдор оиласида туғилган. Асли исми Ҳусайн, отасининг исми Абдулло, онасининг исми Ситорабону бўлган. 986 йилда уларнинг оиласи Бухорога кўчади. Шу йиллардан бошлаб Ибн Сино маълумот олишга ва илм-фанни ўрганишга киришади.

Ибн Сино 280 дан ортиқ асар ёзган. Шулардан 40 дан ортиғи медицинага, 30 га яқини турли табиий фанларга, 3 таси музикага, 185 таси фалсафа, мантик, психология, этика ва ижтимоий-сиёсий масалаларга бағишланган. Лекин бизгача унинг фақат 160 га яқин асари етиб келган. Ибн Сино 1037 йилда вафот этган.

Себзор (216-бет) — қадимий Тошкент даҳаларидан бирининг номи. Себзор, Бешёғоч, Шайхантаҳур даҳаларидан катта бўлган. У билан бошқа даҳалар ўртасидаги кенг майдонда катта бозор бўлган. Себзорда тўқувчилар, кўнчилар, бўёқчилар ва парча тўқувчилар яшаган. Унинг шимолида, кўчманчилар яшайдиган чўл чегарасида, савдогарлар ва мол ҳайдовчилар ўрнашган эди. Бу ном ҳозир ҳам қўлланилмоқда.

Кўкча (216-бет) — қадимий Тошкент даҳаларидан бирининг номи. 1867 йилги тарихий маълумотларга кўра, бу даҳада 22 та ёғжувоз, 14 та тегирмон, 5 та обжувоз, 341 та кўнчилик, 77 та тўқувчилик ва бўёқчилик, 218 та этикдўзлик ва мўйначилик, 59 та темирчилик устахоналари, 6 та гишт хумдон ва 7 та кулолчилик устахонаси бўлган. 1868 йилги маълумотларга кўра, Кўкча даҳасининг айланаси 50 чақирим келар эди. Бу ном ҳозир ҳам қўлланилади.

Бешёғоч (216-бет) — қадимий Тошкентнинг даҳаларидан бири. У «Эски шаҳар» чегарасига жойлашган. Тошкент атрофини ўраб олган мудофаа девори XIX асрда мана шу майдон территориясида бўлган ва Бешёғоч дарвозаси деб аталган. XIX асрнинг 70-йиллари бошларида, шаҳар дарвозаси олиб ташлангандан кейин, бу жой Бешёғоч майдони деб атала бошланди. Бу ном ҳозир ҳам қўлланилади.

Шайхантахур (216-бет) — Ўрта аср Тошкент таркибидаги энг йирик даҳа. Бу ерда ҳунармандлар: мойфурушлар, эгарчилар, тўқувчилар, чўян қуювчилар истиқомат қилар эдилар. Ҳозирги Навоий кўчасининг аввалги номи Шайхантахур бўлган. Унга бу ном 1893 йилда қўйилган.

Революциядан кейин Тошкентни қайта қуришнинг дастлабки йилларидаёқ Шайхантахур кўчаси реконструкция қилинди. Ҳозирги кунда Навоий кўчаси энг чиройли ва обод кўчалардан бири ҳисобланади.

Қовунчи (305-бет) — ҳозирги Янгийўл шаҳри, Улуғ Октябрь революциясигача Қовунчи Тошкентнинг бошқа жойлари каби ниҳоятда қолоқ, ифлос бир жой эди. У ерда гиштдан қилинган ягона йирик бино — мадрасагина мавжуд эди. Совет даврида Янгийўл кўркама шаҳарлардан бирига айланди. Шаҳардаги заводлардан чиқарилаётган маҳсулотлар чет элларга ҳам экспорт қилинмоқда.

Тупроққўрғон (417-бет). Аввалги Тошкентда Анҳор бўйида «Эски шаҳар» билан «Янги шаҳар» ўртасидаги чегарада, баланд тепалик бўлган. Шу тепаликда рус ҳарбий қўрғони қурилган. Унинг атрофи қалин девор билан ўраб олиниб, Тупроққўрғон деб аталган. Қўрғоннинг тўлхоналари «Эски шаҳар» томонга қаратилган бўлиб, у «Янги Тошкент»нинг «руслар қисми»ни муҳофаза қилиб турган. 1867 йилдан 1883 йилгача Тупроққўрғонда ҳар кун соат 12 да тўп отилган. Бу туш пайти бўлганини билдирган. 1966 йилда Тупроққўрғон ўрнида Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг муҳташам биноси қурилди.

РАСМЛАР РЎЙХАТИ

Ойбек. 1967 йил. Адибнинг шахсий архивидан	38
«Улуғ йўл» романининг Ойбек айтиб, З. Саидносирова томонидан ёзилган қўлёзмасидан саҳифа. Адибнинг шахсий архивидан	88
«Улуғ йўл» романининг машинкада кўчирилган матнидан саҳифа. Адибнинг шахсий архивидан	141
«Улуғ йўл» романининг «Шарқ Юлдузи» журнали (1967 йил, 4-сон)да босилган матнининг биринчи саҳифаси	194
«Улуғ йўл» романи I нашри (1967)нинг муқоваси	246
Ойбек асарлари, ўн томлиги, 8-томининг («Улуғ йўл», 1973) муқоваси	300
«Улуғ йўл» романининг рус тилида чоп этилгани (1970)нинг муқоваси	353

МУНДАРИЖА

Нашрга тайёрловчилардан	5
Улуғ йўл	7
Вариантлар	421
Изоҳлар	553
Расмлар рўйхати	559

На узбекском языке

М. Т. АЙБЕК

**ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ
В 19 ТОМАХ**

ТОМ IX

*Ўзбекистон ССР ФА А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт
институтининг Илмий совети, ЎзССР ФА Тарих, тилшунослик
ва адабиётшунослик бўлими томонидан
нашрга тасдиқланган.*

Муҳаррир *Л. Эркинова*
Рассом *В. Тий*
Техмуҳаррир *В. Тарахович*,
Корректорлар *О. Абдуллаева, Ю. Парпиева*

ИБ № 46

P12141. Теришга берилди 17/XII—76 й. Босишга рухсат этилди 25/I-77 й. Формати 84×108^{1/32}. Босмахона қоғози № 1. Қоғоз л. 8,75. Босма л. 29,4. Ҳисоб-нашриёт л. 32,2. Нашриёт № 123. Тиражи 5000. Баҳоси 3 с. 58 т. Заказ 316.

ЎзССР „Фан“ нашриётининг босмахонаси, Тошкент, М. Горький проспекти, 79.
Нашриёт адреси: Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.